

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СРБИЈИ ОД 1919. ДО 1990. ГОДИНЕ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
проф. др Драгица Кољанин

Кандидат:
мср Паулина Човић

Нови Сад, 2023. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	мрр Паулина Човић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	др Драгица Кољанин, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Наслов рада:	Настава историје у Србији од 1919. до 1990. године
Језик публикације (писмо):	Српски (ћирилица) (навести ћирилица или латиница)
Физички опис рада:	Унети број: Страница <u>545</u> Поглавља <u>23</u> Референци <u>1612</u> Табела _____ Слика _____ Графика _____ Прилога _____
Научна област:	Историја
Ужа научна област (научна дисциплина):	Историја модерног доба, Национална историја XX века/Историја Југославије
Кључне речи / предметна одредница:	Србија, Југославија, XX век, настава историје, основна школа, средња школа/гимназија, универзитет, методика наставе историје, уџбеник, модернизација
Резиме на језику рада:	Настава историје, као један од начина преношења резултата историјске науке, представља последњи ступањ у историјском научном процесу. Путем школског система научна историографија остварује најшири утицај на друштво. Важан задатак врши приликом формирања историјске свести која се налази у основи личног и колективног идентитета. Ова значајна друштвена функција се најпотпуније реализује путем историје као школског предмета. Од када се у XIX веку први пут појавила у наставним плановима, историји као школском предмету је намењена интегративна улога. Услед специфичности историјског развоја српског и југословенског друштва настава историје је задржала ову функцију током целог XX века. Настави историје је припадала значајна улога у остваривању општих образовних циљева који су били намењени школи. Утицала је на изграђивање вредносног система, преносила социјализацијске моделе, представљала медиј колективног памћења. Због свог васпитног потенцијала, од ње се очекивало да утиче

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штапане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не кориче се са тезом.

	<p>и на правце будућег развитка друштва. Отуда стални интерес државних власти да остваре утицај на наставу историје: дефинисање њених циљева, одабир садржаја и начин презентације. Трансформација историјске науке у наставни предмет је перманентан процес, који није зависио само од развоја педагогије, психологије и историографије, него и степена идеолошког уплива.</p> <p>У раду се анализира настава историје у Србији од 1919. до 1990. године, на свим образовним нивоима од основне школе до универзитета. У зависности од друштвено-политичких прилика школски систем и сама настава историје су прошли кроз три основне фазе. У југословенској краљевини на територији Србије школски систем и настава историје су уграђени у нови, југословенски модел образовања. Кратак дисконтинуитет таквог модела током Другог светског рата у послератном периоду замењен је новим југословенским моделом образовања. Тада се настава историје уклопила у шире реформске процесе социјалистичког друштва. То је оквир у којем се посматрају место, улога и значај историје као школског предмета у образовном систему Србије. Анализа је дата на фундаменталном нивоу кроз циљеве, садржаје и методе у настави историје. Узети су у обзир и чиниоци који су утицали на унутрашњу динамику развитка попут уџбеника и стручне оспособљености наставника. Промена парадигме старе и нове школе, утицала је на положај ученика у настави и померање фокуса са садржаја на методичку страну предмета. На могућности реализације циљева наставе историје утицао је и степен модернизације образовног система, као дела ширег тока мореденизације друштва у Србији.</p>
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	18. 2. 2019.
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	<p>Председник: др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду</p> <p>Члан: др Биљана Шимуновић-Бешлин, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду</p> <p>Члан: др Слободан Бјелица, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду</p> <p>Ментор: др Драгица Кољанин, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду</p>
Напомена:	УДК 37:94(497.1)“1919/1990“

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY**

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Paulina Čović, MA
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Dragica Koljanin, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Thesis title:	History Teaching in Serbia from 1919 to 1990
Language of text (script):	Serbian language (cyrillic)
Physical description:	Number of: Pages <u>545</u> Chapters <u>23</u> References <u>1612</u> Tables _____ Illustrations _____ Graphs _____ Appendices _____
Scientific field:	History
Scientific subfield (scientific discipline):	Modern history, National history of the 20 th century/History of Yugoslavia
Subject, Key words:	Serbia, Yugoslavia, 20th century, history teaching, elementary school, high school, university, history didactics, textbook, modernisation
Abstract in English language:	History teaching, as one of the ways of transmitting the results of historical science, represents the last stage in historical scientific process. Through the school system, scientific historiography achieves the widest impact on society. It performs an important task during the formation of historical consciousness, which is the basis of personal and collective identity. This important social function is comprehensively realized through history as a school subject. Ever since it first appeared in curricula in the 19th century, history as a school subject has been assigned an integrative role. Due to specificity of the historical development of Serbian and Yugoslav society, the teaching of history retained this function throughout the 20th century. History teaching had a significant role in achieving general educational goals that were intended for school. It influenced the building of value system, transmitted socialization models, represented a medium of collective memory. Due its educational potential, it was expected to influence the direction of future development of society. Hence the constant interest of the state authorities to influence the teaching of history: defining its goals, choosing the content and models of presentation. The transformation of historical science into a teaching subject is a permanent process, which depended not only on the

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5b – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

	<p>development of pedagogy, psychology and historiography, but also on the degree of ideological influence.</p> <p>The dissertation analyzes the teaching of history in Serbia from 1919 to 1990, at all educational levels from elementary school to university. Depending on socio-political circumstances, the school system and the teaching of history itself went through three basic phases. In the Yugoslav kingdom on the territory of Serbia, the school system and the teaching of history were incorporated into the new, Yugoslav model of education. Short discontinuity of such a model during the Second World War, was replaced by the new Yugoslav model of education in the post-war period. Then history teaching was integrated into the broader reform processes of the socialist society. This is the context in which the place, role and importance of history as a school subject in educational system of Serbia are observed. The analysis is given at a fundamental level through objectives, contents and methods in the history teaching. Factors that influenced internal dynamics of development, such as textbooks and professional qualifications of teachers, were also taken into account. The change of the paradigm of the old and the new school affected the position of students in classes and the shift of focus from content to methodical side of the subject. The degree of modernization of the educational system, as part of broader process of modernization of society in Serbia, also influenced the possibility of realizing the goals of history teaching.</p>
Accepted on Scientific Board on:	18. 2. 2019.
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	<p>President: Ljubodrag Dimić, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade</p> <p>Member: Biljana Šimunović-Bešlin, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>Member: Slobodan Bjelica, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>Mentor: Dragica Koljanin, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p>
Note:	UDC 37:94(497.1)“1919/1990“

Садржај

УВОД.....	1
I ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП.....	10
II НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	37
2.1 Друштвено-политичке прилике у југословенској Краљевини	37
2.1.1 Министарство просвете, министри и Главни просветни савет	43
2.1.2 Просветна политика југословенске Краљевине	53
2.2 Основе школе	60
2.3 Средње школе.....	83
2.4 Уџбеници историје за основне и средње школе	110
2.5 Катедра за историју на Филозофском факултету у Београду	122
2.5.1 Страни студенти и њихова интересовања за историју Јужнословенских народа	149
III НАСТАВА ИСТОРИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	170
3.1 Окупационе просветне политике: албанска, бугарска, мађарска, НДХ	171
3.2 Школство и просвета у Србији под немачком окупацијом	178
3.2.1 Организовање окупационих и колаборационих власти.....	178
3.2.2 Друштвени и културни живот становништва у окупираној Србији	180
3.2.3 Просветна политика владе Милана Недића.....	186
3.3 Основе школе	198
3.4 Средње школе.....	220
3.5 Ревизија уџбеника историје за основне и средње школе	258
3.6 Катедра за Историју Филозофског факултета у Београду за време окупације	270
3.7 Просветна активност Народноослободилачког покрета	294
IV НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ	310
4.1 Друштвено-политичке и просветне прилике.....	310
4.1.1 Постављање основа новог школског система (1945–1948).....	310

4.1.2 Период идејне преоријентације југословенске просвете (1948–1958)	320
4.1.3 Период јединственог школског система (1958–1974)	325
4.1.4 Покушаји успостављања „аутентичног социјалистичког“ школског система (1974–1990)	331
4.2 Основне школе	339
4.3 Средње школе.....	364
4.4 Уџбеници историје за основне и средње школе	392
4.5 Историја на факултетима у Србији.....	402
4.5.1 Катедра за Историју на Филозофском факултету у Новом Саду	426
4.6 Настава историје у образовању одраслих.....	440
4.7 Савез историчара Југославије	459
ЗАКЉУЧАК.....	484
БИБЛИОГРАФИЈА	497

УВОД

Наставу историје историјска наука третира као историографски проблем. Иако се њом још увек превасходно бави методика наставе, она полако добија своје место у друштвеној и културној историји. Проблематика наставе историје представља значајно поље истраживања због њене улоге у образовном систему и утицаја који остварује на друштво. У том смислу се као два кључна аспекта издвајају: педагошки који се бави циљевима, садржајима и методама наставе историје и други, културни који наставу историје посматра кроз њен утицај на изграђивање друштвене и историјске свести. Због тога научно бављење наставом историје захтева мултидисциплинарни приступ.

Настава историје је увек актуелна тема. Од када је издвојена као посебан школски предмет у наставним плановима у XIX веку водиле су се расправе о њеним циљевима, садржају и методама. С обзиром да је то било време настанка националних држава, у коме је заједничка прошлост представљала битан елемент колективног идентитета, оно је историји као школском предмету одредило специфичну функцију. Полазећи од схватања да се у школи формира будући грађанин, за сва друштва, у свим историјским периодима и режимима, историја која се учи у школи била је од нарочите важности.

Формирање рационалних представа о прошлости представља најважнији вид примене историјске науке у једном друштву. Овај задатак се најпотпуније остварује преко историје као школског предмета. Формирање историјске свести је један од основних циљева образовања и васпитања. Задатак школе је да ученицима пренесе резултате научне историографије у адекватном облику. Преобликовање историјске науке у наставни предмет је сложен и непрекидан процес који се мења у зависности од развоја историјске науке, педагогије, психологије и друштвених промена које условљавају реформу школског система.¹

Задатак који настава историје остварује у једном друштву је сложенији уколико имамо у виду да се знања која ученици стичу у школи преплићу са представама о прошлости у свакодневици и медијима. Проблем настаје када се историјска грађа користи да оправда садашњост. Најчешћи пример је инструментализација прошлости у политичке сврхе. Услед тога, историја се не представља у њеном тоталитету, него се издвајају поједини садржаји којима се придаје одређено значење. Овакве упрошћене

¹ Nikola Potkonjak, Petar Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 1, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989, 291.

представе прошлости су изнова актуелизоване у историји српског и југословенског друштва XX века, што се одражавало и на наставу историје.²

За време постојања југословенске државе неколико пута је долазило до промена политичког система, друштвеног уређења и крупних идеолошких заокрета. У таквим условима се дуго задржало деветнаестовековно прагматично схватање историје према коме јој припада кључна улога у изграђивању колективног идентитета и идентификовања са простором на коме се живи. У вишенационалној и мултикултурној држави, у којој се веровало да ће подстицање осећаја заједништва у духовној сфери ојачати и политичко јединство, историјска наука и настава историје су имале значајну националну и политичку функцију. Отуда потиче стална потреба за снажном државном интервенцијом у просвети, посебно настави историје. Преовлађујуће мишљење државног врха је било да се све промене у идеолошкој сфери најделотворније спроводе путем школске наставе, променом наставних планова и програма и уџбеника историје, као и програмима усавршавања наставника.

Настава историје је прошла кроз различите фазе које су повезане са токовима историјског развитка југословенске државе. То је утицало на схватање о њеним циљевима и задацима, као и на селекцију и легитимизацију знања која се уче у школи. У складу са променама вредносних система мењали су се критеријуми одабира наставних садржаја и начини њихове презентације. Током целог XX века основни задатак историје као школског предмета остао је национално васпитање чија је окосница била југословенска идеја.

Прво веће интересовање шире научне и стручне јавности за наставу историје испољено је после Првог светског рата. У оквиру Друштва народа покренут је низ пројеката компаративне анализе уџбеника усмерене на идентификовање и превазилажење стереотипних представа о другим народима. Резултати истраживања су требали да послуже за ревизију наставних програма и уџбеника историје са циљем промовисања мира и међународне сарадње. Сличне активности настављене су после Другог светског рата под покровитељством Унеска. У Србији 50их година почиње да се придаје већа пажња настави историје. Године 1954. на савезном нивоу је покренут часопис *Историјски преглед*, касније преименован у *Настава историје – Pouk zgodovine – Настава по историја - Nastava povijesti*, посвећен искључиво питањима наставе. Од

² Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009, passim.

1972. године одржавани су симпозијуми чији су главни циљеви били унапређење наставе историје и усавршавање наставника. Међутим, све наведене активности су биле усмерене на актуелне проблеме и нису се бавиле историјом као школским предметом у прошлости.

Почеци историографског бављења наставом историје везују се за проучавање уџбеника. На међународном нивоу интересовање је подстакло оснивање института Георг Екерт у Брауншвајгу 70их година, који се убрзо претвара у међународни центар за компаративну анализу уџбеника. Значајан подстицај и допринос развоју дисциплине дали су скандинавски научници. Они своја истраживања о настави историје заснивају на широкој и разноврсној изворној основи, уводе нове теме, пре свега студије о историјској свести и теоријама наставе. Паралелно са тим, у српској и југословенској историографији 70их година тек долази до постепеног проширивања поља истраживања. Поред традиционалне политичке, догађајне историје, уводе се нове теме, пре свега из културне историје. У овире тих истраживања појављују се осврти на одређена питања просветне политике. Пишу се и први радови о историји школства у којима се настава историје посматра у оквиру целине образовног система али јој још увек није посвећена посебна студија. Историјом образовања се и даље у највећој мери баве истраживачи из других научних дисциплина, пре свега педагози. Њихови радови су значајно унапредили знања о историји просвете и школства.

У Србији анализа уџбеника историје постаје предмет интересовања шире академске јавности почевши од 90их година. Догађаји у вези са распадом југословенске државе подстакли су анализу савремених уџбеника услед чега они постају истраживачка тема читавог низа дисциплина. Научно бављење уџбеницима историје у ранијим периодима подстакло је чланак „Стереотипи о државном и народном јединству у уџбеницима историје у Краљевини Југославији“ академика Љубодрага Димића и Данка Алимпића објављен у часопису *Настава историје*. До данас је написан велики број радова који се баве националним васпитањем у уџбеницима. Међу њима се издвајају: Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Školska knjiga, Zagreb 1992; Александра Илић Рајковић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Универзитет, Филозофски факултет, Београд 2010; Stefano Petrungero, *Pisati povijest iznova*, Srednja Europa, Zagreb 2008; Pieter Troch, *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*, I. B. Tauris, London 2015. Радови који на свеобухватан начин сагледавају наставу историје припадају најновијој историографији. Нажалост, још увек су то радови страних и

историчара из региона, међу којима се издвајају: David Cannadine, Jenny Keating, Nicola Sheldon, *The Right Kind of History: Teaching the Past in Twentieth-Century England*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011. и Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945–1960*, Srednja Europa, Zagreb 2012. Пионирски подухват у српској историографији представља књига др Драгице Кољанин *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2014.

За проучавање наставе историје постоји научна и друштвена потреба. Изузев монографије о историји у школском систему Црне Горе у XIX веку аутора Здравка Делетића, настава историје није била предмет обухватне анализе. С обзиром да је и у XX веку један од њених основних циљева био изграђивање идентитета, потребно је дати одговоре на питања како је текао њен развојни пут, колико се задржала а колико се удаљила од тог задатка. Из тога проистиче колико успешно и данас остварује тај задатак. Савремена школска реформа ову проблематику изнова актуелизује. Критичко сагледавање претходних периода, значајно је за дефинисање праваца развоја у новој школи у којој упориште више није у наставном предмету, него се нагласак са савладавања садржаја помера на стицање вештина.

Настава историје представља специфично питање унутар шире проблематике историје образовања. Сагледавање њеног места, улоге и значаја је нераздвојно од прегледа развоја школског система. Посматрање проблематике у широком хронолошком следу, током седам деценија постојања југословенске државе и ограничавање на територију Србије, омогућује вертикални пресек и анализу на фундаменталном нивоу: које циљеве је друштво одредило настави историје, шта предавати, на који начин и који ће уџбеници бити употребљавани.

Након уводног дела у коме су дати образложење теме и преглед основних извора и литературе на којима се истраживање заснива, описан је теоријско-методолошки приступ проучавању наставе историје. Рад је потом структурисан у три хронолошко-тематске целине у оквиру којих се настава историје сагледава на свим нивоима образовног система у Србији, од основне школе до универзитета. Прва целина се односи на раздобље између два светска рата када се школски систем на територији Србије уграђује у југословенски. Посебно је издвојен ратни период и немачко окупационо подручје у Србији. Трећа целина обухвата период после Другог светског рата. У социјалистичкој Југославији постављене су основе новог школског система, који после реформе 50их година добија чврсту структуру која ће функционисати до распада

југословенске државе. Почетком 60их година објављени су уџбеници историје који доживљавају више издања. У раду се прати настава историје до 1990. године, премда је, према речима истакнутог педагога Николе Поткоњака, веома тешко одредити када се у историји образовања и педагогије завршава социјалистички период.³

Тешкоће које је требало савладати приликом истраживања проистикале су пре свега из ширине временског периода у коме се посматра задата тема. Целовито сагледавање наставе историје захтевало је проучавање бројних и разноврсних извора и литературе. Није било једноставно ни одредити се за избор чињеница како би се пружила што потпунија и садржајнија слика стања о школском систему и места историје као наставног предмета у њему. С обзиром да се у посматраном периоду непрестано одвијао процес друштвених промена, то је захтевало различите методолошке приступе и другачије приказивање резултата истраживања који су примењени у обради појединих периода.

У приказивању литературе релевантне за проучавање наставе историје у Србији потребно је осврнути се на најважније радове. Полазну основу за истраживање представљају синтетички прегледи који се баве културном политиком у југословенској држави: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I–III, Стубови културе, Београд 1997; Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Сиграф, Крушевац 2012.²; Вранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, *Službeni glasnik*, Београд 2013. Значајан ослонац представљају радови који се баве различитим аспектима школства и просвете: Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2007; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009; Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, Институт друштвених наука, Центар за социолошка истраживања, Београд 1980. Незаобилазну литературу представљају зборници радова посвећени историји образовања: *Образовање код Срба кроз векове*, уредили: Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003; *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004*, приредио: Зоран Аврамовић,

³ Никола Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/45–1991/92)*, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, Београд 1994, 23.

Институт за педагошка истраживања, Београд 2005; *Југословенска педагогија друге половине 20. века*, уредник: Недељко Трнавац, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факулета, Учитељски факултет Ужице, Београд 2004; *Без школе шта би ми?!: Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, уредиле: Александра Илић Рајковћ, Сања Петровић Тодосијевић, Институт за новију историју Србије, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021. За проучавање историје као школског предмета драгоцени су радови истраживача других научних дисциплина. То се пре свега односи на радове истакнутог педагога Николе Поткоњака, затим професора Београдског универзитета Александре Илић Рајковић, Вере Спасеновић, Наташе Вујисић Живковић, професора Новосадског универзитета Оливере Гајић, Јоване Милутиновић и других. За истраживање су значајни радови психолошкиња Ане Пешикан и Дијане Плут и социолога Зорана Аврамовића и Тодора Куљића. Потребно је још навести имена историчара који се истраживачки баве појединим аспектима историје образовања чије се књиге и чланци цитирају у раду. Реформе и наставу у основним школама изучавале су др Драгица Кољанин и др Сања Петровић Тодосијевић, тематика средњих школа је запостављена у историографији, док су за проучавање универзитетске наставе драгоцени радови др Драгомира Бонцића. Посебно је инспиративан рад професора Арсена Ђуровића који се бавио тематиком улоге образовања у модернизацијским процесима на прелазу из XIX у XX век.

Полазиште за истраживање необјављене грађе је био Архив Југославије. У њему су похрањени фондови на којима се рад највећим делом темељи. Највише су коришћени документи настали радом државних просветних органа: Министарство просвете Краљевине Југославије (1918–1940), Министарство просвете Владе ФНРЈ (1945–1946), Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ (1945–1950), Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (1946–1948), Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (1945–1953), Савезни секретаријат за образовање и културу (1954–1967), Савезни савет за образовање и културу (1967–1971), Савезни комитет за науку и културу (1971–1978). Од посебног значаја су документи у оквиру фондова који се односе на рад Главног просветног савета, стручно-саветодавног тела Министарства просвете задуженог за питања наставе. Драгоцена грађа је сачувана у фонду Савез историчара Југославије (1958–1989), стручној асоцијацији историчара чија је делатност, иако изразито идеолошки обојена, великим делом била усмерена на очување места наставе историје у образовном систему.

У Државном Архиву Србије је на основу фонда Министарство просвете и вера (1941–1944) вршено истраживање о настави историје на немачком окупационом подручју у Србији за време Другог светског рата. Иако је у раду за период 1945–1990. године углавном коришћена грађа општејугословенског карактера, настала радом савезних министарстава, консултовани су и фондови републичке провенијенције. Као најрелевантнији издвајају се фондови: Министарство просвете Народне Републике Србије (1944–1952), Савет за просвету и културу Народне Републике Србије (1951–1956), Савет за просвету Народне Републике Србије (1958–1963), Филозофски факултет Универзитета у Београду (1919–1949). Фондови похрањени у Архиву Србије садрже обиље докумената. Међутим, грађа је највећим делом несређена што веома отежава истраживање. То често изискује обимно прегледање архивског материјала, које се неретко завршава неуспешним тражењем података. За различите аспекте проучаване теме коришћени су релевантни материјали који се чувају у фондновима савезних министарстава и на тај начин су навођени у раду.

Као допуна истраживању коришћена је грађа Архива Војводине. Посебно се издвајају фондови: Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању (1918–1922), Главни Народноослободилачки одбор Војводине, Одељење за просвету (1944–1946), Покрајински секретаријат за образовање и културу (1956–1971), Просветни савет САП Војводине (1969–1987), Самоуправна интересна заједница усмереног образовања и васпитања Војводине (1974–1990). По количини и значају материјала ови фондови заслужују даљу темељну обраду у оквиру ужих специфичних тема.

Објављени извори о настави историје су бројни и разноврсни. Проучавање су у великој мери олакшали зборници грађе која се односи на културно-просветна питања: *Педагошка питања и педагогика*, приредио: Љубомир Протић, Завод за унапређивање васпитања и образовања, Београд 2008; *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, приредио: Александар Стојановић, Институт за новију историју Србије, Београд 2011; *Културна политика Југославије 1945–1952: зборник докумената*, књ. 1–2, приредили: Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Архив Југославије, Београд 2009. За истраживање су биле корисне збирке школских прописа: *Најновији југословенски учитељски зборник свих закона, uredaba, pravilnika, pravila, rešenja, odluka i raspisa izdatih od oslobođenja do danas, koji se odnose na narodne škole i narodne učitelje-ice u celoj Jugoslaviji, a i danas su u važnosti*, приредили: Kosta V. Aranicki, Stevan Karadžić, Štamparija „Napredak“, Рапчево 1935; затим серијска публикација *Средњошколски*

зборник I–V, Државна штампарија, Београд 1921–1927; *Реформа образовања и васпитања у СР Србији: документи*, одговорни уредник: Војислав Митић, Републички секретаријат за информације, Београд 1978; *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, приредио: Драгољуб Т. Баралић, Научна књига, Београд 1967; *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, књ. 1–3, сакупила и приредила: Бранислава Грбић, Универзитет, Београд 2008. Незаобилазни извор представљају зборници грађе општег карактера Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata*, I–II, Prosveta, Београд 1987. Изводи и стенографски записи партијских конгреса пружили су увид у основна начела политике Комунистичке партије Југославије у просвети. Државни статистички прегледи су коришћени у мањој мери.

Међу објављеним изворима посебно су значајни наставни планови и програми и уџбеници историје за основне и средње школе. Представљају примарне изворе за сагледавање програмско-садржајног аспекта наставе историје. У њима су конкретизовани циљеви васпитања и образовања и начин обликовања националног наратива под утицајем званичне идеологије. Истраживање је највећим делом вршено у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, Народној библиотеци Србије и Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду. Најпотпунија збирка уџбеника чува се у Педагошком музеју у Београду. У оквиру објављених извора дата је исцрпна библиографија наставних планова и програма и уџбеника историје који су били у употреби у школама међуратном периоду и социјалистичкој Југославији. Драгоцен извор за изучавање универзитетске наставе историје представља серијска публикација *Универзитетски календар/Преглед предавања* који је са краћим прекидима излазио у издању Универзитета у Београду током целог истраживаног периода.

Једнако важан извор за проучавање историје као школског предмета представља периодика. Полазна основа су били службени органи министарства просвете, у првом реду *Просветни гласник* (1919–1944, 1951–1987) и *Просветни преглед* (1945–1990) на основу којих је могуће пратити промене у образовној политици и идеолошке ставове државних власти према просветно-културној делатности. Нормативни оквир употпуњен је уредбама и решењима објављиваним у *Службеним новинама*. Приликом истраживања су највише коришћени педагошки и стручни часописи, међу којима се издвајају: *Учитељ*, *Гласник професорског друштва*, *Настава историје*, *Педагошка стварност*, *Настава и васпитање*, *Југословенски историјски часопис*, *Зборник Филозофског факултета*. У њима се налази обиље прилога који откривају доминантне тенденције у

педагогији, ставове стручних асоцијација просветних радника о актуелним питањима наставе, као и примере из школске праксе.

I ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Настава историје, као један од начина преношења резултата историјске науке, представља последњи ступањ у историјском научном процесу. Путем школског система научна историографија остварује најшири утицај на друштво. Важан задатак врши приликом формирања историјске свести која се налази у основи личног и колективног идентитета. Ова значајна друштвена функција се најпотпуније реализује путем историје као школског предмета.⁴ Међутим, настава није једини сусрет ученика са прошлошћу, јер они ван школе добијају обиље информација у разним видовима. Историја као школски предмет обавља значајан задатак када у ширењу и популаризацији историјских знања конкурише различитим медијима. Одатле проистиче стално интересовање да се очувају место и улога наставе историје у образовном систему.⁵

Историја као наставни предмет се због свог васпитног потенцијала универзално укључује у програм сваког модерног образовног система.⁶ У Србији је заступљена на свим нивоима, од основне школе до Универзитета. У наставним плановима је издвојена као посебан школски предмет и има циљеве, садржај и методе, који се дефинишу у складу са узрастом ученика. Иако су у различитим периодима подлежали променама, они историји као наставном предмету одређују специфичну функцију и удео у укупном оптерећењу ученика.⁷

Приликом дефинисања наставе историје добру полазну основу представља схватање академика Симе Ћирковића који „школску историју, од основне школе до Универзитета“ посматра као „сажет, у сажимању модификован и тиме делимично изобличен“ приказ прошле стварности.⁸ Са педагошко-психолошког становишта

⁴ Драгица Кољанин, „Историја као научна дисциплина и школски предмет“, *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 77–79; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 1, 291; Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila: uvod u historiografiju*, Geopoetika, Beograd 2004, 299.

⁵ Сима Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, *Настава историје* 2/1995, 171; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 291.

⁶ Erik Hobsbaum, *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd 2003, 33; Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2014, 27.

⁷ K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 299; С. Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 161.

⁸ Исто, 165.

настава историје је „дидактички обликована наука“.⁹ Сходно томе, истраживање о настави историје мора да се заснива на схватању да је трансформација историјске науке у школски предмет перманентан процес који се мења у складу са развојем историјске науке, педагогије, психологије и друштвеним променама које условљавају реформе школских система.¹⁰

Основни принцип на коме се настава историје заснива је научност. Другим речима, све што се учи у школи мора бити утемељено у научној историографији. Настава историје није дословна копија, нити механичко редуковање историјске науке. Садржај се преузима из научне дисциплине, затим се дидактички обликује у зависности од циљева и задатака школе, образовног система у целини и прилагођава узрасту ученика. Садржајем наставног предмета су обухваћена знања која су одабрана са циљем да буду запамћена и пренета наредним генерацијама. Оно што се у настави прихвати као вредно, постаје доминантно у свести ученика, делује на ставове и понашања а посредно утиче на збивања.¹¹

Одабир и преобликовање садржаја историјске науке у историју као школски предмет су сложенији утолико што настава друштвених предмета подразумева исказивање вредносних судова. Међутим, то никако не би смело да буде на штету принципа научности и мора да буде усклађено са темељним одликама историјске науке – објективност и хтеће за истином. Проблем настаје у време крупних политичких заокрета, када историјска грађа има већу политичку актуелност и подлеже избличавању под утицајем службене идеологије. Тиме се процес трансформисања историјске науке у школски предмет додатно усложњава.¹²

Паралелизам између историје као науке и школског предмета се заснива на неколико основних принципа. На првом месту је већ поменуто начело научности. Ученици би требало да схвате историју као људску делатност у прошлости у њеном тоталитету и да је основни циљ изучавања историје „хтеће за истином“ и „хтеће за знањем“. Друга релација односи се на обим и дубину садржаја. Школска настава треба да пружи уравнотежен преглед историјског развика, што значи да је приликом

⁹ Видосава Граховац, „Кључни појмови и њихово место у образовању“, *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Арсен Ђуровић (ур.), Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 85.

¹⁰ С. Ђирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 159–172.

¹¹ В. Граховац, „Кључни појмови и њихово место у образовању“, 86; С. Ђирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 160–161, 164.

¹² Исто, 160; Andrej Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Čigoja štampa, Beograd 2001, passim; Andrej Mitrović, „Istorijska svest (s posebnim osvrtom na pedagošku stranu pitanja)“, *Prvi jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije*, Društvo istoričara SAP Vojvodine, Novi Sad 1972, 23–24.

дидактичког обликовања грађе потребно водити рачуна о оптималним пропорцијама и уједначеном степену сажимања између опште и националне историје и старијих и новијих периода. Подела на периоде који се изучавају по разредима би требало да се заснива на логици унутрашњих веза. Однос између историје као науке и школског предмета огледа се у употреби историјских појмова. На основу њих се у настави формирају јасне представе о прошлости и успоставља рационална историјска свест. Повезивање појмова у једну целину омогућује формирање судова. У настави се пре свега савладавају основни појмови, они који омогућују разумевање историјских токова и догађаја: хронологија, периодизација, историјско-географске одреднице, државно и друштвено уређење, култура, тековине епохе, личности, процеси, догађаји. Код правилног усвајања појмова важно је увек истицати њихову историчност и оријентацију ка општем, битном и значајном. Један од најважнијих задатака који се остварује кроз наставу историје је развијање способности историјског мишљења. Под тим се подразумева овладавање одређеним вештинама карактеристичним за историјску науку. Помоћу тих вештина ученици схватају особености историје као науке, разумеју начин на који настаје историјско знање и начин рада историчара. То се постиже упућивањем ученика у неколико основних категорија које представљају „алат“ историчара који му омогућују да историјски мисли. То су пре свега простор, време и узрочност који су неопходни како би се догађаји из прошлости разумели у контексту у коме су се дешавали. Једнако важно је схватање да су историјски извори непотпуни, ограничени, да њиховим тумачењем и анализом не настаје дефинитивна слика прошлости, него се она на основу нових извора и сазнања изнова преиспитује. Важни концепти неопходни за историјско мишљење су континуитет и промена. Ученици би требало да разумеју да континуитет није исто што и одсуство кретања, него има значење непрекинутог, поступног, еволутивног развоја. Промена представља раскид са прошлоћу који може бити драматичан или резултат постепеног развитка. Она не значи увек прогрес, него је то појам пун вредносних одређења, који може имати другачије значење у различитим друштвима и културама. Брзина промене зависи од области која се посматра, није иста у политичкој, економској, социјалној и културној сфери.¹³

¹³ Роберт Страдлинг, *Настава европске историје двадесетог века*, Министарство просвете и спорта Републике Србије, Београд 2003, 63–69; С. Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 162–163, 164, 168–169; В. Граховац, „Кључни појмови и њихово место у образовању“, 86, 88; Љубодраг Димић, „Листа кључних знања за крај основног образовања за наставни предмет историја“, *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Арсен Ђуровић (ур.) Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 9–12; Robin Dž. Kolingvud, *Ideja istorije*, Službeni list SCG, Beograd 2003, 32–35.

Из свега наведеног може се извести закључак да је циљ школског знања из историје да пружи уравнотежену, вишеслојну и у великом степену сажету слику прошлости. Она мора бити добро структурисана, да служи као основа за даље учење и примењива у новим ситуацијама, тако да помаже ученику да разуме свет у коме живи. Знања стечена у школи би требало да послуже као решетка за повезивање и осмишљавање фрагментарних и изолованих информација са којима су ученици засути у другим медијима. Један од важних задатака наставе историје је да оспособи ученика за критичко расуђивање и одбацивање свега што процени као нетачно и безвредно.¹⁴ Историја као школски предмет на свим образовним нивоима, од основне школе до универзитета подстиче интересовање за прошлост и истиче универзалне вредности којим образовање постиже своју праву хуману функцију. Поред стандардних задатака настава историје је у српском и југословенском друштву имала наглашену функцију у очувању идентитета, што је условљено историјским наслеђем.

Историја као наставни предмет се у школским програмима први пут издвојено појавила у XIX веку.¹⁵ То се временски подударало са настанком националних држава, утемељењем образовних система и развојем модерне историографије. У време настанка националних држава образовање први пут почиње да се схвата као битан фактор напретка друштва. У средишту модернизацијских процеса били су подизање просветног нивоа становништва и унапређење образовног система. Школа је имала важну друштвену улогу јер је представљала „интегративно средство националне културе“.¹⁶

По узору на европске државе и у Србији XIX века почиње изградња модерног образовног система. Иако школство и просвета имају дугу традицију још од Првог српског устанка, постојање различитих школских облика се не може поистоветити са стварањем образовног система као функционалне целине. Заокруживање образовног система тј. повезивање свих његових делова од основне и средње школе до универзитета

¹⁴ С. Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 171.

¹⁵ У Србији се настава историје први пут појавила као издвојен предмет у наставном плану из 1838. године, у Норвешкој 1860, а у Енглеској 1899. године. Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 39; David Cannadine, Jenny Keating, Nicola Sheldon, *The Right Kind of History: Teaching the Past in Twentieth-Century England*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011, 16; К. Ћелстали, *Прошлост није више што је некад била*, 300.

¹⁶ Љубинка Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку: аналитичка скица“, *Србија и модернизацијским процесима XX века*, Институт за нову историју Србије, Београд 1994, 217–232; Љубодраг Димић, „Две слике просвете у Србији двадесетог века“, Зоран Аврамовић (прир.), *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.* Институт за педагошка истраживања, Београд 2004, 214; Зоран Аврамовић, „Друштвене и политичке карактеристике српског образовања и васпитања 1804–2004“, Зоран Аврамовић (прир.), *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.* Институт за педагошка истраживања, Београд 2004, 199.

почело је, као и у остатку Европе у XIX веку. Модернизација образовања огледала се у секуларизацији школства, ширењу школске мреже и повећању обухвата деце школском обавезом. Држава доноси школске законе на основу којих се изводе циљеви наставних предмета, међу њима и историје. Веома рано је уочена и потреба педагошко-методичког оспособљавања наставника.¹⁷

У складу са специфичном улогом која је у националним државама намењена школи, развијала се и педагошка мисао. Основни циљ образовања је био оспособљавање за професију или одређену друштвену улогу. Доминантан педагошки правац тога доба је био хербартизам, који ће се у југословенској држави задржати све до Другог светског рата. Према овој теорији школа је имала изразито ауторитарни карактер, са главним циљем да дисциплинује. То је постизано строгом организацијом познатом под називом разредно-предметно-часовни систем. У средишту наставног процеса налазио се садржај који наставник преноси на ученика. Градиво се преноси у готовом облику, према унапред утврђеном плану. Настава се заснива на живој речи наставника уз евентуално коришћење демонстративне методе. Ученик тако добијена знања повезује са искуством и претходно наученим и усваја градиво, како би могао да га репродукује приликом провере знања. Задатак наставника је да награђује тачне одговоре и добро владање, са крајњим циљем да учврсти пожељне облике понашања ученика и тиме, превасходно утиче на његово морално васпитање.¹⁸

Један од основних услова модернизације државе и друштва представљала је изградња високошколских установа. Бржи развој универзитетске наставе спречавале су препреке материјалне и кадровске природе. Проблем је делимично решен школовањем наставног кадра на страним универзитетима. Захваљујући њиховим искуствима стеченим у погледу научног рада и организације наставе у складу са савременим педагошко-методичким захтевима, дошло је до подизања високошколског образовања на виши ниво. Ови процеси су праћени неслагањем политичке и интелектуалне елите у вези са различитим концепцијама универзитета и схватањем његове друштвене, научне, образовне и васпитне улоге.¹⁹ Уз основне научно-образовне задатке које је испуњавао, Филозофски факултет је имао велики културни и национални значај.

¹⁷ Исто, 199; Наташа Вујисић Живковић, „Педагогија као универзитетска дисциплина у Србији: поводом 125 година сталне катедре за педагогију на Филозофском факултету у Београду (1892–2017)“, *Настава и васпитање* 3/2017, 398.

¹⁸ Оља Цинкић, „Историјски приказ реформних педагошких идеја – данашњи исходи и достигнућа“, *Зборник радова Педагошког факултета у Ужцу* 21/2019, 9–12.

¹⁹ Marinko Lolić, „Univerzitet i nauka u Srbiji u kontekstu evropskih integracija“, *Filozofija i društvo* 3/2006, 120.

На овакво схватање места и улоге Филозофског факултета утицала је европска филозофска мисао XIX века. Тада је обликована нова идеја универзитета, која се тицала пре свега позиционирања одређених факултета на универзитету.²⁰ У том смислу је потребно поменути схватање немачког филозофа Јохана Готлиба Фихтеа, представника идеалистичке филозофије, који је имао утицај и на формирање педагошких идеја у XIX веку. Према његовом мишљењу задатак Филозофског факултета је био да утемељује живот универзитета и својим филозофским принципима обезбеди слободу науке.²¹ Једна од улога универзитетске наставе је да помогне духовну интеграцију нације. Фихтеова снажна порука да ће народ који има „најтемељније и најсвестраније образовање“ бити „најмоћнији и најсрећнији међу народима свог времена“, постала је идеја водила не само немачке, него и просветне политике других европских народа.²²

У XIX веку и историјској науци је придаван велики значај што је проистицало из њене улоге у изграђивању националне свести. То су препознали сви теоретичари национализма.²³ Национализам XIX века се схвата као савремени облик колективног идентитета.²⁴ Представља облик политичке и друштвене свести усредсређен на припадност нацији и идентификацију са нацијом. Важан чинилац многих одређења национализма су заједнички преци. Према томе, и нација се одређује као колектив чији чланови деле историју, културу и одређене карактеристике као што су језик, етницитет, раса, религија.²⁵

Још једно од темељних начела које заступају теоретичари национализма јесте да националне државе тек треба да формирају будуће грађане. То се постиже изграђивањем националног идентитета, који ће, дугорочно, обезбеђивати социјалну кохезију националне државе. Национални идентитет се дефинише као сложени конструкт

²⁰ Универзитет је од краја XVIII века имао 4 факултета: Филозофски, Теолошки, Правни и Медицински. Филозофски се убрзо, а негде тек у XX веку, поделио на хуманистичке и природне науке.

²¹ Иако у првом реду мисли на филозофију, овај став може да се тумачи обихватније и да се односи на све дисциплине које се изучавају на Филозофском факултету.

²² Marinko Lolić, „Univerzitet i nauka u Srbiji u kontekstu evropskih integracija“, 119–120. Идеје о Филозофском факултету ће даље бити разрађиване у XX веку а као један од најутицајнијих мислилаца у том погледу издвојиће се Карл Јасперс, представник немачке филозофије хришћанског егзистенцијализма. Видети: Karl Jaspers, *Ideja univerziteta*, Plato, Beograd 2003.

²³ О различитим теоријама национализма видети: Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996; Entoni Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.²; Ханс-Улрих Велер, *Национализам: историја, форме, последице*, Светови, Нови Сад 2002; Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад 2007.

²⁴ Национализам је вишезначан појам. Може да представља национални покрет, морални код, секуларну религију, организационо начело, идеологију која националну самосталност чини мерилем политичке признатости. Ružica Rosandić, „Patriotsko vaspitanje u osnovnoškolskim udžbenicima“, Ružica Rosandić, Vesna Pešić (prir.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 1994, 40.

²⁵ Исто, 40–42.

састављен од многих међусобно повезаних компоненти, етничких, територијалних, културних и правно-политичких. Идентитет и значење које му приписујемо су производ историјског процеса и промењиве категорије. Важно место у његовом изграђивању има креирање етничких митова и вредности који стварају осећај припадности колективу.²⁶

Према западноевропским моделима националног идентитета, који ће бити узор и југословенском уједињењу, култура је представљала основни облик интеграције. Национално јединство путем културе остваривано је на неколико начина: увођењем званичног језика, новог уметничког канона, путем књижевности и образовног система. Због наглашеног културног аспекта, највише пажње је усмеравано на изграђивање идентитета кроз школски систем.²⁷ Када је у питању настава, то је значило да су национално-интегративни садржаји имали предност у односу на опште образовање. То је видљиво на основу места које је у наставним плановима имала национална група предмета – језик и књижевност, историја и географија.

Услед оваквих околности историјског развитка, у настави историје у XIX веку доминирали су васпитни циљеви. У време настанка националних држава, патриотизам је сматран једном од највиших вредности и главним циљем наставе историје и образовног система. Задатак историје као школског предмета је био да на примерима из прошлости формира будуће грађане. Историја је предавана у форми прича о великим личностима. Приликом одабира садржаја више се водило рачуна да приче преносе моралне поуке, него што су као мерило узимани стручни аргументи. Настава се заснивала на излагању наставника, који прича живо, тако да ангажује ученика и пробуди саосећање. Овај приступ настави историје, који као основни циљ узима развијање ставова назван је *Класична теорија наставе историје*, по томе што претпоставља висок степен јединства о томе шта су праве (класичне) вредности. Приступ ће доживети бројне критике после Првог светског рата. У јавном дискурсу превладало је мишљење да је настава историје, заснована на принципима из XIX века довела до националних и друштвених супротности, јер егзалтира патриотизам и подстиче на рат. Насупрот томе, у међуратној Европи као темељна начела истицани су мир и интернационализам. На тим идејама је вршена ревизија школских уџбеника у оквиру међународне организације Друштва народа. Са педагошког становишта критика је упућена наставној методи.

²⁶ Доминик Шнапер, *Заједница грађана: о модерној идеји нације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад–Сремски Карловци, 1996, 51, 177; E. Smit, *Nacionalni identitet*.

²⁷ Endru Varuh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd 2001, 12.

Предавања путем живе речи наставника више одговарају млађим узрастима, јер подстичу уживљавање, док у средњим школама ова метода није била одговарајућа с обзиром да је за савладавање наставног градива било неопходно критичко разумевање. Професионални историчари осуђују коришћење историје како би се подржали вредносни судови јер је циљ проучавања прошлости подстицање разумевања за различите вредности. Овакав став није у потпуности оправдан. Чак и када школа не заступа једнострану индоктринацију, како би се извршио избор наставног градива, мора се дефинисати шта је важно знати. То се делимично заснива на стручним аргументима а другим делом се темељи на вредносним судовима.²⁸

У српском и југословенском друштву се дуго задржало прагматично схватање историје које јој је одредило националне и политичке циљеве. Услед тога је и настава историје током XX века била под утицајем политике и идеологије. Приликом испитивања како је настава историје утицала на друштво, као категорија за анализу најчешће се користи историјска свест.²⁹ Историјска свест представља рационалан однос друштва према прошлости. Једно од њених најважнијих обележја је заснованост на научној историографији. Формирање историјске свести је основни задатак наставе историје.³⁰

Историјска свест представља важан део друштвене свести. Међутим, поред научне историографије, она се преплиће са колективним памћењем и другим облицима представа о прошлости.³¹ Колективно памћење је потребно друштвима као „податак о претходном искуству“. Најчешће служи као извор легитимитета за политичку и друштвену делатност у одређеном тренутку. То се постиже креирањем слике прошлости којом се објашњава или оправдава садашњост, понекад и по цену историјске тачности. Као најчешће функције друштвеног памћења у савременој историографији су издвојени стабилизација друштвених и политичких односа и одржање легитимитета. У модерним

²⁸ K. Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 300–303, 307.

²⁹ Sirkka Ahonen, “Historical Consciousness: a viable paradigm for history education?”, *Curriculum Studies* 6/2005, 697–707; Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi: ogleidi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Čigoja štampa, Beograd 2010.

³⁰ Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009, 146–147; A. Mitrović, „Istorijska svest (s posebnim osvrtom na pedagošku stranu pitanja)“, 21–24.

³¹ Услед прожимања друштвеног памћења и историје потребено је редефинисати место наставе историје у школском систему. То је идеја водиља Зборника: *Knowing, Teaching and Learning History: National and International Perspectives*, Peter Stearns, Peter Seixas and Sam Wineburg (eds.), New York University Press, New York and London 2000.

друштвима, колективно памћење се преноси путем наставе и масмедија.³² За разлику од научне историографије која приказује прошлост у њеном тоталитету, друштвено памћење је селективно. Фрагменти прошлости се издвајају тако да одговарају датом тренутку. Тиме што се неке слике прошлости потискују а друге оснажују, стварају се референтне тачке садашњости.³³

У југословенској држави, због специфичних услова историјског развитка, пре свега ратова и промена политичког и идеолошког поретка, рационалној историјској свести се супротстављао романтичарски концепт поимања прошлости у друштвеном памћењу. У том преплитању појављују се мит и епска поезија као најзаступљенији вид преношења популарне културе. Овакве представе прошлости су у југословенском друштву изнова актуелизоване. У историји су проналажени догађаји који могу да послуже као обележје идентитета и ослонац памћења.³⁴ Према дефиницији египтолога Јана Асмана, таква прошлост је социјални конструкт и културна творевина.³⁵

Најважније средство за ширење званичне верзије прошлости била је школа. Путем наставе, државне власти су селековале знања, одређивале и контролисале њихова значења и на тај начин доносиле одлуку о томе која знања су социјално легитимна. Посебно интересовање просветних власти постојало је за наставни предмет историја јер је градиво које обухвата по свом карактеру такво да може да допринесе разумевању националних и културних вредности и положаја сопствене земље у савременом свету. Најбољи показатељ тога јесу уџбеници историје. У њима су садржане поруке које једна заједница сматра важним. Према истраживању уџбеника за основне школе које је спровела психолошкиња Дијана Плут брига за очување идентитета заједнице је други по важности социјализацијски образац (после оспособљавања за одређену професију) са учесталашћу преношења од 21% од укупног броја порука.³⁶

³² М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, 146–147; Olga Manojlović Pintar, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006, 8–11; Alaida Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011, 25–29.

О односу друштвеног или колективног памћења постоје бројни радови. Појам је теоријски утемељио Морис Албаш у књизи *Друштвени оквири памћења*. За истраживање су корисне књиге и зборници радова: Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006; Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike, Beograd 2015; Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, *Kultura pamćenja i historija*, Tehnička knjiga, Zagreb 2006.

³³ Jan Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Prosveta, Beograd 2011, 51–52.

³⁴ М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, 147–148;

³⁵ J. Asman, *Kultura pamćenja*, 33–36.

³⁶ Dijana Plut, „Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika“, Ružica Rosandić, Vesna Pešić (prir.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 1994, 11, 24.

Међу истраживачима уџбеника историје постоји сагласност да су у настави превладавали задаци усмерени на уобличавање колективне свести и друштвену интеграцију.³⁷ Окосница патриотског и националног васпитања била је југословенска идеја која је „пресудно одредила“ политички, друштвени и културни равитак у XX веку. Њене специфичности у различитим периодима уочљиве су и у настави историје. Југословенско уједињење је остварено на темељима компромисног унитаризма Срба, Хрвата и Словенаца, па су тако измене у наставним програмима претпостављале ширење, уклапање и усмеравање свести ка заједничким историјским садржајима и симболима. Тридесетих година је створена нова наднационална идеологија. Интегрално југословенство је постало основа за нову идентификацију. Југословенска идеја се заснивала на изразитом колективистичком принципу, што се у настави историје одражавало кроз употребу нових појмова. У смислу измишљања традиције, то је био модел који има за циљ да легитимише установе и односе идентитета. За време окупације 1941–1944. године одвија се противречан процес, долази до дезинтеграције друштвеног памћења и историјске свести. После Другог светског рата југословенство ће поново бити окосница васпитања. По стаљинистичком моделу, Комунистичка партија Југославије је државним мерама у просветној и културној политици, идеолошким притисцима, пропагандом и индоктринацијом наставе покушавала да унесе нове елементе у друштвено памћење. Педесетих година је обликован концепт који се у литератури назива југословенски социјалистички патриотизам. Његово основно обележје је готово потпуно подражававање личних интереса колективу. Основни циљеви и задаци наставе историје тог периода су неговање братства и јединства као највиших вредности и тековина народноослободилачке борбе, у првом реду заједништва југословенских народа и народности. Тежња за преуређењем државе на основама конфедерализма 70их година значиће и слабљење југословенске идеје. У заједницама које постају свесне етничких разлика, тешко је усагласити један заједнички национални наратив.³⁸

За разумевање историје као наставног предмета важно је познавање ширег политичког и друштвеног контекста. Ту се пре свега мисли на организацију државне управе, просветну администрацију, личности министара и њихов политички ауторитет, прокламоване идеолошке циљеве, образовну политику. У југословенској држави, у

³⁷ Љубодраг Димић, Данко Алимпић, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, *Настава историје*, 3, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад 1996, 141–154; R. Rosandić, „Patriotsko vaspitanje u osnovnoškolskim udžbenicima“, 43.

³⁸ Исто, 43–46; М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, 139, 152–153; Hobsbom, Erik, Rejndžer, Terens, *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011², 18–26.

просвети је задржан централистички начин управљања. Државне власти су имале примат у свим облицима образовне политике: иницирање реформи, доношење законских прописа, регулисање начина финансирања, проширивање социјалне доступности образовања, професионализација образовања, унапређење наставе. С обзиром да је образовање било у функцији државне политике Министарство просвете је одређивало наставне програме и доносило упутства за рад наставника. Просветни радници као државни чиновници били су у обавези да остварују програмске садржаје које држава одређује и користе дидактичка средства која прописује. Државна власт је имала функције правног и стручног надзора.³⁹ За проучавање утицаја државних власти на наставу историје постоје бројни извори, пре свега законска регулатива, наставни планови и програми и уџбеници историје. За свеобухватно сагледавање неопходно је дати преглед и анализу развитка школског система и посветити пажњу свим нивоима образовног система, од основне школе до универзитета.

Пажња савремене историографије је у великој мери усмерена на проучавање узајамног дејства између образовања и друштва. Приликом истраживања примењују се теоријске поставке сродних друштвених наука, пре свега социологије. Када је реч о настави историје у југословенској држави, социолошки приступ се примењује на неколико равни. Пре свега, када се испитује како су просветно-културни чиниоци утицали на формирање циљева и садржаја образовања, затим како се путем школе изграђује и формира ученикова личност и врши васпитање за одређену заједницу. У историји југословенске државе, идентификовано је неколико васпитно-колективних образаца у оквиру којих су постојали вредносни системи са различитим интегративним тј. културним садржајима.⁴⁰ Настава историје је представљала важан медиј за преношење ових садржаја. Социолошки приступ се примењује и приликом истраживања употребе прошлости за актуелне политичке потребе. Настава историје је предмет бројних анализа које се баве друштвено конструисаним знањем. На тим истраживањима развиле су се посебне дисциплине. Настава историје представља предмет анализе колективног памћења, које се дефинише као учење суштинских образаца и културних садржаја које људи усвајају и уграђују у колективни идентитет.⁴¹ Различитим облицима чувања и искривљивања прошлости бави се и међугранска дисциплина култура

³⁹ Зоран Аврамовић, „Друштвене и политичке карактеристике српског образовања и васпитања 1804–2004“, Зоран Аврамовић (прир.), *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.*, Институт за педагошка истраживања, Београд 2004, 188, 192–193.

⁴⁰ Исто, 168–169, 189.

⁴¹ Т. Kuljić, *Kultura sećanja*, 6.

сећања.⁴² Према водећим теоретичарима културно памћење има више облика, а један од њих су уџбеници историје.⁴³

За проучавање историје као школског предмета наставни планови и уџбеници се издвајају као примарни извор. У наставним програмима су дефинисани специфични циљеви предмета и обим и дубина садржаја.⁴⁴ Расправе о садржајима наставе историје водиле су се од када је установљена као посебан школски предмет. Врхунац су достигле у периоду између два светска рата, када је на критици класичне, морализаторске, теорије, развијен нови приступ настави историје. Њен основни циљ је био посредовање знања. Задатак школске наставе је био да ученицима преноси научне резултате аргументовано, у одговарајућем облику и на начин који одговара узрасту. С обзиром да заговорници овог приступа нису признавали вредносне судове приликом одабира грађе и извођења наставе, за њега се у литератури усталио назив *Објективистичка теорија наставе историје*. Овакав модел креирања и извођења наставе није заживео јер су се веома брзо испољили његови недостаци. Количина грађе се непрестано повећавала јер није било начина да се одреди шта је важно знати. Избор градива је био конвенционалан. Услед тога је национална историја и даље остајала референтни оквир. Тиме не само да се настава није разликовала од оне из XIX века, него су се њени проблеми нагомилавали. У стручној јавности су понуђена одређена техничка решења и предлози за скраћивање наставног градива али су они брзо одбачени као нефункционални. Било је предлога да се кроз историјску грађу направи пресек по вертикали тако што се један појам посматра кроз време, од најстаријих времена до савременог тренутка. Друга могућност виђена је у прављењу хоризонталног пресека, који омогућује проучавање стања у одређеном тренутку. Међу предложеним приступима били су и читање епоха, острва у времену и конопац са чворовима. Иако су обухватили више димнезија, простор, време и одређену тематику, и даље нису омогућавали сагледавање историје у њеном тоталитету.⁴⁵ Питање ослобађања од учења непотребних садржаја остаће најважнији циљ модерног образовања.⁴⁶

На значај који је придаван настави историје у југословенској држави обично је указивао број часова у наставном плану. Према мишљењу професора Симе Ћирковића

⁴² Исто, 8.

⁴³ Исто, 404, 452; J. Asman, *Kultura pamćenja*.

⁴⁴ В. Граховац, „Кључни појмови и њихово место у образовању“, 85.

⁴⁵ К. Celstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 303–305.

⁴⁶ *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 7.

није оправдано утемељено уверење да ће школски предмети успешно обављати свој задатак уколико буду располагали већим бројем часова. Међутим, од тога ће зависити избор и садржај градива, степен сажетости, тематска сложеност и могућност примене одређених метода и наставних средстава.⁴⁷ При томе се мора узимати у обзир и узраст ученика. У основној школи задатак наставе историје је да информише и васпитно делује. На старијим узрастима, у средњошколском образовању, настава не би смела да остане на информисању и наративи. Код ученика који поседују претходна знања, потребно је вежбати и критичко разумевање.⁴⁸

У посматраном периоду највећа пажња у настави је била посвећена националној историји, која је обухватала све народе који су чинили југословенску државу. Колико су се креатори наставних програма придржавали овог принципа зависило је од „државног уређења и имало упориште у историјском току“. У наставним програмима је доминирала политичка историја, посебно усмерена на владарске личности и вође, а не на друштвене структуре и контексте. Цивилизацијске промене узимане као саме по себи разумљиве. Ипак, политичке творевине и етничке групе пружају оријентацију у простору и времену што олакшава мисаоно организовање и разумевање историјских процеса. Понекад је, за разумевање историјских процеса, потребно обрадити шири простор. Уз малу количину додатних информација и незнатно повећање оптерећења ученика, добијала се целовита и заокружена слика прошлости. Тако на пример историја Римског царства није представљала само политичку чињеницу, него је показивала домете до којих су се простирала битна цивилизацијска обележја на простору југословенске државе. Изучавање Византијског царства је значајно за разумевање историје средњег века. Представе о Османском царству и његовом уређењу су неопходне за разумевање националне историје новог века. Важно је да су програмске целине конципиране тако да не превладава наратив о једној нацији.⁴⁹

Стручна и научна мерила приликом одабира садржаја су често била у другом плану због различитих политичких и идеолошких интереса. Најбољи показатељ је простор који је у настави добијала национална историја. У међуратном периоду општа и национална историја су се одвојено изучавале. Тек ће после Другог светског рата

⁴⁷ С. Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 161.

⁴⁸ Pešikan-Avramović, Ana, *Treba li deci istorija: psihološki problemi nastave istorije u osnovnoj školi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996, 32–58; Видети: Ана Ж. Пешикан, *Настава и развој друштвених појмова код деце*, Завод за удбенике и наставна средства, Београд 2003.

⁴⁹ Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova, hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004*, Srednja Europa, Zagreb 2008, 191; С. Ћирковић, „Настава историје пред изазовима плурализма“, 163–167.

постојати већа тежња за синхронизацијом. Теме из националне историје, следиле су у наставку истих тема из опште историје. Међутим смењивање већих периода тако да општа историја претходи националној није изведено на адекватан начин. Општа историја је обично представљана сажето и на вишем степену уопштавања. Други показатељ употребе прошлости у наставним програмима је видљив на основу тога што је настава новије историје добијала више простора у односу на раније историјске периоде. Разлог томе се налази у чињеници да је новија историја била погоднија у пружању помоћи за оријентацију у савременом свету и разумевање актуелних збивања. Проблем је представљала и периодизација. За временске границе одређених периода узимане су симболичке прекретнице, јасно идеолошки обојене у виду судбоносних ратова и револуција.⁵⁰

Током целог XX века уџбеници су били основни ресурс за учење историје. Имали су велику улогу у животу сваког човека у развојном периоду. Промене у школи су се најделотворније изводиле преко уџбеника.⁵¹ Због тога представљају незаобилазан историјски извор за проучавање историје као школског предмета. У нашој земљи постоји дуга традиција издавања уџбеника. Оно се одвијало по моделу централног одлучивања. То значи да су у школи употребљавани само уџбеници одобрени од Министарства просвете, постојао је државни издавач и за сваки предмет и разред је постојао само један уџбеник. Предлоге за одобравање уџбеника за употребу доносио је Главни просветни савет на основу мишљења стручних комисија. У различитим периодима његове компетенције су биле мање или више ограничене. Државни монопол за издавање уџбеника није остварен у међуратном периоду, упркос упорним настојањима просветних власти. То ће бити омогућено тек 1957. године оснивањем Завода за издавање уџбеника, установе одговорне за приређивање уџбеника за све нивое образовања. Крајем 70их година Просветни савет је усвојио документ у коме су дефинисане опште и посебне концепције уџбеника што је представљало значајан корак ка њиховој стандардизацији. На настанак уџбеника утицали су историјска наука, педагогија, психологија, државне власти и званична идеологија.⁵²

⁵⁰ Исто, 162–164.

⁵¹ Дијана Плут, *Уџбеник као културно-потпорни систем*, Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за психологију Филозофског факултета, Београд 2003, 17; Иван Ивић, Ана Пешикан, Слободанка Антић, *Општи стандарди квалитета уџбеника: водич за добар уџбеник*, Завод за уџбенике, Београд 2009, 21, у даљем тексту: И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*.

⁵² Исто, 138, 142, 143, 16; Ранко Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, Завод за уџбенике, Београд 2007.

У литератури постоје многобројне дефиниције уџбеника. Са становишта педагогије, представљају операционализацију школског програма, основно дидактичко средство и осликавају доминантни модел преношења знања.⁵³ Најопштију дефиницију је дао др Иван Ивић психолог и професор Београдског универзитета, према којој је уџбеник „средство за стицање знања и умења, развој мишљења, формирање личности и система вредности.“⁵⁴ Поред основне образовне, уџбеници остварују и шире културне функције. Њихова функционалност се огледа у обликовању припадника одређене културе. Ова формативна улога је жанровска специфичност уџбеника.⁵⁵

Истраживачи који се баве историјом образовања посматрају уџбеник као социокултурни медиј. У њему су садржана званично призната знања једне заједнице. Ова знања су селектована, прилагођена и откривају механизме путем којих различити ауторитети покушавају да контролишу образовни процес.⁵⁶ Као такви, уџбеници представљају „инструмент знања и моћи“.⁵⁷ Њихова улога је у преношењу друштвених норми, вредносних судова и стварању пожељног типа личности.⁵⁸ За историчаре, уџбеници откривају начин формирања историјске свести, преовлађујуће културне обрасце, предодређене моделе друштвеног памћења.

Прво веће интересовање шире јавности за уџбенике историје испољено је 20их година прошлог века. У оквиру међународне организације Друштва народа покренути су пројекти усмерени на компаративну анализу са циљем да се уџбеници ревидирају у правцу превазилажења предрасуда и стереотипних представа о другим народима. Рад на ревизији уџбеника је настављен после Другог светског рата под покровитељством Унеска. Разноврсне активности са циљем унапређења наставе историје данас спроводи Савет Европе.⁵⁹

Поред међународних компаративних анализа, једнако су значајна истраживања на националном нивоу. Интересовање за проблематику уџбеника историје покренуо је професор и академик Љубодраг Димић у чланку објављеном у часопису *Настава*

⁵³ И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*, 23.

⁵⁴ Исто, 21.

⁵⁵ Д. Плут, *Уџбеник као културно-потпорни систем*, 45–51; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 29–31.

⁵⁶ D. Plut, „Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika“, 11; Александра Илић Рајковић, Мирјана Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, *Настава и васпитање*, 3/2016, 557–559.

⁵⁷ Исто, 557; Michael W. Apple, Linda K. Christian Smith, (eds.), *The Politics of the Textbook*, Routledge, New York 1991, 1–17.

⁵⁸ Пингел Фалк, *Приручник Унеска за проучавање и ревизију уџбеника*, Платонеум, Нови Сад 2005, в. м.

⁵⁹ Исто; Jason Nichols, „Methods in School Textbook Research“, *History Education Research Journal*, 2/2003, DOI:10.18546/HERJ.03.2.02.

историје.⁶⁰ Анализирајући уџбенике за основне школе у Краљевини Југославији, идентификовао је неке од најчешћих образаца („стереотипних представа“) и тиме отворио широко поље истраживања. Научном анализом уџбеника се баве истраживачи у оквиру различитих дисциплина, највише историчари, психолози и педагози. Основна замерка академске јавности је што већина истраживача посматра уџбенике у оквиру сопствене дисциплине и што је анализа усмерена само на садржај а занемарује контекст у коме уџбеници настају и у коме се користе.⁶¹ Проблем методологије научног бављења уџбеницима је недавно отворен и у европској и светској научној јавности.⁶²

Истраживачки проблем представља то што не постоји опште прихваћена метода истраживања уџбеника историје. Методолошки приступ се дефинише на основу истраживаног проблема. Постоји бројна литература која се односи на научно бављење уџбеницима. Добру полазну теоријску основу за истраживање представљају публикације Института Георг Екерт у Брауншвајгу и радови америчког аутора Мајкла Епла (Michael Apple) САД-у. Упште смернице за истраживање уџбеника објављене су у приручницима Фалка Пингела, Роберта Страдлинга, Питера Вајнбрена (Pieter Weinbrennen) и естонског научника Јана Мика (Jaak Mikk).⁶³ Од домаћих аутора значајан допринос теоријског обликовања уџбеника дали су психолози Дијана Плут и Иван Ивић, док се основне методолошке смернице могу наћи у чланцима професора Београдског универзитета педагога Александре Илић Рајковић и социолога Зорана Аврамовића и других аутора.⁶⁴

На основу наведене литературе може се одредити неколико основних смерница за анализу уџбеника историје. Пре свега потребно је узети у обзир контекст у коме уџбеник настаје и у коме се користи. На то упућују основни подаци о уџбенику: аутор,

⁶⁰ Љ. Димић, Д. Алимпић, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, 141–154.

⁶¹ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, 555–556.

⁶² J. Nicholls, „Methods in School Textbook Research“; Stuart Foster, „Dominant Traditions in International Textbook Research and Revision“, *Education Inquiry*, 1/2011, <https://doi.org/10.3402/edui.v2i1.21959>; *Methodology and Methods of Research on Textbooks and Educational Media/Methodologie und Methoden der Schulbuch- und Lehrmittelforschung*, Petr Knecht, Eva Matthes, Sylvia Shüttze, Bente Aamotsbakken (eds.), Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn 2014.

⁶³ Ф. Пингел, *Приручник Унеска за проучавање и ревизију уџбеника*; Jaak Mikk, *Textbook: Research and Writing*, Peter Lang, Frankfurt 2000; Р. Страдлинг, *Настава европске историје 20. века*; Peter Weinbrennen, „Methodologies of Textbook Analysis Used to Date“, *History and Social Studies / Methodologies of Textbook Analysis*, Hillary Bourdillon (ed.), Routledge, London 1992.

⁶⁴ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*; Зоран Аврамовић, Миља Вујачић, „Однос квалитативне и квантитативне методе истраживања школских уџбеника“, *Теме*, 2/2010, 447–461.

издавач, број издања (колико је уџбеник био заступљен у наставној пракси), па чак и рецензије уџбеника који нису добили одобрење за употребу.⁶⁵ Иако се бави стандардима за одобравање и анализу савремених уџбеника, у приручнику *Водич за добар уџбеник* могу се наћи питања од којих је неопходно поћи приликом историографске анализе:

- да ли је уџбеник усклађен са наставним програмом
- да ли се ослања на науку или је дошло до искривљавања слике прошлости
- да ли је дидактично обликовање изведено адекватно или долази до искривљавања приликом сажимања грађе
- како је систематизовано знање (шта повезује делове градива у целину)
- који примери су дати у уџбенику
- да ли уџбеник одговара научној дисциплини (одражава специфичности наставног предмета)
- да ли је усмерен на ученика (представља подршку у изграђивању идентитета)
- да ли је примерен узрасту
- да ли је преобиман
- да ли је сажимање градива утицало на јасноћу
- које основне вредности уџбеник преноси (културне и националне)
- да ли се приликом избора градива водило рачуна о различитим срединама и народима и да ли је тај избор уравнотежен.⁶⁶

Сама књига (уџбеник) не би смела да се посматра једнострано тј. не би смео да се анализира само текст. У структурном погледу уџбеник чине основни текст и дидактично-методички апарат. У методолошком смислу то подразумева историографску анализу (анализу садржаја) и дидактично-методичку анализу (начин презентације).⁶⁷

Анализом садржаја одређује се пре свега која су знања садржана у тексту. То значи преглед тема и њихов значај (према броју страна), затим организација знања (како су знања структурисана), периодизација и хронологија, као и сразмера између места које је дато старијим и новијим периодима историје и заступљеност политичке, друштвене, културне историје. Даље је неопходно утврдити које су основне чињенице и појмови

⁶⁵ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, 561, 563.

⁶⁶ И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*, 53–126.

⁶⁷ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, в.м; З. Аврамовић, М. Вујачић, „Однос квалитативне и квантитативне методе истраживања школских уџбеника“, 447.

(личности и догађаји) у уџбенику и каква им се значења приписују. И најзад које вредности уџбеник преноси.⁶⁸ Пошто уџбеник нема само за циљ да информише, већ и да објасни, потврди, подстакне или убеђује, потребно је пажљиво испитати намере аутора. Испитивање педагошког ефекта уџбеника даје одговоре на питања какав тип личности и какве обрасце понашања подстиче уџбеник.⁶⁹ Приликом анализе садржаја, корисно је одредити се за одређене теме. Овде може да послужи типологија стереотипа које је дефинисао професор Љ. Димић.

Препорука је да анализа садржаја обухвати квалитативне и квантитативне методе. Квалитативна анализа је заправо интерпретација текста: смисао и значење, језик и терминологија, форма саопштавања (стил), емоционални садржаји и поруке. Квантитативна анализа је неопходна јер мери учесталост порука што указује на вредносну оријентацију уџбеника, стварање одређеног погледа на свет код ученичке популације и успешност преношења порука.⁷⁰

За преношење вредности у уџбеницима користе се различити медији. Како би се повећала вероватноћа прихватања вредности и изграђивања ставова, садржаји у уџбеницима се повезују са искуством или су обликовани тако да изазову емоције. Када су у питању уџбеници историје, посебно би требало обратити пажњу на емоционалну компоненту у уџбеницима јер се одређене вредности јасније промовишу ако се емоционално подупиру. За јасније преношење порука у уџбеницима користе се илустрације.⁷¹

Школа не може да се посматра изван политичког времена у коме је обављала своју делатност, а истовремено не представља ни „пасиван отисак“ владајућих система.⁷² Стога је потребно, колико је могуће на основу сачуваних извора, узети у обзир и свакодневну школску праксу, наставника и ученика. Преко наставника и његовог рада у учионици, на наставу историје су утицали филозофија образовања и педагошка мисао.⁷³ У различитим периодима и у зависности од државног поретка наставници су имали мање

⁶⁸ И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*, 53–126.

⁶⁹ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, 563–564.

⁷⁰ З. Аврамовић, М. Вујачић, „Однос квалитативне и квантитативне методе истраживања школских уџбеника“, 457–460.

⁷¹ И. Ивић, А. Пешикан, С. Антић, *Водич за добар уџбеник*, 94–98, 106–108. Видети и: Đuro Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, Ћигоја штампа, Београд 2011.⁷

⁷² З. Аврамовић, „Друштвене и политичке карактеристике српског образовања и васпитања 1804–2004“, 191–192.

⁷³ О улози и значају историографије са филозофско-теоријског становишта видети: Agnes Heler, *Teorija istorije*, Rad, Београд 1984.

или више слободе да унапређују наставну праксу. У томе су били ограничени степеном модернизације образовног система и идеолошким надзором над њим.

Под утицајем филозофских идеја са почетка XX века долази до крупног заокрета оличеном у схватању које потребе појединца изједначава са потребама заједнице тј. друштва у целини. На основу педоцентричне филозофије која у средиште наставног процеса ставља ученика, у међуратном периоду се развио низ нових теорија и праваца обухваћених заједничким називом прогресивна педагогија или покрет нове школе. Ови реформски покрети, иако су се јављали у различитим варијантама, имали су заједнички циљ да реформишу традиционалну, стару школу. Задатак нове школе није више било образовање за одређене друштвене улоге него лични развој ученика.⁷⁴

Развој педагогије у Србији одвијао се упоредо са европским традицијама, прихватањем најутицајнијих филозофских тековина и њиховим прилагођавањем посебним државним и националним условима. Међутим, начело индивидуалног развитка ученика је било у супротности са организацијом колективног живота у југословенској Краљевини. Пошто нова школа није могла да служи као ослонац за спровођење државне идеологије, прихватани су поједини принципи и прилагођавани југословенском искуству. Услед тога, и даље су опстајали традиционална школа и хербартизам.⁷⁵ Покрет нове школе је имао за циљ да реформише наставу изменом метода рада. У томе се огледа и његов значај за наставу историје. Расправе између поборника традиционалних и прогресивних метода водиле су се по питању да ли настава историје треба да се заснива на наративи и хронологији или би више ефекта постигла подстицањем имагинације, изазивањем емпатије или повезивањем градива са искуством ученика, пре свега у оквиру ваннаставних активности.⁷⁶

После Другог светског рата долази до раскорака између европске и југословенске теорије и праксе образовања. Разлог томе је био прелаз са грађанске на социјалистичку педагогију. Сви предратни правци су одбачени као буржоаски, са циљем да се формира јединствена педагошка мисао. У прво време постојао је снажан уплив марксистичко-лењинистичких идеја совјетских аутора на развој педагогије. Њихов утицај није ослабио ни када су после успостављања социјалистичког самоуправљања тражени нови модели

⁷⁴ О. Цинкић, „Историјски приказ реформних педагошких идеја – данашњи исходи и достигнућа“, 9–19.

⁷⁵ Nataša Vujisić-Živković, Vera Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, *Pedagogija* 2/2010, 213–216.

⁷⁶ Видети: Драгољуб Бранковић, Тодор Лилић, *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас*, Наставнички колегијум огледне народне школе „Краљ Краљ Александар I“, Београд 1937, 126–132.

развоја образовања. Ови напори су били ограничени јер је у социјалистичкој Југославији целокупан школски систем био под контролом владајуће Комунистичке партије Југославије.⁷⁷

Креирање и извођење наставе историје много зависи од наставника. Компетентан и мотивисан наставник је битан чинилац успешног наставног процеса. Његова улога је кључна приликом одабира адекватних облика и метода рада који омогућују усвајање знања и стицање практичних вештина. Одговорност наставника историје је већа утолико што он посредно утиче на формирање ставова својих ученика и њиховог погледа на свет. Како би био оспособљен за остваривање бројних и сложених задатака, наставник историје мора да има широко образовање, да темељно познаје историју као научну дисциплину, добро влада педагошко-психолошким основама васпитања али и да поседује одређене особине личности. Једино тако се може очекивати да ће успешно остваривати образовно-васпитне циљеве које је једно друштво наменило школи и историји као наставном предмету.⁷⁸

На профилисање наставника историје у југословенској држави утицале су различите околности, пре свега време у коме су живели, образовали се и стицали лична и професионална искуства. Припадност различитим генерацијама несумњиво је оставила траг на обликовање наставне праксе, нарочито уколико имамо у виду примере наставника који су се образовали у једном а изграђивали каријеру у другом режиму, или оних који су свој радни век (понекад дуг и до 40 година) провели у различитим политичким и друштвеним околностима. Ову чињеницу не би требало занемаривати и из разлога што су просветни радници били аутори уџбеника и ангажовани у креирању образовне политике. Илустративан у том смислу је пример др Ивана Божића (1915–1977), професора опште историје средњег века на Одељењу за Историју Филозофског факултета у Београду и тек основаној катедри за Историју на Филозофском факултету у Новом Саду. Професор Божић је студирао у међуратном периоду 1934–1938. године. Према сачуваним изворима, био је активан у Друштву студената историје Београдског универзитета. За време Другог светског рата је радио као асистент на катедри за Историју, где ће провести цео свој радни век. Професор Божић је аутор уџбеника историје за основне и средње школе који су доживели више издања у периоду

⁷⁷ N. Vujisić-Živković, V. Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, 217–219.

⁷⁸ Драгица Кољанин, „Наставник историје и уџбеник“, *Настава историје* 13/2001, 69–73; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 2, 103–104.

социјалистичке Југославије. Његов допринос настави историје огледа се у томе што је једно време обављао функцију председника Историјског друштва Србије и Савеза историчара Југославије. Према речима професора Симе Ћирковића, припадао је генерацији наставника и научника „која се затекла на Филозофском факултету у време велике смене власти“ и која је имала, „без обзира на појединачне политичке биографије, доследност у настојању да се очувају наслеђени научни стандарди и да се историјска наука развија у дијалогу са науком у свету“. Био је више окупиран педагошком страном универзитетског рада што је било видљиво по интензивном раду са студентима, подизању научног подмлатка и настојању „да се подигне ниво учења историје на свим образовним нивоима“.⁷⁹

Искуство југословенске образовне праксе је показатељ како квалитет наставног процеса зависи од образовања наставника. У југословенској Краљевини историју су у четворогодишњој основној школи предавали учитељи. Они су квалификације за рад стицали у учитељским школама које су имале ранг средње школе. Просветне власти су велику пажњу посвећивале реформи ове врсте школа, нарочито у погледу продужења трајања образовања за учитељски позив. Професори средњих школа припремали су се за позив на Филозофском факултету, који је у прво време имао карактер „наставничког факултета“. Међутим, педагошко и дидактичко-методичко образовање студената није било у првом плану и заузимало је скромно место у настави. У периоду између два светска рата будући наставници су прва практична искуства стицали у оквиру Педагошког семинара на београдском Универзитету. Хоспитовање се одвијало по писменим припремама и под надзором ментора а потом су следиле дискусије о резултатима наставних часова студената. Професори и асистенти универзитета се нису посебно оспособљавали за наставни рад јер се сматрало да им знање из методологије даје ту квалификацију. Ипак, многи су каријеру започели као средњошколски професори а драгоцену педагошку искуства стицали су и школовањем у иностранству. У социјалистичкој Југославији историја се изучавала почевши од виших разреда основне школе, на узрасту 10–14 година и за њу су били задужени предметни наставници.⁸⁰ Када је школовање наставника историје пренешено на Универзитет и када је за потребе њиховог образовања установљена методика наставе историје као научна дисциплина и

⁷⁹ Сима Ћирковић, *О историографији и методологији*, (прир. Тибор Живковић), Историјски институт, Београд 2007, 185–188, 195.

⁸⁰ Наташа Вујисић Живковић, „Педагогија као универзитетска дисциплина у Србији: поводом 125 година сталне катедре за педагогију на Филозофском факултету у Београду (1892-2017)“, *Настава и васпитање* 3/2017, 399–400; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 2, 338.

наставни предмет, у настави историје могли су се очекивати већи резултати. Међутим, методика наставе историје још дуго неће имати адекватно место у студијским програмима. Према једном интервјуу професора Симе Ђирковића објављеном 90их година у часопису *Настава историје*, њој није придавано довољно пажње на факултету а о настави историје и спремању наставника за позив старала су се друштва историчара.⁸¹

Стручно усавршавање наставника је био један од начина да се утиче на побошљање школске наставе, посебно у време крупних промена и са њима повезаних реформи образовног система. У различитим периодима усавршавање наставника је било више теоријски и практично усмерено и углавном се одвијало у оквиру удружења наставника. Значај стручних удружења просветних радника је био већи од тога. У њима су наставници стицали осећај професионалног идентитета и заједничке мисије, долазили у додир са приручном литературом, стручним часописима у којима су налазили информације о актуелним проблемима наставе и расправе које су нудиле одговарајућа решења.⁸² То је био разлог због чега је у истраживање укључен рад стручних асоцијација наставника историје а стручна гласила и часописи издвојени као важан историјски извор. Перманентно усавршавање наставника у њиховој улози је и данас један од основних захтева и предуслова успешне наставе.

Према савременим истраживањима, велики утицај на ученике има личност наставника. Резултати су показали да ученици у први план стављају наставничко знање, дакле образовну функцију, али да се не може занемарити утицај који имају његова појава и понашање. Оваквим истраживањима о општим и специјалним особинама личности наставника бави се посебна научна грана педагогологија.⁸³ Неки од темељних квалитета које би наставник требало да има су висок ниво знања, општа култура, моралне одлике, организационо-комуникационе способности. Од особина личности доброг наставника ученици обично издвајају хумане ставове и добро опхођење.⁸⁴ У извештајима школских надзорника из међуратног периода често се могло прочитати да је наставник историје „стрпљив“, „толерантан“ и „благ“. Резултати једног истраживања новијег периода у

⁸¹ Ђирковић, Сима, „О историјској науци, методологији историјске науке и настави историје“, *Настава историје* 3/1996, 101.

⁸² D. Cannadine, J. Keating, N. Sheldon, *The Right Kind of History*, 8.

⁸³ Од приручника о улози наставника у образовном процесу потребно је издвојити: Nenad Havelka, *Učenic i nastavnik u obrazovnom procesu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000. и Radovan Popov, *Univerzitetski profesor: Kakav treba da bude?*, Univerzitetski odbor Udruženja univerzitetskih profesora i naučnika, Novi Sad 1997.

⁸⁴ N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 2, 103; Д. Кољанин, „Наставник историје и уџбеник“, 69.

коме су ученици наставнике историје вредновали оценом одличан у 73% посто случајева, врло добар 23%, добар 3% и довољан 1%.⁸⁵

Наставнички позив је имао важну улогу у југословенском друштву. Значај просветних радника је често био у супротности са лошим материјалним положајем у коме су живели и различитим идеолошким притисцима којима су били изложени. У посматраном периоду, услед све већих захтева наставних програма обавезе наставника су се умножавале а њихова одговорност постајала је све већа. Ниједна школска реформа није могла да прође а да не укључи промене везане за образовање и усавршавање наставника. С тим у вези су преиспитивани и модели универзитетског образовања студената који се опредељују за наставнички позив.⁸⁶ Стога је важно, приликом проучавања наставе историје али и било ког школског предмета, укључити и разматрања о образовању и положају наставника у друштву.

Једна од основних тежњи савремене школе је да ученика и његове активности постави у средиште наставног процеса. Ови ставови прогресивне педагогије са почетка XX века поново су актуелизовани 60их и 70их година. На критици класичне и објективистичке теорије чији је исход био у наставном предмету, развијен је нови приступ настави историје према коме су ученици исход а наставни предмет средство за развијање одређених њихових особина. С обзиром да као главни циљ наставе историје истиче учење вештина, овај приступ је назван *Методичка теорија наставе историје*. Она полази од становишта да је количина знања у историји порасла до те мере да више нико не може да је савлада. Поред осталог, знања се брзо мењају, како на основу нових истраживања, тако и захваљујући новим интерпретацијама. Традиционална објективистичка настава је чинила историју предметом који се учи напамет из уџбеника. Уместо тога, ученици треба да науче како да уче. Настава историје би требало да се усредреди више на рад са историјским изворима и стицање вештина за њихово проучавање. Постоји уверење да се на тај начин код ученика развија критички осећај. Вежбањем шта је примарна грађа а шта извор другог реда и да ли су извори тенденциозни, изоштрава се њихова способност да препознају пропаганду или масмедијско изобличавање.⁸⁷ Поједини аутори, у првом реду Роберт Страдлинг, дефинисали су различите модалитете наставе за рад према овом концепту. Примери

⁸⁵ Арсен Ђуровић, „Ученичка евалуација наставе историје у основној школи“, *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 69–74.

⁸⁶ Драгица Кољанин, „Наставник историје и уџбеник“, 69–70.

⁸⁷ К. Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 306–307.

добре праксе обухватају вежбе са поређењем различитих историјских извора или историографских текстова из различитих периода. У основи свих ових приступа је мултиперспективност.⁸⁸ Овакав приступ настави је претрпео бројне критике. Према мишљењу психолога, да би се вештине које се стичу у настави могле примењивати оне морају бити у извесној мери сличне свакодневним ситуацијама, што се са примерима из историје тешко може постићи. Са тачке гледишта историчара оваквим приступом се превише поједностављује научна методологија, јер она не обухвата само проналажење и тумачење извора, него подразумева постављање истраживачког проблема и формулисање хипотеза.⁸⁹

Према данашњем схватању, рад са историјским изворима је важан, али мора да се одвија упоредо са стицањем знања. Упркос свим критикама, овај приступ је подстакао промишљања и преиспитивање циљева и задатака историје као школског предмета. Мерило ефикасности наставе историје више није питање колико ученик зна, него какво знање стиче у школи, колика је његова трајност и да ли подстиче интересовање ученика за учење историје.

У српском и југословенском друштву прошлог века делотворност наставе историје је зависила од места које је имала међу осталим школским предметима, трајања школске обавезе, као и похађања наставе. Историјски извори на основу којих би се могла извршити валоризација наставног процеса у посматраном периоду и о томе донети исправни закључци готово да не постоје. У оквиру појединих архивских фондова чувају се писмени радови ученика који су одабрани јер на најбољи начин репрезентују ставове владајуће идеологије.⁹⁰ Обухватнијем сагледавању наставног процеса могле би да послуже чак и белешке на маргинама у удбеницима историје, које представљају „живи остатак педагошке теорије и праксе“ јер откривају наставне методе и стратегије учења.⁹¹ За период после Другог светског рата поједини аутори примењују интервју као метод.⁹² У домаћој историографији у области истраживања просвете и школства усмена историја

⁸⁸ Р. Страдлиг, *Настава европске историје двадесетог века*, 30–31, 93–101; Видети: Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi istorije*, Savet Evrope, b. m. 2004, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680494159>, приступљено 10. 5. 2019.

⁸⁹ К. Ћелстали, *Прошlost nije više što je nekad bila*, 307.

⁹⁰ Архив Југославије (АЈ), Министарство просвете Краљевине Југославије (66), ф. 1129, 2059, 2094.

⁹¹ А. Илић Рајковић, М. Сенић Ружић, „Проучавање удбеника и педагошка прошlost: приказ савремених методолошких приступа“, 459, 559.

⁹² D. Cannadine, J. Keating, N. Sheldon, *The Right Kind of History*.

се тек утемељује. Пионирски подухват у том смислу направио је Педагошки музеј у Београду покретањем пројекта сакупљања усмене грађе, сећања на школске дане.⁹³

Бројна истраживања о настави историје новијег датума заслужују да буду поменута. Најчешће се баве испитивањем популарности предмета међу ђачком популацијом али и знањем које они стичу у школи. Поређењем резултата оваквих истраживања долази се до противречних закључака. Са једне стране постоји велико интересовање за историју као школски предмет а са друге ученици показују слабе резултате на проверама знања. Као могући разлози за овакав резултат наводе се учење напамет, брзо заборављање ученог градива и сл. Поједини аутори покушавају да ублаже овакве закључке аргументом да слабо и краткотрајно знање није само карактеристично за историју, него за школско знање уопште.⁹⁴

Прва истраживања популарности предмета историја у Европи обављена су почетком XX века. Према добијеним резултатима, историја је рангирана на другом месту, одмах иза матерњег језика.⁹⁵ Једно од највећих истраживања ове врсте спроведено је 1994–1995. године. Испитивањем је обухваћено 32000 ученика узраста 14–15 година. Добијени резултати указују на различита интересовања. У Израелу и Палестини се показало да постоји мање-више позитиван став према историји. Већина испитаника се није слагала са исказом „историја је школски предмет – и ништа више“. У Норвешкој је 6 од 10 петнаестогодишњака одговорило да је историја нешто више од школског предмета, 2 није био сигурно а 3 ученика се слагало са тим исказом. Истраживање је такође показало да је највеће интересовање постојало за историју сопствене земље, прилично убедљиво пре историје Европе и света и локалне историје. Историја сопствене породице је у овом низу заузимала високо место, а прате је велика открића, смели подухвати и утицај које су појединци оставили на друштво. На самом крају налазе се историја „ратова, диктатура и краљева“ али и историја обичних људи и удаљених страних култура.⁹⁶

Научно утемељено испитивање ученичких знања из историје спровела је психолошкиња Ана Пешикан Аврамовић. Резултати истраживања објављени су 1996.

⁹³ Видети: Маја Nikolova, „Sećanje na školske dane – digitalni zapis sećanja“, http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/Radenci2012/50_Nikolova_2012.pdf, приступљено 25. 4. 2020.

⁹⁴ D. Cannadine, J. Keating, N. Sheldon, *The Right Kind of History*, 231.

⁹⁵ Арсен Ђуровић, „Ученичка евалуација наставе историје у основној школи“, *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008, 69.

⁹⁶ K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 309; Видети: Youth and History: a comparative European survey on historical consciousness and political attitude among adolescents, I-II, Magne Angvik, Bodo von Borries (eds.), Körber-Stiftung, Hamburg 1997.

године у књизи *Треба ли деци историја*, која за сада представља једину студију те врсте. Спроведено истраживање је имало за циљ да провери основна знања и разумевање историјског градива у основној школи. Тестирањем је обухваћена ученичка популација београдских основних школа. Резултати теста су показали да ученици у основној школи стичу веома оскудна знања. Чак једна трећина ученика не успева добро да савлада основе предмета, историјске изворе, датуме и векове, слабо и неефикасно се служи текстом и синхронистичким табелама који представљају важне елементе и основе историјске писмености. Показало се да чак 60% од укупног броја тестираних ученика не схвата историјску грађу и не уме да се служи историјским информацијама чак и када су оне дате. Закључак ауторке је да настава историје у основној школи није примерена сазнајним могућностима ученика и природи дисциплине.⁹⁷

Поред ових истраживања, потребно је поменути и неколико мањих. У периоду 2000–2007. године др Арсен Ђуровић, тада професор методике наставе историје на Одељењу за Историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, заједно са групом студената спровео је анкету о начину извођења наставе историје међу ученицима београдских школа. Резултати су показали да се у 28% случајева настава изводи у кабинету, филм се користи у настави у 15%, интернет 31%, а као активност је најзаступљенија израда семинарских радова у 26% случајева. Ученици су такође навели да са школом најчешће посећују музеје у 77% случајева, затим библиотеке 70% и свега 1% ученика је са школом посетило архив. Проенти су вишеструко мањи када је у питању самостална посета овим установама. Уџбенике историје је позитивно вредновало 58% испитаника. Као добре карактеристике најчешће су наведени велики број илустрација, подсетници на крају лекције, подаци о личностима, графички прикази, табеле, карте, ленте времена, док су као главни недостаци уџбеника издвојени незанимљиво излагање и преобимно градиво, велики број података, превише тема из политичке историје.⁹⁸ Вредан допринос истраживањима о настави историје у школама у Војводини, пре свега испитивање остварености образовних стандарда у основним и средњим школама, представља и неколико мастер радова написаних и одбрањених на Одсеку за Историју на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством предметне професорке др Драгице Кољанин.

⁹⁷ А. Пешикан-Аврамовић, Ана, *Treba li deci istorija*, 128–136.

⁹⁸ А. Ђуровић, „Ученичка евалуација наставе историје у основној школи“, 69–75.

Кратак искорак према емпиријским истраживањима о настави историје, доприноси општем закључку да је важно говорити о месту и улози наставе историје у образовном систему. Савремена школска реформа ово питање поново актуелизује. Сагледавање историјског развоја наставе историје током прошлог века, у дужем хронолошком следу, пружа увиде и поуке који могу бити од користи приликом формулисања неких будућих реформских захтева. У мноштву примера могу се пронаћи идеје за решења за превазилажење негативних тенденција везаних за положај наставе историје у савременом образовном систему, несклад између програма и праксе, ограничавање места у наставним плановима, преоптерећеност фактографијом. Поједини аутори овом низу додају да је потребно више усмерености на историју науке и културе у односу на регресивне појаве и процесе историјског развоја.⁹⁹

⁹⁹ D. Cannadine, J. Keating, N. Sheldon, *The Right Kind of History*, passim.

II НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА/ЈУГОСЛАВИЈИ

2.1 Друштвено-политичке прилике у југословенској Краљевини

У завршној фази Првог светског рата, победама сила Антанте и њихових савезника, створени су услови за остваривање националних програма народа југоисточне и источне Европе. Париска мировна конференција 1919–1920. године означила је победу начела народности над начелом легитимитета, оличену у распаду четири царства и формирању низа националних држава. Међу њима је била и држава Јужних Словена, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић. Уједињење је проглашено 1. децембра 1918. године.¹⁰⁰ Одмах по формирању испољиле су се све сложености односа међу народима који су се први пут нашли у оквиру једне државне заједнице.

Начин на који је текао процес уједињења за време рата био је узрок бројних каснијих неспоразума. Представници српске Владе и јужнословенских народа из Аустроугарске нису постигли споразум о унутрашњем уређењу државе, остављајући отвореним питање да ли ће бити централизована или федеративна. Иако су били за федеративно уређење, хрватски и словеначки политички прваци су то претпоставили потреби стварања заједничке државе. Централизам је био нераскидиво повезан са националном идеологијом унитаристичког југословенства, која се заснивала на схватању о јединственом троименом/троплеменом народу привремено подељеном различитим верама и традицијама које су само „површинске“.¹⁰¹ Унитаристички концепт државног уређења је потврђен Видовданским уставом 1921. године.¹⁰² Преовлађујуће мишљење интелектуалне и политичке елите је било да ће живот у заједничкој држави постепено нивелисати разлике и омогућити остваривање потпуног народног

¹⁰⁰ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад 2001, 9, 20–33, 35, 37, 45; Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2014, 70.

¹⁰¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 11–34; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 1, Nolit, Beograd 1988, 3–30; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 70.

¹⁰² *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html, приступљено 25. јул 2019.

јединства.¹⁰³ То уверење са њима су делили просветни радници.¹⁰⁴ Међутим, политичким чином уједињења, историјско наслеђе није могло бити једноставно превазиђено.

У време настанка, југословенска Краљевина је представљала конгломерат етничких група које су, као последица различитог историјског развика, имале различит степен националне свести. Реч је била о етнички сродном становништву које је живело у различитим државама, развијало се у различитим условима, под разним утицајима, стицало различита економска искуства, традицију и стварало националну културу. Стални отпор туђинској власти развијао је код њих свест о сопственим потребама и могућностима. „Егзистенцијална нужност“ их је зближила у заједничкој борби за ослобођење и уједињење у заједничку државу. Идеја о јужнословенском јединству је много старија и у различитим облицима се јављала и чинила саставницу идеологије националних покрета сва три народа.¹⁰⁵ На тим основама су власти новостворене државе темељиле најважнији политички задатак – консолидацију националног јединства. Етничка сличност, пре свега у погледу културе и језика, узета је као претпоставка за изграђивање новог југословенског националног идентитета.¹⁰⁶

Идеали на којима је створена државна заједница Јужних Словена и пројектована њена будућност, суочавали су се са веома сложеном реалношћу. У границама југословенске Краљевине нашле су се разнородне области. Простор данашње Србије је обухватао територије са различитим политичко-административним устројством: Војводина је дуго представљала периферну покрајину Аустроугарске монархије, јужни делови земље су вековима били у оквиру Османског царства, док је Краљевина Србија била независна национална држава.¹⁰⁷ У саставу нове државе налазили су се крајеви различитог степена привредне и друштвене развијености, од оних у којима су се задржали феудални односи и натурална привреда, до делова са досегнутим већим степеном урбанизације и индустријализације и културног и цивилизацијског нивоа.¹⁰⁸

¹⁰³ Јован Цвијић, „Држава Срба, Хрвата и Словенаца“, *Просветни гласник* 1/1920, 8–13; Јован Жујовић, „Задаци новог доба“, *Просветни гласник* 1/1920, 2–8. Видети: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Народна књига, Београд 1986.

¹⁰⁴ Душан Прица, *Просветно-школска питања*, Привредник, Београд 1931, 44.

¹⁰⁵ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 39–44; Љубодраг Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове* (уредили: Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 211–213; Е. В. Вахтел, *Стварање нације, разарање нације*, 29–41.

¹⁰⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 53–59, Р. Troch, *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans Before World War II*, I. B. Tauris, London 2015, 51–54.

¹⁰⁷ Љ. Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, 213.

¹⁰⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, 62–63; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 40–43.

По верском и националном саставу становништва, територија данашње Србије је била изразито хетерогено подручје. Резултати пописа становништва из 1921. и 1931. године су показали да овде живи највећи део националних мањина Краљевине. Разноврсност је нарочито карактеристична за Војводину где је, према попису из 1921. године који је као главне критеријуме узимао матерњи језик и вероисповест, поред већинског српског становништва било и 23,8% Мађара, 20,8% Немаца, 4,6% Румуна, 3,9% Чеха или Словака и 0,9% Русина. За разлику од Војводине, територија Србије је имала изразито већинско српско односно југословенско становништво, као и Косово и Метохија где је живело још и албанско (4,0%) и турско становништво (1,9%).¹⁰⁹

Локални интереси су често били супротстављени политичком јединству и успоравали национално-интегративне процесе. Додатне тешкоће настајале су услед претрпљених ратних разарања и губитака у материјалу и људским потенцијалима који су нарочито погодили српски народ. Привредне и опште културне прилике представљали су веома неповољне услове за развој нове државе, њене просвете и школства.

Југословенска Краљевина је била претежно аграрна земља у којој је $\frac{3}{4}$ становништва живело од пољопривреде. Превладавао је ситан сеоски посед и екстензивна пољопривредна производња, недовољна да покрије сопствене потребе, што је често проузроковало сиромаштво и глад. Без рационалне пољопривреде није било могућности ни за бржи друштвени напредак. Индустријски сектор привреде је био претежно неразвијен, чак и у развијенијим северним деловима земље, али такође недовољан да подстакне промене у другим областима. За југословенско друштво међуратног периода карактеристичан је још један контраст који је постојао између града и села. Већина становништва је живела на селу, које је због слабе мобилности било удаљено од центара из којих се ширила државна политика и идеологија, због чега је било теже извршити утицај и покренути процесе економске, културне и националне интеграције.¹¹⁰

У таквим условима, од школе и просвете се очекивало да утичу на модернизацију производње и промене у начину живота. Претежно сеоско становништво, коме је била

¹⁰⁹ Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921, Београд 1924, в.м. Тачан проценат удела припадника националних мањина у укупном броју становника је често предмет дискусија. Zoran Janjetović, „National Minorities in Yugoslavia 1918–1941“, *Review of Croatian History* 1/2012, 64.

¹¹⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1997, 25–44.

неопходна радна снага, одупирало се школској обавези дужој од 4 године колико је трајало основно образовање. Низак ниво просвећености је утицао на начин живота. Становништво је живело по старим обичајима, укорењеним навикама које су регулисале целокупан живот и одређивале норме понашања. Традиција је била урезана у друштвену свест и доживљавана као темељ опстанка. Затвореност за било какве утицаје са стране слабили су могућност међусобног упознавања становништва које је било услов за културно прожимање и интеграцију.¹¹¹

Афирмацији нове државе и јачању кохезије друштва требало је да допринесу монархистички принцип власти и лојалност владајућој династији. Краљевска власт је почивала на идеологији централизма и унитаризма (идеја о јединственој нацији, троименог/троплеменог народа). Циљевима изградње државе на овим основама била је подређена национална политика. Међутим, нову државну творевину су потресали многобројни проблеми, заоштрено аграрно питање и бројне социјалне супротности. Томе би требало додати и нерешено национално питање и сукоб конститутивних народа око облика државног уређења и учешћа у власти. Компромисном националном унитаризму су у првом реду били супротстављени национализми три већим делом формиране нације који су се у условима демократизације јавног живота претворили у снажне покрете (посебно хрватски) са циљем да доврше националну интеграцију. Осим тога у новој држави је живело и 20% мањинског становништва које је било повезано са матичним државама у суседству. Све се то одражавало на политички живот у Краљевини који је био испуњен страначким борбама и парламентарним кризама. Несређено унутрашње стање у држави стварале су и честе смене влада, којих је у првој деценији постојања било 24.¹¹²

Све теже политичке прилике у земљи, изражене националне супротности, нарочито хрватско питање, економска криза, приписиване су неуспеху парламентаризма. У таквим околностима краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. године увео диктатуру: суспендован је Видовдански устав, распуштена Скупштина и забрањен је рад свих политичких странака. Сматрајући да „племенске“ и верске разлике не смеју да одређују политички и културни живот, промењен је назив државе у Краљевина Југославија а уместо ранијих историјских области земља је

¹¹¹ Исто, 77–79.

¹¹² Исто, 215, 247; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 43–44; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 70–71.

административно подељена на 9 бановина названих по рекама.¹¹³ Годину дана касније донет је целовит идеолошки програм који је обухватио све области политичког и друштвеног живота. Суштина нове идеологије интегралног југословенског национализма је била што потпуније уједначавање и брисање племенских разлика. Стварање новог националног идентитета је засновано на колективистичком принципу према коме су потребе појединца подређене интересима заједнице. Југословенска идеја је наметана као општа народна идеологија, коју је требало усадити у свест сваког становника Краљевине као основну грађанску дужност.¹¹⁴ Верујући да је деценија живота у заједничкој држави довољна за оживотворење државне идеологије, бројним административним мерама вршени су покушаји да се измени друштвена свест становништва: завршен је рад на изради новог законодавства, страначки критеријуми у политици су замењени државним, појачан је надзор над културом и просветом. Од свих грађана Краљевине се очекивало да узму активног учешћа у ширењу и прихватању новог идеолошког поретка, уз строго одвајање оних који су му били лојани од оних који нису.¹¹⁵ Увођење диктатуре се уклапало у шири међународни оквир 30их година XX века, када у многим европским земљама долази до успостављања ауторитарних облика владавине као одговор на социјално-економску и политичку нестабилност. Циљ диктатуре краља Александра је био да ојача национално јединство, добије масовну подршку и заштити државу од спољних и унутрашњих непријатеља. Интегрално југословенство је требало да допринесе унутрашњеполитичкој стабилизацији и јачању националног осећања. У новијој историографији диктатура краља Александра је окарактерисана као блажи и „традиционалнији“ облик ауторитарне власти у односу на земље западне и централне Европе тога доба.¹¹⁶

Пошто су у Краљевини постојале политичке поделе, социјални проблеми и партикуларистички идентитети, заједничка култура је требало да осигура југословенско национално јединство. Државна власт је схватала да нову националну свест тек треба изградити, пре свега у најширим слојевима. Сматрало се да је за успешну интеграцију потребно створити заједничку културу за све Југословене без обзира на етничку и верску

¹¹³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, 176–211; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 137–142.

¹¹⁴ Исто, 145–146; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 397.

¹¹⁵ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 247–260; Видети: Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006.

¹¹⁶ P. Troch, *Nationalism and Yugoslavia*, 26.

припадност. Питање њене изградње је било веома сложено. Суочавало се са разноликошћу и неравномерношћу културних прилика у којима су јужнословенски народи живели пре уједињења. На територији данашње Србије преклапали су се различити културни утицаји (средњеевропски, патријархални, турски, цинцарски), културно-просветни живот је регулисан из више различитих центара (Нови Сад, Београд), према различитим покрајинским законима.¹¹⁷ У новој држави синтетичка култура је требало да замени постојеће националне, што је практично значило стварање нових уметничких, књижевних и научних дела која су изражавала југословенску идеју. Постојало је неколико схватања о томе како је требало изградити националну културу. Према моделима које дефинише Ендру Барух Вахтел, 20их година било је карактеристично комбиновање елемената постојећих племенских култура, док је 30их превладало становиште о потреби стварања наднационалне културе са потпуно новом основом, која се не наслања на дотадашњу културну праксу конститутивних народа.¹¹⁸

Најефикаснији начин да нова југословенска култура и систем вредности допру до најширих слојева друштва био је путем школе. Међутим и овде су као и у осталим областима државног живота препреку представље разлике затечених школских система и прописа. За успешно васпитање нових генерација у духу нове друштвене стварности, требало је створити јединствени образовни систем. Превазилажење постојећег стања и успостављање јединственог просветног система не само да је требало да послужи највишем циљу државне политике, народном и државном јединству, већ је представљало и изразити акт модернизације.¹¹⁹ Најважнији циљ просветне политике био је духовно уједначавање и културно подизање југословенског народа.¹²⁰ Главни задатак школе је био изградња и неговање свести о југословенском националном јединству. Школско знање је било усмерено на стварање осећаја припадности заједничком простору и колективитету. То се постизало доминантно историјским симболима. Елементи за идентификацију најчешће су налажени у заједничкој прошлости. Одатле су произлазили значај, место и улога историје као науке и наставног предмета у периоду између два светска рата.

Од средине 30их година XX века, после убиства краља Александра у Марсеју и доласка Милана Стојадиновића на место председника Владе, почела је нова фаза у

¹¹⁷ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 171.

¹¹⁸ Е. В. Вахтел, *Стварање нације, разарање нације*, 90, 99, 156, 181.

¹¹⁹ Љ. Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, 217.

¹²⁰ Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2007, 181.

политичком животу Краљевине. Нове структуре власти су званично остајале на позицијама државног и националног јединства али су истовремено уведене и бројне новине у политичкој пракси. Оне су се огледале у попуштању ауторитарности у односу на период диктатуре, пре свега у области јавног живота. У овом периоду су се снажније испољавале друштвене и националне супротности, међу којима су наизраженији били захтеви за решавањем хрватског питања. То је даље потакло расправе о преуређењу државе на федеративном принципу и давању шире аутономије појединим областима. У култури и просвети је долазило до постепеног удаљавања од модела унификације. Уместо њега је наступио период тзв. „реалног југословенства“ (1935–1939) за кога је карактеристично израженије признавање и поштовање посебних националних култура.¹²¹ Споразум Цветковић-Мачек из августа 1939. којим је створена Бановина Хрватска, формирана на етничким принципима, у чијем су саставу биле Савска и Приморска бановина, означио је напуштање централистичког државног уређења и признање хрватског национализма. На основу споразума о преуређењу државе делатност културе и просвете изузете су из надлежности централне власти и пренете на органе новостворене административне јединице. Уредбом о преносу послова из ресора Министарства просвете Краљевине Југославије на Бановину Хрватску почели су процеси дезинтеграције у државној културној и просветној политици. Процес разградње југословенске државе и нације довршен је у Априлском рату 1941. године, што је уједно означило крај идеје југословенског унитаризма.¹²²

2.1.1 Министарство просвете, министри и Главни просветни савет

Широко и сложено подручје културне и просветне делатности у новоформираној држави било је у надлежности Министарства просвете. У првој Влади (Министарски савет) из децембра 1918. године установљен је ресор који је настављао послове које је пре рата обављало Министарство просвете и црквених дела Краљевине Србије.¹²³ Прва уредба о уређењу Министарства просвете донета је у септембру 1919. године. Овим правним актом Министарство је дефинисано као део централне државне управе коме припада врховна управна и надзорна власт над свом јавном и приватном наставом у

¹²¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 398–403.

¹²² Исто, 16–18, 403–421.

¹²³ *Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* 1/1919.

Краљевини, изузев нижих и средњих стручних школа које су давале квалификације за рад у пољопривреди, занатству, индустрији и трговини, и које су по посебним законима спадале у надлежност других министарстава. У делокругу рада Министарства просвете било је да врши управу и надзор и над свим културним установама у земљи, припрема законске предлоге и обавља друге послове који су му додељени.¹²⁴

За обављање ових послова у структури Министарства је установљено неколико организационих јединица: Опште одељење, Просветно одељење и Одељење за уметност. У оквиру одељења предвиђене су уже радне јединице – одсеци. Просветно одељење је имало три одсека: за вишу, средњу и одсек за основну наставу и народно просвећивање. Просветни одсеци су имали сличне задатке уз разлике које су проистицале из карактеристичне функције школа које су биле у њиховој надлежности. Старали су се о уређењу школа, њиховим наставницима, организацијом и унапређењем наставе, праћењем и упознавањем педагошких новина, о издањима која се штампају за потребе школа.¹²⁵

Временом су послови које је обављало Министарство просвете постајали обимнији и комплекснији. Вршена су прилагођавања његовог рада општим приликама у држави. Уређење и надлежност Министарства мењани су још два пута што је правно санкционисано уредбама из 1929. и 1937. године. До прве велике промене у унутрашњој организацији долази 1929. године када је рад Министарства требало ускладити са циљевима које је просвети и култури наменио режим диктатуре. Ради се о неколико кључних измена које су предвиђене Шестојануарским законодавством. Закон о уређењу Врховне државне управе је прописивао ред и дисциплину у државној администрацији. Министарски савет је донео одлуку о уједначавању целокупног законодавства и са тим у вези изради закона, уредби и правилника у свим областима просветне делатности, као и јачи надзор и контролу над школама и интензивнији рад на народном просвећивању.¹²⁶

¹²⁴ „Уредба о уређењу Министарства просвете“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 91/1919.

¹²⁵ Исто.

У првој деценији постојања Краљевине извршено је неколико измена у организационој структури Министарства просвете. Поједина одељења и одсеци су накнадно формирано. Одељење за вишу наставу је постојало само 1921–1922. после чега је његове послове преузело Опште одељење. Године 1924. долази до реорганизације у Одсеку за основну наставу и народно просвећивање у оквиру кога се врши диференцијација послова на чак 13 одсека од којих су три била наставна (задужена за одобрење употребе уџбеника и учила, наставне планове и програме и школске књижнице). Током 1925–1926. формирано је Наставно одељење, а 1926–1929. посебно је издвојено Одељење за основну наставу. Учитељске школе из надлежности Одељења за основну наставу 1927. године прелазе у надлежност Одељења за средњу наставу. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије (1918–1941) (АЈ, 66), Инвентар.

¹²⁶ *Службене новине*, 78/1929, Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 180–181.

Све то је требало да омогући већу интервенцију државе у области школства, просвете и културе.

Нова Уредба о уређењу Министарства просвете објављена је у јулу 1929. године. Њом је утврђено да се укупан рад Министарства просвете обавља у оквиру три одељења: Опште одељење, Одељење за средњу наставу и Одељење за основну наставу.¹²⁷ Настави и народном просвећивању је посвећена већа пажња како би се успешно управљао, пратио и усмеравао образовни процес на свим нивоима. То је био резултат израстите потребе да се Министарство просвете непосредно бави питањима организације школа и педагошке функције наставе јер се веровало да је то најједноставнији начин деловања у правцу крајњег политичког циља изграђивања друштвене свести о јединству југословенске нације и идеологије интегралног југословенства.¹²⁸ То је такође био одговор Министарства просвете на учестале примедбе стручне јавности да се просветне власти не баве довољно питањима наставе. Према мишљењу професора Више педагошке школе у Београду Миливоја Симића требало је остварити чвршћу везу међу одељењима, ослободити их административних послова и основати засебно наставно одељење које би се старало искључиво о настави у свим школама, остваривало сарадњу са Главним просветним саветом и стручним асоцијацијама наставника.¹²⁹ У делокругу Наставног одељења требало је да буду: припрема предлога за школску реформу, израда наставних планова и програма, организација наставе, старање о савременом извођењу наставе и наставним средствима, праћење педагошких иновација у развијенијим земљама. Посебну бригу требало је повести о спремању кандидата за наставнички позив јер је сматрао да Универзитети дају научну спрему а једнако је потребно да се баве и организацијом семинара с циљем упознавања новина у науци и на пољу методике. Такође је сматрао да је неопходно да се израде општа методска упутства и методике појединих предмета.¹³⁰

У новој уредби о уређењу Министарства просвете су садржани многи од ових захтева. У оквиру Одељења, питања наставе издвојена су у посебне наставне одсеке који су се бавили пословима педагошко-дидактичке природе: израда наставних планова и

¹²⁷ *Службене новине*, 176/1929.

¹²⁸ Љубодраг Димић, Владета Тешић, Гордана Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Педагошки музеј, Министарство просвете Србије, Београд 2000, 50, 57.

¹²⁹ Професорско друштво, Учитељско удружење, Удружење наставника грађанских школа, Историјско друштво у Новом Саду и Београду.

¹³⁰ Миливоје Симић, „Наставно одељење у Министарству просвете“, *Гласник професорског друштва* 4–5/1924, 193–198.

програма и упутстава за наставнике, организација рада школа, административни и инструктивни надзор, уџбеници и литература, школске књижнице и кабинети, изложбе ђачких радова и екскурзије, професорски испити, сарадња са стручним удружењима просветних радника, прикупљање грађе за проучавање историје школа и сви остали послови који се односе на унапређење наставног процеса.¹³¹ Као посебна организациона јединица у оквиру Одељења за основну наставу отворен је Одсек за народно просвећивање. Његов задатак је био да обједини и координира свим активностима на народном просвећивању: организовање аналфабетских течајева и популарних предавања, подизање просветних домова, књижница, читаоница и соколских друштава, отварање и унапређење домаћичких школа и течајева, организовање предавања на народном универзитету, пројекција филмова, радио програм и приредбе.¹³² Наставни одсеци су тиме преузели бројне функције које су раније биле у надлежности Главног просветног савета као саветодавног тела Министарства просвете. Оваква организација је задржана до 1937. године када је дошло до нових измена.¹³³

Уредбом о уређењу Министарства просвете из марта 1937. потврђене су одредбе о врховном вођењу, организацији и надзору, као и компетенције у вези са израдом свих законских предлога и аката који се односе на просветну делатност. Надлежност Министарства је проширена и обухватала је књижевна, уметничка, научна друштва и установе и просветне заводе, као и друге стручне школе у рангу универзитета, народне књижнице и читаонице, установе за народно просвећивање, музеје и позоришта, уређивање и издавање Службених новина, Државну штампарију, задужбине, филм, радио.¹³⁴ Тиме је остварена потпуна контрола власти над свим областима просвете, школства, културе, науке и издаваштва и њихова инструментализација у сврху остваривања државних циљева.¹³⁵

Новину у овој уредби је представљало то што је за обављање појединих послова предвиђено да министру помаже помоћник.¹³⁶ Сложенија диференцијација послова

¹³¹ *Службене новине* 176/1929. Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 50, 57.

¹³² Исто, 50.

¹³³ Током 30их година било је измена у организационој структури Министарства: грађанске школе су из Одељења за основну наставу прешле у надлежност Одељења за средњу наставу, а Одељење за народно просвећивање је претворено у одсек у оквиру Општег Одељења. *Службене новине*, 15/1933; 162/1933.

¹³⁴ *Службене новине* 72Б/1937; 109/1937. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 180.

¹³⁵ Исто, 190.

¹³⁶ Његове компетенције су одређене министровим овлашћењима. Најважније међу њима су да се стара о унутрашњем уређењу и организацији рада у ресорном министарству, идејној сагласности и једнообразном

требало је да обезбеди ефикаснији рад министарства. Као посебне организационе јединице функционисало је пет одељења: Опште одељење, Одељење за средње школе, Одељење за народне школе, Одељење за наставу (настало спајањем наставних одсека) и Одељење за народно просвећивање. Задатак Одељења је био да припремају законске предлоге, уредбе и правилнике и старају се о примени важећих законских прописа. У циљу прецизног разграничења послова и ефикаснијег рада, одељења су се делила на одсеке којих је укупно било 23. Наставно одељење је задржало све функције у вези са правним регулисањем рада и организације школа као и старање о свим пословима педагошко-дидактичке природе с тим да је новом уредбом обухватио и вежбаонице, ђачка удружења и литературу.¹³⁷ Новину је представљало и увођење Одсека за просветну пропаганду са задатком да популарише главне смернице државне просветне политике. У оквиру општег одељења и Одељења за наставу постојали су одсеци који су пратили рад установа високог образовања. У њихове задатке су спадали: прикупљање података и проучавање извештаја о раду високошколских установа, вођење евиденције о катедрама, програмима, распоредима предавања, праћење фреквенције уписа студената по факултетима и резултата њихових испита, прикупљање података о научном раду универзитетских наставника. Одсек за културне везе са иностранством старао се о међународној универзитетској размени, екскурзијама, научним конгресима у циљу размене информација и јачања угледа у иностранству.¹³⁸

Значајан ослонац у остваривању основних задатака Министарства просвете имала је добро организована инспекцијска служба. Управу и надзор над свим школама, просветним и културним установама у земљи, министарство је вршило непосредно преко својих подручних органа – просветних одељења која су постојала у оквиру свих административних јединица. У складу са концептом опште државне управе и организација Министарства просвете је била строго централизована. Међутим, у стварности ће то тек бити постигнуто укидањем покрајина и Уредбом о подели земље на 33 области из 1922. године. У свакој области постојало је Просветно одељење на чијем челу се налазио просветни инспектор. Рад се одвијао у оквиру два одсека: за основну и средњу (и стручну) наставу. Над основним и средњим школама постојао је стални надзор у погледу васпитања и наставе а вршили су га инспектори просветних

поступању у свим одељењима и да саставља општи план и експозе уз предлог буџета Министарства просвете излажући у њему главне линије просветне политике.

¹³⁷ У саставу Одељења за наставу било је 6 одсека: за научне установе, учитељске, средње, грађанске, народне школе и телесно васпитање.

¹³⁸ „Уредба о уређењу Министарства просвете“, *Службене новине Краљевине Југославије* 109/1937.

области и школски надзорници. За контролу рада у средњим школама, по групама наставних предмета, били су задужени инспектори наставе у Министарству просвете.¹³⁹ Поделом државе на бановине, извесне компетенције у сфери просвете у складу са основном линијом државне просветне политике имала је банска управа: оснивање, уређење и рад основних школа, њихово снабдевање и одржавање. Просветна одељења су добила бројне дужности које се тичу реализације просветне политике: надзор над школама, евиденције наставног особља, надзор над употребом школских уџбеника.¹⁴⁰ Уредба о уређењу Министарства просвете из 1937. године је посебно наглашавала надзор који је Министарство просвете остваривало непосредно преко својих одељења и посредно преко бановинских управа.¹⁴¹

У међуратном периоду је поступно изграђен административни систем у просвети у оквиру кога су сви државни органи били хијерархијски повезани и одговорни централним властима, почевши од рефераната одељења, начелника срезова и школских надзорника који су били непосредно одговорни за спровођење државне просветне политике, па до наставника који су били државни чиновници. До веће промене је дошло стварањем Бановине Хрватске 1939. године, када су послови просвете посебном уредбом пренесени у њену надлежност.¹⁴² Рад Министарства просвете Краљевине Југославије престаје Априлским ратом и наставља се у Лондону по одласку Владе у емиграцију.¹⁴³

Резултати рада Министарства просвете у међуратном периоду умногоме су зависили од личности које су се налазиле на челним позицијама у овом ресору. За министре су постављане угледне и заслужне личности различитих струка. Припадали су различитим генерацијама, већином оних које су се школовале на страним универзитетима. Највише је било искусних политичара, међу којима два председника владе (Љубомир Давидовић, Веља Вукићевић), неколико дипломата, народних посланика, министара разних ресора (најчешће иностраних дела и правде али и осталих), стручњака из бласти финансија, публициста, као и већи број правника. Неки од

¹³⁹ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 42–44; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 174.

¹⁴⁰ Исто, 181–182; Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, 232–236.

¹⁴¹ *Службене новине* 109/1937.

д Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 188, Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 57.

¹⁴² *Службене новине* 194А/1939; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 191–192.

¹⁴³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 230–237.

министра су учествовали у „ратовима за ослобођење“ и стекли искуства у раду на југословенској националној пропаганди, стварању југословенске државе или као чланови делегација на конференцији мира у Паризу и касније, као представници у Друштву народа.¹⁴⁴

Личности на челу Министарства просвете су на ту позицију углавном долазиле по одлуци политичке странке. Често су били без стварних знања, потребних искустава и воље за решавање актуелних просветних и школских питања. Због тога су наилазили на критику стручне јавности да на министарске положаје долазе „по стицају политичких прилика у земљи“, да су министри просвете „више чланови Владе него што стварно управљају пословима својих ресора“ и да су највише „заузети политичким питањима“.¹⁴⁵ На рад Министарства негативно су се одражавале честе смене влада, те се тако за 20 година сменило укупно 20 министара. Због кратког рока службе, који у већини случајева није трајао дуже од неколико месеци, није било могуће извођење коренитих реформи. Због припадности различитим политичким опцијама изостајала је воља да се приведе крају оно што је иницирано од стране претходика.¹⁴⁶ Услед тога, целокупан рад Министарства просвете био је подређен више дневнополитичким и страначким, него културним, просветним, државним и националним интересима. Постизање консензуса о важним просветним питањима било је тешко остварити због разлика у верским и националним убеђењима и различитим концепцијама културне и просветне политике које су поједини министри заступали. То је нарочито било карактеристично за хрватске и словеначке министре који су у сваком покушају Владе да досегне јединство закона и уџбеника, наставних планова и програма видели опасност по верску и националну посебност. Познат је случај министра Стјепана Радића против кога је Главна управа Професорског друштва упутила меморандум јер се отворено изјашњавао и политички деловао против општеномског и државног јединства.¹⁴⁷ На просветну политику су се негативно одразиле и мере штедње којих се ригорозно придржавао министар Веља Вукићевић.¹⁴⁸

Међу министрима просвете је било и личности који су оставили видљив траг у раду ресорног министарства и просветној политици уопште. Међу њима се посебно

¹⁴⁴ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 117–152.

¹⁴⁵ Јован Јовановић, „За реформу наше народне школе“, *Учитељ* 21/1939, 46–53.

¹⁴⁶ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 66, 113.

¹⁴⁷ Исто, 69–70; Видети: Dušan Vajagić, „Stjepan Radić kao ministar prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Tokovi istorije*, 4/2006, 139–158.

¹⁴⁸ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 128.

истичу Љубомир Давидовић који је одмах по уједињењу уложио огроман труд у обнову основних и средњих школа, Милош Тривунац чија се просветна политика карактерише као либерална и демократска, Божидар Максимовић који се залагао за строгу управу, унификацију законодавства и доследно спровођење југословенске идеје у наставном процесу.¹⁴⁹ Неколицина министара је имала богато педагошко искуство професора у средњој школи, учитеља у основној и грађанској школи, школских надзорника или директора, али услед нестабилне унутрашњеполитичке ситуације у земљи нису могли да дају већи допринос. Свега тројица министара су по образовању били историчари. Светозар Прибићевић и Стеван Ћирић су једно време предавали историју и географију, док је Димитрије Магарашевић, поред тога што је каријеру започео као професор, имао богато искуство у раду министарства просвете, као референт за грађанске школе, просветни инспектор, начелник појединих одељења и помоћник министра Стјепана Радића.¹⁵⁰

Упркос свим потешкоћама са којима су се сусретали, потребно је истаћи да су се појединци заузимањем за реформу, дали значајан допринос изграђивању модерног образовног система и наставе у периоду између два светска рата.¹⁵¹ Добривоје Стошовић се залагао за реорганизацију наставе на модерним основама, Стеван Ћирић је био први министар просвете који је посебном расписом захтевао да се настава заснива на активном учешћу ученика и расписао први конкурс за израду уџбеника, Веља Вукићевић и Милош Тривунац су се залагали за уједначавање наставних програма у основним и средњим школама, Светозар Прибићевић и Антон Корошец су се залагали за снабдевање школа училима, док је Божидар Максимовић иницирао реформу појединих наставних предмета, посебно националне групе.¹⁵²

Значајну улогу у креирању и спровођењу просветне политике имао је Главни просветни савет, стручно-саветодавно тело Министарства просвете. Његов основни задатак је био да министру даје мишљење о свим важнијим питањима у вези са школом и наставом: учествује у изради просветног законодавства и школског система, наставних планова и програма, прегледа и одобрава уџбенике и другу литературу намењену

¹⁴⁹ Исто, 117–118, 122, 138.

¹⁵⁰ Исто, 124, 146, 152.

¹⁵¹ Добривоје Стошовић се залагао за повећање броја основних школа, Милош Тривунац да се школска обавеза продужи на 8 година, Раденко Станковић се заузимао за описмењавање, Љубомир Давидовић и Димитрије Магарашевић, Добривоје Стошовић и Милан Грол су се залагали за реформу учитељских школа, Стеван Ћирић показивао је више воље за сарадњу са универзитетским властима. Исто, 117–152.

¹⁵² АЈ, 66, ф. 484–496; Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 117–152.

ученицима и наставницима. Руководећи се принципом да „од просветних радника зависи како ће се креирати просвета“ посебну област рада представљало је решавање питања у вези са квалификацијом и положајем наставника. С обзиром да је у новој држави Главни просветни савет настављао рад прекинут 1915. године, задржао је исте функције које је раније обављао, исти однос према Министарству просвете и сва битна обележја у погледу своје организације: систем рада и одлучивања и стручно репрезентативан састав који су чинили признати стручњаци из свих области школства и просвете на чијем су челу били професори универзитета.¹⁵³ У новим условима, положај Главног просветног савета је био сложен и тежак. Одвијао се између захтева званичне унитаристичке политике коју је наметала управна власт и испољених тенденција да се у изграђивању система образовања нађе место особеностима и потребама народа и различитих средина.¹⁵⁴

Иако је било захтева за његовом реорганизацијом, Главни просветни савет је дуго радио по предратном закону из 1886. године. Нови закон је донет тек у јулу 1931. године. Према њему је Главни просветни савет дефинисан као „саветодавни орган Министра просвете у начелним и важнијим питањима која се односе на школу, наставу, народно просвећивање и подизање народне културе уопште“. Прописано је да ће министар „о свакој просветној и школској реформи“ саслушати мишљење Главног просветног савета. У његов састав су улазили председник, потпредседник, помоћник министра и начелници одељења по службеној дужности, као и по један начелник Министарства пољопривреде и Министарства трговине и индустрије као референти за стручну наставу у њиховој надлежности. Савет је бројао укупно 35 чланова који се „истичу познавањем просветних установа и радом на просветним питањима“, међу којима су били директори и професори средњих школа, директори и учитељи у грађанским и народним школама и универзитетски професори. Укупан рад Главног просветног савета обављан је у два већа, пленумском и сталном. Пленумско веће које су чинили сви чланови састајало се најмање два пута годишње како би разматрало питања просветне реформе ширег значаја, док се свим осталим питањима упућеним од Министарства просвете бавило стално веће од 15 чланова које се састајало једном месечно. Уредба је предвиђала могућност тражења

¹⁵³ Исто, 58; Владета Тешић, Милан Мирковић, Срећко Ћунковић, Раде Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, Београд 1980, 86, 88; Љубомир М. Протић, *Педагошка питања и педагогика: збирка текстова објављених у периоду од 1914. до 1928. год.*, Завод за унапређивање васпитања и образовања, Београд 2008, 26, 29.

¹⁵⁴ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 88; Љ. М. Протић, *Педагошка питања и педагогика*, 30–31.

мишљења о појединим школским, наставним и културним питањима од стручњака ван савета.¹⁵⁵

Преузимањем великог дела текућих оперативних послова од Министарства просвете, Главни просветни савет је значајно доприносио његовом ефикасном функционисању. Током 20их интензивно је рађено на законским пројектима али ипак недовољно с обзиром на потребе изграђивања јединственог образовног система. Сметња за доношење школских закона виђена је у томе што су поједини министри избегавали да више укључују Главни просветни савет у њихову израду. Ипак, чланови Савета су били задовољни тиме што су прихваћена теоријска начела нове школе, на којима ће се градити законодавна регулатива „како то наука тражи“.¹⁵⁶ Како би било могуће савладати тако обиман и разноврсан посао у доношењу одлука, радило се по комисијама а неретко су били ангажовани и спољни сарадници. Спремност на сарадњу постојала је код удружења просветних радника и представника покрајинских управа. Најобимнији рад Главни просветни савет је обављао по проглашењу диктатуре када је целокупну наставу у земљи требало ускладити са новим захтевима. Према статистичком прегледу рада Главног просветног савета у првој половини 20их је одржавано мање од хиљаду, у другој половини 20их преко хиљаду, а 1929. и 1930. године и више од 2000 састанака годишње.¹⁵⁷ Упркос обимном послу који је обављао, рад Главног просветног савета 30их година није био самосталан. Према Закону о врховној државној управи долази до јачања управних функција и слабљења утицаја стручних органа. После доношења нове уредбе о уређењу министарства просвете 1929. и Закона о Главном просветном савету 1931. мења се његов однос према министарству. Након доношења законодавства диктатуре утицај Главног просветног савета је до те мере маргинализован, да се његова саветодавна улога у креирању просветне политике готово није ни осећала.¹⁵⁸ То је уочљиво и у самом тексту уредбе према коме се раније бавио свим а од тада само „начелним и важним питањима“, раније је министар увек саслушао мишљење Савета а по закону из 1931. године може да саслуша мишљење савета по питању школских реформи.¹⁵⁹ У прилог томе говори и то што је највише послова Главни просветни савет

¹⁵⁵ „Закон о Главном просветном савету“, *Просветни гласник* 7/1931, 569–574.

¹⁵⁶ Љ. М. Протић, *Педагошка питања и педагогика*, 29.

¹⁵⁷ В. Теших, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 92; АЈ, 66, ф. 484–496.

¹⁵⁸ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, Стубови културе, Београд 1997, 213–217.

¹⁵⁹ В. Теших, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 112–114; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 216.

имао у вези са прегледом и одобравањем уџбеника. Видљиво мање ангажовање било је у вези са наставним плановима и програмима, које је Министарство просвете доносило углавном самостално, желећи да селекцију садржаја наставе, као важан сегмент креирања просветне политике, остави искључиво у својој надлежности.¹⁶⁰

2.1.2 Просветна политика југословенске Краљевине

Просветну политику у југословенској Краљевини усмеравали су званично прокламовани и уставом утврђени државни циљеви. За њихово остваривање је било неопходно изградити кохерентан просветни систем који би почивао на јединственим идеолошким темељима и важио за све административне делове. Целокупан наставни процес требало је ставити у непосредну функцију остваривања националних циљева.¹⁶¹ Снажан идеолошки уплив је основно обележје просветне политике између два светска рата.¹⁶² Као приоритетни задаци истицани су доношење јединственог законодавства, уједначавање наставних планова и програма и уџбеника и уношење у наставу садржаја у духу народног јединства. Национално васпитање, као главни циљ образовања и наставе, потврђено је чланом 16 Видовданског устава: „све школе морају дати морално васпитање и развијати држављанску свест у духу народног јединства и верске трпељивости“.¹⁶³ У току прве деценије постојања Краљевине нису постигнути видљиви резултати, него је тек утврђивана просветна политика која ће се спроводити.

Израђивање јединственог система образовања је био сложен задатак. Замисао је било тешко остварити због тога што су и у овој области друштвеног живота Краљевине постојале велике разлике у затеченом стању. Само је територија данашње Србије обухватала неколико различитих просветних система: у северним деловима земље школски систем је, у државним оквирима Аустроугарске монархије, реформским

¹⁶⁰ Љ. М. Протић, *Педагошка питања и педагогика*, 30; АЈ, 66, ф. 507–532.

¹⁶¹ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 91.

¹⁶² Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, I–III.

¹⁶³ *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html, приступљено 28. јул 2019.

Иста одредба је поновљена и у Уставу из 1931. године. *Устав Краљевине Југославије од 3. септембра, 1931 год*, Г. Кон, Београд 1931.

процесима у XVIII и XIX веку реорганизован и постављен на модерне основе,¹⁶⁴ у Краљевини Србији процес стварања модерног образовног система започео је крајем XIX века, док је школство на територији Косова и Метохије било неразвијено, услед вековне доминације Османске империје на овим просторима, што је условило већу културну и просветну заосталост.¹⁶⁵ Због различитих токова развитка, у оквиру просветних система које је обухватила заједничка држава постојало је посебно законодавство, школе су биле другачије уређене, наставна пракса је имала посебна обележја у погледу језика на коме се изводила, циљева и садржаја образовања и васпитања. Поред осталог, у појединим деловима земље, нису постојали ни основни услови за стварање модерног образовног система: секуларно школство, развијена школска мрежа и већи обухват деце школском обавезом. Најбољи показатељ општег стања у просвети је био висок проценат неписменог становништва. У међуратном периоду у целој Краљевини неписмено је било више од половине одраслог становништва изнад 10 година старости, са великим варијацијама у појединим деловима земље. Увидом у податке државне статистике нешто мањи проценат може се израчунати за централну (предкумановску) Србију и данашњу Војводину. Проблем је на Косову и Метохији добијао драматичне размере с обзиром да је проценат неписмених износио и до 90%. Неписменост је нарочито погађала село и женску популацију.¹⁶⁶

Први корак ка уједначавању школског система означила је одлука министра просвете из 1920. године о стварању јединственог просветног подручја за Србију и Црну Гору, на коме је примењиван Закон о народним школама Краљевине Србије из 1904.

¹⁶⁴ И на територији данашње Војводине су постојале одређене разлике у погледу циљева васпитања и образовања с обзиром да се школство у Банату и Бачкој развијало у државним оквирима Краљевине Угарске, док је просвета у Срему била под утицем Банске управе у Загребу.

¹⁶⁵ Детаљан приказ школства и провете у XIX дат је у: Б. Шимуновић–Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, 157–168, 176–177; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 117–118; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 37–69. Постоји велики број радова на ту тему: Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Историјски институт, Београд 2004; Арсен Ђуровић, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове* (уредили: Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 143–167; Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј, Београд 1971; Војин Дабић, „Српско школство у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку“, *Образовање код Срба кроз векове* (уредили: Павловић, Момчило, Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић), Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 31–39.

¹⁶⁶ Влад. Т. Симић, „Народно просвећивање“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца I.XII.1928*, I, Матица живих и мртвих СХС, Београд 1929, 410–416; *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921*, Државна штампарија, Београд 1924, в.м; *Претходни резултати пописа становништва од 31 марта 1931 године у Краљевини Југославији*, Државна штампарија, Београд 1931, в.м. Видети и: Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Институт за новију историју Србије, Београд 2001.

године са изменама и допунама 1919. године. Исте године проширено је школско законодавство Србије на школе у Банату, Бачкој и Барањи.¹⁶⁷ Међутим, како би се изградио јединствени образовни систем није било довољно само усклађивање постојећих разлика, него је било неопходно пронаћи заједничку основу на којој ће се извршити унификација свих школа и наставити њихов развој у будућности. У томе су снажан ослонац просветним властима пружили чланови стручних асоцијација просветних радника. Схватајући одговорност и озбиљност задатака који су им предстојали у националном изграђивању новоформиране државе, представници југословенског Професорског друштва су истакли да је пут до циља могућ „једино појачаним радом у просвети“ јер само „просвећена отаџбина може бити драга деци“.¹⁶⁸ На првом конгресу организације југословенских учитеља у јулу 1920, Јован П. Јовановић, педагог, референт у Министарству просвете и аутор уџбеника, истакао је значај учитеља у процесу изграђивања државног и националног јединства путем образовања и васпитања.¹⁶⁹ У томе је кључну улогу требало да има национална група предмета с обзиром да се у новоформираној држави мењају „географија, историја, култура и литература“.¹⁷⁰

Доношење школског законодавства је био најважнији услов за стварање јединственог школског система и претпоставка за решавање других питања у вези са наставом. Непосредно по уједињењу при Министарству просвете су образоване посебне комисије које су чинили представници свих покрајина са задатком да прегледају све школске законе, уредбе, планове и програме који се односе на основну и средњу наставу како би се извршило усклађивање наслеђеног стања и донела заједничка решења у смислу израде једнообразне просветне легислативе. Закон о народним школама је припремљен већ 1919. године. Први нацрт је израђен у Главном просветном савету према Закону о народним школама Краљевине Србије 1904. године. Народна скупштина је усвојила предлог и закон је уз незнатне измене важио пуних десет година. У настојањима да реформише основну наставу, Министарство просвете је израдило још три нацрта закона 1921, 1925, 1927. и 1928. године. Од 1919. полемисало се и о реформи средњих школа и неопходних промена у садржају наставе. У Министарству просвете и

¹⁶⁷ Архив Војводине, Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању (1918–1922), (АВ, 81), бр. 21370/1920.

¹⁶⁸ *Гласник југословенског професорског друштва* 1939/40, 501–505. Цитирано према: Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 65.

¹⁶⁹ „Први конгрес Југословенског удруженог учитељства“, *Учитељ* 1-2/1920, „Задаци учитељске организације у уједињеној домовини Срба, Хрвата и Словенаца“, *Учитељ* 1–3, 1922, 7.

¹⁷⁰ Милан Шевић, „У знаку уједињења“, *Учитељ* 5–6/1920.

Главном просветном савету интензивно је рађено на осмишљавању принципа на којима ће се темељити уређење средњих школа. На основу тога израђен је пројекат закона о средњим школама. Наставници средњих школа који су узели учешћа у његовој изради изразили су задовољство нацртом уз уверење да ће „одговарати намени дуги низ година“. Међутим, ни овај закон није доспео у скупштинску процедуру на верификацију. У првој половини 20их израђено је више пројеката закона о средњим школама. Према једном извештају Главног просветног савета министру Стјепану Радићу у припреми је било 17 законских нацрта али ниједан није усвојен за 10 година. За то време се радило по прописима који су важали за сваку покрајину а касније расписима и одлукама Министарства просвете.¹⁷¹ Због непостојања правног оквира целокупна просветна политика је имала карактер привремености.

Спорост у доношењу закона онемогућавала је сваку иницијативу за спровођење реформи. За то су постојали објективни разлози у неповољним политичким, материјалним и друштвеним околностима. Због несређених унутрашњих прилика, честих смена влада и кадровских промена у Министарству просвете, није било могуће одржати континуитет у вођењу просветне политике. Тешко је било довести у склад демократске и либералне тенденције са унитаристичком тежњом владајућег врха, што се, као и у изграђивању државног уређења, испољавало у две супротне тенденције, на једној страни тежњом за јединственом школом а на другој уређењем просветно-школског система према потребама и особеностима различитих крајева и народа. О појединим просветним питањима било је тешко постићи консензус с обзиром на изражене националне тежње. Прокламовани циљеви често нису били реално оствариви у условима сталне материјалне оскудице, недостатку финансијских средстава за решавање актуелних школских питања и с обзиром на тежак материјални положај просветних радника који су ту политику требали да реализују.¹⁷² За то време постојећи проблеми су се умножавали: висок проценат неписменог становништва, слабо развијена школска мрежа, недовољно похађање наставе, недостатак стручног наставног кадра. Једна од највећих дебата о просветно-школском систему међуратног периода односила се на несклад између броја ученика који завршавају гимназије и стручне школе.¹⁷³ У просветној политици 20их година остала су отворена бројна питања: да ли све школе

¹⁷¹ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 121–122.

¹⁷² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 195–228.

¹⁷³ Проблем је често изношен приликом говора министара у Народној скупштини. *Експозеи Добривоја Стошовића, министра просвете: одржани у Народној скупштини и Сенату приликом претреса буџета Министарства просвете за 1937/1938. годину*, б. и., Београд 1937, 24–25, 41–42.

треба буду у надлежности једног министарства, да ли школа треба да пружи свестрано опште образовање или да буде више стручно и практично усмерена, које врсте школа су најпотребније, затим питање потребе јединственог наставног програма и уџбеника, припрема наставнике за практичан рад (за време школовања или по ступању у државну службу).¹⁷⁴

У стручној јавности низали су се захтеви за реформом. Стање у просвети је окарактерисано као веома лоше јер се „према школи не поступа како би требало с обзиром на њен значај у садашњици и њеном утицају на будућност“. Поред захтева за елиминацијом утицаја политике на просвету, све је више замерки изношено због тога што је једини принцип по коме се руководило у области просвете била обнова школства после Првог светског рата. Без обзира да ли су специфични проблеми изношени на конгресима учитеља или наставника средњих школа, њихове примедбе имале су обухватнији значај и артикулисане су у захтев за доношење унапред осмишљеног, дугорочног програма просветне политике који би усмеравао школску праксу. Сматрало се да би овако одговоран посао требало поверити онима који најбоље имају увид у стање школа и потребе народне просвете, уз веће укључивање просветних радника. Главна управа професорског друштва упутила је по том питању представку Министарском савету и Народној скупштини.¹⁷⁵

Министарство просвете је изашло у сусрет овим захтевима. Посебна комисија је израдила општи државни просветни план, који је објављен 1928. године у *Просветном гласнику*. Њим је требало да буду регулисани правци рада Министарства просвете, организација и карактер школа, просветних и културних установа у његовом ресору.¹⁷⁶ Иако није заживео у пракси, његов значај је у томе што је представљао полазну основу за припрему законских аката од који ће већина бити објављена 1929. године. Уз пројекат сталног просветног плана објављен је и Меморандум у коме су се универзитетски наставници, као најбоље упућени у стање и потребе стручних и научних области универзитетске наставе, одлучно и једнодушно супротставили намери да се у интересу државне штедње укину поједини факултети. Њихов закључак је био да број факултета

¹⁷⁴ Јеротије Новитовић, *Рад на стварању државног просветног програма*, Штампарија Златибор, Београд 1928, 3–32.

¹⁷⁵ Јеремија Живановић, „Стални просветни програм“, *Гласник професорског друштва*, 1925, 324–333; Исти, „Данашњица“, *Гласник професорског друштва*, 1926, 337–342; Јован Јовановић, „За реформу наше народне школе“, *Учитељ*, 1919/21, 46–53; „Меморандум Главне управе Професорског друштва поднесен председнику Министарског савета и председнику Народне скупштине“, *Гласник професорског друштва*, 1926, 122–125.

¹⁷⁶ „Резолуције Комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 160–180; „Нацрт сталног државног просветног програма“, *Гласник професорског друштва*, 1/1928, 1–17.

није превелик и да га не треба смањивати. У Меморандуму је даље појединачно елабориран њихов значај. Истакнуто је да Филозофски факултети „негују у највишем степену науку, сматрају научна испитивања као свој главни циљ, по превасходству су научни факултети у свакој земљи. Они још негују, у првом реду, националну науку, која обухвата већи број наука хуманих и природних. Они уз то спремају наставнички кадар, који је, као што је познато, далеко од тога да буде довољан и како треба квалификован“. Једино што се могло очекивати јесте да се у оквиру аутономије универзитета изврше одређене промене по питању организације студија и садржаја наставе с циљем да се подстакне самостално обрађивање науке, неговање научног подмлатка и обаразовање стручњака.¹⁷⁷

Највише потешкоћа у изграђивању јединственог школства и усклађивању заједничких ставова по питању образовања и васпитања произлазило је из различитог трајања образовања у појединим школама, наставних планова и програма и уџбеника. Радећи у различитим условима школе истог типа имале су различите програме. Током 20их вршене су измене наставних програма иако ни за једну школу нису усвојени закони који би ближе одредили циљеве и задатке школских предмета. Свака промена наставног програма је захтевала измене уџбеника. Од настанка заједничке државе на томе је интензивно рађено у Главном просветном савету. Стални прилив нових рукописа није гарантовао квалитет уџбеничке литературе јер још увек није био усвојен закон о уџбеницима. Како би се избегле произвољности у писању, Министарство просвете је прописивало одређена упутства ауторима. Државне просветне власти су показале тежњу да преузму монопол у издавању уџбеника.¹⁷⁸

Сви кључни закони из области просвете усвојени су у време Шестојануарске диктатуре.¹⁷⁹ Режим је имао свој културни и просветни програм чији је творац министар просвете Божидар Максимовић. Представљен је Савету министара у марту 1929. године. Као приоритетни задаци истакнути су, поред унификације законодавства, стварање сталног државног просветног програма, изједначавање правописа и терминологије, израда јединствених уџбеника и стављање народног просвећивања у службу државне идеологије.¹⁸⁰

¹⁷⁷ „Питање о броју факултета (Мемоар Комисије), *Просветни гласник* 2/1928, 181–186.

¹⁷⁸ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 85–135.

¹⁷⁹ Закон о Главном просветном савету, Закон о народним школама, Закон о грађанским школама, Закон о средњим школама, Закон о учитељским школама, Закон о уџбеницима, Закон о Универзитету.

¹⁸⁰ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, 248–249.

Тиме је просветни систем коначно реорганизован. Правно су санкционисани унификација и централизам, основни принципи на којима је почивала просветна политика. У пракси је то значило строго централизоване просветне власти и снажну контролу над свим установама просвете и културе у њиховом ресору, једнообразни школски систем, национално васпитање као основни задатак школе у свим облицима рада.

Одмах по доношењу закона, Министарство просвете је донело бројна акта и објашњења просветним радницима у смислу како према њима да поступају. Према једном распису из 1930. године учитељи су били дужни да у настави и васпитању спроводе државну идеологију садржану у пароли „један народ, једна држава, један краљ“. Другим актом министар је наредио да све школе марљиво и непрекидно раде на јачању државног и народног јединства, да наставници групе националних предмета уносе у свој рад више топлине а да школски надзорници и инспектори Министарства просвете обратe посебну пажњу колико је у том погледу урађено.¹⁸¹ Ради постизања једнообразности наставе приступило се изменама садржаја, наставних програма, уџбеника и наставних средстава. Објављена су и два значајна педагошка упутства за основне и средње школе који су пружали смернице за наставни и педагошки рад: *Закон о народним школама са свим уредбама, правилима и правилницима* (1933) и *Програм и методска упутства за рад у средњим школама* (1936).

¹⁸¹ Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри*, 114.

2.2 Основне школе

Први сусрет са школским предметом Историја ученици југословенске Краљевине су имали у основној школи. Обавезно образовање је почињало на узрасту од седам година у народној школи и трајало је 4 године. Основној школи је придаван изузетан значај за реализацију националних циљева јер је њом био обухваћен највећи део становништва. Преовлађујуће мишљење тога доба је било да је основна/народна школа „једна од најпотребнијих и најважнијих установа у држави“.¹⁸² Према схватању носилаца државне власти настава у основној школи је била у служби ширења националне идеје и афирмације заједничке државе. Веровало се да је то најефикаснији начин да нове генерације буду васпитане у духу нове друштвене стварности.

Схватање политичке и интелектуалне елите је било да у новооснованој држави нову националну свест тек треба изградити у најширим слојевима. Предност је дата духовном уједињењу, на супрот бројним социјалним и економским факторима. Следећи западноевропске узоре, изграђивање колективног идентитета у националној држави вршено је стварањем заједничке културе. То се постизало уклапањем, проширивањем и усмеравањем историјске свести ка заједничким историјским садржајима и симболима, који су представљали основу за идентификацију.¹⁸³ Истакнути педагог међуратног периода др Милан Шевић је то сликовито описао: „географија и историја, култура и литература /.../ се шире и добивају нове границе. Што се учило као туђа земља треба да се учи као своја, што се учило као стран живот треба да се учи као свој властити. Завичај је остао исти, али се упознавање завичаја јавља у другој светлости, у светлости целокупне земље народне, а не само једног исечка“.¹⁸⁴ У том смислу посебан значај је дат школи и наставним предметима националне групе: језику и књижевности, историји и географији. Још од XIX века, у време изграђивања националних држава, настава историје је имала циљ да негује љубав према отаџбини и грађански дух.¹⁸⁵

Како би се омогућило прихватање нове културе и система вредности, било је неопходно стварање јединственог школског система. То је био захтеван задатак с обзиром да су само на територији Србије постојала три различита просветно-правна

¹⁸² Р. Ст. Митић, „Народне школе и држава“, *Просветни гласник* 9/1923, 375–378.

¹⁸³ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 73–74.

¹⁸⁴ Др Милан Шевић, „У знаку уједињења“, *Учитељ* 5–6/1920, 148–154.

¹⁸⁵ К. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, 300–303.

подручја: угарски школски систем у Банату, Бачкој и Барањи који се развијао под утицајем покрајинске управе Аустроугарске монархије, просветни систем Краљевине Србије који ће бити узет као основа за формирање југословенске просвете и школства и законодавство Хрватске и Славоније у Срему. У литератури се као илустративан у том смислу најчешће наводи податак да је основно школство било уређено са 37 различитих врста прописа. За стварање „јединствене југословенске просвете и школе“ није било довољно уједначавање норматива, него и промена национално-идеолошког усмерења, према ондашњој терминологији „духа школе“ што је значило прилагођавање наставних планова и програма, уџбеника и опредељења просветних радника циљевима нове образовне политике.¹⁸⁶

Непосредно после стварања југословенске Краљевине наставило је да важи дотадашње просветно законодавство. Први корак ка уједначавању учињен је 1920. године када је министар просвете Светозар Прибићевић донео одлуку о проширењу школског система Краљевине Србије на простор Баната, Бачке, Барање и Црне Горе и уношењу измена у наставне планове и програме у складу са новом државном идеологијом. Тиме су озаконене све промене које су до тада увођене у појединим деловима земље, пре свега оним који су се пре уједињења налазили у саставу Јужне Угарске.¹⁸⁷

Консолидовање нових државних власти на територији данашње Војводине је био приоритетан задатак с обзиром на изузетно хетерогену структуру становништва. На овим просторима је непосредно по уједињењу са Краљевином Србијом спровођено национализовање – свеобухватна и дугорочна политика усмерена на елиминисање последица претходне администрације, како би словенско становништво однело превагу у свим областима државног живота, политичкој, економској и културној.¹⁸⁸ Национална политика је обухватала корениту реформу школског система и наставних садржаја. Као резултат развоја школства и просвете под утицајем Хабзбуршке монархије, тачније Краљевине Угарске, на овим просторима је постојао велики број школа, различитог типа и трајања, настава се изводила на различитим језицима, школски предмети историја и географија су имали за циљ подстицање лојалности угарској Краљевини. Како би се

¹⁸⁶ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*, 188; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 75.

¹⁸⁷ Један од разлога разноврсности у школском систему био је и постојање великог броја националних мањина и њихових школа. О положају националних мањина више у: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2005.

¹⁸⁸ Слободан Бјелица, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Филозофски факултет, Нови Сад 2008, 57–58.

школство и настава у северним деловима државе саобразили новонасталим приликама, основан је Одсек за просвету који је спроводио одлуке Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸⁹ Њему је стављено у задатак превазилажење аустроугарског просветног наслеђа. Поред осталог у његовој надлежности је било и прописивање наставног језика, као и садржаја наставе предмета националне групе.¹⁹⁰ Прва мера, донета још у време Народне управе била је да се настава изводи на матерњем језику деце која чине већину. Тешкоће у спровођењу ове одлуке су се одмах испољиле у виду недостатка наставног кадра са знањем државног језика, као и отпора учитеља мађарске националности који су нову државу доживљавали као привремено стање. Средином 1919. године ове одлуке су ублажене и за наставнике су организовани курсеви за време летњег распуста на којима су изучавани државни језик, историја и географија. Полазници су упућивани у школско законодавство, администрацију и педагошку терминологију. Бројним другим мерама суспендовано је угарско школско законодавство и из школа су уклоњени угарска државна знамења, уџбеници и наставна средства.¹⁹¹ Почетком 1919. године извршене су значајне измене у настави историје и земљописа. У свим школама је постало обавезно изучавање историје српског народа и то првенствено културне историје а са њом у вези и историје народа коме припадају ученици.¹⁹² Све ове промене у области просвете су озакоњене у јуну 1920. одлуком министра просвете Светозара Прибићевића да се важеће Закона о народним школама Краљевине Србије из 1904. са изменама и допунама из 1919. године прошири на територију Баната, Бачке и Барање (и Црне Горе).¹⁹³ У вези са овим законом поново су се испољиле потешкоће када је у питању извођење наставе. Потешкоће су се појавиле у вези са различитим трајањем основног образовања, које је на простору Војводине износило 6, док су у ужој Србији основне школе трајале 4 године. Када је реч о настави историје, проблем је делимично

¹⁸⁹ Одсек је наставио послове просветног одсека Народне управе за Банат, Бачку и Барању почетком 1919. године.

¹⁹⁰ АЈ, 66–458–723; Бранислав Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“, *Зборник Матице српске за историју*, 5/1972, 55–84.

¹⁹¹ АВ, 81, бр. 945, 11. 3. 1919; бр. 1651/1919; бр. 2068, бр. 2368/1919; Љубинка Јудин, „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 51/1968, 5–35. У школама националних мањина ће и током 30их година проблем приликом извођења наставе представљати недовољно знање државног језика, нарочито код деце немачке и мађарске националности. АЈ, Министарство просвете Краљевине Југославије 1918–1941 поверљива архива (АЈ, 66 пов), 7–25; 2–5.

¹⁹² АВ, 81, бр. 1651/1919.

¹⁹³ Исто, бр. 21370, 1920; АЈ, 66–1303–1545; *Закон о изменама и допунама Закона о народним школама од 19. априла 1904. г.*, Државна штампарија Краљевства С. Х. С, Београд 1919; *Зборник закона и важнијих расписа одлука и наредба одељења за основну наставу и народно просвећивање Министарства просвете у 1918/19 и 1919/20. школској години, књ. 1*, Државна штампарија, Београд 1921.

превазиђен тиме што је одлучено да се у 5. и 6. разреду обрађује градиво 4. разреда али у већем обиму и повезивањем са општом историјом.¹⁹⁴

Сличну политику државне просветне власти су водиле на Косову и Метохији. Иако слабије документовано, могуће је у основним цртама реконструисати развој образовног система на овим просторима у првим послератним годинама. Ситуација на Косову и Метохији је била прилично сложена. Хетерогени састав становништва се одразио и на школски систем. За време аустроугарске управе 1916–1918. године албанском становништву су дате извесне слободе у погледу просвете али су оне углавном биле пропагандног карактера. Додатну потешкоћу је представљала чињеница да је простор Косова и Метохије био један од економски и културно-просветно најнеразвијенијих делова државе. Непосредно по уједињењу, државне власти су имале за циљ националну и политичку интеграцију затченог становништва на овим просторима. Требало је спречити да се одржавање културе националних мањина злоупотреби у иредентистичке сврхе. У почетку се настојало на отварању свих врста школа, основних, нижих и виших средњих нарочито на простору насељеном албанским становништвом. Просветне власти су се старале да у те школе пошаљу добре учитеље, који ће путем наставе успети да придобију, интегришу становништво и подстакну осећај лојалности према новој држави. Следећи корак је учињен у марту 1919. када је Министарство забранило отварање школа на турском језику али не и укидање постојећих. Убрзо је, међутим, донета одлука да све школе које нису државне престану са радом. У складу са државном идеологијом да се сва деца морају образовати у духу народног и државног јединства, настава у основним школама на Косову и Метохији је извођена на државном језику, с тим да је ђацима других вероисповести било дозвољено да слушају веронауку на матерњем језику. За непохађање наставе, Министарство просвете је прописало законске мере. Значајну улогу у образовању албанске мањине су имале верске васпитно-образовне установе. Деца муслиманске вероисповести су похађала верске школе у којима се настава одвијала на турском и албанском језику. Континуитет у култури и просвети албанског становништва обезбедили су илегални национални и културни покрети.¹⁹⁵

¹⁹⁴ *Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920, 21, 29.

¹⁹⁵ АЈ, 66 пов, 8–26, 7–17, 100–296; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 122, 128–31; Видети и: Божица Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, Просвета, Београд 2018.

У недостатку просветног законодавства, настојало се да се настава у целој држави уједначи путем заједничких наставних програма. Пред почетак школске 1920/21. године министар просвете је прописао наставни план и програм за народне школе. За основу је узет наставни план и програм за народне школе у Краљевини Србији из 1899. године у који су унете измене како би ученици добили основна знања о својој новој домовини. Према наставном плану у основној школи је изучавано 9 предмета.¹⁹⁶ Предмети националне групе су заузимали чак једну трећину од укупног броја часова. Историја и географија су биле спојене у један предмет са 3 часа у 3. и 4 часа у 4. разреду. За њих су прописани одвојени наставни програми. Циљ наставе историје је био „познавање прошлости свога народа и буђење националних и патриотских осећања“. У 3. разреду нису предвиђени посебни часови историје, него је настава из овог предмета реализована тако што су обрађиване „приче из живота српског народа“ уз чланке у читанкама и „биографије појединих знатних људи, као и приче о важним догађајима“ на настави географије приликом помена важнијих места. У 4. разреду градиво је обухватало 21 наставну јединицу из историје српског народа уз следећу допуну: „има се унети укратко и упознавање прошлости Хрвата и Словенаца нарочито у доба самосталног њиховог живота и кратак преглед историје Зете, Босне са Херцеговином и приморских области.“¹⁹⁷

Током целог међуратног периода чињени су различити покушаји да се основно образовање продужи, нарочито у сеоским срединама. У пројектима школских закона 20их година овај захтев је истицан уз објашњење да основна школа добија прави смисао тек онда „када дете прође кроз продужну школу“, пошто „у најкритичнијем добу деце ове школе не врше свој задатак те деца заборављају и оно што су научила у основној школи без икаквог систематског васпитног надзора“.¹⁹⁸ Услед тога су осниване више народне школе, намењене ђацима који нису настављали образовање у средњим школама.

¹⁹⁶ Наука хришћанска, српски језик са словенским читањем, земљопис са српском историјом, рачуница с геометријским облицима, познавање природе с пољопривредним поукама у мушким и поукама за домаћице у женским школама, цртање и лепо писање, ручни рад, певање, гимнастика и дечје игре.

¹⁹⁷ Наставне јединице су у програму означене као „слике из историје“: „I Стара постојбина (живот, вера, обичаји и управа Срба док су били у старој постојбини). II Сеоба и нова постојбина. III У опште о жупанима а на по се о Војиславу и поука из њиховог рада. Примање хришћанства и писмености. IV Немања и Св. Сава. V Стеван Првовенчани. VI Стеван Дечански (укратко ради везе). VII Стеван Душан Силни. VIII Урош и Вукашин. IX Марко Краљевић, Кнез Лазар на Косову. X Ђурађ Смедеревац и главнији догађаји. XI Пропаст Србије. XII Пропаст Босне и Херцеговине. XIII Патње под Турцима. XIV Хајдуци и ускоци. XV Први устанак – Бојеви на Иванковцу, Мишару, Судолу, Чегру, Варварину, Лозници, Неготину и Равњу. XVI Пропаст Србије 1813 године. XVII Други устанак и све о кнезу Милошу. Бојеви на Љубићу, Пожаревцу и Дубљу. XVIII Бој на Сентомашу – Србобрану. – О стању тамошњих Срба (у кратко). XIX Кнез Михаило. I и II влада. XX Кнез и Краљ Милан. XXI Краљ Александар I.“

Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе, 6, 10–11.

¹⁹⁸ АЈ, 66–2091–2060, 17. 10. 1924.

На територији коју је обухватала југословенска држава постојао је већи број ових школа различитог типа и трајања. У Србији су пре уједињења постојале продужне школе, које због практичних потреба живота нису могле да се одрже. Покушаји увођења завршних разреда основне школе такође нису дали задовољавајуће резултате. У Србији и већем делу Војводине школовање у основним школама (заједно са продужним) је трајало 6 а у Срему 5 година.¹⁹⁹ Продужне школе су услед тога реформисане после чега носе назив више народне школе. Поред идеолошких, њима су били намењени задаци да дају ђацима заокружена знања која ће моћи да употребе у животу. У систему образовања југословенске државе у рангу виших народних школа су биле нижа гимназија, грађанска школа и разне врсте нижих средњих стручних школа.²⁰⁰

Године 1919. је прописан наставни план и програм за прва два разреда виших основних школа. Међу укупно 15 предмета историја је изучавана у 2. разреду са 2 часа.²⁰¹ На првој години нису предвиђени посебни часови историје, него је она изучавана на часовима матерњег језика читањем пригодних чланака уз које је вршено обнављање и проширивање градива. Такође, програм је предвиђао читање и учење „на изузет историских песама“. Градиво које је изучавано у 2. разреду је подељено у три веће целине: Кратак преглед историје Срба, Хрвата и Словенаца; Заједница Југословена са осталим словенским народима и Кратко упознавање са најважнијим моментима историје Чеха, Пољака и Руса.²⁰²

Министарство просвете је 20их година упорно инсистирало на изради јединственог наставног плана и програма за основне школе. На предлог универзитетског професора Владимира Ћоровића, Главни просветни савет је донео одлуку да се поред редовних, одржавају посебни састанци на којима ће се поред правописа и општих просветних питања расправљати и „о предавању историје“.²⁰³ Године 1925. је израђен нови наставни програм али је због недостатака који су уочени био повучен пре него што

¹⁹⁹ *Основна настава*, 1925, 713.

²⁰⁰ У школском систему југословенске Краљевине је постојао велики број различитих типова школа, како оних намењених основном образовању, попут школа за домаћице, школа за децу са посебним потребама али и школа које су припадале средњем образовању (уметничке, разне врсте нижих и виших стручних школа). У раду су анализирани школе општеобразовног типа, у којима је обухват ученичке популације био највећи, историја заступљена као посебан наставни предмет са већим уделом у укупном фонду часова и које су могле да изврше највећи утицај на формирање друштвене свести.

²⁰¹ Наставни предмети заступљени у вишој народној школи су били: веронаука, српски језик, француски језик, рачун са геометријом, природне науке са пољопривредом, књиговођство, кореспонденција, трговачки земљопис, историја, поука о грађанским правима и дужностима, ручни рад с цртањем, певање, гимнастика, краснорис и домаћа економија.

²⁰² *Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе*, 30–31, 25, 35.

²⁰³ АЈ, 66–484–764, Записник седнице 1185. редовног састанка Главног просветног савета, 10. 10. 1925.

је почео да се употребљава у пракси. Љубомир Протић је 1926. године на седници Главног просветног савета предложио да се затраже на преглед сви до тада важећи наставни планови и програми за основне и више народне школе, како би били прегледани и из њих „одстрањено све што би могло бити штетно по /.../ државне и националне интересе“. Године 1927. усвојен је наставни план и програм који је, иако означен као привремен, остао у употреби све до школске 1934/35. године. Наставним планом и програмом је обухваћено 12 предмета.²⁰⁴ Новину у плану је представљало одвајање историје и земљописа, као и усклађивање терминологије са државном идеологијом што је било видљиво на основу назива предмета Историја Срба, Хрвата и Словенаца и српско-хрватско-словеначки језик. Историји је дат већи значај с обзиром да је у 3. разреду било предвиђено извођење наставе са 2 а у 4. разреду 3 часа недељно. Настава предмета националне групе је у овом плану имала већи удео у односу на претходни. У програму за наставни предмет историја је, поред упознавања са најбитнијим моментима из прошлости Срба, Хрвата и Словенаца, као циљ изричито наведено и буђење националних и патриотских осећања, као и развијање способности за упознавање и вршење грађанских права и дужности. У 3. разреду је градиво требало обрадити у виду „слика из историје“ које прате географске јединице које се изучавају у оквиру земљописа. При томе се полазило од споменика и предања о догађајима и местима у областима где живе ђаци. Уз поменуто градиво локалне историје прописани су обавезни садржаји из народне историје које је требало обрадити и који су били заједнички за све школе у Краљевини. Обавезни садржаји су указивали да је главна нит коју настава у 3. разреду прати југословенска идеја, чије је почетке требало поставити у што даљу прошлост, као и догађаји који су водили ка стварању заједничке државе: Словенски род и његова сеоба на југ; Живот Срба, Хрвата и Словенаца у давнини; Стварање првих народних држава Срба, Хрвата и Словенаца; Примање хришћанства; Устоличење словенских војвода; Престанак словенске самосталности, Петар Свачић; Стеван Немања; Свети Сава; Цар Душан Силни; Кнез Лазар (Косово); Краљ Твртко I; Краљевић Марко; Дубровник и приморски крајеви; Хрватски сабор на Цетину; Живот нашега народа под турском влашћу, Почетак ослобођења од Турака и сеоба Срба и Хрвата из наших јужних у северне крајеве; Устанак Срба за слободу (Карађорђе, Милош Обреновић); Светски рат (уједињење Срба, Хрвата и Словенаца), Краљ Петар I; Краљ

²⁰⁴ Наука о вери и моралу, српско-хрватско-словеначки језик, почетна стварна настава, земљопис, историја Срба, Хрвата и Словенаца, рачун са геометријским облицима, познавање природе, цртање, лепо писање, ручни рад (мушки и женски), певање, гимнастика и дечје игре.

Александар I Карађорђевић. У 4. разреду је било предвиђено понављање и проширивање градива уз обавезну обраду следећих наставних јединица: Људевит Посавски; Народно богослужење код Хрвата (Гргур Нински); Петар Крешимир IV; Устанак у Зети и прво српско краљевство; Стеван Првовенчани; Кулин-бан; Провала Монгола кроз наше земље; Ђурађ Смедеревац; Стјепан Томашевић; Млечани у Далмацији; Маричка и Крбавска борба; Никола Шубић Зрињски; Матија Губец (сељачки устанак); Кметски устанак код Словенаца; Примож Трубар; Обнова Пећке патријаршије; Петар Зрињски и Крсто Франкопан; Културна настојања у Хрватској и Војводини у другој половини XVIII века (Марија Терезија и Јосиф II); Ослобођење Црне Горе; Војна Крајина; Илирско Краљевство; Народни препород (Гај, Караџић); Година 1848. код Јужних Словена; Јосип Јурај Штросмајер; Кнез Михајло; Устанак у Босни и Херцеговини; Најважније из Устава.²⁰⁵

Овај наставни програм је критикован у стручној јавности. У два текста објављена у часопису *Учитељ* полемисало се о програму и изношене су критике које су се највише односиле на недовољно предзнање из земљописа да би обрада историјских садржаја на начин прописан у програму била ефикасна.²⁰⁶ У поређењу са претходним наставним програмом уочљива је намера просветних власти да се градиво историје растерети непотребних детаља, како би било што пријемчивије узрасту ученика основне школе. То није био нимало лак задатак, постојао је проблем како распоредити градиво по разредима и како извршити редукцију садржаја. Друга битна одлика овог програма је веће инсистирање на интегрисању историје Срба, Хрвата и Словенаца. Једини успех у том смислу је постигнут у синхронном представљању прошлости конститутивних народа.

Уз наставни план и програм учитељи и школски надзорници су објављивали упутства за практичну примену. У њима је настави историје дато значајно место. У упутству учитеља Вујице Петковића је наведено: „с погледом на практични задатак, који се састоји у моралном васпитању ученика, историја се сматра као најважнији наставни предмет у основној школи, јер развија у ученика идеално дружење са моралним историјским личностима, које служе као васпитни примери. Угледајући се на њих, ученици снаже и јачају своју вољу и патриотска и хумана осећања.“ Настави историје

²⁰⁵ *Привремени наставни програм за I, II, III и IV разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927, 14–15.

Видети: *Наставни програм за I, II, III и IV разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926, 13–14.

²⁰⁶ Јован П. Јовановић, „Нови наставни програм за основне школе“, *Учитељ* 12/1927; Михаило Јовић, „Историја наших наставних програма за основну школу“, *Учитељ* 12/1929.

припада централно место у наставном програму и спрам ње се врши распоред градива и осталих предмета а као основни принцип „треба да буду узети културно-историјски ступњеви народног развитка“. Како би то било изводљиво наставницима је дозвољено да градиво историје у одређеном разреду обрађују редоследом „који је њима најподеснији“ а не као што је у званичном програму. Такође, остављена им је слобода у погледу колико ће времена посветити одређеној наставној јединици спрам степена њене сложености и разумљивости ученицима. Настава историје је значајна и са практичног становишта јер помаже ученицима да се оријентишу у савременом свету што се реализује истицањем вредности и примера на основу којих они формирају одређене историјске судове. Као пример за практичну примену, аутор наводи задатак за ученике у оквиру кога се од њих очекује да поређају најважније догађаје у националној прошлости „по добру за народ“.²⁰⁷

Двадесетих година многи учитељи су се трудили да осавремене свој рад али без већег успеха. И даље су се држали класичних облика рада, средстава и метода. У педагошкој пракси је и даље владао хербартизам.²⁰⁸ У овом периоду у настави историје је доминирала класична или морализаторска теорија, према којој је најважнији циљ наставе историје патриотско васпитање на светлим примерима националне прошлости. Мишљења стручне јавности углавном су осликавала званичне ставове. У чланку истакнутог педагога Вићентија Ракића објављеном у *Просветном гласнику* је писало да је задатак наставе историје да омогући ученицима да „духовно проживе“ све важније етапе народне прошлости. Ту пре свега мисли на историју ратовања против спољашњег непријатеља и упорних борби за стварање заједничке државе. Излагање мора бити

²⁰⁷ *Нови наставни програм за I, II, III. и IV. разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. За практичну употребу у основној школи*, средио Вујица Петковић учитељ, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1927, 13,16, 22–24, 28, 57.

²⁰⁸ Од XIX века и стварања националних образовних система, па све до Другог светског рата, школа је испуњавала задатке које јој друштво намени. Хербартизам је био доминантан педагошки правац тога доба. Према овој педагошкој теорији, школа је имала ауторитарни карактер, са главним циљем да управља и дисциплинује. То је постигано организацијом рада познатом под називом разредно-предметно-часовни систем. У средишту наставног процеса био је садржај који наставник преноси на ученика. Градиво се преносило према унапред утврђеном плану. Излагање се заснивало на живој речи наставника уз евентуално коришћење демонстративне методе. Ученик тако добијена знања повезује са искуством и претходним знањем и усваја градиво како би приликом провере могао да га репродукује. Задатак наставника је да награђује тачне одговоре и добро владање, са крајњим циљем да учврсти пожељне облике понашања ученика и тиме превасходно утиче на његово морално васпитање. О. Џинкић, „Историјски приказ реформних педагошких идеја – данашњи исходи и достигнућа“, 11–13.

„научно тачно“ али не хладно, него тако да пробуди „саосећање ученика са нацијом, борбама, недаћама и успесима“.²⁰⁹

У часопису *Учитељ* је истицан значај наставе историје за морално и национално васпитање ученика. Према једној методичкој студији предуслов за то је да настава историје буде јединствена, изграђена на принципу концентрације историјских момената и личности. Концентрацију треба извршити по епохама, истицањем догађаја и личности који су заједнички за сва три народа. Позивајући се на истакнутог педагога Војислава Бакића, који је сматрао да је задатак наставе историје да буди осећања „родољубља, отачаствољубља и човекољубља и да их одушеви за племенити рад великих људи који могу бити идеал“, аутор је истакао да је допринос наставе историје у томе што пружа примере историјских личности, који су се руководили племенитим мотивима и стварали дела у корист свог народа.²¹⁰

Циљеви просветних власти о једнообразној настави у целој земљи, нису били остварени и поред настојања да се уједначе наставни планови и програми за целу државу а расправе о нацртима јединственог закона о основним школама трајале су од стварања Краљевине. Готово сваке друге године је настајао нови пројекат (1919, 1921, 1925, 1927. и 1928) али ниједан није прошао скупштинску процедуру.²¹¹ За то време стручна јавност је истицала потребу темељне реформе школског система. У „Резолуцији Комисије за израду државног просветног програма“ реформа основне школе је представљала један од главних захтева. Тражено је да се основно образовање продужи на 8 година, при чему би наставни програми били уједначени у прве четири године, док би на наредном ступњу били прилагођени локалним и националним потребама.²¹²

Увођење диктатуре 1929. године је донело значајне промене у свим областима политичког, друштвеног живота и просвети. У складу са идејом интегралног југословенства требало је извршити брисање „племенских“ разлика и што потпуније уједначавање свих области друштвеног и државног живота. Режим диктатуре је имао велика очекивања од основне школе, која је требало да буде главна полуга напретка државе. У јавности је истицано да су „народна школа и народно просвећивање /.../ увек

²⁰⁹ Вићентије Ракић, „Васпитање за национално јединство“ *Просветни гласник* 12/1924, 708; Ђорђе Петровић, *Помоћна књига за обраду националних предмета*, Штампарија Д. Чампраг и друг, Нови Сад 1926, 40–51.

²¹⁰ Благоје Марчић, „Етичко-национални значај наставе историје у нашим народним школама у садашњаци“, *Учитељ* 2/1925, 112.

²¹¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*, 119.

²¹² „Резолуције комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 160–161.

међу првим бригама и задацима државе“.²¹³ Веровало се у успех овако постављених циљева с обзиром да су за основну школу стасавале генерације рођене у Краљевини. У настави историје је још више наглашено југословенско васпитање и његова улога у остваривању националне политике. Настава је требало да негује културне вредности, да се путем њих развије осећање повезаности са заједницом јер оно води ка формирању националне свести и „националном поступању.“²¹⁴

У време диктатуре је извршена коначна унификација школског система у Краљевини. Креатор просветне реформе у духу нове националне идеологије је био министар просвете Божидар Максимовић, који је програм образовне политике режима диктатуре представио у марту 1929. на седници Министарског савета. Том приликом је истакао да је основни циљ, поред унификације закона, да школска настава пружа национално васпитање. Нагласио је улогу учитеља као носилаца државне идеје и значај израде јединствених државних уџбеника.²¹⁵ Године 1929. донети су сви кључни закони из области просвете, за основне, средње школе, уџбенике. Тиме су коначно добијени нормативни оквири за израду наставних планова и програма и уџбеника. Просветни закони нису довели до суштинских промена у школском систему Краљевине, него су појачали идеолошки утицај на наставни процес.

Закон о народним школама је донет у децембру 1929. године. Основна школа је постала општа, обавезна и бесплатна. Њен задатак је да „наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости“ спрема ученике за „моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице“ и да шире просвету у народу „непосредно и посредно сарадњом са различитим културним установама“. Законом је продужено трајање школске обавезе на 8 година, јер је и виша народна школа трајала 4 године. Посебно место у закону је припало настави. Уведен је јединствени наставни план за све народне школе а од укупно 14 предмета издвајала се национална група: народни језик (српско-хрватски и словеначки), народна историја и земљопис (географија).²¹⁶

Усвајање наставних програма којим би почело спровођење одредби закона у настави текло је теже. Нацрт је достављен Главном просветном савету још 1930. али се

²¹³ *Учитељ* 1931/32, 4–5.

²¹⁴ Војислав Младеновић, *Национално васпитање и васпитни чиниоци*, Г. Кон, Београд 1935.

²¹⁵ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, приредили: Љубодраг Димић, Никола Жутић и Благоје Исаиловић, Београд 2002, 34–38; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*, 394.

²¹⁶ *Закон о народним школама са свим уредбама, правилима и правилницима за његово извршење*, Г. Кон, Београд 1935.

на усвајање чекало три године.²¹⁷ Министар просвете је прописао Нови наставни план и програм за основне школе 1933, са почетком примене од школске 1934/35. године.²¹⁸ Према новом плану у основној школи је изучавано укупно 11 предмета.²¹⁹ Национална група предмета је и даље била носилац националног задатка школе. Циљ наставе историје је био упознавање ученика с прошлoшћу југословенског народа и васпитање у националном духу. У основној школи је изучавана искључиво национална историја која је обухватала период од досељавања Словена на Балкан до уједињења 1918. године, са 1 часом у 3. и 3 часа у 4. разреду.²²⁰ У односу на претходни програм садржај предмета је другачије организован. Градиво 3. разреда је требало обрађивати биографском методом, приказивањем следећих 10 личности: Ћирило и Методије, Свети Сава, Краљевић Марко, Кнез Лазар, Никола Шубић Зрињски, Карађорђе, Штросмајер, Краљ Петар Велики, Краљ Александар Карађорђевић. За 4. разред је прописано детаљније упознавање националне историје подељено у 40 наставних јединица.²²¹ Главни просветни савет је овоме додао као обавезне садржаје у 4. разреду лекције о уређењу државе и правима и дужностима грађана.²²²

²¹⁷ Умеђувремену су донета разна друга акта и објашњења. Према једном распису министра просвете из 1930. године учитељи су били дужни да у настави и васпитању развијају и југословенску идеологију садржану у девизи „1 народ, 1 држава, 1 краљ“. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 114.

²¹⁸ *Народна просвета* 11/1933, 3; *Просветни гласник* 8/1933, 702.

²¹⁹ Наука о вери с моралним поукама, народни језик (српско-хрватско-словеначки), земљопис, историја, познавање природе и поуке о здрављу, рачун с основама геометрије, цртање, лепо писање, практична привредна знања и умења/домаћинство са ручним радом, певање, телесне вежбе по соколском систему.

²²⁰ Број часова земљописа је у 3. разреду повећан на 2. Према истраживању др Драгице Кољанин то је требало да допринесе успешнијој примени принципа локализације, на коме је инсистирано у настави историје а за који у претходном наставном плану и програму није постојало добро решење. Д Кољанин, *Израђивање идентитета*, 122.

²²¹ Сеоба Јужних Словена у данашњу домовину; Примање хришћанства и писмености (Ћирило и Методије, Климент и Наум); Господетско Поље; Покушај Људевита Посавског да оснује југословенску државу; Краљ Томислав и народно богослужење код Хрвата и Гргур Нински; Прилике у Хрватској за време краља Звонимира и његова наследника; Краљевина у Зети; Кулин бан; Стеван Немања; Стеван Првовенчани; Краљ Милутин, Цар Душан; Дубровник и његов значај; Турска освајања; Кнез Лазар и борбе Југословена с Турцима; Краљ Твртко I – први краљ Срба и Хрвата; Стеван Високи; Деспот Ђурађ Бранковић и грофови Цељски; Турска освајања југословенских земаља; Народне борбе против туђина (ускоци и хајдучи); Сељачка буна код Хрвата и Словенаца (Матија Губец); Мехмед Соколовић; Војна крајина; Протестантски покрет код Словенаца и Хрвата; Погибија Зрињског и Франкопана; Пораз Турака под Бечом и велика сеоба Срба; Ослобођење Црне Горе; Први устанак под Карађорђем; Стварање Илирије; Други устанак под Милошем Обреновићем; Нарони препород Југословена; Југословени у покрету 1848; Развитак југословенске мисли (Михаило Обреновић, Штросмајер, Блајвајс); Ратови за независност Србије и Црне Горе (1876–1878) и њихове последице; Краљ Петар Велики; Балкански ратови; Светски рат; Ослобођење и уједињење Југословена; Краљ Александар Карађорђевић; Кратак преглед стварања наше државе од 1804. до 1918. године.

Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1933, 1, 2, 8, 9.

²²² Ова одлука је донета уместо увођења посебног наставног предмета „Дужности и права грађана“ што је предлагало Министарство просвете. АЈ, 66–495–799, Записници редовних седница (1977–1979) Главног просветног савета.

Наставни план и програм за више народне школе је објављен годину дана раније, пред почетак школске 1932/33. године. Израђене су 4 верзије наставног плана, посебно за мушке и женске школе (разлика је постојала у броју часова из предмета практичних вештина) и за школе које су радиле по скраћеном програму. У вишој народној школи је изучавано 13 предмета.²²³ Историја је као посебан предмет изучавана од 1. до 3. разреда са по 3 часа недељно. У школама које су радиле по скраћеном програму настава историје је била заступљена у сва 4 разреда са по 4 часа недељно. У наставном програму је као циљ предмета у вишој народној школи наведено: „да васпита децу за ваљане чланове наше народне заједнице тиме што их уводи у познавање народне прошлости и развиће културних односа и задатака садашњости. /.../ Поред буђења националне, патристоске и етичке свести и емоција, историја упознаје ученике са вршењем грађанске дужности и правом. Она утиче и на развитак хуманих осећања.“ У наставку је стајала напомена да се у настави инсистира на моментима који спајају а не раздвајају сва три /.../ племена и који указују да је њихова прошлост јединствена.²²⁴

Наставно градиво је по разредима распоређено тако да је у првом разреду изучавана историја старог века: Стари Исток, Грчка и Рим. У 2. разреду је следила обрада средњег века, националне и опште историје, као и историја модерног доба закључно са Француском револуцијом. Трећи разред је почињао наставном јединицом „Национално буђење Југословена и борбе за слободу“ и то је била нит која је праћена све до уједињења 1918. године. Уз програм је дата напомена да се општа историја изучава у мањој мери и да се посебна пажња обрати на културну историју сваког периода.²²⁵

Наставни план и програм из 1933. године је био у употреби до Другог светског рата. За то време изношене су бројне критике у стручној и педагошкој јавности. Преовлађујуће мишљење је било да се новим наставним програмом за предмет историја суштински ништа није променило, да наставни план има превише предмета, да је програм преоптерећен фактографијом, да је наставно градиво превише апстрактно. Замерка шефа Одсека за основну наставу Просветног одељења Дунавске бановине, педагога Живојина Ђорђевића се односила и на то да редуција градива није смела да

²²³ Веронаука, народни језик, историја, земљопис, рачун с основама геометрије, познавање природе, практична привредна знања и умења, хигијена, ручни рад, цртање, лепо писање, певање, телесне вежбе по соколском систему.

²²⁴ *Наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији са предговором Драг. Н. Ивановића*, Маричић и Јанковић, Суботица 1932.

²²⁵ Исто, 3–5, 10–15.

иде на штету предмета националне групе и да таквим решењем целокупан наставни план добија више „реалистичко“ обележје, што се у крајњој линији противи одредбама Закона о народним школама који прописује да програм мора имати национални карактер.²²⁶

Током целог међуратног периода просветни радници су се залагали за увођење нових начина рада у наставу. Било је више покушаја да се изврши реформа у духу радне или нове школе.²²⁷ Прогресивна педагогија и реформни покрет нове школе који се у овом периоду јављају имали су за циљ да реформишу наставу изменом метода рада. Једна од кључних новина се односила на премештање ученика из пасивне у активну позицију. Сматрало се да су педагошки значајна само она знања која ученик стекне самосталном активношћу. У Србију је утицај реформских покрета стигао почетком XX века преко наставника који су се школовали на страним универзитетима. Развој педагогије се одвијао упоредо са европским традицијама, прихватањем најутицајнијих филозофских тековина и њиховим прилагођавањем посебним државним и националним условима. То је омогућило прелазак са једног педагошког правца на други. Развој педагогије је био ограничен степеном модернизације образовног система и идеолошким надзором над њим.²²⁸ Теорије које су најшире прихваћене биле су покрет радне школе немачког педагога Георга Кершенштајнера који се залагао за повезивање мисаоних и практичних активности приликом учења, затим активна школа Адолфа Феријеа који је у први план

²²⁶ Sima Ivković, učitelj, „О новом наставном плану и програму“, *Narodna prosveta* 35/1935, 1; Ж. Ђорђевић, „Наставни план и програм за основне школе“, *Учитељ* 12/1933, 257–270.

²²⁷ Промене до којих је дошло у Европи крајем XIX и почетком XX века утицале су на образовање и развој школских система. Школа више није могла да испуни очекивања и задовољи потребе савременог друштва. Под утицајем филозофских идеја са почетка XX века долази до крупног заокрета оличеном у схватању које потребе појединца изједначава са потребама заједнице тј. друштва у целини. На основу педоцентричне филозофије која у средиште наставног процеса ставља ученика, у међуратном периоду се развио низ нових теорија, праваца и покрета обухваћених заједничким називом прогресивна педагогија или покрет нове школе. Намера свих покрета је била иста, да се стара, традиционална школа замени новом. Полазиште на којима су реформни покрети развијали своје ставове била је критика старе школе, начина на који је функционисала, организације наставе и схватања васпитања. Као главни недостаци издвојени су: крута организација школе, шематизам у начину рада, формализам и интелектуализам у настави, доминација фронталног облика рада, пасивна позиција ученика и ауторитарни односи наставника према ученицима. Једно од темељних начела нове школе је било слободно образовање без друштвених ограничења. На васпитање се гледало у духу неспутавања, демократије и слободе. Задатак школе више није било васпитање за друштво, него лични развој. Централно место у наставном процесу имао је ученик. У новој школи циљеви и садржај учења нису унапред одређени, него се утврђују спрам интересовања и способности ученика. Креирање наставног процеса се не заснива више на питању шта, него како се учи а учи се активно, путем практичне делатности, рада и кроз игру. Улога наставника је да креира повољну средину за активности ученика како би могли самостално да конструишу знања уместо да механички уче. Циљ наставе је богаћење искуства ученика и развој личности и то не само морални, него и интелектуални и емоционални развој. Сматрало се да је оваква настава повезана са животом а један од темеља образовног процеса је мотивација. О. Цинкић, „Историјски приказ реформних педагошких идеја – данашњи исходи и достигнућа“, 13, 9–10, 13–15.

²²⁸ V. Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, 221, 214.

стављао развој целокупне личности ученика. Домаћи педагози су такође трагали за načinom рада који је превазилазио оквире класичног образовања. Најутицајнији је био рад Паје Радосављевића који се бавио експерименталном педагогијом и проучавао процесе памћења и запољављања, затим Војислава Младеновића који је развијао правац под називом прагматична педагогија бавећи се друштвеном релевантношћу образовања и васпитања. Тешко је установити које од многобројних педагошких идеја су заживеле у пракси ако имамо у виду слабу опремљеност школа и лоше материјалне прилике у којима су радиле.²²⁹

У Зборнику *Педагошка Југославија* је дато објашњење у коме се наводи да је практичним потребама државе више одговарала нормативна него експериментална педагогија. Принцип индивидуалног развитка ученика који је представљао једно од основних начела нове школе, био је у супротности са колективистичким принципом на основу кога је требало да буде организован живот у новој држави. Нова школа није могла да служи као ослонац за спровођење такве политике али су прихватана поједина начела и прилагођавана југословенском искуству. Тридесетих година је дошло до извесне интеграције нових педагошких теорија у државну просветну политику.²³⁰ То је имало одраза и на наставу историје.

После проглашења диктатуре, како би сачувале јединство школе, просветне власти су настојале да утичу не само на садржину наставе, него и методе рада. То је било видљиво на неколико равни. Пре свега у Закону о основним школама је било прописано да се у наставу унесу два основна дидактичка принципа: принцип концентрације (обрада више наставних предмета на истом градиву) и активног учешћа ученика.²³¹ У стручним часописима је оцењивано да се Закон о народним школама заснива на модерним педагошким теоријама и да се концентрацијом наставе превазилази дидактички материјализам.²³² Посебним расписом министра просвете прописана је ужа концентрација која подразумева груписање градива око наставних предмета националне групе уз објашњење да ова група предмета највише доприноси остваривању основних задатака школе јер „народни језик развија љубав према своме народу, народна историја пружа узор и примере великих вредности, а земљопис Краљевине љубав према

²²⁹ Исто, 215, 216.

²³⁰ Исто, 216–218.

²³¹ *Просветни гласник* 12/1929, 1120.

²³² Вујица Петковић, „Извођење наставе“, *Учитель* 8/1930, 565–571.

домовини.“²³³ О томе су у наредном периоду доношена званична пратећа педагошка упутства. Ови документи су представљали конкретизацију Закона о народним школама и наставног плана и програма из 1933. године. У њима је као посебан принцип везан за наставу историје истицано начело завичајности при чему се полазило од познавања ближе околине детета, на шта су се потом надовезивала знања о националној култури, којом је ђаци требало тек да овладају.²³⁴

Један од видова подршке државе педагогији нове школе било је отварање огледних школа које су имале боље услове, савремену опрему, вежбаонице, обучене наставнике. За примену принципа, начина рада и обраду појединих предмета у духу нове школе у *Просветном прегледу* је препоручен приручник *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас* (1937.) ауторâ Драгољуба Бранковића и Тодора Лилића. У њему су дате препоруке за извођење наставе историје. Као основни принципи издвојени су принцип радне или активне школе, „живота и заједнице“. Оцењено је да се принцип рада у настави историје успешно примењује и да се заснива на „доживљавању“ градива. Поред предметне, у огледној школи је заступљена и комплексна настава, којом се остварује јединство тј. повезаност свих наставних предмета. Други назив за овај принцип је концентрација, прописана чланом 44 Закона о народним школама. „Нарочито уску концентрацију треба увек вршити код националне групе предмета, у настави народног језика, националне историје и земљописа, јер југословенска школа мора стварати пре свега одушевљеног националног човека.“ Другим речима концентрацију је требало извршити „у духу југословенске мисли и државног поретка“. То се постиже истицањем културних вредности, што утире пут и моралном развоју ученика, а то настави даје изразито васпитни карактер. Према мишљењу учитеља Вујице Петковића, преко родољубивих и националних осећања „иде се ка осећањима хуманости“. У том смислу у наставном програму су дати обавезни садржаји или „минимални програм“ који садржи смернице како би се што боље спровео принцип концентрације градива, а наставницима је остављена слобода да те садржаје допуњују према локалним приликама.²³⁵

²³³ Исти, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу са званичним прописима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, 1928.

²³⁴ Исти, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу са званичним прописима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, Геца Коџ, Београд 1937, 192; Ернест Вранц, Јосип Долган, *Наставни програм за народне школе у Краљевини Југославији*, Штампарија привредник, Београд, 7; Zlatko Špoljar, , b.i, Zagreb 1934, 21;

²³⁵ Д. Бранковић, Т. Лилић, *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас*, 25, 43, 69, 71, 163, 132; В. Петковић, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу са званичним прописима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, 195, 196,

Према приручнику, циљеви наставе историје су упознавање ученика са прошлошћу и васпитање у националном духу, развијање националних осећања и подстицање одговорности према заједници. Изношењем главних догађаја из прошлости ученици поступно долазе до разумевања политичког и социјалног уређења народне и државне заједнице. Основним проблемом у настави историје за децу основношколског узраста сматра се слабо разумевање времена и узрочно-последичних веза и односа. Као једно од решења наводи се избегавање изношења непотребних детаља и усмеравање пажње ка најзначајнијем градиву и „ономе што је битно“, како би се „развио основни поглед на укупност народне прошлости“. То је практично значило да је посебну пажњу требало посветити чињеницама народне историје које су везане за уједињење јужнословенских народа у заједничку државу. За боље схватање историјског времена градиво је потребно доводити у везу са дечјим искуством. „Деца која су обузета садашњицом, на један веома погодан начин долазила су до сазнања временског размака догађаја. Многобројни примери из свакидашњег живота давали су детету да оно назре и увиди да се све оно што се око њега збива, стално током времена мења на неки начин тј. да има своју историју. Тако су деца полазећи од свакидашње дечје стварности, проширујући њихово: „пре“ и „било једном некад“ у свест о временским односима, лагано улазила и изучавање народне историје. Према овоме прва искуства о временским односима, везивана су за дечју личност, за живот у породици, школи, игри итд. Уопште, приче о неком другом и прошлом свету, о дивовима и патуљцима, о вилама и осталом чаробном свету, као и искуства која су деца стекла била су веома погодан материјал помоћу кога су деца могла да се пренесу из садашњице у разумевање прошлости.“²³⁶

Припрема за „право изучавање историје“ почињала је већ у 3. разреду, на часовима народног језика на коме су читане легенде, бајке и приче и на часовима историје на којима су изучаване биографске слике народних великана. Учитељ је као метод користио причу и описивање, тако да развије машту, често проткано анегдотама. Уколико је могуће препорука је да се овакво излагање градива организује на неком историјском месту или испред споменика, јер се веровало да би то гарантовало већи успех. У 4. разреду почињало се увек „од видљиве завичајне стварности“ од историјских споменика (грађевине, зидине, археолошка налазишта, натписи, ношња, оруђа, народно

249, 251; Е. Вранц, Ј. Долган, *Наставни програм за народне школе у Краљевини Југославији*, 6; *Најновији наставни програм за основне школе Краљевине Југославије с коментаром и припремама за практичну употребу од Симе М. Јеврића*, Издавачка књижарница Рајковић, Београд 1933, 41, 42, 48, 49.

²³⁶ Д. Бранковић, Т. Лилић, *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас*, 126–127.

предање, приче, песме). Излагање историјских чињеница „у присуству стварности“ ученике подстиче на питања „Од куда је то“ и „Од када је то“. Сматрало се да се на тај начин код ученика развијало интересовање за сазнавањем историјских догађаја.²³⁷

У основи приступа настави историје према принципима нове школе су два облика рада (2 начина излагања градива) непосредни, пред видљивим сведочанствима прошлости и посредни путем предавања или „удубљивања у текст“. У настави историје поред излета значајним је сматран самосталан рад ученика у виду израде реферата. Ученицима се поставља одређени „историјски проблем“ на који они самостално траже решење служећи се школским библиотекама, књигама које могу да пронађу у својој околини, па чак и уџбеницима. У настави историје најчешће се користе писани историјски извори, историографски радови (иако се, према схватању ондашњих практичара мали број „историских писаца“ може користити) и књижевна дела. Стваралачки дух ученика се вежба и писањем, попуњавањем хронолошких таблица, извештавањем на основу чланака у новинама или часописима, тумачењем историјских слика и карата. У настави историје могу да се примењују и друге активности попут моделовања, цртања и сл. При извођењу наставе обимно се користе народне песме. Чак се и за часове понављања препоручује примена свега „што манифестује ученикову активност“, попут групног рада на историјским изворима које ученици сами проналазе и доносе на час који могу да илуструју историјски догађај, или драмске обраде „под условом да је градиво погодно за ту сврху“. Саставни део наставе представљају и излети чији је задатак да допуне искуства ученика и тиме представљају допуну школске наставе.²³⁸

Према приручницима суштина оваквог начина рада – живописно предавање наставника уз изазивање осећања као предуслов за развијање дечје маште, изучавање локалне историје, самостални рад путем реферата и домаћих задатака, употреба наставних средстава, ваннаставне активности и посете значајним историјским местима, употреба народних песама у настави – је у томе да се „обрађено градиво претвори у доживљај“.²³⁹

²³⁷ Исто, 127–128.

²³⁸ Исто, 79, 158, 129, 131, 132, 158; *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу са званичним прописима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, 221, 248.

²³⁹ Д. Бранковић, Т. Лилић, *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас*, 126–132.

Као извор знања у настави употребљавани су часописи. У годинама диктатуре покренут је низ листова са изразито идеолошким усмерењем. Један такав часопис који је био најраспрострањенији и који се најдуже одржао било је *Југословенче* (1931–1941). *Југословенче* је један од најчитанијих дечјих листова у Краљевини Југославији. Покренут је 1931. године на иницијативу Југословенског учитељског удружења са циљем да служи јачању свести о државном јединству „прикладном садржином за децу школског узраста“. Министарство просвете је дало одобрење за издавање часописа јер идеја коју заступа стоји у потпуности у складу са задацима основне школе, нарочито у погледу националног васпитања.²⁴⁰ Излазио је једном месечно за време школске године. У часопису су највећим делом објављивани прилози у прози и стиху, позоришни комади, нотни записи. Углавном је била реч о делима народне књижевности попут басни, прича, бајки, приповетки, затим народне умотворине, пословице, питалице, загонетке. За јачање националне идеје као „најдрагоценије штиво“ истицане су народне песме јер утичу на јачање патриотских осећања.²⁴¹ Важну интегративну улогу у часопису су имали језик и писмо. У позиву на претплату у првом броју је наглашено да је *Југословенче* „једини дечји лист који се штампа ћирилицом и латиницом како би се деци омилиле обе азбуке, јер тако школски програм налаже“.²⁴² Временом је уобличена уређивачка концепција и појавиле су се сталне рубрике. Једна од значајних рубрика је била „Југословенски великани“ у оквиру које су објављиване биографске скице значајних личности културне и политичке историје Срба, Хрвата и Словенаца, носилаца националне и државне идеје.²⁴³ Друга значајна рубрика под називом „Из наше домовине/Лепа наша домовина“ доносила је фотографије и географско-историјске приказе различитих делова Краљевине. Једноставни текстови и привлачна уређивачка концепција учинили су лист омиљеним међу ученичком популацијом. Лист је имао уметничког уредника, академског сликара, који је сваки текст пропратио пригодном

²⁴⁰ *Учитељ* 2/1931, 158; *Просветни гласник* 9/1929, 717; 2/1938, 222; D. V. Rašić, „Jugoslovenče. Dečji književni list“, *Narodna prosveta*, 15/1931, 5.

²⁴¹ Ј. М. Продановић, „Народне песме као васпитно средство“, *Народна просвета* 26–27/1930, 1.

²⁴² *Југословенче* 3/1931.

²⁴³ Прва биографија је објављена у трећем броју прве године излагања. Рубрика је постојала до краја друге године и обухватила је 17 биографија написаних на основу књиге Дамњана Рашића. Ова књига је у часопису *Учитељ* препоручена као помоћна лектира за наставу историје, „јер је штиво лако за читање.“ (*Учитељ*, 9/1933, 117.) У рубрици су објављени текстови о личностима прво политичке а потом културне историје: Карађорђе Петровић, Краљ Томислав, Кнез Људевит (819–823), Твртко (1353–1391), Цар Душан, Краљ Петар Велики, Краљ Александар, Ћирило и Методије, Вук Карацић, Примож Трубар, Људевит Гај, Свети Сава, Јосип Јурај Штросмајер, Марко Краљевић, Краљ Петар Свачић (1093–1097), Никола Шубић Зрињски, Кнез Лазар.

илустрацијом. Бројне илустрације су садржале „идеју о отаџбини“.²⁴⁴ Анализа идеолошког језика открива убедљивост којом су преношени садржаји. Часопис се одржао целу деценију а оцењено је да је достигао рекордни тираж.²⁴⁵ Стварни утицај часописа је зависио од економских и културних прилика у појединим деловима Краљевине. У том смислу је за анализу занимљива рубрика „Ђаци сарадници“ у којој су објављивани ученички радови.²⁴⁶

У пропагирању југословенске идеје су употребљавана сва расположива средства, међу којима је био и радио. Удружење Југословенског учитељства је имало секцију чији је задатак био да организује радио часове за ученике основних школа од марта 1931. године. Радио Београд је емитовао часове за ученике основних школа два пута недељно, средом и петком, а часови су замишљени тако да представљају допуну обрађеном градиву из појединих наставних предмета. Године 1934. у програм је уведен „Југословенски национални час“ у оквиру кога су историјски садржаји добили значајно место. У стручној јавности је ова иницијатива оцењена као успешна и да је „у пуној мери“ послужила њеном циљу а то је духовно и културно зближавање и уједињење југословенских ђака и омладине.²⁴⁷ У спровођењу просветне политике рад школа је био повезан са организацијама које су осниване ради постизања ширих друштвених циљева и које су у програму рада имале васпитање у националном духу, попут Сокола, чији је циљ био развој физичке културе, или Дечјег савеза Црвеног крста.

Развој мреже основних школа и пораст броја ученика указивали су да су постигнути извесни резултати. Међутим, иако је растао број школа, мрежа основних и виших народних школа се споро и неуједначено ширила. Повећавао се и број наставника, што није утицало на побољшање ефикасности наставе с обзиром да се однос броја наставника и ученика није битно поправио. На почетку међуратног периода на једног учитеља је долазило 60 ученика у време диктатуре тај број је смањен на 49, да би пред Други светски рат износио 47. Осим тога, школских обвезника је било више него уписаних, уписаних више него полазника, у просеку једна трећина деце није похађала школу а у појединим крајевима попут Косова и Метохије и Јужне Србије тај број је услед

²⁴⁴ *Учитељ* 3/1931.

²⁴⁵ *Народна просвета* 26/1931, 1; *Учитељ* 2/1931, 157, 158.

²⁴⁶ Највећи број објављених радова је послат из Дунавске бановине а потом Београда. Један од ученичких радова био је састав на тему „Смрзнута птица“ (*Југословенче* год. 9, бр. 4, стр. 15) историчара Милорада Екмечића.

²⁴⁷ АЈ, 66 пов, 50–100, Употреба радија у школи; АЈ, 66–253–496, Предложене теме о општим просветним и школским питањима за радио предавања, 1935; *Учитељ* 3/1931, 559; 9/1934, 79; *Народна просвета*, 76–77/1932.

недостатка основних школа био још и већи. Неразвијена школска мрежа је представљала стални извор неписмености. Највећи број сеоске деце је напуштао школовање после 4. разреда а било је и много „школованих аналфабета“ јер су брзо заборављали научено.²⁴⁸ Иако је 30их година истицан значај примене нове идеолошке оријентације у настави историје, у стручној јавности је било оних који су сматрали да настава историје није успела да оствари свој задатак управо у погледу националних циљева.²⁴⁹

Најтешње повезано са функцијом основне школе било је народно просвећивање. С обзиром на велики број неписмених међу одраслим становништвом и недостатак многих знања која су била неопходна у свакодневном животу, организован је обиман просветно-културни рад. Циљ није био само елиминација неписмености, него и подизање културног нивоа становништва. Путем народног просвећивања рађено је на ширењу и јачању нове друштвене свести.²⁵⁰

У просветном програму из 1928. године је истакнуто да је на овом пољу потребно радити плански са циљем да се вештине у читању и писању стечене на аналфабетским течајевима развију и искористе за самостално образовање. Поред сузбијања неписмености предлагане су бројне мере како би се то остварило: оснивање посебног одељења при Министарству просвете, отварање читаоница, библиотека.²⁵¹

Како је предвиђено у просветном програму, народном просвећивању је посвећена пажња у Закону о народним школама из 1929. године. Као једна од дужности учитеља, нарочито оних који су радили на селу, народно просвећивање је имало дугу традицију.²⁵² Према одредбама закона, при свим сеоским народним школама редовно су отворана одељења за описмењавање становништва на курсевима у вечерњим часовима, у трајању од новембра до марта. У местима у којима није било школских зграда, аналфабетске течајеве су организовале школске власти. За сва лица до 25 година старости која су из одређеног разлога остала без образовања, организоване су различите врсте школа, најчешће привредно-задружни курсеви и домаћичке школе.²⁵³

²⁴⁸ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 140–143; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 337; Видети и: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Институт за новију историју Србије, Београд 2005.

²⁴⁹ Јован Малезановић, „Национално васпитање“, *Народна просвета* 3/1933.

²⁵⁰ Тима Димитријевић, *Југословенска мисао кроз народно просвећивање*, Штампарија „Натошевић“, Нови Сад 1933.

²⁵¹ „Резолуције комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 168–170.

²⁵² Светолик Аврамовић, *Расправе, чланци и реферати из наставе и школског живота*, Издавачка књижарница Рајковића и Ћуковића, Београд 1931, 19–23.

²⁵³ *Просветни гласник*, 12/1929, 1110, 1156–1158.

Наставне планове и програме и организацију рада прописивало је Министарство просвете. На овим курсевима је вршено описмењавање и стицање стручног образовања из хигијене, здравствене заштите, пољопривреде, домаћинства. Настава је била практична и прилагођена локалним приликама и потребама. Према наставном плану и програму по коме се радило у школама за домаћице, историја је изучавана заједно са земљописом 2 часа недељно. Циљеви наставе су били упознавање отаџбине у прошлости и садашњости, буђење националне свести и развијање свести о дужности сваког појединца за сарадњу на општем добру, потреба чувања духовних и материјалних тековина, упознавање домовине и развијање љубави према њеној величини, лепоти и културним добрима. Наставни програм је прописивао обавезне садржаје који су били врло слични онима који су изучавани из историје у 3. разреду основне школе.²⁵⁴ У упутству за реализовање програма је писало да се историја предаје „у широким синтетичким сликама“ како би се добила повезана развојна линија преко имена најважнијих великана. Посебну пажњу је требало посветити друштвеним и културним приликама а избегавати сувишне детаље. „Историске догађаје стално пратити на земљописној карти“. Посебно је назначено да настава историје на течајевима не сме бити пуко понављање онога што је учено у основној школи, него „треба да буде у виду разговора са одраслима о важнијим моментима из /.../ народне историје, о животу народа и културним приликама у разним епохама. Због тога ће наставнице морати проширити своје знање из историје читањем већих дела на пример Ћоровићеве, Стојановићеве, Шишићеве, Јиречекове историје.“²⁵⁵

На сузбијању неписмености су радиле друштвене организације, читаонице, просветни радници. Оснивани су народни универзитети, међу којима је најпосећенији био Коларчев народни универзитет на коме су редовно одржавана предавања из разних области, најчешће пољопривреде, историје, језика. Министарство просвете је било у обавези да помаже сваку иницијативу у сврху народног просвећивања. На народном просвећивању су били ангажовани Соколи, Црвени крст, црквене организације, Српско привредно друштво Привредник.²⁵⁶ Како не би дошло до паралелизма у деловању, при

²⁵⁴ Живот старих Словена, нова постојбина на Балкану; Хришћанство, Ћирило и Методије; Хрватска, Томислав, Крешимир, Звонимир; Рашка и Зета; Немања, Свети Сава, Цар Душан, Кнез Лазар – Косово, Твртко, Ђурађ Бранковић; Живот под Турцима (ропство, хајдуци); Трубар, Зрињски и Франкопани; Доситеј, Вук, Гај, Његош, Штросмајер; Краљ Петар I, Краљ Александра I, Краљ Петар II.

²⁵⁵ *Наставни план и програм за школе и течајеве за домаћице*, Штамп Државне штампарије Краљевине Југославије, Београд 1939, 3, 6, 7.

²⁵⁶ Видети: Никола Гаћеша, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1914–1997)*, Матица српска, Нови Сад 2004.

Министарству просвете је 1937. образован Одбор за народно просвећивање са задатком да усмерава, координира и прати све активности. Установљен је и празник народног просвећивања, на Видован 28. јуна.²⁵⁷

²⁵⁷ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941: Школа и црква*, 132.

2.3 Средње школе

После четворогодишње основне школе, ђаци су могли да наставе школовање у вишој народној, грађанској школи, гимназији или средњој стручној школи. Гимназије су биле средње школе општеобразовног типа. У школском систему југословенске Краљевине постојала су три смера: класичне (у којима се латински језик изучавао од 1. а грчки од 3. разреда), реалне гимназије у којима је средишње место у наставним плановима припадало језицима и историји и реалке у којима су највише изучаване природне науке.²⁵⁸ Образовање у средњим школама је било подељено у два циклуса („течаја“) у трајању од по 4 године (нижи течај на узрасту 11–15 и виши 15–19 година). На крају сваког ступња се полагала матура/течајни испит. Потпуна гимназија је обухватала свих 8 разреда и то је био једини пут за студије на универзитету. Гимназија је ученицима пружала национално образовање, изграђивала њихов морал и карактер, учила дисциплини и раду, формирала свест о социјалним и грађанским дужностима, васпитала будуће државне чиновнике и интелектуалну елиту. Током 30их година државне власти су јој намениле изузетну културну мисију и идеолошки задатак, да формира национално свесне, моралне и дисциплиноване грађане.

Непосредно после рата средње школе су започеле рад у веома тешким условима, недостатка наставног кадра, адекватног простора и средстава за наставу. За генерације ометене ратом уведено је школовање по скраћеном програму. Средње школе су исто као и основне почеле рад по више различитих закона, наставних планова и програма и уџбеника. На територији данашње Војводине најраспрострањенија је била класична гимназија која се развијала под утицајем аустријског тј. угарског просветног законодавства. У гимназијама у Србији је на снази остао Закон о средњим школама из 1898. године. Стање је нормализовано тек 1920. године, када је одлуком министра просвете Светозара Прибићевића просветно законодавство Србије проширено на простор Баната, Бачке и Барање. Након извршене реформе, гимназије су готово у потпуности одговарале типу реалних гимназија које су до тада биле најзаступљенији тип

²⁵⁸ S. K. Turossi, *Education in Yugoslavia*, 27.

у Србији.²⁵⁹ Наставни програм у гимназијама у Војводини измењен је одлуком министра тек 1923. године.²⁶⁰

Уједначавање наставе у гимназијама је био један од приоритетних задатака нових просветних власти. Захтеви за усклађивање рада долазили су од асоцијација просветних радника. Нацрт закона о средњим школама је израђен већ 1922, међутим није донет све до 1929. године. За то време рад у гимназијама на територији Краљевине је регулисан путем уредби и расписа Министарства просвете. У недостатку просветног законодавства, позивањем на одредбу Видовданског устава да настава у целој земљи почива на истој основи, вршено је уједначавање наставе доношењем наставних планова и програма. За то је било потребно неколико година. Министарство просвете је прво прописало наставни план за прва два разреда реалне гимназије 1924. године а затим 1925. године и за трећи и четврти разред. Тиме је употпуњен наставни план за сва 4 нижа разреда ових школа. Две године касније прописани су наставни планови и програми за више разреде средњих школа. Обједињени наставни план и програм од првог до осмог разреда за сва три типа гимназија је објављен 1927. године.²⁶¹

Према наставном плану из 1927. године у гимназији је изучавано 16 предмета.²⁶² Историја је у реалној гимназији и реалци изучавана у 2. разреду са 2 часа, 3. и 4. са три часа недељно. У нижим разредима класичне гимназије број часова је био нешто већи и у 2. разреду су предвиђена 2 часа недељно а у 3. и 4. по 4 часа. У вишим разредима (од 5. до 8.) у сва три типа гимназије, настава историје се изводила са по 3 часа недељно. У нижим разредима је предвиђена обрада националне историје. Циљ наставе историје у вишим разредима гимназије је био да се уз проучавање опште историје допуне и продубе знања стечена у нижим разредима при чему је требало инсистирати на принципу каузалности и опису привредних и културних прилика, поред „рада великих личности“

²⁵⁹ *Средњошколски зборник*, III, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923, 264; *Средњошколски зборник*, II, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920, 41–45; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*, 152–154; Арсен Ђуровић, *Космолошко трагање за новом школом: модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду 1880–1905*, БИГЗ, Београд 1999.

²⁶⁰ *Средњошколски зборник*, V, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923, 76.

²⁶¹ *Наставни програми за I и II разред средњих школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1924; *Привремени наставни план и програм за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.

²⁶² Веронаука, српскохрватски-словеначки језик, француски језик, немачки језик, латински језик (у класичној и реалној гимназији), грчки језик (само у класичној), историја, земљопис, природопис, физика, хемија, хигијена, математика, основи филозофије (у реалној и класичној), уметност (у класичној и реалкама), цртање, писање, певање, гимнастика, ручни рад (у реалној и реалци). *Просветни гласник* 3–4/1927, 153–154.

у циљу бољег разумевања историјских епоха. Тиме је требало подстаћи код ученика боље разумевање садашњости: „Све то напосе показати на домаћој историји, која треба да буде побудом ученицима за цењење свога народа и националних особина његових, као и за племените одлуке и за одговоран рад у властитом животу.“²⁶³

После увода у коме је дат опис простора на коме се простире Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, изучавана је њена прошлост почевши од праисторијских налазишта, затим народа старог века који су живели на њеном простору. Као и у основној школи, „историја“ је почињала досељавањем Јужних Словена. Потом је градиво подељено у наставне области према вековима: Најстарије доба (од досељења до половине XII века), Старо доба (од половине XII до краја XV века), а потом су редом изучавани најважнији догађаји у XVI, XVII, XVIII, XIX и XX веку.²⁶⁴

У 5. разреду, после увода у коме су се ђаци упознавали са појмом историја и култура и са периодизацијом, градиво је било подељено на праисторију, историју Старог Истока, Грчке и Рима. Градиво 6. разреда је обухватало историју средњег века подељену у неколико целина: Византијско царство и почеци словенских држава, Доба крсташких ратова, Стварање националних држава²⁶⁵, Ренесанса, Реформација и католичка реакција. У 7. разреду је и даље изучавана општа историја, почевши од Велике Француске буржоаске револуције до Првог светског рата. Градиво је подељено у две веће тематске целине: 1. Апсолутизам, постанак великих сила, просвећеност и 2. Уставност, национализам, социјализам, империјализам. У 8. разреду је требало поновити целокупно градиво националне историје у виду „систематског прегледа са широм позадином“ од досељавања Словена закључно са лекцијом о Стварању државе Срба, Хрвата и Словенаца. На то се надовезивало градиво у оквиру кога су се ученици упознавали са основама државног уређења, појмом модерне државе, грађанским дужностима и правима, организацијом власти, просветом.²⁶⁶

Током 20их у стручној јавности су често истицани недостаци у настави историје у гимназијама. Основне замерке упућиване су недовољној спреми наставника и механичком учењу када је реч о ученицима.²⁶⁷ Наставница једне београдске гимназије је

²⁶³ Привремени наставни план и програм за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 26.

²⁶⁴ Привремени наставни програми за ниже разреде средњих школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926, 13–16.

²⁶⁵ Овде се мисли на период XIV и XV века и прве самосталне државе Срба, Хрвата и Словенаца.

²⁶⁶ Исто, 26–37.

²⁶⁷ Ђ. П. Р, „О реформи наставе“, *Гласник Професорског друштва* 7–8/1921, 303; N. Kuzelj, *nastavnik iz Kragujevca*, „Zašto srednja škola podbacuje“, *Glasnik Profesorskog društva* 3/1929, 147–152.

у часопису *Гласник Професорског друштва* изнела искуства из праксе који су упућивали на противречне закључке. Са једне стране ученици су показивали интересовање за историју а са друге веома слабо знање из овог предмета. Приликом провере знања, наставница је установила да поједини ученици не могу да одреде век у коме живео Стефан Немања, када се десила Косовска битка, не разликују „дахије“ и „спахије“, појмове округ и срез.²⁶⁸ Ректор универзитета Павле Поповић је једном приликом истакао да факултете уписују ученици са недовољно предзнања, slabим способностима усменог и писменог изражавања. У вези са тим тражио је да се у наставу на Филозофском факултету обавезно уведе и методика предмета за који се наставници школују.²⁶⁹ Било је наставника који су сматрали да је потребно унети измене у наставне програме историје у складу са токовима савремене историографије која се „креће у оквиру културне и социјалне историје“, ослободити предмет непотребног градива, већу пажњу посветити разумевању процеса, каузалитета, континуитета, затим садржајима културне историје, развоју установа, уметности и економским односима. Било је и радикалних схватања у којима је препоручивано напуштање хронолошког принципа у приказивању градива.²⁷⁰

У оквиру просветног програма који је усвојен 1928. године у „Резолуцији о средњим школама“ истакнут је значај гимназија изражен у ставу да су оне неопходне као тип школе које ће „спремати омладину за универзитетске студије“ и да њихов број не треба смањивати јер би таква редукција била штетна „по битне просветне интересе“ народа.²⁷¹ Просветни програм је истицао националну оријентацију наставе у гимназијама које су поред општег образовања и припреме за студије, ђацима требало да пруже и „добро грађанско васпитање у духу народног и државног јединства.“ Услед тога „језгро програма“ у средњим школама чине предмети националне групе, са циљем да се ученици упућују на што јаче везе, пре свега оне у духовној сфери, са осталим словенским народима, упознавањем њиховог језика, науке и књижевности.²⁷² Преовлађујуће мишљење је било да је проблем гимназијске наставе у томе што „васпитни рад, као главни задатак школе, у знатној мери /.../ заостаје за развијањем интелекта, и стога у

²⁶⁸ Као илустративан навела је одељак из писменог састава једног ученика: „Од свих предмета највише волим Историју: то је због тога што историја нас упознаје старих народа, њихове културе, њихове обичаје и нашу прошлост; затим нам износи откриће од постанка па до данас и патње народа и несреће њихове поразе. /.../“ Др Љубица Јовичић, „Резултати наставе у нашим школама“, *Гласник Професорског друштва* 1926, 4–5.

²⁶⁹ „Univerzitet i srednja škola“, *Glasnik Profesorskog društva* 2/1927.

²⁷⁰ А. Красовски, „О историји у средњој школи“, *Гласник Професорског друштва* 6/1927, 331–333; Н. Кузелј, наставник из Крагујевца, „Zašto srednja škola podbacuje“, 147–152.

²⁷¹ „Резолуције комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 162–163.

²⁷² Исто, 166.

школама просечно преовлађује меморисање (учење), репродуковање научне грађе и механичко оцењивање оваквих знања.“ У том смислу, предложено је решење да средња школа, иако представља припрему за „научни рад“ посвети пажњу „активном раду ученика, личном проживљавању и изграђивању“, развија не само разум, него и осећања и вољу, која би тако добила шире интересовање за природу и културни живот и смисао науке уопште. Другим речима, школу је требало приближити животу.²⁷³

Закон о средњим школама којим ће коначно бити уједначена настава у целој земљи усвојен је 1929. године, када и сви остали кључни просветни закони. Према овом правном акту задатак средње школе је „да складно развије способности ученика, да да више опште и национално образовање, да васпита морал и карактер, створи дисциплину рада и свест о задацима живота и о социјалним и грађанским дужностима, да ученике оспособи за лакше и успешније напредовање у доцнијим позивима и за стручно и научно усавршавање на високим школама и универзитетима.“ Средња школа је могла бити само државна, док је искључена могућност отварања приватних школа. Типови школа су остали исти као тада. Законом су коначно у целој земљи уједначени организација рада и садржај наставе. Наставне планове и програме прописивао је министар а дозвољена је употреба само оних уџбеника и наставних средстава који су одговарали прописима Закона о уџбеницима. Посебно су значајне одредбе које је требало да допринесу ефикасности наставе: ограничавање броја ученика у одељењу (у нижим разредима до 45, у вишим на 30), прилагођавање васпитног и наставног рада индивидуалним карактеристикама ученика и животним приликама, као и увођење ђачких екскурзија као саставног дела школског рада. Утицај идеологије је видљив кроз неколико чланова закона. Кроз целокупну наставу је требало спровести што потпуније познавање заједничке државе и „свих страна националног живота, материјалног и духовног“, док је дужност наставника да „правилним путем упућује образовање и васпитање омладине“. Забрањено је оснивање ђачких удружења на верској и националној основи, него само у циљу интелектуалног, моралног, естетског и здравственог усавршавања.²⁷⁴

Доношење Закона условило је потребу прилагођавања наставе у гимназијама новим захтевима. О наставним плановима и програмима за гимназије се расправљало на седницама Главног просветног савета 1930. године. Расправе су су се водиле највише око идеолошких поставки програма. Инсистирало је да у нижем течају свих врста

²⁷³ Исто, 167.

²⁷⁴ „Закон о средњим школама“, *Просветни гласник* 9/1929, 683–717.

гимназија програм буде исти а да се у вишим разредима разликује тако што ће бити дозвољено прилагођавање месним приликама. После доста напора и усклађивања захтева, усвојен је нови наставни план и програм за сва три типа гимназија, одобрен од министра просвете 1930. године.²⁷⁵

Када је у питању историја, наставни план у нижим разредима је остао исти као 1926. године. Историја је изучавана од 2. разреда са по 2 часа недељно, док је у 3. и 4. разреду била заступљена са 3 часа. У класичној и реалној гимназији је у вишим разредима изучавана са по 3 часа недељно, док је у реалкама број часова смањен на по 2 у 5. и 6. и по 3 часа недељно у 7. и 8. разреду. То показује да је историји модерног доба, рађању југословенске идеје и националних покрета, као и савременом добу дат већи значај у наставном програму. Циљеви наставе историје у гимназији су упознавање са прошлошћу свих „културних народа“, истицање фаза културног и цивилизацијског развоја човечанства како би ђацима могла да „објасни садашње прилике“. Другим речима задатак историје као науке је „да изложи целокупну, како политичку, тако и културну еволуцију човечанства од најстаријих времена до данас.“ У средњој школи, поред тога што пружа стручна знања, настава историје је „особито погодна да послужи моралном и естетском а нарочито националном васпитању и развијању социјалних и грађанских врлина.“ Према новом наставном програму изучавање историје у гимназији је почињало од 2. разреда. Као и у претходном програму градиво је почињало уводом у историју који је насловљен као „Припрема“ а обухватао је обраду кључних појмова: породица, општина, држава, сталеж, народ, рат и мир, јунаци и јунаштво. Потом су следиле наставне области из историје старог истока, Грчке и Рима. Новину у програму је представљала лекција „Југославија пре досељења Јужних Словена“. Градиво 3. разреда синхроно прати општу и националну историју средњег века: сеобе Јужних Словена, историју Византијског царства, стварање првих средњовековних држава Срба, Хрвата и Словенаца, историју Немачког царства, закључно са османским освајањима и падом Цариграда. У 4. разреду је изучавана историја модерног доба од пада под османску власт, до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Паралелно су приказане историја Француске, Русије, Хабзбуршке монархије. Суштину програма у 4. разреду представљају југословенска идеја и стварање југословенске Краљевине, уклопљени у општи европски контекст.²⁷⁶

²⁷⁵ АЈ, 66–486–772; 66–486–773.

²⁷⁶ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1936, 161–165.

Разлика у односу на претходни наставни програм је у организацији наставног градива у вишим разредима гимназије. Уместо да се у прва три разреда изучава општа историја а потом у завршном разреду врши понављање националне историје, у новом програму се догађаји прате синхроно. Градиво историје у вишим разредима се по принципу концентричних кругова надовезује на градиво нижих разреда гимназије. С обзиром да је целокупан садржај предмета од праисторије до савременог доба распоређен на 4 године а не на 3, то је утицало на боље структурисање градива по разредима. У 5. разреду се почињало од Увода у оквиру кога је ученици требало да савладају појмове попут историје, културе, државе, опште историје укључујући и периодизацију. Као и у претходном програму изучаван је стари век али у нешто већем обиму који је одговарао старијим узрастима. Градиво 6. разреда је било подељено у неколико целина: А) Почети словенских држава – Превласт немачког царства на Западу, Б) Сукоб истока и Запада (у Крсташким ратовима), В) Довршавање националних држава. У 7. разреду су обавезни садржаји дефинисани у оквиру области насловљених по периодима из опште историје: А) Ренесанса и реформација, Б) Католичка реакција и верски ратови, В) Апсолутизам и нове велике силе, Г) Просвећеност и Француска револуција. У оквиру ових области синхроно се прати национална историја. У завршном 8. разреду изучаван је период од почетка буђења националне свести „Препород Југословена“ до уједињења у заједничку државу, уклопљено у општи европски контекст. Градиво је структурисано на следећи начин: Рестаурација и револуција, Национализам, Империјализам. Као додатак, у 8. разреду је требало предавати лекције о савременој култури (од средине XIX) века, реализам у књижевности и уметности, егзактне и хуманистичке науке, затим лекције о техници, индустрији, саобраћају, трговини, филантропским установама, организацији црвеног крста.²⁷⁷

Упркос свим напорима да се настава у гимназијама уједначи и осавремени, стручна јавност није била задовољна резултатима који су постизани. Наставници и школски инспектори су се жалили на слабо знање и успех ђака у школи. Као главни разлог таквог стања наводили су да гимназијалци не познају у довољној мери методе учења. Други су сматрали да је узрок у преобимном градиву којим су ученици оптерећени, аргуменујући ову тврдњу примером историје новог века у којој има превише наставне грађе јер се по новом програму „морају знати догађаји пре и после

²⁷⁷ Исто, 165–177.

Светског рата“. Све чешће је истицана потреба за прописивањем упутстава за рад уз нови наставни програм.²⁷⁸

Као својеврсна допуна наставном плану и програму 1936. израђена су „Методска упутства“ која су представљала покушај да се у наставни процес у средњим школама унесу савремене методе. Идеја којом су се аутори водили приликом писања овог приручника била је да се учење у основној школи одвија под инструкцијама учитеља, универзитетска настава подразумева самостални рад, а у гимназијама које представљају „средиште“ у образовном систему је уз стицање знања потребно постепено развијати и одређену самосталност у раду и учењу.²⁷⁹ Према томе, у педагошком смислу главни задатак гимназијске наставе је да пружи темељна знања и омогући ученицима развој способности за самостални рад. Опште образовање не сме да буде „енциклопедијско“, него хармоничан „развој свих душевних и телесних способности ученика“: интелектуалних, моралних, естетских. Такво образовање не сме се изводити под „притиском или дресуром“, ни механичким памћењем, него буђењем интересовања код ученика. Задатак наставе није да даје знање, него да буди и развија духовне способности које се примењују и допуњују како се научено касније не би заборавило. Циљ школског рада није у томе да се дође до извесних резултата и постигне успех, већ да систематским и интензивним радом, самосталном активношћу и размишљањем, ученици стекну навику за рад. Наставник то може да постигне ако пробуди код ученика интересовање за свој предмет. Због тога мора добро да бира чињенице, примере, наставна средства и методе рада. У гимназији, нарочито у вишим разредима од ученика се очекује веће разумевање и научно мишљење, као и подстицање критичких и конструктивистичких способности.²⁸⁰

Према методским упутствима настава националних предмета је имала више функција. Пре свега изграђивање југословенске националне свести истицањем свега позитивног и лепог што су поједина племена створила у области политичког и културног живота. „Сва три наша племена унела су пуно својих вредности, који према њихову значају треба увек износити онако како одговара стварности.“ Поред васпитања у духу народног и државног јединства, национална група предмета је требало да допринесе једнообразности наставе у средњим школама. Отуда у свим типовима школа народни

²⁷⁸ Милан М. Јовановић, „О инспекцији средњих школа“, *Гласник Југословенског професорског друштва* 3/1934, 653–656; Милан А. Костић, „Неколико опажања о успеху у средњим школама“, *Гласник Југословенског професорског друштва* 3/1934, 102–107.

²⁷⁹ *Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*, 3.

²⁸⁰ Исто, 3, 12.

језик с књижевношћу, историја и географија Југославије чине језгро наставних планова. Њихово повезивање и прожимање и наставном процесу доприноси остваривању општих задатака школе.²⁸¹

Према закону о средњим школама један од најважнијих задатака гимназије је темељно национално васпитање. О томе је у Методским упутствима писало следеће. Пошто се оно постиже међусобним упознавањем, препорука је да средишње место у настави буде дато народној култури али да се њен развој посматра у оквиру културног развитка целокупног човечанства. „Младе генерације треба увек опомињати да им је једна од првих дужности: радити на умножавању културних блага својих предака. Да би тај задатак испуниле, треба најпре оне саме добро да упознају културу народну, па онда даље на њој да зидају. Добро национално васпитање има да створи и јасну заједничку националну свест о припадности културној заједници југословенског народа. Разумом схваћена истина да смо једно, мора прећи у осећање и вољу да се то јединство проширује, продубљује, воли и брани. Национално васпитање наше омладине мора да буде југословенско. Изучавање народног језика, књижевности, историје и земљописа треба да помогне ученику да схвати цео наш народ, без обзира на племена, покрајине, дијалекте и веру, као једну етничку целину, која има све битне основе једне националне заједнице. Поред указивања на ове објективне факторе, у настави историје и књижевности треба нарочито истицати да су и највећи људи сва три наша племена (Доситеј, Његош, Гај, Враз, Мажуранић, Вук, Штросмајер, Рачки, Змај, Цвијић, Скерлић, Крек и други) били најватренији апостоли нашег народног јединства, културног и политичког. На тај начин показаше се омладини да је у нашем народу увек била и јака воља да будемо једно, што је од великог значаја за схватање нације. Нарочито је потребно увек указивати на оно што је сједињавало и сједињава и данас, а сузбијати код појединих делова народа оно што је створила тешка историјска прошлост и злонамерни рад народних непријатеља.“²⁸²

„Из историје наше не може се избрисати чињеница да су наша племена имала у прошлости своје засебне државе, да су дужи низ векова живела засебним животима и стварала своје засебне историје. Међутим врло је важно да се нагласи да су се за време тог дугог одвојеног историјског живота, јављали покрети да се изведе зближавање и уједињење Југословена у једну државну целину. Круна тих заједничких настојања и

²⁸¹ Исто, 21.

²⁸² Исто, 7–8.

жеља јесте и наша заједничка данашња држава.“²⁸³ Добро национално васпитање подразумева и развијање свести о дужностима према народној заједници, познавање државних и грађанских дужности, поштовање вредности других народа, друштвену солидарност, претпостављање колективних интереса сопственим, стицање позитивних радних навика, осећање одговорности и истрајности.²⁸⁴

Пред почетак Другог светског рата аутор уџбеника историје Ђорђе Лазаревић, објавио је још једну кратку студију о настави историје у средњим школама, која на свеобухватнији начин сагледава циљеве и задатке и методе у настави у односу на Методска упутства из 1936. Према његовој дефиницији задатак наставе историје је у томе да „износи истину о прошлости човечанства, од првих зачетака његове културе из прастарог примитивног пећинског доба, па до компликоване садашњице /.../“. При томе се не треба узимати само политичка историја, него духовна и материјална култура човека, као помоћне дисциплине потребно консултовати етнологију и социологију. Настава историје олакшава разумевање садашњости, оспособљавање за живот и сналажење у будућности, она оштри смисао за реалност, истиче снагу идеја, омогућава познавање људи. Као битне елементе наставе аутор истиче правилно разумевање принципа каузалитета и континуитета и промене, као темељних вештина неопходних за разумевање историје. У складу са модерном педагогијом, реализација ових задатака омогућаје не само национално васпитање, него и „јачање морала и карактера“, формирање позитивних радних навика, осећаја за социјална и грађанска права и дужности. Ђ. Лазаревић је унео допуну у погледу метода које се користе у настави, па поред најзаступљеније монолошке или „наративне“ методе, сматра да је све више у употреби и дијалогско-развојна која подразумева рад са целим одељењем. Ова савремена метода се не састоји у пуком испитивању, него наставник „згодним питањима и *наставним подстицајима*, покреће све ученике на самостално размишљање и активно учешће у раду, у сврху све већег сазнања и сопствених доживљаја и у сврху оспособљавања за самостално расуђивање.“²⁸⁵

У настојању да ученици стекну што темељнија знања из „националне науке“ године 1938. поред редовне наставе у гимназије и средње школе уведена су семинарска вежбања. Обавезу похађања имали су ученици 7. и 8. разреда у трајању од један ипо школски час недељно. Према правилнику, вежбама је руководио наставник језика,

²⁸³ Исто, 7–8.

²⁸⁴ Исто, 10.

²⁸⁵ Ђорђе Лазаревић, *Настава историје у средњој школи*, б.и. Београд 1940, 1–15.

историје или географије. Задатак семинарских вежби је био да се ученици боље упознају са особинама земље, вредностима националне културе и животом свог народа. Циљ је боље разумевање државне заједнице и идентификовање са њом. Исход вежби је требало да омогући ученицима да „своја национална и морална осећања“ ослони на „стварне и непобитне /.../ вредности“ и тим путем развије „непоколебљиво поуздање у стваралачку будућност /.../ народа и државе“. Основни принципи којих се требало придржавати приликом извођења овог облика наставе су били самостална активност ученика и „непосредно доживљавање“. Правилник је прописивао градиво и начин рада у овир семинара. Предвиђено је било организовање вежби из различитих научних области: етнологије (народни говор, песма, веровање, мишљење, ношња, ручни рад, дом), књижевност (нарочито дела која за тему имају народни живот у прошлости и садашњости), просветне установе, историја уметности, културно-историјски садржаји и као последња област „наши народни примери (државници, научници, војсковође, уметници, јунаци, просветни радници)“. Препоручена литература за извођење вежби је требало да буде накнадно прописана. Наведени су начини на које је требало реализовати дате садржаје: читање и коментарисање одабраних научних и књижевних дела о држави, народу и култури; израда радова (приказа, извештаја, расправа) на основу личних запажања и литературе; заједнички радови ученика у одељењу. Ближи поступак и задаци ученика били су врло слични историјској методи: прикупљање извора и литературе, критичко сагледавање грађе, јавно излагање и објективна дискусија.²⁸⁶

У стручним гласилима су поједини професори историје у гимназијама истицали значај рада са историјским изворима. Изворни текстови у настави је требало да допринесу националном васпитању ученика. Међутим, да наставници уистину нису били припремљени за извођење наставе на којој би упућивали ученике у рад са историјским изворима, сведочи мишљење једног наставника да је потребно одвојити стицање знања „учење историје“ од стицања вештина рада са изворима, које посматра као две различите активности.²⁸⁷

Увођење семинарских вежби као облика ваннаставних активности у гимназији није наишло на одобрење стручне јавности. Због тога је Одељење за средњу наставу

²⁸⁶ „Правила о семинарским вежбањима у VII и VIII разреду средњих школа“, *Просветни гласник* 9/1938, 992; „Упутства о организовању семинарских вежбања у средњим школама“, *Просветни гласник* 9/1938, 942.

²⁸⁷ Душан К. Андријашевић, „Национално васпитање у нашим средњим школама“, *Гласник Југословенског Професорског друштва* 6/1935, 843–850; N. Kuzelj, nastavnik iz Kragujevca, „Zašto srednja škola podbacuje“, 149.

Министарства просвете одлучило да објави сумаран извештај састављен на основу полугодишњих извештаја о раду гимназија по бановинама. Анализа је објављена у два дела у гласилу Југословенског Професорског удружења. За анализу су искоришћени извештаји укупно 135 школа из свих делова Краљевине. У корист семинарских вежби се определило 109 школа. Извештаји су пружали различите оцене, а најповољније су стигле из школа Дунавске бановине и Београда. Као основне замерке и сугестије за побољшање рада наведена је неопходност постојања бољих материјалних услова, појединци су сматрали да за ученике на средњошколском нивоу није потребно „упућивање у научни метод“. Превладавало је мишљење да наставници нису довољно обучени за извођење оваквог облика рада. Ипак било је и наставника који су у оцени семинарских вежбања навели да су „по садржини и формално-методској страни добре и корисне за васпитање омладине и педагошко-методички развитак средњошколских наставника“.²⁸⁸

Као облик рада у оквиру семинарске наставе, према одредбама Закона о средњим школама из 1931. посебну педагошку вредност имале су екскурзије и излети.²⁸⁹ Један од задатака екскурзија је био да пруже ученицима патриотско надахнуће. Према једном чланку објављеном у *Гласнику Професорског друштва* „историјске екскурзије су потребне ученицима средњих школа. Наставници Историје треба да изводе своје ученике на историјска места, шанчеве и бојишта где ће им показати, да су ту, њихови дедови и прадедови, борећи се за слободу и права своје отаџбине, жртвовали свој живот и ту своје кости оставили. Треба их одвести и приказати им разне споменике из славне народне прошлости. На тај начин ће се обнављати и утврђивати историјска факта, а уједно код ученика будиће се историјска свест патриотског осећања и љубави према својој отаџбини и. т. д.“.²⁹⁰

По завршетку сваког циклуса школовања у гимназији, ученици су полагали завршни испит. Правила су прописана 1932. године. Мала матура или „нижи течајни испит“ је обухватала проверу знања из пет предмета: језика, народне историје и земљописа Југославије, математике и француског језика (у реалним гимназијама и реалкама) и латинског језика у класичним гимназијама. Испит се састојао из два дела,

²⁸⁸ „Семинарске вежбе у полугодишњим извештајима директора средњих школа I“, *Гласник Југословенског професорског друштва* 5/1939, 645–651; „Семинарске вежбе у полугодишњим извештајима директора средњих школа II“, *Гласник Југословенског професорског друштва* 6/1939, 734–739.

²⁸⁹ „Правила о семинарским вежбањима у VII и VIII разреду средњих школа“, *Просветни гласник* 9/1938, 922–925; „Упутство за извођење екскурзија у средњим школама“, 1922, *Средњошколски зборник*, IV, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1925, 139.

²⁹⁰ Илија С. Мајсторовић, „Екскурзије у средњој школи“, *Гласник Професорског друштва* 9/1928, 553.

писменог из народног језика и усменог у оквиру кога су полагани остали предмети. За проверу знања из сваког предмета предвиђен је посебан дан, док је испит био временски ограничен на 15 минута по ученику. Ученици су испитивани из разних „увек само главних делова“ наставних предмета како би се „могло видети њихово знање предмета и спрема за прелазак у пети разред“. Иако у правилнику пише да су се историја и земљопис полагали заједно, извлечена су посебна питања али је извођена једна заједничка оцена. За ученике који су били ослобођени мале матуре („одличне и врло добре ученике који су постигли тај успех „без и једне оцене добар 3““) испитна комисија је такође изводила једну просечну оцену из историје и земљописа.²⁹¹

По завршетку осмогодишњег школовања у гимназији полагана је велика матура, „испит зрелости“ или виши течајни испит са циљем провере да ли су стечена знања и вештине кандидата довољне за похађање наставе на универзитету. Испит је спроводила комисија састављена од професора Универзитета, Више педагошке школе, којом су председавали директор школе и један представник Министарства просвете. Испит из 8 предмета се састојао из усменог и писменог дела. Историја је полагана усмено. Правилником је прописано да се одвојено полагају народна историја и општа историја са земљописом. За разлику од мале матуре на којој су усмени испити из различитих предмета полагани у различитом дану, на великој матури је испитивање другачије организовано. Од матураната је очекивано да у једној половини дана одговарају на питања из свих пет предмета за које је предвиђено да се полагају усмено. На тај начин би показали боље владање материјом, виши степен концентрације и лакоћу прелажења из једне области знања у другу. Правилником су прописани критеријуми за полагање за сваки предмет. Од кандидата се очекивало да из народне историје јасно познају све важније моменте старије и новије „српскохрватскословеначке историје“ а из најновије историје било је довољно „познавање догађаја који су довели до /.../ националног ослобођења и уједињења“. Из народне историје су постављана три а из опште историје са земљописом два питања. Из опште историје питањима је требало обухватити „главне политичке и културне моменте“ без много појединости. Општа оцена слаб је могла бити дата у случају да ученик покаже опште незнање из опште историје, без обзира на успех који је показао у савладаном градиву из земљописа.²⁹² За припрему дипломског учитељског испита препоручена је публикација „репетиторијум“ аутора Славка

²⁹¹ „Правила о полагању вишег и нижег течајног испита у реалним и класичним гимназијама и реалкама, *Просветни гласник* 5/1932.

²⁹² Исто.

Калуђерчића у коме је дат преглед градива, претежно националне историје, који се очекује да су ученици савладали после завршене учитељске школе.²⁹³ О томе колики је значај придаван темељном познавању националне историје међу омладином, сведочи и одлука Министра просвете да сва лица која су образовање стекла у иностранству, где нису учила историју, географију и народни језик, а желе да упишу факултет у југословенској Краљевини или ступе у државну службу, имају обавезу полагања допунског испита из предмета националне групе.²⁹⁴

У извештајима са течајних испита, се често могло видети да просветни инспектори процењују да успех из историје и географије није задовољавао очекивања.²⁹⁵ Главни разлог за слаб успех из историје на матурском испиту наставници су приписивали дидактичким решењима уџбеника. Позивајући се на текст асистента Византолошког семинара Владимира Мошина, један наставник историје из Јагодине са десетогодишњим искуством у спровођењу матурског испита је у чланку објављеном у *Гласнику Професорског друштва* навео да проблем представљају недовољна обрада националне историје, али и „неподесни уџбеници“ који су преобимни, слабије дидактички обликовани због чега наставници морају да излазе из њиховог оквира приликом предавања а „ученици да бележе“.²⁹⁶

Развој гимназија у периоду између два светска рата је био неравномеран и стихијски што се неповољно одражавало на квалитет наставе. У првој деценији постојања заједничке државе растао је број школа, одељења, наставника и ученика, у време диктатуре бележи се мањи пад услед редукције ове врсте школа која је спровођена у складу са просветним програмом рационализације школске мреже, да би у периоду који је уследио поново дошло до пораста по свим наведеним параметрима. Средњом школом је у школској 1937/38. години обухваћено 9% од укупне ђачке популације, што је представљало помак у односу на 1919. годину када је тај број износио 4%. Колико је развој гимназија био неравномеран најбоље илуструју подаци да је број школа увећан за 64%, одељења за 87%, наставника 143%. Са друге стране број ученика је повећан за 179% због чега је у једном одељењу у просеку био 41 ученик, тј. на једног наставника је долазило 25 ђака. Томе треба додати да је у настави у гимназијама радио велики број нестручних наставника, како због недостатка наставног кадра за овај тип школа, тако и

²⁹³ Славко Калуђерчић, *Историја Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) за виши течајни испит*, Г. Кон, Београд 1934.

²⁹⁴ АЈ, 66–487–776, Записник 1988. састанка Главног просветног савета, 1934.

²⁹⁵ АЈ, 66. пов. 54–119; Гимназија у Крушевцу, Извештај са вишег течајног испита, 29. 6. 1921.

²⁹⁶ Ђ. Мрваљевић, „Историја на матури“, *Гласник Југословенског професорског друштва* 4/1934, 307,

услед чињенице да се на Филозофском факултету тек усавршавао програм образовања наставника за средњи ступањ образовања.²⁹⁷

Настави у гимназијама су просветне власти посветиле много пажње о чему сведочи добро организована надзорна служба. Инспектори Министарства просвете су барем једном годишње посећивали средње школе, пре свега у последњем месецу у школској години, у време одржавања испита о чему су подносили извештај Министарству. Гимназије су углавном посећивали изасланици Министарства просвете, међу којима су били професори Универзитета или Више педагошке школе. Том приликом темељно су испитивани организација, дисциплина, наставни кадар, напредак у настави, методе рада. Посебно значајну улогу представници Министарства су имали приликом посете школским часовима и председавањем испитним комисијама.²⁹⁸ Према сачуваним извештајима школских инспектора може се закључити да је посебна пажња посвећена контроли наставе из предмета националне групе у приватним и државним школама у којима се настава одвијала на језицима националних мањина. Посебно незадовољство је изражавано у погледу остварених резултата наставе националне историје. Најчешће жалбе су упућивање због наставе која се не изводи на државном језику, нестручних и професора са slabим знањем, великог броја ученика са slabим оценама, па до оних замерки да се настава националне историје не изводи са довољно одушевљења, како је у једном извештају написао школски инспектор који је присуствовао часу на коме је обрађивана наставна јединица о Првом српском устанку.²⁹⁹ У настави историје су се јављали и разни други проблеми. Према извештају о раду реалне гимназије у Књажевцу оцењено је да „наставница историје ради вредно и сасвим подесно“, да је постигла врло добре резултате. Међутим, прави грешку приликом испитивања јер „иде истим редом као што предаје“ и не развија код ученика прави интерес за градиво и историју уопште“.³⁰⁰ У гимназији у Бачком Петровцу су недостајале карте, док у Ужицу наставник историје није довољно добро предавао културну историју.³⁰¹

Анализом су обухваћене и грађанске школе, које су имале ранг нижих средњих школа и које су за све време свог постојања задржале опште усмерење упркос напорима

²⁹⁷ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*, 158–160.

²⁹⁸ S. K. Turosienski, *Education in Yugoslavia*, 142.

²⁹⁹ АЈ, 66 пов, 108–341, 1938; 104–310, 1932; 101–297, 1932;

³⁰⁰ АЈ, 66–2402–2271, Извештаји наставних инспектора Министарства просвете, 1940.

³⁰¹ АЈ, 66–2248–2274, Записник опште конференције стручних наставника државне реалне гимназије у Бачком Петровцу одржане 15. јуна 1940; АЈ, 66–2402–2271, Угледна предавања школских надзорника у школама 1939/1940.

просветних власти да их реформишу у правцу да могу да пруже више практичних знања. Грађанске школе су биле намењене ученицима који су желели да стекну више образовање него што је пружала виша народна школа а мање од оног у средњим школама. За разлику од виших народних школа које су биле намењене сеоским срединама, грађанске школе су отворане у већим насељеним местима.

Овај тип школа има дугу традицију. Постојале су у већини европских земаља под различитим називима³⁰² али и у просветним системима које је обухватила југословенска држава, пре свега на територији Војводине.³⁰³ Њихова појава се везује за потребе за стручним кадром у условима развоја градске привреде. Просветне власти југословенске Краљевине су прихватиле овај тип школе проширивши га на крајеве у којима до тада није био заступљен (на територији Србије прве грађанске школе су отворене 1926. године).³⁰⁴ Поред тога што је требало да задовоље потребе за стручним кадром, да попуне празнине у школовању нижег и средњег грађанског слоја, отворане су са циљем да се растерете гимназије у којима је у једном тренутку било превише ђака. Задатак грађанских школа је био васпитање деце 10–14 година у духу идеологије народног и државног јединства и припрема за пољопривредна, занатско-индустријска и трговачка занимања.

Као и у већини европских земаља тога доба, унапређење стручног школства је истицано као један од најважнијих предуслова привредног опоравка. Убрзани

³⁰² Утемељење образовања за позив везује се за име немачког педагога и школског реформатора XIX–XX века Георга Кершенштајнера. Александра Илић–Рајковић, „Реформа продужних школа у Минхену и утемељење дуалног система стручног образовања”, *Настава и васпитање*, 1/2015, 117–130.

Грађанске школе су постојале у Немачкој (Mittelschule), у Аустрији (Bürgerschule), у Француској (*école primaire supérieure*), у Мађарској (*polgári iskola*), у Чехословачкој (*meštanska škola*). Петар Барјактаревућ, *Споменица о десетогодишњици опстанка грађанских школа*, Савез наставника грађанских школа Краљевине Југославије, Панчево 1929, 12–13.

³⁰³ Грађанске школе су се на подручју данашње Војводине у XIX веку развијале су складу са општим начелима просветне политике Хабзбуршке Монархије. Уведене су Законом из 1869. године као виши ступањ обавезног школовања, по узору на Немачку, где је овај тип школе, у условима убрзане индустријализације, постао економска нужност. Главни циљ просветне политике у угарском делу Монархије био је ширење мађарског језика и културе. Томе је требало да допринесу и грађанске школе. Због просветне традиције Војводине, њених привредних особености и вишенационалног састава становништва, грађанске школе ће имати посебно место и у југословенској Краљевини у међуратном периоду. *Петнаест година борбе: Удруженом снагом за грађанско образовање и економско ослобођење домаћих привредника*. Ур. Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије, Београд 1936, 150; Шимуновић–Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1940)*, 219–225.

³⁰⁴ У Србији су уведене Законом о народним школама из 1898. године са задатком да „прошире основно васпитање и припреме ученике за привредни живот“. Намера је била да обезбеде завршно основно образовање за ђаке који не настављају даље школовање. Због слабог интересовања нису заживеле и већина је затворена већ 1902. године. С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, 138, 141–142, 153; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, 164–166.

привредни развој и тежња за подизањем општекултурног нивоа становништва условили су потребу за интензивним оснивањем грађанских школа и у југословенској Краљевини. Заправо, то је требало да буде само један део ширег државног програма који је за циљ имао социјално, економско и културно уздизање становништва. Стручно образовање у оквиру грађанског васпитања добило је у контексту југословенске државе још један задатак – требало је да послужи остваривању идеологије југословенства која је била у основи целокупне просветне политике. Циљ образовања у грађанским школама је био да држави дају национално свесне и одговорне грађане, а привреди стручну и квалификовану радну снагу.³⁰⁵

У првој деценији постојања Краљевине, рад грађанских школа није био регулисан законом што се одражавало на организацију наставе, која је у различитим деловима државе била неуједначена. Грађанске школе су се разликовале по свом положају: било је државних, приватних, професионалних; по свом профилу: грађанске, више пучке школе, продужне девојачке, по наставном језику: немачки, мађарски и српски.³⁰⁶ Једна од првих мера 1920. године, била је уједначавање свих врста грађанских школа под једним заједничким именом и увођење државног језика у наставу. Како би надоместиле овај недостатак, просветне власти су прописивале наставне планове и програме по којима се радило у целој држави. Међутим, без закона, са начелно утврђеним циљевима и исходима образовања, тај рад је био додатно отежан. Године 1920. Министарство просвете је прописало први наставни план и програм за грађанске школе који је требало да важи привремено, само у току наредне 1920/1921. школске године. Наставним планом је предвиђено изучавање 20 предмета.³⁰⁷ Државно и грађанско васпитање је реализовано кроз садржину националне групе предмета који чине: државни језик, историја и земљопис. Историја је изучавана са по два часа недељно од 2. до 4. разреда. Наставни програм је био недовољно разрађен. У њему је наведено само кратко упутство да за историју у 1. разреду нису били предвиђени посебни часови, него се изучавала на часовима матерњег језика, кроз пригодне чланке. У 2. разреду је требало дати кратак преглед историје Срба, Хрвата и Словенаца и кратак осврт на историју Чеха, Пољака и

³⁰⁵ Б. Шимуновић–Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1940)*, 222, 226; Александра Илић Рајковић, *Радна школа у Србији (1880–1940)* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд 2013, 375.

³⁰⁶ Vladimir Radašin, *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929.* (Непубликована докторска дисертација). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1984, 124–128.

³⁰⁷ Веронаука, српски језик, страни језик (немачки или француски), матерњи језик других народности, историја, земљопис, аритметика са геометријом, књиговодство, кореспонденција, познавање природе и пољопривредне поуке, хемија са минералогijом, физика, хигијена, поуке из права и националне економије, кућанство и поука о васпитању, певање, цртање, краснопис, ручни рад и гимнастика.

Руса. У 3. и 4. разреду је предвиђена обрада опште историје, прво старог а затим у завршној години средњег и новог века.³⁰⁸

Нови наставни план је прописан 1926. године. При његовој изради се тежило да стручно усмерење школе у основи има општеобразовне предмете, попут ниже гимназије а такође и изванредан број предмета са практичним знањима. Разлика у односу на претходни програм је била у томе што је повећан број часова групе националних предмета и укинута изучавање језика националних мањина, што упућује на закључак да је реформисање грађанских школа текло у правцу јачања државне идеологије југословенства. Историја је била заступљена од 1. до 4. разреда са по два часа. То је гарантовало добро национално васпитање што је било важно с обзиром да су многи ђаци тиме завршавали школовање. У овом програму је грађа распоређена хронолошки, по периодима, од старог века до савременог доба.³⁰⁹

Све до тридесетих година XX века положај грађанских школа у оквиру школског система Краљевине није био правно регулисан. Када су 1929. године донети сви закони из области просвете извршена је унификација школског и просветног система. Ипак, на закон о грађанским школама чекало се још неко време. До тада је њихов рад уређен низом уредби, правила, правилника и начелних одлука.³¹⁰ И на том плану су наставници грађанских школа били предузимљиви, али без већег успеха. Заједничким радом у оквиру свог удружења израдили су неколико пројеката закона, први већ 1921. године. Многа одређења овог пројекта нашла су се и у наредном пројекту из 1926. године, али ни он није постао закон.³¹¹ Последњи законски пројекат разликовао се од претходних утолико што су се у њему нашле неке одредбе закона о средњим школама и он је најзад, са мањим изменама, усвојен као Закон о грађанским школама 1931. године.³¹²

Закон је дефинисао грађанске школе као државен установе које се отварају пре свега у градовима у гушће насељеним местима, према потребама привреде краја. Њихов задатак је био да ученицима поред поред васпитања у духу државног и народног

³⁰⁸ *Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе*, 42, 47.

³⁰⁹ АЈ, 66–2092–2061, Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1926; *Наставни програм за I, II, III и IV разред грађанских школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926, 15–16.

³¹⁰ Milorad S. Katanić, *Zbirka zakona, uredba, pravila, pravilnika i uputstava, koji se odnose na građanske škole*. Gradska štamparija i knjigoveznica, Subotica 1934.

³¹¹ Наставници грађанских школа су имали свој удружење и стручно гласило под називом *Грађанска школа*. Часопис је покренут 1923. и излазио у континуитету до 1941.

³¹² Мита Ђорђевић (Ур.) *Јубиларна споменица Савеза удружених наставника и наставница грађанских школа Краљевине Југославије: 1921–1931*, Натошевић, Нови Сад 1932, 7–9.

јединства и верске толеранције, пруже опсежније опште образовање и припрему за рад у трговачким индустријским или пољопривредним занимањима. Настава у прва два разреда у сва три смера је била једнака са задатком да пружи опсежно опште образовање и постави темеље стручном. Опште образовање се настављало и у завршним разредима али је нагласак био на предметима практичног карактера. Било је прописано да током целокупног трајања школовања буду изучавани предмети националне групе у оквиру којих би се ученици упознавали са грађанским правима и дужностима.³¹³ Самим тим што су грађанске школе пружале заокружена знања из предмета националне групе а посебно историје, у оквиру којих су се ђаци упознавали са материјалним и духовним тековинама отаџбине, сматрало се да су ученици добили добру припрему за укључивање у народни живот.

После доношења Закона о грађанским школама, све до 1936. године се чекало на нови наставни план и програм. Структура наставних предмета се није мењала. У свим смеровима је било предвиђено изучавање „Народне историје с најважнијим догађајима из опште историје“ али са смањеним бројем часова, од 2. до 4. разреда са по 2 часа недељно. Као циљ наставе историје прописано је „познавање главних догађаја и линија у /.../ народном развиту, у вези са историјом других народа“ и „развијање смисла за значај историје као васпитног предмета за општи културни и друштвени напредак“ и са тим у вези „развијање националних осећања и љубави према отаџбини“. У поређењу са претходним програмом није било суштинских измена. Градиво 1. разреда је обухватало период од старог до развијеног средњег века, у 3. разреду је нагласак био на националној историји средњег века, закључно са периодом хуманизма и ренесансе. У 4. разреду је изучавана историја новог века и савременог доба, са посебним освртом на развој југословенске идеје и закључно са уједињењем 1918. године. Специфичност наставног програма из историје у грађанским школама је у томе што је у оквиру обавезних садржаја изучавана и привредна и културна историја уз напомену да се градиво реализује истицањем историчности појава и процеса из ових делатности.³¹⁴

Грађанске школе су имале велики социјални и културни значај. Намењен им је задатак да створе јак грађански сталеж и просвећену радну масу, код које је требало да развију љубав према раду. Сходно томе, један од циљева отварања грађанских школа је

³¹³ Закон о грађанским школама, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1931.

³¹⁴ АЈ, 66–653А–1112, Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Југославији; Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred građanskih škola u Kraljevini Jugoslaviji, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1936.

био да растерети гимназије прекомерног броја ђака, пружајући могућност даљег школовања оној деци која нису намеравала да наставе школовање на универзитету. Грађанским школама, посебно оним у Војводини, био је намењен још један важан задатак. Отварањем школа на државном језику, наместо ранијих мађарских и немачких, дугорочно гледано требало је да се повећа удео југословенског становништва у свим гранама градске привреде у којој су, традиционално доминирали припадници националних мањина.³¹⁵ Најзад, важну улогу у културном препороду имало је образовање женске деце. У грађанским школама девојчице су се припремале за вођење домаћинства и породични живот путем наставних предмета као што су поуке из хигијене, женски ручни рад, домаће газдинство.³¹⁶

С обзиром да су школски закони из периода диктатуре прописивали стручну спрему наставника свих врста школа, већа пажња просветних власти је морала бити усмерена на образовање наставника и реформу школа у којима су стицали квалификације. Према закону, у основној и вишој народној школи су радили учитељи, у грађанској школи наставници школовани на Вишој педагошкој школи, док је за рад у гимназијама као услов било прописано факултетско образовање.³¹⁷

У школском систему у Србији између два светска рата за образовање учитеља су постојале учитељске школе. Према томе како их је дефинисао законодавац, јасно је да су државне власти полагале много очекивања у васпитање учитеља у духу идеологије државног и народног јединства. Њихов задатак је био да формирају „конструктивно“ и национално свесно учитељство. Учитељске школе су имале и културни значај у срединама у којима су се налазиле. Током 30их година учитељи су представљали главни ослонац за спровођење нове просветне политике. Због тога је посебно инсистирано на квалитету наставе у овом типу средњих школа. Како се национално васпитање у великој

³¹⁵ М. Ванлић, *Грађанска школа код нас и на страни*, Слово, Београд 1935, 16.

³¹⁶ „Закон о грађанским школама“ *Просветни гласник* 1931, 1013; Р. Кнежевић, *Кроз средњу школу: Наши школски систем – гимназије и незапослени – просветне статистике*, Соко, Београд 1938, 51–71; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 166.

³¹⁷ Виша педагошка школа је основана 1920. године у Београду за образовање учитеља грађанских школа и инспектора за основне школе. Почела је са радом 1924. године а 1936. је реорганизована. Према Уредби којом је регулисан њен рад, школовање је трајало две године, а предмети из националне групе су били заступљени у оба разреда са по 4 часа, што је било више часова у односу на предмете педагошке групе. Право на рад у грађанским школама добијали су свршени ученици са 3 године искуства и положеним практичним учитељским испитом. У Главном просветном савету је 1926. био изнет предлог да се оснује посебно Филолошко-историчско одељење Више педагошке школе, што сведочи о значају које је придавано образовању наставника историје. АЈ, 66–485–768, Записник са 1463. редовне седнице Главног просветног савета 10. 9. 1926; S. K. Turossi, *Education in Yugoslavia*, 114–115; „Правилник о Вишој педагошкој школи“, *Просветни гласник* 12/1936, 965–982; „Уредба о Вишој педагошкој школи“, *Просветни гласник* 9/1936, 614–619; Ж. Цветковић, „Виша педагошка школа, њен живот и рад од 1920 до 1938 г“, *Педагошка Југославија*, 299–308.

мери реализovalo путем nastave istorije, potrebno je osvnuti se kakva su znaња iz ove oblasti sticjali ucitelji.

У новој држави, непосредно после уједињења, осећала се оскудица наставног кадра на свим нивоима. За време Првог светског рата највећи број учитељских школа је престао са радом или је у њима настава извођена нередовно, само су појединци похађали течајеве у емиграцији. Велики број учитеља и наставника је страдао у рату. Како би се решио проблем недостатка кадра, организовани су скраћени курсеви. Школске 1919/20. године при гимназијама су отворана педагошка одељења за стицање учитељске спреме у којима су право на упис остваривали само гимназијалци. Учитељске школе које су постојале пре 1918. године су наставиле са радом уз одређене измене у наставним плановима и програмима које је условило стварање нове државе. Како би се што пре дошло до потребног учитељског кадра, трајање школовања је скраћено на 3 године.³¹⁸

Уредбом Министарства просвете из 1919. године, прописан је наставни план и програм који је требало да се примењује у школској 1919/20. години у свим учитељским школама, док не буде замењен сталним програмом.³¹⁹ Општа историја је изучавана у 1. и 2. разреду са по 2 часа недељно, а национална у 3. разреду са такође два часа. Градиво опште историје је било распоређено на следећи начин: у 1. разреду обухватало је период старог и средњег века, које је требало изучавати тако да се стекне увид у географски простор на коме су настале државе старог века и да кратак преглед живота, културе, друштва и политике. Политичка историја, догађаји и личности су изучавани само у оквиру наставних тема Историја старе Грчке и Рима. У 2. разреду је изучавана историја новог века до Берлинског конгреса. Национална историја је почињала периодом досељавања Словена на Балканско полуострво а завршавала се лекцијом о краљу Петру Карађорђевићу. Као додатак градиву, дат је „кратак преглед историје Хрвата и Словенаца.“ У хрватским и словеначким школама било је обрнуто: предавана је „детаљнија историја Хрвата односно Словенаца и кратак преглед српске историје.“ У оквиру наставног предмета историја постојале су лекције о познавању грађанских права и дужности према породици, држави, отаџбини и народу, који су формиран и као резултат историје.³²⁰

³¹⁸ *Зборник закона и важнијих расписа одлука и наредба одељења за основну наставу и народно просвећивање који се тичу учитељских школа*, Државна штампарија, Београд 1921, 73–77, 102–103; Никола Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Учитељски факултет, Ужице 2006, 290–292, 297.

³¹⁹ Реч је била о програму за учитељске школе у Краљевини Србији (1905. г.), измењеном у складу са околностима новоосноване државе.

³²⁰ *Наставни план и програм учитељских школа*, Државна штампарија Краљевства С. Х. С, Београд 1919, 4–5, 8, 9–10.

Пошто је уједначавање организације и садржаја наставе у учитељским школама текло споро и тешко, изједначавање рада је најпре извршено преко наставних програма. Године 1925. усвојен је јединствени наставни план и програм за четворогодишње учитељске школе, према коме је општа историја изучавана са по 2 часа у 1. и 2. разреду и 3 часа у 3, док је национална историја била заступљена са по 2 часа у 3. и 3 часа у 4. разреду.³²¹

С обзиром да су се учитељске школе брзо развијале, квалитет наставе у њима то није могао да прати. Услед тога је у периоду између два светска рата било више покушаја реформисања учитељске школе. То је пре свега било условљено реформом основне школе којој је требало прилагодити и образовање учитеља који у тим школама изводе наставу. Приликом промена у организацији и раду узимане су у обзир потребе државе и уједначавање наставе, тако да све учитељске школе пруже једнака знања и добру педагошку спрему. На формулисање реформи утицало је схватање да је циљ школовања на универзитету „научно“ образовање, у средњим школама опште образовање, док је задатак основне школе углавном да васпитава. Сматрало се да је темељно опште образовање у учитељским школама могуће постићи већим инсистирањем на националној групи предмета, посебно „Историји са науком о држави“. Око ње би требало да се групишу и остали наставни предмети. Истицано је да је настава у учитељским школама требало да пружа и темељну педагошку спрему али и већа практична знања, пре свега у области пољопривреде, с обзиром на ваншколски рад учитеља у средини у којој се школа налазила. У „Резолуцији комисије за израду државног просветног програма“ томе је придодат и захтев да се уз учитељске школе организују вежбаонице. Током целог међуратног периода је било много присталица факултетског образовања учитеља о чему се расправљало на учитељским скупштинама и у стручној педагошкој литератури.³²²

Тек су доношењем Закона о учитељским школама 1929. године решена бројна питања образовања учитеља. Учитељске школе су проглашене за државне установе у рангу потпуне средње школе чији је задатак да пруже опште и стручно педагошко

³²¹ Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, 297, 300.

³²² Душан М. Прица, Густав Шилих, *Реформа учитељског образовања у Југославији*, Југословенско учитељско удружење, Београд 1936, 77, 19, 43; С. Аврамовић, *Расправе, чланци и реферати из наставе и школског живота*, 43–47; „Резолуције комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 161–162; Видети и: Милановић Данило, *Удружење југословенског учитељства од 1920–1930. године: јубиларна књига поводом уједињења учитељских удружења у Југославији*, Удружење југословенског учитељства, Београд 1930; Марко Крстић, „Развој учитељских школа у Југославији од 1918 до 1938 г“, *Педагошка Југославија*, 292–298.

образовање, образовање у духу државног и народног јединства и верске толеранције и да припреме будуће учитеље за националну, просветну и културну мисију у народу, посебно на селу. Једна од најважнијих одредби закона односила се на продужење трајања школовања на 5 година, што је било резултат настојања да се настава у учитељским школама подигне на виши ниво. Коначно је после целе деценије програмских разлика, постигнута једнообразност наставе. Према закону су пооштрени услови уписа, те су тако учитељске школе могли да упишу ученици са положеном малом матуром и пријемним испитом. Ђаци који су долазили из ниже гимназије су на пријемном испиту полагали само државни језик, док су ученици који су претходно похађали и завршили грађанску школу, поред државног језика имали проверу из историје и земљописа. Законом су утврђене обавезе учитеља у школи и ван ње, што сведочи о културној мисији коју је овај тип школа требало да врши.³²³

За разлику од Закона о народним школама у коме је прописано који ће се предмети изучавати, када су у питању средње школе, прописивање наставног плана програма је остављено у надлежности министра просвете. Пошто се на наставни план и програм за учитељске школе чекало две године, одлучено је да се у прелазном периоду обради градиво по претходном програму, а у петом разреду да се врши утврђивање целокуног градива савладаног у прва четири разреда. Новину у програму представљале су семинарске вежбе које су уведене у све типове средњих школа.³²⁴

У новом наставном плану и програму из 1931. године је проширено опште образовање што је видљиво на основу броја часова који је дат националној групи предмета. Историја је изучавана у свим разредима са по два часа, осим у четвртом разреду када је за извођење наставе из овог предмета било предвиђено три часа. У наставном програму за историју није било суштинских разлика у односу на исти предмет у вишим разредима гимназије. С обзиром да је учитељска школа трајала годину дана дуже, фонд часова је био другачије распоређен по разредима. Према програму, циљ наставе историје је био „да удуби историско знање у генетичкој вези, да би ученици правилније и јасније схватили развитак људске образованости.“ Настава историје има задатак да „објасни, колико је народна историја везана са догађајима светске историје и колико је њима условљена.“ Са тим у вези очекивало се да ће ученици разумети

³²³ „Закон о учитељским школама“, *Просветни гласник* 9/1929, 718–740.

³²⁴ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, 313.

друштвено и државно уређење отаџбине и развити смисао за грађанске дужности и права.³²⁵

Након увода у коме су се ученици упознавали са појмовима историја, култура, држава и периодизацијом опште историје, изучавани су праисторија и стари век. Градиво је било подељено у неколико наставних области: Источни народи, Грци (са хеленизмом) и Римљани (закључно са периодом републике). У програму је дата напомена да се у оквиру ових области направи посебан осврт на „земљу и народ“ историјски развитак, државно уређење, веру, уметност, књижевност, науку, писменост, образовање. Градиво 2. разреда је обухватало Рим у доба царства и рани средњи век са посебним освртом на римски период на тлу југословенске државе, постојање средњовековних држава словенских народа, истицање њихових веза са Угарском, Византијом и општим токовима историјског развитка. Градиво 3. разреда је било распоређено у неколико области: Довршавање националних држава, Ренесанса и реформација, Католичка реакција и верски ратови и Апсолутизам и нове велике силе. И овде је спровођен принцип према коме се приликом изучавања опште историје истичу важни моменти из историје јужнословенских народа, тако што су у оквиру наставних тема као обавезни садржаји прописане наставне јединице: Јужни Словени и Византија, „Србија велика сила на Балкану“, ренесанса код Јужних Словена, Јужни Словени у доба реформације и реакције, Јужни Словени под турском влашћу, Јужни Словени у вези са Аустријом, Русијом. Неизоставан део програма било је и понављање градива о српској средњовековној држави, династији Немањића и Српској деспотовини. У 4. разреду су изучавани Просвећеност и Француска револуција, Рестаурација и Револуција 1815–1830, Национализам, уз посебан осврт на јужнословенске народе под млетачком влашћу, Источно питање, Први српски устанак, Револуцију 1848. године и развој југословенске идеје. У завршном 5. разреду предвиђена је само једна наставна област – империјализам у оквиру кога је највећа пажња посвећена оним историјским моментима који су довођени у везу с јужнословенским уједињењем у заједничку државу: „духовно уједињење Југословена“, историја Срба у Хабзбуршкој монархији, јужнословенски национални покрети, Балкански ратови, Први светски рат, закључно са проглашењем уједињења 1. децембра 1918. године.³²⁶

³²⁵ Привремени наставни план и програм за учитељске школе у Краљевини Југославији, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1931.

³²⁶ Исто, 49–58.

Разлика у наставном плану и програму из 1931. године у односу на претходни била је у већем значају који је дат педагошком образовању учитеља. Не само да је повећан број предмета ове групе, самим тим и часова, него је већа пажња посвећена њиховом садржају, једнако теоријском и практичном делу. Из методике наставе је било предвиђено да се ученици упознају са принципима опште и посебних дидактика за сваки од наставних предмета који се предају у народним школама. У четвртог разреда је изучавана Методика почетне наставе историје у оквиру које су издвојене наставне јединице: задатак и важност предавања историје у народној школи с кратким историјским прегледом на развој наставе из овог предмета, избор и распоред наставног градива према општим и васпитним начелима и према природи предмета, обрада наставног градива.³²⁷

Уџбеници који су коришћени у учитељским школама се нису разликовали од оних који су били у употреби у гимназијама. Посебни уџбеници историје за учитељске школе нису писани, с обзиром да готово да није било разлике у нивоу знања које се стиче у учитељској школи и вишем течају гимназије.³²⁸ Чак су и на завршном/матурском испиту захтевана приближно иста знања. Учитељски дипломски испит се састојао из три дела: писменог, усменог и практичног. Писмено и усмено су полагани педагошка група предмета, државни језик и један страни језик. На усменом испиту су били заступљени још и народна историја, општа историја и земљопис Краљевине Југославије. На практичном делу испита или „школском раду“ проверавана су теријска знања и практичне вештине извођења наставе. Кандидати су писали припрему и држали час. Писмену припрему, за наставни предмет који су навели приликом пријаве, писали су на самом испиту уз могућност да је допуне коришћењем уџбеника. Кандидати су морали да покажу и добро познавање методике предмета за који су се определили на дипломском испиту. После усменог дела следио је практични испит у оквиру кога кандидат држи час на написану припрему у трајању од 20 минута.³²⁹ За припрему испита из националне групе предмета предвиђен је посебан приручник.³³⁰ После две до пет година рада у школи, кандидати су стицали право на полагање државног учитељског

³²⁷ Исто, 9–10.

³²⁸ Д. М. Прица, Г. Шилих, *Реформа учитељског образовања у Југославији*, 11.

³²⁹ Kosta V. Aranicki, Stevan Karadžić, *Najnoviji jugoslovenski učiteljski zbornik svih zakona, uredba, pravilnika, pravila, rešenja, odluka i raspisa izdatih od oslobođenja do danas, koji se odnose na narodne škole i narodne učitelje-ice u celoj Jugoslaviji, a i danas su u važnosti*, Štamparija Napredak Pančevo 1935, 196–202; *Правила о учитељском државном испиту*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1931.

³³⁰ *ИСТОРИЈА – белешке по програму за учитељске испите из групе националних предмета*, Натошевић, Нови Сад 1922.

испита, који је по садржају био врло сличан дипломском испиту с тим да је проверавано колико кандидати познају школско законодавство.³³¹ Према сачуваним извештајима, комисије углавном нису биле задовољне успехом на учитељским испитима.³³²

Учитељи су били свесни своје улоге у јачању духовног јединства становништва југословенске Краљевине. Своје опредељење за стварање заједничке државе исказали су на 1. конгресу Југословенског учитељског удружења 1920. године у Београду.³³³ После проглашења диктатуре, дата им је кључна улога као носилаца државне идеје. И сам краљ Александар Карађорђевић их је једном приликом назвао „стубом“ националне политике.³³⁴ Услед тога су учитељи постали предмет посебне пажње државних и просветних власти с обзиром да су остваривали директан утицај на младу популацију и имали сталан додир са народом ван школе. О томе свеочи и низ расписа Министарства просвете који од учитеља захтевају да у настави и васпитању негују југословенску државну идеологију.³³⁵

Сви просветни радници су сматрани државним чиновницима и приликом ступања у службу имали су обавезу полагања заклетве верности краљу и отаџбини. Тиме су се обавезивали на савесно вршење дужности. Учитељи су били у обавези да дају пример грађанске, верске, политичке и културне трпељивости и избегавају све активности чисто политичког карактера.³³⁶ Контролу је вршило Министарство просвете преко школских надзорника који су приликом посете школама посматрали рад учитеља. Школски надзорници су оцењивали њихов рад и владање а оцена је улазила у лични досије. Приликом евалуације су постојали прилично строги захтеви: узимани су у обзир допринос друштвеној средини, организовање народног просвећивања, брига о заштити јавног здравља, унапређење пољопривредне производње, ширење националне свести.³³⁷ Приликом оцењивања посебна пажња је обраћана на обраду националне групе предмета. Учитељ није могао да добије задовољавајућу оцену ако је показао слаб успех у обради

³³¹ *Правила о полагању испита за учитеље народних школа (са изменама и допунама од 5. марта 1924. год)*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1924.

³³² Д. М. Прица, Г. Шилих, *Реформа учитељског образовања у Југославији*, 64.

Најчешће теме на учитељским испитима су биле из историје, о рату и слободи, као и из педагогије: Наш народ кроз историју, Због прошлости нашег народа верујем у будућност његову, Припиј се чврсто уз своју земљу јер су ту најјачи корени твоје снаге, Главне особине наших народа, Моја лектира од матуре, Моји покушаји у правцу унапређивања наставе и сл. АЈ, 66–2447–2288, 1939; 2448–2288, 1939.

³³³ *Учитељ* 7–8/1920, 84.

³³⁴ Исто, 1/1931–1932, 3; Љ. Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, 225–227.

³³⁵ Kosta V. Aranicki, Stevan Karadžić, *Najnoviji jugoslovenski učiteljski zbornik*, 174, 235.

³³⁶ „Закон о учитељским школама“, *Просветни гласник* 9/1929, 718–740; С. Аврамовић, *Расправе, чланци и реферати из наставе и школског живота*.

³³⁷ „Обрада националних предмета и национално васпитање ученика у народним школама“, *Просветни гласник* 12/1930, 1322.

националних предмета чак и ако је постигао успех у другим предметима.³³⁸ У настави је било важно да учитељ буде пре свега стручан, да добро познаје градиво, да успешно планира наставу (бира садржаје и методе рада). Истицана је важност добре припреме учитеља,³³⁹ као и сам начин предавања (да ли је наставник систематичан и мотивисан). „Особито треба обратити пажњу код историског градива: је ли било психолошког и етичког процењивања и да ли је било умесно. Често наставник не размисли претходно више о томе те ово што је најважније испадне рђаво, ако га уопште буде“.³⁴⁰

С обзиром на значајан задатак који им је поверен и ангажовање које је од њих очекивано положај учитеља је био веома неповољан. Режим је водио бригу не само о њиховом раду у школи, него и понашању ван ње, чиме су се поред просветних власти бавили и управни органи. Учитељи су били често премештани, слабо плаћени, ограничена им је била могућност напредовања. У резолуцији о материјалном стању школа из 1928. истакнуто је да је потребно обезбедити довољно финансијских средстава да би се повећале награде наставника свих школа „како би наставнички позив био још привлачнији“ и како би се „од њих с правом могао тражити максимум напора и пуна одговорност у раду који обављају“.³⁴¹ Стручне асоцијације у које су се удруживали просветни радници, Југословенско учитељско удружење, Југословенско професорско друштво, Удружење наставника грађанских школа, највише бавиле овим питањима.

³³⁸ Kosta V. Aranicki, Stevan Karadžić, *Najnoviji jugoslovenski učiteljski zbornik*, 27–29; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 114–115.

³³⁹ Припрема за сваки час је могла бити успешна само ако се заснивала на сталном и систематском раду. Добра припрема је значила успешно усклађене друштвено-политичке и педагошке захтеве наставе. Наставник мора континуирано да прати текућу продукцију из своје науке и систематично да бира и припрема дидктичка средства. N. M. Šiljman, *Kako se dobar učitelj priprema*, Biblioteka Budućnost, Beograd 1941, 3–7.

³⁴⁰ Љ. М. Протић, *Педагошка питања и педагогика*, 88.

³⁴¹ „Резолуције комисије за израду државног просветног програма“, *Просветни гласник* 2/1928, 174–175.

2.4 Уџбеници историје за основне и средње школе

Првих послератних година у употреби су били дотадашњи уџбеници, док се интензивно радило на изради нових. Највећа потреба је постојала за уџбеницима предмета националне групе, међу њима и историје. Упоредо са уједначавањем законске регулативе и наставних планова и програма, државне просветне власти су покушавале да уједначе наставу путем јединствених уџбеника. Током 1919. и 1920. године у Главном просветном савету је предложено да се израде и одобре уџбеници за народне школе. Формирани су посебни одбори који су се бавили овим питањем.³⁴² Државне власти су током целог међуратног периода истрајавале у тежњи за израдом јединствених уџбеника за целу земљу, међутим то никада није у потпуности реализовано.³⁴³ Инсистирало је да се користе само они уџбеници које је прегледао Главни просветни савет. Свака измена наставног плана и програма је захтевала измене и у уџбеницима. Ефекти промена су били ограничени услед тога што је у пракси најчешће био случај да се више генерација ђака служило истим уџбеницима.

Уџбеници који су били у употреби у школама почетком 20их година нису се много разликовали од предратних. Углавном су то били прегледи историје српског народа уз кратке додатке о историји Хрвата и Словенаца. Ова измена је била у складу са одлуком министра просвете из 1919. године да се у наставне планове и програме унесу прегледи историје Хрвата и Словенаца. Како 20их година нису постојала упутства ауторима о томе које садржаје укључити у уџбенике, прилагођавања су вршена формално, у виду измене наслова или додатих лекција. Највише простора је заузимала историја српског народа, без већег успеха да се успоставе везе у прегледима историје сва три народа или напише заједничка југословенска историја. Такви су били уџбеници аутора попут универзитетског професора Станоја Станојевића, затим Милорада Вујанца, Милана Рабреновића и Михајла Јовића, који су писали уџбенике и пре уједињења. Ови уџбеници су поред историје Срба, садржали додатке у виду посебних лекција о првим државама Хрвата и Словенаца и лекцију о Првом светском рату и

³⁴² АЈ, 66–484–764, Записник седнице 1149. редовног састанка Главног просветног савета, 3. 10. 1919; Записник седнице 1178. редовног састанка Главног просветног савета, 21. 5. 1920.

³⁴³ Кољанин, Драгица, „Уџбеничко питање у просветној политици Краљевине Југославије (1929–1941)“, *Истраживања* 25/2014, 331–344.

уједињењу 1918. године.³⁴⁴ Уџбеници штампани почетком 20их година су у стручној јавности критиковани да не пружају довољно информација о сва три народа (племена) и не истичу довољно њихово заједништво.³⁴⁵

Како би се избегле произвољности у писању уџбеника, 1926. године су усвојена упутства за ауторе. Према Правилнику о уџбеницима који је прописан, рукописи за преглед су Главном просветном савету приспевали путем конкурса или су их аутори сами слали. Уколико конкурс не успе или приспели рукописи не задовоље критеријуме, Главни просветни савет је могао да ангажује стручна лица за писање уџбеника. Преглед и оцена уџбеника поверавани су трочланим комисијама.³⁴⁶ Међу референтима задуженим за уџбенике историје су углавном били универзитетски професори, међу којима се посебно истакао Владимир Ћоровић, који не само да је написао највећи број реферата о уџбеницима историје и био консултован приликом готово свих питања о којима је расправљано у вези са наставом историје, него је дуже време био и председник Главног просветног савета. Стални прилив рукописа, темељена разматрања, расправе, захтеви за прилагођавањем садржаја и техничким унапређењем како би им се продужила употреба по истеку законског рока, требало је да допринесу развоју уџбеничке литературе. У том смислу важан историјски извор представљају реферати о одобреним али и одбијеним уџбеницима које је прегледао Главни просветни савет у периоду између два светска рата.³⁴⁷

У новим уџбеницима штампаним средином 20их година приметан је већи напор да се напише заједничка историја Срба, Хрвата и Словенаца, што је било у складу са захтевом из наставних планова и програма да се историјски догађаји, процеси и личности представе у хронолошком следу а не „по племенима“. Иако заједничка историја у новим уџбеницима добија све више простора и даље је превладала историја српског народа и биле уочљиве „племенске“ разлике. Синхроно приказивање је увођено поступно уз наглашавање онога што југословенске народе спаја и везује.³⁴⁸ Идеја

³⁴⁴ О уџбеницима пре 1918. видети: Александра В. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Универзитет, Филозофски факултет, Београд 2010; Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника: Сент Андреја, 1717 – Крф, 1918*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1992; Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Školska knjiga, Zagreb 1992.

³⁴⁵ Јован Јовановић, „Настава народне историје у нашим народним школама“, *Учитељ* 3–4/1922–1923, 239–242; 5/1922–1923, 313–319.

³⁴⁶ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година Просветног савета Србије*, 105–107.

³⁴⁷ АЈ, 66, ф. 507–532.

³⁴⁸ На синхроном приказивању је на састанцима Главног просветног савета инсистирао В. Ћоровић. АЈ, 66–485–768, Записник 1480. редовног састанка Главног просветног савета, 12. 4. 1926.

југословенског заједништва и стварање првих југословенских држава посматрају се од раног средњег века. Истичу се личности за које се везују покушаји да се створи заједничка држава, попут хрватског кнеза Људевита Посавског коме су приликом устанка против франачких власти помогли припадници јужнословенских народа, босанског краља Твртка I Котроманића, због обједињавања српских и хрватских земаља под његовом влашћу.³⁴⁹ У уџбеницима објављеним 20их година јављају се паралеле у виду поређења српског пораза на Косову и хрватског у бици на Крбавском пољу.³⁵⁰ Сличности се истичу у приказивању положаја јужнословенских народа под хабзбуршком и османском влашћу. У вези са тим помиње се отпор страног власти у виду завере Зрињског и Франкопана и деловања хајдука и ускока, као и сеобе српског народа према северу.³⁵¹ Целокупна историја Срба, Хрвата и Словенаца је водила једном циљу, народном ослобођењу и уједињењу. Њихова раздвојеност је приписивана спољашњим (страни завојевачи) и унутрашњим чиниоцима (неслога). Стварање заједничке државе је приказано као почетак новог доба, слободe, једнакости, верске толеранције. У уџбеницима је све чешће у употреби синтагма „наш народ“ или цео наш народ“. Уџбеници штампани средином 20их година садржали су посебне лекције о Првом светском рату.³⁵² Ова концепција је примењивана у уџбеницима за 4. разред основне школе, затим у уџбеницима за 3. разред који почињу да се штампају од 1927. године (иако су у њима садржаји приказивани биографски), али и уџбеницима за гимназије с тим да је градиво било обимније и на вишем степену сложености.

Почетком 1929. пријем нових рукописа је забрањен до доношења закона о уџбеницима. Забрана је остала на снази све до 1931. године. За то време је регулисан поступак према школским уџбеницима којима је истицао законски рок употребе. Прописано је да се могу поново штампати као привремена издања до доношења коначног решења уџбеничког питања.³⁵³ Неколико месеци пре закона о народним школама, у септембру 1929. усвојен је Закон о уџбеницима за народне, грађанске,

³⁴⁹ Михајло Јовић, *Српска историја са кратком историјом Хрвата и Словенаца за IV. разред основне школе*, Г. Кон, Београд 1921, 13, 53.

³⁵⁰ Драг. П. Илић, *Народна историја Срба, Хрвата и Словенаца за IV разред основне школе*, Београд 1925, 60.

³⁵¹ Предраг Д. Стојаковић, *Историја Југословена за четврти разред основних школа*, Књижарница Милорада П. Милановића, Београд 1939, 53–64.

³⁵² Миленко Вукићевић, Дим. Ј. Соколовић, *Историја српског народа са кратком историјом Хрвата и Словенаца*, Натошевић, Нови Сад 1924, 84–88, 94.

³⁵³ АЈ, 66–486–771, Записник 1631. седнице Главног просветног савета, 28. 2. 1929; Записник 1629. редовног састанка Главног просветног савета, 12. 2. 1929; АЈ, 66–486–773, Записник 1796. редовног састанка Главног просветног савета, 19. 3. 1932.

учитељске и средње школе. Прописано је да сви уџбеници и наставна средства који су у употреби у школама морају бити државног издања. Предвиђено је да министар просвете на предлог Главног просветног савета сваке четврте године расписује конкурс за израду уџбеника. Министарство просвете је преузимало обавезу штампања награђеног рукописа са издавачким правом од 4 године. Први конкурс је требало да буде расписан крајем 1929. године а до тада су били дозвољени уџбеници који су до тада били у употреби али у привременом статусу. Међутим, до расписивања конкурса ће доћи тек 1935. године.³⁵⁴

Почетком 30их година су створени услови за појаву нових уџбеника за све врсте школа. Усвојен је закон о уџбеницима, све врсте школа су добиле нове наставне планове и програме, аутори су имали детаљна упутства за израду. Тридесетих година ће бити створен нови концепт који ће бити присутан приликом писања уџбеника до краја међуратног периода. Кључна измена се односила на прилагођавање новој националној политици и идеологији интегралног југословенства. Уџбеници историје су добили значајну улогу у њеном спровођењу. Историографска анализа садржаја и начин презентације су показали да је нова генерација уџбеника била конципирана тако да омогући ученицима да интериоризују знања и систем вредности који су дати уџбеницима.³⁵⁵ Квалитету уџбеника је допринело то што су аутори све чешће били гимназијски или универзитетски професори због чега су нови уџбеници имали уједначену хронологију, прецизнију фактографију и били су боље технички и дидактички опремљени. Као коаутори су се углавном појављивали учитељи основних школа чији је задатак долазио до изражаја приликом дидактичког обликовања уџбеника. И раније су аутори уџбеника историје била лица са педагошким искуством, најчешће учитељи, школски надзорници, службеници Министарства просвете, референти просветне управе, ређе наставници Више педагошке школе и универзитетски професори. О богатом педагошком искуству аутора уџбеника сведоче њихови радови: приручници, методичке расправе, угледна предавања, стручни и педагошки радови, књиге за децу. Међу ауторима уџбеника историје је било оних који су објављивали историографске радове и текстове родољубиве тематике. Учитељи су најчешће били писци уџбеника за све наставне предмете, док су универзитетски професори углавном писали уџбенике за основне и средње школе. Поједини аутори су објављивали и у

³⁵⁴ *Просветни гласник* 9/1929, 740–745.

³⁵⁵ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, *passim*.

Краљевини Србији. Аутор чији су уџбеници били најдуже у употреби био је Михајло Јовић. Његов уџбеник историје из 1940. године је доживео своје 56. издање.

Посредством уџбеника штампаних 30их година је промовисана нова идеологија а њихов основни задатак се састојао у уобличавању колективне свести и националне интеграције.³⁵⁶ Основу излагања представљали су југословенска идеја и југословенство. Иако све више простора добија заједничка историја, централно место је и даље имала историја српског народа око које се конструише југословенска историја. Основу наратива представља српска државна традиција уз истовремено представљање паралелног историјског развика хрватског и словеначког народа. Грађа је бирана тако да упути на заједничку историјску судбину. Отуда у приказивању симбола и извора националног памћења три народа превладавају паралеле. Сличан приступ је применио универзитетски професор Владимир Ћоровић у својој књизи *Историја Југославије* објављеној 1933. године. Суштину овог приступа представљало је схватање да упркос постојању политичке раздвојености, нису спречене јужнословенске везе и опстајање свести о заједништву.³⁵⁷ Јачање интегративне функције у новој генерацији уџбеника 30их година видљиво је пре свега на термилошкој равни. До завођења диктатуре превладала је употреба имена српског, хрватског и словеначког народа, да би потом била замењена употребом јединственог југословенског имена за обележавање епоха, догађаја. У годинама владе Милана Стојадиновића, иако није било суштинских разлика у уџбеницима историје, уз употребу заједничког имена приметна је пракса да се у загради наводе имена конститутивних народа.

За нову генерацију уџбеника карактеристичан је израженији колективистички принцип. Код ученика је требало оформити свест о недељивој југословенској нацији. Срби, Хрвати и Словенци су представљени као јединствен народ заједничког порекла и истоветног језика. У уџбеницима 30их година већа пажња је посвећена верској толеранцији. Јединство југословенске нације је подстицано указивањем на истоветност биолошких (заједничка крв), физичких (здрави, снажни), карактерних и моралних особина (државотворни, слободољубиви). Томе је требало да допринесу и прикази живота под истим условима, руковођење истим циљевима. Посебно је наглашавано све

³⁵⁶ Љ. Димић, Д. Алимпић, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, 141–154.

³⁵⁷ Владимир Ћоровић, *Историја Југославије (фототипско изд. из 1933)*, Марсо, Београд 2011.

што спаја три народа, истоветни догађаји, личности, али нису занемарени ни периоди независних држава и њихова културна и политичка достигнућа.³⁵⁸

Заједничка историја прати се од раног средњег века до савременог доба при чему је могуће разликовати неколико периода. Први је период досељавања Јужних Словена на Балканско полуострво. Период пре досељавања је приказиван у појединим уџбеницима врло кратко, са циљем упућивања на везе са осталим Словенима, истицањем заједничког порекла и језика.³⁵⁹ То је било у складу са општесловенском узајамношћу која је такође била саставница националне идеологије. Затим следи период независних средњовековних држава српског, хрватског и словеначког народа који је приближно обухватао период од VII до XV века. Уџбеници су потенцирали истовремено формирање и постепено ширење држава Срба, Хрвата и Словенаца у раном средњем веку. Тежња за државотворношћу истицана је као заједничка особина. Њу су персонификовале историјске личности. У уџбеницима су се нашле лекције о хрватском краљу Томиславу, босанском краљу Твртку, док су средњошколски уџбеници садржали лекције о словеначком краљу Саму и македонским Словенима.³⁶⁰ Централно место имала је српска средњовековна држава под династијом Немањића. Њихов значај је истицан приказивањем дугог низа владара, наглашавањем да су одбацивши стране утицаје, како у политичком тако и верском погледу, успели да створе чврсту државну организацију.³⁶¹ Као и у уџбеницима штампаним 20их година посебан значај је придаван личностима попут хрватског кнеза Људевита Посавског коме су у борби против франачке власти помагали припадници сва три народа, босанског краља Твртка који је покушао да успостави власт над областима на којима су живели Срби и Хрвати и цар Душан чија владавина се везује за период највеће територијалне експанзије. Поједини аутори, посебно када је реч о уџбеницима за гимназије, овом низу додају цељске грофове који су се удруживали са другим јужнословенским породицама у покушају да уједине јужнословенске земље.³⁶²

Намерама државних првака да остваре јединство јужнословенских народа стајали су као препрека спољни и унутрашњи чиниоци. Као чести мотиви јављају се неслога,

³⁵⁸ *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, 42–43.

³⁵⁹ Милан Рабреновић, *Историја нашега народа за III разред основних школа по новом наставном плану и програму*, Рајковић и Ћуковић, Београд 1931, 3–14.

³⁶⁰ Предраг Стојаковић, *Историја Југословена са основима опште историје*, Издање београдске трговачке омладине, Београд 1937, 39, 45, 47, 44–49.

³⁶¹ Исто, 89–90.

³⁶² Драгољуб Илић, *Историја Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) за IV разред основне школе по највнијем наставном програму*, Књижарница Радомира Ћуковића, Београд 1937, 17, 36, 42, 45.

издаја, сукоб, верске поделе. Због тога су страни непријатељи успевали да их освоје. Понављају се паралеле између Косовске (1389) и Крбавске битке (1493). На то су се надовезивали мотиви одузимања слободе, наметања туђе власти, изложености страним утицајима. Са тим у вези су били и мотиви патње, тежње за слободом и стварањем заједничке државе. Период стране владавине Османског и Хабзбуршког царства обухватао је време од XII до XVIII века. У приказивању спољашњих непријатеља нису увек навођене тачне историјске чињенице. За то време у свим крајевима где су живели Срби, Хрвати и Словенци јављао се отпор Зрињског и Франкопана против хабзбуршке апсолутистичке владавине, хајдуци и ускоци који су представљани као заштитници народа и борци за правду, сељачки устанак који је предводио Матија Губец.³⁶³

Период који обухвата XIX век се издваја по свом значају као време у коме су створене политичке и културне претпоставке за уједињење. Почео је Првим српским устанком који је узет као почетак националног препорода код Срба и формирањем Илирских провинција које су имале значај за буђење националног духа, јер су тим путем на територије насељене јужнословенским народима пренете тековине Француске револуције. Историја XIX века је период националних покрета код јужнословенских народа. За политичко и културно зближавање Јужних Словена истакнути су Илирски покрет, делатност бискупа Штросмајера и формирање Балканског савеза за време кнеза Михајла. С обзиром да су за основу националних покрета узимани култура и језик, утицај културних чинилаца и народног просвећивања је овде добијао значајно место пре свега кроз делатност личности попут језичких реформатора Вука Караџића, Људевита Гаја, Јанеза Блајвајса.³⁶⁴ Догађаји који су издвојени како би приказали удружено деловање јужнословенских народа били су Источна криза (1875–1878), Херцеговачки устанак и војне интервенције Србије и Црне Горе, политичке организације Срба у Војводини и Светозар Милетић, владавина Петра II Петровића Његоша у Црној Гори, Револуција 1848. године. Са тим у вези се помиње и југословенски покрет у Аустроугарској, конгреси у Љубљани 70их година XIX века и Ријечка и Задарска резолуција.³⁶⁵

³⁶³ Предраг Стојаковић, *Историја Југословена за четврти разред основних школа*, Књижарница Милорада П. Милановића, Београд 1939, 55–66.

³⁶⁴ Мирко Драговић, Сава Павићевић, *Историја Југословена за IV разред народних школа*, Књижара Косте Јов. Михајловића, Београд 1939, 63–80.

³⁶⁵ Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Народна просвета, Београд 1933, 120–123, 140–148, 150.

Кључни догађај у историји јужнословенских народа било је уједињење 1918. године. Њему су претходили ратови за ослобођење и уједињење Балкански ратови и Први светски рат. У појединим уџбеницима се време 1804–1918. сматра заокруженим периодом у оквиру кога се одвијао јединствени процес.³⁶⁶ Наглашена је улога Србије, војна и државотворна. Неизоставна је била лекција о преласку српске војске преко Албаније како би се нагласило колико је жртве српски народ поднео за стварање заједничке државе. Међутим, последња фаза историје пред уједињење је представљена као дело свих јужнословенских народа. Како би се ту постигла једнакост Први светски рат је представљен шире, укључујући покрет јужнословенских народа у Аустроугарској и делатност Југословенског одбора.³⁶⁷

Историја је у уџбеницима за основне школе редукована на националну, општи контекст је запостављен, док су други народи помињани углавном у улози страних завојевача. Већа пажња општој историји је посвећена у гимназијама за које су постојали посебни уџбеници. Нагласак је био на оним догађајима који су имали утицај на националну историју, као и односима са суседним државама и народима. Углавном је изучавана политичка историја, док је друштвена историја требало да служи као допуна у виду лекција на крају уџбеника у оквиру којих су се ученици упознавали са администрацијом, државним уређењем, поделом власти, уставним одредбама, грађанским правима и дужностима.³⁶⁸ У уџбеницима за средње школе, видљива је тенденција да се у складу са захтевом истакнутом у наставном плану и програму детаљније прикаже културна историја.

У приказивању савремене историје централно место имала је династија Карађорђевића. Она је углавном приказивана преко делатности Краља Петра и Александра. Личности владајуће династије су садржале националне и моралне особине те је овакво приказивање имало изразиту династичку функцију. То се посебно односило на личност Краља Александра, који је приказиван кроз његове ратничке и државничке способности због чега је имао епитете Витешки и Ујединитељ. Његова спољна политика

³⁶⁶ Ристо Ракочевић, Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена за III разред основних школа*, Народна просвета, Београд 1936, 44–54.

³⁶⁷ Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, 159–173.

³⁶⁸ Душан М. Прица, *Историја Југословенског народа (Срба, Хрвата и Словенаца) за 4. разред основне школе по новом наставном програму*, 65–69.

има универзални значај јер је приказано да се залаже и за светски мир. Мотив неслоге се појављује како би објаснио тренутну ситуацију у држави и завођење диктатуре.³⁶⁹

Новину у уџбеницима штампаним 30их година представљале су уводне лекције у оквиру којих су дефинисани појмови битни за разумевање садржаја наставног предмета историја. Реч је била о појмовима као што су завичај, народ, језик, држава. Појмови су дефинисани тако да ученицима буду разумљиви, изазову емотивни однос и утичу на формирање вредносних судова. У уџбеницима је дата дефиниција историје као науке. Она је углавном изједначавана са националном историјом док се у појединим уџбеницима јавља подела на општу и националну историју.³⁷⁰

Анализа уџбеника за основне школе је показала напор да се они што боље прилагоде узрасту ученика. У презентацији садржаја доминантан је биографски приступ, како би се створио оквир за поистовећивање са пожељним особинама и понашањем, уџбеници је требало да делују на емоције ученика и имали су јасно изражену поруку. Васпитној снази поруке је доприносио језик и учесталост понављања. Језик исказа је био пун емоција, епских и митских симбола. Томе је требало да допринесе и дидактички апарат коме се 30их година посвећује већа пажња и који се састојао од илустрација, карти, графичких приказа, хронолошких таблица, народних песама.³⁷¹

Уџбеници историје за гимназије су имали више садржаја, на већем степену сложености и исцрпном хронологијом. Њих су обично писали универзитетски професори и по обиму су више личили на приручнике. Није било уџбеника за посебне образовне профиле, него су у свим средњим школама, међу њима и учитељским и грађанским, били у употреби уџбеници за гимназије. Наслови су били формулисани у складу са периодом који се обрађује, једино је истицана разлика да ли су намењени нижим или вишим разредима средње школе.³⁷² О њиховој сложености говори и чињеница да су наставници често морали у току наставе да упућују ученике у рад са уџбеником. О томе је писао Ђорђе Лазаревић у једној краћој студији о настави историје у средњим школама. У средњим школама, поред монолошке и дијалогске методе у употреби је и „метода искључивог ослањања на уџбенике“. „Она се разликује од

³⁶⁹ Живојин Ђорђевић, Драгослав Страњаковић, *Историја за III разред основне школе: израђена по новом наставном програму*, Београд 1936, 66–78.

³⁷⁰ Предраг Стојаковић, *Историја Југословена са основима опште историје*, 3.

³⁷¹ Dragica Koljanin, “Methodological and motivational basis of history textbooks for primary schools in the Kingdom of Yugoslavia (1918–1941)”, *Istraživanja* 26/2015, 133–146, DOI: 10.19090/i.2015.26.133-146; Видети: Ђуро Шушњић, *Ribari ljudskih duša*, Ћigoja štampa, Beograd 2011.⁷

³⁷² Станоје Станојевић, *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе*. Књ. 1–2, Г. Кон, Београд 1922.

наративне методе углавном само у томе, што овде наставник не „предаје“ нову наставну или методску јединицу, него је један од ученика или сâм наставник чита из уџбеника. Изузев местимичног тумачења и делимичног проширивања прочитаног уџбеничког текста, при овом начину рада наставник остаје потпуно пасиван. Његова улога своди се на то, да код ученика „ствара вољу и укус за читање уџбеника“, а то „стварање воље и укуса у пракси се скоро искључиво састоји у ономе озлоглашеноме „одавде-довде“. Само учење из уџбеника за ученике је мало забавна ствар и претставља насилан рад, јер уџбеник апсорбује једино њихово памћење.“³⁷³

Ситуација се унеколико променила почетком 30их година када се штампају посебни уџбеници за грађанске школе аутора Васиља Поповића, Ђорђа Лазаревића, Лава Сухотина, и касније Живка Јакића и Душана Рајичића. Ови уџбеници су се разликовали по томе што се у завршним разредима изучавана привредна и културна историја.³⁷⁴ Већој диференцијацији уџбеника који су употребљавани у средњим школама је требало да допринесе и одлука Главног просветног савета из 1935. године да сви рукописи морају бити усклађени са наставним програмом, да морају да имају јасно одређене наслове који садрже податке ком типу школа и образовном профилу је уџбеник намењен.³⁷⁵

Законска обавеза о јединственим уџбеницима је почела да се остварује тек почетком 1935. године, после доношења новог наставног плана и програма. Прво је расписан конкурс за израду уџбеника националне групе предмета за средње школе а потом и све предмете у основној школи. Према условима конкурса, уџбенике је требало изградити у одговарајућем обиму према новом наставном плану и програму. За уџбенике историје су постављени додатни захтеви који су одражавали утицај идеологије: развијање „високе свести“ о националним задацима, истицање заједништва југословенских народа, нарочито на примерима напора за стварање заједничке државе, буђење националног поноса истицањем моралних примера у историји јужнословенских народа и употребу народне поезије.³⁷⁶ Поводом објављивања конкурса, министар просвете Стеван Ђирић је изјавио да се на тај тренутак чекало још од уједињења. Том приликом истакао је значај конкурса за „унапређење духовног јединства“, што је био

³⁷³ Ђ. Лазаревић, *О настави историје у средњој школи*, б. и., Београд 1940, 12.

³⁷⁴ Васиљ Поповић, Трајко Антић, *Историја старог века за I. разред грађанских школа*, Народна просвета, Београд 1932; Л. М. Сухотин, *Историја за први разред грађанских школа са читанком*, М. Ј. Стефановић и друг, Београд 1932; Ђорђе Б. Лазаревић, *Историја старог века за I разред грађанских школа*, Г. Кон, Београд 1933.

³⁷⁵ АЈ, 66–488–778, Записник са 2093. редовног састанка Галвног просветног савета, 16. 7. 1935; Васиљ Поповић, *Историја старог века за II. разред реалних и класичних гимназија и реалка*, Народна просвета, Београд 1932.

³⁷⁶ *Просветни гласник* 2/1935, 173–178; *Службене новине* 40/1935; *Народна просвета* 34/1935, 2.

основни циљ свих креатора образовне политике међуратног периода, да се јединство у школи пренесе и на народни живот.³⁷⁷

Стручна јавност је негативно реаговала на расписивање конкурса о чему се обимно расправљало у штампи. Било је замерки методолошке природе да врсте уџбеника за које се расписује конкурс нису одређене на основу одлуке Главног просветног савета, у тексту конкурса нису прецизиране методе за израду уџбеника, није постављен захтев за уједначавањем терминологије, није довољно истакнут принцип завичајности наставе прописан Законом о народним школама. Највећа примедба је била у вези са наставним програмом. Неодговарајући наставни програм представљао је основни проблем приликом израде уџбеника. У бројним критичким освртима објављеним у стручној периодици током друге половине 30их година истицано је да је програм преобиман и као такав не одговара „интелектуалним моћима деце“. Самим тим, у погледу ондашњих педагошких теорија програм је окарактерисан као „несавремен“ и „нерационалан“, што је један од аутора чланака сликовито описао написавши да се са оваквим програмом основна школа претвара у „мали универзитет“. Тражено је да се градиво смањи, да се већа пажња посвети моралном и националном васпитању а било је мишљења да нису потребни посебни уџбеници историје и географије за сваки разред.³⁷⁸

Превладало је мишљење да ће са становишта националног јединства бити постигнути супротни резултати од очекиваних, те да је конкурс за израду уџбеника у том смислу неодржив. Било је и отвореног противљења монополизацији уџбеника. Према схватању Југословенског учитељског удружења, јединство наставе се односи на организацију и довођење у склад различитих типова школа и програма, које не треба извршити механички и потпуном унификацијом или нивелисањем. Изражен је и став да је монополизација уџбеника у супротности са принципом „утакмице“ у културним питањима које могу да донесу прогрес.³⁷⁹

И поред великих очекивања показало се да је издавање јединствених уџбеника за основне школе за целу земљу веома тешко спровести у пракси. Почевши од 1937. године државне власти су полако одустајале од идеје уџбеника државног издања. Ова тенденција је видљива на основу неколико расписа Министарства просвете. Прво је

³⁷⁷ За националну југославенску просвету и школу: говор министра просвете г. Стевана Ђурића, одржан преко београдског радија, на дан 23 марта 1935 године, Државна штампарија, Сарајево 1935.

³⁷⁸ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 128–130; Милица Ђурић Топаловић, „Ученик, учитељ, уџбеник“, *Народна просвета* 32/1938, 1.

³⁷⁹ Милић Р. Мајсторовић, „Проблем уџбеника у народној школи Краљевине Југославије од 1918. до 1938“, *Учитељ* 5/1939, 277–278.

1937. донета одлука да се у народним школама могу употребљавати само уџбеници приватног издања које је по саслушању Главног просветног савета одобрио министар просвете уз услов да одобрење није старије од 1934. године.³⁸⁰ Концепт монополизације уџбеника је коначно напуштен одлуком министра просвете из 1938. године да се приликом издавања уџбеника поштују особености појединих делова земље.³⁸¹ То је практично значило да је у народним школама могуће користити неограничен број уџбеника, али и да се напушта модел културне политике режима диктатуре. Године 1939. министар је прописао нови „Поступак при доношењу одлука о употреби уџбеника у народним, домаћичким, грађанским, средњим и средњим стручним школама у ресору Министарства просвете“ којим је регулисано оцењивање и одобравање уџбеника.³⁸² Разлог за овакву одлуку налази се у бројним неправилностима које су примећене пре свега у погледу непоштовања одлука наставних већа овлашћених да изаберу уџбенике који ће се употребљавати у школи.³⁸³ До краја постојања југословенске Краљевине у употреби су били уџбеници „приватног издања“ док се не усвоје уџбеници „државног издања“, што је коначно онемогућено стварањем Бановине Хрватске.³⁸⁴

³⁸⁰ „Употреба уџбеника за народне школе“, *Народна просвета* 9/1937.

³⁸¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I, 376.

³⁸² *Службене новине* 111/1939, 592–525.

³⁸³ „Набавка уџбеника за основне школе“, *Народна просвета* 7–8/1940, 1.

³⁸⁴ Ђорђе Станковић, „Реформа просвете у бановини Хрватској и Срби у Славонији“, *Годишњак за друштвену историју* 2–3/1977, 233–240.

2.5 Катедра за историју на Филозофском факултету у Београду

Универзитет у Београду, највећа и најстарија научно-образовна установа у југословенској Краљевини, имао је велики просветни, научни, културни и национални значај. Још приликом оснивања 1905. године придавана му је улога националног светионика који „зрацима знања и науке треба да обасја не само становништво Краљевине Србије, већ сав расут и тада неослобођен српски народ“.³⁸⁵ Због тога ће и у међуратном периоду имати важно место у културној политици режима, посебно у периоду када је прокламована идеја интегралног југословенства 30их година XX века, што је фактички значило поистовећивање националне културе са државном идеологијом. Пошто се веровало да нова национална свест мора да почива на доследно спроведеном васпитању, школи и Универзитету је одређена улога у афирмисању државне идеје и националног јединства и школовању будућих нараштаја, носилаца југословенске мисли.³⁸⁶ У овом периоду, изузетан друштвени значај историјске науке одредиће њено место у високом школству.

Универзитетска настава историје баштини дугу традицију Лицеја и Велике школе. На Лицеју (1838–1863) је првобитно предавана само општа историја коју је било лакше изучавати због постојања синтетичких прегледа за овај предмет. Иако је *Историја Срба* Јована Рајића написана крајем XVIII века, дуго није била прилагођена настави. Историја Срба је уведена као посебан предмет 1844. године. Међутим, изучавање националне историје служило је превасходно изграђивању државних чиновника а не у педагошке сврхе. Осим тога, предавања из Историје Срба и опште историје била су поверена једном наставнику, Јанку Шафарику. Његов највећи допринос настави огледа се у утемељењу помоћних историјских наука.³⁸⁷ Током већег дела XIX века универзитетска настава историје је имала за главни циљ образовање наставника у гимназијама и средњим школама. Готово на свим универзитетима у Европи (у Бечу, Берлину, Паризу) оснивање катедре за историју било је подстакнуто оваквим потребама. У Краљевини Србији то је дефинисано Законом о Великој школи из 1896. године, према

³⁸⁵ Видети: Универзитет у Београду, *Споменица о отварању Универзитета*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1906.

³⁸⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, Стубови културе, Београд 1997, 339; Исти, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 211.

³⁸⁷ Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 127.

коме је задатак Филозофског факултета био да „спреми наставнике за средње школе и да спреми стручне раднике на наукама“.³⁸⁸

Како би се кандидатима омогућило темељно изучавање науке и ефикасније спремање наставника за рад у школама, 1896. године десиле су се одређене промене у погледу студија историје. У наставу су уведене нове дисциплине и основан је Историјски семинар. Историјско-филолошки одсек Филозофског факултета се даље дели на Лингвистичко-литерарни и Историјско-географски.³⁸⁹ Међутим, у овом периоду није било битних измена у наставном плану. У оквиру Историјског семинара и даље су изучаване општа и национална историја свих периода. Превладавао је став против поделе на катедре по вековима а једина новина је била у томе што се уз Историју Срба изучавала и прошлост осталих словенских народа.³⁹⁰ Недостатак наставног кадра био је разлог за нередовно одржавање наставе. Поред осталог, професори Велике школе нису били школовани историчари. Њихова знања о прошлости су се заснивала на предањима, романсираним представама и родољубивим мотивима. Без исправног схватања историје као научне дисциплине, без праћења достигнућа савремене науке и методолошких знања и њихове примене, није могло доћи до повезивања наставе и науке.³⁹¹ За унапређење наставног процеса било је неопходно повећати број катедри,

³⁸⁸ Čedomir Antić, „Uvod u istorijske studije kao univerzitetski predmet u Beogradu“, *Istorija 20. veka*, god. 40, br. 1, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2022, 193, 196–199; Сима Ћирковић, „Јављање критичке историографије на Великој школи и Универзитету“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 645–654.

Велика школа је основана 1863. године као „научни завод за вишу и стручну изобразбу“. У свом саставу је имала три факултета Филозофски, Правни и Технички. Десет година касније Филозофски факултет је подељен на два одсека Историјско-филолошки и Природно-математички. Законом из 1880. школовање на Филозофском факултету је продужено са три на четири године, чиме је изједначен по трајању студија са осталим факултетима. Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј, Београд 1971, 73–80, 119–124, 188–191; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 127–128.

³⁸⁹ Исто. Историја Срба је једно време била обавезан предмет за студенте свих факултета Велике школе, што није заживело јер је предмет био преобиман и тежак за савладавање с обзиром на већ постојеће оптерећење стручним предметима. Татомир Анђелић, Димитрије Вученов, Радован Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, Народна књига, Београд 1963, 219.

³⁹⁰ Прва оваква подела десила се доласком Николе Вулића на Велику школу када су се одвојено изучавале историја старог века и историја средњег и новог века. Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 219–236; Видети: Бранислава Грбић, Бранислава Јордановић, *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету: 1838–1914*, Универзитет у Београду, Београд 2018.

³⁹¹ Представник ове генерације био је Пантелија Срећковић који је дуго предавао Историју Срба али је као родољуб и истакнути национални радник био под снажним утицајем народне традиције. Научна, критичка историографија је настајала ван оквира Велике школе. Њеној победи допринели су Иларион Руварац, Љубомир Ковачевић, Стојан Новаковић и Чех Константин Лиречек. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 128; С. Ћирковић, „Јављање критичке историографије на Великој школи и Универзитету“, 645–654; М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, 43–48.

проширити наставни кадар и послати историчаре на усавршавање на страним универзитетима.

Узима се да је доласком Станоја Станојевића, Јована Радонића, Николе Вулића и Драгољуба Павловића, на београдску Велику школу ступила генерација школованих историчара. Они су први почели да уводе у наставу резултате истраживања и достигнућа савремене историографије. И пре него што је Велика школа уздигнута на ранг Универзитета 1905. године, превладала је критичка историографија. Овакав развој историјске науке и кадровске промене, довешће до наглог успона наставе историје у високом образовању. На овим темељима постављени историјска наука и наставни рад, наставиће свој развој у новој држави. У периоду између два светска рата историчари ће проширити тематски круг својих интересовања, користити до тада занемарене изворе и архивску грађу, примењивати савремене методе истраживања. Примена научних достигнућа и њихово преношење студентима, позитивно ће се одразити и на наставу. За овај период је карактеристично гранање научних дисциплина, квалитетан наставни кадар и подизање наставе на један виши ниво. С правом се у историографији сматра да у међуратном периоду у погледу научних, стручних и образовних потенцијала, Београдски универзитет није заостајао за европским високошколским установама.

После Првог светског рата, обновљен је рад Београдског универзитета у новим условима и са новим задацима. Очекивања од водеће наставно-научне установе, поред постојећег Загребачког свеучилишта и новооснованог Универзитета у Љубљани, била су велика а произлазила су из потребе нове државне заједнице јужнословенских народа за висококвалификованим стручњацима и интелектуалном елитом. „Свесна своје улоге у обнови земље“, то је препознала и студентска омладина која је на збору одржаном 16. марта 1919. године усвојила Резолуцију у којој су изнети захтеви које је требало испунити како би се омладини омогућило да се „врати нормалном животу и посвети културном раду“. Од народног представништва је захтевано да Универзитет почне са радом најкасније до 15. априла, да се свим професорима упути позив да се врате из иностранства, а студенти ослободе војне обавезе, да им се обезбеде стипендије, домови и трпезе, да се измене студијски програми с обзиром на време изгубљено у школовању за време рата и да се сва наведена питања решавају уз учешће студената или њихових представника. Министарство просвете је упутило допис Ректору Универзитета да учини све што је могуће да се студентима изађе у сусрет.³⁹²

³⁹² АЈ, 66–146–420, Министарство просвете Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, П. Бр. 4881, 21. 3. 1919.

Припреме за почетак рада Универзитета вршене су током пролећа 1919. године. Обнављане су порушене зграде, набављан инвентар, литература за семинаре и библиотеке. За нормализацију рада је требало сачекати демобилизацију студената и наставника и повратак наставника који су се налазили широм Европе као део владиних делегација у дипломатским мисијама и раду на националној пропаганди.³⁹³ Предавања су почела у летњем семестру 1919. године а Универзитет је свечано отворен 1. маја. Према сећању савременика, настава је тек 1921. године почела да се одвија нормалним током.³⁹⁴

Због несређених прилика изазваних дуготрајним ратовима и у недостатку времена за доношење нових закона, Универзитет је почео да ради по до тада важећим прописима, Закону о Универзитету из 1905. са изменама и допунама, као и привременим актима које су доносили поједини факултети. Иако је рад на просветном законодавству почео одмах по завршетку рата, јединствени закони о универзитетима, као и остали школски закони, донети су тек деценију касније. За то је у новој држави требало превазићи бројне разлике у погледу културног наслеђа и утицаја, као и националних и политичких циљева, које су нарочито долазиле до изражаја у раду на универзитетском законодавству.

Двадесетих година је израђено неколико предлога закона о универзитетима али ниједан није ушао у скупштинску процедуру. Први нацрт је завршен већ 1921. године и о њему је расправљала Комисија за уједначавање свих универзитета у Краљевини која је заседала у Љубљани. Од 20. до 27. фебруара одржано је 13 седница којима је председавао министар просвете Светозар Прибићевић. Истичући важност посла који је Комисији стављен у задатак, министар је приликом поздравне речи изјавио да је „просвета она духовна веза која ће /.../ уједињење учврстити и не само то, она је основа уједињења“. У раду Комисије су учествовали професори сва три универзитета, међу којима су били и историчари Станоје Станојевић и Фердо Шишић. У записницима са седница је забележено да су се сви чланови Комисије сложили са основним начелима закона, посебно оним одредбама које се тичу народног јединства, а разлике у мишљењима су се испољавале само у питањима „спореднијег значаја“. Расправљало се о томе да ли ће за основу бити узет Закон о универзитету у Београду или Загребу или је

³⁹³ Многи студенти су погинули у рату, налазили су се у емиграцији, заробљеништву, или су још увек били војно ангажовани. Штета коју су претрпели због обуставе наставе на Београдском универзитету за време Балканских и Првог светског рата делимично је ублажена школовањем у иностранству, на Универзитетима савезничких земаља Француској, Великој Британији, Чехословачкој и Пољској.

³⁹⁴ Иван Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, Универзитет, Београд 1988, 19.

потребно изградити потпуно нови нацрт.³⁹⁵ Утврђене су најважније одредбе које је требало предвидети законом: слобода наставе и учења, аутономија универзитета, трајање семестара, распоред и обим наставе, испити, положај наставника и организација факултета уопште. На једној од седница је констатовано да је неопходно да се „средња школа подигне на виши ниво јер не даје потребно знање за факултет“. Као главна тенденција новог закона истакнут је принцип јединства свих универзитета који ће тако „са више замаха и бољим полетом радити на реализацији јединствене политичке мисли нашег народа“.³⁹⁶

У раду комисије на уједначавању универзитетског законодавства јављали су се бројни проблеми и неслагања. Тек ће после проглашења диктатуре и идеологије интегралног југословенства, услед настојања режима да учврсти државно и национално јединство, доћи до уједначавања законодавства у свим друштвеним областима и доношења Закона о универзитетима 29. јуна 1930. и Опште уредбе Универзитета 1931. године. Сврха ових правних аката је била да уједначе организацију и рад свих универзитета у Краљевини. Закон из 1930. је дефинисао универзитете као „највише просветне установе за стручну спрему, обрађивање науке и изграђивање националне културе“.³⁹⁷ Изграђивање националне културе је био нови задатак који је намењен југословенским универзитетима чиме су поред научно-образовне добили и национално-интегративну и културно-политичку улогу.³⁹⁸ Нису извршене значајније организационе промене у односу на Закон о универзитету из 1905. године, који је узет за правну основу нових универзитетских аката.³⁹⁹ Законом из 1930. гарантовани су аутономија универзитета и академске слободе што је дефинисано у чл. 35 „наставници су потпуно слободни у свом научном раду, и нико их због њиховог научног излагања не може позвати на одговорност“.⁴⁰⁰ Општа уредба Универзитета је ближе регулисала питања катедри, наставника, слушаца и испита.

³⁹⁵ Предлог професора загребачког универзитета је био да се за основу користи Закон о универзитету у Београду јер представља најбољу редакцију или да се изради потпуно нови.

³⁹⁶ АЈ, 66–591–978.

³⁹⁷ *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Т. Баралић, Научна књига, Београд 1967, 258; *Службене новине*, бр 149, 4. 7. 1930.

³⁹⁸ Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004, 23; Божидар Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, *Годишњак града Београда*, књ. 9–10, б. и, Београд 1963, 36.

³⁹⁹ Потврђен је ранији начин управе са мањим изменама. Универзитетски Савет (ректор, проректор, декани, професори) је преименован у Универзитетски сенат и установљени су дисциплински судови за наставнике и студенте. *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 259–262.

⁴⁰⁰ Исто, 258, 270. Аутономија универзитета подразумева у првом реду слободу наставног и научног рада. Ово начело је у међуратном периоду произлазило из више законских аката, пре свега Видовданског (чл.

Тридесетих година тежило се даљој унификацији законодавства у високом школству што је требало постићи доношењем заједничких уредби за истоимене факултете. Тиме би на свим факултетима на истоветан начин била регулисана питања у вези са организацијом наставе и системом студија. Расправе око доношења заједничких уредби факултета трајале су дуго без постигнуте сагласности. У другој половини 30их година просветне власти су извршиле притисак да се целокупан процес убрза захтевајући од факултета да поднесу пројекте уредби у складу са постојећом регулативом. Донете су заједничке уредбе свих факултета (Технички 1935. године, Медицински 1936, Ветеринарски 1936, Правни 1938, Пољопривредни 1939), осим Филозофског. Даљи рад на овом питању био је онемогућен 1939. године када је стварањем Бановине Хрватске просветна делатност у овој области изузета из надлежности централних органа.⁴⁰¹

За све то време извођење наставе је регулисано постојећим прописима и доношењем правилника привременог карактера. Водећи рачуна о државним потребама, изгубљеном времену на студијама и тешкоћама за редован рад, Универзитетски савет је 1919. године прописао *Правилник о регулисању школског рада* на појединим факултетима (Филозофском и Правном). Циљ је био да се скраћеним трајањем и променом режима студија омогући лакше стицање дипломе за неколико генерација студената. Наставницима је стављено у задатак да изврше редукацију својих предмета и о томе обавесте надлежне органе факултета. Скраћивање програма вршено је искључиво смањењем броја часова. Наглашено је да не сме бити изостављена ниједна научна

16) и Октроисаног устава (чл. 15, с тим да је члан 16 прописивао да су све установе за образовање под државним надзором), и закона који се односе на организацију и рад Универзитета. Аутономија универзитета је изражавана кроз више принципа: изборност универзитетског особља од стране универзитетских органа на основу стручних и моралних особина кандидата а не политичких, личних утицаја и учешћа Министарства просвете у постављењима; сталност и непокретност професора у служби (наставник не може бити уклоњен из службе нити премештен на други положај); наставни и научни рад не смеју бити контролисани од власти или тела ван универзитета, дисциплинска одговорност наставника и студената је у надлежности универзитета; право универзитета на својину, поклон и завештање; по предлогу универзитета врше се све измене и допуне закона које се односе на његову организацију и уређење. (D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 24; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 43–44). У Закону из 1930. Универзитети су дефинисани као „аутономна тела под непосредним врховним надзором Министарства просвете“. (*Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 258). Међутим, чести су били покушаји просветних власти да аутономији дају другачији смисао од онога каквим га је законодавац установио. Током целог међуратног периода управа Универзитета и наставници су настојали да се одбране од утицаја режима и политичких партија и иступали су против сваког покушаја нарушавања аутономије. Видети: Бранка Прпа-Јовановић, „Борба наставника Београдског универзитета за академске слободе (1929–1941)“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 175–180.

⁴⁰¹ Снежана Бојовић, *200 година Београдског универзитета (1808–2008): историја институције*, Принцип, Београд 2008, 131; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 36.

дисциплина, него да се предмети у целини испредају у што краћем року. Тиме је студирање учесника рата и лица ометених ратом било знатно убрзано. Поред скраћивања наставних програма то је постизано и приликом полагања испита. Студентима са 6 одслушаних семестара дато је право полагања дипломског испита, док су они са 4 или 5 семестара морали да одслушају још 2 односно 1 допунски семестар. Правилник је требало да има привремени карактер и да важи само до 1920. године али је због недоношења универзитетских закона и прописа његова важност продужавана. Све до 1925. постојале су различите категорије студената у погледу режима студија (уписа, похађања наставе и полагања испита).⁴⁰²

Паралелно је рађено на новим програмима студија. У мају 1919. године заседала је конференција наставника Филозофског факултета која је расправљала о питањима „груписања предмета“. Одлучено је да се подела на наставно-научне групе изврши „према потребама државне службе и средњошколске наставе“ што је наведено у представци послатој Министарству просвете.⁴⁰³ У школској 1920/21. донет је низ уредби, расписа и указа, који су имали за циљ нормализацију наставе и регулисање постављења наставника.⁴⁰⁴ Настава се, према раније установљеној пракси, изводила тако што је изучавање појединих дисциплина подељено на научне групе (касније катедре) у оквиру којих су постојали прописани главни, споредни и помоћни предмети. Постојале су две врсте испита дипломски и научно-докторски.⁴⁰⁵ Упркос бројним тешкоћама у раду универзитета, државне и универзитетске власти су током целог међуратног периода истрајавале у настојањима да прошире рад факултетâ. Систем студија на Филозофском факултету, утемељен у годинама пре Првог светског рата, представљао је добру основу за развој. Пријем нових наставника на рад на Универзитету, условио је даље гранање научних дисциплина. Упоредо са тим оснивани су нови семинари и приручне

⁴⁰² *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 230–231, С. Бојовић, 200 година Београдског универзитета, 123, 118; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 27.

⁴⁰³ АЈ, 66–147–421. Ректор универзитета Богдан Гавриловић и историчар Станоје Станојевић учествовали су у раду конгреса високошколских наставника у Прагу одржаном 14. и 15. маја 1922. године. АЈ, 66–592–975.

⁴⁰⁴ У раду Универзитетског већа у првој деценији постојања нове државе доминирали су послови везани за избор професора и решавање питања у вези са наставом, да би се од 1931. више бавили решавањем студентских питања услед јачања студентског покрета. Боро Мајданац, „Универзитетско веће 1921–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 97.

⁴⁰⁵ С. Бојовић, 200 година Београдског универзитета, 129–130. Како су на Филозофском факултету изучаване разнородне науке, 1921. године предложено је да се изврши подела на два Факултета Филозофски и Природно-математички. До тога није дошло, него је 1924. факултет подељен на Одсек за хумане и Одсек за егзактне науке, с тим да очува јединство факултета тако што ће се заједно решавати сва општа питања. Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 92.

библиотеке, што је довело до повећања броја наставно-научних група и даље реформе наставе.⁴⁰⁶ Тиме су створени услови за ужу научну и стручну специјализацију студената.⁴⁰⁷

После неколико измена, 1927. године извршена је дефинитивна редакција научних и испитних група на Филозофском факултету која ће бити задржана до Другог светског рата.⁴⁰⁸ Када је реч о студијама историје, промена се односила на повећање броја дисциплина које су предаване на факултету и увођење нових предмета. За разлику од традиционалне поделе на општу и националну историју, као издвојене области изучаване су народна историја, историја старог, средњег, новог века, византологија и помоћне историјске науке.⁴⁰⁹ Вежбе су се изводиле у оквиру 5 семинара: Српски семинар (Одељење за историју српског народа и осталих Јужних Словена/Одељење за народну историју, основан 1901. године),⁴¹⁰ Семинар за историју старог века, Семинар за општу историју новог века, Семинар за византологију, Семинар за помоћне историјске науке и

⁴⁰⁶ Семинарску наставу је на Универзитету у Берлину увео у XIX веку историчар Леополд Ранке, а убрзо је прихваћена и на другим европским универзитетима. Значај семинарског рада за студенте препознат је и на Београдском универзитету. Двадесетих година XX века на Филозофском факултету нису постојала одељења и катедре, него наставно-научне или испитне групе, док су се вежбе изводиле у Семинарима. Ђ. Антић, „Uvod u istorijske studije kao univerzitetski predmet u Beogradu“, 195, 208.

⁴⁰⁷ Са 19 предратних, број наставно-научних група се у 1925/6. повећао на 26, а у школској 1939/40. на 27. Број факултетских установа (семинара, лабораторија, завода) повећао са са 23 на 41. И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 20, 24, 32; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 37, 38, С. Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 131–132.

⁴⁰⁸ Почетком 20их било је разних предлога за измене студијских програма историје. Редовни професор Виктор Новак је 1925. године упутио факултетском Савету захтев да се у званичним називима предмета у оквиру којих је изучавана национална историја уместо Историја Срба користи формулација Историја Срба, Хрвата и Словенаца, као и да се помоћне историјске науке уврсте у програм као обавезан предмет. Његов предлог је делимично усвојен, тиме што је у употребу уведен „компромисни“ назив народна историја. Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 102.

Било је и захтева да се на на студијама историје изучавају и модерни језици (француски, немачки, руски). АЈ, 66–147–421, Универзитет у Београду, бр. 1851, 15. 5. 1925.

Израђен је и пројекат заједничке уредбе филозофских факултета у Краљевини која није изгласана али је сачувана у изводима у Зборнику закона Д. Баралића. Овом уредбом било је предвиђено више група у оквиру којих би се изучавале историјске науке: за народну, општу историју, византологију, помоћне историјске науке (за архивску службу), као и један број двопредметних група: „историско-социолошка“, „историско-географска“, „историско-класична“. У погледу научности овај предлог је био бољи утолико што је постојала већа диференцијација научних дисциплина, издвајање помоћних историјских наука и византологије као научних грана које се у то време нагло развијају. Утицај савремене методологије је видљив на основу тога што се у плану студија свих група инсистира на интензивнијем изучавању класичних, модерних језика и помоћних историјских наука, као и археологије. Могло би се закључити да идеолошки уплив у наставу овом уредбом видљив једино по томе што је прописивано да се народна историја изучава на свим студијским групама у оквиру главних предмета. *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 419–452.

⁴⁰⁹ Према једној подели из 1938. године постојале су три катедре: катедра за народну историју, катедра за општу историју (предмети: стари век, средњи век и помоћне историјске науке, нови век) и катедра за византологију. АЈ, 66–147–421, Списак катедара на Филозофском факултету у Београду.

⁴¹⁰ Друга два одељења у оквиру српског семинара била су: Одељење за српску и словенску филологију и Одељење за историју српске књижевности са јужнословенском.

историју средњег века.⁴¹¹ Систем испитних (дипломских) група је одговарао претходној редакцији закона. Група за народну историју је полагала дипломски испит из А) народне историје, Б) опште историје и уз то историје Византије или оријенталне филологије и В) помоћних историјских наука и историје југословенске књижевности и уз то једног предмета по избору (историја уметности, српски језик, 1 словенски, класични или модерни језик, етнологија са етнографијом, класична археологија). Дипломски испит за кандидате који су се определили за општу историју је обухватао А) општу историју, Б) народну историју и историју Византије и В) један изборни предмет (етнологија са етнографијом, географија, 1 класични језик, југословенска књижевност, историја уметности, историја музике).⁴¹²

Настава се све до 1925. године одржавала по скраћеном систему. Распоред предавања и вежби је често био импровизиран, у најбољем случају усклађен са планом рада семинара. Стање универзитетске наставе и научне делатности могуће је пратити тек од зимског семестра школске 1924/25. када је обновљено штампање *Извештаја ректора и Преглед предавања/Универзитетски календар*. На студијама историје су биле заступљене дисциплине струке које су прописане Општом уредбом о универзитету и Уредбом Филозофског факултета. У оквиру дефинисаних хронолошких периода, наставници су осмишљавали теме (курсеви) које ће предавати и о томе обавештавали ректора пре почетка семестра. Савет Филозофског факултета је на основу пријављених курсева састављао програм студија за наредни семестар.⁴¹³ Професори су у наставном раду углавном остајали у оквирима свог научног интересовања. Њихова предавања су била саображена резултатима најновијих истраживања. Често су, на основу личних интересовања, неформално уводили одређене теме у предавања за студенте и тим путем их упознавали са достигнућима савремене историографије. Према Општој уредби о

⁴¹¹ АЈ, 66–147–421, Универзитет у Београду, Деканат Филозофског факултета, бр. 3703, 19. 4. 1938.

⁴¹² Студенти су имали обавезу да на почетку семестра поднесу наставницима уписнице са наведеним предавањима и вежбама које ће похађати. Наставници су потписом одобравали избор предмета и потврђивали њихово уредно похађање на крају семестра. То је било неопходно јер је Уредбом Филозофског факултета био утврђен број семестара за дипломски испит и број недељних часова потребних за признавање семестра. Студенти су били у обавези да слушају 12 часова недељно, док су наставници били у обавези да држе 6 часова од чега су половина предавања.

Према Уредби о изменама и допунама уредбе о Филозофском факултету из 1927. предмети под А и Б су били стручни. Студенти су били у обавези да слушају предавања и вежбе из свих предмета (под А 6 часова, под Б 5 часова и В 4 часа недељно). За сваки од предмета у зависности од групе у коју је разврстан, као услов за полагање дипломског испита постојала је обавеза у погледу броја одслушаних семестара (А 8 семестара, Б 6, В 4 семестра). Стручни предмети су на дипломском испиту полагани писмено и усмено, а помоћни само усмено. Додатни услов за приступање дипломском испиту је био уверење о раду у Општем педагошком семинару у трајању од најмање једног семестра.

Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду, 325–327, 330–336, 406–412.
⁴¹³ Исто, 330.

Универзитету из 1931. године студентима је остављена слобода избора предмета које ће слушати али су испите могли да полажу само у складу са одредбама Уредбе о Филозофском факултету.⁴¹⁴ Услед флексибилности наставних планова и распореда и честих одсуствовања наставника (некад и по 2 семестра због различитих обавеза) нису сваке школске године били понуђени исти курсеви.

У оквиру научно-испитне групе за општу историју првобитно су изучаване историја старог, средњег и новог века. Општа историја средњег века и Општа историја новог века су од 1905. године као посебне научне дисциплине изучаване у оквиру једног семинара.⁴¹⁵ У периоду између два светска рата више пута је долазило до промена у организационој структури семинара и студијских група. Школске 1930/31. године Семинар за општу историју је подељен на два дела од којих се један бавио историјом новог века а други историјом средњег века и помоћним историјским наукама.⁴¹⁶ До Првог светског рата управник Семинара за општу историју је био Драгољуб Павловић. По обнављању рада Филозофског факултета наследио га је Јован Радонић који је 1919. године изабран за редовног професора опште историје средњег века. Он ће наставити да ради и после одласка у пензију као хонорарни наставник (1935–1937).⁴¹⁷ Због обима посла Семинару за историју средњег века и помоћне историјске науке је 1934. године додељен на рад у звању асистента Михаило Динић, тада професор у средњој школи.⁴¹⁸ Када је 1937. године постао доцент, предавао је Општу историју средњег века и Историју Хрвата (1939/40). Место професора за општу историју новог века није дуго остало упражњено после смрти Драгољуба Павловића. У летњем семестру 1923. на рад је примљен Ђорђе Афанасјев, као хонорарни професор. Његова предавања су била специфична по томе што их је држао на француском језику. Ђорђе Афанасјев је био један од руских професора који нису успели да савладају српски језик у довољној мери па су због тога предавали на неком од светских језика.⁴¹⁹ То није било нимало неуобичајено с обзиром да су многе катедре од својих студената захтевале знање

⁴¹⁴ Исто.

⁴¹⁵ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 244.

⁴¹⁶ Савет Филозофског факултета је ову одлуку донео на предлог професора Виктора Новака. АЈ, 66–147–421, Универзитет у Београду, Деканат, бр. 4095, 20. 11. 1929; Министарство просвете, Опште Одељење, бр. 4895, 18. 2. 1930.

⁴¹⁷ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 245.

⁴¹⁸ АЈ, 66–147–421, Министарство просвете Краљевине Југославије, П. Бр. 43481, 13. 12. 1934. Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 245.

⁴¹⁹ Исто; Драгомир Бонцић, „Руски емигранти наставници Београдског универзитета од 1920. до средине 20. века“, *Србија и Русија 1814–1914–2014*, Михаило Војводић (ур.), Српска академија наука и уметности, Београд 2016, 239.

страних језика због тога што су за поједине курсеве постојали само страни уџбеници и литература. До 30их година XX века у настави је употребљаван углавном француски, а потом све чешће немачки језик. Коришћење стране литературе подстицали су професори школовани на страним универзитетима.⁴²⁰ Чак је и за асистенте универзитета било прописано обавезно знање француског, немачког или енглеског језика за стручне потребе.⁴²¹ Од 1923. године историју новог века је као доцент предавао Васиљ Поповић, који је 1926. изабран за ванредног професора и управљао Семинаром за општу историју новог века до 1930. године. Водећи рачуна о потребама наставе, Васиљ Поповић се научно бавио општом историјом, пре свега темама као што су *Источно питање* (Београд 1928), *Европа српско питање у периоду ослобођења 1804–1918* (Београд 1940). Васиљ Поповић је заслужан и за набавку великог броја књига чиме је створио једну од најбољих семинарских библиотека на Београдском универзитету.⁴²² Од 1934. године поред њега, предавања из опште историје новог века је држао Васа Чубриловић, најпре у звању доцента, а од 1939. ванредног професора.⁴²³

С обиром да су се историчари међуратног периода у оквиру југословенских студија бавили сакупљањем и истраживањем архивске грађе, значајно побољшање на студијама историје представљало је увођење помоћних историјских наука без којих „не би могао бити испуњен основни методолошки задатак“.⁴²⁴ Помоћне историјске науке су као посебан предмет уведене 1924. године. Први предавач је био професор са Загребачког универзитета Виктор Новак⁴²⁵ који је упоредо (1924–1930) предавао Историју Хрвата, а од 1930. Општу историју средњег века. После пензионисања Јована Радонића, Виктор Новак је постао управник Семинара за општу историју средњег века и помоћне историјске науке. У свом научном и наставном раду највише се бавио латинском палеографијом за коју је написао уџбеник, по мерилима савремене науке и

⁴²⁰ Предраг Марковић, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 181, 187, 190; *Isti, Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Savremena administracija, Beograd 1992, 191, 197.

⁴²¹ *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 253–256.

⁴²² Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 245; П. Марковић, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, 190.

⁴²³ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 245.

⁴²⁴ Марко Атлагић, „Помоћне историјске науке у Југославији и српским универзитетима и њихова будућност“, у: *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова* (ур. Бојана Димитријевић), Филозофски факултет, Ниш 2012, 196.

⁴²⁵ Савет Филозофског факултета је на основу реферата Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића изабрао Виктора Новака, професора Загребачког универзитета за редовног професора хрватске историје и помоћних историјских наука. АЈ, 66–138–413, Краљевина СХС, Универзитет у Београду, бр. 3935V, 7. 12.1923.

после вишегодишњих истраживања у библиотекама у Риму и Ватикану.⁴²⁶ Одређену улогу у афирмисању наставе помоћних историјских наука на Филозофском факултету имао је професор Станоје Станојевић због свог бављења дипломатиком, једном од темељних дисциплина помоћних историјских наука. Он је у *Гласу САНУ* у периоду 1912–1928. објавио низ студија о српској дипломатици (исправе из Дубровника, Босне, Хума, Рашке, Зете).⁴²⁷ Хронологију, сфрагистику и хералдику је у једном кратком периоду, школске 1925/26. године, предавао Милко Кос, који је упоредо држао Историју Словенаца.⁴²⁸

За наставу из историје старог века био је задужен професор Никола Вулић, од њеног увођења као посебне области изучавања на Великој школи 1897, па све до свог пензионисања 1938. године.⁴²⁹ Истовремено Н. Вулић је вршио дужност управника Семинара за историју старог века, да би га на тој позицији наследили прво Веселин Чајкановић, а затим од 1941. године Растислав Марић, доцент класичне филологије.⁴³⁰ Историју старог века су полагали студенти групе за општу историју као главни предмет и студенти народне историје и класичне филологије као споредни предмет под Б.⁴³¹ У периоду између два светска рата Никола Вулић је држао предавања највише из историје старе Грчке, затим Историју источних народа и Историју наше земље у римско доба. С обзиром да је у оквиру овог предмета изучаван период римске владавине на територији југословенске државе, Историја Рима је као посебан предмет била заступљена у мањој мери у односу на Историју Грчке и Старог истока.⁴³² Никола Вулић је у свом научном раду примењивао нови метод истраживања који повезује различите дисциплине класичну филологију, историју и археологију у ширу науку о антици. На часовима семинарских вежби темељно се бавио критиком историјских извора. Процењујући да ученици гимназија долазе на факултет са недовољним знањем грчког и латинског језика, посебно је инсистирао на изучавању класичних језика, које је сматрао „темељем науке о

⁴²⁶ АЈ, 66–138–413, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, 21. 4. 1925; *Преглед предавања/Универзитетски календар, 1925–1941.*

⁴²⁷ М. Атлагић, „Помоћне историјске науке у Југославији и српским универзитетима и њихова будућност“, 200.

⁴²⁸ Универзитет у Београду, *Универзитетски календар за школску год. 1925–1926.*, Штампариија Драг. Грегорића, Београд 1925, 43.

⁴²⁹ Према накнадној одлуци, Никола Вулић је наставио да ради и по одласку у пензију. Као члан Академије наука бесплатно је држао часове из историје старог века до избора новог наставника за тај предмет. Универзитетско веће је одредбе закона према коме је Н. Вулић пензионисан окарактерисао као врло штетне „за правилан рад факултета“. АЈ, 66–99–290; 66–147–421, Ректорат, бр. 17207/38.

⁴³⁰ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 240.

⁴³¹ Као изборни предмет на катедри за Византологију и Етнологију. Исто.

⁴³² *Преглед предавања/Универзитетски календар, 1925–1938.*

старини“ и основом за добар научни рад. Редовно је пратио најновију историографску продукцију и студентима препоручивао додатну литературу а затим подстицао дискусију о најновијим научним истраживањима. У једном интервјуу у листу *Правда* је изјавио да се залаже против тога да професори пишу уџбенике за студенте због тога што се тиме наставници удаљавају од посла научника, а студенти од предавања. Поред осталог уџбеници садрже само основна знања, а он је студенте подстицао да користе додатну литературу, чак и на страним језицима. Професор Вулић је остао упамћен по великој посвећености раду са студентима, са којима је остваривао добар однос и сарадњу и уживао велико поштовање. Био је један од ретких професора Филозофског факултета који је одржавао консултације сваког радног дана у два термина по сат времена, пре подне у згради Факултета и поподне у свом стану. На испитима је настојао да хумором и ведрином студенте ослободи треме. Чак и према онима који нису успевали да положи испит у првом покушају показивао је разумевање због њиховог „несналажења у одговорима“.⁴³³

На Филозофском факултету у југословенској Краљевини настављена је одраније установљена пракса да се у оквиру једног семинара упоредо предају средњовековна и новија национална историја. За извођење наставе из ових предмета били су задужени професори Станоје Станојевић⁴³⁴ и Владимир Ћоровић, најзначајнији представници националне науке у међуратном периоду. Од када је изабран за редовног професора 1919. године, Станоје Станојевић је држао предавања о Српској деспотовини, односима папске курије према српском народу, српској војсци у средњем веку, Сави Немањићу. Држао је часове из Историје Србије 1804–1918.⁴³⁵ Национална историја је изучавана у српском семинару у Одељењу за историју српског народа и осталих Јужних Словена. Иако садржана у називу Одељења, историја југословенских народа готово да није предавана пре Првог светског рата, док су у периоду Краљевине били спорадично заступљени курсеви из Историје Словенаца који је држао Милко Кос и Историје Хрвата

⁴³³ Ирена Љубомировић, „Настава историје Старог Рима на београдском Универзитету у првој половини XX века“, у: *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова* (ур. Бојана Димитријевић), Филозофски факултет, Ниш 2012, 274–277; Видети и: Иста, *Никола Вулић – историчар антике*, Филозофски факултет, Ниш 2013.

⁴³⁴ Станоје Станојевић је био главни уредник *Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке* на којој су радили еминентни научници међуратног периода. Укупно је објављено 4 тома 1925–1929. године. Енциклопедија садржи чланке из разних научних дисциплина који се односе на политички, историјски и културни развратак народа који су живели у југословенској Краљевини. Савременици су истицали значај овог издавачког подухвата јер се сматрало да ће допринети подизању националне свести и осећаја припадности заједничкој држави. Дело је актуелно и данас и представља важан историјски извор. Године 2010. у Новом Саду је објављено 3. фототипско издање.

⁴³⁵ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 236.

коју је предавао Виктор Новак. Једино је Владимир Ђоровић, од 1919. ванредни а од 1921. редовни професор⁴³⁶, више година предавао Историју Јужних Словена од доласка на Балкан до краја XVIII века. Осим тога држао је предавања из Историје Босне и у низу семестара неколико курсева из хронологије, нумизматике и српске епиграфике. Говорио је студентима о Историји Срба у XIX веку, односима Србије и Аустрије у XX веку и другим питањима.⁴³⁷ В. Ђоровић и С. Станојевић су се као наставници издвајали по темељно припремљеним предавањима, активним учешћем у семинарским вежбама и великим интересовањем за напредовање својих студената.⁴³⁸ Године 1921. написали су уџбеник *Изабрани извори за историју српског народа*.⁴³⁹ Више пута су упућивали молбе Министарству просвете да се олакша „усавршавање универзитетског подмлатка на страни“, да се у иностранство пошаљу два студента српске историје, како би се боље упознали са савременом методологијом. Године 1931. на научно усавршавање у иностранству послат је Ђорђе Радојичић „да у интересу службе и наставе на факултету проучи неколико научних питања“ и како би „факултет његовим повратком добио нову научну снагу“.⁴⁴⁰

Поред Станоја Станојевића и Владимира Ђоровића, предавања из националне историје држали су Душан Поповић и Драгослав Страњаковић. Душан Поповић је 1926. изабран за доцента, 1931. ванредног и 1940. редовног професора. Значајне су његове монографије о *Хајдуцима*, *Цинџарима* и *Београду 1718–1739*. У свом научном раду исказивао се и као историчар Срба у Војводини. У предавања је увео нову дисциплину историјску социологију.⁴⁴¹ Драгослав Страњаковић од 1926. асистент, 1935. доцент, 1940. ванредни професор, научно се бавио политичком историјом Срба у XX веку, њеном пијемонтском улогом и националном афирмацијом Југословена.⁴⁴² Када је 1940.

⁴³⁶ АЈ, 66–592–979.

⁴³⁷ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 239.

⁴³⁸ Исто, 236–239.

⁴³⁹ Државни Архив Србије (ДАС), Филозофски факултет Универзитета у Београду (Г–208), Ф. 3.

⁴⁴⁰ АЈ, 66–147–421, 1923; АЈ, 66–591–979, Извештај о раду Филозофског факултета, 7. 2. 1921; АЈ, 66–139–413, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 30818, јун 1931.

⁴⁴¹ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 237.

Према Општој уредби о Универзитету, социологија је постојала као предмет који се изучавао уз историју, филозофију и етнологију. Професори Филозофског факултета Јован Цвијић, Никола Вулић, Станоје Станојевић, Јован Радонић, Тихомир Ђорђевић, Јован Ердџановић, Владимир Ђоровић и Виктор Новак, дали су предлог да се оснује катедра за социологију. У образложењу су навели да постоји оправдана потреба да се приступи „социолошком проучавању нашег народа“ и да се после Првог светског рата због разноврсности земље јавила потреба за дубљим проучавањем друштвених односа. Поред историје, битна су и знања из социологије народа који живе у заједничкој држави. За развој ове науке постоји добра основа, дефинисани су циљеви, методе а разрађује се и терминологија. АЈ, 66 147 421, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 4318, 4. 2. 1935.

⁴⁴² Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 236.

године изабран за ванредног професора, Михаило Динић је из семинара за општу историју средњег века премештен у Одељење за народну историју у српском семинару. На предавањима је посвећивао нарочиту пажњу народној историји средњег века.⁴⁴³

Управник Одељења за историју Српског семинара је до 1931. године био Станоје Станојевић а потом Владимир Ћоровић. При Одељењу је 1922. основан Институт за сакупљање извора за историју српског народа 1908–1918. године. Према Правилнику његов задатак је био сакупљање усмених и писаних података и литературе о овом добу (расправе, брошуре, новине, огласи, фотографије), научна обрада и припрема за штампу и систематско издавање извора.⁴⁴⁴ Одељење за историју Српског семинара је у међуратном периоду посетио велики број научника и студената из иностранства који су се интересовали за политичку, културну, уставну историју. Професори у српском семинару су уз подршку Министарства просвете успешно обновили семинарску библиотеку новим књигама и часописима. Такође су обезбеђене књиге које су поклањане страним научницима, јер је њихова делатност по повратку у своју земљу била значајна за пропагирање југословенске идеје у иностранству.⁴⁴⁵

Посебно место у универзитетској настави историје је имало изучавање византологије. Свест о доприносу византијске цивилизације и значају византијске историје за јужнословенско поднебље у средњем веку, као и тежња да се прати развој медијевистике и византологије у европским државама, пре свега Немачкој, подстакла је професоре Филозофског факултета да посвете већу пажњу овој области. Универзитетским и факултетским уредбама из 1924/25, 1927. и 1930. византологија је дефинисана као посебна научна дисциплина а Семинар за византологију као посебна организациона јединица Факултета. Према плану наставе из 1927. године који је остао на снази до краја међуратног периода, Историју Византије полагали су студенти националне и опште историје као споредни предмет под Б.⁴⁴⁶ Двадесетих година наставу из историје Византије је држао Драгутин Анастасијевић, први предавач још од оснивања Византолошког семинара 1906. Године 1919. изабран је за ванредног професора да би 1921. прешао да ради на Богословски факултет као редовни професор за грчки језик и

⁴⁴³ Исто, 237.

⁴⁴⁴ АЈ, 66–147–421, Српски семинар–Министарству просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, П. бр. 8373, 4. 12. 1922.

⁴⁴⁵ АЈ, 66–147–421, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, п. бр. 754, 4. 3. 1921; Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, п. бр. 18754, 2. 6. 1932.

⁴⁴⁶ Љубомир Максимовић, „Развој византологије“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 660; Радивој Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова*, Бојана Димитријевић (ур.), Филозофски факултет, Ниш 2012, 292.

историју византијске културе. Његов одлазак са Филозофског факултета није угрозио опстанак византологије као посебног предмета јер је остао да ради као хонорарни професор на месту управника Семинара за византологију све до 1931. године. Један од његових највећих доприноса било је обнављање у Првом светском рату потпуно уништене семинарске библиотеке. Драгутин Анастасијевић је углавном држао општи курс из историје Византије са семинарским вежбама посвећеним новогрчкој филологији и анализи историјских извора (превод и коментар Прокопијеве тајне историје, извори о Самуиловој држави). На вежбама је давао студентима задатке да пишу оцене и реферате о новијим стручним публикацијама. Приредио је скрипте за Историју Византије и Културну историју Византије.⁴⁴⁷ Византолошки семинар је описивао као „стручну радионицу и библиотеку“ са радним временом од 8 до 20 часова у којој свакодневно за два стола чита око 20 студената. Због обима посла, у неколико наврата је тражио да му се додели асистент, који је у гимназији учио грчки, редовно похађао наставу и истакао се радом у семинару.⁴⁴⁸

Велики успех Семинара за византологију и наставника Филозофског факултета био је организовање Другог светског византолошког конгреса у Београду у априлу 1927. године. По свом значају овај догађај је далеко надмашио први такав научни скуп одржан у Букурешту 1924. Не само да је у Београду било 200 научника за разлику од 60 учесника на првом скупу, него је право учешћа дато свим заинтересованим научницима из савезничких, неутралних земаља и по први пут држава поражених у Првом светском рату. Присуство немачких научника било је од изузетног значаја имајући у виду да је прва катедра за Историју Византије основана на Универзитету у Минхену, затим домете које је достигала немачка византологија и да су се ту школовали и усавршавали у области медијевистике и С. Станојевић, В. Ћоровић и Ј. Радонић. Велике заслуге за успешан рад до тада највећег скупа византолога имао је Драгутин Анастасијевић као генерални секретар организационог одбора (са Николом Вулићем и Станојем Станојевићем). На конгресу су учествовала двојица у то време најеминентнијих стручњака из области византологије Карл Крумбахер из Минхена и Шарл Дил са Универзитета у Сорбони. Поред великог међународног значаја, конгрес ће представљати прекретницу за развој српске византологије јер је на овом догађају Станоје Станојевић

⁴⁴⁷ Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 659; Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 291–292; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 129; *Преглед предавања/Универзитетски календар*, 1925/26, 1930/31.

⁴⁴⁸ Министарство просвете је одбило овај захтев због недостатка материјалних средстава за постављање нових асистената. АЈ, 66–147–421, П. Бр. 16148, 4. 10. 1928.

запазио двадесетпетогодишњег византолога Георгија Острогорског и позвао га да дође да предаје на Универзитету у Београду.⁴⁴⁹

Тридесетих година десиле су се значајне персоналне промене у Семинару за византологију. Године 1931. Драгутин Анастасијевић се повукао са Филозофског факултета. До почетка рата предавања из Историје Византије су држали хонорарни професори Филарет Гранић и Георгије Острогорски. Филарет Гранић је 1932. године именован за управника Семинара за византологију. Он је 1932–1941. предавао културну историју Византије а истовремено је на Богословском факултету био редовни професор.⁴⁵⁰ У то време је на рад у Семинару примљен као асистент-волонтер Јеремија Митровић, наставник у гимназији.⁴⁵¹ Године 1933. долази до нових кадровских промена када у Византолошки семинар отприлике истовремено бивају примљени Георгије Острогорски и Владимир Мошин. Владимир Мошин је поред тога што је радио као професор Панчевачке гимназије био ангажован на извођењу семинарских вежби све док није добио постављење за доцента на Филозофском факултету у Скопљу.⁴⁵² Долазак Георгија Острогорског био је од већег значаја за наставу, семинар и развој српске и југословенске византологије. Иако му је Станоје Станојевић понудио место на Филозофском факултету још приликом сусрета византолога 1927. године, Г. Острогорски је одлуку о томе донео 1933. године, када је због приближавања доласка националсоцијалиста на власт у Немачкој и растућег ограничавања научних слобода, напустио посао приватног доцента на универзитету у Бреслау (данашњи Вроцлав) и шефа одељења за културну историју Источно европског института. Због недостатка средстава у буџету да се отвори ново стално наставничко место, до његовог постављења није дошло и био је ангажован као хонорарни професор. Г. Острогорски је тек од септембра 1940. радио као стални наставник у звању ванредног професора. Од Филарета Гранића преузео је управљање Византолошким семинаром.⁴⁵³

Георгије Острогорски је успешно руководио семинаром упркос великим материјалним недаћама које су га на новом постављењу затекле. Годишњи буџет за

⁴⁴⁹ Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 293; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 661, АЈ, 66–147–421, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 5035, 1. 4. 1929.

⁴⁵⁰ Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 293; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 662.

⁴⁵¹ Исто.

⁴⁵² С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 129.

⁴⁵³ Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 664, 665.

материјалне издатке семинара је смањиван, хонорарним наставницима накнаде за рад нису исплаћиване редовно, нико из семинара није предлаган за одлазак на византолошке конгресе 1936. и 1939, престало је чак и поручивање часописа *Byzantinische Zeitschrift*. Настава се ипак одржавала редовно на највишем академском нивоу. У то време Г. Острогорски је држао општи курс и семинарска вежбања на којима су читани извори. Како би олакшао рад студентима предлагао је да преради свој приручник *Geschichte des byzantinischen Staates* и прилагоди га као универзитетски уџбеник. Његовим највећим доприносом науци сматра се огромни истраживачки опус који је готово у целости настао у Београду. Оно по чему је остварио велики успех и у настави је његов смисао за синтезу и језгровито изражавање, и умећу да, према речима професора Радивоја Радића, „суштину читавих раздобља једне сложене и вишезначне цивилизације, каква је била византијска, сажме и објасни у свега неколико реченица.“⁴⁵⁴ Услед приближавања Другог светског рата није било више могућности за увођење крупнијих промена у наставни процес. Због изузетне несташице огрева у јануару и фебруару 1940. долази до обуставе наставе на целом факултету, а остало је забележено да су предавања у семинару прекинута 1. априла 1941. пет дана пред Априлски рат на курсу Византија од Константина Великог до Ираклија.⁴⁵⁵

Модернизација наставе је вршена постепено, са свешћу о природи и потребама средине. Студенти историје у међуратном периоду нису слушали увод у историјске студије и методологију историјске науке као посебне предмете. Међутим, доласком историчара школованих на страним универзитетима на наставничка места, постепено се мењао однос према овим предметима. Оснивање нових семинара и бављење научном историгорфијом дали су изванредан подстицај за бављење пре свега помоћним историјским наукама, док се о методолошким проблемима расправљало углавном на вежбама. Најстарији курс из Увода у историју је постојао 1922. године на Филозофском факултет у Скопљу. Узор за предавања из Увода је у наставне програме Филозофског факултета у Београду и Загребу стизао из Љубљане. Теорија и методологија историјске науке били су интегрисани у оквиру појединих предмета на основним студијама.

⁴⁵⁴ Исто; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 129; Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 295.

⁴⁵⁵ Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 666.

Међународни подстицај за развој ових темељних дисциплина историјске науке дошао је тек после Другог светског рата.⁴⁵⁶

Најважније питање за универзитетску управу и креаторе студијских програма било је за која занимања школују студенте. Један од циљева студија историје, с обзиром на убрзан развој историографије био је оспособљавање за самостални научни рад и стварање научног подмлатка, док је други, једнако важан био спремање наставника за рад у средњим школама. У студијским програмима Историје нису постојали предмети из педагогије, методике наставе и школске праксе, него су се наставничке компетенције стицале на вежбама у Педагошком семинару. Иницијатива за његово оснивање је потекла од Главног просветног савета који је дао стручно мишљење да Виша педагошка школа не може да врши свој задатак у пуном обиму и да потребе „нове школе“ налажу да се професори учитељских школа образују на Универзитету, док се на Вишој педагошкој школи могу образовати учитељи у народним, вишим народним и грађанским школама.⁴⁵⁷ Сличан закључак донет је у Савету Филозофског факултета.⁴⁵⁸ Године 1924. основан је Општи педагошки семинар са циљем да студенте Филозофског факултета упутује у предавања појединих предмета по средњим школама. У семинару су радили наставници универзитета, један из области педагогије, који је уједно био управник, по један наставник за друштвене и природне науке који су држали часове „теоријске обраде гимназијских предмета“ и одређени број наставника београдских средњих школа.⁴⁵⁹ У периоду између два светска рата за праћење рада студената историје у Педагошком семинару био је задужен Владимир Ђоровић.⁴⁶⁰ Наставници средњих школа су држали предавања два пута месечно и упућивали студенте у рад са ученицима.⁴⁶¹ Без гимназијских професора који „методику сваки дан у разреду на делу примењују“, није било могуће припремати студенте. Сарадња гимназијских и универзитетских наставника историје успостављена је преко Историјског друштва у Новом Саду и Београду.⁴⁶² Према

⁴⁵⁶ Ђ. Antić, „Uvod u istorijske studije kao univerzitetski predmet u Beogradu“, 193–212; *Преглед предавања/Универзитетски календар*, 1925–1941.

⁴⁵⁷ АЈ, 66–147–421, Главни просветни савет при Министарству просвете Краљевине СХС, С. бр. 89, 4. 4. 1923.

⁴⁵⁸ АЈ, 66–147–421, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, бр. 1288, 2. 7. 1923; Д-р Никола М. Поповић, „О спремању за наставнички позив на Универзитету“, *Просветни гласник*, бр. 5, 1920, 290–294.

⁴⁵⁹ Милорад Ванлић, „Педагошки семинар“, *Просветни гласник*, бр. 11, 924, 642.

⁴⁶⁰ *Преглед предавања/Универзитетски календар*, 1925–1941.

⁴⁶¹ АЈ, 66–147–421, Министарство просвете Краљевине СХС, бр. 11805, 30. 10. 1924; М. Ванлић, „Педагошки семинар“, 642.

⁴⁶² Исто, 643; Председник Историјског друштва у Новом Саду је био С. Станојевић, док је на челу „Историског друштва Београдског универзитета“ био В. Поповић. Друштва су „развијала своју делатност на обрађивању историске науке и историске наставе у средњој школи“. АЈ, 66–147–421, 2. 5. 1933.

правилнику о раду усвојеном 1930. године вежбе у Општем педагошком семинару биле су обавезне за све студенте који се опредељују за наставнички позив. Циљ вежби је био да будући наставници добију практично образовање за рад у средњој школи. Услов за обављање школске праксе стицали су студенти 4. године који су у току једног семестра (5. или 6) слушали педагогију са психологијом васпитања 3 часа недељно и положили колоквијум код наставника педагогије најмање добрим успехом. Кандидати су хоспитовали из свих предмета своје студијске групе (главних и споредних) у трајању од једног семестра. Завршном испиту у Општем педагошком семинару могао је да приступи кандидат који је добио уверење од наставника да је уредно долазио на семинарске часове, одслушао најмање 15 часова у средњој школи, одржао најмање 2 наставна огледа (часа) и израдио писмени задатак за пробни (испитни) час.⁴⁶³ Сачувани извештаји показују да се Општи педагошки семинар у свом раду суочавао са многобројним тешкоћама. Све време је постојао проблем недовољног броја наставног кадра за обављање обимног посла у Семинару. Често су упућиване жалбе Министарству просвете, међутим услед редукције буџета није постојала могућност да се ангажује додатно наставно особље. Према сачуваним извештајима декана Филозофског факултета то је онемогућавало редован рад. Тако на пример у школској 1935/6. студенти нису хоспитовали што је правдано објашњењем да један професор није могао да сâм да контролише рад око 200 студената у шест средњих школа.⁴⁶⁴

Поред редовне наставе и испита, на Филозофском факултету су постојали разни облици ваннаставних активности. Студенти су се најчешће организовали у удружења различитог карактера: потпорна, уметничка, спортска, културна, стручна. У међуратном периоду на Универзитету у Београду је постојао велики број студентских друштâва. Према подацима за школску 1924/25. годину било их је 34, да би се, оснивањем нових, тај број 1935/36. повећао на 50.⁴⁶⁵ Међу њима је било и Удружење студената историчара, формирано са циљем да се стара о стручном образовању својих чланова.⁴⁶⁶ О друштву

⁴⁶³ АЈ, 66–147–421, Министарство просвете, Опште одељење, бр. 6643, Правилник о организацији и раду Општег педагошког семинара Филозофског факултета Универзитета у Београду, 21. 2. 1930.

⁴⁶⁴ *Универзитет у Београду, Универзитет у школској 1935/36 години: годишњи извештај ректора универзитета са извештајима декана и другим извештајима*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1936; АЈ, 66–147–421, Општи педагошки семинар Савету Филозофског факултета, бр. 158, 27. 6. 1931; Министарство просвете Краљевине Југославије, бр. 22931, 17. 7. 1931; Министарство просвете, Одељење за средњу наставу, с. бр. 38425, 24. 10. 1931; Видети и: Милан Недић, „Универзитет и средња школа“, *Гласник Професора универзитета*, VII, 1927, стр. 63.

⁴⁶⁵ АЈ, 66–141–414, Списак студентских удружења одобрених од Универзитетских власти који постоје на Универзитету у Београду; ДАС, Г–208, ф. 23.

⁴⁶⁶ У употреби је било неколико назива: Студентско историјско друштво, Друштво студената историчара и Студентско историско друштво Београдског универзитета. АЈ, 66–141–414, Списак студентских

студената историје је сачувано мало података. Удружење је именовало управни (председник, потпредседници, секретари, благајници, књижничар) и надзорни одбор. У првој половини 30их као председници удружења помињани су: Фаик Механовић, Драгослав Страњаковић (1934) и студенткиња Ружица Арсеновић (1935).⁴⁶⁷ На основу комисијског прегледа студентских просторија у јулу 1938. сазнајемо да се Студентско историјско друштво налазило „у соби 17 старе зграде“ и поседовало „један већи стаклени затворени орман у коме се виде стручне књиге и књиге записника седница“.⁴⁶⁸ Према сачуваним извештајима Филозофског факултета последњи састанак друштво је одржало 1941. године.⁴⁶⁹

Увођењем диктатуре 1929. године и забраном рада свих студентских удружења политичког карактера, практично престаје рад и стручних удружења. Први правни акти о Универзитету (Закон о Универзитету из 1930. и Општа уредба Универзитета из 1931.) нису ближе регулисали рад студентских удружења. Како је њихов број растао, Ректор се 1933. године обратио Министарству просвете које је прописало Уредбу о удружењима слушалаца Универзитета. То је уједно био и један од заједничких прописа који су се односили на све југословенске универзитете. Уредбом су предвиђена два типа организовања студента, у репрезентативна удружења (представљају све студенте универзитета као једну целину и обавезно у свом називу има придев југословенски), док су у другу врсту убрајана културна, уметничка, спортска и стручна друштва. Универзитетски Сенат је одобравао оснивање и водио надзор над њиховим радом.⁴⁷⁰

У периоду који је уследио после доношења Уредбе, могуће је пратити активности Друштва студената историје. Њихов рад је углавном био усмерен на организовање културних, просветних, књижевних вечери и разних манифестација за сакупљање

удружења одобрених од Универзитетских власти који постоје на Универзитету у Београду; ДАС, Г–208, ф. 23; Универзитет у Београду, *Универзитет у школској 1935/36 години*, 1936.

⁴⁶⁷ АЈ, 66–141–414; ДАС, Г–208, ф. 23, пов. бр. 16, мај 1935, Захтев Ректората од Деканата да му пошаље називе студентских удружења која постоје на факултету. У овом извештају наведена су имена чланова управних тела удружења. Управни одбор су чинили: Фаик Механовић (председник), Милорад Лабудовић и Олга Сврзић (потпредседници), Јованка Тодоровић и Момчило Момиров (секретари), Ружица Арсеновић и Божана Костић (благајници), Иво Божић и Недим Филиповић (књижничари). Чланови управе били су Злата Крмпотић, Катица Мартински и Нада Томац. Надзорни одбор су чинили: Стојан Милосављевић, Велимир Николин и Мишић.

⁴⁶⁸ ДАС, Г–208, ф. 23, пов. бр. 35, 18. 7. 1938.

⁴⁶⁹ ДАС, Г–208, ф. 15.

⁴⁷⁰ АЈ, 66–141–414, Универзитет у Београду Краљевине Југославије, Ректорат–Министарству просвете, Опште одељење, бр. 10735, 26. 12. 1933; *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, 788; *Службене новине*, бр. 91, 21. 4. 1934; Драган Алексић, „Удружења страних студената на Београдском универзитету“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 292.

новчаних прилога. Посебно су се старали о организовању студентских библиотека. Више пута су се преко Ректора Универзитета обраћали Министарству просвете са молбом да им поклони књиге из домена историјске науке које имају у складишту јер је број књига којима су располагали био мали а „потребе чланова за читањем велике“.⁴⁷¹

Посебан вид активности је био организовање стручних и научних екскурзија на чему су били нарочито ангажовали када је 1929. године укинута помоћ из буџета Министарства просвете у ове сврхе.⁴⁷² Министарство просвете је налагало да екскурзије не смеју имати политички карактер нити се претворити у било какву политичку манифестацију а одобравало је новчану помоћ углавном за посете које поред научног имају и национални значај. Тридесетих година студентима историје је одобрено организовање неколико екскурзија. У јесен 1931. године одобрен им је одлазак на у Цариград и Свету Гору у трајању од двадесет дана. Професор византологије Драгутин Анастасијевић је извештају написао да је циљ путовања био упознавање са старинама византијске престонице и Свете Горе, „два главна духовна средњовековна центра“, од чега су студенти историје имали велику научну корист. Такође, ступили су и у контакт са студентима из Турске, док Бугарску том приликом нису посетили због „држања њених научника, учесника на Свесловенском географском конгресу“.⁴⁷³ Колико су међународне околности имале утицаја на сферу науке и културе видљиво је и на основу тога што је 1935. одбијен захтев студентског удружења да организује екскурзију кроз Бугарску.⁴⁷⁴ Исте године, у јуну 1935. је одобрена десетодневна екскурзија по Јужној Србији коју су предводили професори Станоје Станојевић и Владимир Ћоровић. Управи одељења за историју Српског семинара као организатору Министарство просвете је одобрило новчану помоћ у износу од 5000 динара јер је екскурзија по оцени просветних власти поред научног имала и национални карактер. Под вођством професора 30 студената историје обишло је Шумадију и Јужну Србију са циљем упознавања са важним историјским догађајима у средњем и XIX веку и посете манастирима Вољавча,

⁴⁷¹ АЈ, 66–141–414, Ректору Београдског универзитета–Студентско историско друштво, 11. 2. 1933; Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 5712, 24. 2. 1933; Студентско историско друштво Београдског универзитета–Господину Министру просвете, бр. 8, 12/XII 1937; Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Опште одељење, бр. 14605, 24. 12. 1924.

⁴⁷² АЈ, 66–147–413, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Опште одељење, бр. 7386, 8. 5. 1929.

⁴⁷³ АЈ, 66–147–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, пов. бр. 9604, 27. 5. 1930.

⁴⁷⁴ АЈ, 66–141–411, Ректор–Господину Министру просвете, бр. 3875, 9. 4. 1935; Министарство просвете, Опште одељење, П. Бр. 14070, 11. 4. 1935.

Враћевшница, Љубостиња, Студеница, Сопоћани, Ђурђеви Стубови, Црква Св. Петра и Павла на Лиму, Грачаница на Косову, Дечани, Пећка Патријаршија.⁴⁷⁵

Уз све напоре који су улагани у њено унапређење, постојали су бројни чиниоци који су умањивали делотворност универзитетске наставе. Током целог међуратног периода јављали су се многобројни проблеми, пре свега материјалне природе, који су онемогућавали нормално функционисање факултета. Настава је дуго трпела последице страдања и разарања у Првом светском рату. Редовно похађање наставе, као основни предуслов за успешно савладавање градива било је онемогућено из више разлога. Пре свега постојао је проблем недостатка простора. Иако се број студената између два светска рата повећавао, Филозофски факултет, који је био један од највећих, није добио ниједну нову зграду. Факултет је узимао под закуп приватне станове, често неподобне за извођење наставе, на различитим локацијма у Београду, понекад толико удаљеним да су студенти тешко могли да стигну са једног предавања на друго. Због несређених прилика 20их година није постојала ниједна уредба која је прописивала редовно похађање наставе. Услед тога се дешавало да студенти из унутрашњости уопште не станују у Београду јер за то немају материјалних могућности или не долазе на предавања и вежбе јер морају да раде да би се издржавали. Јачањем студентског покрета 30их година често је долазило до обуставе рада факултета. У том периоду наставници и универзитетске власти су толерисали изостајање са предавања јер су веровали да ће тако смањити концентрацију политички активних, левичарски оријентисаних студената у Београду.⁴⁷⁶

Једну од препрека за праћење универзитетске наставе представљало је слабо предзнање ученика. Међу студентима историје потешкоће су се јављале услед недовољног знања класичних а нарочито модерних језика због чега је било отежано савладавање уџбеника и литературе који су често били доступни само на страним језицима. Према речима наставника универзитета гимназија није пружала довољно добру основу за наставак школовања на факултету. Преовлађујући став који је често изношен на састанцима Главног просветног савета и стручној јавности је био да је неопходна координирана реформа средњошколске и универзитетске наставе. Један од узрока за овакво стање био је у томе што су, због велике потребе за формирањем нове

⁴⁷⁵ АЈ, 66–146–411, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 5270, 8. 7. 1935; Ректорат–Министарству просвете, Опште одељење, бр. 4933, 13. 5. 1935.

⁴⁷⁶ С. Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 137; *Универзитет у школској 1935/36 години: годишњи извештај ректора*.

интелектуалне елите и образовањем просветних радника, олакшани услови приликом уписа. Тако је на пример у школској 1924/25. години само на Филозофском факултету дозвољен упис ђацима који нису завршили потпуну средњу школу. У периоду који је уследио постављани су строжи услови за упис на факултет. Према Закону о Универзитету из 1905. и 1930. године, право уписа су имали ученици који су положили виши течајни испит у гимназијама али не и ђаци средњих стручних школа за које се сматрало да не дају „довољну предспрему“ и општу културу за студије на универзитету, јер је њихово школовање усмерено преваходно на стицање практичних знања из струке за коју се спремају. Питање права уписа ученика средњих стручних школа на факултете је покретано више пута, чему је Универзитет пружао недвосмислен отпор. Једино је ђацима учитељских школа био дозвољен упис и то само на групу за педагогију на Филозофском факултету и под условом да су школовање завршили врло добрим успехом. Ово питање ће добити решење тек у социјалистичкој Југославији када је пружена могућност уписа свим кандидатима, без прописане школске спреме, ако претходно положи пријемни испит којим доказују да могу да прате наставу на универзитету.⁴⁷⁷

Честе редукције средстава у буџету Министарства просвете у другој половини 30их су готово онемогућавале нормалан рад Универзитета. Материјални услови били су неповољни у тој мери да је доведен у питање напредак научног и наставног рада. Отежана је била набавка литаратуре, обустављено је поручивање научних часописа, дозвољено је извођење само неопходних екскурзија, престало је слање студената у иностранство због чега је било отежано бављење научним радом и писање докторских дисертација, наставници нису добијали средства за одлазак на конгресе услед чега нису више могли да прате токове у савременој историографији. Савет Филозофског факултета је 1938. године упутио Министарству просвете Меморандум у коме је описано наведено стање. Филозофски факултет се као „најважнија просветна и научна установа излаже озбиљној опасности, да рад на њему постепено падне на ниво који ни најмање неће одговарати оним високим циљевима којима он служи, а без чијег се остварења не може ни замислити ма какав напредак нашег народа“.⁴⁷⁸ Овакав развој ситуације, повећање броја предмета, катедри, семинара броја студената захтевао је и бројнији наставни кадар.

⁴⁷⁷ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 98; С. Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 131; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 45.

⁴⁷⁸ С. Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 138139; *Извештај ректора за 19–37/1938. годину*.

У оваквим условима није било могућности за унапређење наставног кадра и бирање новог.

Висок наставни ниво и значајан напредак науке у међуратном периоду у великој мери је заслуга квалитетног наставног кадра. Професори школовани у великим европским универзитетским центрима, студентима су преносили стручна знања, научно-истраживачке методе, педагошко искуство и културне обрасце. Историчари су се најчешће усавршавали у Немачкој и Аустрији, ређе у Француској. На немачким универзитетима се школовао професор Никола Вулић, док су Филарет Гранић, Станоје Станојевић и Владимир Ђоровић били под менторством немачког медиевисте и оснивача катедре за византологију у Минхену, Карла Крумбахера.⁴⁷⁹ Недостатак наставног кадра у првим послератним годинама надокнадили су професори који су склањајући се од Грађанског рата почетком 20их година из Совјетског Савеза дошли у Краљевину СХС. На Филозофском факултету их је било око 20. Неки су се задржали врло кратко, свега један или два семестра, попут Георгија Афанасјева и Владимира Мошина, док су други, попут Георгија Острогорског остали знатно дуже, дајући тиме велики допринос развоју српске и југословенске историографије и универзитетске наставе.⁴⁸⁰

Универзитетски наставници су у научном раду постигли видљиве резултате што је имало вишеструки значај за изграђивање југословенске науке и културе. Нарочито плодотворан рад остварен је у области хуманистичких наука. У периоду између два

⁴⁷⁹ Због недовољно развијеног високог школства у Србији у другој половини XIX века многи српски научници су слати у иностранство на стручно усавршавање. Према истраживању Милосава Јанићијевића 1870. године било их је 80%, да би развојем Београдског универзитета тај број постепено опадао и износио 1885. године 72%, 1890. 62% и 1915. 18%. Р. Марковић, *Beograd i Evropa 1918–1941*, 189, 194–195; Љубинка Трговчевић, „Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 69–86; Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, Beograd 1984, 48–53.

⁴⁸⁰ Углавном су били ангажовани хонорарно. Професор Н. Вулић је пред универзитетске власти изнео предлог да се њихов статус изједначи са професорима из Краљевине. М. Јанићијевић, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, 280–290; Д. Бонцић, „Руски емигранти наставници Београдског универзитета од 1920. до средине 20. века“, 231–243; П. Марковић, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, 182; Веселинка Кастратовић-Ристић, „Руски професори на Београдском универзитету 1919–1925“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 51–56; Милић Петровић, „Универзитетска управа 1919–1941“, у: А. Митровић (ур.), *Универзитет у Београду 1838–1988*, Универзитет, Београд 1988, 151–152. О значају универзитетских професора и руске емиграције су написани бројни радови. Видети и: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, III; Тома Миленковић, Момчило Павловић, *Белоемиграција у Југославији 1918–1941*, 1–2, Институт за савремену историју, Београд 2006; *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, ур. Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, Филолошки факултет, Београд 1994; Ljubodrag Dimić, „Ruska emigracija u kulturnom životu građanske Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1990, 7–38.

светска рата, а посебно 1929–1941. професори су били ангажовани на фундаменталним истраживањима југословенског простора. Нарочита пажња посвећена је сакупљању, проучавању и објављивању историјских извора, правне, етнографске и књижевне грађе од посебне културне вредности. Професори историје на београдском универзитету били су ангажовани на истраживањима грађе у југословенским и страним архивским установама. Године 1921. Владимир Ћоровић и Станоје Станојевић су истраживали документа за новију српску историју и културне споменике у архиву у Бечу. Владимир Ћоровић је 1929. године истраживао на Светој Гори и сачинио каталог рукописа манастира Хиландара, издао списе Светог Саве, објавио дипломатску преписку Краљевине Србије, изучавао документа Дубровачког архива. Јован Радонић је тридесетих година истраживао у архивима у Цариграду, Будимпешти, Бечу и радио на издавању Дубровачких аката и повеља. Драгослав Страњковић је 1935. године обављао истраживања у Архиву и Музеју на Цетињу и 1938. у библиотекама у Француској. Станоје Станојевић је објављивао изворе за историју српског народа у средњем веку, вршио анализу дипломатских споменика и бавио се енциклопедијским радом. Никола Вулић је обрадио велики број археолошких и епиграфских споменика и вршио археолошка истраживања. Виктор Новак је открио и каталогизовао архивску грађу у Међумурју Acta Zrinyana за коју је тражио да се преда Семинару за помоћне историјске науке на проучавање.⁴⁸¹

За разлику од основних и средњих школа, настава историје на универзитету није трпела измене у називима катедри, семинара и предмета којима би била изражена југословенска национална идеологија. Југословенски карактер Београдског универзитета потенциран је на другачији начин, пре свега хетерогеном структуром студената и професорског кадра који су у Београд долазили из свих делова Краљевине. Тематика научних истраживања такође је била „југословенска“. Научна истраживања су сматрана радом од националног интереса о чему сведочи и једна представка Министарству просвете у којој се „ради спречавања злоупотребе и штете, моралне и материјалне“ захтева да се сваки предлог који би се односио на проучавање или снимање

⁴⁸¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 351; АЈ, 66–138–413, Министарство просвете Краљевине СХС, бр. 3668, 18. 8. 1926; П. Бр. 3668, 18. 10. 1926; АЈ, 66–140–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 17334, 2. 5. 1935; бр. 12472, 11 .4 .1938; АЈ, 66–139–413, бр. 313, 24. 8. 1930; АЈ, 66–137–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, П. Бр. 46098, 5. 12. 1930; АЈ, 66–591–979, 12. 10. 1921.

грађе било од странаца или наших представника упућује на мишљење Универзитету или Академији наука.⁴⁸²

Резултати научног рада је требало да допринесу утемељењу југословенске националне културе. Поред великог броја радова објављених у издањима Српске Краљевске академије, професори историје били су покретачи и уредници низа часописа *Историјски зборник*, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, *Југословенски историјски часопис*. Радови су штампани на страним језицима чиме су резултати истраживања доспевали до европске научне јавности, што је било од великог значаја за ширење југословенске пропаганде у иностранству. Поред осталог, универзитетски наставници Н. Вулић, С. Станојевић, В. Ћоровић, В. Поповић, Д. Страњаковић су били аутори уџбеника који су употребљавани у средњим школама и монографија које је Одељење за средњошколску наставу Министарства просвете препоручивало за школске библиотеке.⁴⁸³

Углед и ауторитет универзитетских професора такође је доприносио јачању „југословенске“ науке и културе. Тридесетих година многи професори су били редовни (Н. Вулић, Ј. Радонић, С. Станојевић) или дописни чланови (В. Ћоровић) Српске краљевске академије.⁴⁸⁴ Били су покретачи и организатори рада бројних научних и стручних друштава али и чланови светских научних асоцијација, академија и носиоци почасних доктората на страним универзитетима. Сваки успех научника у иностранству сматран је приликом за ширење југословенске пропаганде. У том смислу за државне власти је од великог значаја била свечаност која је уприличена поводом доделе почасног доктората професору Николи Вулићу на Универзитету у Клермон Ферону у Француској. Не само да је то био први пут да овај универзитет додељује почасни докторат једном страном научнику, него је свечаност оцењена као „једна лепа манифестација“ француско-југословенског пријатељства. Ректор Универзитета је том приликом одржао говор у коме је ласкаво говорио о југословенској држави и народу, о његовом хеороизму и патњама, којима се „дивнио цео свет и који је освојио срца свих Француза“. Ректор је изразио радост што је прву диплому почасног доктора наука добио представник баш тог

⁴⁸² АЈ, 66–147–421, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 16363, 2. 9. 1930.

⁴⁸³ Душан Поповић, *О хајдуцима*; Драгослав Страњаковић, *Србија Пијемонт Јужних Словена*; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*; Јован Радонић, *Ђорђе Бранковић – деспот Илирика*; Виктор Новак, *Антологија југословенске мисли и националног јединства*. АЈ, 66–139–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, П. Бр. 25801, 5. 7. 1932; АЈ, 66–140–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење, бр. 50012/32, 2. 2. 1933; АЈ, 66–137–413, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 1339, 19. 2. 1924; АЈ, 66–139–413, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење – Одељење за средњу наставу, бр. 14377, 9. 7. 1935; АЈ, 66–138–413.

⁴⁸⁴ *Преглед предавања/Универзитетски календар*, 1930–1941.

народа.⁴⁸⁵ Сарадња са иностранством је успостављана држањем предавања по позиву и учествовањем на међународним конгресима, на којима су се наставници упознавали са достигнућима европске науке коју су потом преносили у наставу својим студентима.⁴⁸⁶

Активности универзитетских наставника нису биле сведене само на рад на факултету. Изложени сталном идеолошком и политичком захтеву да шире југословенску културу, обављали су бројне ваннаставне делатности, држали су научно-популарна предавања и писали за часописе. Учествовали су у раду комисија за професорске испите и били чланови Главног просветног савета.⁴⁸⁷ Консултовани су као експерти за питања од општег значаја.⁴⁸⁸ Били су министри у владама и бирани за народне посланике.⁴⁸⁹ Припадали су различитим политичким групацијама и имали различита схватања о уређењу државе али су се увек трудили да њихов наставни рад буде независан од владајуће политике и идеологије.

2.5.1 Страни студенти и њихова интересовања за историју јужнословенских народа

У Србији постоји дуга традиција школовања интелектуалаца у иностранству. Она може да се прати још од почетака високог школства, а потом и школовања српских ђака у Француској и Великој Британији за време Првог светског рата.⁴⁹⁰ У историографској

⁴⁸⁵ Просветно одељење при Краљевском посланству Краљевине Југославије у Француској–Господину Др Божидару Пурићу, посланику, Париз, 27. 5. 1935.

⁴⁸⁶ Историчари су учествовали на бројним конгресима: Пети међународни конгрес историјске науке у Бриселу (1923), Међународна унија академија (1925), Конгрес словенских класичара у Познању (1929), Конгрес историјских наука у Венецији (1929), Међународни конгрес историчара у Варшави (1932), Међународни византолошки конгрес у Софији (1934), Међународни византолошки конгрес у Риму (1936), Девети међународни скуп историјске науке у Букурешту (1936), Међународни конгрес историчара у Швајцарској (1938). АЈ, 66–140–413, ДАС, Г–208, ф. 23 пов, ф. 6, ф. 8.

⁴⁸⁷ Владимир Торковић је био именован у највећем броју комисија за писање реферата о одобравању школских уџбеника.

⁴⁸⁸ Током рада на пројекту закона о музејима и архивима Виктор Новак је добио задатак да обиђе све хрватске манастире и попише рукописе и старине које би због историјске и палеографске вредности требало водити у евиденцији закона о заштити старина. АЈ, 66–138–413, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, П. Бр. 7533, 13. 5. 1926.

⁴⁸⁹ Јован Радонић је школске 1926/27. одсуствовао због председавања финансијским одбором Народне скупштине. АЈ, 66–139–413.

⁴⁹⁰ М. Јанићијевић, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, 48–53; Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, Стубови културе, Београд 1997, 344, 347; Убавка Остојић-Фејић, „Сарадња професора Београдског универзитета са српским потпорним фондом у Лондону на школовању српских студената током Првог светског рата“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 143; Р. Марковић, *Beograd i Evropa 1918–1941*, 194–196. Образовањем интелектуалне елите на страним универзитетима у XIX веку највише се бавила историчарка Љубинка Трговчевић-Митровић. Видети: Љубинка Трговчевић, „Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника“,

литератури се често наводи податак да је 59% универзитетских професора међуратног периода дипломирало а чак 74% стекло докторат на неком од страних универзитета.⁴⁹¹ Школовање студената на страним универзитетима се настављало и у периоду између два светска рата. Међу бројним задацима које је у оквиру државне културне политике имао Београдски универзитет у југословенској Краљевини био је рад на смањењу одлазака студената на европске високе школе. То је значило супротстављање до тада увреженом схватању „да је школовање у иностранству предуслов за стицање знања“.⁴⁹² Насупрот ранијој пракси, рађено је на стварању услова за пријем страних студената на школовање на југословенским универзитетима. Према једној анкети из 1925. страни држављани су чинили 18% од укупног броја студената.⁴⁹³ Међу њима је највише било припадника руске белоемиграције и први пут један мали број студената из иностранства. То су били студенти из Француске, Велике Британије, Чехословачке и Пољске који су почетком двадесетих година долазили у Београд као стипендисти Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁴⁹⁴ Ови први кораци на успостављању међународне универзитетске сарадње, ако изузмемо Велику Британију, били су усклађени са правцима спољне политике из којих су, последично, проистицале и културне везе.

Југословенска спољна политика се у међуратном периоду залагала за очување неповредивости мировних уговора и спречавање ревизионистичких тежњи а заснивала се на склапању дефанзивних савеза и билатералних уговора о пријатељству и сарадњи. Већ 1919. године са Француском, Чехословачком и Пољском су успостављени

Универзитет у Београду 1838–1988, Чедомир Попов, Новица Вучић (ур.), Универзитет, Београд 1988, 69–86.

⁴⁹¹ Р. Марковић, *Beograd i Evropa 1918–1941*, 194–196; Исти, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 190; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 347; М. Јанићијевић, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, 109–110.

⁴⁹² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 347, 370. То је било значајно с обзиром да се сматра да је Београдски универзитет укључен у европске токове науке и образовања као равноправан чинилац. П. Марковић, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, 191; Владета Тешић, „Школство у Београду 1918–1941“, у: В. Чубриловић (ур.), *Историја Београда*, 3, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1974, 319; Радован Самарцић, „Наука у Београду 1918–1941“, у: В. Чубриловић (ур.), *Историја Београда*, 3, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1974, 335.

⁴⁹³ Ђорђе Станковић, *Студенти и Универзитет 1914–1954: огледи из друштвене историје*, Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд 2000.

49–50.

⁴⁹⁴ АЈ, 66–129–411.

дипломатски односи, који су у наредном периоду учвршћени склапањем политичких савеза и уговора о економско-трговинској размени.⁴⁹⁵ У укупним међудржавним односима важно место имало је културно упознавање и зближавање.⁴⁹⁶ У првој деценији постојања, Краљевина СХС је политички и културно у потпуности била окренута Француској. Везе успостављене у XIX веку, учвршћене су савезништвом током Првог светског рата, из чега су проистекли савезнички и пријатељски политички односи у међуратном периоду. Француски културни утицај је прожимао уметност, књижевност, науку, просвету, свакодневицу и допирао до најширих слојева становништва. Живе културне везе и учестали контакти одржавани су све до средине тридесетих година XX века. Међу различитим облицима културне сарадње који су постојали међу два државама, најзаступљеније је било школовање ђака и стипендирање студената на француским универзитетима.⁴⁹⁷ Посебно блиске културне везе Краљевина СХС је остварила са Чехословачком и Пољском, државама са којима јој је, поред етничке и језичке повезаности и у ранијим периодима изграђене традиције панславизма, заједничко било и то што су по завршетку Првог светског рата основале самосталне националне државе. Осим што је представљала важан елемент у афирмацији националног идентитета, култура ових земаља била је предуслов за њихову интеграцију у „породицу европских народа“. Свесловенска културна узајамност представљала је саставницу државне идеологије сва три народа. Културне везе са овим народима

⁴⁹⁵ Француска, Чехословачка и Краљевина СХС су биле усмерене једна на другу у оквиру савеза Мала антанта, насталог на основу низа дефанзивних уговора усмерених против ревизионистичких тежњи Мађарске и Бугарске: уговор између Краљевине СХС и Чехословачке (1920), између Румуније и Чехословачке (1921) и Румуније и Краљевине СХС (1921).

Осим тога са Чехословачком је 1922. године склопљен Уговор о савезу ради очувања мира и учвршћивања политичких и привредних веза. Двадесетих година између Краљевине СХС и Републике Пољске склопљено је неколико међудржавних уговора међу којима је најважнији Пакт о пријатељству и срдачној сарадњи 1926. године. Министри иностраних послова Аристид Бријан и Војислав Маринковић су 1927. године потписали уговор о пријатељству који је требало да важи наредних пет година са могућношћу обнављања. Уговор је продужен 1932. године а обновљен 1937. после стварања осовине Рим–Берлин. Јован Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, 238, 343, 348, 531–533; Бојан Димитријевић, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века*, 2, Институт за савремену историју, Београд 2008, 50–54; Bogdan Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historiski pregled*, Školska knjiga, Zagreb 1975, 32–36, 44, 152, 156–157, 161–162; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008, 108–111, 195; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila francuski "satelit"*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985, 9–13, 17–22, 31–34, 40–42, 116–128.

⁴⁹⁶ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 186, 229–230; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 97–98; Видети: Stanislav Sretenović, “French cultural diplomacy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the 1920s”, *European Review of History*, 1, Routledge, Taylor and Francis Group, Oxfordshire 2009, 33–47.

⁴⁹⁷ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд 2013, 135–138; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 186–204.

оствариване су пре свега путем књижевности, физичке културе и просветно–педагошких утицаја.⁴⁹⁸ Због слабих политичких веза, једва да је било културних контаката са Великом Британијом све до друге половине тридесетих година. Штавише, мало је учињено на њиховом успостављању. Једино упориште британске културе у југословенској Краљевини била су англофилска друштва. Утолико су биле значајније везе које су традиционално одржаване са Британским потпорним фондом за школовање ђака и студената у Лондону.⁴⁹⁹ Стога је размена студената била од великог значаја приликом успостављања међудржавних односа.⁵⁰⁰

С обзиром да су културне и научне везе између југословенске Краљевине и наведених држава двадесетих година биле спорадичне, континуирана размена стипендија, и у том оквиру школовање страних студената, требало је значајно да допринесе њиховом узајамном упознавању и зближавању. Сарадња је првобитно била успостављена са оним државама које су помагале школовање југословенских студената на својим универзитетима. Тако је школске 1923/1924. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду било уписано двоје страних студената, један из Чехословачке, други из Велике Британије.⁵⁰¹ Још 1922. године Михаило Гавриловић, посланик Краљевине СХС у Лондону, изнео је предлог о установљењу узвратних стипендија у знак захвалности према британској Влади која је о трошку својих фондова

⁴⁹⁸ Исто, 229–244; Dragomir Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, u: Momčilo Pavlović, Andrej Začmiński i Paweł Wawryszak (ur.), *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, Beograd–Bidošć, 2017, 97–114; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 141–142; М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 135–136.

⁴⁹⁹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 205–213; Видети: Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005.

⁵⁰⁰ Воља за универзитетском сарадњом је постојала и на британској страни. О томе сведочи предлог о оснивању нове катедре за мултидисциплинарно изучавање земаља региона Источне Европе који је професор руског језика и књижевности на Кингс колеџу Бернард Перс упутио просветном референту Краљевине СХС у Лондону. На Кингс колеџу је већ постојала Школа словенских студија која за циљ није имала само изучавање језика, него и културних прилика словенских земаља. С обзиром на обим рада, предлог је био да се установи још једна катедра под називом Историја Источне Европе или Дунав и балкански регион која би обухватала изучавање културе, економије, историје и књижевности свих словенских народа, осим Руса и Пољака. У финансирању ове катедре требало је да учествују југословенска и чехословачка влада. Просветни референт Краљевског посланства у Лондону је био спреман да прихвати предлог с обзиром да на Кингс колеџу већ постоји лекторска катедра за српски језик и књижевност коју финансира британска влада. Такође је сматрао да би оснивањем катедре били створени услови за пропаганду југословенске идеје путем предавања на универзитету, што је могло да послужи угледу земаље више него било које друго средство за исти циљ, јер је, како је сам написао „прошло време када се наша ствар пропагирала апелима за помоћ“. Први избор за шефа катедре био је историчар професор Роберт Ситон Вотсон, који је већ као почасни лектор држао предавања о Источној Европи, јер је сматран највећим ауторитетом у Великој Британији из ове научне области и „осведочени пријатељ ових земаља“. АЈ, 66–597–989, Инспекторат Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Лондон, 4. 7. 1921.

⁵⁰¹ АЈ, 66–129–411, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење – Министарском савету, 5. 5. 1924.

школовала један број југословенских студената. На основу сарадње успостављене са школом Словенских и источноевропских студија у Лондону, Министарство просвете је почевши од 1923, сваке године стипендирао по једног британског студента на двогодишњим студијама језика и књижевности на Филозофском факултету у Београду. Сматрало се да је то добар начин за ширење југословенске пропаганде у Лондону.⁵⁰² Влада Чехословачке Републике је такође свесрдно помагала школовање југословенских студената у својој земљи у периоду између 1921. и 1923. године.⁵⁰³ На универзитетима и високим школама у Прагу и Брну обезбеђена је новчана помоћ за школарине, издржаване су трпезе и студентски домови у којима су боравили југословенски студенти. И сâм председник Чехословачке Републике Томаш Масарик је сваке године издвајао новчана средства за помоћ сиромашним студентима у Чехословачкој. Поред осталог, установљена су два стална стипендијска места за југословенске студенте који су у Прагу студирали чешки језик, народну историју и научне дисциплине које имају задатак проучавање чехословачке културе. Сходно томе, предлагано је да, због неговања што тешњих веза између југословенског и чехословачког народа, и Министарство просвете Краљевине СХС „отвори два таква питомачка места за чехословачке студенте који би на југословенским универзитетима студирали филолошко–историјску, географско–етнографску или било коју другу групу наука којом се продире у дубље познавање југословенских народа“.⁵⁰⁴

Министарство просвете Краљевине СХС је на седници одржаној 5. маја 1924. дало мишљење да би, у знак захвалности што Влада Француске Републике помаже школовање студената из Краљевине, требало успоставити бар 2 стипендијска места за француске студенте који би на југословенским универзитетима уписивали студије у областима које чине саставни део „националне науке“.⁵⁰⁵ Министарски савет је на седници одржаној 8. маја 1924. прихватио предлог да се установе по два стипендијска места за Французе и Чехословаке и дао овлашћења Министарству просвете да распише

⁵⁰² R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, 188.

⁵⁰³ У Чехословачкој се школовао велики број југословенских студената и пре стварања Краљевине СХС. Чехословачка влада је настојала да одржи традицију сарадње са Југославијом у овој области и у периоду после Другог светског рата. Бранко Петрановић, „Југословенски студенти – стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948, у: А. Митровић (ур.), *Универзитет у Београду 1838–1988*, Универзитет, Београд 1988, 972.

⁵⁰⁴ АЈ, 66–129–411, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење – Министарском савету, 5. 5. 1924.

⁵⁰⁵ Иницијатива је постојала одраније. Јован Жујовић је предложио а Министарство просвете је углавном усвојило његов програм за француско–српско интелектуално зближавање. АЈ, 66–51–107, Извештај Јована Жујовића, шефа просветног одељења у Паризу.

и спроведе конкурс.⁵⁰⁶ Касније је ова одлука промењена утолико што је број стипендија за француске студенте повећан на 3.⁵⁰⁷ Како је на пољским универзитетима у Варшави, Кракову и Лавову, такође студирао велики број југословенских студената, године 1926. Министарски савет је на предлог Министра просвете донео одлуку о установљењу два стална стипендијска места за Пољаке који би желели да студирају српскохрватски језик са литературом, народну историју, славистику или етнографију. Недуго потом расписан је конкурс и изабрани студенти и већ је у школској 1926/1927. години на Филозофском факултету Универзитета у Београду студирало двоје пољских стипендиста.⁵⁰⁸

До краја двадесетих година постепено су уобличени процедура спровођења конкурса и критеријуми одабира студената. Конкурсе за стипендирање страних студената расписивало је Министарство просвете Краљевине СХС, по одобрењу Министарског савета, сваког пролећа за наредну школску годину. Посредством Министарства иностраних послова, о томе су обавештавана Краљевска посланства у Лондону, Паризу, Прагу и Варшави. Углавном је била реч о једногодишњим стипендијама за студије на Филозофском факултету на групама за језик, књижевност, историју, географију, етнографију, уопште узевши за проучавање оних научних дисциплина које омогућују темељно упознавање југословенске културе.

Да би испунили услове конкурса, кандидати је требало да буду дипломирани или студенти завршне године студија на Филозофском факултету и да добро познају српскохрватски и/или словеначки језик. Уз доказ о познавању језика, требало је да предају опис својих досадашњих студија и списак предмета које планирају да слушају на Универзитету у Београду. Стипендисти су били у обавези да на крају сваког семестра напишу писмени извештај о раду у два примерка, од којих се један доставља југословенском, а други Министарству просвете матичне државе. Избор кандидата повераван је комисији у чији састав су улазили просветни референт при Краљевском посланству са једне, и Министарство просвете и универзитети страних држава за чије је студенте расписан конкурс, са друге стране.⁵⁰⁹ Одлуку о додели стипендија потврђивао

⁵⁰⁶ Исто, Седница Министарског савета, 8. 5. 1924.

⁵⁰⁷ Исто, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење – Министарству иностраних послова, 23. 9. 1926.

⁵⁰⁸ D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 101; AJ 66–129–411, Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење – Министарству иностраних дела, Београд, 23. 9. 1926.

⁵⁰⁹ У Француској су ову комисију чинили: Александар Арнаутовић, просветни референт при Краљевском посланству у Паризу, Антоан Меје (Antoine Meillet), чувени лингвиста, професор упоредне лингвистике, председник Института словенских наука у Паризу и писац граматике српско-хрватског језика и Андре

је Министар просвете Краљевине СХС. Стипендисти су стицали право уписа на Филозофски факултет као редовни студенти студијских група за које су се сами определили. Према условима конкурса били су у обавези да проведу зимски семестар на Универзитету у Београду а остављена им је могућност да предавања у летњем семестру слушају у Загребу или Љубљани. Министарство финансија је из државног буџета исплаћивало сваком стипендисти 2000–2500 динара месечно, а Министарство саобраћаја обезбеђивало је повластице за путовање железничким саобраћајем. Посебну бригу о страним студентима, њиховом смештају, учењу језика, укључивању у друштвени живот водили су просветни референти при Краљевским посланствима.⁵¹⁰ Средином двадесетих година утврђен је сталан број стипендијских места. Од укупно 8 стипендија, 3 су сваке године додељиване француским студентима, по 2 чехословачким и пољским и 1 британском студенту.⁵¹¹

Упркос свему што је наведено, још увек нису постојали услови за осмишљено и планско стипендирање страних студената.⁵¹² Научни, просветни и културни радници су схватили значај овог облика сарадње и чинили покушаје да се он развије и унапреди. На овакав закључак упућују програми државне културне политике у другој половини двадесетих. У том смислу је значајно било отварање Француског института на Београдском универзитету крајем 1926. године. Институту су били центри пропагандног рада, систематски су радили на ширењу страних језика и културе са циљем да за њих заинтересују ширу јавност. Осим тога требало је да имају улогу посредника приликом свих врста културне размене.⁵¹³ Такозвана „париска секција“ је према свом статуту, требало да успостави везе између француских и југословенских универзитета, ступи у контакт са француским научницима и студентским удружењима и поведе бригу о

Вајан (André Vaillant), професор српско-хрватског језика у Школи источних језика у Паризу, такође писац граматике. АЈ, 66–129–411.

⁵¹⁰ Биле су то значајне личности из југословенског научног, културног и јавног живота, који су на тој позицији остајали дуги низ година: Драгутин Прохаска у Прагу, Јулије Бенешкић у Варшави, Александар Арнаутовић у Паризу и Драгутин Суботић у Лондону. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 232; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 103–104; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, 421–424; R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, 142.

⁵¹¹ АЈ, 66–129–411.

⁵¹² Политика стипендирања страних студената је од стране државних власти уобличена и формулисана тек после Другог светског рата. Видети: Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша: међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Институт за савремену историју, Београд 2011, 223–224.

⁵¹³ Пре отварања Института, отварање југословенског друштва за страни културни утицај одвијало се у друштвима и клубовима пријатеља (Француске, Велике Британије, Пољске, Чехословачке). Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 186–213, 229–244; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“ 103.

француским студентима у Краљевини. Међутим, Институт није био установа француске културе, он ће то постати тек 1937. године. Како је била реч о установи насталој приватном иницијативом, пре свега универзитетских професора француског језика, у том тренутку није могао више да допринесе развоју сарадње.⁵¹⁴

Године 1926. донета је одлука о оснивању Међупарламентарне комисије која би унапредила економске и културне односе са Чехословачком. Следеће 1927. усвојен је Програм културне заједнице Чехословачке и Југославије, документ у коме су одређени основни правци културне сарадње две државе. И у овом документу је посебна пажња посвећена научној и просветној сарадњи. Као једна од мера за унапређење културних веза истицана је размена стипендија, посебно за студенте филологије, историје, етнографије. Ови програми у великој мери нису били остварени.⁵¹⁵ Уз остало, у просветно-правним документима као што је Резолуција комисије за израду државног просветног програма из 1928. године, пажња је посвећена готово искључиво организацији и питањима наставе, а размена студената са иностранством није помињана.⁵¹⁶ Једини значајан помак у том правцу учињен је потписивањем Школске конвенције између Краљевине Срба Хрвата и Словенаца и Републике Француске 14. априла 1928. године.⁵¹⁷

Тридесетих година размена студената са иностранством се настављала по до тада устаљеној пракси, али уз видну тенденцију да се у наредном периоду интензивира и успостави на бољој организационој основи. На овакав развој, пресудно је утицало склапање низа споразума о културној сарадњи крајем 20-их и почетком 30-их година. Поред Школске конвенције са Француском из 1928. године, значајно је било потписивање Декларације о школским и културним везама са Чехословачком 1929.⁵¹⁸ и Споразума о научним, школским и уметничким односима са Пољском 1931. године.⁵¹⁹ На овај начин раније склопљени политички савези требало је да добију нови садржај и

⁵¹⁴ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 194–197.

⁵¹⁵ Исто, 232–235.

⁵¹⁶ *Просветни гласник*, II, 1928, 163.

⁵¹⁷ АЈ, 66 пов., 72–190.

⁵¹⁸ Декларација о школским и културним везама Краљевине Југославије и Чехословачке Републике, АЈ, 66 пов., 71–186; *Просветни гласник*, 4 (1930), 381–382; *Československo-jugoslavenska revue*, 1 (1930), 4–5; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 236.

⁵¹⁹ Закон о споразуму о научним школским и уметничким односима између Краљевине Југославије и Републике Пољске, АЈ, 66 пов., 72–192; *Службене новине Краљевине Југославије*, 14. 1. 1933, 17–21; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 105.

примену, пре свега у области интелектуалне сарадње.⁵²⁰ С обзиром да се уговори заснивају на сагласности држава потписница да ће свим расположивим средствима одржавати, подстицати и јачати различите облике научне, просветне и културне сарадње, рачунало се да ће то значајно допринети њиховом међусобном упознавању и зближавању. Међу бројним мерама које се у том смислу предлажу – сарадња научних и просветних установа, чешћи контакти књижевника и уметника, превођење књижевних дела, размена стручних и научних публикација, стручне праксе, екскурзије – било је и успостављање тешњих веза на свим нивоима школства, стварање услова за несметано школовање ђака у другој земљи и најзад подстицање размене студената.⁵²¹ Тиме је формално потврђен принцип реципроцитета, коме се још одраније тежило приликом размене студената са страним државама. Међутим, потпуни реципроцитет није био остварив јер је број југословенских студената у иностранству био далеко већи од броја страних студената који су се школовали на универзитетима у Краљевини.⁵²² Осим тога, број стипендија је варирао у зависности од расположивих средстава у државном буџету. Ипак, Министарство просвете је настојало да овим узвратним стипендијама одржи традиционалне везе са универзитетима у Француској, Чехословачкој и Пољској. На томе ће истрајавати током целог међуратног периода, без обзира на крупне промене и заокрет у спољној политици до кога ће доћи средином тридесетих година XX века.

После атентата на краља Александра у Марсеју 1934. и доласка Милана Стојадиновића на место председника Владе 1935. године, политички догађаји оријентисали су државне интересе Краљевине Југославије у другом правцу. У периоду који следи долази до постепеног удаљавања од Француске. Савези Мала антанта (Југославија, Чехословачка и Румунија) и Балкански пакт (Југославија, Грчка, Румунија и Турска), иако и даље на снази, у промењеним међународним околностима постепено

⁵²⁰ Уговор о савезу између Краљевине СХС и Чехословачке 1922. и Пакт о пријатељству и срдечној сарадњи Краљевине СХС и Пољске 1926. године. Ј. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, 348, 531, 533.

⁵²¹ АЈ, 66 пов, 71–186; *Просветни гласник*, 4 (1930), 381–382; АЈ, 66 пов, 72–192; *Службене новине Краљевине Југославије*, 14. 1. 1933, 17–21; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Краљевине SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 104–105; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, 236; „Нешто, доста важно, у смислу Декларације од 13. XI. 1929. (23. I. 1930)“, *Československo-jugoslavenska revue*, 2, 1932, 50–51.

⁵²² Према подацима југословенског Министарства просвете, 1924. године на студијама у Француској је било 80 студената које је стипендијало француско Министарство просвете и 16 стипендиста Министарства иностраних послова. Истовремено из једног британског фонда омогућено је школовање 11 југословенских студената. Док се у Чехословачкој, према поверљивом извештају Драгутина Прохаске, просветног референта Краљевског посланства у Прагу, школовало око 100 југословенских студената. Према подацима из 1940. године у Француској је било 100, у Великој Британији 18, у Немачкој 50, у Италији 40 и у Турској 2 југословенска студента. АЈ, 66–129–411; 66–131–411; 66 пов, 77–144. Видети: R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*.

губе свој значај. Доћи ће до учвршћивања економских и политичких веза са Немачком и успостављања блиских односа са Италијом са којом је 1937. године склопљен пакт о пријатељству, док ће британска дипломатија настојати да ојача своје позиције, користећи наклоност првог намесника кнеза Павла и Милана Стојадиновића, као свог експонента.⁵²³ У складу са променом курса спољне политике требало је афирмисати и нове културне везе, пре свега са Немачком и Великом Британијом, које потискују до тада доминантни француски утицај. Највећи напредак постигнут је у односима са Немачком, пре свега на пољу економске сарадње. Како је привредни чинилац био одређујући, немачки утицај је до краја посматраног периода био далеко већи од британског.⁵²⁴

Промена у спољнополитичкој оријентацији није се одмах одразила на стипендирање страних студената. Разлог томе било је смањење средстава за размену студената у државном буџету, услед чега је међународна универзитетска сарадња средином тридесетих година стагнирала.⁵²⁵ Тако је на конкурс за школску 1934/1935. годину страним студентима понуђено свега 5 стипендија, од којих су 2 биле за Чехословачку и по једна стипендија за студенте из Британије, Француске и Пољске.⁵²⁶ Ситуација се није много променила ни следеће године. Број понуђених стипендија враћен је на пређашњи у школској 1936/1937. години.⁵²⁷ До промене у бројности студената и њиховој структури по државама, доћи ће после оснивања Комитета за размену студената са иностранством при Министарству просвете 1937. године.⁵²⁸

У другој половини тридесетих година, приметно је веће интересовање за размену студената са иностранством. Државне установе и приватна друштва учестало су се обраћали надлежним Министарствима ради одобравања размене и додељивања потребне помоћи. Појавили су се изгледи да се међународна универзитетска сарадња у наредном периоду прошири. Поред Пољске, постојало је интересовање за размену на универзитетима у Румунији, Бугарској, Чехословачкој, Француској, Немачкој, Италији,

⁵²³ Одабрана литература: М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 161–162; Ј. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, I–II; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941*; Isti, „Италија у politici краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“; V. Vinaver, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988: Краљевина Југославија 1914–1941*, Нолит, Београд 1988; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987.

⁵²⁴ R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, 20, 189, 199.

⁵²⁵ У годинама диктатуре приметно је смањење средстава за одржавање културних веза са иностранством. Са 400000 динара у школској 1931/1932. на 300000 у 1932/1933. и 180000 у 1933/1934. Буџет расхода Министарства просвете Краљевине Југославије, 1931–1933.

⁵²⁶ АЈ, 66–130–411, 1934.

⁵²⁷ Исто, Министарство просвете, Пбр. 21.958, 4. 6. 1936.

⁵²⁸ АЈ 66–129–411; 66–130–411; 66–131–411.

Грчкој и Турској. Ширење сарадње би условило потребу да се размена студената врши систематичније, по унапред утврђеном плану и са више контроле. До тада је одлуке о молбама за размену студената и организовању екскурзија кроз Краљевину, доносио Интерфакултетски одбор за размену студената на Београдском универзитету.⁵²⁹ Одбор је и пре тога ступио у контакт са универзитетима наведених земаља поводом слања студената на летњу праксу. Већина држава је показивала вољу да прими југословенске студенте и обезбеди материјална средства за њихово стипендирање, али само на бази реципроцитета. Министарство просвете се, схватајући да је циљ размене студената не само стручно усавршавање, него и упознавање савезничких држава и пријатељских народа, почетком јуна 1937. године обратило Министарству иностраних послова по овом питању.⁵³⁰

Исте године одлучено је да се при Министарству просвете образује Комитет за размену студената са иностранством од 6 чланова који чине по два представника Министарства просвете и Интерфакултетског одбора за размену студената на Београдском универзитету и по један представник Министарства иностраних послова и Министарства саобраћаја.⁵³¹ Комитет је требало да предлаже и предузима потребне мере за извођење размене студената, да се стара за целисходно додељивање помоћи стипендистима и врши остале послове које му Министарство просвете ставља у надлежност.⁵³² Циљ је био да разменом одабраних студената из пријатељских земаља ради на унапређењу и јачању међусобних културних веза по принципу реципроцитета а на основу већ закључених конвенција и установљене праксе. Реч је о једној од „неопходних потреба“ жиота и напредовања универзитетске омладине, која би се тим путем упознала са друштвеним приликама, културним животом и научила језик стране

⁵²⁹ Одбор је вршио избор стипендиста по конкурсима који су расписивани за студенте медицине, техничких наука и пољопривреде али не и студенте Филозофског, Правног, Богословског и Ветеринарског факултета. На конкурсима су бирали „само старије студенте, одличне ђаке, по могућности оне који су већ радили у пракси своје струке и уз то повољно оцењени о своме понашању“. АЈ, 66–129–410, Записник прве седнице Комитета за размену студената са иностранством у Министарству просвете, 3. 7. 1937.

⁵³⁰ АЈ, 66–129–410, Министарство просвете – Министарству иностраних послова, 9. 6. 1937; Универзитет у Београду, Одбор за размену студената – Господину председнику Министарског савета и Министру иностраних послова, 19. 5. 1937.

⁵³¹ АЈ, 66–129–410, Министарство просвете, Одлука Пбр. 22183, 17. 6. 1937. Прву овакву комисију су чинили: Ђорђе Мијовић, редовни професор Техничког факултета и Станоје Недељковић, редовни професор Пољопривредно-шумарског факултета као делегати Интерфакултетског одбора Универзитета за размену; Душан Јакшић, начелник Опште одељења Министарства просвете и Владимир Јанковић (Владими Велмар Јанковић, прим. П.Ч.), виши саветник у Министарству просвете; Божидар Ковачевић, саветник у Министарству иностраних послова и Валтер Стеван, виши саветник у Министарству саобраћаја. АЈ, 66–129–410, Универзитет у Београду–Министру просвете, 17. 6. 1937; Министарство саобраћаја – Министру просвете, 26. 6. 1937; Министарство просвете, Опште одељење, Одлука Пбр. 22183, 16. 6. 1937.

⁵³² Исто.

земље. Током 1938. године Одбор је имао бројне тешкоће у пословању али су по свему судећи оне успешно превазиђене. Услед недостатка материјалних средстава, Министарству просвете је упућена молба за помоћ са образложењем да је универзитетска сарадња у почетку била остваривања путем повремених, случајних и неорганизованих сусрета између разних студентских организација. Када је универзитетска сарадња примила добила веће размере, организацију су преузели надлежни органи, контролишући кретање у духу са општом међународном политиком, што је држави наметнуло обавезу да рад овог тела материјално помогне.⁵³³ Други проблем јавио се када је 1938. године услед материјалних тешкоћа процењено да присуство страних држављања у великом броју штети раду студената на Универзитету. Дат је предлог да се ограничи и пропише тачан број студената на појединим факултетима „према материјалној и физичкој могућности извођења наставе“ и да се студентима из Краљевине Југославије омогући предност приликом уписа у односу на странце“.⁵³⁴ Упркос овим покушајима ограничавања, није се одустајало од размене студената.

Рад Комитета убрзо је дао прве резултате. Школске 1939/1940. не само да је повећан број стипендијских места, него су поред ранијих француских, британских, пољских и чехословачких, а у складу са успостављањем нових међудржавних веза, стипендирани и студенти из Немачке, Италије и Турске.⁵³⁵ Да су постојали планови за даљи развој размене студената показују подаци из 1940. године, када је чак 48% од укупног буџета за културну сарадњу било намењено за стипендирање страних студената. Из тих средстава није додељена ниједна стипендија за студије југословенских студената у иностранству.⁵³⁶

Међутим, у измењеним међународним околностима, насталим отпочињањем Другог светског рата у Европи, није било могућности да се додељене стипендије реализују. Сарадња са Чехословачком и Пољском је већ почетком 1939. године почела

⁵³³ АЈ, 66–143–418, Одбор за размену студената, Молба за помоћ, 12. 8. 1938.

⁵³⁴ АЈ, 66–99–288, Ограничење уписа страних студената на југословенским универзитетима, 1938.

⁵³⁵ Дипломатски односи између Краљевине СХС и Турске успостављени су 1925. године потписивањем уговора о миру и пријатељству. Тридесетих година југословенско-турска међудржавна сарадња је интензивиранија склапањем трговинских уговора. Културна конвенција између Краљевине Југославије и Републике Турске потписана је 1938. године.

Тонка Жупанчић, „Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945. (1890–1945): историјат ствараоца и значај архивске грађе фонда“, *Архив*, 2, Архив Југославије, Београд 2004, 13, 20–21; Ј. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, 468–469, 532.

⁵³⁶ Од укупно 600 000 динара, 290 000 је требало да буде урошено на стипендирање страних студената. АЈ, 66–131–411, 1940; Буџет расхода Министарства просвете КЈ, 1939.

полако да јењава. После закључивања Минхенског споразума и анексије Судетске области од стране нацистичке Немачке марта 1939, прекинути су дипломатски односи Краљевине Југославије и Чехословачке, а самим тим и сарадња у области културе, науке и просвете. У лето 1939. године, Министарство просвете је расписало конкурсе, изабрани су стипендисти, али су сви одустали од доласка у Југославију. Нападом Немачке на Пољску отпочео је Други светски рат, а југословенска влада је прогласила неутралност земље. Пољских студената било је још само међу избеглицама које су пролазиле кроз Југославију на путу за друге савезничке земље. На предлог Београдског универзитета, Министарство финансија је донело одлуку да им омогући упис у зимски семестар без потребне документације и плаћања школарине.⁵³⁷ За школску 1940/1941. поново је расписан конкурс за пријем страних држављана на студије на југословенским универзитетима. Укупно 12 стипендија требало је да буду распоређене тако да 2 стипендије буду додељене британским студентима, по 3 је било намењено за Французе и Италијане и 2 за студенте из Турске. Ниједна стипендија више није била предвиђена за студенте из Чехословачке и Пољске, док је за Немачку, било предвиђено 3 стипендије уз образложење „да буду једнаки са Французима с обзиром на неутралност“.⁵³⁸

Рад Комитета за размену студената са иностранством, а самим тим и развој међународне универзитетске сарадње и, у том оквиру, размене студената, прекинуо је Други светски рат. Рад започет у међуратном периоду, наставиће се после ослобођења Југославије и обнове рада Београдског универзитета у потпуно различитим политичко-идеолошким и друштвеним околностима. Политика стипендирања страних студената биће формулисана тек крајем 50-тих и почетком 60-тих година XX века.⁵³⁹

У периоду између два светска рата страни студенти су долазили у југословенску Краљевину како би се стручно усавршавали, обављали истраживања за докторску дисертацију, сакупљали грађу за објављивање књига. Стипендије су најчешће користили за усавршавање српско-хрватског и/или словеначког језика, књижевности, историје, географије, етнографије, оних наука чијим би изучавањем боље упознали културу народа Југославије. Међу њима је највише било филолога и слависта. Већина се на редовним и специјалистичким студијама опредељивала да слуша курсеве из историје.

⁵³⁷ D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 112.

⁵³⁸ АЈ, 66–131–411, Министарство просвете, Одлука Пбр. 18897, 1. 7. 1940.

⁵³⁹ Видети: Д. Бонџић, *Мисао без пасоша*, 231–302.

Бављење историјском науком у датом контексту требало је да послужи остваривању не само културних, него и политичких и пропагандних циљева.

Интересовање британских студената за историју српског народа постојало је од раније. Сарадња српске Владе и британских академских кругова за време Првог светског рата настављена је и у међуратном периоду. Научне контакте између Велике Британије и српских, касније југословенских начуника, иницирао је историчар и универзитетски професор Роберт Ситон-Вотсон. Заједничким залагањем остварено је оснивање курса српско-хрватског језика, а касније и школе Словенских и источноевропских студија на Кингс колеџу у Лондону. Као део те сарадње, Станоје Станојевић је школске 1917/1918. одржао низ предавања на Универзитету у Лондону.⁵⁴⁰ С обзиром на овакву традицију, британски стипендисти ће се на студијама у Београду највише опредељивати за историју. Међу првима се 1923. године помиње Енглескиња Мис Николсон (Ms. Nicholson), наставница у гимназији, која је студирала српски језик и књижевност и писала докторску тезу о богумилима и историји Босне до њеног пада.⁵⁴¹ Почевши од 1926. године на препоруку Школе словенских и источноевропских студија у Лондону, стипендију је користила Е. Ф. Робинсон (E. F. Robinson). Непосредно пред долазак у Београд, она је на матичном факултету одбранила мастер рад на тему *Дипломатски односи између Србије и Енглеске од 1862. до 1868. године*. У њеној биографији је наведено да је двадесет и три године радила као наставница историје у женској гимназији, док је за време Првог светског рата била у служби српске војске у Солуну као шеф једне амбулантне колоне, где је добро научила српски језик. Намеравала је да по истеку двогодишње стипендије остане у Југославији уколико би је Министарство просвете ангажовало као наставницу енглеског језика.⁵⁴² Године 1926. за стипендија је додељена Фани Фостер (Fanny Foster) која се у Београду бавила изучавањем класичних језика и историје.⁵⁴³ Школске 1926/1927. и 1927/1928. године за стипендисту је изабран Волтер Ангус Морисон (Walter Angus Morison), касније професор компаративне славистике у Школи словенских и источноевропских студија у Лондону. Дошавши у

⁵⁴⁰ Реч је о следећим предавањима: Цивилизација српског народа (The Civilization of the Serbian people), Историја српскохрватског народа до XIX века (The history of the Serbo Croatian race up to the 19th Century), Историја Срба у XIX веку (History of the Serbian in the 19th Century). У. Остојић-Фејић, „Сарадња професора Београдског универзитета са српским потпорним фондом у Лондону на школовању српских студената током Првог светског рата“, 146–147.

⁵⁴¹ АЈ, 66–129–411, Посланство Краљевине СХС у Лондону – Министарству просвете, Опште одељење, 10. 7. 1923; R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, 188.

⁵⁴² АЈ, 66–129–411, Посланство Краљевине СХС у Лондону – Министарству просвете, Опште одељење, 13. 11. 1925.

⁵⁴³ Исто, 1926.

Београд 1926. године, уписао се на Филозофски факултет, групу за српски језик и историју. За овакво опредељење мотивисано га је рад на књизи превода српских народних песама из периода Првог српског устанка, за шта се одлучио на предлог Р. Ситон-Вотсона. Како би у уводу дао кратак преглед историјских догађаја, Морисон је у југословенским библиотекама темељно изучавао релевантну литературу и периодику.⁵⁴⁴ Књига *Устанак 1804. у српским народним песмама*, први пут објављена 1942. године,⁵⁴⁵ један је од првих превода српске епике на енглески језик, који уједно представља и важан историјски извор за изучавање културне историје Балкана. Преводи песама, претходно су периодично публиковани у листу *The Slavonic Review*.⁵⁴⁶ Школске 1935/1936. године стипендију југословенске владе је добио Хуберт Батлер (Hubert Butler),⁵⁴⁷ студент класичних и модерних језика (француског, немачког и руског) на Универзитету у Оксфорду. Батлер је, пре свог доласка на студије у Београд, пропутовао готово целу Југославију као дописник листа *The Irish Times*. Једно време је преко Друштва пријатеља Велике Британије боравио у Загребу где је радио као наставник енглеског језика.⁵⁴⁸ Двогодишњу стипендију користио је како би на Филозофском факултету у Београду изучавао „долазак Словена у Јужну Европу“.⁵⁴⁹ Међу енглеским питомцима 1938. године помињу се још и Реџиналд Џорџ Артур де Бреј (Reginald George Arthur de Brey) и његова супруга Елси Викторија Вестерби (Elsie Victoria Westerby), који су тада другу годину заредом студирали лингвистику. У свом извештају су навели да су слушали предавања из историје код професора Драгослава Страњаковића.⁵⁵⁰ Године

⁵⁴⁴ Исто, Министарству просвете у Београду, Одељењу за Вишу наставу, Извештај о раду државног питомца В. А. Морисона у зимском семестру 1926/27 на Филозофском факултету у Београду, 7. 3. 1927; Извештај енглеског питомца В. Морисона, 2. 11. 1927.

⁵⁴⁵ Walter Angus Morison, *The Revolt of the Serbs against the Turks (1804–1813): translations from the Serbian national ballads of the period with an introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 1942. Друго издање објављено је 2011. године.

⁵⁴⁶ *The Slavonic and East European Review*, 7 (19), 179–187, 187–188, 188–190; 8 (23), 389–399; 8 (24), 678–690.

⁵⁴⁷ Хуберт Батлер је познати ирски есејиста, новинар, историчар. Двадесетих и тридесетих година прошлог века је пропутовао Источну Европу и Балкан. Сматра се да је уз Ребеку Вест оставио један од најзначајнијих путописа о међуратној Југославији. Остао је упамћен и по томе што је после Аншлуса 1938. године помагао у спасавању Јевреја од нациста у Аустрији. У скорије време је поново постало актуелно његово дело *Балкански есеји*. Dejan Đokić, “Hubert Butler and Yugoslavia”, *Croatian Political Science Review*, 4, Faculty of Political Science, Zagreb 2017, 207–210; Видети: Hubert Butler, *Balkanski eseji*, Fraktura, Zaprešić 2016.

⁵⁴⁸ Пре тога је по истом задатку боравио у Египту и Аустрији.

⁵⁴⁹ АЈ, 66–131–411, Просветни референт Краљевског посланства у Лондону – Министарству просвете, Београд, 15. 6. 1935; Молба Хуберта Батлера за стипендију Министарства просвете, 12. 7. 1935; Copies of Testimonials from the President of St. John’s College and Mr. Lennox, Robinson, 3. 1925; Реферат – избор стипендиста Хуберта Батлера, Енглеза, 5. 7. 1935.

⁵⁵⁰ R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi*, 189; АЈ, 66–131–411, Краљевски Британски конзулат, Београд – Министарству просвете КЈ, Извештај о студијама за време школске 1937/1938 године стипендиста МП (1) Reginald George Arthur de Brey и (2) Elsie Victoria Westerby – de Brey, 23. 6. 1938.

1939. Брејови су се вратили у Енглеску где ће за време трајања рата бити запослени у војној цензури.⁵⁵¹

За разлику од британских студената који су углавном користили стипендије током две школске године, француски кандидати су показивали веће интересовање за краће студијске боравке у циљу усавршавања језика и истраживања из области књижевности и историје. У случају када се на редован конкурс није јавио довољан број кандидата, на предлог просветног референта Краљевског посланства у Паризу, би уместо једногодишњих, било додељено неколико вишемесечних стипендија за студенте који су се у оквиру своје докторске тезе бавили темама из књижевности и историје југословенских народа. Тако су, током летњих месеци 1926. године, у Београду истраживали: Ив Шатењо, (Ives Chategneau) бивши лектор Београдског универзитета, тада запослен у Министарству иностраних послова у Паризу; Андре Вајан (Andre Vaillant) професор српско-хрватског језика у Школи источних језика у Паризу и госпођица Приват (Privat), лицејски професор, која се бавила „развојем политичких странака у Југославији“ за докторску тезу коју је требало да брани на Париском универзитету.⁵⁵²

Међу две кандидаткиње које је за стипендисте у школској 1927/1928. години предложило француско Министарство иностраних послова била је студенткиња права Симона Белег-Мисирлић (Simone Belègue Missirlitch).⁵⁵³ По доласку у Београд, уписала је студијску групу за српскохрватски језик, књижевност и историју. На размени се посебно посветила изучавању дипломатске историје југословенских народа. У свом извештају је навела да је слушала предавања професора Станоја Станојевића, Владимира Ћоровића, Слободана Јовановића и Васиља Поповића. Највише времена је проводила истражујући грађу за своју докторску тезу *Кнежевина Србија и југословенски национални покрет у Угарској 1848/1849.* коју је требало да брани на Правном факултету Универзитета у Паризу.⁵⁵⁴ Како би успела да заврши започета истраживања, стипендија јој је продужена и на наредну, школску годину 1928/1929.⁵⁵⁵ Њени извештаји показују да је резултат њеног двогодишњег боравка у Београду био плодан научни рад. У новембру 1928. у организацији Друштва пријатеља Француске одржала је предавање на

⁵⁵¹ Исто, 17. 11. 1939.

⁵⁵² АЈ, 66–129–411, Просветно одељење Посланства КСХС у Паризу – Министарству просвете, Београд, 5. јуна 1925; Министарство просвете Краљевине СХС, 15. 6. 1925.

⁵⁵³ АЈ, 66–129–411, Министарство иностраних дела Краљевине СХС – Министарству просвете, Општем одељењу, 18. 8. 1927.

⁵⁵⁴ Реч је о студији из области међународног права и дипломатске историје.

⁵⁵⁵ АЈ, 66–129–411, Министарство просвете, Опште одељење, 4. 10. 1928.

тему *Француски дипломати код Срба у 1848. години*.⁵⁵⁶ Саопштење је објављено као чланак у *Српском књижевном гласнику*.⁵⁵⁷ Године 1929. изабрана је за члана Историјског друштва у Новом Саду и била редовни сарадник њиховог часописа у коме је објавила чланак *Једно значајно писмо кнеза Александра Карађорђевића из 1849*.⁵⁵⁸ Сарађивала је са француским листом *Les Nouvelles Yugoslaves* који је излазио у Београду а активно је радила на југословенској пропаганди у Француској. Послала је два чланака у *L'Écho de Paris*, од којих је у једном писала о војводи Степи Степановићу, а у другом о Македонији (студија *Код Срба у Јужној Србији*). Присуствовала је многобројним конференцијама на Универзитету, посећивала скупове и банкете организоване поводом доласка француских научника, а тежећи да „упозна југословенску уметност у свим формама“, слободно време посветила је одласцима на концерте, позоришне представе, сликарске и вајарске изложбе. У једном од својих извештаја је написала да је, упознавши се са њеним „интелектуалним животом“, почела да сматра Југославију својом другом отаџбином, која јој је притом постала „једнако драга као и Француска“.⁵⁵⁹

За југословенску историју и културу био је заинтересован Луј Кордије (Louis Cordier), професор колеџа у Риому, борац са Солунског фронта. Он је у школској 1927/1928. години, одржао низ предавања на тему француско-српске сарадње за време Првог светског рата о чему је извештавао лист *Политика*.⁵⁶⁰ Он ће наставити да се бави овим темама и објављује радове у наредне три деценије.⁵⁶¹ Много већи значај за југословенску пропаганду имала је активност стипендиста по повратку у матичну земљу. Наводи се пример Жана Бургуана (Jean Bourgoïn), дипломираног филозофа и генералног секретара Француске патриотске лиге.⁵⁶² Значајан је његов чланак у листу *Le Drapeau*⁵⁶³ од 10. јула 1928. у коме је покушао да „историјском методом докаже одговорност Аустрије и Немачке за Први светски рат“.⁵⁶⁴ Од студената из Француске који су се двадесетих година усавршавали на Универзитету у Београду потребно је још

⁵⁵⁶ *Политика*, 3. 12. 1928, 1.

⁵⁵⁷ *Српски књижевни гласник*, 16. 1. 1929, 132–137; 7. 2. 1929, 201–208.

⁵⁵⁸ *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 2 (1929), 103–107.

⁵⁵⁹ АЈ, 66–129–411, Министарство Просвете Краљевине СХС, Опште одељење – Просветном референту, Париз, 18. 7. 1928.

⁵⁶⁰ Исто, Просветно одељење Краљевског посланства у Француској – Министарству просвете, Београд, 15. 2. 1928; *Политика*, 1. 12. 1927, 5.

⁵⁶¹ Михаило Павловић, *У двоструком огледалу: француско-српске културне и књижевне везе*, Просвета, Београд 1996, 113.

⁵⁶² АЈ, 66–129–411, Просветно одељење Краљевског посланства у Француској – Министарству просвете, Београд, 16. 3. 1928.

⁵⁶³ Орган француске родољубиве лиге.

⁵⁶⁴ АЈ, 66–129–411, 1928.

поменути Мадлену Серис (Madlenne Seris), студенткињу књижевности и историје, која је у свом извештају из 1928. године написала да се потпуно посветила историји пратећи предавања Владимира Ћоровића и Станоја Станојевића⁵⁶⁵ и Габриелу Соје (Gabrielle Sohier) која је исте године изучавала културну историју српског народа у средњем веку.⁵⁶⁶

Међу чехословачким стипендистима највише је било филолога и слависта, који су касније посали истакнути књижевни преводиоци. На конкурс који је за пријем студената из Чехословачке на студије на југословенским универзитетима расписан 1925. године за стипендија је додељена Виктору Хофхансу (Viktor Hofhans), студенту филозофије, историје и географије.⁵⁶⁷ У Београду је изучавао историју средњовековне српске и хрватске државе а посебно се интересовао за далматинске градове под византијском, млетачком и угарском влашћу. Слушао је предавања из историје српског народа код Владимира Ћоровића, Станоја Станојевића и историје хрватског народа код Виктора Новака, истраживао и сакупљао грађу у библиотекама у Београду и Загребу. Према сопственом извештају, нарочито се трудио да добро упозна југословенску историографију.⁵⁶⁸ Школске 1928/1929. године стипендију је користио Едуард Турек (Eduard Turek), професор Државне женске учитељске школе у Прагу. Пошто је у то време радио на тези о српским народним песмама у чехословачкој литератури, определио се за предавања на којима ће темељно упознати историју српског народа: Културна историја српског народа код професора Станоја Станојевића, Срби и Турци код професора Душана Поповића.⁵⁶⁹ Истраживањима из области културне и политичке историје српске државе посветио се 1929/1930. године др Јулије Хајденрајх (Julius Heidenreich), гимназијски професор из Прага. Време између студија на Универзитету и истраживања у библиотекама, испуњавао је интересујући се за целокупан јавни и културни живот у Југославији, нарочито у Београду. За заслуге за југословенско-чешко зближавање одликован је орденом Светог Саве петог реда.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ Исто; Министарство просвете, Опште одељење – Просветном референту, Париз, 18. 7. 1928.

⁵⁶⁶ Исто, Просветно одељење Краљевског посланства у Француској – Министарству просвете, Општем одељењу, 25. 9. 1928.

⁵⁶⁷ АЈ, 66–129–411, Посланство Чехословачке Републике, Београд – Министарству просвете, 24. 2. 1925; Министарство просвете Краљевине СХС, Опште одељење, 5. 11. 1925.

⁵⁶⁸ Исто, Посланство Чехословачке Републике, Београд – Министарству просвете Краљевине СХС, Обавештење В. Хофханса, студента Београдског универзитета, 30. 12. 1925.

⁵⁶⁹ Исто, Посланство Чехословачке Републике – Краљевском Министарству просвете, Извештај проф. Едуарда ТУрека, питомца Владе Краљевине СХС о студијама на Филозофском факултету Краљевског универзитета у Београду у 1928. г, 5. 1. 1929.

⁵⁷⁰ Исто; АЈ, 66–130–411, Посланство Чехословачке Републике – Краљевском Министарству просвете, Извештај о студијама г. Др. Ј. Heidenreicha, чехословачког питомца Краљевске владе за време од 1. X 1928

Међу чехословачким стипендистима, преданим радом истицала се студенткиња Вера Врзалова (Věra Vrzalová). Школске 1930/1931. на Филозофском факултету у Београду уписала је групу за националну историју и књижевност и слушала следећа предавања: Историја српске историографије и Културна историја српског народа у средњем веку код професора Станоја Станојевића и Историја Босне од XII до XVIII века Владимира Ћоровића. Највише се бавила историјом XIX века с обзиром да је писала докторску тезу на тему *Прва влада кнеза Михаила*. У свом извештају је написала да је истраживала у Државној архиви и Народној библиотеци, читала стручну литературу у Семинару за националну историју на Филозофском факултету у Београду, сакупила вредну грађу за докторску тезу и стекла потпуни преглед југословенске књижевности и историје. Трудила се да научним радом допринесе југословенско-чешком зближавању. Одржала је предавање у чехословачкој колонији у Београду, а у прашком *Славенском прегледу* објавила је чланак о *Државном и националном програму Србије Илије Гарашанина*. У листу *Југословенско-чехословачка ревија* објавила је историјски прилог *Пецијина буна*.⁵⁷¹ Ступила је у контакт са редакцијом часописа *Мисао* и обећала да ће сваког месеца, по повратку у своју земљу, слати чланке и реферате о културном и јавном животу у Чехословачкој.⁵⁷² Вера Врзалова је касније постала преводилац за српско-хрватску књижевност.⁵⁷³

Врло специфичним темама бавио се стипендиста-филолог Петар Линтур (Petro Lintur). Пореклом из Закарпатске области, студирао је историјску филологију на Карловом Универзитету у Прагу. Био је један од делегата на Скупштини на којој је одлучено о припајању Закарпатске области Украјини, а потом је имао и велики утицај на образовање и културу у овој области. Објавио је десетак збирки приповедака, које су превођене на неколико језика.⁵⁷⁴ Његов рад представља значајан допринос украјинској фолклористици и народној књижевности. Као стипендиста за школску 1935/1936.

године до 31. XII. 1928 на Краљевском Београдском универзитету, 3. 1. 1929; Извештај Д-ра Јулија Хајденрајха, питомца владе Краљевине Југославије о студијама у Београду, на дан 1. јануара 1930; Извештај Д-ра Јулија Хајденрајха, питомца владе Краљевине Југославије, о студијама за време од 1. I. до 31. III. 1930 у Београду; Извештај Д-ра Јулија Хајденрајха, питомца владе Краљевине Југославије, о студијама у Београду, на дан 15. јула 1930.

⁵⁷¹ Československo-jugoslavenska revue, 3, 1931, 140–141.

⁵⁷² АЈ, 66–130–411, Вера Врзалова, питомца Министарства просвете, Редовити извештај, 1. 4. 1931; 15. 7. 1931; 10. 1. 1932; 5. 4. 1932.

⁵⁷³ Неки од њених превода – *Доживљаји Николетине Бурсаћа* Бранка Ћопића из 1958. и два романа *Повратак Филипа Латинковића*; *На рубу памети* Мирослава Крлеже, друго издање објављено у Прагу 2013. године – чувају се у библиотекама Матице српске и Српске академије наука и уметности..

⁵⁷⁴ Petro Lintur, *A Survey of Ukrainian Folk Tales: translated and with an introduction by Bohdan Medwidski*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton 1994, 1.

годину, Линтур је студирао словенску књижевност и историју, а нарочиту пажњу је посећивао предавањима из предмета Преглед историје Јужних Словена код професора Драгослава Страњаковића. Био је члан Универзитетске библиотеке и Словенског семинара за књижевност, филологију и историју. За време студија у Београду, посетио је Бачку, где је одржао неколико предавања о Карпатским Русинима: о верским, културним и економским приликама у Подкарпатској Русији говорио је у Старом Врбасу, а у селу Куцура одржао је предавање о културним везама између југословенских и карпатских Русина. Такође, написао је и послао за објављивање у чешким листовима неколико чланака о југословенским Русинима, њиховим економским, културним и верским приликама.⁵⁷⁵

Двадесетих година на Београдском универзитету школовали су се и усавршавали истакнути филолози и слависти из Пољске. Михал Антонов (Michał Antonów), асистент из Лавова, школске 1927/1928. године студирао је на групи за историју и историју југословенске књижевности и похађао наставу код професора Станоја Станојевића и Виктора Новака. Једно време боравио и у Загребу. Сакупљао је изворе и читао литературу релевантну за његову студију о сењским ускоцима. Његова ужа област интересовања били су козаци у области реке Дњепар и њихов однос према Пољској у првој половини XVII века. Сматрао је историјски оправданим, да се по аналогiji, интересује за проблем ускока и њихов однос према Османлијама у XVI и XVII веку. За време боравка у Краљевини желео је да упозна многа места, посебно обраћајући пажњу на стање библиотека и архива, од којих, како тврди „у првом реду зависи напредак у историјској науци“. ⁵⁷⁶ Поред њега, за стипендисту је изабран и Мјачеслав Малецки (Mieczysław Malecki) који је студирао на катедри за југословенску књижевност, усавршавао словеначки језик, а слушао је и предавања из Културне историје српског народа у средњем веку и Преглед српске историје код професора Станоја Станојевића.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ АЈ, 66–131–411, Посланство Чехословачке Републике у Београду – Министарству просвете Краљевине Југославије, Београд, Извештај о раду Петра Линтура – стипендисте Министарства просвете у Београду, 29. 2. 1936; 7. 7. 1936.

⁵⁷⁶ D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 101; АЈ, 66–129–411, Посланство Краљевине СХС, Пољска – Министарству иностраних дела, Генералној политичкој дирекцији, 11. 7. 1927; Извештај државног питомца Краљев. С. Х. С. Михајла Антонова за време рада од 26/II – 26/V. 1927. г, 26. 5. 1927; Извештај државног питомца Краљев. СХС Михајла Антонова о раду за време од о I–IV 1928. год; Извештај државног питомца Краљев. С. Х. С. Михајла Антонова о раду за време рада од 26/II – 26/V. 1927. г, 26. 5. 1927; Извештај државног питомца Краљев. С.Х.С, Михајла Антонова о раду за време од 25/IV – 10/VII 1928. г, 10. 7. 1928;

⁵⁷⁷ АЈ, 66–129–411, Извештај о раду Мјечислава Малецког, државног питомца Краљевине С. Х. С. за време од 15. јануара до 1. априла 1927; за време од 1. априла до 30. јуна 1927 г; за време 15/I до 15/IV 1928. године; за време од 15. априла до 30. јуна 1928. г; Извештај Д-ра Мјечислава Малецког, државног питомца

Зигмунд Окнински се школске 1927/1928. и 1928/1929. бавио проучавањем српске средњовековне државе и радио докторску тезу на тему *Стефан Душан – цар Срба и Грка*. Првобитно је Народној библиотеци у Београду где је сакупио податке о српско-византијским односима у XIV веку, а потом је у летњем семестру отпутовао у Загреб где је слушао предавања Ферде Шишића и Грге Новака о положају Јужних Словена у доба цара Душана.⁵⁷⁸ Тридесетих година на Београдском универзитету је студирао историчар и слависта Хенрик Батовски (Henryk Batowski), касније професор Јагелонског универзитета, преводилац *Горског вијенца* на пољски језик.⁵⁷⁹

Према сачуваним подацима о страним стипендистима за школску 1940/1941. годину, у Београд је дошла Лотербах Сабине (Loterbach Sabine), студенткиња славистике и источноевропске историје, док је од стипендије морао да одустане један немачки студент историје јер је био позван у војну службу.⁵⁸⁰

Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Srba, за време од 15. октобра до 15. јануара 1928; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 101.

⁵⁷⁸ Исто, Шефу Одсека за Вишу наставу при Министарству просвете, Извештај о научном раду у току летњег семестра 1928/1929 школск. године; D. Bondžić, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, 101.

⁵⁷⁹ Исто, 107; П. Буњак, *Преглед пољско-српских књижевних веза: до II светског рата*, 77, 86; Исти, „Хроника Батовског: пољски превод Његошевог Горског вијенца и његови критичари“, *Анали Филолошког факултета*, 20, Филолошки факултет, Београд 2000, 241–271.

⁵⁸⁰ АЈ, 66–131–411, Министарство просвете Краљевине Југославије, Опште одељење – Министарству иностраних послова, 10. 10. 1940.

III НАСТАВА ИСТОРИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Други светски рат у Краљевини Југославији почео је нападом сила Осовине 6. априла 1941. године. Одлука о ступању у рат донета је у немачком војном руководству без претходног плана, као реакција на војни пуч 27. марта и антифашистичке демонстрације у народу. Догађаји последњих дана марта окарактерисани су као превратнички а као главни кривац за овај „вероломни акт“ означен је српски народ. Недовољно припремљена и неорганизована југословенска војска није била способна да се супротстави надмоћном агресору.⁵⁸¹ Одбрану земље онемогућавали су свеопште разарање, дефетизам, дејство пете колоне, нарочито међу припадницима хрватског народа и највећих националних мањина, прекид комуникација између Владе и Врховне команде.⁵⁸² Овакав развитак ратне ситуације је после свега једанаест дана приморао врховну команду југословенске војске да пристане на потписивање акта о безусловној капитулацији. После пораза у Априлском рату уследили су окупација и подела земље између Немачке и њених савезника.⁵⁸³

Противно међународном праву, у немачком државном врху је проглашено да Краљевина Југославија више не постоји као држава а потом је спроведено преуређење њеног простора. Најпре је извршена подела територија на немачку и италијанску интересну сферу чиме су обезбеђене њихове политичке и привредне потребе, а потом су, уступањем појединих делова југословенске територије, задовољене аспирације суседних држава. Снажан ослонац на простору раскомадане Југославије фашистичке силе су добиле подржавши проглашење Независне Државе Хрватске (НДХ).⁵⁸⁴

Територија Србије је била подељена на пет окупационих подручја: Мађарска је заузела Бачку, Бугарска југоисточни део Србије са Пиротом и врањским округом,

⁵⁸¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački novinski centar, Beograd 1992, 75–110; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1979, 15–23, 37–48.

⁵⁸² Југословенска влада и краљ Петар II су се налазили у Лондону заједно са највишим државним представницима других окупираних земаља. Са становишта међународног права тиме је омогућен континуитет југословенске државе. Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga 1, Rad, Beograd 1983, 99–116; Стеван Павловић, *Хитлеров антипоредок: Други светски рат у Југославији*, Слио, Београд 2009, 37, 78.

⁵⁸³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 108, 111.

⁵⁸⁴ Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga 1, 17–45; Видети и: Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: Момчило Исић (ур.), *Срби и Југославија: држава, друштво, политика: Зборник радова*, Институт за новију историју Србије, Београд 2007, 45–60.

Италијанском протекторату Албанији припао је највећи део Косова и Метохије, док је Срем прикључен НДХ. Преостале територије, Централна Србија са суженим границама, сведена на простор мањи од онога који јој је припадао пре Балканских ратова, Банат у коме је власт фактички имала немачка национална мањина и северни део Косова са рудником Трепча, биле су под немачком војном окупационом управом.⁵⁸⁵

До краја 1941. године делови југословенске територије су у различитом политичком статусу укључени у састав суседних држава.⁵⁸⁶ На њима су успостављени тоталитарни режими, а друштва су била организована на фашистичким принципима: расној теорији, свести о дужности према држави, неприкосновеној улози вође, антикомунизму, антисемитизму, негирању културе других народа.⁵⁸⁷ Окупација је значила потпуно потчињавање становништва политички, физички, културно, интелектуално.⁵⁸⁸ На територији под управом немачког војног заповедника у Србији државна администрација је стављена под надзор, а целокупан јавни живот под контролу, што је уз ширење пропаганде и примену репресивних мера имало за циљ да становништво прихвати режим окупације. Домаћа управа правила је планове о темељном преображају друштва. Наметање јединствене идеологије требало је да омогући остварење њихових циљева. Све је учињено уз чврсто уверење у победу сила Осовине у Другом светском рату и у складу са визијом нацистичког државног врха о послератном уређењу света тзв. „новом поретку“ под доминацијом Немачке.⁵⁸⁹

3.1 Окупационе просветне политике: албанска, бугарска, мађарска, НДХ

И на осталим окупационим подручјима (албанском, бугарском, мађарском и НДХ) на власти су били профашистички режими с тим да су њихови циљеви били унеколико другачији. Новоуспостављене власти су биле засноване на екстремном национализму у чијој основи се налазила великодржавна идеологија. Рат је пружио

⁵⁸⁵ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 212, 214–215.

⁵⁸⁶ Исто, 214; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 111.

⁵⁸⁷ Todor Kuljić, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, 3. dopunjeno izdanje, Čigoja štampa, Beograd 2021, 130–217. Видети и: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd 1990.

⁵⁸⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu (371), 82–654, Conditions in Occupied Territories: A Series of Reports Issued by the Inter-Allied Information Committee London, No. 4: Axis Oppression of Education, London 1st October, 1942.

⁵⁸⁹ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1945: planovi o budućnosti i praksa*, Službeni glasnik, Beograd 2005², passim.

прилику за проширење на рачун суседних држава. Становништво запоседнутих територија требало је у потпуности интегрисати у нацију окупационе земље.⁵⁹⁰

Заједничко свим идеологијама окупационих режима је свест о историјској мисији сопственог народа и његовој културној супериорности. У складу са тим, вршено је затирање националног и културног идентитета других народа. На окупираним подручјима у Србији то се манифестовало негирањем југословенске идеје и југословенског националног и државног идентитета. Окупационе власти су велики значај у остваривању својих циљева придавале просвети и школству. С обизром да су за вођење окупационе политике налазили етничке, али и историјске аргументе,⁵⁹¹ извршена је потпуна контрола и цензура садржаја наставе историје и историјске науке.

Суседне окупаторске државе су на заузете југословенске територије прошириле своју администрацију и низом мера покушавале да интегришу затечено српско становништво у свој национални корпус. Систематски је спровођена денационализација становништва и наметање јединствене идеологије путем просветно-културних установа. Додатни притисак на становништво извршен репресивним мерама, неретко и отвореним насиљем. Било је и примера отпора, родитељи су одбијали да шаљу децу у школе, наставници су предавали по предратним програмима. На деловима територија које су привремено ослободили припадници партизанског покрета, стваран је посебан школски систем.

На територији већег дела Косова и Метохије новоуспостављене албанске власти спроводиле су политику насилне албанизације становништва. Одмах је почело протеривање, убијање и интернирање цивила у логоре. На удару албанских окупационих власти нашли су се просветни радници, учитељи и професори. Рад школа на српском језику је био забрањен упркос очекивањима Министарства просвете у Србији да ће италијанске власти одобрити обнављање просветне делатности на овим просторима.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 215–224.

⁵⁹¹ Исто, 213.

⁵⁹² Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сукова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд 1991, 48–51, 61; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009, 249; Љубинка Шкодрић, Златибор Марковић, “Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године”, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Војноисторијски институт војске, Београд, 2003, 149; Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 215–216. Видети и: Игор Вукадиновић, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Токови историје*, 1, Институт за новију историју Србије, Београд 2021, 109–132, <https://doi.org/10.31212/tokovi.2021.1.vuk.109-132>.

У складу са великобугарском националном идеологијом окупирани делови југоисточне Србије третирали су као „ослобођени крајеви“.⁵⁹³ Бугарске власти улагале су велики напор у однарођавање и бугаризацију становништва. За извршење ових задатака било је задужено Министарство просвете и њему подређени органи који су у ту сврху основани.⁵⁹⁴ Предузимане су бројне мере којима су уништavana српска национална обележја, забрањиване књиге, употреба српског језика и ћирилице, вршено фалсификовање историјских и географских чињеница приликом научног приказивања „новоослобођених крајева“.⁵⁹⁵ Уколико то није дало успеха, примењиване су репресивне мере и отворено насиље. Обновљен је рад школа јер су култура и просвета заузимале важно место у остваривању бугарске окупационе политике. Политички врх је водио строго дириговану просветну политику са снажно наглашеном идеолошким компонентом. За извођење наставе ангажовани су учитељи и професори из Бугарске.⁵⁹⁶

Бугарски језик, историја и географија чинили су групу предмета са заједничким називом бугарознание. Ови предмети пружали су основу на којој је код ђака требало развити бугарско национално осећање. Наставни програми историје су конципирани тако да је највише изучавана бугарска национална историја док је са посебном пажњом приказан историјски развитак „ослобођених крајева“. У наставним плановима у четвороразредним основним школама и прогимназијама у којима је школовање трајало три године, повећан је број часова ове групе предмета.⁵⁹⁷

За наставу у прогимназијама коришћени су уџбеници на бугарском језику штампани у Софији.⁵⁹⁸ Садржај уџбеника јасно показује да је путем наставе историје требало реализовати низ идеја које су чиниле суштину великобугарске идеологије. Настава историје у прогимназијама почињала је изучавањем историје старог, раног средњег века и досељавања Бугара на Балканско полуострво.⁵⁹⁹ Други разред посвећен је историји развијеног средњег века при чему је општој историји дато свега 11 од укупно

⁵⁹³ Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989, 83; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохију*, 45, 48.

⁵⁹⁴ Danilo Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, doktorska disertacija u rukopisu, Fakultet političkih nauka, Beograd 1984, 54.

⁵⁹⁵ М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, 90–95; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохију*, 57. Видети и: Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, Просвета, Београд 1992.

⁵⁹⁶ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 111; Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga 1, 43. М. Стојиљковић, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, 92.

⁵⁹⁷ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 59–62.

⁵⁹⁸ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 20.

⁵⁹⁹ Мара Велкова, *Учебникъ по обща история за първи прогимназиаленъ класъ*, Министерство на народното просвѣщение, Служба за учебници и учебни помагала, София 1942.

111 страна у уџбенику.⁶⁰⁰ Историја Србије и Византије приказане су узгред, када су ове државе долазиле у везу са бугарским народом. И у овом уџбенику могу се прочитати бројни фалсификати попут бугарског порекла Краљевића Марка (102) и Ђирила и Методија (33–35). На илустрацијама у уџбенику доминирају ратнички и религиозни мотиви, као и они који указују на бугарски језик и писменост. На крају су дате мапе које показују како се ширила бугарска држава. Савременој историји дат је велики значај, нарочито приказивању крајева заузетих 1941. године и везама Бугарске са фашистичким земљама.⁶⁰¹ Уџбеници, посебно читанке, обиловали су материјалима, илустрацијама и текстовима о царској породици путем којих је требало васпитати ученике у духу верности цару Борису.⁶⁰²

Бугарско Министарство просвете се посебно старало о извођењу наставе историје. Пошто је процењено да дотадашња пракса и поред свих напора не даје задовољавајуће резултате, захтевано је да се сваког дана у школама издвоји време за тумачење најважнијих историјских догађаја.⁶⁰³ Посебно је инсистирано на организовању ваннаставних активности за ученике, попут оснивања школских музеја. Музејске збирке формиране су од пушака бугарских војника, одеће, писама која су ученици сами сакупљали. Посебан васпитни задатак имале су екскурзије и посете значајним историјским местима.⁶⁰⁴

За мађарске окупационе власти делови југословенске територије које су запосели представљали су поново ослобођене Јужне крајеве.⁶⁰⁵ Приоритетан задатак био је обезбедити мађарску етничку доминацију и укључивање затеченог становништва у друштвени и привредни живот. Ради постизања ових циљева примењивана су пропагандна средства, репресивне мере, па чак и насиље над цивилним становништвом.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ Иванъ П. Кеповъ, Ваня Ив. Кепова, *Учебникъ по обща и българска история за втори прогимназиаленъ класъ*, Министерство на народното просвѣщение, Служба за учебници и учебни помагала, Софија 1942.

⁶⁰¹ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 62.

⁶⁰² Т. Атанасовъ, Ив. Хаджовъ, Анг. Атанасовъ, *Читанка за трето отделение*, Първо издание, Одобрено отъ Министерство на народното просвѣщение, Книгоиздателство Т. Ф. Чипевъ, Софија 1941, 79–80.

⁶⁰³ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 62.

⁶⁰⁴ Isto, 65.

⁶⁰⁵ До 1918. године ове територије су се налазиле у саставу Угарског дела Хабзбуршке монархије односно Аустроугарске. После тога, налазиле су се у саставу Краљевине СХС/Југославије што је потврђено миром у Тријанону 1920. године. Године 1941. територије је прво окупирала мађарска војска а потом су и анектиране. Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad 1996, 25–36.

⁶⁰⁶ Isto, 37–65.

Просветна политика на мађарском окупационом подручју имала је за циљ асимилацију немађарског становништва.⁶⁰⁷ Бројним мерама настојало се на смањењу броја ђака који су слушали наставу на српском језику. Школе на српском су затваране, а уместо њих осниване школе на мађарском језику. Само је у појединим местима, по посебно дефинисаним условима, дозвољен рад одељења у којима се настава изводила на српском. Вршен је притисак на родитеље да ђаке уписују у одељења на мађарском језику.⁶⁰⁸ Према наређењу начелника Генералштаба мађарске војске у мају 1941. године извршено је уклањање свих наставних средстава пре окупације, међу њима и југословенске историјске слике. Истом одлуком повучени су из употребе и предати окупационим властима сви уџбеници, читанке и приручници за наставнике из историје, географије и језика, који су због промене државне власти сматрани неодговарајућим јер садрже наставно градиво које се односи на југословенску државу или садржаје који би могли бити увредљиви за нове мађарске власти.⁶⁰⁹ Због неповерења према затеченом просветном кадру, у извођењу наставе ангажовани су наставници из Мађарске.⁶¹⁰

Средње школство је било у тежем положају. Постојала је само једна мешовита гимназија на српском у Новом Саду и знатно већи број гимназија, стручних и грађанских школа на мађарском језику. У српској гимназији је из наставног програма избачена национална историја а матуранти су морали да полажу испит из мађарског језика и мађарске националне историје.⁶¹¹ Нови Сад, културни центар Срба у Војводини, постао је централно место за мађаризацију омладине. И на овим просторима је било примера стрељања студената и ђака током 1941. и 1942. године у Панчеву, Хоргошу, испред зграде гимназије у Суботици, у Новом Саду у Темеринској улици.⁶¹²

У свим школама радило се по истим наставним плановима и програмима, са једином разликом у томе који је језик изучаван као матерњи.⁶¹³ Као предмет од великог значаја издвојена је настава историје. За наставу на српском језику коришћени су уџбеници штампани у Будимпешти.⁶¹⁴ За основне школе нису штампани посебни

⁶⁰⁷ Немачким школама које су постојале одраније је дозвољен несметан рад али не и даље ширење немачког школства. Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009, 326.

⁶⁰⁸ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 220.

⁶⁰⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, tom XV, knjiga 1 (u daljem tekstu Zbornik NOR-a), 109–110; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 220.

⁶¹⁰ Исто, 219.

⁶¹¹ Мирнић, Јосип, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, *Зборник за друштвене науке*, 35, Матица српска, Нови Сад 1963, 33.

⁶¹² АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 20.

⁶¹³ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 220.

⁶¹⁴ Историја Мађарског народа: Грађанска права и дужности: Земљопис: За V и VI разред народних школа са српским народним језиком (саставио уређивачки одбор), Краљевска мађарска универзитетска

уџбеници за сваки предмет. Уместо тога, у једном уџбенику могли су се наћи садржаји два или чак три сродна наставна предмета, попут историје, географије и грађанских права и дужности, од којих се очекивало остваривање заједничких циљева – формирање мађарске националне свести и развијање лојалности према мађарској држави. Наставни садржаји које је требало обрађивати на часовима историје одговарали су великомађарској идеологији и ревизионистичкој политици. Углавном је изучавана историја Мађарске којој је у уџбеницима дато највише простора. Посебно су истицане границе мађарске државе из периода средњег века и Аустро–Угарске нагодбе 1867. године, која је представљена као један од кључних догађаја мађарске историје, фактички стицање независности (стр. 36). Историја других народа није изучавана, осим када су долазили у додир са мађарским народом. Приликом приказивања историје српског народа посебно долази до изражаја селективност садржаја. Нема помена Срба у Јужној Угарској пре Великог бечког рата. Неретко је историја српског народа приказивана и веома негативно, нарочито када је у питању учешће у догађајима као што је Револуција 1848. године (стр. 33). Доста простора добила је савремена историја путем које је, изношењем низа нетачних података, требало остварити бројне политичке задатке. Због тога је кривица за избијање Првог светског рата приписана српском народу, мировни уговор у Тријанону представљен као велики губитак за мађарску државу у територијалном и привредном смислу, истицане су везе и савезништво са силама Осовине (стр. 37–39). Уџбеник се завршава 1941. годином, приказивањем стања по уласку „храбре“ мађарске војске на делове југословенске територије (стр. 39).

На простору Срема укљученом у састав фашистичке (ушашке) државе предузимане су бројне мере за спровођење политике кроатизације. Вршена су масовна протеривања, интернирање у систем логора који је постепено успостављан, убијања, насилно превођење у римокатоличку веру, од којих је нарочито страдало српско становништво, Јевреји и Роми. Денационализација је спровођена посебним законима о забрани употребе ћириличног писма, књига, променом назива места, забраном рада културних и просветних установа.⁶¹⁵

штампарија, Будимпешта 1944. (A Magyar Nemzet Története: Alkotmánytan: Földrajz: A Szerb Tanítási Nyelvű Népiskolák V-VI. Osztálya Számára (Összeállította a Szerkesztő Bizottság), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1944.) Уџбеник је штампан на српском језику и ћириличним писмом. За географске појмове коришћени су мађарски називи.

⁶¹⁵ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 222–223; Петар Вукелић, „Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време „Независне Државе Хрватске“, *Зборник за друштвене науке*, 35, Матица српска, Нови Сад 1963, 115–126. Видети и: Младенко Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у холокаусту*, Музеј Војводине, Нови Сад 2007.

Потпуна контрола успостављена је над образовним системом, на свим нивоима. Школовање ђака на српском језику је ограничено услед затварања школа и одвођења наставника у логоре. Дозвољен је био рад само оним наставницима који су идеолошки били одани режиму. У извођењу наставе учествовало је и римокатоличко свештенство.⁶¹⁶ Одмах су извршене темељне измене наставних планова и програма и уџбеника како би се нова просветна политика прилагодила великохрватској идеологији. У настави историје изостављено је све што се односило на српски народ и југословенску државу, изучавана је само историја хрватског народа са посебним нагласком на савремену историју, савез са Немачком и Италијом и стварање независне хрватске државе.⁶¹⁷ Средњошколци су били приморани да приступају организацијама усташке омладине које се формирају већ од октобра 1941. године.⁶¹⁸ Велики број деце школског узраста на простору Срема страдао је у репресалијама попут акције Виктора Томића 1942. године.⁶¹⁹ Насупрот томе, немачка национална мањина је имала повлашћен положај и широку просветну аутономију. У НДХ је повећаван број школа на немачком језику отварањем нових у Руми, Земуну, Инђији.⁶²⁰ Немачки наставници такође су били повлашћени.⁶²¹

⁶¹⁶ Радослав Чурић, *Просветна и културна активност током Народноослободилачког рата у Војводини*, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Нови Сад 1969, 19; Dušan Lazić, „Fašističko školstvo i primeri otpora koji su mu pruženi u Sremu“, u: *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu u revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ur. Apostoloski, Mihailo, Popov, Čedomir, Felbabov, Vladislava, Prosveta, Novi Sad 1984, 568.

⁶¹⁷ Р. Чурић, *Просветна и културна активност током Народноослободилачког рата у Војводини*, 20.

⁶¹⁸ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 19; П. Вукелић, „Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време „Независне Државе Хрватске“, 112; Dušan Lazić, „Fašističko školstvo i primeri otpora koji su mu pruženi u Sremu“, 568.

⁶¹⁹ Исто, 569.

⁶²⁰ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 19.

Немачкој националној мањини је низом закона омогућено очување народности и слободно изражавање идеологије националсоцијализма. Имали су слободу и могућност организовања у готово свим областима друштвеног живота политичком, привредном и културном. Немачко школство је било изузето из државне надлежности и подређено установама којима су руководили представници немачке националне мањине. Основно и средње школство у овом периоду јача јер је донета одлука да „у сваком селу где има и десеторо деце“ мора бити отворена немачка школа. П. Вукелић, „Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време „Независне Државе Хрватске“, 111–112. Видети и: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, 287–332.

⁶²¹ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 19.

3.2 Школство и просвета у Србији под немачком окупацијом

3.2.1 Организовање окупационих и колаборационистичких власти

Већ у априлу 1941. године предузете су одговарајуће мере за организовање власти и нормализацију живота на немачком окупационом подручју у Србији. Још у току ратних операција командант немачких трупа у Србији издао је наређење о задржавању затечених државних и локалних власти, полиције, наставку рада државних чиновника и школа, да би, одмах након капитулације југословенске војске започело формирање окупационе управе.⁶²² Немачки окупациони систем је био веома сложен. На челу се налазио војноуправни командант који је имао сву власт: извршну, судску и законодавну (путем наредби). Ради ефикаснијег управљања, Штаб војног команданта подељен је на два дела: војни и управни. Управни штаб на челу са др Харалдом Турнером представљао је највиши орган цивилне управе.⁶²³ Поред централних органа који су управљали запоседнутом територијом, постојао је низ установа задужених за спровођење посебних задатака (војних, политичких, привредних и обавештајних).⁶²⁴ Земља је била подељена на четири војноуправне области.⁶²⁵

Окупационе власти су вршиле утицај на друштвено-политичко стање у Србији у оној мери у којој је то доприносило остваривању њихових главних циљева: безбедност војске и експлоатација привреде.⁶²⁶ Стога је под врховном влашћу немачког окупатора дозвољено обнављање рада домаћег управног апарата. Углавном је задржана постојећа државна администрација Краљевине Југославије,⁶²⁷ с тим да су на руководеће позиције именоване личности које је окупатор у датом тренутку сматрао погодним. Управни штаб вршио је надзор над свим органима власти.⁶²⁸

⁶²² “Bekanntmachung für das besetzte jugoslawische Gebiet/Објава за заузету југословенску територију”, *Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet/Лист уредаба за окупирану српску територију*), бр. 1, април 1941, 3.

⁶²³ М. Кресо, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 70–78.

⁶²⁴ За питања од значаја за окупационе власти биле су задужене посебне установе које су неретко биле независне од Управног штаба и подређене својим матичним установама Немачкој. То је био случај са генералним опуномоћеником за привреду Францом Нојхаузенем. М. Кресо, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 74–78; В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 136–137.

⁶²⁵ Фелдкомандатуре су имале седишта у Београду, Ужицу, Нишу и Панчеву. В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 136; М. Кресо, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 71.

⁶²⁶ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2015, 101–102.

⁶²⁷ Обновљене су бановине, срезови и општине.

⁶²⁸ Шкодрић, Љубинка, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и удбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, Институт за стратегијска

Прва српска квислиншка управа под називом Савет комесара успостављена је 30. априла 1941. године. Имала је структуру владе са десет ресора. Обновљен је рад свих министарстава осим министарства војске и иностраних послова јер Србији није признаван статус субјекта у међународним односима.⁶²⁹ На чело комесарског савета именован је Милан Аћимовић који је уједно обављао функцију комесара унутрашњих послова.⁶³⁰ Комесари су за свој рад били одговорни представницима одељења у Управном штабу задуженим за послове у тој области. Од укупно четрнаест одељења, пети је био задужен за просвету, културу и социјално старање (*Erziehungswesen, Kultur, Soz. Fürsorge*).⁶³¹ Главни задатак Савета комесара је био да обезбеди унутрашњу стабилност, приволи становништво на послушност према Немцима и тиме створи услове за несметано спровођење циљева окупације.⁶³² Након свега два месеца дошло је до смене неколико комесара јер окупационе власти нису биле задовољне њиховим радом и ефикасношћу. Међу њима је био и комесар за просвету.⁶³³ У новом саставу влада Милана Аћимовића је функционисала још два месеца, када је услед кризе до које је дошло због избијања устанка донета одлука о престанку њеног рада.

Велики изазов новоуспостављених власти био је сузбијање отпора немачкој окупацији. Током лета 1941. године отпор је прерастао у масовни устанак у коме су удружено деловали комунистички и ројалистички покрет отпора. Упркос оштрим репресивним мерама, није било могуће обуздати устанак све до касне јесени. Ови догађаји су имали последице на однос немачког окупатора према квислиншкој власти али и цивилном становништву.⁶³⁴

Због немогућности да се избори са устанком у земљи, комесарска управа биће замењена новом ауторитативнијом владом. Од 29. августа 1941. године Влада народног спаса функционисала је као нови централни орган домаће управе. Образовање владе поверено је Милану Недићу, армијском генералу и предратном министру војске и морнарице. Њени главни задаци су били сузбијање устанка и завођење реда и мира у земљи. Очекивало се да ће захваљујући ауторитету генерала Милана Недића успети да

истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, Београд, 2009, 172–173.

⁶²⁹ М. Kreso, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 81–82; В. Petranović, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 134–135.

⁶³⁰ По струци је био правник и имао је искуство у раду Министарства унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића.

⁶³¹ М. Kreso, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 73.

⁶³² В. Petranović, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 137.

⁶³³ Исто, 147.

⁶³⁴ Исто, 177–217.

ојача свој углед у народу. Сви послови владе били су подељени у дванаест ресора.⁶³⁵ Већ у октобру 1941. доћи ће до прве промене у њеном саставу.⁶³⁶ Промена тројице министара задужених за финансије, просвету и саобраћај требало је да допринесе унапређењу рада ова три значајна министарства. То се посебно односило на Министарство просвете „јер су грешке у вођењу просветне политике“, како је то речено у званичном саопштењу, „у претходном периоду произвеле несагледиве последице које су се морале решити реформом просвете“.⁶³⁷ Генерал Милан Недић је остао на челу домаће управе до краја окупације октбра 1944. године.

3.2.2 Друштвени и културни живот становништва у окупираној Србији

Свакодневни живот становништва на окупираној територији наставио је да се одвија у измењеним околностима које су превасходно зависиле од потреба и интереса окупатора. Сви расположиви ресурси, материјални и људски, били су искоришћени у сврху немачког ратног напора. Несметаном остваривању ратних циљева окупатора требало је да допринесе и рад домаћег управног апарата који је стављен под строг надзор. Уз ограничавање надлежности домаћој администрацији, окупационе власти су вршиле и честе интервенције у случајевима када је процењено да су њихови интереси угрожени. Због тога је често долазило до реконструкција влада. Рад државних установа био је сведен на обнову земље од последица рата и одржавање унутрашње стабилности. Главни задатак квислиншких власти био је да приволи становништво на послушност немачком окупатору и политику реда и мира. Ради нормализације стања на окупираној територији немачке власти су дозволиле обнављање привредног, у извесној мери и јавног и друштвеног живота који су стављени под строгу контролу. Целокупан друштвени живот био је регулисан наредбама војног команданта који је одобравао и све законске предлоге домаћих власти.⁶³⁸

⁶³⁵ Милан Аћимовић је задржан у власти на позицији Министра унутрашњих послова. *Службене новине*, бр. 104, 5. 9. 1941, 1. М. Кресо, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 158–161; В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 217–228.

⁶³⁶ *Службене новине*, бр. 115, 14. 10. 1941.

⁶³⁷ Смењен је Милош Тривунац, а нови министар просвете је постао Велибор Јонић. *Обнова*, 8. 10. 1941. Цитирано према: Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, књ. 3, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 25–26.

⁶³⁸ Bekanntmachung über die von den deutschen militärischen Befehlshabern erlassenen Rechtsvorschriften/Саопштење о издатим правним прописима по немачким војним заповедницима,

Као и у остатку Европе, на немачком окупационом подручју у Србији спровођена је расна политика усмерена на систематско уништавање Јевреја. Услед све јачег притиска Немачке, у годинама пред Други светски рат против Јевреја су почеле да се примењују бројне дискриминаторне мере, које ће бити озакоњене током прве две године окупације. Припадници јеврејске заједнице су прво пописивани и обележавани, ограничена им је могућност школовања, онемогућено бављење одређеним делатностима и професијама, искључени су из јавног и друштвеног живота.⁶³⁹ Како је рат одмицао, њихова ситуација се погоршавала. Посебним законима лишавани су имовине, за њих је важила обавеза принудног рада, били су изложени масовним хапшењима, одвођени у концентрационе логоре, пре свега на Београдском сајмишту али и у иностранству, стрељани су и убијани. После избијања устанка 1941. године уследило је потпуно уништење Јевреја, без разлике мушкараца, жена и деце. Процењује се да је у Холокаусту у Србији 1941–1944. године страдало и до 90% од укупног броја припадника јеврејске заједнице.⁶⁴⁰

Од суровог окупационог режима страдало је бројно српско становништво, које је тиме требало да буде кажњено за преврат 27. марта. На немачко окупационо подручје у Србији током целог периода окупације стизале су избеглице из осталих делова подељене земље, највише из Независне Државе Хрватске.⁶⁴¹ Српски војници су одвођени у заробљеништво а цивилно становништво је изложено прогону и терору.⁶⁴² Током целог периода окупације доношене су и важиле репресивне мере. Њима је требало сузбити свако деловање против окупационог режима и спречити помагање покрета отпора, принудити становништво на послушност и поштовање одлука немачког војног заповедника у Србији. Становништво је живело у страху и неизвесности јер је свако могао лако да буде оптужен да ради против режима или процењен као национално и/или политички неподобан. Следила је казна, хапшење, одвођење у логор, убијање. Казне су

Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet/Лист уредаба за окупирану српску територију), бр. 2, април 1941, 13.

⁶³⁹ Јевреји нису могли да буду власници васпитних установа или у њима запослени. *Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner/Наредба која се односи на Јевреје и Цигане, Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet/Лист уредаба за окупирану српску територију*, 31. мај 1941, 86.

⁶⁴⁰ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980, 54–85; Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009, 36–51; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd 2007, 43–114; 157–185; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду*, 2. измењено и допуњено издање, Музеј жртава геноцида, Београд 2012.

⁶⁴¹ Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981.

⁶⁴² B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 108, 111–132.

биле нарочито сурове у време устанка 1941. године.⁶⁴³ Све је то додатно оптерећивало становништво које је живело у изузетно тешким условима свакодневног живота и лошим материјалним приликама.⁶⁴⁴

Целокупном животу на окупираној територији требало је дати нови садржај, пре свега по мери окупатора. Намера немачких власти није била да потпуно идеолошки преобликује окупирану територију, него је и домаћа управа имала утицај на формирање нове друштвене свести.⁶⁴⁵ Заједнички нацистичкој, и идеологији српских колаборациониста били су снажно изражени антикомунизам и негација југословенске идеје. Уз подршку окупатора, у складу са сопственом идеолошком оријентацијом, представници домаће власти су током окупације радили на изграђивању нове националне свести, система вредности и свеобухватној трансформацији друштва која би била настављена и после рата. Претпоставка за успешно политичко и идеолошко деловање немачких власти и колаборационистичких органа била је стављање под контролу целокупног јавног и друштвеног живота. Да би се то постигло развијена је широка активност у области цензуре, пропаганде а посебну пажњу државне власти су посветиле културној и просветној политици.

Немачке окупационе власти су оствариле потпуну контролу над јавним животом у земљи завођењем строге и свеобухватне цензуре. У спровођењу цензуре учествовали су окупациони органи и бројне домаће установе попут Одељења за уметност и књижевност основаног при Министарству просвете 1941. године са задатком да темељно прегледа и проучи штампана дела. За ове послове било је задужено и Пропагандно одељење војног заповедника за Србију.⁶⁴⁶ Посебним уредбама уклоњене су из употребе све књиге чији је садржај био неприхватљив за окупатора. У сарадњи са Министарством просвете издвојени су наслови за које је процењено да имају антинемачки, марксистички или јеврејски карактер.⁶⁴⁷ Овим ограничењима забрањена је литература попут дела југословенске књижевности прве половине XX века али и други радови који су садржали југословенску идеју. Упоредо, домаће власти су правиле селекцију књижевних дела

⁶⁴³ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 36–63, 69–91.

⁶⁴⁴ Несташице хране, отежано снабдевање лековима и основним животним намирницама, недостатак обуће, одеће, огрева, ширење црне берзе.

⁶⁴⁵ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2012, 44–45; Видети и: Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Arhipelag, Beograd 2019, 319–340, 454–460.

⁶⁴⁶ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*.

⁶⁴⁷ Никола Марковић, Даница Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд 2012, 22–33.

погодних за национално и културно изграђивање.⁶⁴⁸ После Априлског рата престало је излажење свих листова и часописа, да би недуго после успостављања окупације били покренути нови симптоматично названи *Ново време*, *Обнова*, *Наша борба*, *Српски народ*.⁶⁴⁹ Штампa је представљала важно пропагандно средство окупационих и квислиншких власти.⁶⁵⁰ Уз цензуру штампе, контролисан је и проток информација и вести, садржај радио емисија, приказивање филмова, као и сви културни садржаји, музика, позоришне представе, ликовно стваралаштво.

Пропаганда је представљала ефикасно средство за остваривање политичко-идеолошких циљева окупатора и квислиншких власти. У оквиру окупационог апарата сва делатност у овој области је била у надлежности Пропагандног одељења Југоисток. Оно је усмеравало домаћи пропагандни апарат који му је био подређен.⁶⁵¹ За ширење пропаганде коришћени су првенствено масовни медији штампа, плакат, брошуре, леци, радио а налажени су и други путеви попут ликовних изложби, предавања, конференција, јавних говора. На овај начин јавности су пласирани садржаји којима је требало приволети становништво да прихвати окупационо стање и наметнути виђење Србије у оквиру „новог поретка“: величани су немачки ратни успеси, истицана је улога немачког народа у европској култури и цивилизацији, представљана су српско-немачка културна прожимања и пријатељске везе, популарисане националсоцијалистичке идеје, начин живота, култура и просвета.⁶⁵² Посебним видовима пропагандне активности настојало се на васпитању школске омладине у националном духу и против комунизма. Због тога је развијена сарадња са Министарством просвете.

Ратна дејства и разарања током Априлског рата нанели су несагледиву штету југословенској култури. У бомбардовањима је страдала Народна библиотека, бројни споменици културе, библиотеке и семинари Београдског универзитета, покрадена архивска грађа. По успостављању окупације вршено је санирање настале штете.⁶⁵³

⁶⁴⁸ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, 282–285; Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд 2008, 86–87.

⁶⁴⁹ Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Матица српска–Институт за књижевност и уметност, Нови Сад–Београд 2001.

⁶⁵⁰ Александар Стојановић (прир.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, Филип Вишњић, Београд 2015; Исти, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, Филип Вишњић, Београд 2017.

⁶⁵¹ Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2019,

⁶⁵² Исто; Коста Николић, „Немачка ратна пропаганда у Србији 1941–1944“, *Југословенски историјски часопис*, 1, Савез друштва историчара Југославије, Београд 1997, 117–128.

⁶⁵³ Никола Живковић, „Однос немачких окупационих снага према просветним и научним установама и културним добрима Југославије“, *Култура и наука у народноослободилачком рату и револуцији: Радови*

Обнављан је културни живот уз услов да се темељно измени према захтевима окупатора и идеологији српских колаборациониста. По налогу окупатора из културе и јавног живота уклоњена су сва дела која садрже антинемачке, комунистичке, јеврејске, демократске, либералне, југословенске садржаје, а потом су домаће власти приступиле изградњи новог културно-просветног система. Култура, наука, уметност и просвета стављени су под контролу државе и извршена је реорганизација установа које су се бавиле овим делатностима. Кроз просветно-културни систем требало је становништву наметнути једнообразну идеологију. С обзиром да власти нису наишле на ширу подршку, употребљаване су разне методе принуде. Вршен је притисак на уметнике и научнике да стварају за нови режим, а са онима који су одбили, власти су се сурово обрачунавале. У новембру 1941. године Специјална полиција је ухапсила 150 интелектуалаца и културних радника и одвела их у логор на Бањици.⁶⁵⁴ Културна делатност је добила пропагандни карактер. Свим грађанима наметнуто је да гледају исте филмове, позоришне представе, слушају исту музику, читају исте књиге и посећују изложбе.

Нови културно-просветни систем је изграђиван на основу критике југословенске државе у којој су културни живот усмеравали страни утицаји, дневна политика и приватна иницијатива. Насупрот томе, колаборационисти су културу ставили у службу власти и изграђивања новог националног идентитета. Основна начела на којима се заснивала нова културна и просветна политика почивала су на филозофији органицизма према којој су све друштвене структуре постављене у међузависни однос попут организма. Сељаштво је према идеологији колаборациониста представљало социјалну основу друштва. Сматрало се да су материјалистичка и индивидуалистичка схватања унела пометњу пошто су довела до истицања личних права, занемаривања дужности и потискивања духовности и народне традиције. Насупрот томе истицан је колективистички дух као постојана вредност српског народа, док је интернационализам одбациван као последица свести да је српски народ способан да ствара сопствену културу. Нови систем вредности афирмисао је традиционални начин живота, православну веру, патријархални морал, село, задругу, рад. Ове вредности су најбоље оличене у српском средњем веку и Светосављу. Стога се морало раскинути са

са научног скупа, *Струга, 7–9 октобар 1981*, Савет академија наука и уметности СФРЈ, Скопје 1984, 137–154; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 196.

⁶⁵⁴ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Завод за уџбенике, Београд 2014, 120–121, 126–127.

прошлошћу, пре свега оном најближом, југословенском.⁶⁵⁵ На овим темељима требало је спровести реформу универзитета и водити нову просветну политику. Квислиншке власти развијале су планове за послератно уређење друштва.

Један од најкрупнијих идејних пројеката друштвене реформе у Србији за време Другог светског рата био је Српски цивилни/културни план.⁶⁵⁶ Заузимао је важно место у укупној државној и културној политици владе Милана Недића. План представља пројекцију будућег развоја Србије. У њему се на свеобухватан начин планира уређење и организација свих области народног живота у мирнодопским условима. На пројекту је у највећој мери рађено у Министарству просвете у сарадњи са Београдским универзитетом, Српском краљевском академијом и другим друштвеним, културним, научним и просветним установама. Позивајући се на тренутно стање у земљи, сматрало се да је за будућност неопходно осмислити план цивилног живота.⁶⁵⁷ Рад на Српском цивилном/културном плану почео је 1942. и трајао је две године. Уочено је око две стотине проблема у свим областима државног живота: здравству, привреди, науци, култури, образовању. Сви проблеми су подељени у четири сектора биолошки, економски, технички и духовни. За сваки сектор је формирана комисија са задатком да изради одговарајућа решења. Замисао је била да план буде заснован на научном сагледавању проблема, па је израда плана поверена стручњацима за дату област: универзитетским професорима, академицима, и другим културним и просветним радницима. Током двогодишњег рада на плану настао је велики број реферата за око 2/3 дефинисаних проблема. Највише проблема требало је решити у оквиру духовног сектора у оквиру кога је израђен и Државни просветни план. Спровођење плана је планирано по завршетку рата, током више генерација, независно од облика власти и друштвеног уређења.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Љубинка Шкодрић, Драгомир Бондић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015, 218–220; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 227–228. Видети и: Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2015.

⁶⁵⁶ У изворима и литератури се користи неколико назива: Српски цивилни план, Српски културни план, Српски план живота, Општи државни план. Расутост грађе која се односи на план неретко је доводила истраживаче у забуну да је реч о различитим пројектима. У новијој историографији у употреби је назив Српски цивилни/културни план. Под тим називом објављен је и Зборник изворне грађе. А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, 332.

⁶⁵⁷ Једна од идеја којом се руководио приликом осмишљавања плана била је да је српски народ способан да се у рату жртвује али не и да организује свој живот у време мира. При томе мисли на дугу историју ратова српског народа и на период југословенске државе коју сматра дисконтинуитетом у историји борби српског народа за слободу и уједињење. Као узор за свој план узима Начертаније Илије Гарашанина.

⁶⁵⁸ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, 329–365; Исти, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 69–95.

3.2.3 Просветна политика владе Милана Недића

У окупираној Србији целокупна културно-просветна делатност била је у надлежности Министарства просвете. Оно је првобитно представљало наставак рада Министарства просвете Краљевине Југославије који је постепено прилагођаван ванредним условима рата и ограничењима која је наметао окупатор, као и плановима просветне реформе од којих је државни врх имао велика очекивања у процесу свеобухватног преображаја друштва. Током две године Министарство просвете је радило на основу уредбе из 1937. године уз Уредбу о изменама и допунама уредбе о уређењу Министарства просвете донете у августу 1941. Према наслеђеној организацији, Министарство просвете је било подељено на пет одељења: Опште одељење, Одељење за средње школе, Одељење за народне школе, Одељење за наставу и Одељење за народно просвећивање, у оквиру којих су се послови даље делили по посебним одсесима. Наслеђена законска регулатива омогућавала је Министарству просвете готово потпуну контролу и централизовано вођење просветне и културне политике. Министарство просвете је вршило надзор над свим установама културе, науке, просвете, школама, издаваштвом, уметничким стваралаштвом. Упркос томе, у врху просветних власти постојала је стална тежња за проширењем надлежности.⁶⁵⁹

Предратна структура Министарства просвете први пут је измењена поменутом уредбом из августа 1941. године када је формирано ново, шесто одељење које је било задужено за немачку наставу. С обзиром да је обављало важан задатак за немачке окупационе власти, одељење је задржано до краја окупације и поред свих измена у ресорном министарству.⁶⁶⁰ Значајнија проширења поља рада Министарства просвете уследила су током 1942. године. Прво су у јануару у његову надлежност прешли послови Министарства физичког васпитања Краљевине Југославије, а потом му је у марту припојено Одељење за вере Министарства правде. Најзад су у априлу 1942. године под његову контролу стављене и средње стручне школе претходно у ресору Министарства народне привреде и Министарства пољопривреде и исхране.⁶⁶¹ Стављањем целокупног школског система под јединствену контролу остварен је важан предуслов за успех

⁶⁵⁹ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 69–70; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I, 190.

⁶⁶⁰ *Службене новине*, бр. 95, 6. август 1941, 1–2; А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2015, 277.

⁶⁶¹ *Службене новине*, бр. 2, 6. јануар 1942; бр. 22, 17. март 1942; бр. 29, 10. април 1942; бр. 39, 15. мај 1942; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 71–72.

просветне политике колаборационих власти. Министар просвете Велибор Јонић је сматрао да ће оваквом организацијом допринети једном од главних циљева просветне реформе што је истакао у једном од својих говора: „Кад се са једног места буде управљало образовањем и васпитањем /.../ омладине, онда ће /.../ омладина моћи бити надахнута једним јединственим националним духом.“⁶⁶²

Ширење делатности, гомилање нових сектора и усложњавање администрације у пракси су умањили ефикасност рада Министарства просвете. Уследио је низ мера како би се отклониле сметње у његовом раду.⁶⁶³ Поред осталих измена, новом реорганизацијом укинута је Одељење за наставу а послови руковођења и надзора над васпитно-образовним процесом пренети су на наставне одсеке, формиране у оквиру три одељења која су била задужена за образовање (Одељење за основно образовање, Одељење за средње образовање и Одељење за немачку наставу).⁶⁶⁴ Све промене су потврђене у новој уредби усвојеној у фебруару 1943. године. Министарство од тада носи нови назив Министарство просвете и вера а дефинише се као „највиша државна власт за послове народне просвете, као и верске послове, за које је предвиђена сарадња и контрола државних власти.“ Сви послови у овом ресору су подељени на шест одељења: опште, за основно образовање, средње образовање, високо образовање и народну културу, верске послове и немачку наставу.⁶⁶⁵ Овим је реформисан и изграђен систем просветних власти који ће бити задржан до краја окупације.

У јануару 1942. године поново је покренут *Просветни преглед*, службено гласило Министарства просвете.⁶⁶⁶ Задатак листа је био да упозна стручну јавност са начелима нове просветне политике и њено пропагирање у народу. У уводнику првог броја, Министар просвете Велибор Јонић је указао на значај и циљеве просветне реформе. Најавио да ће бити потребно извршити ревизију система вредности и школу вратити народу. Захтева се и реформа наставе, осавремењивање наставних метода и измена наставних програма.⁶⁶⁷

⁶⁶² В. Јонић, *Министар просвете говори*, 28.

⁶⁶³ Одељење за физичко васпитање је сведено на ниво одсека а Канцеларија за верске послове је подигнута на ниво одељења.

⁶⁶⁴ Одељење и одсеци за наставу су руководили наставним и васпитним радом, предлагали и спроводили наставне планове и програме и наставна упутства, вршили надзор над употребом уџбеника и учила и водили бригу над просветним радницима и ученицима. Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 230; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 73, 76–77, 89, 91.

⁶⁶⁵ *Службене новине*, бр. 11, 9. фебруар 1943, 1–4.

⁶⁶⁶ Излазио је једном месечно, често као двоброј. Последњи број за време окупације је објављен у марту 1944. године.

⁶⁶⁷ Велибор Јонић, „Уводна реч“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, стр. 1.

И поред свих мера које је требало да обезбеде успешно функционисање, у раду Министарства просвете и вера јављали су се бројни проблеми. После низа реорганизација створен је „гломазан и нефункционалан бирократски апарат“ у оквиру кога су сви послови обављани споро и неефикасно.⁶⁶⁸ Просветне власти су решење проблема виделе у наметању строге хијерархије и дисциплине. Тиме је извршен додатни притисак на чиновништво, које је услед ратних услова било у изузетно тешком положају.⁶⁶⁹ Ситуација није била много боља ни када су у питању локалне просветне власти.⁶⁷⁰ Иако су овлашћења која су имали окружни начелници и просветни референти јасно дефинисана и овде су учаване неправилности у раду. Локалне просветне власти неретко су спроводиле просветну политику по сопственом нахођењу а не према упутствима Министарства.⁶⁷¹

Посебне тешкоће у раду Министарства просвете и вера настајале су због сложеног односа са немачким окупационим властима које су целокупану културно-просветну делатност ставиле под свој надзор. За доношење закона и уредби домаћим властима била је неопходна сагласност Управног штаба. Како њихове надлежности нису биле јасно разграничене, немачки органи су то користили како би вршили интервенције у раду домаће управе, нарочито када је у питању вођење кадровске политике.⁶⁷² Чак су и за комуникацију са немачким властима постојала строго утврђена правила. Установе Министарства просвете нису могле непосредно да комуницирају са окупационим властима, него је за то одређен инжењер Јован Ђорђевић, асистент Универзитета.⁶⁷³

Управни штаб је надзирао и усмеравао креирање и спровођење просветне политике. Целокупан школски систем и образовно-васпитни процес били су под сталном контролом немачких органа и служби. У Управном штабу су постојали просветни референти који су били задужени за надзор над просветном делатношћу. У њихове

⁶⁶⁸ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 70.

⁶⁶⁹ Исто, 132–135.

⁶⁷⁰ Према Уредби о уређењу Министарства просвете и вера из 1943. године спољне органе Министарства просвете су чинили: просветни инспектор при градском поглаварству града Београда, окружни начелници са окружним просветним инспекторима и срески начелници са школским надзорницима. Окружни просветни инспектори су били одговорни Министарству просвете и окружним начелницима. Били су задужени за просветне послове на нивоу округа, за које су раније била задужена просветна одељења бановина. Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 99–107.

⁶⁷¹ Министарство просвете је донело одлуку у априлу 1943. да се сваки распис школским властима неће упућивати док се са његовом садржином не упозна лично министар. Државни Архив Србије (ДАС), Министарство просвете и вера (Г–3), ф. 8А, р. 326/1943, С. бр. 424, 12. 4. 1943.

⁶⁷² Управни штаб је инсистирао на редукцији и систематизацији радних места и свим надлештвима и установама. Ово није реализовано до краја окупације. У оквиру домаћег апарата Танасије Динић је именован за изванредног комесара за персоналне послове. Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 73, 108–109, 117, 122, 188.

⁶⁷³ Исто, 190, 198.

послове улазили су ревизија наставних планова и програма, цензура уџбеника, имали су право да траже статистичке податке и извештаје о раду школа, и по потреби да врше преглед школа. Преко Министарства просвете достављали су пропагандне материјале које су школе биле дужне да популаришу међу ученицима и наставницима.⁶⁷⁴

Немачке управне власти су биле углавном задовољне радом Министарства просвете и вера што је истицано у извештајима команде Југоистока.⁶⁷⁵ Стварност је ипак била другачија. Нерадо су давали већа овлашћења и чинили уступке квислиншким властима. Целокупан апарат домаће управе су сматрали непоузданим и антинемачки расположеним. Посебно су због тога испаштали просветни радници који су премештани, затварани и прогоњени. Поред изразитог антисрпског става окупационих власти, разлог неповерења према административном апарату произлазио је из тога што је наслеђен од Краљевине Југославије и у складу са тим одан идеји ове државе.⁶⁷⁶

Приликом креирања и спровођења просветне политике саветодавну улогу имао је Главни просветни савет.⁶⁷⁷ Стога је један од важних предуслова за спровођење просветних реформи било обнављање његовог рада. Како би могао да одговори на задатке које су му намениле нове просветне власти, било је неопходно извршити његову темељну реорганизацију. Умеђувремену, због немогућности одлагања реформи, оформљено је једно привремено тело које је требало да обавља послове из делокруга Главног просветног савета, који би, када буде поново сазван, накнадном одлуком потврдио његов рад.⁶⁷⁸

У јуну 1941. године одлуком комесара Министарства просвете Ристе Јојића установљен је Просветни одбор. Њему је стављено у задатак да даје мишљење о реформи наставе, наставним програмима и прегледаним уџбеницима и књигама. Председник Просветног одбора био је помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић. Чланови су били начелници свих одељења у Министарству просвете и још осам стручних лица које је именовао министар.⁶⁷⁹ Међу њима су се нашли и ректор Београдског универзитета у време окупације Никола Поповић и истакнути идеолог

⁶⁷⁴ Исто, 190–192.

⁶⁷⁵ Зборник НОР-а, I-4, 264.

⁶⁷⁶ Исто, 187, 188; Зборник НОР-а, XII-1, 245.

⁶⁷⁷ Саветодавни органи Министарства просвете и вера били су: Главни просветни савет, Верски савет, Уметнички савет и Државни спортски одбор.

⁶⁷⁸ „Образовање новог Главног просветног савета при Министарству просвете и вера и прво редовно заседање Великог просветног већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 384.

⁶⁷⁹ *Службене новине*, 87, 9. јул 1941, стр. 7; Владета Тешић, Милан Мирковић, Срећко Ђунковић, Раде, Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, Београд 1980, 140; Ј. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 78–79.

покрета Збор Димитрије Најдановић.⁶⁸⁰ Већ на основу састава овог тела, јасно је да његов рад био строго усмераван од Министарства просвете.

Просветни одбор је интензивно радио. Током летњих месеци 1941. године одржан је низ састанака на којима су разматрана питања организације наставе, наставних програма и уџбеника за нову школску годину.⁶⁸¹ Једна од кључних седница одржана је 21. јула 1941. године када је председник Одбора покренуо питање реформисања целокупне наставе.⁶⁸² У томе ће Просветни одбор имати значајну улогу јер, иако је Уредба о Главном просветном савету донета у априлу 1942. године, први састанак је сазван тек у новембру 1943. Просветни одбор је наставио са радом све до лета 1943. године, те су тако бројни проблеми у вези са просветном реформом решавани у оквиру овог тела. За две године функционисања одржано је 74 састанака на којима је извршена селекција уџбеника и израђени „нацрти савремених и бољих закона и програма за све школе.“⁶⁸³

Иако је најављивано да ће преуређени Главни просветни савет представљати тело које ће после нешто више од две деценије коначно омогућити планско и континуирано вођење просветне политике, он је имао више пропагандни значај. Према Уредби из 1942. године, Главни просветни савет је дефинисан као саветодавно тело Министарства просвете у свим питањима која се односе на школу, наставу, народно просвећивање и народну културу.⁶⁸⁴ Састојао се из Великог просветног већа и осам радних одбора. Поред чланова просветне струке (помоћник министра просвете, начелници одељења у Министарству просвете, окружни просветни референти, представници Универзитета у Београду, високих уметничких школа, стручни и културни радници које је именовао министар), у састав Великог просветног већа били су укључени представници разних друштвених и привредних организација, као и представници Српске православне цркве. У новом сазиву Главни просветни савет је бројао седамдесет чланова што је дупло више

⁶⁸⁰ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 231.

⁶⁸¹ ДАС, Г-3, Ф. 2, р. 31/1941, Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941 године до 25. септембра 1942 године.

⁶⁸² Исто; ДАС, Г-3, Ф. 2, р. 31/1941, Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским грађанским у основним школама.

⁶⁸³ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 427.

Током 1941. године донето је 80 уредби, док је, према непотпуном списку, током 1943. године донето око 70, што сведочи не само о значајној активности овог тела, него и о свеобухватности просветних реформи. ДАС, Г-3, ф. 2, р. 6/1941; р. 46/1943.

⁶⁸⁴ *Службене новине*, бр. 39, 15. мај 1942, стр. 6.

у односу на предратни период.⁶⁸⁵ Министар просвете је у говору којим је отворио прво заседање Великог просветног већа 10. новембра 1943. године истакао како је „оваквим саставом обухваћен целокупан народни живот, што ће омогућити министру просвете и вера да своју просветну политику заснује на стварним народним потребама.“⁶⁸⁶ Циљ је заправо био да се створи утисак да просветна реформа има широку подршку јавности и окупационих власти.⁶⁸⁷ Овакав састав и организација Главног просветног савета у пракси су умањили ефикасност његовог рада.

Велико просветно веће је доносило начелне смернице које су даље разрађиване у оквиру радних одбора, који су се према врсти образовања делили на одборе за основно, средње, високо, стручно, уметничко, телесно, верско образовање и народно просвећивање. Радом одбора руководио је помоћник Министра просвете. У оквиру одбора одвијао се рад на изради општег просветног плана, закона, уредби, програма и упутстава за наставу, одређивању ранга школа, нострификацији диплома, као и сви други послови које им Министарство просвете стави у дужност.⁶⁸⁸

Уредбом из 1942. године први пут је у оквиру Главног просветног савета предвиђено постојање Генералног секретаријата. Генерални секретаријат Главног просветног савета је функционисао као посебно одељење Министарства просвете и био непосредно подређен помоћнику министра просвете Владимиру Велмар Јанковићу. Имао је четири одсека: Одсек за вођење и васпитање народне омладине, Одсек за општу просветну статистику, Одсек за просветно-културну пропаганду и Одсек за културну политику. Његова улога у креирању и спровођењу просветне политике била је значајнија не само од Главног просветног савета, него и осталих одељења у Министарству просвете који су свој рад морали да прилагоде његовим плановима.⁶⁸⁹ О разноврсним активностима Генералног секретаријата сведоче бројни извештаји у Министарству

⁶⁸⁵ Исто, 6–7; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 140; „Образовање новог Главног просветног савета при Министарству просвете и вера и прво редовно заседање Великог просветног већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 385–386.

⁶⁸⁶ „Говор министра просвете и вера Велибора Јонића којим је на дан 10 новембра 1943 отворио заседање Великог већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 391.

⁶⁸⁷ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 81; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 140.

⁶⁸⁸ *Службене новине*, бр. 39, 15. мај 1942, стр. 7; ДАС, Г–3, ф. 8, 28/1942; ф. 8, р. 108/1943, с. бр. 142, 13. 2. 1943.

⁶⁸⁹ *Службене новине*, бр. 39, 15. мај 1942, стр. 7; Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 85–86; „Говор министра просвете и вера Велибора Јонића којим је на дан 10 новембра 1943 отворио заседање Великог већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 391; „Образовање новог Главног просветног савета при Министарству просвете и вера и прво редовно заседање Великог просветног већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 385.

просвете.⁶⁹⁰ Његово успостављање представљало је још један од начина да се ограничи самосталност Главног просветног савета, али и да се просветна реформа као и целокупна просветна делатност ставе под потпуну контролу Министарства просвете.

Све послове из свог ресора министарство просвете је обављало преко комесара односно министара. У Савету комесара Милана Аћимовића, Ристо Јојић, бивши министар и члан Главног одбора Демократске странке, први је обављао функцију министра просвете. За његовог помоћника именован је Владимир Велмар Јанковић⁶⁹¹ који је по свом политичком и идеолошком опредељењу био ближи окупатору.⁶⁹² Како Ристо Јојић није успео да испуни задатке који су поверени његовом министарству, смењен је приликом прве реконструкције Савета комесара у јулу 1941. године. Заменио га је Велибор Јонић, истакнути припадник профашистичке организације Збор Димитрија Љотића, чији су идеолошка оријентација и политичко опредељење били окупационим властима прихватљивији. Владимир Велмар Јанковић остао је на месту помоћника министра просвете.⁶⁹³ У влади генерала Милана Недића за министра просвете је постављен Милош Тривунац, да би већ приликом прве реконструкције у октобру 1941. године на његово место био изабран Велибор Јонић, чији је помоћник поново био Владимир Велмар Јанковић.⁶⁹⁴ Током два мандата Велибора Јонића остварен је значајан утицај на просветне и културне прилике у земљи. У сарадњи са окупатором, постављене су основе нове просветне политике. Министар Јонић се истицао поред осталог и по томе што је здушно заступао и пропагирао нове идеје у јавности.⁶⁹⁵ У својим говорима залагао се реформу просвете, национално васпитање, реформу Главног просветног савета, за израду општег просветног плана, реформу Универзитета. Руковођење овим пословима је поверено његовом помоћнику Владимиру Велмар Јанковићу, који је на ту позицију постављен у јулу 1941. године и вршио дужност до краја окупације.⁶⁹⁶ Поред тога што

⁶⁹⁰ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, стр. 142; ДАС, Г–3, ф. 8, р. 108/1943, с. бр. 142, 13. 2. 1943.

⁶⁹¹ Владимир Велмар Јанковић био је правник и књижевник. Радио је као чиновник у Министарству финансија Краљевине Југославије а од 1924. године у Министарству просвете, прво у уметничком одељењу а затим у Одељењу за културну сарадњу са иностранством. Године 1937. учествовао је у оснивању Комитета за културну размену студената. А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, 207–213.

⁶⁹² Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 230; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, 46.

⁶⁹³ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 230.

⁶⁹⁴ *Службене новине*, бр. 104, 1941; бр. 115, 14. октобар 1941, 1; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 165–167;

⁶⁹⁵ Одржао је велики број говора у јавности и на радију и објавио на десетине чланака у Новом времену, Српском народу, Обнови и Просветном прегледу. Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 171.

⁶⁹⁶ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 210–212, 275.

је био помоћник министра просвете, по службеној дужности је председавао Просветним одбором тј. Главним просветним саветом и руководио израдом Државног просветног плана. Значајан ослонац спровођењу просветне политике пружили су и поједини начелници одељења у Министарству просвете: Владимир Вујић, начелник одељења за наставу, Бранимир Малеш на челу Националне службе за обнову Србије, Радосав Марковић⁶⁹⁷ прво као начелник одељења за основну наставу, а потом и одељења за народно просвећивање и високо образовање и културу.⁶⁹⁸ У раду на просветној реформи, за стручно мишљење о појединим питањима попут наставних програма, уџбеника и школске лектуре, били су ангажовани и истакнути практичари, наставници и директори школа који су претходних година учествовали у писању и издавању школских уџбеника Предраг Стојаковић и Данило Вуловић.

Водеће личности Министарства просвете и вера су за време окупације заступале нову просветну политику коју су заснивали на колаборационистичкој идеолошкој оријентацији, критици просветне политике међуратног периода и визији будућности Србије у оквиру новог поретка. Југословенској просвети је замерано да је слабо вођена, подређена политичким интересима и препуштена приватној иницијативи. Насупрот томе залагали су се за потпуну контролу државе над просветом и културом и централизовано вођење просветне политике од стране Министарства просвете. У том смислу је спроведена темељна реорганизација просветних установа у земљи. Према критици просветних власти школа је била „однарођена“, претворена у фабрику сведочанстава и диплома“, а омладина је „препуштена самој себи и без идеала“. Основни проблем школства међуратног периода налазили су у одбацивању националног васпитања и прихватање интернационализма који је унео „пометњу у народни дух“. Насупрот томе, школу је требало „подесити потребама народног живота“ а ђаке оспособити за рад и стваралаштво.⁶⁹⁹

Планско вођење просветне политике потврђено је у две уредбе: Уредби о Главном просветном савету и Уредби о уређењу Министарства просвете. Помоћнику министра просвете је стављено у дужност да се стара и извршењу Државног просветног плана. Александар Стојановић, *Српски цивилизни/културни план Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2012, 127.

⁶⁹⁷ Радосав Марковић је био директор Осме мушке реалне гимназије у Београду, коме су као „стручњаку за наставу историје“ и члану Одбора за израду наставног програма за историју упућиване одређене представке упућене Министарству просвете ради давања стручног мишљења. Он је аутор „Принципа за израду наставног програма и уџбеника“ историје. ДАС, Г-3, ф. 6, р. 101/1943.

⁶⁹⁸ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 90, 96. А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 218–226.

⁶⁹⁹ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 1–3.

Министар просвете Велибор Јонић и његов помоћник Владимир Велмар Јанковић залагали су се за планско вођење просветне политике које ће своју актуализацију добити у Државном просветном плану.⁷⁰⁰ У припремној фази рада на Државном просветном плану спроведена је анкета како би се утврдило тренутно стање у просвети. Од свих министарстава, државних организација (Адвокатска, Трговачка, Занатска и Индустријска комора) и окружних начелстава тражено је мишљење о оправданости и делотворности постојања и рада свих школа и образовних профила у српском школском систему и изменама које би требало унети у наставне планове и програме.⁷⁰¹ Поред ове анкете сакупљени су бројни реферати о најразличитијим школским питањима чији су аутори просветни и културни радници.⁷⁰² На основу добијених података у Генералном секретаријату Главног просветног савета и привременим радним одборима, под руководством заменика министра просвете, израђен је нацрт Државног просветног плана.⁷⁰³

Рад на конципирању просветне реформе завршен је у јесен 1943. године. Тим поводом, први пут после две ипо године сазван је Главни просветни савет. На првом редовном годишњем састанку Великог просветног већа 10. и 11. новембра 1943. јавности је представљен Државни просветни план. Читавом догађају је дата велика пажња у штампи.⁷⁰⁴ У једном од извештаја се могло прочитати да је у свечаном делу седнице присуствовало више од хиљаду људи који су „са интересовањем очекивали да чују нове смернице планске просветне политике“.⁷⁰⁵ Овим су просветне власти желеле да покажу да пројекат има широку подршку. У радном делу састанка, генерални секретар Војин

⁷⁰⁰ Основе поставке о планској просветној политици изнео је помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар Јанковић у документу „Полазне тачке за Државни просветни план у оквиру Српског цивилног плана“ и у говору приликом отварања свечане седнице првог заседања Главног просветног савета објављеном у Просветном гласнику. (А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 127–124; „Путеви српског самосналажења: Расматрања уз српски цивилни план (говор помоћника министра просвете и вера Влад. Велмар-Јанковића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 397–415.) О Државном просветном плану видети: Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 242–244; D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 105–118.

⁷⁰¹ Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2012, 138–140;

⁷⁰² ДАС, Г–3, ф. 10, 13, 15, 16, 24–26.

⁷⁰³ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 127; ф. 8, 28/1942, Образовање одбора за основно образовање, средње и стручно.

⁷⁰⁴ Догађају је у *Просветном гласнику* за посвећен тематски двоброј (бр. 11–12, 1943); *Ново време*, 11. новембар 1943, 3.

⁷⁰⁵ „Образовање новог Главног просветног савета при Министарству просвете и вера и прво редовно заседање Великог просветног већа Главног просветног савета“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 383.

Драмушић поднео је извештај о раду на Државном просветном плану и изнео предлог пројекта.⁷⁰⁶

Државни просветни план представља детаљно разрађену пројекцију школског система у Србији прилагођену друштвено-економским карактеристикама земље. У њему су за све образовне нивое одређени типови и број школа, прописани циљеви, трајање наставе, наставни предмети који ће бити изучавани. План је објављен у *Просветном гласнику*.⁷⁰⁷ Програмске основе је изнео помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар Јанковић у документу *Полазне тачке за Државни просветни план*. План се састојао из три дела: административног, културно-политичког и школског или наставног. Културно-политички је имао за циљ развијање установа и кадра који би подстакли развој културе, науке и образовања. Школски је требало да створи услове за „образовање и васпитање српског човека“. Посредно је требало да да одговор на питање какав нам млади Србин треба и каква би настава морала да буде да би се изградио такав човек.⁷⁰⁸

Нова просветна политика спровођена је у пракси и пре него што је коначно уобличен и усвојен Државни просветни план. Одмах по успостављању домаће управе започео је рад на свеобухватној просветној реформи. Министар просвете је у једном од својих говора тим поводом истакао: „Само коренита реформа наше просветне политике и наших школа може омогућити да наш народ успешно преброди тешкоће и проблеме данашњице и да се оспособи за бољу и лепшу будућност.“⁷⁰⁹ Министар просвете је користио сваку прилику да у својим говорима, на радију и колаборационистичкој штампи, истакне циљеве и правце нове просветне политике. Просветна реформа, окарактерисана као „морално оздрављење“, добила је још већи значај у обнови земље и изграђивању њене будућности. Основни циљ је био да се ученицима али и целокупном народу да исправна „духовна оријентација“. Просвета и школа је требало да одиграју кључну улогу у изградњи новог система вредности који почива на: српском национализму, религиозности, подређености појединца заједници, одговорности према заједници, раду, дисциплини, пожртвованости, традицији, вековним идеалима прошлости, задругарству, селу. То је подразумевало одбацивање интернационализма,

⁷⁰⁶ „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 435–470.

⁷⁰⁷ Исто.

⁷⁰⁸ А. Стојановић, *Српски цивилизни/културни план Владе Милана Недића*, 137, 152–153.

⁷⁰⁹ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 4.

демократије, либералних идеја, масонерије, комунизма.⁷¹⁰ Основно начело просветне реформе је било да се „омладина има васпитавати у духу /.../ народних традиција, а образовати у духу народних и државних потреба“. Док је стварање народне културе основни задатак васпитања и образовања.⁷¹¹ У том смислу је планирана реформа универзитета.

Према замисли колаборациониста морало се поћи од тога да се просветно-школски систем усклади са привредним потребама земље. То је пре свега значило темељну реорганизацију школског система. Развијен је амбициозан план будуће школске мреже при чему су узете у обзир демографске, географске, привредне и културне разлике појединих крајева.⁷¹² Планирано је увођење нових типова школа које би одговарале потребама народног живота.⁷¹³ Један од проблема који је захтевао хитно решење био је велики проценат неписменог становништва. Реформа народног просвећивања је означена као приоритетан задатак Министарства просвете.⁷¹⁴ Стога је требало отворити већи број основних школа, продужено је трајање основног образовања и организовани су аналфабетски течајеви за становништво. Како би ђаци добили прилику да учврсте знања стечена у основној школи, у Државном просветном плану је предвиђен велики број нижих средњих школа за најшире народне слојеве.⁷¹⁵ Подстицан је упис виших народних школа, рађено је на популаризацији грађанских школа, а постојали су планови за увођење јединственог типа ниже средње школе са главним циљем да пружи национално васпитање. Највећи проблем представљале су гимназије. Сматрало се да је наслеђени школски систем занемаривао привредне потребе и фаворизовао гимназије које су школовале кадар за чиновничке позиве. Преовлађујући став је био да је тиме стваран „интелектуални пролетеријат“ пријемчив за револуционарне идеје.⁷¹⁶ Током окупације затворене су поједине гимназије,⁷¹⁷ нарочито у унутрашњости, док је у Државном просветном плану са нарочитом пажњом разрађен систем средњих стручних школа како би се у будућности задовољиле потребе за

⁷¹⁰ Љубинка Шкодрић, Драгомир Бондић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015, 220.

⁷¹¹ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 26.

⁷¹² ДАС, Г–3, ф. 8А, 298/1943.

⁷¹³ „Путеви српског самосналажења. Разматрања уз Српски цивилни план (Говор помоћника министра просвете и вера Влад. Велмар-Јанковића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 407.

⁷¹⁴ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 24.

⁷¹⁵ ДАС, Г–3, ф. 8А, 298/1943.

⁷¹⁶ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 3.

⁷¹⁷ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 427.

школованом радном снагом у свим гранама привреде. Због тога је заговаран и успостављан систем строге селекције приликом преласка из једне школе у другу, нарочито приликом уписа у гимназије и на факултете.⁷¹⁸ Важан сегмент просветне реформе била је ревизија наставних планова и програма и уџбеника, на чему је рађено током целог периода окупације. Школску наставу је требало ослободити сувишног градива и изменити тако да пружи више радног и практичног а мање општег образовања. При томе се увек водило рачуна да у свим школама буде заступљено једнако ваљано национално васпитање. Важан сегмент Државног просветног плана био је државни издавачки програм којим је требало осигурати да омладина чита литературу која доприноси њиховом националном и културном изграђивању.⁷¹⁹ Иако је реформисање наставе образлагано педагошким аргументима, приликом предузимања одређених мера превладавали су идеолошки разлози. Као и другим окупираним земљама спровођена је реформа Универзитета.

⁷¹⁸ ДАС, Г-3, ф. 8А, 298/1943, Пројекат Државног просветног плана; „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 435–470; В. Јонић, *Министар просвете говори*, 22, 24–25.

⁷¹⁹ Реч је о потпројекту Српског цивилног/културног плана под називом „Сто књига српског човека“. Сачувано је неколико спискова књига за које су представници колаборационих власти сматрали да сваки омладинац треба да их прочита. Међу њима доминира литература верске садржине, стари епови (Илијада, Одисеја, Песма о Роланду), грчки и римски класици, Српске народне песме Вука Караџића, Горски вијенац. Углавном су одабрана дела која одржавају српску народну традицију и садрже моралне поуке. А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 282–284.

3.3 Основне школе

На територији окупиране Србије је већ током априла 1941. године дошло до обнављања рада школа.⁷²⁰ Организовање наставе у ванредним околностима је захтевало хитне мере просветних власти. Рађено је на поправци школских зграда како би се створили услови рад.⁷²¹ Школе путем штампе обавештавају ђаке о наставку прекинуте наставе.⁷²² Касније ће бити донета одлука да се током целе школске године могу отворати одељења основних школа како би се изашло у сусрет потребама насталим услед сталног повећања броја ђака.⁷²³

Нове прилике настале после Априлског рата захтевале су промене у настави. Одмах су извршене привремене измене у наставним програмима историје, географије и језика и књижевности. Из наставе су уклоњени сви неподобни садржаји, пре свега антинемачки а потом и ненационални. О томе се даље расправљало на првим састанцима Просветног одбора у јулу 1941. године. Одељење за наставу Министарства просвете израдило је нацрте програма из појединих предмета, међу њима и историје, које је требало изучавати у наредној школској години. Расправа о програму из националне историје трајала је два дана.⁷²⁴ У почетку је постојало чак и мишљење да историја треба да буде изостављена као посебан предмет у основним школама. Уместо тога била би држана предавања из локалне прошлости као нека врста припреме за историју. Овакав захтев правдан је потребом прилагођавања наставе узрасту.⁷²⁵

⁷²⁰ Још у току ратних операција војни заповедник у Србији је издао наређење да све школе наставе са радом.

⁷²¹ Министарство просвете је настојало да школе у потпуности добију национално обележје. Поред просветне реформе и промена у настави, то је долазило до изражаја приликом решавања бројних практичних питања. Министарство просвете је захтевало да школе добију нова имена по српским националним великанима који су рођењем или радом везани за место у коме се школа налазила. Рађени су пројекти за нови тип школских зграда у „националном стилу“. „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 418; „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 1–2, 65.

⁷²² *Ново време*, бр. 14, 29. мај 1941, 5.

⁷²³ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 416–434; „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 1–2, 65. Један од разлога за повећан број ученика у основним школама је био стални прилив избеглица са других делова окупиране државе. Међу избеглицама је био и велики број деце школског узраста. Министарство просвете је помогло збрињавању избегличке деце тиме што је омогућило њихов несметани упис у школе. „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 1–2, 65.

⁷²⁴ ДАС, Г–3, Ф. 2, р. 31/1941, Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941 године до 25. септембра 1942 године.

⁷²⁵ Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, 175.

Управни штаб на челу са др Харалдом Турнером дозволио је покретање свеобухватне просветне реформе, док су неодложни проблеми решавани у ходу.⁷²⁶ Када је реч о настави, то је значило њено саображавање колаборационистичкој политици и идеологији. На томе је интензивно радио прво Просветни одбор а затим и Главни просветни савет када је обновљен његов рад. Програм просветне реформе формулисан је у оквиру Државног просветног плана. Одређене поставке су реализоване још у току рада на њему, пре свега у погледу организовања школског система и васпитања деце и омладине. Према Државном просветном плану циљ основних школа је био да пружи „основну писменост, тј. да наставом и васпитањем спремају ученике за моралне, одане, активне чланове државне, народне и друштвене заједнице и да шире просвету у народу.“⁷²⁷ Поред ревизије уџбеника на којој су нарочито инсистирале немачке власти, централно место у реформи наставе у окупираној Србији је заузимала измена наставних програма, нарочито када су у питању предмети националне групе.

Питање реформе народних школа нашло се на дневном реду 41. редовног састанка Просветног одбора 5. септембра 1942. године. Констатовано је да је градиво у основним школама преобимно и усвојен је закључак да је потребно „смањити градиво, програм и уџбенике“. Реформисање основношколске наставе је додатно убрзало наређење др Харалда Турнера да се хитно изврши припрема за издавање нових уџбеника, јер су сви који су добијени претходном ревизијом забрањени за употребу јер нису задовољили критеријуме немачких окупационих власти. У Просветном одбору је одмах формирана комисија за израду програма за народне школе и припрему конкурса за уџбенике. Надовезујући се на ову одлуку, Министарство просвете је упутило налог, да целокупно градиво основне школе буде заступљено у следећим уџбеницима: Буквар, Веронаука за 3. и 4. разред, Читанка (која обухвата градиво неколико наставних предмета Историја, Земљопис, Грађанске поуке и Познавање природе), Рачуница и уџбеник за пољопривредна занимања, јер није предвиђено штампање уџбеника за сваки наставни предмет посебно.⁷²⁸

⁷²⁶ Као и на осталим окупационим подручјима просвета и школство стављени су под строгу контролу немачких окупационих органа. Свака одлука окупационих власти морала је бити одобрена од Управног штаба. Vošahlíková, Pavla, Rochet, Bénédicte, Weiss, Fabrice, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Musolini: Daily Life in Occupied Europe*, eds. Robert Gildea, Olivier, Wiewiorka, Anette Warring, Berg, Oxford–New York 2006, 129–152.

⁷²⁷ ДАС, Г–3, ф. 8А, 298/1943, Пројекат Државног просветног плана; „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, 11–12, 439.

⁷²⁸ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 418.

Рад на изради Наставног плана и програма за основне школе трајао је три месеца. Почетком децембра 1942. године радни одбор поднео је Извештај Министарству просвете о резултатима рада. У складу са основним захтевом који је постављен пред комисију, извршено је спајање два или више предмета у један, те је тиме и број предмета у новом наставном плану сведен на најмању меру. Градиво Народне историје и Земљописа спојено је у предмет Отаџбина и њена прошлост.⁷²⁹ У извештају се напомиње и да је вођено рачуна о „целокупности и јединству градива“. Препорука комисије је била да се уз овако редукован наставни план и програме дају детаљна методска упутства.⁷³⁰ На основу препоруке Просветног одбора усвојене на 45. редовном састанку 29. децембра 1942. године, Министар просвете Велибор Јонић је прописао Наставни план и програм за основне школе на територији Србије који ће важити од почетка школске 1943/44. године.⁷³¹ У марту 1943. преко Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера достављено је 2450 примерака новог наставног плана и програма окружним начелствима, среским и школским надзорницима и директорима школа.⁷³²

Према Наставном плану и програму из 1942. године у основној школи је изучавано 7 предмета: Наука о вери с моралним поукама, Српски језик, Отаџбина и њена прошлост, Природа и човеков рад, Рачун и геометрија, Певање и Телесне вежбе и дечје игре. Предмет Отаџбина и њена прошлост изучаван је у трећем разреду са 4 и у четвртном разреду са 6 часова недељно. Према главном задатку предмета ученик треба да „стекне живу слику свога завичаја и, помоћу ње, целе српске отаџбине“, осети „географску и историску повезаност између појединих крајева српске земље“, „особито да упозна везу између живота свога народа и његове родне груди, и да на тај начин доживи стваралачки рад његов“, јер ће тако „стећи поштовање према раду и љубав према својој отаџбини и народу“ које ће даље „продубити упознавањем обичаја и предања, као и живота и рада знаменитих људи из народне прошлости“. „На овај начин у ученику ће се развијати осећање повезаности са земљом свога народа и народном заједницом као и свест о личној одговорности према њима.“⁷³³ Састављачи наставног програма сматрали су да

⁷²⁹ Градиво из предмета Познавање природе, Практична знања и умења, Практична пољопривреда, Хигијена, Домаћинство и Ручни рад спојено је у оквиру предмета Природа и човеков рад. Цртање и писање су изостављени као посебни предмети у новом наставном плану. Одбор је у Извештају навео још и напомену да су програми из природних наука „са мањим изменама из Србије до прошлог светског рата“.

⁷³⁰ ДАС, Г-3, ф. 6, 68/1942,? Председник радног одбора–Министру просвете, 5. 12. 1942.

⁷³¹ *Наставни план и програм за основне школе на територији Србије*, приредило Министарство просвете и вера, Државна штампарија, Београд 1943, 3.

⁷³² ДАС, Г-3, ф. 8, 195/1943, Министарство просвете и вера, Главни просветни савет–Одељењу за основно образовање, С. бр. 247, 8. 3. 1943.

⁷³³ *Наставни план и програм за основне школе на територији Србије*, Београд 1943, 7–8.

деца у основној школи имају слабо развијени смисао за прошлост те да им је у том смислу неопходно дати подстицај „умешним извођењем наставе“.⁷³⁴ Како би се то постигло препоручује се да се у настави користе предања, генеалогije, бајке, стари обичаји краја у коме се налази школа, као и посете знаменитим местима и историјским споменицима.⁷³⁵

Градиво је подељено тако да у трећем разреду централно место заузима изучавање завичаја. Завичајни принцип повезује наставу свих предмета у јединствену целину. Излагање градива треба да је језгровито. Главни циљ је стварање основе за даље изучавање народне прошлости. Од наставника се очекује да пруже ученицима снажан доживљај изучаваних садржаја на који се „надовезују слике великана и јунака из других крајева отаџбине“. Наставним програмом прописани су обавезни садржаји, биографије следећих личности: Свети Сава, Марко Краљевић, Косовски јунаци – Кнез Лазар, Милош Обилић, Милан Топлица, Иван Косанчић, Бошко Југовић; Карађорђе, Илија бирчанин, Кнез Иво од Семберије, Хајдук Вељко, Стеван Синђелић, Ђакон Авакум, Танаско Рајић и други. „Грађу за слике српских великана и јунака узети поглавито из традиције и народне књижевности, пошто је ту српски народ дао своје, српско и народско схватање прошлости своје отаџбине.“⁷³⁶

Садржај наставног предмета у четвртном разреду се шири тиме што се од изучавања завичаја прелази на проучавање отаџбине. Очекује се да су ученици овладали способношћу да доживљавају прошлост, па се и облици рада више не своде само на непосредно посматрање знаменитости, него на коришћење историјских слика и историјско-географских читанки. „Прошлост отаџбине у овоме разреду упознаје се на сликама крупних историских догађаја народног живота као што су: Срби се селе у нову отаџбину, Срби постају хришћани, Срби оснивају своју државу, Србија постаје краљевина, Светосавска црква, Србија постаје царевина, Живот Срба у старој држави, Српске задужбине и рад у њима, Прва српска штампарија, Српска држава пропада, Срби робују, Светосавска црква за време робовања, Гусле и гуслари, Први устанак, Други устанак, Обнова српских краљевина, Ослобођење српског народа. Грађу за ове слике

⁷³⁴ Исто, 8

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Исто, 9.

узимати не само из историје, већ и из народне традиције и народне уметничке књижевности.⁷³⁷

Један од приоритета школске реформе био је да се продужи обавезно основно образовање. То се могло постићи тако што би виша народна школа постала обавезна за све ђаке који не настављају школовање у гимназији или грађанској школи. Према Државном просветном плану циљ више народне школе је био да прошири знања која су ученици стекли у основној школи и да потребна упутства за практичан живот. Новина је требало да буде у томе да сеоске школе имају више пољопривредни карактер.⁷³⁸ У међуратном периоду виша народна школа је трајала четири године. С обзиром да се то у пракси показало неделотворним, нарочито на селу где су родитељи нерадо уписивали децу јер их је то предуго одвајало од посла, школовање у вишој народној школи смањено је на две године.⁷³⁹

И поред тога у вези са овим типом школа постојали су многобројни проблеми: није их било довољно, недостајало је наставног кадра, настава се одвијала у комбинованим одељењима са ђацима 3. и 4. разреда основних школа. Како је стручна јавност видела положај виших народних школа илуструје допис *О плану и систему наших основних школа* који је Министарству просвете упутио инспектор Јован Јовановић, шеф Одељења за стручне школе. У дотадашњој пракси виша народна школа била је само „мртво слово на папиру“ а основне школе су недовољне за ђаке који тиме завршавају своје образовање. На селу не постоје услови за отварање виших народних школа, док у градовима нема потребе за њима јер ту већ постоје нижа гимназија и грађанска школа. Инспектор Јовановић решење види у продужењу трајања основне школе са четири на шест година и укидању виших народних и грађанских школа.⁷⁴⁰

⁷³⁷ Исто, 10.

⁷³⁸ ДАС, Г-3, ф. 8А, 298/1943; „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, 11–12, 440.

⁷³⁹ „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 1–2, 65–66; „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 418.

⁷⁴⁰ ДАС, Г-3, Ф. 6, 70/1943, 24. 11. 1942. Да су овакве жалбе имале одјека сведочи и чињеница да је на предлог Просветног одбора са 62. редовног састанка 20. маја 1943. именована Комисија која ће прегледати Пројекат плана и програма за 5. и 6. разред основне школе: Поповић Цветко, директор мушке учитељске школе, Лилић Тодор, професор при раду у Министарству просвете и Мајсторовић Милић, директор народне школе Доситеј Обрадовић. ДАС, Г-3, ф. 14, Поверљиви делови протокола Главног просветног савета, 116/1943, С. бр. 660, 21. мај 1943. Осим неколико језичких формулација наставни програм требало је да остане исти попут онога који је прописан за више народне школе 1942. године.

Рад на измени наставног плана и програма у вишој народној школи трајао је дуго и при томе, просветне власти је требало да савладају бројне тешкоће. Министар просвете Велибор Јонић је по саслушању Главног просветног савета 4. децембра 1942. године прописао Привремени наставни план и програм за више народне школе. Вршилац дужности начелника Одељења за народне школе др Радосав Марковић послао је упутства за његову примену директорима свих народних школа у Србији. Према упутству, приликом обраде наставног градива у вишим народним школама, потребно је проверавати претходна знања и искуства ученика како би се ново градиво надовезало на оно што је раније обрађено у основној школи. У случају да је градиво већ обрађено у основној школи, потребно је повести рачуна о томе да се у вишој народној школи „унесу нове чињенице, или бар оне старе осветле новом светлошћу.“ Овај захтев објашњава на примеру градива предмета Познавање отаџбине и њене прошлости у оквиру кога се градиво народне историје и земљописа обрађује на другачији начин „више етички и национално“.⁷⁴¹

У привременом наставном плану уочен је пропуст на шта су упућиване жалбе Министарству просвете. Приговор се односио на то да је за извођење наставе у вишој народној школи предвиђен мањи број часова недељно, него у основним школама. Накнадном одлуком Министарство просвете је повећало број недељних часова у вишим народним школама. Број часова из предмета Отаџбина и њена прошлост повећан је за 1, па је у првом и другом разреду овај предмет изучаван са по 4 часа недељно.⁷⁴²

⁷⁴¹ ДАС, Г-3, ф. 8, 44/1942.

⁷⁴² ДАС, Г-3, ф. 8А, 344/1943.

Према програму усвојеном у децембру 1942. године у четвртном разреду основне школе предвиђено је 28 часова недељно а у вишој народној школи 18 часова у првом и 20 часова у другом разреду. Како би се избегли приговори да ученици основних школа имају већи број часова од ученика виших народних школа и како би се градиво темељније обрадило Министарство просвете је у марту 1943. године унело измену у привремени наставни програм којом је број часова у првом и другом разреду повећан на 28. (ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 344/1943, Министарство просвете и вера, Одељење за основно образовање–Главном просветном савету, II бр. 7439, 30. 3. 1943.) Одмах је уследио одговор Радног одбора за израду Привременог наставног плана и програма за више народне школе да у Србији мали број школа има посебно одељење и наставника за вишу народну школу, да се настава углавном одвија комбиновано са одељењима трећег и четвртог разреда основне школе. Мањи број часова требало је да омогући наставницима да стигну да држе часове посебно у вишим народним школама. (ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 344/1943, Генерални секретар Главног просветног савета–Одељењу за основно образовање, С. бр. 359, 31. 3. 1943.) Министарство просвете је упутило одговор 7. априла 1943. године да остаје при измени и већем броју часова. Овакав став је образложен тиме да је, с обзиром на врло низак степен писмености и просвећености у народу, дужност просветних власти да се залажу да ученици виших народних школа што дуже остану у школи како би на тај начин темељније и опширније обрадили градиво и стекли више корисних и потребних знања за живот. Уосталом захтев за повећањем броја часова потекао је од самих наставника запослених у вишим народним школама који су увидели да смањени број часова не омогућава постизање жељеног успеха. (ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 344/1943, Министарство просвете, Одељење за основно образовање, II бр. 8062, 7. 4. 1943.) Расправа се настављала и на 60. састанку Просветног одбора одржаном 10. маја 1943. Просветни одбор је био

Према наставном плану у вишој народној школи изучавано је 10 предмета: Наука о вери с моралним поукама, Српски језик, Отаџбина и њена прошлост, Рачун са геометријом, Грађанске поуке, Привреда са домаћинством, Поуке о здрављу, Ручни рад и цртање, Певање и Телесно вежбање. Предмет Отаџбина и њена прошлост изучаван је у оба разреда са по четири часа. Као и у основној школи и у првом разреду више народне школе настава се базирала на завичајном принципу. Почињала је проучавањем места у коме ученик живи, његовог земљишта, климе, привреде, културе, историјских споменика и других знаменитости, знаменитих људи и њихових дела и примера родољубља и пожртвовања. Поступно је требало прећи на суседне области и упознавање са знаменитим местима и историјским догађајима који су за њих везани. „При томе се не задржавати на историској грађи и систематском излагању чињеница које су већ обрађене у основној школи, већ се задржавати на културним и васпитним моментима из живота знаменитих славних људи, односно на етичкој и националној вредности историских епоха и догађаја.“ Програм је прописивао и обавезну обраду следећих тема: Значај Светог Саве за српску цркву и српску просвету, Српско царство, Косовска етика и косовски јунаци, Узроци пропадања српских држава (себичност и неслога великаша), Улога српске цркве у историји српског народа и стварању српске државе, Значај народне песме и гуслара у животу српског народа, Дела знаменитих људи Првог и Другог устанка.

У другом разреду требало је проучити све остале српске етничке области и земље у којима Срби живе, уз истицање историјске улоге знаменитих личности и вредности појединих историјских догађаја. Проширивање градива из првог разреда вршено увођењем у наставу штива из народне књижевности, књига из историје и географије, историјских романа, приповедака и историјских драма. Ученицима је требало задати да уче напамет поједине лепше и важније „ставове јуначких народних песама“.⁷⁴³

На рад школа у окупираној Србији утицале су бројне околности. Многе школске зграде су уништене или оштећене у Априлском рату. Проблем је представљао и

мишљења да се ближи крај школске године и да ће ускоро бити донет стални план и програм за више народне школе и да не треба уносити измене. (ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 344/1943, Министарство просвете и вера-Главном просветном савету, С. бр. 449, 14. 4. 1943.) Министарство просвете је ипак донело коначну одлуку и наставни план и програм је измењен. (ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 344/1943, Министарство просвете и вера-Главном просветном савету, С. бр. 449, 5. 1943.)

⁷⁴³ ДАС, Г-3, Ф. 8, 44/1942.

недостатак наставног кадра јер су многи наставници били одведени у логоре или су се прикључили партизанском покрету. У ратним условима, није било могуће редовно одржавање наставе. Министарство просвете је на разне начине покушавало да пронађе решење за овај проблем. Прво су, током 1942. године, усвојени скраћени наставни планови и програми за све врсте школа, а како се ситуација није поправила, наредне 1943. године је прописано да се часови одржавају свега 15 минута. Учитељи су добијали упутства како да скрате градиво и сведу га на најбитније лекције.⁷⁴⁴ У оним деловима Србије у којима школе уопште нису радиле, услед ратних дејстава или заузимања школских зграда од стране војних трупа, да ђаци не би губили годину, одлучено је да се у „скраћеном обиму пређе програм из тог или претходног разреда и да се, према показаном успеху, изврши после тога превођење ученика у старији разред“.⁷⁴⁵ У школама у којима је било могуће организовати рад, настава се изводила уз бројне тешкоће. Проблем је био и нередовно похађање наставе, посебно на селу, услед немаштине или због тога што родитељи нису били вољни да школују децу у ратним условима. Недостатак материјалних средстава, пре свега огрева, био је чест узрок обуставе наставе током зимских месеци. Негде је то надокнађено организовањем течајева, а где је било могуће по кућама су одржавани повремене састанци на којима су ученици добијали задатке и упутства где се наставно градиво које треба да науче налази у уџбеницима.⁷⁴⁶

Школовање у оваквим условима није могло дати резултате с обзиром на велика очекивања која су просветне власти имале од наставе у погледу националног васпитања.⁷⁴⁷ Нарочито тешко је било најмлађим ђацима којима је била неопходна

⁷⁴⁴ Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонцић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015, 225.

⁷⁴⁵ „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 1–2, 66–67.

⁷⁴⁶ У средњим школама на овај начин су изучавани предмети за које је процењено да ученици могу самостално да их савладају: историја, веронаука, физика, хемија, филозофија, природопис, хигијена., Миодраг Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда*, књ. 21, Музеј града Београда, Београд 1974, 83–84; *Ново време*, 19. 8. 1942.

⁷⁴⁷ У Великој Британији је 1943. године извршено тестирање 3000 ђака основних школа из аритметике, енглеског језика, географије и историје. У званичном извештају је наведено да због обустава и нередовног извођења наставе ученици „касне годину дана“ у односу на очекивани ниво постигнућа. Према сачуваним интервјуима са ђацима који су похађали наставу за време Другог светског рата, настава историје готово да се није ни изучавала. Они који су нечега успели да се сете, навели су да су слушали приче о херојима и хероинама и да је Хитлер био нарочито омражен. И школство у Великој Британији се суочавало са сличним проблемима као и у остатку ратом захваћене Европе. Велики број ђака није похађао школу, а ратна влада је критикована да се није довољно бавила просветним питањима. Министарство је издавало препоруке за изучавање историје у школама. У стручној јавности је постојала сагласност да је тешко предавати историјузрастима млађим од 14 и 15 година. Једна од замерки која је упућивана настави

помоћ учитеља у савладавању градива.⁷⁴⁸ Све је то настојало да се прикрије, тако што је министар просвете лично присуствовао одржавању часова и полагању матуре, а у штампи је преношено његово задовољство постигнутим успехом.⁷⁴⁹ Привиду редовног рада требало је да допринесу и изложбе ђачких радова које су организоване на крају школске године.

Бројне тешкоће јављале су се и у извођењу наставе историје. Највећи проблем је представљао недостатак уџбеника. Већина предратних уџбеника је повучена из употребе а рад на ревизији и изради нових се одужио до краја окупације. Градиво историје у основним школама не само да је било скраћено прописаним наставним програмом, него је додатно редуковано тиме што је уврштено у читанке за трећи и четврти разред. Стога су главну улогу у наставном процесу имали учитељи и њихова предавања. Важне изворе који показују које приступе је у складу са новом државном идеологијом требало примењивати приликом обраде одређених тема, представљају реферати које су просветни радници слали Главном просветном савету током рада на Државном просветном плану.⁷⁵⁰ Међу њима је и велики број реферата који се односе на прошлост српског народа. На основу њих је видљиво на који начин је вршен избор садржаја из историје за национално васпитање. Начин интерпретације појединих тема показује које је циљеве и задатке требало реализовати у настави. Бројност ових текстова међу осталим рефератима, недвосмислено указује на место и значај који су историјска наука и настава историје имале у изграђивању новог националног идентитета.

Према владајућој идеологији историја је била прагматична и пуна моралних примера, па су тако и у настави доминирали васпитни циљеви. Народна историја је према мишљењу учитеља била „најпозитивније средство за васпитање омладине“. Зато је треба проучавати у најширем смислу, обухватити „целокупан народни живот“ (овде

историје јесте да јој недостаје патриотског духа. David Cannadine, Jenny Keating, Nicola Sheldon, *The Right Kind of History: Teaching the Past in Twentieth-Century England*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011, 97–98, 100–102.

⁷⁴⁸ *Ново време*, 22. 3. 1944, 3.

⁷⁴⁹ *Ново време*, 3. 7. 1943, 4; 10. 7. 1942, 3.

⁷⁵⁰ Главни просветни савет је упутио позив свим просветним радницима да узму учешћа у школској реформи тиме што ће у виду реферата дати мишљење о разним стручним, научним, теоријским и практичним питањима која се односе на наставу појединих предмета и школство уопште. Тиме је требало постићи барем два циља. Укључивањем просветних радника у рад на реформи школства требало је задобити њихову подршку а истовремено путем реферата које су слали извршити проверу исправности њихових ставова. Пристигао је велики број радова учитеља, наставника, универзитетских професора и других културних радника. При Главном просветном савету је образована Комисија за пријем елабората за просветну реформу, вођење и организацију омладине и културно-просветну пропаганду. ДАС, Г–3, ф. 10, р. 1/1942.

се мисли на изучавање културне историје не само политичке), јер је пуна „народних искустава и лепих примера за подстрек новим поколењима“. Примери из прошлости служе и „као путоказ за будућност“.⁷⁵¹ Оваква настава деловала је на њаке пре свега емоционално. Са много патоса величана је сопствена нација и њена историја што је требало да допринесе изграђивању патриотског духа и осећаја дужности према заједници.⁷⁵² Узори за васпитање неретко су тражени и у антици, у примерима дела историјских личности старог века, због уверења да су Грци и Римљани спроводили васпитање „за државу“ и остваривање државних интереса.⁷⁵³

На часовима историје истицане су темељне вредности српског народа које су, како се веровало, уграђене у народни менталитет. Оне су, према писањима наставника, имале дуг континуитет и представљале основни чинилац опстанка нације. То су вера, култура, славна прошлост, колективистички дух, пожртвовање. Са тим у вези у наставним садржајима се често јављају мотиви херојства и мучеништва. „Све што је велико и узвишено у нашој прошлости створено је у знаку жртве.“ Ђаци је требало да схвате да се истински патриотизам састоји од дела у знаку пожртвовања. Пут „за бољу сутрашњицу“ води „трагом узора из прошлости“ а „то је пут самопрегорног рада за свој народ, пут жртве“.⁷⁵⁴ Примери за херојска дела предака налазе се у народним песмама, због чега се у настави историје народна традиција обимно користи.⁷⁵⁵ Сматрало се да народне приповетке могу имати значајну улогу у обнављању патријархалног морала и патриотског духа.⁷⁵⁶

⁷⁵¹ ДАС, Г–3, Ф. 15, С. бр. 569/44, Наталија В. Мијовић, професор Шесте женске гимназије, Наша историја. Низ других реферата има пружа одређену поуку из прошлости: Анка М. Добросављевић, учитељица Огледне школе Краљ Александар I у Београду, Чему нас учи прошлост наша српска (ДАС, Г–3, ф. 26, 96/1944); Милева М. Гојковић, учитељица у Слатини, Народна прошлост, пример нашој омладини (ДАС, Г–3, ф. 26, 57/1944); Васпитни значај Косовске битке; Чему нас учи Маричка битка; Стојадин Ђ. Митић, учитељ у Параћину, Народна историја као народна етика код Срба (ДАС, Г–3, ф. 24, 96/1944)

⁷⁵² ДАС, Г–3, ф. 24, 59/1944, Надежда Станисављевић, суплент из Шапца, Шта је наш народ учинило великим.

⁷⁵³ ДАС, Г–3, ф. 15, р. 163/44, Мирослава Д. Павићевић, професор Мушке гимназије Милош Велики у Крагујевцу, Античко образовање омладине; Коста М. Лучић, „Начин васпитања и самоваспитања“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 5–6, 223.

⁷⁵⁴ ДАС, Г–3, ф. 26, 58/1944, Ђоко Слијепчевић, О најважнијем у нашој прошлости; ДАС, Г–3, ф. 15, 257/1944, Василије Ђатовић, Државна реална гимназија у Јагодини, Главна обележја српског народа кроз историју; ДАС, Г–3, ф. 15, 258/1944, професор Државне реалне гимназије у Великом Градишту, О значају жртве при изградњи народне величине у прошлости и будућности.

⁷⁵⁵ Нарочито етичке и родољубиве у којима су опевани Краљевић Марко, Косовка девојка, мајка Југовића, кнез Лазар и косовски јунаци, затим и „сви глеандири овог и прошлог светског рата“, Старина Новак, Дели Радивоје. ДАС, Г–3, ф. 26, 96/1944, Анка М. Добросављевић, учитељица Огледне школе Краљ Александар I у Београду, Чему нас учи прошлост наша српска. ДАС, Г–3, Ф. 15, 135/44, Даница Вељковић, Прва мушка реална гимназија у Нишу, Марко Краљевић као оличење српства.

⁷⁵⁶ Б. Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, 129.

Највише места у настави историје и наставним програмима у време окупације добила је национална историја средњег века, окарактерисана као „период политичке и стваралачке моћи“ од којег „потичу све народне традиције и личности“ и „све што је понос народне прошлости“.⁷⁵⁷ Величана је владарска династија Немањића и њихов политички, државотворни и задужбински значај. На примерима средњег века, истичана је улога личности у историји. Стефан Немања, цар Душан, кнез Лазар, деспот Стефан Лазаревић представљани су као оличење свих врлина. Поред „политичке мудрости“ и „војне силе“, српска држава је у средњем веку достигла висок културни и цивилизацијски домет. У текстовима су пропагирани средњовековна писменост, књижевност и оснивање прве српске штампарије. Најбољи пример српске средњовековне културе и уметности биле су задужбине Немањића.⁷⁵⁸ Занимљива је представа женских историјских ликова које је требало младим генерацијама наметнути као идеал жене насупрот „акрепности тамо неке Цвијете Зузорић и њој подобних“.⁷⁵⁹ „Две велике жене“ кнегиња Милица и деспотица Јефимија описане су као „прве српске дипломаткиње“, прожете великом љубављу према домовини, с тим да није пропуштена прилика да се помене да је кнегиња Милица „веома мудра мати показала васпитни дар на сину Стефану“.⁷⁶⁰ Овакав начин приказивања је одговарао владајућој идеологији према којој је женска деца требало да буду васпитана за традиционалне улоге домаћица и мајки.

Целокупна историја српског народа посматрана је кроз процес изграђивања српске државности и борбе за слободу и самосталност. Значајна фаза у тој борби и други период по важности у идеологији владе Милана Недића и настави историје је национална историја XIX века, посебно Први српски устанак под Карађорђејем.⁷⁶¹ Као кључне личности издвајају се и културни и просветни реформатори Вук Стефановић Караџић и Доситеј Обрадовић. Историја југословенске Краљевине представљена је као дисконтинуитет у том историјском развоју, 1. децембар 1918. године био је „кобни

⁷⁵⁷ ДАС, Г–3, Ф. 15, С. бр. 569/44, Наталија В. Мијовић, професор Шесте женске гимназије, *Наша историја*.

⁷⁵⁸ ДАС, Г–3, Ф. 17, с. бр. 733/44, Радмила Новаковић, професор у Књажевцу, Стеван Немања као утемељитељ српске државе; ДАС, Г–3, Ф. 14, 2128/43, Национални и уметнички значај наше средњовековне уметности; ДАС, Г–3, Ф. 15, 632/44, Дренка Марјановић, професор Мешовите руске гимназије на Бановом брду, Српске задужбине као центри уметности и просвете; ДАС, Г–3, Ф. 15, 158/44, Немањићи кроз њихове задужбине; ДАС, Г–3, Ф. 17, 2156/43, Иван Божић, асистент Филозофског факултета, *О развоју писма*

⁷⁵⁹ Б. Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, 162.

⁷⁶⁰ ДАС, Г–3, Ф. 17, 680/44, Зора Нешковић, професор женске гимназије Краљица Марија, Кнегиња Милица и деспотица Јефимија као дипломаткиње.

⁷⁶¹ ДАС, Г–3, Ф. 26, р. 128/1944, Живорад М. Димитријевић, *Извод из историје српског народа*.

преврат“ у коме је српски народ жртвовао своју државност, традицију и идеал.⁷⁶² На место српског дошао је југословенски народ који се „дели на покрајине“ а држава се „полако распада у бановине“. Југословенство је окарактерисано као стање духа у коме влада „материјализам, индивидуализам, марксизам и интернационализам“ чему се приписује кривица за тренутно стање.⁷⁶³

Наместо југословенства у новој идеологији дошло је светосавље. У њему су садржане све претходно поменуте темељне вредности нације које су јој обезбедиле опстанак и трајање. Овако конструисано светосавље требало је да послужи као темељ за изградњу Нове Србије. У просвети, идеал је била светосавска школа на свим образовним нивоима, од основне до универзитета.

Колаборационистичка пропаганда је Светог Саву величала као најзначајнију личност српске историје.⁷⁶⁴ Због тога је и у програмима и настави историје заузимао централно место. Честе су инструментализације личности и дела првог српског архиепископа и просветитеља. Према оновременом тумачењу, Стефан Немања је заслужан за постављање темеља независне српске државе и основа српске државности, а значај Светог Саве је био у томе што је остварио духовно и национално јединство.⁷⁶⁵ Њему су приписиване и бројне друге заслуге. Један од текстова који на најбољи начин показује како је деци и омладини приказиван лик Светог Саве написао је професор Предраг Стојаковић, један од аутора међуратних уџбеника историје за основне и средње школе. Свети Сава је представљен као творац нације и цркве, законодавац, црквени поглавар, први српски књижевник, политичар и дипломата, народни просветитељ, најпопуларнија личност народне традиције, патрон свих школа и „пример како треба живети и радити за свој народ“.⁷⁶⁶

⁷⁶² ДАС, Г-3, Ф. 14, с. бр. 2209/1943, Ж. Ступар, доцент Правног факултета у Београду, Српска народна заједница.

⁷⁶³ Д-р Радиша Митровић, „Светосавска школа“, *Просветни гласник*, 1942, бр. 11, 599–606.

⁷⁶⁴ „Највећи лик наше историје“, *Обнова*, 26. 1. 1943, 3; „Смисао и снага наше историје“, *Наша борба*, 1. 2. 1942, 3.

⁷⁶⁵ Милан Недић, „Светосавски пут“, *Српски народ*, 23. 1. 1943, 1; Велибор Јонић, „Свети Сава као творац српског национализма“, *Српски народ*, 23. 1. 1943, 1.

„Прави значај рада Светог Саве је у томе што је од народа начинио нацију а од државе отаџбину“. „Када држава пропадне, отаџбина живи у срцу. Народ је узајамно повезан пореклом, сродством, заједништвом, дужностима. Народ постаје нација са славном прошлошћу која ће изазвати љубави и двиљење и подстицати будућа поколења на велика дела. Д-р Радиша Митровић, „Светосавска школа“, *Просветни гласник*, 1942, бр. 11, 599–606.“

⁷⁶⁶ ДАС, Г-3, Ф. 14, С. бр. 2163/1943, Предраг Д. Стојаковић, Значај Светог Саве за нас Србе.

У свим школама у окупираној Србији је обележаван дан Светог Саве, што је са великом пажњом испраћено у дневној штампи. Свечаности су присуствовали изасланици Министарства просвете, општинских власти, угледни грађани, родитељи и ученици. Прослава у школама је обично започињала црквеним обредом, сечењем славског колача и химном „Ој Србијо Мила мати“. Потом је следио говор представника министарства просвете и предавање директора или наставника школе о Светом Сави. Ученици школе су том приликом изводили програм састављен од рецитација и наступа хора са химном Светом Сави. Дан Светог Саве је прослављан и у домовима за избегличку децу што је била прилика за прикупљање донација. Према једном извештају дневне штампе о прослави у дому Краљевић Андреја, програм у домовима је био „проткан мотивима родног краја“.

У складу са званичном пропагандом у којој је један од циљева био популарисање националсоцијалистичких идеја и начина живота, и у просветној политици је покушавано угледање на Немачку и њен школски систем. То је нарочито видљиво на основу текстова објављиваним у *Просветном гласнику*.⁷⁶⁷ Просветну реформу у Србији усмеравали су и други утицаји. Она је пре свега била подстакнута и великим делом заснована на критици југословенске просвете и школства међуратног периода. Тако је, на основу критике да у претходном периоду није успешно спроведена реформа у духу нове, радне или активне школе,⁷⁶⁸ међу педагозима и практичарима у окупираној Србији поново постао актуелан овај концепт. То се уклапало и у идеологију новог поретка која је истицала рад као опште, национално добро. Отваране су огледне основне школе у којима су примењивани нови облици рада и наставне методе што је требало да допринесе унапређењу наставе и васпитања и реформи наставе уопште.⁷⁶⁹ Теорију и праксу радне школе требало је прилагодити потребама народне заједнице, те је тако, уз основне идеје које је овај покрет заступао, истицан и национални задатак школе.

⁷⁶⁷ У годинама пред Други светски рат већ је било приметно превођење педагошке литературе са немачког на српски језик. То су пре свега били теоријски и практични радови за чија се решења сматрало да могу бити примењена у домаћим условима. Као део пропагандне активности увек су истицани немачки узорци. Б. Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, 145–156.

⁷⁶⁸ Радна или активна школа је педагошки правац који се јавља у оквиру ширег реформног покрета за нову школу. Јавља се крајем XIX и почетком XX века најпре у Европи а затим и у САД-у. У Србији је био актуелан у периоду између два светска рата. Покрет је настао из критике традиционалне школе у којој се учи напамет, без разумевања и формализам у настави. У основи се налази захтев са самосталним и активним радом ученика, прилагођеном његовом узрасту и способностима. Nikola Potkonjak, Petar Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989, 287.

⁷⁶⁹ Годор Лиличић, „Огледне школе“, *Просветни гласник*, 1942, бр. 1–2, 70–78.

Међу рефератима у склопу Државног просветног плана било је радова учитеља и наставника који су указали на могућност примене ових идеја у настави историје. О практичним задацима наставе и тешкоћама са којима се наставници сусрећу приликом њихове реализације, у оквиру нове школе „живота и рада“⁷⁷⁰ писала је учитељица Анка Живановић. „Настава је врло важна у школи, јер она не само да је важна са васпитног гледишта него и са практичног. Помоћу наставе ми ученике спремамо и оспособљавамо за живот. Настава захтева велики рад. Тај велики посао наилази на велике тешкоће, које морамо савлађивати, јер ако не савлађујемо тј. ако не савладамо нећемо имати успеха и нећемо постићи оно што би требали“. Она истиче да успешна настава зависи од доброг наставника, од тога колико добро познаје дидактичке принципе и начела, колико их се придржава и како их примењује. Веома је важно да наставник буде свестан својих грешака и да се стално усавршава.

Као важан предуслов за успешну наставу истиче темељну припрему наставника за час. Одабир градива требало би да буде такав да одговара „дечјем духу“. Увек се полази од лакшег ка тежем, предаје оно што је „главно“ и деца се не оптерећују са сувише градива јер то неповољно утиче на њихов „умни и физички развој“. Настава би требало да буде што очигледнија а наставничково излагање што разумљивије. „Умети лепо причати значи умети предавати“. Код наративних предмета „оних који се обрађују већином причањем“ попут историје, веронауке и других то је посебно важно.

У реферату је описано како правилно понављати градиво са ученицима. Наставник би требало да се обраћа свим ученицима када поставља питање. Питања су кратка, јасна и разумљива а одговори што дужи и тачнији. Ученике треба подстицати да што више говоре⁷⁷¹ јер „где наставници више говоре, ту ученици мање мисле“. Приликом обраде новог градива увек је потребно обновити учено на претходним часовима.⁷⁷²

Учитељица Ружица Б. Градинац је у свом реферату истакла значај наставних средстава у наставном процесу. Тиме се испуњава други важан захтев нове школе а то је очигледност. Управа школе али и сами наставници би требало да поведу рачуна о набавци наставних средстава јер је то „императив нове, савремене школе“. Разлози за то

⁷⁷⁰ Годор Лилић, „Огледне школе“, *Просветни гласник*, 1942, бр. 1–2, 73.

⁷⁷¹ Коста М. Лучић, „Средства за умно васпитање и самоваспитање“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 7–8, 287–288.

⁷⁷² ДАС, Г–3, ф. 25, р 156/1944, С. бр. 849/44, Анка Живановић, учитељица, Тешкоће у настави.

су бројни. Пре свега педагошки јер је знање „трајније и темељније ако се до њега долази путем очигледности“. Препорука је да се за сваку „методску јединицу“ користи барем једно очигледно средство, тј. да се ученицима покаже предмет на основу кога ће самостално доћи до одговарајућих знања (старе новине, слике). Други разлог је психолошки јер ученик тако узима активну улогу у наставном процесу и оспособљава се за самостални рад или касније самообразовање. Употреба наставних средстава има и мотивациону вредност коју учитељица Ружица објашњава: „поред лепо украшене школске учионице, школских вртова и дворишта и других просторија, лабораторија, радионица и библиотека, све испуњено разним и многобројним потребним наставним средствима, ученицима ће чинити задовољство.“⁷⁷³

Навикавањем на самосталан рад још у основној школи, ученик ће бити оспособљен за учење касније у животу, по завршетку школовања. Стога је један од најважнијих задатака школе био да ученике правилно интелектуално и морално изграде и оспособе за самообразовање.⁷⁷⁴ Важно је ученике навикавати на употребу уџбеника у настави (јер је то прва књига са којом се већина ученика сусреће), како би касније били оспособљени за одабир одговарајуће литературе. Читање је важно јер се тако развија дечја машта. Међутим, битан је правилан одабир литературе. Не препоручују се романи у којима је све „извитоперено и показује слике из живота онакве какве се замишљају а не онакве какве се у стварном животу јављају“. Корисније књиге за децу јесу биографије великих историјских личности попут Александра Македонског, Фридриха Великог, Леонарда да Винчија, Мартина Лутера, Петра Великог и других. Једино се на овај начин може развити способност критичког мишљења јер оваква штива омогућују да се „у те догађаје добро и дубоко проникне и уживи“ и „пажљиво уоче сви посредни и непосредни узроци који су их изазвали“.⁷⁷⁵

Како би ученик био активан субјект у настави, мора да се оспособи и за самостално посматрање своје околине.⁷⁷⁶ За то су у настави историје најподесније ваннаставне активности попут посета културно-историјским споменицима који су „сведочанство славне прошлости“ и „најбоље национално-васпитно средство“, музејима

⁷⁷³ ДАС, Г-3, ф. 25, р 141/1944, Ружица Б. Градинац, Наставна средства.

⁷⁷⁴ За интелектуално изграђивање важан је правилан одабир литературе, док је морално васпитање остваривано путем примера. Коста М. Лучић, „Начин васпитања и самоваспитања“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 5–6, 224.

⁷⁷⁵ Исти, „Средства за умно васпитање и самоваспитање“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 7–8, 280–281, 285–286.

⁷⁷⁶ Исто, 282–283.

(који се за време окупације први пут дефинишу и као васпитне установе).⁷⁷⁷ Тиме се остварује и естетско васпитање које је у настави историје веома битно.⁷⁷⁸

Целокупан наставни процес требало би да буде прожет задацима путем којих ђаци стичу радне навике. Владимир Ђ. Бастајић, учитељ из Обреновца, писао је о значају домаћих задатака у контексту теорије радне или активне школе. „На првом месту кад ученик нема никаквог домаћег задатка он проводи све слободно време по свом нахођењу, управо по својој ћуди уколико му то не ускрате родитељи кад им наређују да их у нечему послуша. Сасвим је другачије кад ученик има какав домаћи задатак. Он је принуђен да сам распореди време за извршење домаћег задатка, сам да се приволи на одређени рад, а што је још значајније да се одупре разним искушењима. Његова се воља дисциплинује и јача, у њему се развија свест о дужности, у њему се ствара навика на одрицање од забаве и доколице. Нарочито и можда највећа вредност домаћег задатка јесте у томе, што се ученик његовом израдом навикава да ради и под оним истим околностима у којима ће целог живота радити и код своје куће. Ван школе, остављен само себи. Зато се и каже данас, да се прави циљеви наше школе не могу остварити без домаћег рада.“⁷⁷⁹

Школска настава у окупираној Србији је поред националног васпитања требало да допринесе остваривању и бројних социјалних циљева. Поред тога што је задатак школе да припреми ученика за будуће улоге у друштву, похађање наставе требало је да доведе до смањења броја неписмених. У томе су једнако важну улогу имали наставници и ђаци. О томе је писао Илија П. Милојевић, учитељ из Смедерева. У Министарству просвете је одлучено да се овај текст прочита на радију. У складу са владајућом идеологијом сматрало се да је просвећивање уграђено у темеље српске државности и да је то једна од основних вредности која је „одржала“ српски народ кроз његову историју. Свети Сава је у српском народу поставио темеље просвећености и пробудио жељу за просветом и школом. Учитељ у свом реферату позива нове нараштаје да наставе тај рад: „Не обазирите се на тешка времена која проживљује српски народ. Само напред! Децо, у школу! Родитељи, помажите настојање учитеља у школи и народном просвећивању, а учитељи ће и ако су у страшно тешком материјалном положају од срца вршити своју

⁷⁷⁷ Исто, 282–283; „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 431–432.

⁷⁷⁸ Коста М. Лучић, „Средства за умно васпитање и самоваспитање“, *Просветни гласник*, 1943, бр. 7–8, 286.

⁷⁷⁹ ДАС, Г–3, р 111/1944, Владимир Ђ. Бастајић, Учитељ у Обреновцу, О домаћим задацима.

дужност и биће сретни, ако их народ у њиховим просветним настојањима помогне и разуме. Дечице српска, на посао! Ватите се књиге, учите! Учите и волите своје школе и учитеље.“ Даље им указује на значај школе. „У школи ће деца добити оплемењену душу, мекше срце и јачи очни вид. Научиће читати, рачунати, писати и цртати. Упознаће своју земљу и историју земље и народа свога. Упознаће се са: Светим Савом, Царом Душаном, Милошем и Марком, Мајком Југовића, те са свима честитим Србима од онда до данашњих дана. Научиће и дознаће све са разликовањем добра од зла, лепог од ружног и могућег од немогућег. Исто тако научиће разговарати са паметним људима целог света а то преко читања књига које пишу људи широм земље. Читањем ће дакле упознати цео свет али и себе као и то да не би ништа знали нити би имали здрав очни вид да нису ишли у школу, која је жижа истините српске народне просвете и да се нису ослањали на стубове српског просветног храма – народне учитеље. Учитељи морају у сваком случају да светле и да њихово светло обасјава српски род.“⁷⁸⁰

Како би образовање и васпитање у новом духу било делотворније, просветне власти су настојале да остваре што шири утицај на ђаке, а не само путем наставе и ваннаставних активности. Настојало се да садржаји на којима су изграђивани нова идеологија и систем вредности буду заступљени и у слободно време и свакодневици школске деце. Поред штампаних дела, важну улогу у пропагирању идеја „новог поретка“ и „Нове Србије“ добио је радио.⁷⁸¹ Тако се и у Министарству просвете дошло на идеју да се путем радио предавања спроводи „планско просвећивање и васпитање омладине и народа у националном духу.“⁷⁸² Радио Београд је 6. фебруара 1944. године почео са емитовањем програма за децу и омладину. Прво предавање је одржао помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић о Српском цивилном/културном

⁷⁸⁰ ДАС, Г–3, ф. 25, Р 118/1944, Илија П. Милојевић, учитељ у Смедереву, Улога учитеља народа и школска деца у народном просвећивању, предавање за радио.

⁷⁸¹ Радио је у пропаганди за време Другог светског рата имао веома важно место јер се овим путем могло утицати на широке народне масе. И у систему окупационих и домаћих власти, у оквиру Одељења за пропаганду, постојали су посебни одсеци за радио. У окупираној Србији је било дозвољено слушање свих немачких радио станица а од домаћих само Радио-Београд (немачки Sender Belgrad) и Радио-Земун. У програму су биле заступљене вести на немачком и српском језику, извештаји врховне команде, коментари о савременим догађајима, разна предавања и музички програм. Власти су радио користиле за давање обавештења становништву и ширење вести. У градским и сеоским насељима у Србији, звучници су били постављени на трговима где се окупљало становништво. Мраовић, Маријана, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2019; Николић, Мирјана, *Sender Belgrad: окупацијски Радио Београд: радиофонија у Србији током Другог светског рата*, РТС–Радио Београд, Београд 2010; Видети и: Laura Carter, “Rhoda Power, BBC, and Mass Education, 1922–1957”, *French Journal of British Studies*, XXVI-1, 2021, <http://journals.openedition.org/rfcb/7316>

⁷⁸² *Ново време*, 7. фебруар 1944.

плану.⁷⁸³ У колаборационистичкој штампи је хваљена ова иницијатива Министарства просвете и истицан је њен значај: „кроз одабрана васпитна предавања српска омладина ће упознати смернице националног живота“.⁷⁸⁴

Сви послови у вези са припремом предавања за радио били су у надлежности Главног просветног савета. У састављању програма учествовали су професори Универзитета, наставници и учитељи основних школа. Путем радија деци и омладини су се у посебним приликама обраћали председник владе Милан Недић, као и министар просвете и његов помоћник. Министарство просвете је строго контролисало радиоговоре и предавања. Предавања су детаљно прегледана и за сваку недељу одобран је нови распоред. У програму београдске радио станице Дечји или Просветни час био је заступљен три пута недељно: понедељком, средом и недељом са почетком у 17 часова и 40 минута. Предавања у трајању десет, двадесет или тридесет минута налазила су се у распореду између музичког програма и емисије Савремени догађаји. Најаве предавања објављиване су у дневним листовима *Српски народ* и *Ново време*.⁷⁸⁵ Теме су биле разноврсне, преузете из свих области друштвеног и државног живота: нови српски човек, о понашању ван школе, о раду (*Рад и радост – сваки позив је част*), српско гостољубље, о потреби технологије и занатства у српском народном животу. Било је тема које су пропагиране у оквиру нове просветне политике: народни обичаји, традиција, српске народне песме, географија и путовања, о хигијени, просвећивању, савети родитељима о васпитању деце. Према писању штампе предавања су била „кратка, поучна и корисна, врло интересантна“ а обрађивала су теме из друштвеног живота и историје и имала су за циљ да обавесте ђаке о „вредностима које треба поштовати“.⁷⁸⁶

Недељни распоред предавања показао је колико је важно место припадало историјским темама у изграђивању новог система вредности. Предавања са историјском тематиком била су у програму барем једном недељно. Често су емитована недељом, када је ненаставни дан, јер се очекивало да тада обухват слушалаца буде највећи. Одабир тема и начин обраде били су у складу са идеолошким поставкама нових власти. Професор београдског универзитета Веселин Чајкановић је у недељу, 12. марта 1944. године, на радију одржао предавање на тему „Народна вера и верски обичаји Београђана“ у оквиру кога је дао преглед народних верских обичаја „од првобитног келтског светилишта до

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ Исто.

⁷⁸⁵ ДАС, Г-3, ф. 22; *Ново време*, 26. март 1944; 27. март 1944; 30. март 1944; *Српски народ*, 1944.

⁷⁸⁶ *Ново време*, 12. 3. 1944.

савременог доба“ са циљем да укаже на дубоку и искрену религиозност српског народа.⁷⁸⁷ Танасије Илић, професор Друге мушке гимназије у Београду је у недељу 9. априла 1944. године говорио о теми под насловом „Из младих дана наших великана“. Том приликом представио је најважније тренутке из живота значајних личности и књижевника који су „својим неуморним радом постали велики и славни“ и послао поруку ђацима да је за њих корисно проучавање живота славних људи и угледање на претке, слушање њихових савета и извођење поука.⁷⁸⁸ Требало би поменути и предавање Нине Ракочевић, професорице Учитељске школе у Београду „Јефимијина похвала кнезу Лазару“ где је прва српска песникиња представљена на начин типичан обради женских историјских ликова у настави за време Другог светског рата.⁷⁸⁹ Истицањем примера историјских личности и у оквиру ових предавања долазио је до изражаја поучни, морализаторски карактер историјске наставе.

Један од основних проблема са којима су се суочавале просветне власти у окупираној Србији била је велика неписменост становништва. У дневној штампи су се редовно могли читати написи о овом питању. Процењивано је да је неписмено више од половине од укупног броја становника док би у стварности проценат могао бити и много већи. Према последњим званичним подацима из 1931. године неписмених је било у Србији 59% (од тога 80,7% у Косовској области и 22,5% у Банату).⁷⁹⁰ Проблем је нарочито био заступљен међу сељаштвом, које је у идеологији владе Милана Недића имало истакнуто место. Истицани су рад, пожртвовање српског сељака, њихов допринос остваривању националних циљева. Сељаштво је у будућности требало да представља социјалну основу Нове Србије и постави темеље духовне и материјалне културе.⁷⁹¹

Стога је као један од главних задатака реформе образовања издвојено народно просвећивање.⁷⁹² Министарство просвете је најавило амбициозне планове на описмењавању становништва. Развијани су програми на основу којих се веровало да ће

⁷⁸⁷ ДАС, Г-3, ф. 22, Министарство просвете, Главни просветни савет, Предавања за просветни час, С. бр. 638, 10. 3. 1944. Предавање се поново нашло у распореду за две недеље. ДАС, Г-3, ф. 22, Министарство просвете, Главни просветни савет, Радио предавања, С. бр. 758, 24. 3. 1944.

⁷⁸⁸ ДАС, Г-3, ф. 22, р. 370/1944, Министарство просвете, Главни просветни савет–Управи радио станице, С. Бр. 879, 7. 4. 1944.

⁷⁸⁹ Исто.

⁷⁹⁰ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 245.

⁷⁹¹ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 369.

⁷⁹² „Преглед рада у Одељењу за високо образовање и народну културу“, Просветни гласник, бр. 5–6, 1943, 221; „Реформе у нашој просветној политици“, *Наша борба*, 26. октобар 1941.

у скоријој будућности бити потпуно елиминисана неписменост.⁷⁹³ И у Државном просветном плану је покушано налажење решења овом проблему. Према новој школској реформи планирано је продужење обавезног основног образовања на шест година, оснивање већег броја основних школа, подстицање уписа деце у више народне школе, нарочито на селу, оснивање великог броја нижих стручних школа за све слојеве становништва.⁷⁹⁴ С обзиром на претежно аграрни карактер земље посебно се водило рачуна о културном подизању сељаштва као „главног извора српске радне и духовне снаге и српске националне мисли“.⁷⁹⁵

Описмењавање је представљало важан део укупне просветне делатности колаборационистичких власти којој је главни циљ било национално изграђивање становника. Народно просвећивање је дефинисано прво као национално васпитање, а па тек онда као стицање општих и стручних знања и вештина.⁷⁹⁶ На просвећивању је радило више установа: Министарство просвете и вера, Српска заједница рада, добровољачки одреди, Народни универзитети. Најшири делокруг рада развило је Министарство просвете и вера преко школа. По свим окрузима, градовима и селима формирану су посебни одбори, чак су и при школама постојали одсеци задужени за народно просвећивање. Одржавани су аналфабетски и просветни течајеви, а касније су организована и посебна предавања за народ.⁷⁹⁷ Овакви течајеви се нису показали нарочито делотворним. Министар Јонић се жалио на слабу посећеност.⁷⁹⁸ Чак су се и у штампи појављивали написи у којима је тражено да се донесе уредба којом би било регулисано народно просвећивање.⁷⁹⁹

Министарство просвете је у августу 1943. године донело Уредбу о сузбијању неписмености која је објављена у *Службеним новинама*. Према Уредби, при свим народним школама било је обавезно оснивање аналфабетских течајева које ће водити учитељи. Предвиђено је да течајеви трају од 1. новембра до 15. марта. Обавезом похађања били су обухваћени сви неписмени мушкарци до 45 година и „неудата женска

⁷⁹³ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 419; „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 68; Ј. З. „Рат неписмености“, *Ново време*, 3. јун 1942, 3.

⁷⁹⁴ ДАС, Г–3, ф. 8А, 298/1943, Пројекат Државног просветног плана.

⁷⁹⁵ ДАС, Г–3, ф. 15, Цитирано према: Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 245.

⁷⁹⁶ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 114.

⁷⁹⁷ Исто, 114–115; „Преглед рада у Одељењу за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 221–222.

⁷⁹⁸ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 115–116.

⁷⁹⁹ *Српски народ*, бр. 30, 1942, 7.

лица до 25 година“.⁸⁰⁰ Израђени су правилницима о аналфабетским и просветним течајевима и наставним плановима и програмима према којима се радило на курсевима.⁸⁰¹

Иако је Уредбом прописано да је главни циљ аналфабетских течајева стицање основне писмености, Министарство просвете и вера је развило читав низ активности које је требало да допринесу просвећивању становништва. Одржавани су течајеви из пољопривреде а учитељима је стављено у задатак да путем ових течајева помажу извођење планске пољопривреде и ширење задругарства. Путем курсева за народно просвећивање је требало утицати на најшире друштвене слојеве, посебно омладину, да чувају традицију, да носе народну ношњу, подстичу народно уметничко стваралаштво. На крају школске године организоване су изложбе рукотворина за народ.⁸⁰² „Дужност школе као васпитне и просветне установе је да укаже на позитивне вредности, да учи да цени народне величине, народну поезију, српске јунаке, владаре и мученике. То ће постићи на школским свечаностима на којима осим школске деце учествују и сељаци из целе општине. Да не буде ниједан неписмен“.⁸⁰³ Чак су и састанци наставника и родитеља служили за пропагирање идеја о „сређивању унутрашњих прилика“ и „стишавању духова у /.../ народу“. Циљу просвећивања становништва служили су и домаћичке школе и течајеви који су спремали „добре и ваљане домаћице“.⁸⁰⁴

У оквиру акције на описмењавању становништва Министарство просвете је организовало разноврсна предавања преко народних универзитета, међу којима је централно место имао Коларчев универзитет.⁸⁰⁵ Течајеви су организовани и за ђаке. Поједини предавачи су посећивали села. Посебно место су заузимала предавања о потреби мира и рада на обнови земље.⁸⁰⁶ Сви видови активности и садржаји предавања

⁸⁰⁰ *Службене новине*, 78, 5. октобар 1943, 1; „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 68.

⁸⁰¹ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 420.

⁸⁰² „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 68.

⁸⁰³ Бор. М. Карапанџић, „Значај школе у селу“, *Наша борба*, 7. август 1942, 7.

⁸⁰⁴ „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 68.

⁸⁰⁵ Бошко Богдановић, „Улога Коларчеве задужбине на делу обнове и препорода српског народа“, *Просветни гласник*, бр. 1, 1942, 32; *Ново време*, 24, јануар 1943, 3.

⁸⁰⁶ *Српски народ*, 25/1943; 16-17/44; 25/43, 12/42; „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 68.

откривају идеолошку обојеност и овог важног сегмента просветне делатности колаборационистичке владе усмерену против комунизма и за националну изграђивање.

3.4. Средње школе

У време корених промена какве су у Србији наступиле после Априлског рата карактеристична је посебна брига владајућег режима за образовање и васпитање будућих нараштаја. Када је у априлу 1941. године дошло до обнављања рада школа на територији војног заповедника у Србији, као приоритетан задатак постављена је нормализација наставе у средњим школама. Окупационе власти и надлежни органи домаће управе настојали су да обнављањем наставе држе омладину даље од пропаганде покрета отпора, пре свега комунистичког. Лако потпадање омладине под утицај „штетних“ идеологија, просветне власти су приписивале грешкама у вођењу просветне политике у међуратном периоду: утицај дневне политике на просвету, лоша администрација и препуштеност приватној иницијативи, превласт материјализма над духовношћу, занемаривање привредних потреба и школовање великог броја будућих чиновника, занемаривање националног васпитања и олако прихватање страних утицаја. Школа је критикована да је однорођена, омладина да се удаљила од националне културе, традиција и вредности, док је интернационализам унео пометњу у ђачко схватање појма национализма, што је представљало додатну опасност за „младе ђачке духове који су пријемчиви за све што је ново па макар то ново и не било добро“.⁸⁰⁷

Министарство просвете је покренуло реформу школства и наставе како би нове генерације васпитали у националном духу. У том смислу циљну групу су чинили ученици средњих школа, будући грађани. Председник владе Милан Недић је у својим говорима истицао да се према омладини треба односити као према „највећем националном благу отаџбине“.⁸⁰⁸ Стога се као приоритетан задатак просветне политике у окупираној Србији издвајала реформа средњих школа. Нарочиту пажњу је требало посветити нижој средњој школи коју су похађали ђаци 10–14 година, узрасту који је сматран најпогоднијим да се правовремено утиче на исправну политичку и идеолошку оријентацију. Крајњи циљ је био да се омладина приволи за подршку политици владе Милана Недића и њиховим плановима за будућност у оквиру новог поретка.

У једном од својих говора министар просвете је изнео основне правце реформе средњих школа: смањење броја гимназија и строжа селекција ђака, нарочито приликом

⁸⁰⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 485.

⁸⁰⁸ „Писмо претседника владе просветном скупу“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 395.

уписа у више разреде гимназије, како би се омогућило похађање само оним ђацима који поседују стварне способности за студије на универзитету.⁸⁰⁹ Како реформе не би биле спроведене механички, требало је унети нови дух у школе, што је подразумевало да се ученицима усади схватање да су стваралаштво и рад основне националне и социјалне дужности. Насупрот вербалистичкој школи међуратног периода, настава је требало да оспособи ученике за живот и рад. Најзад, средња школа више не би смела да буде „фабрика диплома“, у њој се ученици неће више оспособљавати само за будуће професије, него и за то како да своју професију ставе у службу народне заједнице и опште добро.⁸¹⁰ Циљ овакве реформе је био да се средњошколско образовање и васпитање усклади са новом „српском и европском“ стварношћу и да добије антикомунистичко усмерење. У склопу реформи планиране су измене у наставним плановима и програмима тако да „пре свега кроз школу буде преоријентисана српска омладина и самим тим и српска јавност у свом погледу на свет с обзиром на велике преображаје у свету а нарочито у Европи“. Крајњи циљ је био стварање идеалног савременог средњошколског оmlадинца који има следеће особине: „свест о лепоти и узвишености стваралачког рада, осећа националну и моралну дужност према заједници, поседује личну и општу одговорност и спреман је за прегнуће за општи народни напредак као и народно и духовно јединство.“⁸¹¹

Одмах по успостављању домаће управе отпочео је рад на новом концепту образовања и васпитања на свим нивоима. На највећем броју састанака Просветног одбора расправљало се о реформи средњих школа. Већ у јулу 1941. године приступљено је проучавању просветних прилика у земљи како би се утврдили сви недостаци у дотадашњем раду средњих школа. Подаци су прибављени путем анкете од свих министарстава и окружних начелстава.⁸¹² На основу добијених података закључено је да нижа гимназија има „исувише научни карактер“ и да по броју предмета и обиму градива не одговара узрасту ученика. Ђацима пружа опште образовање на штету радног и националног васпитања а „дух наставе се није руководио предодређеним типом српског грађанина, заснованом на народном и социјалном идеалу.“⁸¹³ Нижи течајни испит такође

⁸⁰⁹ Према мишљењу Просветног одбора гимназија је требало да буде „селективни завод за више школе“. ДАС, Г-3, ф. 2, 31/1942, Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским, грађанским и основним школама.

⁸¹⁰ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 25.

⁸¹¹ ДАС, Г-3, ф. 15, Реферати у склопу Општег просветног плана.

⁸¹² Исто.

⁸¹³ ДАС, Г-3, ф. 1, р. 81/1942, Реферат о четвороразредној средњој школи.

није одговарао својој сврси с обзиром да је за упис у стручне школе био потребан одличан или врло добар успех, па се дешавало да најбољи ђаци уписују стручне школе, а просечни настављају школовање у вишим разредима гимназије. Грађанске школе у Србији нису заживеле у поређењу са другим деловима југословенске Краљевине. Последица свега тога био је велики број ђака који се по завршеној нижој средњој или грађанској школи запошљавају као чиновници.⁸¹⁴

Читање елабората о средњим школама започело је на 23. редовном састанку Просветног одбора 11. новембра 1941. а настављено је, после дуже паузе у раду, на 24. састанку 10. фебруара 1942. године. Утврђени су задаци, уређење средње школе, било је речи о школским зградама, броју одељења и ученика, непосредном утицају школа на омладину, о самом раду у школи, типовима средњих школа и њиховим карактеристикама. Закључак је био да наставно градиво у средњим школама мора бити такво да у њему долазе до изражаја све стране национално-културног живота који се, иако сложен, може свести на пет области: привредни живот, државно-правни, наука, уметност, морално-религијски живот. Важан критеријум за одабир градива мора бити и степен развита ученика. Током 1942. године на састанцима Просветног одбора расправљало се о појединим наставним предметима. Још једанпут је потврђен закључак да је главни циљ средње школе да ђацима пружи национално васпитање. У том смислу је Просветни одбор као централна комисија требало да изврши измену наставних планова и програма за грађанске школе, нижу и вишу гимназију. Посебна комисија је образована за предмете из тзв. националне групе.⁸¹⁵

Резултат свих дискусија била је замисао о јединственом типу ниже средње школе и корелацији свих наставних предмета са циљем да се добије један посебно образовани тип омладинца.⁸¹⁶ Констатовано је да је хитно потребна реформа средње школе о чему је обавештен Управни штаб.⁸¹⁷ Према мишљењу помоћника министра просвете Владимира Велмар Јанковића нижа средња школа је потребна како би омогућила национално васпитање и формирање одговорних грађана у узрасту који је „најосетљивији за основну оријентацију у животу“. Без обзира да ли настављају

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ ДАС, Г-3, ф. 2, 31/1942, Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским, грађанским и основним школама.

⁸¹⁶ Исто.

⁸¹⁷ ДАС, Г-3, ф. 1, р. 81/1942, Unterrichtsministerium, Kabinett, K. Nr. 128, Bei den 14. Juli 1942 – an den Bevollm. Kdr. General in Serbien, Verwaltungsstab.

школовање ђаци треба да стекну „јаке основе свог националног осећања, буду изграђени у српским духовним традицијама, схватању дужности према националној заједници и основног етичког става да у животу рад треба да буде мерило вредности.“⁸¹⁸ С обзиром на овако дефинисан циљ, закључено је да у школском систему нису потребна два типа ниже средње школе.⁸¹⁹ Уместо тога требало би установити један нови тип средње школе у трајању од 4 године која би синтетизовала тип ниже гимназије и грађанске школе. Такве „народне средње школе“ требало би отворити у свим мањим и већим местима у Србији. Њен циљ би био да „пружи омладинцима и омладинкама у узрасту 11–13 година

⁸¹⁸ ДАС, Г–3, ф. 14, р. 58/1943.

⁸¹⁹ Исто; ДАС, Г–3, ф. 2, р. 33/1942, Извод из записника седнице Одбора за средње образовање одржане 14 – XII – 1942; ДАС, Г–3, ф. 2, 31/1942, Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским, грађанским и основним школама.

Дуго се водила дебата о месту грађанских школа у новом школском систему. Првобитна намера је била да се задрже грађанске школе јер дају завршно образовање. (ДАС, Г–3, ф. 2, 31/1942) Министар просвете је изјавио да је задовољан њиховим радом. („Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 60) Почетком школске 1941/1942. рад грађанских школа је популарисан у штампи јер се сматрало је њихов практични значај велики а да су запостављене. Њихов значај је у томе што би оне оспособиле ђаке за привреду, растеретиле гимназије и многа места у Србији би добила школе. Међутим, разматрањем наставних планова и програма уочена је незнатна разлика између програма нижих гимназија и грађанских школа. У прва два разреда наставни програм је био углавном исти док је грађанска школа у 3. и 4. разреду имала стручне предмете са више часова. Што се тиче програма историје, разлика је била у томе што је у грађанским школама у другом разреду изучавана историја старог и раног средњег века, што је у гимназијама предавано у другом и трећем разреду, и број часова у трећем и четвртм разреду гимназије је био 3 а у грађанским школама 2 (ДАС, Г–3, ф. 8, 22/1943). Државним просветним планом је предвиђен велики број разноврсних нижих средњих школа стручног усмерења. Међу просветним стручњацима постојало је мишљење да су грађанске школе у новом школском систему сувишне и предлагано је да се претворе у нови тип ниже гимназије са „народном сврхом“. Просветни одбор је био мишљења да нису потребне два типа средње школе, него један и у коме ће се настава одвијати према наставном програму за грађанске школе. (ДАС, Г–3, Ф. 8, 162/1943) Министарство просвете је на крају донело одлуку да се грађанске школе задрже у школском систему и у Државном просветном плану их дефинисало као општи тип ниже средње школе. („Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 61)

У склопу тих дискусија у Главни просветни савет стигли су бројни реферати који говоре у корист очувања грађанских школа у школском систему окупиране Србије. Преовлађујуће мишљење међу писцима реферата, наставницима и директорима грађанских школа било је да је грађанску школу потребно реформисати. Наставник грађанске школе у Шапцу сматра да је потребно да она постане једини тип средње школе и обавезна за сву децу после завршене основне школе јер основно образовање није довољно за животне потребе. У корист овој тврдњи наводи се да 50 % ученика не наставља школовање у вишим гимназијама те да је због тога грађанској школи потребно дати предност. У једном од реферата се, као аргумент у корист грађанских школа, наводи да је, иако слабије распрострањена, ипак успела да опстане као посебан тип школе. Потребу грађанских школа образлажу бројним тврдњама: пре свега она даје заокружена практична знања из привреде, указују на њен значај у социјалном и културном уздизању ширих народних маса и најважније, грађанска школа пружа солидно национално васпитање за будућег грађанина. (Бранко П. Дивљан, „Грађанска школа и школска реформа“, *Просветни гласник*, 1–2, 1942, 66–67; ДАС, Г–3, ф. 25, р. 73/1944, Пантелија Марковић, наставник грађанске школе у Шапцу, Грађанска школа као једини тип средње школе; ДАС, Г–3, ф. 25, р. 74/1944, Наставник грађанске школе у Младеновцу, Шта је грађанска школа и који је њен прави задатак; ДАС, Г–3, ф. 25, р. 122/1944, Јагош Шарановић, управитељ грађанске школе у Крагујевцу, Улога и значај грађанске школе у културном препороду нашег народа; ДАС, Г–3, ф. 15, 197/44, Илија Мартиновић, наставник грађанске школе у Кладову, Значај грађанске школе и потреба њене реформе.)

српско национално, православно и радно васпитање, да их образује у довољној мери и да послужи као селекциона школа из које ће омладинци са исказаним способностима и планским државним потребама одлазити на даља образовања.⁸²⁰ Ђаци би школовање могли да наставе у гимназијама или стручним школама или да њом заврше школовање. Ова школа би по свом карактеру била „завршна, необавезна, национална“ из које би ученици излазили као „здрави, способни, радни, национално српски однеговани и у социјалним дужностима учвршћени омладинци“. Њен назив би био средња школа, чиме би се разликовала од гимназија које би тада у потпуности одговарале свом задатку (припрема за високо образовање) и којих би требало да буде знатно мање.⁸²¹

У овој средњој школи би били изучавани предмети подељени у три основне групе: национална, реална и естетско-радна. У националну групу предмета спадају веронаука, српски језик са српском књижевношћу, српска историја са главним моментима светске историје и са поукама о држави и политици, земљопис српских земаља. Број недељних часова не би смео да буде већи од 24, док су за поподневни распоред предвиђени предмети естетско-радни (домаћинство, спорт, уметност). Циљ предмета српска историја је да пружи „добро познавање развоја и духа српске историјске судбине, уклопљене у ближи медитерански и општи европски историјски процес, који ученик треба да упозна у сумарним и великим развојним линијама. /.../ И настава историје још више него настава језика, треба да уведе ученике у основе српског идеалистичког моралног схватања историје. У наставу историје треба укључити основно познавање државних облика и елементе политике у смислу нових стремљења.“⁸²²

После двогодишњег рада, крајем 1943. године, усвојен је и Државни просветни план у коме је уобличен концепт гимназијског образовања. Према плану задатак гимназије је да „свесним одабирањем, целисходним образовањем и правилним васпитањем српску омладину оспособи за студије на високим школама и универзитету, како би народу било обезбеђено достојно национално, интелектуално и морално вођство у свим гранама народног и државног живота. Свој задатак гимназија постиже складним развијањем ученикових способности, васпитањем воље и карактера, буђењем националне свести, јачањем осећања дужности и одговорности према српској народној заједници, стварањем култа рада и стваралаштва код својих ученика и ученица“.

⁸²⁰ ДАС, Г-3, ф. 1, р. 81/1942, Реферат о четвороразредној средњој школи.

⁸²¹ Исто.

⁸²² Исто.

Похађање гимназије траје 8 година, подељено на два течаја нижи и виши (од петог разреда). Како би се обезбедила селекција уведено је обавезно полагање пријемног испита приликом уписа у први и пети разред гимназије. Седми и осми разред су се разликовали по реалном или хуманистичком усмерењу.⁸²³

Помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић имао је планове за даље реформисање средњих школа и гимназија. Он је подржавао увођење новог типа јединствене ниже средње школе у којој би ученици основних школа настављали школовање како би у „стручне школе дошао национално једнако васпитан омладинац“ а „народна интелигенција била јединствено упућена у свој национални задатак.“ У визији будућег школског система према помоћнику министра, гимназијско образовање би било слично ономе какво имамо данас. Његова интенција је била да се постигне обавезно осморазредно школовање. До тада је основна школа трајала шест година (4 разреда основне и 2 разреда више народне школе). Ово је требало да буде само прелазно решење а дотле би омладини било омогућено да путем јединствене ниже средње школе допуну основно образовање. Према замисли помоћника министра у следећој фази реформи требало је укинути осморазредне гимназије, до чега би могло доћи већ у току школске 1943/1944. године. Гимназија би имала 4 разреда, обухватала би само оно што је до тада био виши течај (од 5. до 8. разреда, узраст 14–18 година) и давала „стручно образовање из хуманистичких и биолошких наука“.⁸²⁴

Док су водеће личности Министарства просвете радиле на развијању планова будућег школског система у Србији, истовремено су морали да решавају многобројна практична питања. Као и у случају основних школа, било је тешко организовати наставу у средњим школама. Мењан је школски календар и трајање полугодишта, продужавани су рокови за упис, одобрани су ванредни рокови за полагање разредних и завршних испита. У школама у којима је било могуће организовати рад, настава се изводила са редукованим бројем предмета и скраћеним часовима. Чест вид наставе са средњошколцима био је организовање повремених састанака на којима су наставници ђацима давали упутства и вршили контролу њиховог рада. Ђаци су самостално савладавали углавном само наративне предмете, међу којима су књижевност и историја. Наставници су упућивали ученике где се поједина питања налазе у уџбенику, како да их обраде и на које градиво да обрате посебну пажњу. У оквиру наставног предмета

⁸²³ ДАС, Г-3, Ф. 8А, 298/1943.

⁸²⁴ ДАС, Г-3, ф. 14, р. 58/1943, 5. 1. 1943.

историја на овај начин се обрађивало градиво 2. и 5. разреда гимназије које се односило на историју старог века.⁸²⁵

Одмах по успостављању окупације као приоритетан задатак издвојена је измена наставног плана и програма у средњим школама, нарочито за предмете националне групе. О томе је К. Андријашевић, вршилац дужности начелника Одељења за наставу Министарства просвете поднео детаљан извештај састављен на основу стручних конференција, прегледа рада у средњим школама, као и његовим званичним писменим извештајима објављеним у часописима и дневним листовима. Његов закључак је био да средња школа није постигла очекиване резултате с обзиром на њене циљеве. Сматрао је да је средња школа једино пружила припрему за стручно и научно усавршавање на високошколским установама, док наставни програми нису пружали могућност за васпитање „морала и карактера“, развијање радне дисциплине и свест о социјалним и грађанским дужностима. Констатовао је да је неопходно ревидирати наставни план и програм из више разлога. Први је да настава историје, књижевности и веронауке не пружају довољно могућности за остваривање васпитних задатака школе, те би требало увести посебне предмете који би ученицима пружили грађанско и морално васпитање. Такође сматра да је потребно прецизно дефинисати у чему се састоји право национално васпитање и путем којих наставних предмета би оно најбоље било спроведено. Други проблем је преобимно наставно градиво појединих предмета. Износи и податак да ученик петог разреда мора да научи 11000 нових појмова за 10 месеци. „Добија се утисак као да желимо да створимо мале двојне енциклопедије. Међутим, огромна бујица факата наиђе, нанесе крш и покрије основе. Грешимо се о основно педагошко начело боље је дати и минимум градива које ће се са свих страна осветлити и постати права духовна својина ученика“. Тврдњу образлаже примерима наставе језика и историје. „Прерата учио се српски језик а сада српско-хрватско-словеначки. Исто је и са српском књижевношћу која се проширила у југословенску. То исто важи и за српску народну историју.“ На крају извештаја К. Андријашевић предлаже да се питање скраћивања програма проучи путем анкете и без журбе пошто је законом предвиђено да се реформа наставе врши поступно.⁸²⁶

⁸²⁵ „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 53.

⁸²⁶ ДАС, Г–3, ф. 6, р. 3/1941, К. Андријашевић, в. д. Начелника Одељења за наставу, Измене наставног плана и програма у средњим школама, 28. маја 1941.

Министарство просвете је већ 3. јуна 1941. затражило од гимназија на територији окупиране Србије да писменим путем изнесу примедбе на досадашњи, и дају предлоге за нови наставни план и програм из историје у средњим школама. Одзив гимназија је био слаб. Свега девет је послало извештај правдајући се тиме да је Министарство касно покренуло питање наставних програма у јавности те да детаљнији извештаји нису могући с обзиром да су многи наставници услед ратних разарања остали без својих књига и бележака.

Извештај који је стигао из чачанске гимназије показује правце реформи наставних планова и програма средњих школа. Они ће остати тема расправа до краја периода окупације. Предлози су се углавном односили на то да је потребно изучавати националну историју много више у односу на то колико је заступљена у дотадашњим наставним програмима и уџбеницима. Ово проширивање би требало извести на штету опште историје. Друго крупно питање је било како распоредити градиво историје по разредима у нижој и вишој гимназији како би национално васпитање било најделотворније. Основна дилема је била да ли наставу историје у средњим школама почети старим веком или курсом националне историје. Изношени су различити аргументи, од тога да је градиво историје старог века тешко, нејасно и не би одговарало узрасту ученика нижих разреда гимназије, па до оних да је историја старог века корисна јер је препуна примера за морално васпитање омладине. Ипак је превагнуло мишљење у корист изучавања историје старог века у нижим разредима гимназије. „Почетак с народном историјом, нема сумње, био би приснији, али са историјом старог века је једноставнији и природнији. Почетни рад с историјом старог века имао би да послужи и као подлога за успешније изучавање народне историје.“ Изучавање народне историје уследило би у трећем и четвртном разреду гимназије и то „само оно што је за општи културни развитак ванредно важно“. Општа историја би се изучавала у вишим разредима гимназије у петом, шестом и седмом разреду. Програм би остао исти као из периода Краљевине с тим да је распоред градива по разредима другачији. Други курс националне историје предвиђен је за осми разред када би се „народна историја утврдила на много широј основи уз обавезну лектуру“. Препорука је да се у програм унесу и делови из историјских извора и добрих историјски дела. Такође, као важан захтев настави историје у осмом разреду поставља се указивање на „додир и склад са политичким и културним покретима у земљи и Европи“. Општа историја би била изучавана као преглед културних периода, развоја људске мисли и положаја човека у

друштву и држави. Тиме би народној историји било дато изузетно место по њеној важности. На крају извештаја дата је напомена да се под народном историјом сматра историја српског народа уз образложење „у разговору с надлежним а и представницима /.../ националне науке“ добија се утисак да се препоручује ово враћање, „да је потребно да се наша омладина васпитава у духу наших часних српских традиција“. ⁸²⁷

Због нередовних прилика у којима су школе радиле, као и недостатка простора, током целог периода окупације Министарство просвете је усвајало привремене скраћене наставне програме у којима су прописани обавезни садржаји, као и упутства наставницима за рад. Ови послови обављани су у оквиру специјалних комисија образовних у Просветном одбору. Комисију за израду програма за историју чинили су: Никола Радојчић, професор универзитета; Душан Пантелић, професор Више Педагошке школе у пензији; М. Дошен; Велимир Стефановић, директор гимназије; Радосав Ненадовић, директор гимназије у пензији и Ђорђе Радојичић, вршилац дужности управника Народне библиотеке. Пре почетка рада начелник наставног одељења Владимир Вујић је дао упутства о „типу и сврси наставе“ у нижим средњим школама на основу чега су утврђени и циљеви наставе историје. Садржај националног образовања ученика по завршетку 4. разреда гимназије је: да има пробуђено интересовање за своју историју, да познаје земље у којима је српски народ живео и стварао своју историју и да их осећа и воли као своје, да познаје добре примере живота и рада значајних Срба, да се њих са захвалношћу сећа и с поштовањем говори, да је поносан што је њихов потомак, да има свест да преци кроз њега говоре и живе, да кроз њихов пожртвовани рад и остварена дела заволи српски народ, да има веру у његову животну снагу и творачку способност. ⁸²⁸

Министарство просвете је за осмишљавање наставних планова и израду упутстава ангажовало и поједине стручњаке са богатим искуством у тој области. ⁸²⁹ Једно такво упутство сачинио је др Радосав Марковић, начелник у министарству просвете. Према овом упутству „настава историје у нижем течају има да рачуна у првом реду са осећањима и маштом ученика, много више неголи са њиховим разумом и критичношћу. То значи, историја на овом ступњу мора да васпитава. Не сме она ићи једино за чињеницама и истраживати их само као такве, без обзира на њихову васпитну вредност.

⁸²⁷ ДАС, Г-3, ф. 6, р. 58/1943, 19. јул 1941.

⁸²⁸ ДАС, Г-3, ф. 6, р. 101/1943, Др Радосав Марковић, Принципи за израду наставног програма и уџбеника, 5/V-942.

⁸²⁹ Исто.

Она мора бити патриотска и родољубива, пре свега осталог. Зато ће се према томе критеријуму одабирати историска грађа и саопштавати ученицима у најподеснијем облику. /.../ Потребно је истицати личности, главне историске јунаке, биографски их приказивати, продубљивати њихов живот и њиховим примером васпитавати. То треба чинити нарочито за време и људе од Карађора наовамо.“ Такође се сматра да не треба излагати ратну и политичку историју, него приказати географски простор и историјске услове у којима је српски народ живео, радио и културно стварао. О прошлости треба причати лако, занимљиво, у стилу Стевана Сремца. Преовлађујуће мишљење стручне јавности је било да у настави треба обимно користити народну традицију која говори о људима и догађајима времена о коме се предаје. „Где год се може треба конструктивну народну традицију мирити са историјом и поткрепљивати је, ако је потребно њеним аргументима. Ако то није могуће а с обзиром на главни васпитни циљ, онда је корисно доброј народној традицији, која је већ показала сјајне резултате, у уџбенику и жртвовати извесне историске истине.“ Дobar васпитни материјал налази се у народним песмама и биографијама. Њих треба користити у старијим разредима када су ђаци „мало поодрасли и духовно развијени“. Све то треба „повезати, занимљиво продубити и зачинити сувопарну грађу о Србима како је досад излагана у уџбеницима“.

Садржаје наставног предмета историја би требало мудро изабрати како би се „на примерима пожртвовања и поуке“ најбоље васпитно утицало на ученике. Предлог је да се национална историја изучава у сва четири разреда ниже гимназије. У првом разреду био би изучаван рани средњи век који назива детињством српског народа (почевши од историје словенских племена и њихових сеоба до периода Немањића). Да би ученици осетили да је „српски народ део осталог културног света, да се у једном логичном следу појавио, освојио своје место и постао историјски фактор“, као увод би требало дати историју „стarih културних народа“ (Египат, Вавлинско царство, Феникија, Грчка и Рим). Период Немањића „доба највећег политичког и културног успона“ би било изучавано у другом разреду, са посебним освртом на културне споменике, Душанов законик и задужбине (Високи Дечани, Хиландар, Грачаница). У трећем разреду би требало изучавати „Косовско доба, време деспота, пад српских држава, српске сеобе и тешко робовање“, а у четвртој години доба од Карађорђа па наовамо.

Општу историју би требало предавати само узгред, само када су личности и догађаји у непосредној вези и дају објашњења појава у српском културном и политичком животу. „Не треба уносити засебне методске јединице из светске историје. Иначе ће се

пасти опет у стару грешку да се личностима и догађајима светске историје пренатрпа програм и пригуши историја српског народа.“ У општу историју уврштени су и историја Јужних Словена и српских суседа. Суштина овог упутства је била да је потребно „направити рељефни оквир да би се у њему видео и боље схватио живот Срба и замашност српске борбе за ослобођење.“⁸³⁰

Док је у Просветном одбору интензивно рађено на новим наставним плановима и програмима који би одговарали колаборационистичкој идеологији, Министарство просвете је за сваку нову школску годину усвајало нови привременски скраћени наставни план и програм за гимназије. Прво је по наређењу министра просвете из октобра 1941. прописан скраћени наставни програм за реалне гимназије у 1941/42. школској години.⁸³¹ Потом је после састанака током летњих месеци, на предлог Просветног одбора Министар просвете 25. септембра 1942. прописао скраћени наставни програм за средње школе за школску 1942/43. годину.⁸³² У наредним месецима усвојени су и привременски програми за грађанске и учитељске школе.⁸³³ За школску 1943/44. годину је услед обуставе наставе поново прописан привременски скраћени наставни програм. Наставници су били у обавези да ученицима саопште скраћени програм и дају детаљна упутства за савладавање градива, нарочито за наративне предмете књижевност и историју. На годишњем испиту требало је питати ђаке првенствено градиво које је обрађено пре прекида наставе, а оно које су ученици сами спремали испитивано је „у општим потезима, избегавајући апстрактне и тешке ствари, као и непотребне детаље“.⁸³⁴

Кључне измене у настави историје учињене су у скраћеном програму из 1942/43. школску годину, после полугодишњег рада на састанцима у Просветном одбору од фебруара до јуна 1942. Он је послужио и као основа за остале програме у којима ће измене углавном бити вршене даљим скраћивањем градива. Изучавање историје почињало је од другог разреда са два часа, а настављало се са по три часа недељно у старијим разредима. У програму је заступљено 14 предмета: веронаука, српски језик, француски, немачки, италијански, латински, историја, земљопис, природопис, физика, хемија, хигијена, математика, основи филозофије.⁸³⁵

⁸³⁰ Исто.

⁸³¹ ДАС, Г-3, ф. 6, р. 10/1941, Скраћени наставни програм из појединих предмета за реалне гимназије у школској 1941/1942 години, IV бр. 7379.

⁸³² ДАС, Г-3, ф. 6, р. 25/1942.

⁸³³ ДАС, Г-3, ф. 8, р. 24/1942, Министарство просвете, Главни просветни савет, С. бр. 570, 21. 10. 1942.

⁸³⁴ ДАС, Г-3, ф. 6, 99/1943, Привременски скраћени наставни програм за школску 1943/44. г.

⁸³⁵ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 102–104.

Према скраћеном наставном плану и програму национална историја је изучавана у 3. разреду и 4. разреду. У трећем разреду у општим цртама требало је изучити историју словенских племена, њихове сеобе и насељавање Јужних Словена на Балканском полуострву, мисију Тирила и Методија и њихових ученика; а потом формирање првих српских држава (Рашке и Дукље). У упутству уз програм захтева се потенцирање доба Немањића: настанак државе (Стефан Немања, Стефан Првовенчани и Свети Сава), јачање Србије на Балкану у време Уроша I и краља Милутина, затим лекције о Стефану Дечанском и цару Душану. Потом је требало обрадити борбе против Османлија (Маричка и Косовска битка, кнез Лазар и Краљевић Марко), српске деспоте Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, пропаст деспотовине и српске деспоте у Угарској. Обавезно градиво обухватило је остале земље на којима живи српски народ Босна, Херцеговина, Зета под Црнојевићима, Дубровник у средњем веку. Посебан осврт требало је дати на српску средњовековну културу (Душанов законик).

У 4. разреду изучавана је историја српског народа у XIX веку: српски народ под османском влашћу, обнова Пећке патријаршије, хајдуци и ускоци, борбе против Османлија крајем XVI и почетком XVII века; учешће Срба у Аустро-турским ратовима у XVIII веку, Велика сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и Арсенијем IV, Срби у Угарској, Црна Гора (владика Данило, Василије, Петар I), Кочина крајина; Први српски устанак, Други српски устанак, уређење Србије под Карађорђем и Милошем Обреновићем, Кнез Александар Карађорђевић, владари династије Обреновић (кнез Михаило, краљ Милан и краљ Александар Обреновић); остале српске земље у XIX веку (Црна Гора за време владавине Петра II, кнеза Данила и краља Николе, Босна и Херцеговина, стара Србија и Македонија, Срби у Аустроугарској, Војводина и Светозар Милетић), закључно са доласком на власт Петра I Карађорђевића и Балканским ратовима. Посебну пажњу требало је посветити историји XIX века.

У вишим разредима гимназије изучавана је општа историја али тако да се понови градиво из националне историје за трећи и четврти разред. Почињало се са историјом старог века, чије је градиво требало свести на „најважније моменте“.⁸³⁶ Потпуно је

⁸³⁶ Састављачи наставних програма су сматрали да је увод у историју превише апстрактан, чак и за ученике средњих школа, те је изостављан у наставним програмима. Било је предлога да се изостави изучавање историје старог века, али је она ипак уврштена у наставне програме. У средњим школама изучавани су праисторија и период антике. Постојало је мишљење је историја изучава знамените људе и догађаје из политичког и војног живота, док археологија проучава културну средину (градови, насеља, палате, споменици, куће, одећа, оруђе, оружје, занатство, уметност). Археологији је придаван велики значај као помоћној историјској науци због принципа локализације, који је истицан у настави. У школама је

требало изоставити историју ратова и предавати о културном развоју народа старог века. Из историје Старог истока требало је ђацима предочити кратку слику свакодневног живота и рада и при томе се ограничити на излагање историје Египта и Вавилонског царства. Изостављање историје Јеврејског народа правдано је тиме што се ови садржаји изучавају у оквиру веронауке. Из историје старе Грчке обрађивана је само културна историја, посебно доба Перикла. У обавезне садржаје уврштена је била лекција о Александру Македонском. Историја старог Рима обухватала је предавања о почецима римске државе, изграђивању њених установа, доба Јулија Цезара, Августа, Диоклецијана и Константина Великог. Са нарочитом пажњом је требало обрадити римски период на тлу Србије.⁸³⁷

Као најважније лекције 6. разреду изопште историје средњег века издвојени су: сеоба народа, феудализам, Карло Велики, хришћанска црква у Западној Европи, борба за инвестиру, Крсташки ратови (с посебним освртом на учешће Византије), историја Енглеске у доба династије Плантагенет и Француске и доба Капета, Византија у доба Палеолога, стварање првих словенских држава, Стогодишњи рат, продор Османлија на Балкан, реформа Јана Хуса.

У 7. разреду је изучавана рана модерна историја Европе у оквиру следећих одабраних тема: технички проналасци, хуманизам и ренесанса, географска открића, реформација и контрареформација, Грађански рат и револуција у Енглеској, доба апсолутистичких монархија, Француска у време Луја XIV, просветитељство XVIII века, историја Русије (Иван Грозни, Петар Велики), просвећени апсолутизам (Пруска, и Аустријска царевина), деобе Пољске, постанак Сједињених Америчких Држава, Француска револуција, доба Наполеона Бонапарте. У осмом разреду би био изучаван период после Бечког конгреса, Света алијанса, и револуција 1848. године, Друго царство у Француској, уједињење Италије и уједињење Немачке. У програму за 1943. овде су додате лекције о Источном питању, Кримском рат, и енглеском светском царству.⁸³⁸

У наставним програмима налазила су се и посебна упутства са низом напомена које су прецизније одређивале које садржаје би требало изоставити. Изричито је тражено

изучавана историја старог века усмерена пре свега на културну делатност. Посебна пажња је посвећена римском периоду на тлу Србије, као „преднационалном периоду“, култури која је на овим просторима постојала пре настанка српске националне државе, са циљем да покаже да је „под античком традицијом настала српска цивилизација“. Д-р Миодраг Грбић, „Археологија Србије“, Просветни гласник, 1942, 298–305.

⁸³⁷ У појединим програмима изучаван је и рани средњи век.

⁸³⁸ ДАС, Г-3, ф. 6, 99/1943.

да се Први светски рат не изучава, „не смеју да се обрађују методске јединице које су изостављене у односу на програм из 1930. године без обзира што се оне налаже у уџбеницима“. Пошто се радило на основу предратних уџбеника допуштено је да ђаци воде белешке, када је то потребно ради сналажења у градиву.⁸³⁹ Поређењем нацрта и прописаних наставних програма уочљиво је изостављање лекције о уводу у историју који је сматран апстрактним. Скраћивање је вршено углавном у оквиру градива из опште историје, историје југословенске идеје и државе, историје Хрвата и Словенаца. Историја осталих словенских народа, Чешке, Пољске, Русије, изостављана је по свему судећи због тога што је идеја панславизма била у супротности са идеологијом окупатора. Уколико је о историји словенских народа било речи, овакви наставни садржаји уврштени су у општу историју. Сматрало се да би се овим скраћивањем, нарочито у осмом разреду, добило више слободног времена за васпитни утицај, духовно формирање и националну изградњу ученика.⁸⁴⁰

Поред редовне наставе, за групу националних предмета у вишим разредима гимназије у циљу „развијања и јачања националног духа“ предвиђена је додатна настава. „Семинарска настава“ реализована је путем домаћих задатака за време зимских месеци. Министарство просвете одређивало је теме које је требало обрађивати.⁸⁴¹ Упоредо са старањем о извођењу наставе, велика пажња је придавана васпитању ученика. У том смислу је за просветне власти било значајно коју литературу забранити а коју препоручити ученицима да читају. За исправно национално васпитање важан је одабир лектире. Одабрана литература је требало да допринесе културном и националном изграђивању ученика. Просветни одбор је на 43. редовном састанку 25. септембра 1942. године усвојио обавезну лектуру за националну историју у вишим разредима гимназије. Тим поводом Одељењу за средње школе при Министарству просвете обратио се Анатолиј Красовски, професор Државне потпуне друге мешовите реалне гимназије у Чачку. У својој представци је навео да се од препоручене литературе у Чачку могу

⁸³⁹ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 102–103; С. Керкез, Образовно-културне прилике у Недићевој Србији, 125–127.

⁸⁴⁰ Поред тога градиво другог разреда гимназије је скраћивано изостављањем лекције о Јеврејском народу и о сеобама Грка и грчкој колонизацији. У историји средњег века у 6. разреду нису се налазиле лекције о средњовековној хрватској држави, историји Француске, мађарског и бугарског народа, историја Русије и лекција о чешком краљу Ђорђу Појебраду. У градиво седмог разреда нису укључени историја Пољске, завера Зрињског и Франкопана, рационализам Југословена, сеобе СРба у Русију и руски утицаји у Србији. Док је у осмом разреду требало изоставити историју Русије, Енглеске, хрватског народа, у програме нису укључене лекције у којима је било речи о социјализму, Илиризму, имепријализму, Штросмајеру, реформама Русије и Турске после Кримског рата.

⁸⁴¹ „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, Просветни гласник, бр. 1–2, 1943, 55.

пронаћи само три или четири књиге и то само по један примерак јер „школске и грађанске књижнице не функционишу, а у кућама ђачких родитеља књига о српској прошлости на жалост није била међу првим бригаама“. Како би се омогућио шири избор и већа приступачност школској лектури, предлагао је Министарству да се списак што више прошири, нарочито делима новијег издања, па чак и делима популарне литературе. По његовом мишљењу у обзир је требало да дођу бројни историјски радови „Вука, Милићевића, Станојевића, Андре и Михаила Гавриловића, Вукићевића, Стојана Новаковића, Љубе Ковачевића, Јиречека, Ђорђевића и других“. Такође читањем лектуре требало је обрадити бројне друге теме из српске културне историје попут средњовековних задужбина, уметности, старих српских штампарија, свакодневни живот према народним песмама, Душанов законик, о културне тековине 19. века, требало је да буде речи о Тесли, Пупину и другим. Професор Красовски закључује да би се тиме „потенцирала васпитна национална страна лектуре каткад и нарочито строге научне (али сувопарне) објективности, јер се најзад ради о омладини у добу 15-18 година.“ Такође сматра неопходним да Министарство просвете изда упутство наставницима о „идејама водиљама“ које би требало спровести путем лектуре и наставе историје уопште. Ту убраја јунаштво, поштење, српски национализам, велике историјске и епске личности, „политичку мудрост Немање, Стевана Лазаревића или Милоша, великосрпске тенденције Часлава, Војислава и наследника Немањића, несебичност и национални дух Косовског или Карађорђевог доба, велики смисао за заједницу оснивача првих штампарија и великих народних добротвора (увести биографије у лектуру), чврстину карактера ђакон Авакума (зашто да се не прочита о њему од Протића) или Пупина, скромност и истинско служење свом народу средњовековних преписивача“. Професор чачанске гимназије тражи и да се пропишу правила извођења лектуре као и начин провере од стране наставника јер у разредима са пуним бројем часова и редовном наставом мали део времена се може посветити читању и тумачењу на самом часу а у случају прекида наставе или скраћивања тешко је контролисати. Професор закључује да се успешно савладавање домаће лектуре из историје једино могуће даљим скраћивањем наставног програма.⁸⁴² Генерални секретар Главног просветног савета је допис упутио Директору осме мушке реалне гимназије у Београду, стручњаку за наставу историје и

⁸⁴² ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 325/1943, Извештај о лектури која је обавезна за историску наставу, Државна потпуна друга мешовита реална гимназија – Министарству просвете, Одсек за средње школе. бр. 3729, 8. 11. 1942.

члану одбора за израду наставног програма из историје.⁸⁴³ У одговору је наведено да проблем са проналажењем адекватних књига за лектуру постоји и у београдским школама не само у унутрашњости. Затим је објашњено да лектира није обавезна него да се тиме само излази у сусрет интересовањима ученика и да се и лектури као и настави историје уопште не приступа превише широко. Лектуру у настави би требало увести само ако се може набавити али да то не искључује иницијативу школа да набавља и друге књиге наставне и образовне вредности. Закључује да свака школа треба да се ограничи на оно што јој пружају прилике у којима се налази и ради, методска упутства уз наставни програм доболно говоре о томе који се циљеви постижу читањем лектуре и какву корист ученици од ње имају. Такође препоручује да се набави и страна литература и предлаже неколико наслова: Peters, *Methodik der Geschichtsunterricht an höheren Lehren Stadien*; Schmieder, *Lektüre zur Geschichte der Musten der Geschichtschreibung*; Stoll, *Geschichtliches Lesebuch*.⁸⁴⁴ Преовлађујуће мишљење стручне јавности је било да је дотадашња настава превелика пажњу посвећивала светској књижевности. Уместо тога национално и хуманистичко васпитање најбоље пружају народне умотворине, пре свега народне песме које имају етичку и естетску вредност. Оне су оцењене као најбоље средство за национално васпитање и као такво обимно коришћене и у настави историје.⁸⁴⁵

Водеће личности у надлежним просветним органима су веровали да ће доћи до стабилизације стања и нормалног извођења наставе. Док су готово за сваку школску годину усвајани нови привремени скраћени програми, није престајао рад на изради нових. То се посебно односило на наставу предмета из националне групе с обзиром да је главни циљ свих школа био национално васпитање. У штампи и Главном просветном савету изношене су примедбе на наставне програме по којима се до тада радило.

У листу *Наша борба*, критиковани су програм и упутства за наставни рад из 1930. јер су довели до знамеривања „највиших вредности народне прошлости ради /.../ сужњиве будућности“. Аутор чланка сматрао је да наставни програм за гимназије у Краљевини Југославији национално образује а требало би да национално васпитава. Није био задовољан ни новим програмима. Замерка је била што изучавање историје

⁸⁴³ ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 325/1943, Начелник Одељења за средњу наставу главном просветном савету, бр. 24672, 14. 11. 1942; Главни просветни савет, С. бр 912, 29. 12. 1942.

⁸⁴⁴ ДАС, Г-3, ф. 8А, р. 325/1943, Државна мушка реална гимназија бр. 2735/1942, 3. 3. 1943.

⁸⁴⁵ Аница Шаулић, „Зашто треба наша омладина да чита народне песме“, *Просветни гласник*, бр. 12, 1942, 728–733.

почиње старим веком а не националном историјом. Сматрао је да је недовољно искоришћена васпитна вредност историје, као и да је занемарена васпитна страна програма и да је акценат на савлађивању програма. Закључак је био да настава историје не пружа довољно национално васпитање, те да је потребно увести у гимназије нове наставне предмете попут науке о моралу и грађанских права и дужности.⁸⁴⁶

Мишљење о на начину рада у настави историје, Просветном одбору дао је и Др Коста Милутиновић. „Велика већина наставника историје предаје надугачко и нашироко политичку и војну историју, а једва и прелети културну и друштвену историју: по неколико часова прича о биткама Александра Великог, Јулија Цезара, Валенштајна и Наполеона а и не покуша да евоцира епоху једног Перикла, једног Августа, једног Барбаросе, једнога Петра Великог или Јосифа II. Из наших историских уџбеника ученик такође не добија прегледну слику наших културних стремљења, социјалних прегнућа и економских напора. Узмимо примера ради било који уџбеник из наше националне историје, па упоредимо број страница о ратовима цара Душана са бројем страница о Душановом закону и доћи ћемо до жалосног закључка да је ратовима дато далеко више места и посвећена знатно већа пажња него најзначајнијем културном споменику српске средњовековне историје! Или, да наведемо још један речитији пример. Колико је страница посвећено Светом Сави оснивачу српске књижевности и творцу српске народне културе? Највише две странице, у неким уџбеницима чак ни толико док се о разним безначајним владарима говори исцрпно и опширно. Како би се ученици подстакли на самостални рад организована је семинарска настава у средњим и стручним школама“. Професор је похвалио иницијативу али указао на бројне проблеме у функционисању.⁸⁴⁷

Током 1943. године у Просветном одбору су редиговани стални наставни програми за предмете националне групе у средњим и стручним школама. Њихова примена планирана је од школске 1943/44. године.⁸⁴⁸ У новом програму дефинисани су циљеви наставе историје у гимназији: упознавање ученика са политичким и културним

⁸⁴⁶ Др Свет. З. Иванић, „Новој омладини треба ново васпитање“, *Наша борба*, 7. јун 1942; Милорад Ж. Павловић, „Један предлог за измену наставног плана и програма средњих и средње стручних школа“, *Просветни гласник*, бр. 11, 1942, 649–654.

⁸⁴⁷ ДАС, Г–3, Ф. 16, 88/43, др Коста Милутиновић, Реформа наставе националних предмета у нашим средњим школама.

⁸⁴⁸ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 427; ДАС, Г–3, ф. 8, 162/1943, С. бр. 211, март 1943; ДАС, Г–3, ф. 6, 91/1943, Програм наставе за нижу средњу школу.

развојем човечанства од најстаријих времена до савременог доба чиме се стиче основа за правилно разумевање савремених догађаја; упознавање ученика са прошлошћу српског народа, са његовим културним тековинама и историјском улогом; заједно са наставом српског језика и народне географије утиче на интелектуално, морално и национално формирање ученика и развијање друштвених и грађанских врлина. Да би настава историје утицала на интелектуални развој и правилно схватање „данашњице“, препорука је да се историјски токови и догађаје не излажу детаљно, него да се прикажу личности, догађаји и раздобља која представљају средишње тачке и покретаче историјског развоја и која јасно истичу „вечите законе историје“. Посебна пажња у настави историје посвећује се моралном васпитању ученика тј. припремању средњошколаца за будуће улоге у породици, друштву и држави. То се постиже истраживањем и објективним изношењем истине, истицањем личности (духовних вођа, државника, војсковођа и научника) који су „несебичним пожртвовањем и несаломивом одлучношћу, сав свој живот водиле у раду за опште добро свога народа“ и указивањем на чињеницу да само људи високих моралних особина и чврстог карактера могу да буду корисни чланови друштвене и државне заједнице. Национално васпитање се постиже уздизањем српских народних светиња и буђењем дивљења према њима, истицањем високих моралних особина српског народа и указивањем ученицима да припадају народу који је својом прошлошћу стекао право на живот и на још сјајнију будућност и развија понос што су „синови баш тог српског народа“. Развијањем друштвених и грађанских врлина требало би да постану ваљани грађани. То се постиже истицањем да су појединци везани за интерес целине да су сви догађаји „плод и дело сложних, заједничких ратника и јунака“.

У настави историје примењују се два основна метода: предавање и активна радна настава. Жива реч наставника има нарочити значај јер наставник путем живописног и јасног излагања чињеница изазива код ученика национално одушевљење. Излагање мора да буде јасно, прецизно, правилним лаким и разумљивим реченицама. Не сме бити ни превише споро да остави утисак диктирања ни превише брзо јер замара пажњу ученика. Предавање треба да буде богато садржајем али без сувишних појединости, научно истинито и непобитно, топло и узбудљиво. У националној историји и историји Грка и Римљана и других народа има доста занимљивих прича, догађаја и личности које својом садржином или делима покернути машту ученика, развити код њих љубав према отаџбини, истини честитости, јунаштву и пожртвовању и упутити их на све што је добро

и племенито. Предавање би требало употпунити лектиром и сликама којима школа располаже. Наставник мора да користи и методу радне наставе и да на часу спроведе живу сарадњу свих ученика. Препорука је да се на нижем течају, где код ученика превладавају „машта, осећајност и субјективност“, чешће користе предавања а на вишем течају више користи метода радне школе утолико пре што је део градива ученицима познат пошто су га прешли у нижем течају.

Према упутствима за рад датим уз програм наставник мора да води рачуна о две ствари – да сам савлада градиво које предаје на часу и да се што више придржава очигледности да што више користи сва помоћна наставна средства. Наставник треба да остави довољно времена и за понављање градива приликом чега се обраћа пажња на битно велике историјске прекретнице, главне догађаје и најзначајнија дела великих личности. На нижем течају обрађују се „главне личности и политички догађаји а привредна и културна историја у ужем обиму“. У III разреду треба приступити извођењу паралела и излагању узрока и последица.

У вишем течају настава историје би требало да има „развојни карактер“. После излагања догађаја политичке историје, по завршетку сваког периода потребно је темељно обрадити привредни, друштвени и духовни живот. У 8. разреду градиво треба обрађивати „семинарски“, упућивањем ученика у самостални рад и изискивањем да користе историјске изворе и литературу.

У складу са начелом да је „очигледност наставе основни закон историје“ препорука је да наставник користи сва помоћна наставна средства: историјске изворе, карактеристичне одломке историјских и књижевних дела, песничке творевине, анегдоте, дела ликовне уметности и уметничке албуме, историјске споменике свих врста, атласе, карте, таблу и креду. Од велике користи су хронолошке таблице и синхронистичке табеле. Хронолошке таблице садрже све године које ученици треба да запамте и држе се на видном месту у чионици а израду синхронистичких табела треба задати ученицима вишег течаја. То ће им помоћи да приликом понављања градива стекну „тачну карактеристику раздобља и векова“.

У првом разреду гимназије као увод у наставни предмет историја изучавају се историјске приче на основу којих ђаци треба да стекну представу „главних отсека народне историје“. Реч је првенствено о догађајима и личностима које приказују периоде самосталности српске државе и цркве, и истичу континуитет српске државности и

вере.⁸⁴⁹ Кључне године које се односе на градиво првог разреда потребно је понављати у другом, трећем и четвртном разреду. У другом разреду гимназије предвиђено је изучавање праисторије, историје старог и раног средњег века (до периода владавине династије Немањића). Као обавезни садржаји прописане су „слике из преисторије с нарочитим обзиром на Србију и српске земље“, затим слике из историје источних народа (Грка, Вавилонца и Феничана), док се приликом излагања историје Грка и Римљана садржаји ограничавају на најзначајније моменте политичког и културног развоја, религију, са посебним освртом на примере јунаштва из прича и песама. Док се рани средњи век изучава од досељавања Јужних Словена на Балканско полуострво и стварања првих српских држава, као и мисија Ћирила и Методија. Из опште историје као обавезни садржаји предвиђене су лекције о Карлу Великом и историја Византије у време царева Ираклија и Јустинијана. Градиво трећег разреда подељено је у неколико области: доба Немањића, појава Турака и њихов долазак у Европу, српски народ под влашћу Турске и Аустрије. Од садржаја из опште историје заступљени су борба царства и папства, хуманизам и ренесанса, проналасци и открића, Фридрих II и Катарина II, културне и економске прилике у Европи у XVII и XVIII веку. У четвртном разреду је изучавана историја XIX века у оквиру одабраних садржаја: Француска револуција, Наполеонови ратови, Први и Други српски устанак, династија Петровића у Црној Гори, технички напредак у првој половини XIX века, кнез Михаило, Александар Карађорђевић, проглас Војводине и патријаршије, уједињење Италије и Немачке, Херцеговачки устанак, Берлински конгрес, краљеви Милан и Александар Обреновић, кнез Данило и краљ Никла у Црној Гори, колонијално ширење великих сила, заључно са личностима краља Петра и Александра Карађорђевића.

У вишим разредима гимназије изучавана је историја старог и раног средњег века у петом разреду, општа историја средњег и новог века (до Вестфалског мира) у шестом разреду, општа историја новог века у седмом разреду. Према наставном програму садржаје из опште историје је требало реализовати довођењем у везу и понављањем

⁸⁴⁹ 1. Долазак Јужних Словена у данашње њихове земље; 2. Ћирило и Методије и крштење Срба; 3. Часлав и прво уједињење српских земаља; 4. Стварање прве српске краљевине у Зети (Војислав и Михајло); 5. Стеван Немања и снажење српске државе; 6. Свети Сава и оснивање самосталне српске цркве; 7. Цар Душан и најсјајније доба старе српске државе; 8. Кнез Лазар и борбе с Турцима; 9. Твртко и босанско краљевство; 10. Краљевић Марко; 11. Патријарх Макарије и обнова српске патријаршије; 12. Патријарх Арсеније III и велика сеоба Срба; 13. Владика Данило и ослобођење Црне горе; 14. Карађорђе и први устанак; 15. Милош и други устанак; 16. Кнез Михаило, краљ Милан и независност Србије; 17. Краљеви Петар I и Александар I.

градива националне историје из одговарајућег разреда ниже гимназије. Такође, у обавезним прописаним садржајима нашле су се наставне јединице из националне историје које нису изучаване у нижим разредима гимназије: Српске земље у преримско и римско доба, у оквиру опште историје изучавана су и остала словенска племена (Повардарски Словени, овде су наведени и Бугари), Западни и Источни Словени. Настава историје у гимназији завршава се у осмом разреду курсом националне историје у оквиру кога су поновљени кључни догађаји политичке историје уз посебан осврт на културне и привредне прилике.⁸⁵⁰

У стручној педагошкој јавности и међу практичарима владало је мишљење да успешна реформа средње школе не зависи само од измене садржаја наставе и програма, него и од начина на који се настава изводи. У том смислу су у Министарству просвете предузете одговарајуће мере. Представници министарства упућивани су у београдске гимназије како би извршили преглед рада школа у „методско-педагошком и административном погледу“, након чега су подносили извештаје о својим запажањима.⁸⁵¹ У извођењу наставе у средњим школама уочени су бројни недостаци. У *Просветном гласнику* су објављивани чланци са практичним упутствима како да се они превазиђу, као и основна начела којих се требало придржавати у настави.

Најчешћа замерка која је изношена у погледу средњошколске наставе односила се на обим наставног градива. Сматрало се да на појединим предметима постоји превише захтева, да се учи много споредног и небитног у односу на задатак школе.⁸⁵² Дотадашња настава у средњим школама окарактерисана је као „енциклопедијска“ и „загрзла у интелектуализму и његовим по васпитни рад штетним последицама“.⁸⁵³ У образлагању ове тезе као пример се користе „нереални школски предмети“: историја и језик и књижевност. „Учимо све могуће биографије и године, али све то остане на површини, до језгра ствари, до онога због чега смо то учили не дођемо па каткад и не покушамо да дођемо. Ми пређемо градиво потпуно и никада се не питамо какав циљ има то градиво и који задатак у школском систему“.⁸⁵⁴ Без улажења у суштину појединих наставних предмета, сматрало се да је потребно другачије гледати на однос између науке и

⁸⁵⁰ ДАС, Г–3, ф. 6, 55/1943.

⁸⁵¹ „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 60.

⁸⁵² Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, 552.

⁸⁵³ Исто, 546.

⁸⁵⁴ Др Павел Стрмшек, „Проблем наше средње школе“, *Просветни гласник*, бр. 9–10, 1943, 362–363.

наставног предмета. Према ондашњем схватању, основна школа треба да пружи ученицима само најосновнија знања и основне појмове а „ученик мора учитељу слепо да верује“. Задатак средње школе јесте да ученицима „разлаже“ предмете а они морају да их разумеју. Док висока школа оспособљава ученике за самостални научни рад.⁸⁵⁵ Према овом тумачењу само универзитетска настава „до неке мере, па ипак скромно“ мора да прати науку и да буде у вези са новим научним открићима. Док основна и средња школа не смеју да „убражавају да и оне прате науку“.⁸⁵⁶

Због преобимног градива знање стечено у школи подложно је брзом заборављању. Како би знање било трајније, сматрало се да је боље да ученици памте мали број јасно одређених појмова и фактографије, него да имају „површну слику збрканих представа“. „Non multa sed multum“, било је основно гесло стручне јавности приликом предлога реформе наставних програма.⁸⁵⁷ Поред осталог, препорука је да се градиво доводи у везу са учениковим личним искуством, као и да се утиче на емоционалној равни што је нарочито карактеристично за наставу историје. У том смислу је веома битна „јачина првог надражаја“ и „јавност појмова“. За додатно учвршћивање стеченог знања неопходно је било често понављање. Само је тако било могуће ефикасно памћење наставног градива, као и успешно „довођење у поредак и јасна класификација појмова“.⁸⁵⁸

Проблем неадекватног обима и дубине наставних садржаја довођен је у везу и са успехом у настави. Поново се као илустративан наводи пример наставе историје у средњим школама. „Наставник који би хтео да се удуби у суштину неког историјског периода изгубиће тиме целину и преглед и већ тиме ће смањити вредност историјске наставе“. Приликом доказивања ове тврдње послужили су подаци о успеху на испитима из наративних предмета у школској 1941/42. години. Ученици су због скраћивања наставе полагали разредне испите за шта су постојала прописана питања која нису обухватала целокупно градиво него само одређене садржаје. Закључак је био да ученици много више користи имају од „прегледних знања“ те да је у том смислу потребно

⁸⁵⁵ Исто, 363.

⁸⁵⁶ Исто, 362.

⁸⁵⁷ Исто, 367.

⁸⁵⁸ Коста М. Лучић, „Средства за умно васпитање и самоваспитање“, *Просветни гласник*, бр. 7–8, 1943, 290; Др Павел Стрмшек, „Проблем наше средње школе“, *Просветни гласник*, бр. 9–10, 1943, 367.

извршити стандардизацију наставе и „поставити минимум знања“ који сваки ученик средње школе треба да савлада.⁸⁵⁹

Дотадашње искуство је показало да ни најбољи ученици нису успевали да ваљано савладају све предмете. Сматрало се да је ову појаву могуће спречити једино свођењем наставног градива на „најмање, основно, битно, неопходно“ у свим предметима и разредима.⁸⁶⁰ При томе се напомиње да захтев за утврђивањем једнаког минимума знања никако не значи униформисање наставе. Напротив, минимум знања је заједнички, док све друго може да се разликује у зависности од школских и ваншколских прилика. У условима рата и окупације и великог идеолошког уплива у наставни процес јасно је да оваквим образложењем желео постићи пропагандни ефекат и да је прописивање наставних садржаја од стране просветних власти управо и имало за циљ постизање једнообразне наставе.

Због преобимног градива које садрже, критика је упућивана и школским уџбеницима. „Погледајте само наше дебеле уџбенике!“, писало је у једној расправи у *Просветном гласнику*. За њих највише важи принцип „*Nil nimis*“. Када би и уџбеници били осмишљени тако да садрже минимум знања „сабран и при руци“ онда би уџбеник био „драга књига која те прати из средње школе у живот“.⁸⁶¹ Ограничавању на неопходна и најпотребнија знања може да послужи корелација тј. повезивање градива сродних предмета.⁸⁶² С обзиром да се уџбеници у окупираној Србији, уколико их је уште било, нису заснивали на принципу корелације, велику улогу у томе је имала припрема наставника. Ограничавање садржаја наставе на основна знања имало би и друге предности. То би омогућило даље самостално учење употребом приручника, речника и литературе. Важан предуслов је претходно ваљано опште образовање које би се добило из уџбеника. „Најбоља школа даје само основе за продужење науке.“ Касније по завршетку школовања стечена знања се допуњују и усавршавају помоћу других стручних и општих дела.⁸⁶³ Оно што је у настави сувишно било би замењено адекватном лектиром из области националне историје и књижевности.⁸⁶⁴

⁸⁵⁹ Исто, 366.

⁸⁶⁰ Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, 552.

⁸⁶¹ ДАС, Г-3, ф. 15, Концентрација и корелација; Др Павел Стрмшек, „Проблем наше средње школе“, *Просветни гласник*, бр. 9–10, 1943, 367–368.

⁸⁶² Исто, 367.

⁸⁶³ Исто, 368; Коста М. Лучић, „Средства за умно васпитање и самоваспитање“, *Просветни гласник*, бр. 7–8, 1943, 280–281.

⁸⁶⁴ Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, 553.

У случају окупиране Србије преобимно наставно градиво представљало је препреку за остваривање националног васпитања, основног задатка школе. То је била друга крупна замерка настави у средњим школама: да није довољно васпитно усмерена, „није довољно искористила васпитне елементе наставне грађе за образовање воље и није довољно обрађала пажњу на то у каквој је вези знање с оним што је за њу највише и најважније.“ Насупрот томе сматрало се да се избор наставног градива, садржај, обим и методе рада не одређују према стручним и научним мерилима, него сврси образовања.⁸⁶⁵ Педагошка аргументација служила је као оправдање док су у одабиру наставних садржаја примењивани идеолошки критеријуми.

Према идеологији колаборационистичких власти свако васпитање ако је правилно мора да буде национално.⁸⁶⁶ У систему вредности који је изграђиван за Нову Србију нација је заузимала највише место. Патриотизам је подразумевао изједначавање личних, и интереса заједнице. Деца су од најранијих узраста васпитана да интересе заједнице ставе испред својих. На то су указивали бројни примери из историје српског народа, нарочито периода средњег и новог века.⁸⁶⁷ У окупираној Србији васпитање је схватано као формирање исправних чланова заједнице и развијање осећања одговорности према њој. Циљ васпитања је да се у сопственом развоју достигне „степен личне културе који заједница сматра неопходно потребним да би се васпитаници укључили у њу као њени активни, ваљани у сваком погледу исправни чланови који јој одано служе доводећи посебне интересе увек у сагласност са интересима заједнице.“⁸⁶⁸

Како би ђацима било пружено ваљано национално васпитање требало им је усадити правилно схватање заједнице. Преовлађујуће мишљење је било да је национализам више него идеологија, националистички културни подухват треба да буде истовремено „осврт дубоко у прошлост народну“ и јасно одређен поглед на савремени свет и живот.⁸⁶⁹ Научно педагошко гледиште је било да се национална свест може изградити преко заједничких веза: пре свега језика, заједничке отаџбине, заједничке прошлости (овде се мисли на културни развој једног народа) и свести о заједничкој будућности. „Дужност сваког појединца је да своје личне погледе и тежње, позив и

⁸⁶⁵ Исто, 546; ДАС, Г-3, ф. 15, Концентрација и корелација.

⁸⁶⁶ Д-р Вој. Р. Младеновић, „Смисао и културни значај васпитања“, *Просветни гласник*, бр. 3–5, 1942, 160.

⁸⁶⁷ „Осећање одговорности према нацији“, *Просветни гласник*, бр. 5, 1942, 150.

⁸⁶⁸ Д-р Вој. Р. Младеновић, „Смисао и културни значај васпитања“, *Просветни гласник*, бр. 3–5, 1942, 159.

⁸⁶⁹ Никола Гачовић, „Савремени песник – савремени националиста“, *Српски народ*, бр. 26, 10. јул 1943, 11. Цитирано према: Б. Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, 80.

остале активности доводи редовно у сагласност са вредностима народне заједнице. Ко то има и управља се по том и готов је за жртву, тај је национално васпитан“.⁸⁷⁰ Као и у претходним периодима у изграђивању националне свести кључну улогу у томе је имала култура. Сматрало се да културне вредности повољно утичу на развитак личности али оне нису само средство за васпитање, него и циљ. То је био један од принципа кога су се придржавали састављачи наставних планова и програма. Наставно градиво је обилувало културним садржајима, посебно из књижевности. Из истог разлога инсистирано је на изучавању културне историје, како националне тако и опште.

За успешно национално васпитање у настави су биле неопходне измене и када су у питању методе рада. Школа, раније рецептивна, морала је да се претвори у „школу живота и рада“ и да се врати на пут који води „извору народне снаге“. Уклањањем сувишног градива средња школа би могла да одговори овом задатку и да ваљаном обрадом наставних садржаја постане „вежбаоница духа“. Целокупан наставни систем требало је да се заснива на раду на који се гледа као на „принцип живота и морала“. Ученик у томе има активну улогу. Радна настава насупрот претрпаности буди интересовање код ученика у изграђивању његове личности. „Потакнут радом у школи, ученик ће даље да проучава оно што му се мили“. Стога је основни задатак школе „изградња човека и давање основе за ваљано обављање друштвених улога и укључивање у народни и културни живот“. Да би се овај васпитни задатак остварио школа мора да се „споји са животом“, рад да се схвата као важна потреба времена и у најужој вези са виталним интересима народа, јер школа изграђује људе за будућност.⁸⁷¹

Као коректив набројаним недостацима средњошколске наставе требало је да послужи концентрација, која је, према ондашњем схватању, представљала један од најважнијих појмова средњошколске педагогије. Концентрација показује како се „од раздвојених наставних грана ствара органска целина“ и како се наставним градивом долази до крајњих циљева наставе и васпитања. Педагози онога времена објашњавају концентрацију као „заједнички рад наставника и ученика, којим се искресавају мисли и осећања, на коме се вежбају снаге од којих се изграђује будући човек. Концентрација овде значи способност духа по којој он бавећи се извесним садржајима учествује у том раду са свим својим функцијама и тако их развија. Да школа заиста буде радионица у којој се изграђује човек, није довољно да се поједино наставно градиво научи него треба

⁸⁷⁰ Д-р Вој. Р. Младеновић, „Које је васпитање национално“, *Просветни гласник*, бр. 8, 1942, 363–365.

⁸⁷¹ Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, 546–547, 552–553.

и да се проживи. /.../ Не смемо никад сметнути с ума своју основну задаћу да се ученик загреје стваралачким прегнућем и стави у живот као активни сарадник на циљевима народног живота“.⁸⁷²

Концентрацију је требало остварити стављањем у средиште наставе предмете националне групе, међу којима је најзначајније место припадало настави историје. „Сви предмети могу бити средство посредног образовања воље, али за ову сврху нема бољег и погоднијег средства од народне историје и књижевности. Ова нам два наша национална предмета пружају огромно богатство прилика за изграђивање нашег човека, да се омладина преноси, уживи у разне ситуације, да о њима мисли и расуђује, да преживљује велике принципе, племените идеје и осећања. Они су срце нашег школског организма од чије снаге и ритма зависи највише живот наше средње школе и њезин утицај на живот народни. Они заиста треба да буду у средини целокупне наставе у свакој средњој школи која као права народна установа хоће да дише духом народним јер треба да нам послужи као нарочито средство при изградњи наше младе државе. И то одређује дужност наставника ових предмета. Они носе одговорност, свакако и са другима, али више но други за васпитање једног знатног дела српског народа.“⁸⁷³

Просветне власти нису пропуштале прилику да истакну како омладина пружа подршку владиној политици националне обнове и моралног препорода. Томе је требало да послужи и литерарни конкурс који је у јесен 1942. године расписан у листу *Српски народ*. Ученици виших разреда гимназија и средњих стручних школа позвани су да пошаљу радове на задате и слободне теме из различитих области духовног живота. Додељено је 10 награда за најбоље темате о разним питањима националног живота⁸⁷⁴ и 3 награде за радове на слободну тему (песме, приче, путописи, расправе о српској књижевности и о историјским личностима и догађајима). Како би задовољили критеријуме конкурса, радови је требало да одишу родољубљем, док је оним ђацима који се буду опредељивали за историјске теме, препоручено да оне буду изабране из културне историје српског народа.⁸⁷⁵ Према изјави организатора, на конкурс је стигло 3337 радова

⁸⁷² Исто, 546; ДАС, Г–3, ф. 15, Концентрација и корелација.

⁸⁷³ Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, стр. 549; ДАС, Г–3, ф. 15, Концентрација и корелација.

⁸⁷⁴ Теме су биле: Србија пре свега и нада све, Само слога Србина спасава, исија светосовског православља у прошлости и будућности српског народа, Споменици српске културе, Улога српске задруге у прошлости и садашњости, Дужности и одговорности интелигенције према народу, Улога српског сељака у националној историји, Село у српској књижевности, Значај и вредност рада и стварања за препород Србије, Задаци српске средњошколске омладине у обнови Србије.

⁸⁷⁵ *Српски народ*, бр. 29, 31. јул 1943.

а због великог одзива рок за слање је продужен за две недеље. Задатак жирија био је да издвоји радове који посебно одишу националном свешћу. Углавном су то биле теме о Светом Сави, Стефану Немањи, Његошу.⁸⁷⁶ Конкурс је требало да покаже како кроз ђачке радове „провејава нови дух“ због чега му је придата велика пажња у штампи.⁸⁷⁷

Поводом доделе награда уприличена је свечаност на Коларчевом универзитету којој су присуствовали Сима Пандуровић, Министар просвете и представник кабинета председника владе Милана Недића, као и бројни представници културних и просветних установа, награђени средњошколци и њихови родитељи. Министар просвете је у свом говору истакао значај конкурса чији резултати показују да омладина није равнодушна према економским, друштвеним, националним питањима и историји и том приликом изјавио: „Само путем неуморног стваралаштва и родољубља омладина може обезбедити себи и свом народу лепшу будућност и достојно место међу осталим народима.“

Прву награду на конкурсy добила је Иванка Тасић, ученица осмог разреда Друге женске гимназије у Београду за „романсирану“ биографију Светог Саве, коју, како је изјавила у интервјуу за *Српски народ*, у будућности планира да допуни и напише историјски роман. У раду је описана 1235. година и последњи дани живота Светог Саве уз посебан осврт на његово значајно дело у историји српског народа: „ударио је темеље законима“, учио свој народ да правда држи земљу, просветио свој народ, усадио народу свест о вредности науке и просвете, као и осећање родољубља и човекољубља“. Према оцени жирија тако „широко захваћен“ рад није само један озбиљан покушај састављања биографије о „најкрупнијој личности српске средњовековне историје“, већ и „лепо и замашно књижевно остварење“.⁸⁷⁸ Другу награду је добио Велимир Роглић, ученик осмог разреда Прве мушке гимназије у Београду за историјску расправу о Стефану Немањи. Као посебан квалитет његовог рада жири је истакао „савесно извођење простудираних историјских извора и историјске литературе о творцу Немањићке Србије“. Рад је окарактерисан не само као „обичан ђачки рад, већ одличан темат којег се не би морао стидети ниједан студент историје на Универзитету“. Треће место је припало Александру Обрадовићу, ученику шестог разреда Треће мушке гимназије у Београду за рад „Зека Буљубаша“. Он је обрадио и објаснио у то време још увек

⁸⁷⁶ Исто, 30. 8. 1943.

⁸⁷⁷ Исто, 25. 12. 1943.

⁸⁷⁸ Исто, 25. 12. 1943.

загонетну личност хајдука са Засавице, а за тему се, како је сам изјавио, заинтересовао читајући о Хајдук Станку.⁸⁷⁹

Историјске теме биле су заступљене и међу награђеним радовима из категорије путописа („Два споменика српске прошлости“ и „Стена српске славе Кајмакчалан“). Међу радовима који су привукли пажњу био је и чланак под насловом „Споменици српске културе“ Данила Стојадиновића, ученика другог разреда Треће трговачке академије у Београду. Он је описао дела српске средњовековне уметности, манастире, фрескосликарство, народне рукотворине, вез, и указао на њихов значај. Аутор сматра да је то поље народне културе веома слабо обрађено иако представља једно од најширих области за истраживање.⁸⁸⁰ Награђени су и бројни други радови који су објављени у листу *Српски народ* у оквиру рубрике Омладински ступци.

Поред националног васпитања један од приоритетних задатака школске наставе за време рата и окупације била је антикомунистичка пропаганда. Ученици су пружали отпор режиму тако што су подржавали ширење комунистичких идеја, учествовали у ширењу летака, шпијунажи, прикупљању помоћи за партизанае, док су се неки и сами прикључивали покретима отпора. Било је примера, као у гимназији у Пожаревцу, да је организован петодневни штрајк у знак протеста због страдања Крагујевачких и Краљевачких ђака. После интервенције и хапшења неколико омладинаца, штрајк је окончан а гимназија је наставила са радом.⁸⁸¹ Антикомунистичке пропагандне акције су започеле после гушења устанка 1941. године а представљаће перманентну активност режима. Немачки окупатор је сав „бес“ усмерио према омладини која је прихватила пуч 27. марта.⁸⁸² Мере домаће управе и њених просветних органа биле су усмерене на спречавање активности коју је организовао Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Омладину је требало одвратити од наклоности према комунистима и спречити њихово придруживање Народноослободилачком покрету. У том правцу су били усмерени наставни садржаји, ваннаставне активности а прописивана су строга дисциплинска правила и вршен надзор над ученицима ван школе.

Важно васпитно средство које је у настави коришћено са циљем формирања антикомунистичке свести били су писмени радови. Наставници су од Министарства

⁸⁷⁹ Исто, 19. 2. 1944.

⁸⁸⁰ Исто.

⁸⁸¹ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 19; М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 83.

⁸⁸² Исто.

просвете добијали упутства за формулисање тема за школске писмене задатке, завршне испите, предавања на свечаностима, наградне темате. Заједно са антикомунизмом у настави је пропагирана и национална обнова у којој је омладина требало да има значајну улогу. То показују наслови тема за писмене радове: Србија пре свега и нада све, Само слога Србина спашава, Задаци српске средњошколске омладине у обнови Србије.⁸⁸³ Упућивање ученика на традиционалне вредности вршено је и путем радио предавања.

Министарство просвете је слало школама практична упутства о васпитању „карактера и воље“ која је ђацима требало читати два пута недељно. Неке од тема за предавања су била: Шта нас је одржало кроз векове, Јеврејско-комунистичка пропаганда, Идеалан средњошколски омладинац. Током 1941. године Министарство је достављало школама брошуре на основу којих је требало одржавати предавања против комунизма: Наш сељак и комунизам, Патријарх Варнава и комунизам, Совјетска унија није Русија. Школе су биле у обавези да Министарству просвете шаљу извештаје о одржаним предавањима.⁸⁸⁴ Са истом сврхом организовани су разни ваншколски облици рада попут јавних предавања, семинара.⁸⁸⁵

Према извештајима надлежних просветних органа у додатном надзору и ангажовању средњошколске омладине радна служба је дала најбоље резултате.⁸⁸⁶ Увођењем ђачке радне службе 1942. године требало је постићи више циљева. Пре свега омладину је требало одвојити од утицаја комунистичке идеологије и спречити приступање покрету отпора. Поред радних задатака требало је да омогући остваривање васпитних циљева, као што је стварање осећаја одговорности према нацији. Јавности је требало приказати како је омладина са одушевљењем прихватила радну обавезу, што је пропагирано као вид подршке политици владе Милана Недића. Рад је у новој идеологији заузимао високо место, као битан део српске народне традиције и сматран је за националну дужност. У том смислу је требало васпитно утицати на омладину.⁸⁸⁷ Немачке окупационе снаге се нису противиле увођењу ђачке радне службе јер је то било у складу са њиховим плановима и потребама. У колаборационистичкој штампи је нарочито хваљена радна служба и истицани постигнути резултати. Представници

⁸⁸³ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 127.

⁸⁸⁴ Исто; Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 233–234.

⁸⁸⁵ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 126.

⁸⁸⁶ Преглед рада 57, „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 1943, 424.

⁸⁸⁷ „Радна служба“, *Просветни гласник*, 2, 1942, 456.

просветних власти су у стварности страховали од могућности саботаже комунистички оријентисане омладине. У току зиме, за време распуста, ученици су чистили снег на улицама, обрађивали су школске вртове, уведена је летња радна служба током које су се ђаци бавили обрадом земље и обучавали у пољопривредним пословима.⁸⁸⁸ Ђаци су упућивани на рад у чете Националне службе за обнову Србије која је у свом саставу имала и посебна одељења која су се бавила просветно-националним радом.⁸⁸⁹

Поред радне службе, један од начина да се ученици држе даље од покрета отпора био је укључивање у државне оружане снаге за шта су им домаће власти додељивале бројне повластице, посебно у погледу школовања под посебним условима. Сви ученици који су у добровољачкој војсци провели најмање 4 месеца добијали су право да наставе школовање на посебним курсевима на којима је наставно градиво савлађивано према скраћеним програмима за 3. и 4. разред гимназије. Као обавезан предмет ђаци су слушали и полагали историју, са унеколико измењеним програмом који је обухватао само националну историју са краћим освртом на Русију, Турску и Аустрију.⁸⁹⁰

Просветне власти су покушавале да изврше утицај на ђаке и преко њихових родитеља. Истицан је значај заједничког рада породице и школе у васпитању деце.⁸⁹¹ Министар просвете се често обраћао родитељима у својим говорима и преко радија.⁸⁹² Редовно су одржавани обавезни родитељски састанци. Године 1942. родитељи су чак морали да потпишу изјаву у којој гарантују за националну исправност своје деце и обавезују се да ће спречити да „дођу у везу са организацијама и личностима“ који раде против мира и реда у земљи.⁸⁹³ Крајем 1943. услед приближавања краја рата и активности комунистичког покрета појачана је контрола и над ђацима. О томе је било речи на конференцији директора мушких и женских гимназија, трговачких академија и средњих техничких школа. Конференцији је присуствовао министар просвете, његов помоћник и начелници одељења задужених за средње и стручно образовање. Констатовано је да је потребно обратити пажњу на владање ученика а поновљена је и

⁸⁸⁸ Љ. Шкодрић, Д. Бонцић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, 228–230; М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 92, 100; *Ново време*, 7. 2. 1942, 1.

⁸⁸⁹ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 92; D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 117.

⁸⁹⁰ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 93–94; *Ново време*, 24. 6. 1942.

⁸⁹¹ „Заједница дома и школе“, *Просветни гласник*, бр. 6, 1942, 134.

⁸⁹² В. Јонић, *Министар просвете говори*, 18–20.

⁸⁹³ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 149.

обавеза директора да извештавају о „неђачком понашању“. Било је речи и о томе како су родитељски састанци слабо посећени јер се углавном одазивају родитељи добрих ђака. Закључено је да се „исправна већина мора заштитити и њима треба учинити правду. Чврсто узети у руке омладину“. Планирано је оснивање школске полиције као засебног тела ван школе и наставника, састављеног од честитих и морално исправних људи, са подручја управе града и полицијских власти.⁸⁹⁴

Поред антикомунистичке пропаганде која је прожимала наставу и ваннаставне активности просветни органи су предузимали одговарајуће мере против комунистички оријентисаних ученика. Полазећи од става да је дисциплина важан предуслов за успех наставе и васпитања, Министарство просвете је током целог периода окупације прописивало правилнике и издавало наредбе које су се односиле на владање ученика. Како би се оне успешно спроводиле развијен је читав систем контроле над радом и понашањем ученика у којој су учествовали наставници, управа школе, па чак и ученици старијих разреда.⁸⁹⁵ Уз помоћ Специјалне полиције ученици су контролисани и ван школе. Министарство просвете је прикупљало податке о ученицима и њиховом владању.⁸⁹⁶ Током 1943. године, евиденцијом су обухваћени и ученици нижих разреда средњих школа.⁸⁹⁷ Циљ оваквог рздвајања ученика је био да се направи разлика између оних којима је довољан само појачан надзор и оних којима су неопходне поправне мере. Казне су биле искључивање из школе, док су за грубо кршење дисциплине ђаци првобитно одвођени у логор на Бањици а после у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.⁸⁹⁸

У условима рата и окупације, недостатка адекватног простора за одржавање наставе, као и уџбеника и наставних средстава, успех школског рада највише је зависио од наставника. Домаће власти, нарочито надлежни просветни органи настојали су да изврше потпуни утицај на наставни кадар. Министарство просвете и вера водило је

⁸⁹⁴ ДАС, Г-3, ф. 6, р. 97/1943, 2. 2. 1943.

⁸⁹⁵ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 1943, 422, 425.

⁸⁹⁶ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 1943, 424. Лист података о ученику садржао је податке о духовним и душевним својствима, радне и карактерне особине, о склоностима и особитим способностима, националним осећањима, условима под којима живи и ради, целокупној личности. „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 1943, 424.

⁸⁹⁷ ДАС, Г-3, ф. 8, 134/1943, Министарство просвете и вера, Главни просветни савет Одељењу за средње школе, Отсеку за стручну наставу, С. бр. 172, 26. 2. 1943. Помоћник министра просвете и вера наређује да се вођењем података о ученицима обухвате и ученици 4. разреда.

⁸⁹⁸ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11–12, 1943, 423.

рачуна о образовању наставника и учитеља, њиховом усавршавању у погледу стицања педагошко-методичких компетенција, али и много више од тога. Просветним радницима на територији окупирани Србије намењена је изузетно важна улога у спровођењу идеологије квислиншких власти. Представници колаборационистичких власти су окупацију представљали као околност за национални препород и обнову српског друштва, а просветним радницима је намењена улога оних који би тај задатак требало да спроведу у дело. Дужност наставника је била да преваспитају целокупно друштво у духу националне и социјалне дисциплине, послушности и пристајања на жртву ради прихватања режима окупације.⁸⁹⁹

У тешким околностима које су наступиле после Априлског рата, поново је оживљавана у српском народу дубоко укореењена свест о значају народних учитеља. Позивајући се на то да „од улоге и образовања учитеља зависи целокупно образовање народа и омладине“, стручна јавност је захтевала корениту реформу учитељских школа.⁹⁰⁰ Њу је требало ускладити са реформом основних и средњих школа.⁹⁰¹ У Државном просветном плану је велика пажња посвећена образовању наставника. То је видљиво на основу планова за реформу учитељских школа. Пре свега трајање наставе у учитељским школама је продужено на 5 година. Планирано је увођење три нова типа учитељских школа специјализованих за образовање наставника за рад у стручним школама.⁹⁰² Један од захтева реформе била је и већа селекција ђака приликом уписа у учитељске школе, па је због тога уведено и обавезно полагање пријемног испита.⁹⁰³ У свим типовима учитељских школа историја је изучавана као посебан наставни

⁸⁹⁹ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 13; „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 58; Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija XX veka*, 1, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011, 153.

⁹⁰⁰ На састанку Главног просветног савета поводом дискусије о Државном просветном плану, др Стеван Иванић, представник Главног савеза српске земљорадничке задруге је истакао потребу преваспитања наставника историје. Као разлог за то наводи да је једном приликом упитао једног наставника „шта је дух српске историје“ и није добио задовољавајући одговор. „Дискусија са радне седнице и резолуција“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 477–478.

⁹⁰¹ ДАС, Г–3, ф. 15, 387/44, Ђорђе Поповић, професор Девете мушке гимназије, Потреба корените реформе учитељских школа.

⁹⁰² Поред учитељских школа у којима су образовање стицали будући учитељи основних школа, предвиђено је оснивање још три врсте учитељских школа попут Пољопривредне учитељске школе која ће бити уведена са циљем да припрема кадар за рад у вишим народним школама, Домаћичке учитељске школе која ће образовати наставнике за рад у домаћичким школама и течајевима и Женске стручне учитељске школе за образовање наставника за рад у женским занатским школама.

⁹⁰³ ДАС, Г–3, ф. 8, 298/1943; „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 457–459.

предмет.⁹⁰⁴ Једна од новина је била у томе да је уз редовну наставу планирано и организовање течајева потребних за стицање педагошких, стручних и пољопривредних вештина. При свакој од школа „које дају наставнике а нису учитељске“ планирано је образовање педагошког семинара како би се стекла обавезна педагошка спрема без које нико „не може бити наставник“.⁹⁰⁵

У стручној јавности је често истицано да је један од приоритета нове школе била педагошко-методичка обука наставника. С обзиром да су васпитни задаци школе били у првом плану, сматрало се да није довољно да наставник буде само стручан, него и добар васпитач. То се нарочито односило на гимназијску наставу, о чијој се реформи у Просветном одбору највише полемисало и о којој се највише говорило и писало у педагошкој јавности. Сматрало се да се на интелектуално, морално и национално васпитање детета најбоље може утицати у гимназијском узрасту. Постојала је сагласност у мишљењу да је за сваког студента који се образује за рад у гимназији, нарочито на смеровима Филозофског факултета, неопходна обука из педагошке групе предмета. Та обука би била организована у виду института или посебног одсека и обухватала би теоријску и практичну наставу с тим да би ова педагошка обука почела на трећој години студија. Изучавање теорије би трајало годину дана, а исто толико би се изводила и пракса у вежбаоницама.⁹⁰⁶ Док се поменуте измене не уведу у универзитетској настави, предузимане су конкретне мере за педагошко-методичко оспособљавање наставника. Ректор Београдског универзитета, начелник одељења за средње образовање и педагози образовали су радне заједнице у београдским гимназијама и учитељским школама. Током 1943. године извршено је обилажење школа а одржавана су предавања са дискусијом на тему „проблем педагошког и методског рада у гимназијама“. Планиран је наставак рада и отварање сличних течајева и у унутрашњости.⁹⁰⁷

Упоредо са осмишљавањем планова за реформу, просветне власти су доносиле одлуке које су битно утицале на рад учитељских школа. Као и у свим другим школама

⁹⁰⁴ У учитељским школама је изучавано 26 предмета: психологија са логиком, општа педагогика, историја педагогике, методика, школски рад, школска организација и администрација, народна економија, веронаука, српски језик, немачки језик, француски језик, историја, земљопис, природопис, хемија са технологијом, физика, математика, хигијена, пољопривреда-домаћинство, грађанске и васпитне поуке, задругарство, цртање са писањем, певање, свирање, мушки (женски) ручни рад, гимнастика.

⁹⁰⁵ „Државни просветни план (Извештај генералног секретара Главног просветног савета Војина Драмушића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 459.

⁹⁰⁶ Велимир Стефановић, „Концентрација наставе“, *Просветни гласник*, бр. 10, 1942, 546; Милорад Ванлић, „Педагошки институт – средње школе“, *Просветни гласник*, бр. 3–5, 1942, 199.

⁹⁰⁷ „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 58–59.

на територији окупиране Србије и у учитељским школама се рад одвијао отежано. Многи ђаци су прекинули редовно школовање услед наређења да се затвори један број учитељских школа у унутрашњости.⁹⁰⁸ У школама у којима је рад некако организован, рађено је по скраћеном наставном плану и програму за 1942/1943. школску годину.⁹⁰⁹ За то време образован је привремени радни одбор за израду сталног плана и програма учитељских школа који би ступио на снагу када се буду стекли услови за редовно извођење наставе. Рад на новом програму није био нимало лак и одвијао се уз честе измене у саставу комисије и притиске и пожуривања Министарства просвете.⁹¹⁰ Главне измене су се односиле на педагошку групу предмета. Према извештају председника комисије повећани су часови методике и школског рада „јер су та два најзначајнија предмета за оспособљавање будућих учитеља у њиховом школском раду“. Часови пољопривреде предвиђени су у свим разредима с обзиром да се од учитеља очекивало да раде у и школи и ван ње. Семинарска настава је остављена само у петом разреду и то не за све предмете, него само за педагогику, српски језик и српску историју са земљописом. Број часова историје остао је непромењен (два часа недељно).⁹¹¹ Наставни програм из историје је био исти као и у вишим разредима гимназије.⁹¹² Програмом за пети разред учитељских школа предвиђено је обнављање градива из опште и националне историје и припрему за учитељски испит. Притом је требало националну историју обрађивати детаљније „ради употпуњавања знања које је ученицима потребно с обзиром да ће они предавати овај предмет у школи ради темељнијег националног васпитања, нарочито нашу новију историју почев од првог устанка“.⁹¹³ Изучавање историје, пре свега националне је дакле истакнуто као веома важно с обзиром да су се кандидати спремали да и сâми предају овај предмет, који је од кључног значаја за национално васпитање. Сматрало се да учитељи могу да буду исправни грађани, васпитачи и национални радници само ако буду темељно национално изграђени а то је могуће једино

⁹⁰⁸ Због смањења територије Србије и задовољења потреба народних школа учитељима затворене су учитељске школе у Алексинцу, Неготину и Ужицу. „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1–2, 1943, 58.

⁹⁰⁹ Окружним начелствима и учитељским школама је достављено 30 примерака скраћеног наставног плана и програма за учитељске школе за 1942/1943. годину. ДАС, Г–3, ф. 8, 195/1943, Министарство просвете и вера, Главни просветни савет – Одељење за средње образовање, С. бр. 248, 8. 3. 1943.

⁹¹⁰ ДАС, Г–3, 84/1942, 22. 1. 1943; ф. 8А, 334/1943.

⁹¹¹ ДАС, Г–3, ф. 6, 46/1943, Цветко Ђ. Поповић, директор Мушке учитељске школе у Београду, Примедбе председника одбора за израду плана и програма учитељских школа, 6. 4. 1943.

⁹¹² ДАС, Г–3, ф. 6, 57/1943.

⁹¹³ ДАС, Г–3, ф. 6, р. 55/1943; 57/1943.

путем „савршеног познавања народне прошлости“.⁹¹⁴ И за време окупације било је организовано полагање учитељских испита, на којима су се као обавезни предмети полагали општа и српска историја. У комисију за професорске испите Министарство просвете је именovalo универзитетске професоре Драгослава Страњаковића, Душана Поповића, Милоша Ђурића, Николу Вулића. На испитима су најчешће биране теме које из националне историје средњег века (Стеван Немања, Стеван Првовенчани, Стеван Дечански, кнез Лазар, Значај и улога манастира у средњовековној Србији, Пад Србије 1459. године) и из националне историје XIX века (О Карађорђу, Влада кнеза Александра Карађорђевића, Милош Обреновић, Кнез Михаило), док се неколицина будућих наставника, опредељивала за питања из опште историје (Јулије Цезар, Фридрих Велики).⁹¹⁵

Оваквим образовањем требало је створити „идеалног просветног радника“. Он је у идеологији Владе Милана Недића дефинисан као „педагошки искусан, стручно спреман и национално изграђен“.⁹¹⁶ Министар просвете је у својим обраћањима често истицао да је „бити учитељ, васпитач, најтежи и најсветији позив“, указујући тиме на важну улогу просветних радника у остваривању циљева нове просветне политике.⁹¹⁷ Поред стручности, од наставника се очекивало да буде васпитач, да делује на морално и национално васпитање својих ђака.⁹¹⁸ Сматрало се да се најбоље утиче личним примером, због чега је одговорност наставника била још већа.⁹¹⁹ Комесарска управа и влада Милана Недића имале су бројна очекивања од наставника. Трeбало је да се идеолошки и пропагандно ангажују на ширењу колаборационистичких идеја у смислу обнове државе, ревизије система вредности и усмеравања њене будућности. За владину политику требало је придобити омладину, ђачке родитеље и шире слојеве становништва, нарочито на селу. Успех учитеља није се мерио само према раду у школи, него и социјално-културном подизању средине у којој је живео.⁹²⁰ Наставници су имали бројне

⁹¹⁴ ДАС, Г-3, ф. 6, р. 25/1942, Предраг Д. Стојаковић, професор Мушке учитељске школе у Београду, Нацрт програма за историју.

⁹¹⁵ ДАС, Г-3, ф. 7, р. 1-154/1942-43.

⁹¹⁶ ДАС, Г-3, ф. 8, 49/1942, Пов. бр. 3/42.

⁹¹⁷ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 12.

⁹¹⁸ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 4; „Наставници у светој служби српског народа“, *Српски народ*,?

⁹¹⁹ „Преглед рада од 1941 године до краја априла 1943 године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 1-2, 1943, 55; В. Јонић, *Министар просвете говори*, 28; Бор. Карапанџић, „Учитељ у новој Србији“, *Наша борба*, 14. јуни 1942, 7.

⁹²⁰ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 4, 24, 29.

дужности не само у школи него и ван ње у описмењавању, држању предавања за народ, планској пољопривредној производњи.⁹²¹

Како би били оспособљени за извршење бројних задатака, просветне власти су организовале посебне курсеве на којима су наставници обучавани. Највише обуке било је обезбеђено у циљу оспособљавања за држање антикомунистичких предавања. Отварању ових курсева присуствовао је и министар лично. Једном приликом у октобру 1942. године министар просвете Велибор Јонић одржао је запажен говор *Проблем наше духовне оријентације* у коме је опширно изложио аргументе против комунизма и за национално васпитање. Говор је објављен у целости у Просветном гласнику и као брошура.⁹²² Од наставника се очекивало да у истом духу делују и на своје ђаке, па су имали обавезу да организују предавања у школама. Од Министарства просвете добијали су налоге, упутства и брошуре на основу којих је требало да припреме предавања. Наставници су били у обавези да два пута недељно ђацима читају овакве садржаје. Каква је у томе била улога наставника историје види се на основу једног наређења које је издало Министарство просвете, да се датум 22. јун обележи у средњим школама антикомунистичким предавањима. Предаваче за ту прилику требало је изабрати међу наставницима историје и српског језика и књижевности.⁹²³

Осим држања антикомунистичких предавања, наставници су током 1943. године добили позив од Министарства просвете да и сами израде предавања на једну од 10 понуђених тема.⁹²⁴ Теме су биле у складу са идеолошком и националном оријентацијом квислиншких власти. Најбоља предавања требало је да буду послата свим средњим

⁹²¹ ДАС, Г-3, ф. 25, р. 120/1944, Петар С. Лазаревић, учитељ, срез Левачки, Рад српског учитеља на просветном и националном пољу некад и сад; ДАС, Г-3, ф. 25, р. 119/1944, Милета Игњатовић, учитељ у Чачку, Улога учитеља ван школе, ДАС, Г-3, ф. 25, р. 112/1944, Анастасија М. Небојалов, учитељица у Великој Крушевици, Учитељев рад; ДАС, Г-3, ф. 25, р. 144/1944, Олга Цигурски, учитељица у Великој Крушевици, Личност учитељева; ДАС, Г-3, ф. 25, р. 133/1944, Драгољуб Деспотовић, учитељ у Јагодини, Учитељство за обнову Србије; ДАС, Г-3, ф. 25, р. 123/1944, Драгољуб Д. Поповић, суплент, Улога професора у народном и државном животу; Лј. Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“.

⁹²² В. Јонић, *Проблем наше духовне оријентације*, Београд 1943; *Просветни гласник*, 11, 1942.

⁹²³ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 98.

⁹²⁴ Теме су биле: Геополитички положај Србије намеће Србима највеће напоре духа и тела и стално будне и радне генерације у рату и миру; Основе српског живота (за обраду узети 2. део Погледа са Калемегдана); Потреба духовног ослобођења, полазећи од себе и од својих вредности а не од ропског угледа на друге; У својој историји Србин се борио за идеалне вредности а не за економске интересе; Национализам не искључује социјална решења. Критички став српског савременог и активног национализма; Комунизам је противан духу нашег народа и непотребан за оријентацију Срба у свету; Наше одговорности и дужности према прецима и потомцима; Јака народна заједница је чувар својих светиња и аманет а потстрекач за нове подвиге; Живот одговоран према нацији. Омладина као наследник и чувар националних тековина; Мисија данашње српске омладине. ДАС, Г-3, ф. 8, 49/1942, Пов. бр. 3/42, 20. 10. 1942.

школама да се прочитају ђацима. Министарство просвете није било задовољно добијеним материјалима, јер нису имали форму предавања намењених омладини, него су већином били написани у виду реферата о појединим питањима.⁹²⁵

Надлежни просветни органи често су изражавали незадовољство радом учитеља и наставника. Наставници на територији окупиране Србије су имали значајно место у васпитању омладине и бројне дужности које нису могли предано да извршавају јер су живели и радили у веома тешким условима. Поред опште оскудице, трпели су разне притиске и принуде како би прихватили владину политику.⁹²⁶ Над просветним радницима је успостављена строга контрола, ограничено им је кретање за време распуста, забрањено напуштање места службовања.⁹²⁷ Издат је налог свим школама да врше строжи надзор наставника. Били су под сталном сумњом због свог идеолошког и политичког опредељења, о чему су школска управа и Министарство просвете водили посебну евиденцију.⁹²⁸ Поједини учитељи су се жалили на грубо поступање и „деспотско понашање на учитељским испитима“. Чак су упућивали молбе председнику владе Милану Недићу да их узме под заштиту.⁹²⁹ Један од начина да се изврши утицај и притисак на просветне раднике је било њихово често премештање.⁹³⁰

Током целог периода окупације вршена су чишћења непоузданих елемената из редова просветних радника по најразличитијим критеријумима. Прва мера односила се на Јевреје. Одмах по отпочињању наставе окупатор је издао наређење: „Сви наставници и наставнице средњих, учитељских и грађанских школа који су Јевреји, не одређују се

⁹²⁵ Lj. Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, 155–156.

⁹²⁶ У фебруару 1942. године просветни радници су морали да потпишу писмену изјаву којом се обавезују да ће онемогућавати комунистичке тенденције, неговати само српска национална осећања и ширити их у народу и радити за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења владе Народног спаса. D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 145, 149.

⁹²⁷ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 80, 86; D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 144.

⁹²⁸ Информације које би могле бити од значаја за просветне власти бележене су у Лист података о наставнику у који су уписивани општи подаци о наставнику, његово материјално стање, педагошки став (одлучан, осредњи, слаб), приступ ученицима, у којој мери је национално оријентисан (активан, исправан, анационалан), оцена да ли више одговара за рад у сеоској или градској средини, колико је упућен у национално-пропагандни рад (у школи, ван коле, неупотребљив), ранија политичка припадност и веза са влашћу и општи поглед на морал и карактер. Lj. Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, 159.

⁹²⁹ ДАС, Г–3, ф. 1, р. 113/1942, Министарство просвете, Кабинет, по налогу Господина Претседника Министарског Савета с молбом на увид.

⁹³⁰ У *Службеним новинама* објављивани су обимни спискови. Једно од највећих премештања наставника десило се у августу 1941. године. (*Службене новине*, бр. 100 А, 22. август 1941, 7–47.) Други већи размештај учитеља спроведен је у августу 1942. године када је одлучено да се краљевачком, ужичком и шабачком округу преместе сви учитељи због сарадње и помагања устанка. Настојало се да новим распоредом свака школа добије бар једног учитеља при чему су приоритет биле сеоске школе. Lj. Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, 160.

ни на какву дужност у школама до даље наредбе.“⁹³¹ Отпуштање наставника вршено је на основу Уредбе о уклањању национално непоузданих службеника коју је донела комесарска управа у јулу 1941.⁹³² Најчешће оптужбе су биле за припадање неком од покрета отпора.⁹³³ Наставници и учитељи највише су страдали прогонима и хапшењима које су власти спроводиле као део борбе против Народноослободилачког покрета. Из гимназијских извештаја достављеним Министарству просвете види се да су неки наставници били на принудном раду и околини Београда или у Борском руднику.⁹³⁴ Хиљаде просветних радника је било интернирано у логорима, око 80 учитеља и учитељица је одведено у логор на Бањици. Многи се никада нису вратили.⁹³⁵ Недостатак наставног кадра је надокнађен приливом великог броја избеглица који су са других окупационих подручја тражили уточиште на територији војног заповедника у Србији. Међу њима је био и велики број просветних радника који су распоређени на упражњена места.⁹³⁶ Просветни радници на окупираним подручјима у Србији делили су исту судбину са прогоњеним и страдалим наставницима и учитељима на окупираним територијама широм Европе о чему су сачувана бројна сведочанства.⁹³⁷

⁹³¹ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 80.

⁹³² *Службене новине*, бр. 95, 6. јул 1941, 2.

⁹³³ Било је случајева, као што је са наставником грађанске школе Слободаном Нешковићем који је оптужен да је „масон, комуниста и Јеврејин“ а није био ништа од наведеног. У његовом случају реаговало је Министарство правде. ДАС, Г-3, ф. 1, р. 61/1941, Министарство правде-Министру просвете Велибору Јонићу, 2, 12. 1942.

⁹³⁴ М. Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, 100.

⁹³⁵ ДАС, Г-3, ф. 2, 11/1941, Списак заробљених наставника; Раде Вуковић, „Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици: неколико уводних речи о логору“, *Годишњак града Београда*, 37, Музеј града Београда, Београд 1990, 208–209.

⁹³⁶ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 228–229.

⁹³⁷ АЈ, 371–82–654, Conditions in Occupied Territories, 19–20; P. Vošahlíková, B. Rochet, F. Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, 137–138.

3.5 Ревизија уџбеника историје за основне и средње школе

Као и на другим окупираним територијама у Европи, издавање књига и школских уџбеника у Србији је строго контролисано како од стране окупационих власти тако и од органа домаће управе.⁹³⁸ То је омогућено завођењем строге цензуре. Нови прописи из ове области доношени су током целог периода окупације. Осим што је обухваћено општим уредбама, питање школских уџбеника је посебно разматрано у Министарству просвете и његовом саветодавном телу, Просветном одбору, односно Главном просветном савету после његове успоставе. Већ 1. јула 1941. Министарство просвете је донело одлуку да се у свим школама могу употребљавати искључиво уџбеници и наставна средства које је по препоруци Просветног одбора одобрио комесар министарства просвете.⁹³⁹ Тражено је и да се сви уџбеници штампани пре рата поднесу на преглед. Осим тога, за издавање уџбеника је било неопходно добити одобрење немачког војног заповедника у Србији.⁹⁴⁰ Године 1941. прегледани су сви предратни уџбеници и извршена је њихова ревизија. Поједини уџбеници су поново штампани док су многи били забрањени за употребу. Током целог периода окупације пред сваки почетак нове школске године изнова су се састајале комисије које су покушавале да реше питање уџбеника. Честе су биле и интервенције немачких власти. Бројним забранама настао је проблем недостатка уџбеника који је било веома тешко надокнадити. Услед тога је било нарочито проблематично реализовати наставу из националне групе предмета, посебно историје, која је требало да има велики удео у остваривању националног васпитања као главног задатка школе. У међувремену је саветовано наставницима да се услед недостатка уџбеника не одлучују на диктирање већ да се свака

⁹³⁸ Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Musolini: Daily Life in Occupied Europe*, eds. Robert Gildea, Olivier, Wieviorka, Anette Warring, Berg, Oxford–New York 2006, 140–141; Jennings, Eric, ‘Reinventing Jeanne: The Iconology of Joan of Arc in Vichy Schoolbooks, 1940–1944, *Journal of Contemporary History*, vol. 29, No. 4, Sage Publication, Inc, London, October 1944, 714–716; 729–730.

⁹³⁹ ДАС, Г–3, Ф. 2, р. 1/1941.

⁹⁴⁰ У јулу 1941. године војни заповедник у Србији прописао је Уредбу која се односи на штампање списа и књига. Према овој Уредби нова издања књига свих врста, укључујући романе, стручну литературу и школске књиге, требало је предати војном заповеднику у Србији, који је вршио процену да ли за њихово објављивање постоји „културна или привредна потреба“ и на основу тога доносио одлуку да ли ће дела бити штампана. *Verordnung betreffend Druckschriften und Bücher/Уредба која се односи на штампање књига, Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet/Лист уредаба за окупирану српску територију*), бр. 15, 18. јули 1941, 135.

наставна јединица „методски обради и научи на часу“.⁹⁴¹ Ово је било готово немогуће остварити ако имамо у виду да се настава одвијала отежано са бројним прекидима и обуставама.

Током летњих месеци 1941. у Просветном одбору утврђени су принципи рада који ће бити примењивани приликом прегледа и одобравања уџбеника. На једној од седница, 14. јула 1941. године, у току расправа о наставном програму из националне историје, др Радосав Марковић изнео је захтев за дефинисањем критеријума за процену подобности школских уџбеника. Предлог је усвојен и комесар министарства просвете Велибор Јонић је прописао „Правилник о доношењу одлука за употребу уџбеника у народним, грађанским, средњим и средњим стручним школама у ресору Министарства просвете“.⁹⁴² Према Правилнику референти је требало да дају мишљење о педагошкој, стручној и научној вредности уџбеника, да процене да ли је уџбеник усклађен са прописаним наставним планом и програмом, да ли има предности у односу на постојеће уџбенике, да ли су стил, језик и начин обраде подесни за ученике. На крају је требало навести које измене би требало извршити у уџбеницима како би били прилагођени тренутним приликама.⁹⁴³

Потом су одређени референти за поједине наставне предмете и предати рукописи уџбеника на преглед. Уследило читање реферата о прегледаним уџбеницима, међу којима су били и уџбеници историје, након чега је комисија саставила извештај којим је утврђен број, врста и цена уџбеника одобрених за штампање да би 8. септембра уџбеници били послати Министарству просвете. Одобрења Министарства просвете за употребу уџбеника у школској 1941/42. години доношена су од 15. до 23. септембра.⁹⁴⁴

За основне школе одобрени су уџбеници: *Историја за III разред основних школа* и *Историја за IV разред основних школа* (аутора: Радише Стефановића, Стевана и Десанке Карацић, Ђорђа Лазаревића и Ристе Ракочевића, Душана Прице, Милана Костића и Матије Љујића, Др Радосава и Томаша Марковића, Предрага Стојаковића); *Народна историја за III разред основних школа* и *Народна историја за IV разред основних школа* (аутора: Михаила Јовића, Живојина Ђорђевића—др Драгослава

⁹⁴¹ Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, 181.

⁹⁴² ДАС, Г-3, Ф. 2, р. 31/1941, Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941 године до 25. септембра 1942 године.

⁹⁴³ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 231.

⁹⁴⁴ ДАС, Г-3, Ф. 2, р. 31/1941; ДАС, Г-3, ф. 8, 15/1941; Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 232.

Страњаковића); *Историја Југословена за III разред основних школа* и *Историја Југословена за IV разред основних школа* (Драг. П. Илића, Милоша Матовића); *Народна историја за III разред основних школа* (Мирко Драговић–Саво Павићевић), *Историја за III разред основних школа* (Боривоје Јосимовић–Јован Малезановић); *Историја Југословена за IV разред основних школа* (Мирко Драговић–Саво Павићевић). За више народне школе одобрен је само један уџбеник за први разред *Историја Југословена* Предрага Стојаковића.⁹⁴⁵

Завршена је ревизија уџбеника за средње школе. Одлуком Министра просвете од 25. септембра 1941. године на основу предлога Просветног одбора одобрени су следећи уџбеници за средње школе. За други разред гимназије: Ђорђе Лазаревић, *Историја старог века*; Предраг Стојаковић, *Историја старог века* и Данило Вуловић, *Општа историја старог века*. За трећи разред: Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена с главнијим догађајима опште историје, I део*; Предраг Стојаковић, *Историја Југословена* и Станоје Станојевић, *Историја Југословена, I део*. За четврти разред одобрени су уџбеници: Ђорђе Лазаревић, *Историја Југословена с главнијим догађајима опште историје, II део* и Станоје Станојевић, *Историја Југословена, II део*. За пети разред средње школе одобрен је уџбеник: Данило Вуловић, *Општа историја старог века*. Од истог аутора био је одобрен уџбеник *Општа историја средњег века за шести разред*. За седми разред није одобрен ниједан уџбеник, а за осми трећи део *Историје Југословена* Станоја Станојевића.⁹⁴⁶

⁹⁴⁵ ДАС, Г-3, ф. 6, 13/1941, Одобрени уџбеници за основне школе са бројем деловодног протокола.

Поред појединих уџбеника налазе се руком исписани коментари, који су вероватно настали приликом одлучивања током друге ревизије 1942. године. Код имена Михаила Јовића пише „није за основну, сувише грађе“, код Ђорђевића и Страњаковића „много научне“, Драг. П. Илића „због Немаца“, док је уз имена аутора Боривоја Јосимовића и Јована Малезановића писало „крње“.

На овом списку се налазе све књиге које је комесару министарства просвете препоручио Просветни одбор на одобрење за употребу као уџбенике приватног издања за школску 1941/2. годину пошто писци поступе по напоменама референата. Једина разлика је у томе што су на списку одобрених уџбеника већ промењени називи јер су готово сви предложени уџбеници раније имали назив *Историја Југословена*. ДАС, Г-3, ф.6, р 16/1941.

Сачуван је још један списак на коме се међу одобренима не налазе следећи уџбеници: *Историја за III и IV разред основних школа* аутора Предрага Стојаковића, *Историја за III разред основних школа* Боривоја Јосимовића–Јована Малезановића, *Историја Југословена за IV разред основних школа* Мирка Драговића–Саве Павићевића и *Историја Југословена за III и IV разред основних школа* Милоша Матовића. ДАС, Г-3, ф. 6, 9/1941.

⁹⁴⁶ ДАС, Г-3, ф. 6, 14/1941, Одобрени уџбеници за средње школе са бројем деловодног протокола.

Уџбеник *Историја Југословена за 8. разред* Станоја Станојевића је одобрен пошто је у уџбеник унета исправка према препоруци Просветног одбора: „из друге и треће књиге да се избаци окупација Србије и Црне Горе све од стране 52. па до краја“ ДАС, Г-3, ф. 6, р 16/1941.

Поређењем са списком уџбеника које је Просветни одбор препоручио министарству просвете на одобрење (ДАС, Г-3, ф. 6, р. 16/1943) као и са још једним списком одобрених уџбеника за школску 1941/42. годину (ДАС, Г-3, Ф. 6, 2/1941) може се закључити да су накнадном одлуком стављени ван употребе уџбеници

Министарство просвете је 14. октобра 1941. године обавестило војноуправног команданта Србије генерала Данкелмана о начелима којима су се комисије руководиле приликом одобравања уџбеника. Образложено је да су из употребе повучени сви уџбеници који би могли да нашкоде угледу и интересима Немаца, као и све што би могло да поремети „добре односе“ српског и немачког народа. Слично је поступљено и са уџбеницима за чији је садржај процењено да би могао да подстиче либералистичке и марксистичке тенденције. Замена уџбеника новим била је таква да „у пуној мери одговара захтевима новог времена и новог поретка“.⁹⁴⁷

Како су изгледале измене у одобреним уџбеницима, приказала је др Драгица Кољанин на примеру новог издања уџбеника *Историје за трећи разред основних школа* ауторâ Радосава Марковића и Томаша Марковића. Поређење издања овог уџбеника из 1939. и 1941. године показало је да су измене у уџбеницима вршене механички, углавном изостављањем наставних јединица или делова текста који се не односе на српску историју. У ратном издању изостављене су биографије Николе Шубића Зринског и Јосипа Јураја Штросмајера, биографија краља Петра II Карађорђевића није дата као посебна одредница него је укључена у биографију краља Александра I. Промене у самом садржају нису биле од великог значаја на шта указује следећи пример. Иако је према владајућој идеологији стварање југословенске Краљевине окарактерисано као једна од највећих грешака у историји српског народа, у уџбенику су остављени описи уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и заједничку државу. Највише пажње посвећено је употреби термина. Избегавани су називи Југославија и Југословени, а придев југословенски је доследно замењен придевом српски. То је видљиво већ на основу самог наслова уџбеника *Историја српског народа за 3. разред основне школе* и у уводној лекцији у којој је као предмет изучавања наведена „народна историја“ која „говори о животу и раду Срба, па се зато зове историја српског народа“. Приликом сваког помена Отаџбине, изричито се наглашава назив Србија. Измене у терминологији вршене су и на местима у

Лав Сухотина: *Историја старог века (и почетак средњег века) за V разред гимназија, Историја средњег века за VI разред гимназија и Историја новог века за VII разред гимназија*. Међу одобреним уџбеницима нису наведена следећа наставна средства: Станоје Станојевић, *Историјски атлас за општу и народну историју*, Др Никола Вулић, Лав Сухотин, *Стари век у одабраним одломцима* и Лав Сухотин, *Историска читанка средњег века*.

⁹⁴⁷ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 232; Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, 174–175.

којима се помиње немачки народ, нарочито у негативном контексту, па је уместо назива „Швабе“ коришћена реч непријатељ.⁹⁴⁸

У току припрема за нову школску 1942/1943. годину поново се на дневном реду седница Просветног одбора нашло питање уџбеника за основне и средње школе. Констатовано је да прошлогодишња ревизија није дала задовољавајуће резултате јер одобрени уџбеници „по свом духу, по свом квалитету, по свом аутору као и по осталим моментима не удовљају /.../ захтевима школе и васпитања“.⁹⁴⁹ У том смислу донета је Уредба о поновном прегледу свих уџбеника, помоћних књига и наставних средстава у основним и средњим школама. Председник Просветног одбора је поднео извештај о разлозима за поновљени преглед уџбеника на састанку 7. јула 1942. године: „пошто није још готова реформа средње школе и пошто се мора још једне године да осигура рад школама по старом програму и уџбеницима има се уџбеницима који ће да прођу сада поново кроз Одбор у знаку селекције по истакнутим принципима продужити одобрење за употребу и за наредну школску годину 1942/3.“ За преглед и оцену уџбеника одређени су исти референти именовани у претходној ревизији с тим да су овога пута морали да поведу рачуна о недостацима уоченим после прве ревизије и морали су да поднесу реферате пред пленумом.⁹⁵⁰ Тако су за нову школску годину поново ревидирани сви уџбеници који су били у употреби у основним, грађанским, средњим, средњим-стручним и учитељским школама.

За основне школе су одобрени следећи уџбеници: *Историја за III разред основних школа* (Ђорђе Лазаревић–Риста Ракочевећ, Душан Прица, Милан Костић–Матија Љујић, Предраг Стојаковић), *Историја за IV разред основних школа* (Радиша Стефановић, Ђорђе Лазаревић–Риста Ракочевећ, Душан Прица, Милан Костић–Матија Љујић, Др Радосав и Томаш Марковић), *Народна историја за III разред основних школа* и *Народна историја за IV разред основних школа* аутора Михаила Јовића.⁹⁵¹ За средње школе су одобрени исти уџбеници, дакле без уџбеника аутора Лава Сухотина. Овога пута на списку одобрених књига наша су се помоћна наставна средства.⁹⁵²

⁹⁴⁸ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 232–233.

⁹⁴⁹ Исто, 236; ДАС, Г–3, ф. 2, р. 31/1942.

⁹⁵⁰ ДАС, Г–3, ф. 2, р. 31/1941.

⁹⁵¹ ДАС, Г–3, ф. 8, 19/1942, Одлука о употреби уџбеника који се могу употребљавати у школској 1942/43. години, С. бр. 137, 21. јул 1942. на основу мишљења Просветног одбора на 30. и 31. редовном састанку 8. и 9. јула 1942.

⁹⁵² ДАС, Г–3, ф. 6, р. 38/1942, Одлука о употреби уџбеника и помоћних наставних средстава за школску 1942/3 г. у средњим школама.

И овај други покушај ревизије уџбеника завршио се неуспешно, остављајући уџбеничко питање нерешеним и у наредном периоду. Разлог томе је овога пута било незадовољство окупационих власти уџбеницима који су били употреби у школама. У складу са својим овлашћењима шеф Управног штаба др Харалд Турнер је 3. септембра 1942. упутио министру Велибору Јонићу наређење којим је забранио употребу свих уџбеника историје и земљописа одобрених његовом одлуком од 21. јула. Од ове забране изузето је неколико читанки за основне и средње школе и само три средњошколска уџбеника историје.⁹⁵³ Штавише, и за ове уџбенике је ограничено важење на само једну школску годину. Наређењем је обустављен сваки даљи рад на ревидирању постојећих уџбеника. Уместо тога требало је припремити потпуно нова издања. Поступајући према наређењу, Просветни одбор је већ 7. септембра донео одлуку о образовању комисије за израду програма за народне школе и припрему конкурса за уџбенике. Два дана касније, 9. септембра, уследила је одлука министра Јонића којом су забрањени за употребу сви уџбеници историје и земљописа. Министарство просвете је упутило наређење окружним начелницима да се уџбеници повуку што је урађено до краја фебруара 1943. године о чему је послат извештај Управном штабу.⁹⁵⁴

Упоредо, органи колаборационистичких власти предузели су одговарајуће мере како би извршили контролу над литературом која ће бити доступна ђацима али и целокупном становништву. У септембру 1942. године влада генерала Милана Недића прописала је Уредбу о прегледу књига. Члан 1 је давао овлашћење министру просвете да „у циљу заштите националног духа подвргне прегледу и стави ван промета уџбенике, помоћне књиге, научна и књижевна дела итд. која су објављена или буду објављена а која могу неповољно утицати на национално и морално васпитање српске омладине и народа.“⁹⁵⁵ Према Правилнику прописаном у децембру 1942. преглед књига врши петочлана комисија коју именује Министарство просвете. Прегледу је требало да буду подвргнуте све до тада издате књиге, свих издавача, књижара, антикварница и библиотека. Комисија је имала право да тражи и мишљење стручњака а коначну одлуку

⁹⁵³ Према наређењу др Харалда Турнера од 3. септембра 1942. године од уџбеника који су према Службеним новинама бр. 61 од 31. јула 1942. године дозвољени за употребу у средњим школама треба брисати уџбенике наведене у одељку VII под редним бројем 5, 10 и 11. Реч је о следећим уџбеницима: *Историја Југословена за трећи разред средњих школа* аутора Предрага Стојаковића, *Историја Југословена за средње и стручне школе, књига II за 4. разред* и *Историја Југословена за средње и стручне школе, књига III за 8. разред* Станоја Станојевића. ДАС, Г-3, ф. 6, р. 38/1942, 38/1942.

⁹⁵⁴ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 236–237.

⁹⁵⁵ *Службене новине*, бр. 79, 2. октобар 1942, 1; Н. Марковић, Д. Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, 76–77.

о забрани доносио је министар просвете и она је објављивана у *Службеним новинама*. Књиге нису одузимане од библиотека, него су оне биле дужне да их одвоје у посебна одељења и учине недоступним јавности.⁹⁵⁶

Иницијални списак забрањених књига сачинили су представници окупационих власти а затим су састављени мањи спискови у Министарству просвете. Комисија је водила спискове забрањених књига преко секција које су оформљене за различите области: филозофија, историја, право, књижевност. Чланови историјске секције су били: др Никола Радојчић, професор Филозофског факултета, Александар Поповић, професор у гимназији Краљ Александар I у Београду и Миодраг Југовић, професор у Првој мушкој гимназији у Београду. На списку историјске секције нашли су се радови који се односе на историју Енглеске, Француске, Пољске, Русије, Чехословачке, Хрватске, Црне Горе, југословенске Краљевине, затим дела која се односе на Први светски рат⁹⁵⁷, Француску револуцију, забрањени су радови аутора Виктора Новака, Стојана Новаковића, Васиља Поповића, Јована Жујовића и многи други.⁹⁵⁸ На списку забрањених књига које је саставила историјска секција наша су се и два средњошколска уџбеника аутора Славка Калуђерчића: *Преглед историје Југословена за средње и грађанске школе* и *Историја Југословена за више течајне испите*. Забрањени су радови који се односе на просвету у Совјетском Савезу, преводи радова совјетских педагога, као и један наставни план за основне школе у СССР.⁹⁵⁹

Пошто се одобрени уџбеници за националну групу предмета нису могли употребљавати у наредној школској години,⁹⁶⁰ Министарство просвете и вера је у фебруару 1943. године расписало конкурс за израду нових уџбеника за основне школе.

⁹⁵⁶ *Службене новине*, бр. 103, 25. децембар 1942, 2; Н. Марковић, Д. Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, 78–80.

⁹⁵⁷ На „немачком списку“ забрањени су били радови који се односе на Младу Босну, Гаврила Принципа, Албанску Голготу, Лигу народа.

⁹⁵⁸ Неки од наслова који су се нашли на списку забрањених књига били су: Анри Барби (Henri Barbusse), Албанска голгота (немачки списак), Пјер Белперон, *Невил Чемберлен*; Јован Ђорђевић и други, *Дантон, личност у историји и легенди*; Никола Ђоновић, *Црна Гора пре и после уједињења*; Милан Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата од 1914–1918*; Михаило Гавриловић, *Из нове српске историје*; Ђорђе Глушац, *Штросмајер*; Хинко Хинковић, *Из великог доба, мој рад и моји доживљаји за време светског рата*; Јосип Хорват, *Суило*; Исти, *Култура код Хрвата кроз 1000 година*; Алексије Јелачић, *Руска револуција и њено порекло*; Јован Јовановић, *Борба за народно уједињење*; Исти, *Енглеска за Србију*; Виктор Новак, *Антологија југословенске мисли и народног јединства*; Стојан Новаковић, *Две године уставне политике у Србији*; Покровски, *Повјест Русије*; Васиљ Поповић, *Европа и српско питање*; Исти, *Историја Југословена*; Исти, *Општа историја новог века*; Шарл Сењобос, *Упоредна историја европских народа*; Јован Жујовић, *Француска револуција*, и др. Н. Марковић, Д. Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, 155–156.

⁹⁵⁹ Исто, 30, 155–156, 182.

⁹⁶⁰ ДАС, Г–3, Ф. 2, р. 31/1941; ДАС, Г–3, ф. 8, 119/1943.

На чело комисије за преглед и оцену рукописа именован је помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић.⁹⁶¹ Главни просветни савет је за извршење овог задатка затражио ванредни кредит за хонорар који је требало исплатити ауторима уџбеника и референтима. Услед недостатка материјалних средстава, није могао бити расписан конкурс и за уџбенике средњих школа.⁹⁶²

У јуну 1943. године одлуком Министра просвете именовани су референти за преглед уџбеника и прописани критеријуми на основу којих је требало извести оцену о поднетим рукописима. Пре свега требало је утврдити опште педагошке карактеристике уџбеника: да ли уџбеник одговара узрасту ученика којима је намењен, да ли је написан у складу са најновијим наставним програмом и упутствима која се уз њега издају и да ли је „у методичком погледу беспрекоран и занимљив“. Затим је требало установити да ли је рукопис усклађен са основним смерницама владине просветне политике односно да ли је задовољен „принцип научности“ уз употребу прихваћене терминологије, као и да ли је написан књижевним језиком, ћириличним писмом и уз поштовање званичног правописа. Међу важним критеријумима за оцену уџбеника били су и они који су директно одражавали основне идеолошке поставке колаборационистичких власти. У том смислу референти су морали да одговоре на питања „да ли рукопис идејно одговара задатку основне школе“, „да ли води рачуна о српској националној стварности, да ли дело својом садржином, цртежом, сликом или општом тенденцијом може да вређа немачки народ, да ли дело садржи и неко место или какву чињеницу којом се потцењује српски народ, његова осећања светосавског православља, или његов национални идеал или оно даје непотпуно, нетачно или тенденциозно тумачење догађаја или живота и рада знаменитих људи српске прошлости; ако је дело читанка да ли она садржи довољан број одабраних штива из народне књижевности и домаћих писаца којима је у потребној мери наглашено српско родољубље, приказана лепота српских земаља и како ваља илустрован рад и живот српског народа, да ли дело садржи у ма ком облику неко излагање и тенденциозно учење које је у супротности са националним васпитањем породичног живота и народне заједнице.“⁹⁶³ Колика је била потреба за новим уџбеницима показује и захтев Министарства просвете упућен комисији да издвоји мишљење о томе „могу ли се из појединих уџбеника, и којих, узети извесни одељци и

⁹⁶¹ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 241.

⁹⁶² ДАС, Г-3, ф. 8, 119/1943, С. Бр. 155, 17. 2. 1943; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 241.

⁹⁶³ ДАС, Г-3, Ф. 14, р. 450/1943, Пов. Бр. 138/43, Одлука о образовању комисије за преглед и оцену поднетих рукописа, 9. 6. 1943.

партије, и од њих редиговати уџбеници који би најбоље одговарали условима конкурса.“ То је значило да је требало узети у обзир сваки рукопис који би одговарао постављеним захтевима, па чак и ако је у питању само један његов део. Планирано је да ужа комисија од три члана заврши рад на оцени рукописа до краја јуна 1943. године и о томе поднесе усмени и писмени реферат.⁹⁶⁴

Просветне власти нису биле задовољне резултатима конкурса. Просветни одбор је на седници одржаној 1. јула 1943. године предложио рукописе које би требало наградити. Министарство просвете није било задовољно ни одзивом аутора на конкурс, ни квалитетом поднетих рукописа. Прву награду није добио ниједан уџбеник ни за један предмет.⁹⁶⁵ Главне замерке односиле су се на то да уџбеници нису прилагођени новом времену и идеологији. Другим речима нису пропагирали владајуће идеолошке ставове „дух обнове и националног препорода“. Према мишљењу др Љубинке Шкодрић био је то јасан показатељ неразумевања и одсуства подршке просветних радника према колаборационистичкој просветној управи.⁹⁶⁶ Конкурсом су добијени сви уџбеници за основне школе укључујући и читанке за трећи и четврти разред које су садржале градиво предмета српски језик и Отаџбина и њена прошлост. Аутор Светолик Д. Миловановић добио је две друге награде за рукописе Српских читанки за III и IV разред основне школе. Читанке за трећи разред имале су поглавља чији наслови указују да је њен садржај у потпуности одговарао задацима националног васпитања: Мој народ је српски народ, Знамења мог народа, Историски пут мог народа, Мој народ је витешки народ, Мој народ је мучеништвом овенчан, Олтар отаџбине Србије.⁹⁶⁷

Крајем јула и почетком августа у Просветном одбору доношене су одлуке које су се односиле на уџбенике за нову школску годину.⁹⁶⁸ У септембру су прописани нови уџбеници за средње и средње стручне школе за употребу у школској 1943/44. години. Одлука је објављена у *Службеним новинама*.⁹⁶⁹ Међу одобреним уџбеницима за грађанске, средње и учитељске школе поново се није нашао ниједан уџбеник историје.

С обзиром да је питање уџбеника за националну групу предмета требало хитно решити, Министарство просвете је прибегло другачијем решењу. У новембру 1943.

⁹⁶⁴ Исто.

⁹⁶⁵ Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, 181.

⁹⁶⁶ Исто, 182.

⁹⁶⁷ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 241.

⁹⁶⁸ ДАС, Г-3, Ф. 14, С. Бр. 1181/43, 6. 8. 1943.

⁹⁶⁹ ДАС, Г-3, Ф. 14, С. Бр. 1181/43, 6. 8. 1943; *Службене новине*, 73/1943, 17. 9. 1943.

поверљивом одлуком Данилу Вуловићу је стављено у задатак да изради уџбеник из Историје српског народа за III, IV и VIII разред средње школе. Аутору је као накнаду за рад требало исплатити по 10000 динара за три месеца (октобар, новембар и децембар) и на име ауторског права накнадно му доделити одређени проценат који ће зависити од договора ресорног министарства и издавача. Захтевано је да рукописи буду предати најкасније до јануара 1944. године. Одлуком је предвиђено и да Министарство има право да у наредне три године слободно располаже овим уџбеницима, да их штампа у броју примерака који је неопходан да задовољи потребе средњих школа, као и да са издавачима склопи уговоре о условима издавања.⁹⁷⁰

Ни после две године реформи за поједине предмете није било уџбеника, поготово за средње школе.⁹⁷¹ У стручној јавности је нарочито истицан недостатак уџбеника за националну групу предмета. Током целог периода окупације у колаборационистичкој штампи су се могле прочитати жалбе да уџбеници ненационални, приписивана им је кривица за „духовну пометњу“ због које је омладина била подложна прихватању комунистичких идеја.⁹⁷² Разлог томе налазили су у честим променама уџбеника и „материјалној добити“ као основном мотиву за писање уџбеника.⁹⁷³ Поред неуспелих конкурса и покушаја реформи, препреку за прописивање нових уџбеника представљало је поштравање цензуре. Влада Милана Недића је у октобру 1943. године донела нову Уредбу о прегледу и забрани књига.⁹⁷⁴ Поред осталог, постојали су проблеми материјалне природе. Државна штампарија није располагала са довољно средстава да

⁹⁷⁰ ДАС, Г-3, Ф. 14, С. Бр. Пов. 157/43, 1. новембар 1943.

⁹⁷¹ Током августа 1943. године у колаборационистичкој штампи су се могли прочитати написи о томе како је старе уџбенике готово немогуће набавити и да за две године није издат ниједан нови уџбеник. „Почетак рада у средњим школама: проблем уџбеника биће ускоро решен“, Ново време, 26. август 1943, 4.

⁹⁷² Као илустративан, лист *Наша борба* наводи пример тумачења масонерије и интернационализма у уџбенику за више разреде средњих школа Васиља Поповића: „Космополитска организација која путем хуманости и међусобне солидарности жели братство међу људима“. У владајућој идеологији „масонство, јеврејство и комунизам“ били су припрема за пропаст Југославије. Бора Карапандић, „Комунизам у средњим школама“, *Наша борба*, 7. јун 1942, 2.

⁹⁷³ „Реформе у нашој просветној политици“, *Наша борба*, 26. октобар 1941, 6; Ђ. Марковић, „Двоглава корупција у уџбеничкој литератури – Неминовна потреба истинске немилосрдне ревизије уџбеника“, *Наша борба*, 14. јун 1942, 3.

⁹⁷⁴ Слично Уредби из 1942. године и овај пропис се односио на школске уџбенике. Додато је и неколико нових чланова који је требало да омогуће строжу контролу власти над издавањем књига. На то нам указују чињенице да је одлука о забрањивању књига прешла из надлежности Министарства просвете на Министарски савет а за извршење Уредбе старало се Министарство унутрашњих послова преко окружних начелника. Осим тога одлука о забрањивању књига више није објављивана у Службеним новинама. Новом Уредбом предвиђено је да се забрањене књиге чувају у Народној библиотеци, док су библиотеке факултета, универзитетских семинара (института) и осталих научних установа биле у обавези да предају забрањене књиге Универзитетској библиотеци у Београду. Потребно је истаћи члан 8 по коме је Министар просвете и вера био овлашћен да посебном наредбом одобри коришћење забрањених књига у научне сврхе. *Службене новине*, бр. 79, 8. октобар 1943, 1.

штампа уџбенике.⁹⁷⁵ Стога је крајем 1943. године формиран је Фонд за издавање уџбеника са главним задатком да прикупља средства за откуп „нових училила“.⁹⁷⁶

У Министарству просвете се није одустајало од реформе уџбеника ни у 1944. години. Предузимане су мере којима је требало установити главне проблеме у вези са употребом уџбеника у школама и пронаћи адекватна решења за њихово превазилажење. Рађено је на прикупљању података о бројном стању уџбеника и ученика у основним, грађанским и средњим школама. Добијени подаци су показали да је у најбољем случају (у шестом разреду гимназије) било уџбеника историје тек за сваког трећег ученика.⁹⁷⁷ Даље је требало испитати како су се уџбеници за основне школе добијени конкурсом 1943. године показали у пракси. Стога је у марту 1944. године упућен захтев начелнику округа у Великом Бечкереку и просветном инспектору за град Београд да од школских надзорника прибаве податке о недостацима у уџбеницима за основне школе како би се на време могле извршити исправке и допуне за наредну школску годину.⁹⁷⁸ Развој ратне ситуације, онемогућио је сваки даљи рад на овом пољу. У јулу 1944. године, двема одлукама министра Јонића продужена је употреба уџбеника за основне и средње школе одобрених 1943. и у наредној, школској 1944/45. години. Поновљена је забрана наставницима да упућују ученике да купују неодобрене уџбенике и наставна средства. Издавачи су смели да прештампавају уџбенике само уз специјално одобрење министарства и тек пошто у њих унесу измене у складу са примедбама референата.⁹⁷⁹ Уз

⁹⁷⁵ Министарски савет је дао овлашћење Министарству просвете да може да склопи уговор са приватним издавачким предузећима на територији Србије за штампање нових уџбеника и то под условима „које ће сам прописати а који не морају у потпуности да одговарају прописима 120 и 122 Уредбе о државном рачуноводству“. ДАС, Г-3, Ф. 14, 1799/1943, 16. јула 1943.

Издавачка кућа Југосисток А. Д. исплатила је Министарству просвете током 1943. године пола милиона динара на име уступљених права за штампање и издавање одређених уџбеника за народне школе. Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, 181.

⁹⁷⁶ *Службене новине*, бр. 95, 3. 12. 1943; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 236.

⁹⁷⁷ У основним школама није било уџбеника историје сходно ранијој одлуци према којој није предвиђено штампање посебних уџбеника, него да се градиво укључи у читанке. Број читанки, међутим, био је знатно мањи у односу на број ученика. Ни у грађанским школама није постојао довољан број уџбеника за све ученике. Проблем недостатка уџбеника највише је оптерећивао средње школе. Према доступним подацима други разред средње школе похађало је укупно 16369 ученика док је број уџбеника био свега 4055 (*Историја старог века за 2. разред*), у трећем разреду је било 14223 ученика и свега 810 уџбеника (*Историја Југословена за трећи разред*), за 13540 ученика четвртог разреда средње школе уопште није било уџбеника (*Историја Југословена за четврти разред*) јер су сви распродати. У петом разреду средње школе било је 8982 ученика и само 636 уџбеника (*Општа историја старог века за пети разред*), док је за 6876 ученика шестог разреда средњих школа постојао далеко мањи број уџбеника, свега 2880 (*Општа историја средњег века за шести разред*). ДАС, Г-3, Ф. 2, 52/1944.

⁹⁷⁸ ДАС, Г-3, Ф. 2, Министарство просвете и вера, Главни просветни савет, С. Бр. 597, 4. марта 1944.

⁹⁷⁹ ДАС, Г-3, Ф. 44, С. Бр. 1163, 31. јула 1944; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 242.

сва настојања колаборационистичког Министарства просвете до краја окупације нису добијени уџбеници историје за основне и средње школе који би били подесни за наставу.

3.6 Катедра за Историју Филозофског факултета у Београду за време окупације

На окупираним територијама широм Европе Трећи Рајх је настојао да спречи сваки вид интелектуалне активности како би олакшао спровођење својих политичких, идеолошких и ратних циљева. Нигде више није била дозвољена борба идеја на основу доказа заснованих на научним методама, него са позиција идеолошке исправности.⁹⁸⁰ Универзитети су затварани а дозвољен је рад једино високошколским установама које су пружале стручна знања за бављење пољопривредним и техничким делатностима. Немачке окупационе власти су посматрале универзитете као део националног културног наслеђа чије би затварање имало утицаја не само на професоре и студенте, него и на целокупно становништво. Ако је рад универзитета ипак дозвољен, настојало се на остваривању што веће контроле: суспендована је аутономија, покретане су реформе како би се настава уподобила захтевима окупатора и домаћих власти, распуштане су студентске организације, ограничаван је упис студената. Доношени су прописи којима је захтевано да студенти и професори поред стручних имају и одређене „етичке и социјалне квалификације“. Њима је требало постићи уклањање са универзитета свих „неподобних“ елемената, пре свега Јевреја и комуниста. Студенти и наставници су били оптуживани за разне преступе против режима, били су хапшени, стрељани, затварани. Антифашистичко, слободарско, демократски и либерално оријентисано наставно особље универзитета је проналазило начине да настави са академским активностима. У Источној Европи где је репресија била најјача, оснивани су тајни универзитети, у Западној Европи су премештали своја седишта на неокупирани део територије како би наставили рад, а део професора и студената се прикључивао партизанском покрету.⁹⁸¹

После догађаја 27. марта 1941. године и Априлског рата на Београдском универзитету је обустављен рад, да би после успостављања окупационог режима било наређено да остане затворен.⁹⁸² Бомбардовањем Београда Универзитет је претрпео велику материјалну штету. Факултетске зграде су биле оштећене или заузете и дате на коришћење немачким окупационим властима. Несагледиву штету факултети су

⁹⁸⁰ Н. Марковић, Д. Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, 5.

⁹⁸¹ Conditions in Occupied Territories, 18–20; P. Vošahlíková, B. Rochet, F. Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, 130–137.

⁹⁸² М. Kreso, *Нјемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, 128–130; Видети и: М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 2, 99.

претрпели због пљачкања вредних збирки, ретких списа и књига и у бомбардовању изгубљених непубликованих научних радова.⁹⁸³

С обзиром на изразити национални карактер образовања и васпитања у окупираној Србији, Универзитет је, као установа са дугом традицијом обликовања и чувања националне културе, имао за домаћу администрацију посебан значај и важно место у укупној просветној политици.⁹⁸⁴ У плановима колаборационистичке владе Универзитету је намењена кључна улога у моралној обнови и интеграцији духовног живота, чему је требало да претходи његова темељна реорганизација. Током целог периода окупације домаће власти су покушавале да покрену рад реформисаног универзитета али у томе нису успевали због великог неповерења окупатора. Разлог томе је био страх окупационих власти од антигерманског расположења, као и политичка оријентација студената и наставника.⁹⁸⁵ О томе је Немачка команда Југоистока писала у једном извештају: „Најдуже се отегло отварање Београдског универзитета. Ова висока школа је била одувек поприште комунистичких и слободарских елемената. Без темељне реформе и трајног чишћења наставе и наставног кадра, није се могло мислити на отпочињање поновног рада“.⁹⁸⁶ Реформа је имала за циљ да потисне комунизам са

⁹⁸³ Божидар Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, *Годишњак града Београда*, књ. 9–10, б. и, Београд 1963, 55; Никола Живковић, „Пљачка и оштећење Београдског универзитета у Другом светском рату“, у: Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 263; Исти: „Однос немачких окупационих снага према просветним и научним установама и културним добрима Југославије“, 137–154.

⁹⁸⁴ Ректор Универзитета Никола Поповић је то истакао током дискусије на радној седници првог заседања Главног просветног савета у новембру 1943. године: „Морамо бити начисто шта наука значи за историју живог човека, за историју једног народа. Једне су ствари дефинитивно решене, а то је да наука поред религије, уметности, политике, представља једну од најважнијих форми у којој се изграђивао духовни живот човека. /.../ Данас сваки научник зна да у овом свету има ствари које су нашем разуму недостижне. Наука може да нам осветли један део стварности. Без науке човек би живео на врло ниском ступњу. Без науке ниједан народ не може да освоји место међу осталим културним народима. /.../“ „Дискусија са радне седнице и резолуција“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 485–486.

⁹⁸⁵ Бранко Петрановић, „Окупатор и Београдски универзитет“, у: Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 146.

Тридесетих година XX века на Београдском универзитету се, услед политичких и друштвених дешавања у Европи, под утицајем КПЈ и СКОЈа, развио снажан студентски покрет. Пред почетак Другог светског рата, политичко-идеолошка и пропагандна активност комунистичког покрета је била најинтензивнија, чак и преовлађујућа. Долазило је до честих штрајкова, демонстрација и сукоба. О револуционарном студентском покрету је написан велики број радова. Видети: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1–2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989; Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983; Ђорђе Станковић, *Студенти и универзитет 1914–1954: огледи из друштвене историје*, Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд 2000.

⁹⁸⁶ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 112.

високог школства у Србији.⁹⁸⁷ Целокупна делатност Универзитета за време окупације је сведена на стварање новог правног оквира ради спровођења замисли домаћих власти, а наставна активност на полагање дипломских и докторских испита. У нешто већем обиму одвијао се рад семинара и библиотека, као и научни рад наставника уколико није сметао интересима окупатора.

На првој седници Сената Универзитета у условима окупације, одржаној 29. маја 1941. године, донете су одлуке о предузимању мера у циљу прилагођавања новонасталој ситуацији. Сви факултети који су поделом Краљевине Југославије на окупациона подручја остали ван територије Србије (међу којима је и Филозофски факултет у Скопљу), прикључени су матичним факултетима у Београду а њихово особље је „додељено на рад“. На захтев окупатора укинута су сва студентска удружења чију је имовину привремено преузео Универзитет. Решавана су питања у вези са изменама у досадашњем извођењу наставе и одржавању испита. Том приликом први пут су изнети захтеви окупационих власти и комесара Велибора Јонића да се изврши реформа Универзитета (захтев се односио само на Медицински факултет).⁹⁸⁸

О реформи Универзитета било је речи и на седницама Просветног одбора у јулу 1941. године. Током начелних расправа о реформи школског система, истакнута је потреба веће повезаности наставе на свим нивоима образовања и са тим у вези неопходност реформе високог школства.⁹⁸⁹ Недуго потом уследила је одлука Министарства просвете о измени постојећих правних аката Универзитета. Према изјави комесара Велибора Јонића циљ је био да се највиша просветна установа прилагоди стварним и државним потребама.⁹⁹⁰ Министарство просвете је образовало комисију која

⁹⁸⁷ Zbornik NOR-a, tom I, knj. 4, 264–268; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 138–144; Zlatija Vujanović, *Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Beograd 1979.

⁹⁸⁸ ДАС, Универзитет у Београду (УБ), Записник са седнице Универзитетског сената од 29. маја 1941. године.

⁹⁸⁹ Ректор Универзитета др Никола Поповић је изнео мишљење да је потребно да средње школе буду диференциране према високим школама. Други проблем је био у недовољном познавању латинског језика услед чега „средња школа није способна да да кандидате за читаве врсте наука“. ДАС, Г–3, ф. 2, р. 31/1941, Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941 године до 25. септембра 1942 године; Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским, грађанским и основним школама.

⁹⁹⁰ „Преглед рада у Одељењу за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 212.

је требало без одлагања да донесе нове законе о Универзитету како би „нова школска година почела по новим школским прописима“.⁹⁹¹

После низа покушаја да просветне власти одврати од реформе, универзитетски Сенат је у августу усвојио Меморандум којим се отворено успротивио доношењу нових законских аката о Универзитету и реформи високог школства уопште. У Меморандуму су наведени бројни правни и етички разлози због којих се сматрало да у датом тренутку није било могуће извршити реформу највише просветне установе у земљи, пре свега несигурност услед ратних услова и страдања. Постављено је питање могућности доношења законских аката код окупационог стања. Замерка је постојала и у вези са саставом комисије која је требало да спроведе реформу, у којој су запостављени универзитетски професори. У Меморандуму су наведени разлози због којих суштински није било могуће изводити школске реформе: „Ако постоје какве незгоде за школски рад, оне се не могу отклонити одредбама или новелама. Ако је пак нужно, онда школа може привремено и да не ради, или да ради у оној мери у којој је то могуће. /.../ Када је реч о реформама школа и специјално, Универзитета, онда је ту главно измена самог духа. То је међутим оно што се не може извести само школским прописима“. Поред осталог, није било изгледа да ће Универзитет наставити редован рад за време рата. Истичући да је „слобода наставе и науке /.../ једина могућа основа за научни напредак и једна од најдрагоценијих тековина човечанства“, због чега се мора „задржати систем аутономије Универзитета“, чланови Сената Универзитета закључују да се овако важне реформе морају спроводити „поступно и са много опреза“.⁹⁹²

Иако је у колаборационистичкој штампи истицано да је реформа припремана у сагласности са универзитетским управним органима,⁹⁹³ Министарство просвете је у октобру 1941. године донело Основну уредбу о Универзитету а недуго потом, у фебруару 1942. и Општу уредбу о Универзитету. То је значило одбацивање свих примедби универзитетског Сената и занемаривање противљења стручне јавности нацрту уредбе. Новим регулативама дефинисан је главни задатак високог образовања и идеолошки оквир у коме ће се убудуће одвијати универзитетска настава. „Универзитет

⁹⁹¹ ДАС, УБ, Записник са седнице Универзитетског сената од 29. јула 1941. године.

⁹⁹² Цитирано према: С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, 302, 306; Исти, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, 163, 166; Видети и: Б. Петрановић, „Окупатор и Београдски универзитет“, 144.

⁹⁹³ „Рад Универзитета и научни живот Београда у току прошле две године“, *Ново време*, 16. 7. 1943, 3; „Двогодишњи рад на Београдском универзитету“, *Српски народ*, 24. 7. 1943, 11.

је највиша просветна установа Србије за изграђивање националне културе помоћу стручно-научног образовања и обрађивања науке“.⁹⁹⁴ „Свој национални и културни задатак /.../ вршиће Универзитет у Београду тако што ће за циљеве српске народне заједнице преданим радом својих наставника и уз савесно похађање слушалаца неговати и васпитавати национално одговорне, и стручно спремне људе а своја научна истраживања такође ставити у службу истих циљева, и самим тим и у службу опште науке.“⁹⁹⁵ Највише промена нове уредбе донеле су у надлежностима универзитетских тела и органа. Министар просвете је био овлашћен да потврђује избор ректора, одлуке Сената универзитета, бира декане, поставља професоре. Контрола Министарства просвете над Универзитетом је омогућена преко функције административног директора, који је био задужен да у правном погледу представља Универзитет и стара се о реду и дисциплини. У јавности је увођење ове функције представљано као потребно јер би тиме ректор, декани и професори били ослобођени административних послова како би могли да се баве искључиво науком и наставом. Овлашћења директора су била заправо већа: могао је да поништава семестре студентима, да задржава дипломе и удаљава студенте са Универзитета.⁹⁹⁶ Основном уредбом о Универзитету је гарантована аутономија науке и наставе али је то представљало само привид, праћен пропагандним говорима министра просвете Велибора Јонића у којима истицао да је Београдски универзитет добио већу аутономију него било који Универзитет у Европи.⁹⁹⁷

Реформом је потврђен принцип селекције ђака приликом уписа на факултете. Основном уредбом о Универзитету је уведено обавезно полагање пријемног испита како би се „утврдила нарочита подесност за студије на факултету“.⁹⁹⁸ Требало је примити само оне слушаоце који имају воље и способности за озбиљан рад и који показују спремност да се после завршених студија с љубављу и пожртвовано ставе у службу свог народа.⁹⁹⁹ Нови факултетски правни акти су потврдили и низ дискриминаторних мера, пре свега према Јеврејима и Циганима, којима је чланом 27 Основне уредбе о Универзитету стављена забрана да буду студенти универзитета.¹⁰⁰⁰ Друга мера је било

⁹⁹⁴ „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. 10. 1941, 1.

⁹⁹⁵ „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 2.

⁹⁹⁶ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, 113; В. Јонић, *Министар просвете говори*, 14.

⁹⁹⁷ Исто.

⁹⁹⁸ „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. 10. 1941, 4; „Двогодишњи рад на Београдском универзитету“, *Српски народ*, 24. 7. 1943, 11.

⁹⁹⁹ „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 213; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 14.

¹⁰⁰⁰ „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. 10. 1941, 4.

утврђивање *numerus clausus*-а којим су Министарству просвете и вера дата овлашћења да ограничи број студената. Општом уредбом о Универзитету, министар је могао да утврди размеру броја места за студенте и студенткиње.¹⁰⁰¹ У пракси је веома често распоред места био на штету девојака. Додатна одредба требало је да онемогући упис студентима комунистима јер је прописано да ђаци „ако су припадали покрету који поткопава темеље националне и државне или су у том смислу активни не могу се уписати“.¹⁰⁰²

Процес реформе Универзитета заокружен је крајем 1943. године доношењем уредби о факултетима којима су регулисани организација рада и извођење наставе.¹⁰⁰³ Уредбом о Филозофском факултету је као његов главни циљ прописано да „обрађивањем науке и наставом“ спрема научне раднике, наставнике и друге стручњаке. У погледу наставе уведена је подела на три одсека: Филолошко-историјски, Математичко-природњачки и Филозофско-педагошки.¹⁰⁰⁴ Даља подела је била на катедре у оквиру којих се изучавају наставни предмети. Од укупно 24 катедре на Филозофском факултету Филолошко-историјски одсек је обухватао групе за: српски језик, српску књижевност, српску историју (политичка историја српског народа у средњем веку, политичка историја српског народа у новом веку, културна историја српског народа), општу историју (историја старог века са епиграфиком, историја средњег века, историја новог века, помоћне историјске науке – палеографија и дипломатика).¹⁰⁰⁵

Наставни предмети који су изучавани у оквиру катедри су били подељени на главне и помоћне. Наставу главних предмета требало је изводити са циљем да „слушаоци стекну основна систематска знања у обиму и градиву које полагају на испиту“. Помоћни предмети могу бити обавезни или факултативни. Распоред помоћних и главних предмета по годинама студија је изведен тако да „слушалац може да стекне све потребно знање своје струке и то не само опште него и оне које налажу потребе народне заједнице“.¹⁰⁰⁶ По завршетку студија обавезно је било полагање дипломског испита,

¹⁰⁰¹ „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 16.

¹⁰⁰² „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. 10. 1941, 4; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 14, 16.

¹⁰⁰³ У саставу Универзитета у Београду било је 6 факултета: Филозофски, Медицински, Правни, Пољопривредно-шумарски, Ветеринарски и Богословски.

¹⁰⁰⁴ „Уредба о Филозофском факултету“, *Службене новине*, бр. 80, 12. 10. 1943, 5.

¹⁰⁰⁵ Исто, 6; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 4.

¹⁰⁰⁶ Исто, 9.

писмено и усмено, из главних и помоћних предмета. Студенти катедре за Српску историју су полагали прво предмете из националне историје (Политичка историја српског народа у средњем веку, Политичка историја српског народа у новом веку, Културна историја српског народа), Балкански народи и Византија, Антропогеографија српских земаља; а затим другу групу главних предмета из опште историје (Историја старог века, Историја средњег века, Историја новог века, Помоћне историјске науке, Балкански народи и ислам), Регионална антропогеографија; и на крају помоћне обавезне предмете: Словенска археологија, Латински или Грчки језик, Стари српски језик. Студенти групе за Општу историју су полагали исте главне предмете само обрнутим редоследом, прво групу предмета из опште а потом из националне историје. Разлика је постојала само у помоћним обавезним предметима: Археологија (класична, средњовековна и словенска), Преисторија и Латински језик. Општа и српска историја су полагани као обавезни предмети и на групама за Историју уметности и Археологију.¹⁰⁰⁷

Реформом Универзитета је било предвиђено увођење обавезних курсева које су студенти свих факултета слушали као допуну свог националног образовања и васпитања.¹⁰⁰⁸ Обавезна настава из националне групе предмета требало је да служи што бољем „стручном и моралном оспособљавању за рад на изграђивању националне културе у свим областима“.¹⁰⁰⁹ Уредбом о Филозофском факултету предвиђено је обавезно похађање предмета Политички и културни живот српског народа у XIX и XX веку у току прве две године студија. Испит из овог предмета је био обавезан а полаган је на крају четвртог, најкасније петог семестра. Ослобођени су били само они студенти који су у програму студија имали предвиђене курсеве из националне историје. По предлогу Сената Универзитета Министарство просвете је требало да пропише програм.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁷ „Уредба о Филозофском факултету“, *Службене новине*, бр. 80, 12. 10. 1943, 5–6.

¹⁰⁰⁸ „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 213; „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 428–429; „Српска омладина је данас сигурно и чврсто вођена“, *Српски народ*, 1. 9. 1944, 3.

¹⁰⁰⁹ „Двогодишњи рад на Београдском универзитету“, *Српски народ*, 24. 7. 1943, 11.

¹⁰¹⁰ „Уредба о Филозофском факултету“, *Службене новине*, бр. 80, 12. 10. 1943, 5; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 14; „Рад Универзитета и научни живот Београда у току прошле две године“, *Ново време*, 16. 7. 1943, 3; Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонџић, „Света кућа васколиког српског народа и храм наше националне просвете: Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, Александар Стојановић (прир.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, Филип Вишњић, Београд 2015, 246.

Као допуна редовној настави и предавањима, Општом уредбом о Универзитету за редовне студенте предвиђен је рад у оквиру завода (семинара и библиотека). У њима „слушаоци под надзором шефа катедре и осталог наставног особља врше потребна вежбања, упознају стручну литературу и упућују се у самостални рад“. На катедри за историју на Филозофском факултету током Другог светског рата радили су семинар за српску историју, византологију, семинар за општу историју средњег и новог века и семинар за класичну филологију и историју старог века.¹⁰¹¹

Важну новину у образовању будућих наставника историје представљало је оснивање Педагошког завода са вежбаоницом при Филозофском факултету. Један од основних циљева просветне реформе је био да се уклони јаз који је постојао између школе и Универзитета пре рата и да се наставни рад факултета доведе у што бољи склад са потребама осталих школа, посебно средњих и средњих стручних. Ректор Универзитета Никола Поповић је једном приликом истакао да се раније дешавало да студенти Филозофског факултета „буду постављени за наставнике гимназија да предају поједине предмете иако претходно нису добили барем основну спрему из области педагошких наука које прописују начела школског рада“.¹⁰¹² Пошто се на методику наставе није обраћала довољна пажња и будући наставници на Универзитету нису стицали довољну припрему у овој области, школи је замерано да је вербалистичка. Проблем није било могуће решити само реформом средњих школа, него и универзитетске наставе.¹⁰¹³ Како би се отклонила ова аномалија просветног система, Општом Уредбом о универзитету је предвиђено оснивање Педагошког института¹⁰¹⁴ у коме ће студенти свих факултета који желе да се по завршетку судија посвете наставничком позиву добити неопходну основу из области педагошких наука што ће им

¹⁰¹¹ „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 12. На катедрама су изучаване широко дефинисане наставне гране, док су заводи и семинари били специјализовани за појединачне предмете. „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. 10. 1941, 3.

¹⁰¹² „Препорођен Београдски универзитет“, *Српски народ*, 2. 1. 1944, 9.

¹⁰¹³ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 27.

¹⁰¹⁴ На осмом редовном састанку Просветног одбора 23. јула 1941. године расправљало се о Вишој педагошкој школи. Преовлађујуће мишљење је било да би Вишу педагошку требало укинути, с тим да се студентима омогући да заврше школовање. Уместо тога, на Филозофском факултету би била реорганизована и проширена катедра за групу педагошких предмета и у саставу педагошке катедре основан општи Педагошки институт са циљем да теоријски и практично припреми и оспособи за успешно вршење наставничког посла све оне студенте Филозофског факултета који се „мисле одати наставничком позиву“. После расправе предлог је прослеђен одбору за израду пројекта о реформи Универзитета. ДАС, Г–3, ф. 2, р. 31/1941, Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941 године до 25. септембра 1942 године; Извод о новим директивама датим на појединим седницама Просветног одбора у погледу наставе уопште као и у погледу појединих нових наставних програма односно планова у средњим, учитељским, грађанским и основним школама.

знатно олакшати наставни рад са средњошколском децом.¹⁰¹⁵ Задатак течаја је да слушаоцима да основна теоријска и практична педагошко-методичка знања и да их оспособи за вршење наставничког позива. Ближе одредбе о организацији, настави, испитима и раду на течају требало је да пропише министар просвете посебним правилником. Обавеза студената је била да учествују у раду Педагошког завода и вежбаоница најмање два семестра (између 6. и 8. семестра), једнако као што су били дужни да учествују у раду семинара из главних предмета своје студијске групе.¹⁰¹⁶

Како би обезбедило дугорочно спровођење националне културе на новим основама, Министарство просвете и вера се старало о стварању стручног подмлатка. Општа уредба о Универзитету је поред редовне наставе предвиђала и организовање посебних курсева за стручно усавршавање. Један од таквих је био курс музеологије за студенте историје, археологије, етнологије и историје уметности одржан у Београду школске 1942/1943. године.¹⁰¹⁷ Право на похађање курса остварило је укупно 63 полазника од чега 17 дипломираних студената као редовни слушаоци, 34 студента без дипломског испита који су похађали курс као ванредни слушаоци и 12 „слушалаца аматера“ који су уписани на друге студијске програме. Обука је подељена у два семестра, од којих је први трајао од 1. априла до 15. јуна 1942. године а други од 1. септембра 1942. до 15. јуна 1943. године. Предавачи су били стручњаци из области музеологије. Они су држали теоријска предавања о различитим питањима музејске струке: из праисторијске археологије на тлу Србије, класичне археологије, о теренским истраживањима, сликарству, техници ликовних и примењених уметности, о средњовековним стиловима, етнографији Србије, нумизматици и сфрагистици, народним играма, занатима, народној уметности, духовној култури. Како би се слушаоци боље упознали са радом у музеју држана су практична предавања у вези са музејским предметима, музеолошким принципима излагања уметничких предмета, уређењу музеја и музејима уопште. По завршетку семестра полагаани су колоквијуми а на крају курса завршни испити. Министарство просвете је оценило да је успех на

¹⁰¹⁵ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 429; „Препорођен Београдски универзитет“, *Српски народ*, 2. 1. 1944, 9; *Српски народ*, 1. 9. 1944, 3.

¹⁰¹⁶ „Уредба о Филозофском факултету“, *Службене новине*, бр. 80, 12. 10. 1943, 5; „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 429.

¹⁰¹⁷ Још 1920. године је постојао захтев народних музеја да се у дипломске испите унесу групе предмета потребне за спремање радника у музејима као и радника за проучавање старина. ДАС, Г–208, ф. 3.

колоквијумима био „више него врло добар“.¹⁰¹⁸ У плану је било и оснивање курса из архивистике који би касније прерастао у архивистичку школу.¹⁰¹⁹

Једно од основних начела универзитетске реформе је било завођење личне одговорности наставника и студената. То је требало постићи строжом контролом над радом студената и старањем о њиховом уредном полагању испита. Према Општој уредби о Универзитету студенти су били обавезни да се потпуно посвете изучавању своје струке да би „усавршавањем у изабраној научној грани могли одговорно и стручно вршити дужност према српској народној заједници“. „Нико неће моћи бити вечити студент већ ће на време морати да полаже испите иначе ће губити право да се зове академски грађанин.“ За студенте који се буду заиста посветили науци и школи дато је обећање просветних власти да ће бити учињено све како би им се омогућило несметано школовање.¹⁰²⁰ Ради веће контроле над студентима, предвиђени су практични радови током лета које су сви студенти морали да врше.¹⁰²¹ Остваривањем ових мера био би постигнут и практични циљ, удаљавање од интернационалних идеја и сузбијање комунистичке активности међу омладином. Веровало се да ће се тиме повратити пољуљани углед највише научне и васпитне установе: „Када буду здраве прилике студенти неће морати незадовољни стајати у рушилачки табор и наставници и универзитетска управа ће имати код њих ауторитет и уживати поштовање. Само национално исправним студентима и наставницима биће места на Београдском универзитету“.¹⁰²²

Услед ограничења која су наметали немачки органи власти, на Универзитету није било могуће одржавање редовне наставе. Током целог периода окупације водеће личности Министарства просвете у комесарској управи и Влади Милана Недића покушавали су да издејствују отварање Универзитета и почетак редовног рада јер му је у државном просветном програму и плановима изграђивања националне културе намењена значајна улога. Обновљање рада Универзитета у Београду је текло веома споро. Немачке окупационе власти поступно су додељивале одобрења при чему су предност имале техничке и пољопривредне струке што је било у складу са њиховим

¹⁰¹⁸ „Белешке: Одељење за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 218.

¹⁰¹⁹ Исто, 217.

¹⁰²⁰ *Српски народ*, 1. 9. 1943, 3; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 14; В. Јонић, *Министар просвете говори*, 16.

¹⁰²¹ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 429; *Српски народ*, 1. 9. 1943, 3.

¹⁰²² В. Јонић, *Министар просвете говори*, 16–17.

циљевима. Управни штаб војног заповедника у Србији је прво у јулу 1941. дозволио полагање дипломских испита али не на свим факултетима. Изузетак су чинили Правни и Теолошки, док је на Филозофском факултету ово одобрење важило само за Природно-математички одсек.¹⁰²³ Тек годину дана касније Министарство просвете је успело да добије одобрење да се на свим факултетима могу полагати дипломски и докторски испити што је правдано изјавама министра у штампи да је рад на Универзитету ограничен јер реорганизација протиче споро.¹⁰²⁴ Одређени број студената полагао је докторске испите по одобрењу немачких окупационих власти. Услов за приступање докторском испиту био је похађање наставе у току два семестра. Пошто редовни рад на Универзитету још увек није отпочео, тражено је да факултети буду отворени током летњих месеци како би се радило са докторандима.¹⁰²⁵ Током 1943. године Министарство просвете и вера се залагало за обнављање универзитетске наставе у скраћеном облику. Када је за то стигло одобрење окупационих власти, катедра за историју је поново била изузета јер су могућност похађања наставе добили само студенти српског, немачког, италијанског, латинског и индогерманских језика.¹⁰²⁶ У складу са тим Савет Филозофског факултета је донео одлуку да кандидати који су пре рата имали шест оверених семестара добију могућност уписа двосеместралног курса, после чега стичу право на полагање дипломског испита. Према специјалној одредби студенти германске групе то право су остваривали са четири оверена семестра, што је значило да су могли да заврше студије после свега три године.¹⁰²⁷ Током лета и јесени, у склопу припрема за скраћену наставу, интензивније су одржаване седнице Савета Филозофског факултета. На њима су доношене одлуке о многобројним студентским молбама, претресана су питања у вези са дотадашњим и предстојећим радом на факултету, а расправљало се и о начину штампања научних радова и уџбеника и Државном просветном плану.¹⁰²⁸ Филозофски факултет је распореди предавања и вежби

¹⁰²³ „Преглед рада у Одељењу за високо образовање и народну културу“, *Просветни гласник*, бр. 5–6, 1943, 214; Милан Борковић, „Школовање једног дела студената Београдског универзитета за време другог светског рата (1941–1944)“, у: Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 270–273.

¹⁰²⁴ Љ. Шкодрић, Д. Бонцић, „Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, 250.

¹⁰²⁵ М. Борковић, „Школовање једног дела студената Београдског универзитета за време другог светског рата (1941–1944)“, 270.

¹⁰²⁶ „Уредба о привременој скраћеној настави на Универзитету“, *Службене новине*, бр. 63, 10. 8. 1943, 1. Одобрење су добили Филозофски, Медицински и Пољопривредни факултет. Упркос великим очекивањима које је домаћа управа имала, на сва три факултета пријавило се укупно 75 студената, од чега на Филозофском 24.

¹⁰²⁷ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 53, Деканат Филозофског факултета–Ректору, 12. 10. 1943.

¹⁰²⁸ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 48, 11. 8. 1943; пов. бр. 53, 12. 10. 1943; 13. 12. 1943.

достављао студентима а испити су заказани за октобар и новембар. Према сачуваном извештају из октобра 1943. године рад на скраћеном течају се одвијао редовно.¹⁰²⁹

Пошто није имала одобрење за извођење наставе, рад катедре за историју Филозофског факултета у Београду у периоду од 1942. до 1944. године свео се на обављање научне активности.¹⁰³⁰ Ректор Никола Поповић је у једном свом говору поводом две године рада детаљно изнео наставне и научне активности на Универзитету. Оцењено је да се научни рад одвија интензивније у односу на наставни. Том приликом је истакао да се захваљујући толеранцији Немаца, на Универзитету научни рад одвија уз велике материјалне тешкоће и да се обрађују теме значајне за српску и немачку науку, што је требало да допринесе културном зближавању два народа.¹⁰³¹ То је требало да има пропагандни ефекат и да се у јавности остави утисак како наставници Универзитета пружају подршку реформним плановима министарства просвете и Владе Милана Недића. О научном раду на Универзитету за време окупације сведоче бројни полумесечни и месечни извештаји које су факултети (али и сва надлештва и установе под Министарством просвете) били у обавези да доставе, како би потом били прослеђени надлежним органима окупационих власти. Научни рад катедре за историју се одвијао у оквиру Семинара за стари век, Византологију, Семинара за српску историју и Општу историју. Рад се одвијао отежано уз бројне проблеме и обуставе нарочито током зимских месеци због ниских температура и недостатка грејања, непостојања основних услова за рад, пре свега адекватног простора и оскудице у литератури.

Према сачуваним извештајима управник Семинара за историју старог века доцент Растислав Марић се највише бавио превођењем а настављао је рад на прикупљању грађе и завршавао започете студије из културне и политичке историје старог века. Радио је на преводу Херодотовог дела, припремао за штампу превод и коментар за Аристотелов Атински устав, припремио је обимну студију о „траговима“ грчких историчара у делима Константина Филозофа и коментар за превод приповетке о Амору и Психи. Поред тога, Р. Марић је прикупљао материјал за уџбеник из историје старог века и био заузет као члан за полагање испита из опште историје и латинског језика.¹⁰³² Управник Византолошког семинара, Георгије Острогорски радио је на

¹⁰²⁹ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 53, Деканат Филозофског факултета–Ректору, 12.10.1943.

¹⁰³⁰ ДАС, Г–208, ф. 24–25.

¹⁰³¹ „Двогодишњи рад на Београдском универзитету“, *Српски народ*, 24. 7. 1943, 11.

¹⁰³² ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр 32, 13. 4. 1943; пов. бр 48, 11. 8. 1943; пов. бр 53, 11. 8. 1943; пов. бр. 53, 12. 10. 1943; 9. 12. 1943.

допунама *Историје Византије* на основу најновијих истраживања и објављених критика о његовој књизи у часописима, као и на културној историји Византије, док је нови асистент М. Марковић проучавао политичку историју Византијског царства.¹⁰³³

Извештаји о раду Семинара за српску историју не пружају много података. Током зимских месеци рад семинара је био ограничен на „најпрече“ потребе а научни радови су писани код куће. Чак је и током летњих месеци долазило до обуставе рада. Разлог слабијој активности у Семинару за српску историју могла би се приписати томе што је управник Никола Радојчић био највише ангажован на писању реферата за пројекат Српског културног плана. У малобројним сачуваним извештајима је писало да се Н. Радојчић бавио проучавањем „крунисањем краљева на истоку и западу“ а асистент Јеремија Митровић је сакупљао грађу за рад о Карађорђевој Србији. У мају и августу 1943. одвијао се рад на ревизији књига семинарске библиотеке.¹⁰³⁴

Судећи по сачуваним извештајима најинтензивнија научна активност одвијала се у Семинару за општу историју. Поред осталог извршена је примопредаја дужности у Одељењу за историју новог века. Дотадашњи вршилац дужности управника Драгослав Страњаковић предао је кључеве Семинара новом управнику Мити Костићу о чему је предат записник Деканату. Током августа 1943. рађено је на сређивању библиотеке која је била редовно отворена и приступачна научницима Универзитета и кандидатима за професорске испите. И током зимских месеци, иако ограничено, рад је настављен. У децембру је забележено да је семинар посетио већи број научних радника ради научног консултовања или прегледа стручне литературе. Особље семинара је било стално на дужности. Драгослав Страњаковић је прикупљао материјал за обимније студије о Србима у Хрватској, националној политици Србије у XIX веку, Илији Гарашанину као државнику и политичару. Асистент Јеремија Митровић је сређивао библиотеку одељења за општу историју новог века и сакупљао библиографију за научне радове, док је Иван Божић сређивао библиотеку за општу историју средњег века и помоћне историјске науке и сакупљао факсимиле за изучавање средњовековне латинске палеографије. Нови управник семинара Мита Костић и даље је обављао послове на најављеним научним

¹⁰³³ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 32, 13. 4. 1943; Универзитет у Београду, Семинар за Византологију, бр. 179, 9. 12. 1943.

¹⁰³⁴ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 2, 13. 1. 1943; пов. бр. 32, 13. 4. 1943; 8. 5. 1943; пов. 48, 11. 8. 1943; 4. 12. 1943.

радовима а осим тога прегледао је школске уџбенике за историју које му је упутио Главни просветни савет.¹⁰³⁵

У условима рата и окупације земље положај у коме су се универзитетски наставници налазили био је изузетно тежак. Домаћа управа је разним притисцима покушавала да задобије њихову подршку у плановима на изграђивању културе и просвете на новим основама а сви који су одбили сарадњу су сурово кажњавани. Један од захтева био је да потпишу *Апел српском народу* – антикомунистички проглас комесарске владе у коме позива српски народ на ред и мир, послушност према окупатору и тражи подршку у борби против устанка 1941. године. На списку оних који су потписали *Апел* налазиле су се бројне личности јавног и културног живота, универзитетски професори, међу којима су били наставници катедре за Историју Виктор Новак, Душан Поповић, Растислав Марић.¹⁰³⁶ Пошто се испоставило да је ово био неуспео покушај да се изврши притисак на устанике, вршена су масовна хапшења. Према једном списку запослених на Филозофском факултету из 1941. године скоро половина запослених на катедри за Историју нашла се у заробљеништву. Као одсутни су наведени: редовни професори Владимир Ђоровић и Васиљ Поповић. Од ванредних професора одсутан је био Васа Чубриловић, док је поред имена Михаила Динића писало „у ропству“. У заробљеништву су се налазили асистенти Иван Сечански и Миодраг Пурковић (са Филозофског факултета у Скопљу). Катедри за историју су на располагању остали само: редовни професори Душан Поповић, Веселин Чајкановић и Виктор Новак¹⁰³⁷, ванредни професор Мита Костић, доцент Растислав Марић и асистент Иван Божић, као и асистент Јеремија Митровић (додељен на рад са Филозофског факултета у Скопљу).¹⁰³⁸ Хапшења су кулминирала у ноћи између 4. и 5. новембра 1941. када су бројни универзитетски професори одведени у логор на Бањици. Заточени професори су држали предавања у логору: Никола Вулић „О узроку величине и пада римске

¹⁰³⁵ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 2, 13. 1. 1943; 9. 5. 1943; пов. 48, 11. 8. 1943; пов. 58, 12. 12. 1943, 8. 12. 1943, 9. 12. 1943.

¹⁰³⁶ Међу потписницима су били бројни директори средњих и основних школа, професори, учитељи, истакнути педагошки радници, међу којима и др Милорад Ванлић, професор Више педагошке школе, школски надзорник Ристо Ракочевећ, Тодор Лилић и други. *Ново време*, 13. 8. 1941, 1, 3; 14. 8. 1941, 3.

¹⁰³⁷ Виктор Новак је накнадно одведен у логор на Бањици. О судбини наставника Београдског универзитета за време Другог светског рата видети: Dragomir Bondžić, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat“, *Intelektualci i rat 1939.–1947: Zbornik radova s naučnog skupa Desničini susreti 2011* (ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina), Filozofski fakultet, Zagreb 2012, 275–284.

¹⁰³⁸ Према сачуваном списку Филозофски факултет је имао 109 запослених. На посао се није јавило њих 22. Од тога броја 9 се налазило „у ропству“, одсутних је било 4, један је интерниран док се 8 налазило у заробљеништву. ДАС, Г–208, ф. 25, 1941. На основу спискова који се чувају у Министарству просвете видљиво је да се тај број одсутних наставника даље повећавао. ДАС, Г–3, ф. 2, 18/1941, 11/1941.

империје“, Виктор Новак „Глагољица кроз хиљаду година“ и „Митос о азбуци“, Васо Чубриловић „Ускоци“, „Кнежевска и племенска самоуправа код Срба“, чак је и књижевник Вељко Петровић одржао неколико предавања на историјске теме „Прилике у нашим крајевима пре Велике сеобе Срба“ и „Политички значај Сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем“.¹⁰³⁹

Положај универзитетских професора био је несигуран и због кадровске политике домаћих просветних власти. Прво је Општом уредбом о Универзитету ограничен број редовних професора (којих је могло бити дупло мање у односу на број катедри на одређеном факултету), а затим су истом уредбом, наставници „стављени на расположење“. То је значило да су упражњена сва наставничка места а Министарство просвете је добило овлашћење да постави прве професоре реорганизованог Универзитета.¹⁰⁴⁰ Постављање нових професора је потрајало више од годину дана. Приликом избора јавиле су се бројне тешкоће и примећене су бројне неправилности настале услед занемаривања академског и стручног постигнућа, наспрам политичке подобности кандидата. Поред Министарства просвете и вера у избору професора учествовао је и изванредни комесар за персоналне послове Танасије Динић који се старао о националној и идеолошкој подобности кандидата. Као последња инстанца, избор су потврђивали надлежни органи окупационог апарата.¹⁰⁴¹ Познат је случај ометања избора професора Георгија Острогорског (због Јеврејског порекла) и Драгослава Страњаковића који је као сарадник Српског културног клуба изазивао сумњу да је масон и антигермански оријентисан. По овим случајевима морало је да интервенише Министарство просвете и вера јер је избор професора реметио планове за реорганизацију и обнову рада Филозофског факултета.¹⁰⁴² У фебруару 1943. у дневном листу *Ново време* су објављена имена новопостављених наставника и асистената. На катедри за историју за редовне професоре постављени су др Мита Костић и др Грегор Чремошник, за доцента Растислав Марић, и тројица асистената: Момчило Жеравчић, Миодраг Пурковић и Иван Божић.¹⁰⁴³ Према једном списку из 1943. види се да је у том

¹⁰³⁹ Сима Беговић, „Професори и академици у логору на Бањици“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 245–258.

¹⁰⁴⁰ „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942, 10; „Рад Универзитета и научни живот Београда у току прошле две године“, *Ново време*, 16. 7. 1943, 3.

¹⁰⁴¹ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера*, 122.

¹⁰⁴² А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 244.

¹⁰⁴³ „Постављени професори Филозофског и Медицинског факултета“, *Ново време*, 10. 2. 1943, 3; „Одлука о преузимању и постављању наставног особља Универзитета“, „Постављени асистенти на Универзитету“, *Ново време*, 13. 2. 1943, 3.

тренутку радило 10 запослених на катедри за историју: Веселин Чајкановић, Никола Радојчић, Мита Костић, Душан Поповић и Грегор Чremoшник са универзитета у Скопљу (редовни професори); Драгослав Страњаковић и Георгије Острогорски (ванредни професори); доцент Растислав Марић и асистенти Иван Божић и Јеремија Митровић.¹⁰⁴⁴ Наставници који су наставили рад на реорганизованом Универзитету добили су бројна нова задужења. Поред научног и наставног рада њима је приписивана васпитна одговорност за студенте. Доценти и асистенти су били задужени за групе студената о чијем развоју и напретку је требало да се старају. Имали су обавезу да помажу Министарству просвете у методичком усавршавању средњошколских наставника као и да дају стручне савете за питања која им упути Главни просветни савет.¹⁰⁴⁵

Поједини професори Универзитета су били ангажовани при Министарству просвете и вера на изради Српског културног плана.¹⁰⁴⁶ Полазећи од критике науке међуратног периода због занемаривања истраживачких проблема који би могли бити од значаја за народни живот, један од циљева пројекта је био изграђивање „националне науке“. Национална наука, како ју је дефинисао помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић у документу *Полазне тачке за Државни просветни план у оквиру Српског цивилног плана*, у свим областима духовног стваралаштва, уметности, књижевности, науци и просвети узима „српску земљу као поље истраживања“.¹⁰⁴⁷ У том смислу је у Српском културном плану предвиђено подстицање развоја научних дисциплина које су значајне за очување народне традиције и изграђивање националног идентитета, међу њима и историје. Овакав развој науке би се, према речима помоћника министра просвете, одразио и на наставни процес и допринео остваривању практичних циљева: „Све ово чување споменика и трагање наше прошлости и истраживање наше земље треба да има последице за васпитање народа и омладине“.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Министарство просвете је тражило од Директората да се изврши преглед запослених који су рођени 1908–1911. г. ради регрутовања за обавезан рад. У прилогу списка наставног и помоћног наставног особља, Деканат Филозофског факултета је Ректорату доставио молбу за посредовање код надлежних органа власти да се са списка запослених који траже изузму сви наставници катедре за историју. Као разлог за ову молбу наводе да је особље факултета приликом реорганизације универзитета сведено на минимум који је неопходан за рад. ДАС, Г–208, пов. бр. 12, 9. 4. 1943; пов. бр. 33, 16. 4. 1943.

¹⁰⁴⁵ В. Јонић, *Министар просвете говори*, 16; „Говор министра просвете и вера приликом отварања Београдског универзитета“, *Просветни гласник*, бр. 2, 1944, 68.

¹⁰⁴⁶ На седници 5. марта 1943. универзитетски Сенат је „у потпуности“ усвојио идеју о изради просветног плана и обавестио Министарство просвете да се налази у фази израде. ДАС, Г–3, ф. 14, пов. бр. 56/43.

¹⁰⁴⁷ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 137.

¹⁰⁴⁸ „Путеви српског самосналажења: Расматрања уз српски цивилни план (говор помоћника министра просвете и вера Влад. Велмар-Јанковића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 408.

Задатак универзитетских професора је био дефинисање проблема српског народног живота и осмишљавање пројектних решења о чему су подносили писмене извештаје Министарству просвете и вера. Сачувани су бројни извештаји у којима најеминентнији стручњаци описују стање у појединим научним дисциплинама и дају предлоге о правцима њиховог развоја. Последично је томе требало прилагодити и наставу на свим образовним нивоима. Један од најангажованијих сарадника на Српском културном плану међу историчарима био је професор Никола Радојчић, који је саставио највећи број извештаја за своју катедру а био је и члан матичног одобра за израду плана у целини.¹⁰⁴⁹ Поред њега као сарадници су били ангажовани и професори Душан Поповић, Драгослав Страњаковић, Растислав Марић, а сарадња је остварена и са професорима Правног и Теолошког факултета.

Никола Радојчић је у својим бројним рефератима изнео оновремено схватање националне науке и указао на место и значај историје, посебно националне, у њој. Наука се заснива на „народним способностима, склоностима, традицији и идеалима“, док се од страних утицаја могу прихватити „једино оне методе рада које се могу прилагодити народном карактеру“ као и „богата искуства старијих народа“. Успешни планови за напредак у науци морају да имају чврст ослонац у прошлости.¹⁰⁵⁰ У оквиру националне науке историји српског народа приписује изузетан значај јер представља „ослонац националне свести и залог националне будућности“.¹⁰⁵¹ Критикује историографију међуратног периода због уплива политичких и партијских мотива у научни процес, „завођења“ јавног мишљења, фалсификовања историјских чињеница и последично, ометања научног развоја. Као један од кључних проблема српске историографије издваја оквир у који је смештан историјски развитак српског народа. Како би се пронашло научно оправдање у прошлости, историја Југословена је „на штету српске историје“ истицала периоде и теме за које се веровало да су претходили југословенском уједињењу.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ ДАС, Г-3, ф. 2, 32/1942; А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 73.

¹⁰⁵⁰ ДАС, Г-3, ф. 16, 80/43, др Никола Радојчић, редовни проф. Универзитета, О националној науци; А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 481. Професор Никола Радојчић је написао велики број реферата на различите теме: Национална наука, Досадашња схватања српске историје, Задачи српске историографије, Језик и историја књижевности, Балканистика, Централни каталог Београдског универзитета, Упоредна историја књижевности са теоријом књижевности, Византологија, Неофилолошке катедре. ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића.

¹⁰⁵¹ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 485.

¹⁰⁵² Као пример наводи следеће теме: борбе Људевита Посавског са Францима, Српско-хрватски односи у доба Симеона, напори Твртка I да уједини српске, хрватске и босанске земље, учешће бившег хрватског бана у Косовској бици, заједничка борба против Турака под аустријским вођством, настојања модерних

Изразио је забринутост због стања истражености националне историје, нарочито ранијих периода. Овде мисли на антички период на тлу Србије, за шта као главну препреку наводи недовољно познавање класичних језика. Ситуација са периодима „новије историје“ је утолико повољнија што постоји већи број истраживача и интензивније обављање архивских истраживања. Много више пажње је требало посветити развоју опште историје која је занемарена, јер су се универзитетски професори истраживачки углавном бавили националном историјом. Према речима професора Н. Радојчића само се неколицина научних радника која је поседовала шира знања бавила историјом класичних и суседних народа, са изузетком историје Византије. Проблем је био у томе што су оваква истраживања остала спорадична и односила се само на народе са којима је српски народ долазио у додир и утицао на његов развитак (Мађари, Турци, Румуни).¹⁰⁵³

Као решење за наведене проблеме, Н. Радојчић сматра да би из ранијих искустава требало одабрати све што је „за науку важно и народ корисно“ и задатке српске историографије вратити на старе традиције.¹⁰⁵⁴ Узимајући у обзир садржај, правце и теме српског историјског живота, мора се пре свега посветити посебна пажња „тачком“ схватању српске историје. Позивајући се на различита тумачења националне историје,¹⁰⁵⁵ изводи закључак да је једино исправно научно схватање историје српског народа њено посматрање као развоја „једне народне целине, која од многодржавља тежи остварењу народног јединства, у једној државној целини која би зајамчила несметани складан народни развитак“. Н. Радојчић такође истиче да би историчари морали „располагати са много више знања из методологије, страних језика и опште историје, и знати „несравњено више из суседних научних области него што је то данас случај“.¹⁰⁵⁶

политичара и научењака од почетка XIX века. ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића.

¹⁰⁵³ ДАС, Г-3, ф. 10, р. 12/1942, Табеларни преглед одговора на извесна питања која се односе на данашње стање и потребе појединих области српске науке; А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 458–459.

¹⁰⁵⁴ Исто, 485.

¹⁰⁵⁵ Приликом образлагања свог закључка позива се на историчаре: Мавра Орбина (*Царство Словена*, 1601) и његово схватање историје српског народа као дела словенске и јужнословенске историје у којима издваја историју Рашке као средиште и врхунац јужнословенског развитака; грофа Ђорђа Бранковића (*Хронике*, крај XVII и почетак XVIII века) који развитак српског народа посматра као део опште европске историје; Јована Рајића (*Историја Срба 1794–1795*) који историју српског народа посматра као део историје Словена посебно Јужних али је он више нагласио народе као носиоце историјског развитака; Леополда Ранкеа који српски народ описује као „протагонисте у борби запада против заосталог истока“. ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића.

¹⁰⁵⁶ Исто.

У оквиру духовног сектора у Српском културном плану у циљу унапређења историјске науке, планирано је оснивање Центра за истраживање српске историје са главним задатком планског истраживања српске прошлости, издавања часописа, зборника историјских извора и историографских дела.¹⁰⁵⁷ Као приоритетан задатак српске историографије издвојено је сакупљање, критичко приређивање и објављивање историјских извора. Постојала је потреба за објављивањем Номоканона/Крмчије Светог Саве, Душановог законика, српских привилегија у прошлости (аустријске, мађарске, млетачке, влашке, ердељске), извора за историју српске цркве, правне грађе из Црне Горе од XV до XVIII века, Которског статута, исправа писаних ћирилицом из српског приморја, турских фермана од XV до XIII века.¹⁰⁵⁸

Предвиђено је и објављивање капиталних дела српске историографије од националног и културног значаја, превасходно Историје српског народа, Историје српске цркве и Биографије Светог Саве. Н. Радојчић је сматрао да „Историја српског народа мора бити израђена на чврстој научној основи, мора обухватати све гране народног и државног развика и мора бити прожета добронамерношћу према српском народу. /.../ Да се српском народу омогући што тачније и што дубље уживљавање у његову прошлост.“¹⁰⁵⁹ Рад на објављивању би био поверен групи аутора а научни резултати је требало да буду представљени на три начина „научно“ (у публикацији која садржи обиман научни апарат, попут књиге књига *Историја Срба* Константина Јиречека), „репрезентативно“ (књига не садржи обавезно научни апарат али зато обилује илустрацијама, географским и историјским картама и генеалогским таблицама, попут *Историје Хрвата* Вјекослава Клаића или *Историје Мађара* објављене поводом обележавања хиљаду година мађарске државности) и „популарно“ (писана јасним и широким слојевима разумљивим језиком и богато илустрована попут дела С. Л. Лазића).¹⁰⁶⁰ Како би историчарима научни рад био олакшан, низ пројеката се односио на

¹⁰⁵⁷ Установа би била самостална али би остваривала сарадњу са Универзитетом и Академијом наука. Истраживачки рад би требало да се одвија претежно на Универзитету а издавачки, нарочито капитална издања, у Академији наука, док би се спорна питања најуспешније решавала у публикацијама института и научним часописима. На челу Центра је требало да буде професор Никола Радојчић. ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића. Планирано је оснивање Центра за испитивање српских земаља у преисторијско и класично доба и Археолошког института. А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 295–298, 251–252.

¹⁰⁵⁸ Исто, 280–291; Детаљније о развоју српске историографије у Српском културном плану видети: Александар Стојановић, „Историја и историографија у српском цивилном/културном плану“, *Токови историје*, 2, *Институт за новију историју Србије*, Београд 2012, 112–134.

¹⁰⁵⁹ ДАС, Г-3, ф. 16, бр. 94, Елаборат о српској историји др Николе Радојчића, 14. 6. 1943.

¹⁰⁶⁰ Реферат су потписали Никола Радојчић, Душан Ј. Поповић и Драгослав Страњаковић.

состављање библиографија за поједине гране националне науке, старих српских рукописа, старих српских штампаних књига, као и обједињавању библиотечких информативних средстава у један централни каталог.¹⁰⁶¹ Професор Н. Радојчић је такође предлагао да се на Универзитету настави изучавање опште историје и да се прошири на велике културне народе, с посебним освртом на грчки и римски културни развитак.¹⁰⁶² Планирана је била израда једне опште историје а међу темама које је у српској историографији требало истражити наведени су: прошлост српских земаља у преисторијско и класично доба, односи Византије и Срба (изучавање односа римске курије и Срба, Османлија и Срба, Словена и Срба), требало је научно објаснити однос Германа и држава на Апенинском полуострву и Срба, као и односа Срба и суседних земаља и Цариградске патријаршије, а планирано је изучавање рада Бугарског егзархата.¹⁰⁶³ Сачувани су реферати Николе Радојчића у којима износи своје виђење о потреби даљег подстицања и развијања балканистике а посебно византологије као интердисциплинарних студија (историје, језика и књижевности, уметности, географије, етнологије).¹⁰⁶⁴ Никола Радојчић је сматрао да византологију треба изучавати на широкој основи, према схватању њеног утемељивача, немачког научника Карла Крумбахера, и уз историју Византије, посебно културне, изучавати и новогрчку филологију.¹⁰⁶⁵ У једном од извештаја дати су предлози историчара којима би било поверено старање о развоју појединих дисциплина.¹⁰⁶⁶

ДАС, Г-3, ф. 16, бр. 94, Елаборат о српској историји др Николе Радојчића, 14. 6. 1943; А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 267–271, 299, 305–308,

¹⁰⁶¹ Исто, 248–251, 260–266. Виктор Новак је био део комисије Филозофског факултета која је радила на обједињавању централног каталога Београдског универзитета. ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића.

¹⁰⁶² А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 458–459; ДАС, Г-3, ф. 10, р. 12/1942, Табеларни преглед одговора на извесна питања која се односе на данашње стање и потребе појединих области српске науке.

¹⁰⁶³ А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, 122–124; „Путеви српског самосналажења: Расматрања уз српски цивилни план (говор помоћника министра просвете и вера Влад. Велмар-Јанковића), *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 407, 409.

¹⁰⁶⁴ Византологији је као научној дисциплини придаван велики значај за развој „националне науке“ с обзиром да се сматрало да је „средњовековна немањика држава и њена култура, по ступњу равна култури западних земаља, била основана на византијској подлози“. Други разлог је био тај што оновремена византологија изучава историју, књижевност и културу земаља које су припадале византијском културном кругу, коме је припадала и средњовековна српска држава династије Немањика. „Византологија“, *Српски народ*, 13. 3. 1943, 12.

¹⁰⁶⁵ ДАС, Г-3, ф. 14, р. 293/1943, Резимеи појединих реферата др Николе Радојчића.

Угледање на немачку византологију представљано је као вид културних веза српског и немачког народа, чему је тежила званична идеологија.

¹⁰⁶⁶ Општа историја: Н. Вулић, Р. Марић (стари век); Ј. Радонић, М. Динић, Т. Чремошник (средњи век); М. Костић, В. Чубриловић (нови век). Национална историја: Н. Радојчић, Ђ. Радојчић, М. Пурковић (средњи век); Т. Јакшић, А. Ивић, Д. Пантелић, Д. Поповић, Д. Страњаковић, Д. Вуксан, П. Поповић, Ј. Тошковић, Р. Перовић, К. Милутновић (нови век).

Како би се обезбедио дугорочан развитак историјске науке на основама постављеним у Српском културном плану, требало је обратити нарочиту пажњу на изграђивање научног подмлатка, историчара који би били боље обучени у класичним и светским језицима (посебно турском) и помоћним историјским наукама.¹⁰⁶⁷ Н. Радојчић је у једном од својих реферата истакао улогу наставника у том процесу, не само на Универзитету, него и много раније у основној и средњој школи. „Старање о формирању научнога подмлатка треба што раније почети – већ од основне школе. Тамо треба да почне одабирање по склоностима и размештање по способностима. Ја говорим овде само о своме предмету, па зато морам ово истаћи: Учитељ, добар наставник, треба да разбуди код деце љубав за српску прошлост и да је, према дечијем узрасту, задовољи. При томе ће лако спазити који се ђаци особито истичу својом љубављу према историји и који показују способности да је добро памте и спретно разлажу. Од деце се више не може захтевати. Ако су такви ђаци сиромашни, а од честитих родитеља и неоптерећени никаквим породичним злом, треба им омогућити полазак средње школе. Ту су задаци наставника виши и пунији одговорности, нарочито према даровитим ђацима. Нипошто не смем тврдити да се сви историчари одлучују за студиј историје понесени љубављу својих наставника према народној прошлости, али нема сумње да такви случајеви нису усамљени. Распаљену љубав ђака према српској прошлости треба стрпљиво подзиђивати темељним знањем историје, географије и језика и разумно је водити, како се даровит ђак не би заглибио у задацима којима није дорастао и тако залутао или се обесхрабрио. На Универзитету је најпречи задатак професора да у семинару што тачније упозна способности и склоности својих ђака и да их, према израђеном Српском културном плану, с много спретности упућује на најпрече задатке; не, дакле, да им их намеће, него да им их ослади, да их зарази љубављу према њима. Што год може учинити за напредак својих ђака, то не сме пропустити, а што не може – или због свога незнања или због оскудице научних средстава – то нека препусти усавршавању ђака на страни. О тима студентима морају и он сам и држава водити рачуна. Нипошто их се не сме препустити случају, најбоље је слати их у одређени завод познатом професору, па се о

¹⁰⁶⁷ ДАС, Г-3, ф. 10, р. 12/1942, Табеларни преглед одговора на извесна питања која се односе на данашње стање и потребе појединих области српске науке (проф. Милорад Симић, инв. Бр. 18, „Анализа реферата о стању појединих области српске науке“).

Према новој уредби о универзитету шефови катедри су били дужни да воде рачуна о томе „да себи одгаје наследнике“. „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, бр. 11–12, 1943, 429.

њима редовно распитивати и саветима и храбрењем деловати на њих за читаво време бављења на страни. /.../¹⁰⁶⁸

Крајем 1943. учињени су додатни напори за обнављање редовне наставе на Универзитету, да би у децембру од Војног заповедника у Србији стигло одобрење за рад Филозофском, Медицинском, Пољопривредном и Техничком факултету уз посебну напомену да се „избор студената и тема саобрази захтевима ратног времена“.¹⁰⁶⁹ Реорганизовани Универзитет је отворен 10. јануара 1944. године. Свечаност која је тим поводом уприличена изазвала је велику пажњу штампе. Новине су писале да је то „најзначајнији датум у послератном просветном животу српског народа“ и догађај „од великог значаја по даљи живот и развој српског народа“.¹⁰⁷⁰ Низале су се изјаве захвалности ректора и министра просвете немачком окупатору. *Ново време* пренело је писање штампе у Берлину која је отварање Универзитета у Београду посматрала као један од видних ознака културне аутономије коју Немачки Рајх жели да омогући српском народу.¹⁰⁷¹ Био је то још један пропагандни покушај да се нагласи значај сарадње са окупатором. Министар просвете је у говорима поводом обнављања рада Универзитета као најважније тековине реформе навео слободу научног рада, дужности и одговорност наставника и студената, усклађеност наставе са државним и народним потребама и чвршћу повезаност свих нивоа образовања.

Просветне и универзитетске власти су придале велики значај обнављању рада Универзитета. После свечаног отварања, на Филозофском факултету вршене су темељне припреме за почетак редовне наставе. Из извештаја управника завода и семинара примећује се да је рад у њима сведен на најмању меру тј. обављање редовних и текућих послова пошто је нормалан рад немогућ због незагревања просторија. Наставно и помоћно наставно особље већином ради код куће а административни послови се обављају у Деканату факултета, јединој просторији у којој се ложи. Сређују се статистички подаци о броју пријављених кандидата и достављају се Директору.¹⁰⁷² Савет факултета је одржао више седница и конференција на којима су припремани

¹⁰⁶⁸ А. Стојановић, *Српски цивилилни/културни план Владе Милана Недића*, 488.

¹⁰⁶⁹ Љ. Шкодрић, Д. Бонцић, „Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, 251.

¹⁰⁷⁰ *Српски народ*, 1. 9. 1944, 3; „Препорођен Београдски универзитет“, *Српски народ*, 22. 1. 1944, 9; „Говор Министра просвете приликом отварања Београдског универзитета“, *Просветни гласник*, бр. 2, 1944, 65.

¹⁰⁷¹ Исто; „Немачка штампа о отварању Београдског универзитета“, *Ново време*, 19. 1. 1944, 1; „Отворен Београдски универзитет“, *Ново време*, 15. 1. 1944; „Свечано отворен Београдски универзитет“, *Ново време*, 11. 1. 1944, 1.

¹⁰⁷² ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 3, 12. 2. 1944.

програми за пријемне испите за ученике који су се пријавили за упис на факултет и одређене су комисије задужене за њихово спровођење.¹⁰⁷³

Почетком 1944. године, према раније прихваћеном принципу контролисаног уписа на факултет, у Сенату Универзитета, Министарству просвете и Главном просветном савету интензивно је рађено на утврђивању *numerus clausus*-а. Узети су у обзир извештаји министарстава и установа о потребама кадрова у оквиру појединих струка. За Филозофски факултет кључне су биле процене Одељења за средње образовање о томе да је у Србији постојала потреба за професорима књижевности, историје, класичних и германских језика. У јануару 1944. године одржана је седница којој су присуствовали ректор, декани и административни директор како би се размотрила могућност уписа што већег броја студената на Универзитет. Сенат је изнео захтев да се приликом утврђивања броја студената води рачуна о броју запослених „како се не би ишло на штету наставе“.¹⁰⁷⁴ Министарство просвете је у јануару 1944. на предлог универзитетског Сената и по саслушању радног одбора за високо образовање и народну културу Главног просветног савета „водећи рачуна о потребама српске народне заједнице и о могућностима за студирање“ донело одлуку о броју места за упис нових студената у летњи семестар 1943/1944. године. Филозофски факултет је добио одобрење за упис 550 нових студената.¹⁰⁷⁵ Од тога је 25 места било предвиђено за студенте историје.¹⁰⁷⁶ Према информативној пријави за упис на факултет на студијску групу за историју је био пријављен свега 21 кандидат, што је мање од броја предвиђених места.¹⁰⁷⁷

Приликом уписа на факултет нови студенти су полагали пријемни испит на коме је тражено „једно солидно знање у предвиђеном обиму“.¹⁰⁷⁸ Пријемни се састојао из два

¹⁰⁷³ ДАС, Г–208, ф. 25, пов. бр. 4, 4. 3. 1944.

¹⁰⁷⁴ ДАС, Г–3, ф. 22, 23, С. бр. 416, 18. 2. 1944.

¹⁰⁷⁵ Од укупног броја предвиђено је 350 места за студенте и 200 за студенткиње.

¹⁰⁷⁶ Број места по студијским групама био је распоређен на следећи начин: српски језик 30, историја 25, историја уметности 10, балканистика 10, оријенталистика 5, општа и индогерманска лингвистика 5, класични језици 15. У којој мери је идеолошки уплив имао утицај на број одобрених места најречитије показује пример да је за студије германских језика предвиђено 90 места, док је за словенске језике предвиђено несразмерно мање, свега 10.

¹⁰⁷⁷ ДАС, Г–3, ф. 22–23, С. бр. 148, 15. јануар 1944. Број од 550 студената (350 студената и 200 студенткиња) је потврђен на седници у априлу 1944. године. Седницом радног одбора за високо образовање је председавао начелник одељења Радосав Марковић а присутни су били Милош Тривунац, инж. Ненад Ланцош, Михаило Градојевић и инж. Драгољуб Милановић. У закључку са седнице је наведено да је при одређивању *numerus clausus*-а водило рачуна о материјалним и наставним околностима на универзитету, узете су у обзир „данашње и сутрашње“ потребе у универзитетски образовним људима. ДАС, Г–3, ф. 22–23, 898/44.

¹⁰⁷⁸ „Редовна настава на Универзитету почиње после пријемних испита“, *Ново време*, 27. 2. 1944, 3.

дела, општег и посебног. Општи део је обухватао писмени испит на основу кога је требало оценити „општу писменост и логичност расуђивања кандидата“ и усмени испит из једног страног језика који се учи у средњим школама (немачки, енглески, француски, италијански, руски). На посебном делу пријемног испита кандидати су полагали групу предмета које су одређене према научним дисциплинама које се изучавају на катедрама Филозофског факултета у обиму који одговара гимназијском градиву. На пријемном испиту из историје полагала се историја српског народа и грчки или латински језик.¹⁰⁷⁹ Министарство просвете је на Коларчевом универзитету организовало припремни курс за полагање пријемног испита на коме су кандидати имали прилику да под руководством најискуснијих научника и стручњака систематски обраде и обнове целокупно гимназијско градиво. Припремна настава је требало да траје месец дана по два сата дневно.¹⁰⁸⁰

Ток рата 1944. године прекинуо је све планове о отпочињању редовног рада на Универзитету у Београду. Прво су у априлу обустављене припреме за обнављање наставе и упис нових студената због савезничког бомбардовања, да би током лета напредовањем совјетских и партизанских јединица и приближавањем краја окупације били онемогућени сви планови домаће администрације о „диригованом Универзитету“. По ослобођењу Београда, у октобру 1944. године на Универзитету ће почети нови „период обнове“ који ће предводити нове револуционарне комунистичке власти.

¹⁰⁷⁹ Исто; „Велики број нових студената Београдског универзитета. Пријемни испит на појединим факултетима“, *Ново време*, 1. и 2. јануар 1944, 5.

¹⁰⁸⁰ „Припремни течај за пријемни испит на Универзитет“, *Ново време*, 25. 2. 1944, 3.

3.7 Просветна активност Народноослободилачког покрета

После пораза у Априлском рату, поделе и окупације Југославије од стране Немачке и њених савезника, у Србији се формирају два покрета отпора, народноослободилачки и ројалистички, који су првобитно деловали заједно а потом су дошли у сукоб који ће се претворити у грађански рат. Оба покрета отпора прокламовала су за свој циљ обнову државе али на другачијим политичким, националним, идејним и друштвеним основама. Снага партизанског покрета предвођеног Комунистичком партијом Југославије је расла и временом је постао значајан оружани и политички чинилац. Пред крај Другог светског рата комунистички покрет отпора је добио међународну подршку и признање револуционарне промене власти. Идеолошке претпоставке за изграђивање новог друштва и нове државне организације створене су за време рата. На обликовање нове државне идеологије утицали су бројни фактори: ослободилачки рат и борба против окупатора и фашизма, обнова државе на бази договора пет равноправних народа и стварање социјалистичког друштвеног поретка. На тим начелима ће бити редефинисана југословенска идеја под називом „партизанско југословенство“. На тим основама је већ у току рата започело изграђивање државе на новим темељима јер је Народноослободилачки покрет стварао нову комунистичку власт на ослобођеним територијама. Програмски циљеви КПЈ су били широки и обухватали политику, економију и културу. За њихову реализацију било је потребно извршити корените политичке и друштвено-економске промене. Важну улогу у спровођењу циљева Народноослободилачког покрета и КПЈ имала је просвета.

Упоредо са стварањем слободних територија, оснивани су органи нове револуционарне власти – народноослободилачки одбори у чијим је задацима била и просвета. До ослобођења Југославије 1945. године у Србији је потпуно изграђена мрежа ових одбора на свим нивоима (месни, градски, општински, срески, окружни). У јесен 1941. године формиран је Главни народноослободилачки одбор Србије (ГНООС), централни орган за ослобођене територије у Србији. Њим је председавао Драгојло Дудић а за питања просвете и школства су били задужени књижевник Јован Поповић и Митра Митровић. Паралелно су постојали и нижи органи просветних власти. Њихов задатак је био да према инструкцијама централних органа по престанку борби обнављају рад

школа и организују различите облике просветно-културног рада.¹⁰⁸¹ У складу са ранијом праксом и опредељењем КПЈ, просвета је била перманентна активност Народноослободилачког покрета. У току рата, постепено је стварана нова организација у просвети и међани су образовно-васпитни садржаји у настави, чиме су постављене основе за изграђивање просветне политике на новим начелима после ослобођења. Нове идеје су конкретизоване на ослобођеним територијама, прво у Западној Србији а потом и Јужној Србији и Војводини.

Просветни рад није био везан само за школе на ослобођеним територијама, него је оствариван и у оквиру партизанских одреда. Војним јединицама Народноослободилачког покрета стављено је у задатак да преко културно-просветних одбора организују просветни рад на територији на којој се налазе.¹⁰⁸² Током 1941. године најраспрострањенији вид просветне активности били су аналфабетски течајеви. Од првобитног организованог описмењавања бораца, прешло се на одржавање аналфабетских течајева за широке народне масе. На овим курсевима, поред стицања елементарне писмености, били су заступљени садржаји политичко-пропагандног карактера. Кроз описмењавање, требало је изградити правилну оријентацију и однос народа према револуцији. На тај начин становништво је стицало знања о циљевима народноослободилачке борбе и плановима КПЈ о будућем послератном друштву.¹⁰⁸³ Посебну улогу у ширењу просвете добила је омладинска партизанска организација СКОЈ. Главни носиоци просветног рада били су омладинци, студенти, радници, углавном они који су одраније били ангажовани на просветно-политичком раду у КПЈ. Временом су њихове активности постале сложеније. Укупна просветно-културна активност на ослобођеним територијама у Западној Србији током 1941. године је поред аналфабетских течајева обухватала разна предавања, приредбе, слушање радио емисија.

¹⁰⁸¹ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija: Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd 1983, 116–118.

¹⁰⁸² Zbornik NOR, tom IX, knj. 1, str. 30.

¹⁰⁸³ Slobodan Milošević, *Kulturno-prosvetni rad u narodnooslobodilačkom ratu: opismenjavanje boraca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, 14–39; Душан Недељковић, „Развој реформе и суштина просвете и школства наше револуције“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Апостолски, Михаило, Попов, Чедомир, Фелбабов, Владислава, Просвета, Нови Сад 1984, 26; Боривој Самоловчев, *Образовање одраслих у Југославији у одсудним кризним ситуацијама од 1941. до данас*, б. и., Лесковац 1991, 54–58; Олга Јовановић-Черевцики, Невенка Франковић, Јоца Михајловић, *Прилози изучавању васпитања и образовања у НОБ и револуцији Војводине*, Мисао, Нови Сад 1981, 100–101.

За ширење општих знања и идеологије КПЈ, посебну улогу је имала партизанска штампа.¹⁰⁸⁴

Просветна активност је била добро организована и одвијала се под строгим контролом КПЈ. Велику заслугу за то је имао политички комесар. Поред организовања просветног рада у оквиру културно-просветних одбора у војним јединицама, њему је стављено у задатак и редовно одржавање предавања и састанака са дискусијама на којима је тумачена политика КПЈ.¹⁰⁸⁵ Поред осталог, КПЈ је руководила и усмеравала целокупну просветно-културну делатност преко апарата агитације и пропаганде, формираних на свим нивоима власти.¹⁰⁸⁶

Просветна активност није престајала ни после немачке офанзиве којом је поново окупирана територија у Западној Србији. Крајем 1941. године, повлачењем партизанских снага ка југу Србије, овде је пренешено тежиште просветног рада. Почетком 1942. ЦК СКОЈ је послао упутства одредима у којима захтева ангажовање на просветно-културном раду са циљем стицања општег знања, подизања културног нивоа и формирања политичке свести становништва. Утврђени су задаци просветног рада: организовање аналфабетских течајева, проучавање историје СКП, културне активности, читање партизанске штампе и организовање предавања „на којим ће се учити основни појмови историје и географије који ће омогућити омладини /.../ свестрано васпитање“.¹⁰⁸⁷

Важну прекретницу у рату и даљој организацији просветних активности представљало је прво заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у Бихаћу 26. и 27. новембра 1942. године. Том приликом су створени централни органи револуционарне власти. Извршну власт, својеврсна партизанска влада вршила је преко седам одсека-повереништава. На чело повереништва за просвету именован је физичар Павле Савић.¹⁰⁸⁸ У извештају просветног одсека

¹⁰⁸⁴ Zbornik NOR, tom IX, knj. 1, str. 30; Zbornik NOR, tom X, knj. 1, 186–190; Mihajlo Ogrizović, „Školstvo i prosvjeta u toku NOB-e na oslobođenom teritoriju Jugoslavije”, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 9, Pedagoški muzej, Beograd, 5–18; Видети и: Дивна Мирковић, *Убеници и друга литература за васпитање и образовање у току НОБ и социјалистичке револуције*, Београд 1982.

¹⁰⁸⁵ Nikola Živković, „Politički komesar i njegova uloga u Narodnooslobodilačkom pokretu do donošenja Statuta proleterskih brigada februara 1942. godine, *Istorija XX veka*, 11, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1970, 367–419.

¹⁰⁸⁶ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Rad, Beograd 1988, 35–36.

¹⁰⁸⁷ Zbornik NOR, tom X, knj. 1, 186–190.

¹⁰⁸⁸ S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 264–270; 302–303,

АВНОЈ-а из децембра 1942. дати су главни правци просветног рада. Целокупна просветна активност била је усмерена на саображавање постојећих школа новим циљевима а као приоритетан задатак издвојена је ликвидација неписмености чему је требало да допринесу три врсте школа: народне основне школе, течајеви за неписмене и народни универзитети. Истакнуто је да „школа остаје по свему иста“, једине измене биле су погледу садржаја наставе, при чему је већи нагласак стављен на историју. Сходно томе, предвиђене су измене наставних програма за историју и географију, док су и у оквиру аналфабетских течајева, уз стицање основних знања из писмености и рачуна, предвиђени курсеви народне историје, друштвених наука и основа економије.¹⁰⁸⁹

У просветном одсеку АВНОЈ-а су током рата израђивана упутства нормативног карактера. Веома је тешко проценити колико су они заиста допирали до свих ослобођених територија и војних јединица, услед непрекидних ратних дејстава. Ипак, они пружају значајан увид у циљеве и правце реформи које је иницирало руководство Народноослободилачког покрета. Поред осталог, показују изузетан значај који је дат настави историје приликом обликовања нове школе и новог образовања и васпитања. Циљеви, садржаји и интерпретација кључних појмова у настави историје били су у складу са идеолошко-политичким концептима КПЈ о појединим питањима која се односе на историјски развитак, периодизацију, хронологију, национално питање.

АВНОЈ је издао *Упутство наставницима и наставницама* за рад у основним школама у коме је захтевано да се на ослобођеним територијама обнови рад основних народних школа и да се оснивају нове. Учитељи и учитељице су позвани да спроведу упис деце и изврше све неопходне припреме за редован рад. Одређено је да похађање основне школе буде обавезно за сву децу оба пола узраста између 6–14 година и да се настава изводи из свих наставних предмета који су били заступљени до 6. априла 1941. са „извесним ограничењима у настави историје и географије“.¹⁰⁹⁰ У Упутству су дати програми из историје, географије, матерњег језика и наставе вере. Према новом програму циљ наставе историје је био „упознавање ученика с развојем наших народа у прошлости и садашњости и васпитање у Народноослободилачком и националном духу.“¹⁰⁹¹ Главни задатак историје као школског предмета био је да истакне „све силе

¹⁰⁸⁹ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26 и 27 новембра 1942; 29 и 30 новембра 1943) по стенографским белешкама и другим изворима*, (прир. Слободан Нешовић), Президијум Народне скупштине ФНРЈ, Београд 1953, 98.

¹⁰⁹⁰ Исто, 101–103.

¹⁰⁹¹ Исто, 101.

прекретнице кроз историју развитка наших народа у борби за националну слободу и народно ослобођење испод окова фашизма и империјализма“. Наређено је да се одбаца све градиво што одише великосрпским и хегемонистичким тежњама за превласт над осталим народима. Основни садржај наставе историје је Народноослободилачка борба на основу које је требало реализовати развијање свести о њеним задацима и циљевима и, у вези са тим, плановима КПЈ о промени државног и друштвеног уређења по завршетку рата. Прописани су обавезни садржаји, међу којима су доминантни примери борби за ослобођење од стране власти. Од васпитних задатака, истакнута је важност развијања свести о националној равноправности и братству свих народа при чему се као врхунски принцип у систему вредности вреднује слобода. Улога наставника је да правилно одабере наставна средства и примере за реализацију ових садржаја и задатака.¹⁰⁹²

Током 1943. године долази до интензивирања просветног рада захваљујући јачању Народноослободилачког покрета и ширењу ослобођених територија. По значају просветних активности издвајају се слободне територије у Војводини (пре свега Источни Срем) и Јужној Србији. У другој половини 1943. оснивани су културно-просветни одбори, отворане су прво основне школе а касније и гимназије. Уместо педагошких часописа израђивана су угледна предавања а посебна пажња посвећена је обуци наставног кадра.¹⁰⁹³ Одржаване су скупштине учитеља на којима су донети наставни планови и програми измењени у складу са циљевима Народноослободилачке борбе. У септембру 1943. отворене су прве партизанске школе у Јужној Србији, у селима Пусте Реке, Топлице, Јабланице и Црне Траве, док је у Срему до стварања и ширења мреже основних школа дошло у октобру 1943. када је установљен Главни Народноослободилачки одбор Војводине (ГНООВ), врховни орган револуционарне

¹⁰⁹² Наведене циљеве је требало реализовати путем следећих обавезних тема. У трећем разреду: Примање азбуке латинице и ћирилице (Ћирило и Методије); Сава Немањић, Никола Шубић Зрински, Штросмајер као учитељи и просветитељи; Народна песма у служби народног ослобођења; Вук Караџић, Петар Петровић Његош, Осман Ђикић и њихов значај за народну просвету. У четвртном разреду 17 тема: Сеоба Јужаних Словена у данашње земље, њихов живот, занимање, писменост, обичаји, порекло, борбени дух; Примање хришћанства и ислама; Примање писмености; Дубровник и његов значај за народни прогрес; Борбе Југословена с Турцима; Турска освајања југословенских земаља; Ускоци и хајдуци; Сељачке буне код Хрвата и Словенаца (Матија Губец); Сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем; Ослобођење Црне Горе; Борба против дахија и народни устанци у СРБији, Босни и Херцеговини; Балкански ратови – укратко; Први светски рат; Стварање Југославије; Други светски рат; Пропаст Југославије (издаја, разорни рад пете колоне, бегство владе); Народноослободилачка борба против фашизма-империјализма. *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 101–102.

¹⁰⁹³ Тихомир Вуловић, „Брига о просветним радницима и њихово спремање у време НОБ-е“, *Настава и васпитање*, бр. 8, Педагошко друштво НР Србије, Београд 1956, 496, 498–499.

власти у Војводини.¹⁰⁹⁴ Настава на ослобођеним територијама се одвијала отежано. Није било адекватног простора за рад, сталне борбе су ометале извођење наставе. Недостатак наставних средстава је делимично надокнађен употребом партизанске штампе. Уџбеници су углавном забрањени, поготово у Срему где су употреби били уџбеници из НДХ. Дозвољено је коришћење предратних уџбеника уз изостављање непожељних делова садржаја.¹⁰⁹⁵ Настава историје се одржавала према наставним програмима који су се унеколико разликовали у односу на програм који је прописало Повереништво за просвету АВНОЈ-а. У Срему се настава историје није одржавала, док су на југу Србије градивом обухваћене и теме које су су значајне за ту област: историја нашег краја, Косовска битка, српски устанци, рат за народно ослобођење, стварање Југославије 1918. године, пропаст Југославије и окупација, стварање народне власти и народноослободилачке војске, Друго заседање АВНОЈ-а и његове одлуке.¹⁰⁹⁶ Како би се надокнадио недостатак наставног кадра, организовани су течајеви за учитеље. Један такав курс је одржан у Срему крајем 1944. године. На том примеру је видљиво какво образовање је КПЈ наменила учитељима. Циљ течаја је био стицање политичког образовања и основних знања о НОБ-у. Међу темама које су се изучавале заступљени су фашизам, култура и цивилизација, рат и Народноослободилачка борба, као и бројни проблеми који су решавани у току рата попут националног питања, равноправности жена, тековина НОБ-а (војне јединице, народна власт, АВНОЈ, НКОЈ). Као посебан предмет на курсу заступљена је историја „кратак преглед од Маркса па даље“.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁴ Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945, (ур. Чедомир Попов), Филозофски факултет, Институт за историју, Нови Сад 1984, 263–268.

Драгутин Гроздановић, „Просвета и школство на ослобођеној територији југа Србије“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Апостолоски, Михаило, Попов, Чедомир, Фелбабов, Владислава, Просвета, Нови Сад 1984, 400–407; Jelena Popov, „Politika Glavnog NOO Vojvodine u prosveti i obrazovanju 1943–1945“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Apostoloski, Mihailo, Popov, Čedomir, Felbabov, Vladislava, Prosveta, Novi Sad 1984, 329.

¹⁰⁹⁵ Mihailo Palov, „Idejne osnove planova i programa osnovnog vaspitanja i obrazovanja u Narodnooslobodilačkom ratu na teritoriji Vojvodine“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Apostoloski, Mihailo, Popov, Čedomir, Felbabov, Vladislava, Prosveta, Novi Sad 1984, 148; Živko, Pucarević, „Образовање у условима NOR-а у Срему“, *Pedagoška stvarnost*, год. 29, бр. 9, Pokrajinski odbor Pedagoškog društva, Udruženje prosvetnih radnika APV, Novi Sad 1983, 777–788.

¹⁰⁹⁶ Д. Гроздановић, „Просвета и школство на ослобођеној територији југа Србије“, 403.

¹⁰⁹⁷ J. Popov, „Politika Glavnog NOO Vojvodine u prosveti i obrazovanju 1943–1945“, 332; Nevenka Franković, „Образовање учитеља у Војводини за време НОБ“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Apostoloski, Mihailo, Popov, Čedomir, Felbabov, Vladislava, Prosveta, Novi Sad 1984, 233–241; О. Јовановић-Черевецки, Н. Франковић, Ј. Михајловић, *Прилози изучавању васпитања и образовања у НОБ и револуцији Војводине*, 7, 34, 41.

На Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу 29. и 30. новембра 1943. године потврђени су принципи на којима ће бити обновљена југословенска држава и постављене њене институционалне основе. Прихваћено је изграђивање југословенске државе на федералистичким принципима уз пуну равноправност народа (Србије, Хрватске, Словеније, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине), као и права националних мањина. Створен је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), својеврсна партизанска влада, извршно тело у чијем је саставу постојало и повереништво за просвету на челу са словеначким књижевником Едвардом Коцбехом.¹⁰⁹⁸ У Декларацији Другог заседања АВНОЈ-а изнети су принципи у складу са циљевима Народноослободилачког покрета и КПЈ о изградњи државе и друштва. Ови ставови су постали оквир за тумачење историје и програмских садржаја наставе историје који ће се реализовати у школи: заједничка ослободилачка борба, национална равноправност, право на самоодређење (укључујући право на отцепљење или уједињење са другим народима), братство и јединство.

После Другог заседања АВНОЈ-а почиње нова фаза у изградњи државне заједнице али и стварању просветне организације. У Декларацији о народној власти из марта 1944. утврђене су основе државне просветне политике: ликвидација неписмености, увођење опште обавезне основне и средњошколске наставе, бесплатно школовање.¹⁰⁹⁹ У мају 1944. Повереништво за просвету НКОЈ је усвојило Упутство о организовању просвете у коме су постављене основе организације и одређени њени задаци. Потврђено је да ће ресор просвете бити у надлежности федералних јединица док ће централни просветни органи давати опште смернице и повезивати њихову делатност. Дефинисана су три основна облика просветне делатности: општеномодно просвећивање, школско просвећивање и културна делатност (књижевност, уметност, наука). Регулисана су питања у вези са типовима школа, наставним програмима и начином обраде појединих наставних предмета. Чак је и народно просвећивање добило нове циљеве у погледу популаризације науке и систематског друштвено-политичког васпитања. У овом документу нагласак је стављен на основну наставу. Захтевано је обнављање основних школа, оснивање нових тамо где их до тада није било и најважније, требало је обезбедити њихово обавезно похађање. Задатак основне школе је да деца пружи основна знања, али се очекивало „да ће сваки прави и родољубиви наставник

¹⁰⁹⁸ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 247; S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 445–450, 452–453, 462.

¹⁰⁹⁹ Исто, 511–514.

помоћу тог основног знања знати да подигне у деци општепозитивно расположење за ослободилачку борбу“. Донета је одлука да се „тамо где прилике захтевају“ постави питање обнављања грађанских школа и гимназија.¹¹⁰⁰ Са посебном пажњом творци документа приступају питању наставног кадра. С обзиром да није било довољно наставника, у наставу је требало укључити лица са минималним квалификацијама уколико показују „јаку вољу и смисао за школски рад“. Њихово образовање требало је употпунити путем сталних стручних састанака на недељном нивоу на којима би били прорађивани програми за идућу недељу и путем сталних стручних упутстава упућиваних писменим путем. Планирано је организовање наставничких течајева на којима би били изучавани сви предмети који се предају у школи, основе методике и школске администрације и развитак Народноослободилачког покрета и организације народне власти у просвети. Поред „подизања новог кадра“ једнако важно је било преваспитавање старог које је требало извршити преко посебних течајева.¹¹⁰¹

Од 1943. и формирања првих револуционарних школа, почињу да делују пионирске организације, док је јединствена пионирска организација за Србију формирана 1944. године. Уз помоћ СКОЈ-а пионери су обављали значајне културне задатке у школама, пружали пример за дисциплину, пријатељске и другарске односе, организовали помоћ слабијим ученицима, учествовали у формирању библиотека. Делатност СКОЈ-а је више била васпитно усмерена на идеолошко изграђивање ученика и васпитање у духу братства и јединства, родољубља и самодисциплине. У својој Резолуцији су истакли нови став према школи и настави: „док се раније већином учило за оцену и диплому, ми сматрамо да треба учити ради стицања што већег знања да бисмо што боље користили свом народу. На то нас обавезује љубав према домовини“.¹¹⁰²

У војним операцијама у лето и јесен 1944. године ослобођен је највећи део Србије, након чега долази до конституисања централних органа нових власти у Југославији и органа власти федеративне јединице Србије. Врховни орган законодавне и извршне власти у Србији – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије

¹¹⁰⁰ Грађанске школе су привремено задржане. Укинуге су у другој половини 1945. године.

¹¹⁰¹ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 277–281; S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 548–551.

¹¹⁰² D. Kilibarda, *nav. delo*, 298–300; Igor Duda, *Danas kada postajem pionir: djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb 2015, 26–27; Dragoslav Ognjanović, Rada Prelić, *Savez pionira Jugoslavije 1942–1982*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1982.

(АСНОС), први пут је заседала у Београду у новембру 1944. године.¹¹⁰³ До образовања народне владе федералне Србије АСНОС је обављао послове из надлежности извршне власти, преко свог председништва и посебних одељења – повереништава за поједине гране државне управе. Међу њима је било и повереништво за просвету на челу са Митром Митровић Ђилас.¹¹⁰⁴ Уредбом о организацији просветне службе из јануара 1945. послови Повереништва за просвету подељени су у пет одељења: одељење за опште образовање, одељење за основну наставу, средњу наставу, одељење за науку, уметност и књижевност и персонално одељење.¹¹⁰⁵ АСНОС је имао значајну улогу у обнављању рада школа.¹¹⁰⁶ Већ на првом заседању било је речи о задацима нових власти у области просвете. Том приликом поновљен је захтев за отварањем школа, пре свега основних, а потом и средњих и стручних, најављене су корените промене у настави историје и израда нових уџбеника. Предвиђено је организовање курсева за омладинце како би надокнадили све оно што су изгубили прекидом редовног школовања због учешћа у рату. Најављено је и елиминисање идеолошки неподобног наставног кадра из школа.¹¹⁰⁷ Образована је посебна комисија којој је стављено у задатак обнова универзитетске наставе.¹¹⁰⁸

Повереништво за просвету Србије је одмах по свом формирању почело рад на организовању просветне делатности. Као и у претходном периоду, приоритетан задатак било је организовање основне наставе и описмењавања путем аналфабетских течајева. У децембру 1944. Повереништво за просвету је упутило наређење окружним народноослободилачким одборима да предузму све да се организује и почне рад у свим разредима и свим школама које су оспособљене за рад и где има наставника. Поред тога, упућени су наставни програми за четвороразредне основне школе за ђаке који су нередовно или нису уопште похађали наставу. Истовремено је рађено на новом

¹¹⁰³ Реч је о ГНООС-у који је претрпео измене и прерастао у народно представничко тело и врховни орган државне власти. *Заседање Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије (9–12 новембра 1944)*, Президијум Народне скупштине НР Србије, Београд 1944, 117–120.

¹¹⁰⁴ *Borba*, 10. 4. 1945; *Jugoslavenski federalizam: ideje i stvarnost*, (прir. Petranović, Branko, Zečević, Momčilo), кпј. 2, Prosveta, Beograd 1987, 119–121.

¹¹⁰⁵ Раде Вуковић, „КПЈ и развiтак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Апостолоски, Михаило, Попов, Чедомир, Фелбабов, Владислава, Просвета, Нови Сад 1984, 317.

¹¹⁰⁶ *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, (прir. Petranović, Branko, Zečević, Momčilo), 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Rad, Beograd 1988, 846–853, 875–898.

¹¹⁰⁷ *Заседање Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије*.

¹¹⁰⁸ Исто, 194; *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, (прir. Mitrović, Momčilo, Stanković, Đorđe), Centar za maksizam univerziteta, Beograd 1985, 19–22.

наставном плану и програму за основне школе у оквиру кога је поново највећа пажња посвећена настави историје.¹¹⁰⁹

Крајем 1944. године још увек није било завршено конституисање федералне јединице Србије и утврђивање њених граница. На територији Војводине и Косова је привремено уведена војна управа. При војној управи за Банат, Бачку и Барању формирано је просветно одељење са два одсека. Одсеку за школе су стављене у задатак основне и средње школе, наставни планови и програми, течајеви за средњошколце и наставнике. Главни задатак у области просвете био је да се изврше припреме за почетак наставе и прикупе подаци ученицима и наставницима. Препоручено је да се запосли „честито особље словенске и јеврејске народности“. Наставу је требало организовати према наставним плановима и програмима и уџбеницима који су важали до 6. априла 1941. године. Настава историје је привремено укинута до израде нових уџбеника а предавана је само историја Народноослободилачке борбе углавном на основу партизанске штампе. Верска настава није била обавезна док је деци националних мањина у складу са одлукама Другог заседања АВНОЈ-а омогућено похађање наставе на матерњем језику.¹¹¹⁰ У фебруару 1945. укинута је војна управа у Војводини а власт је прешла у руке ГНООВ-а. У структури овог тела постојао је одељење за просвету са задатком да спроводи просветну политику. Према Правилнику о привременој организацији просветне службе у Војводини, Наставни одсек (поред њега постојали су још одсек за опште послове и културу и просвету), био је задужен за питања наставних планова и програма уџбеника и наставних средстава. Просветно одељење је донело упутство за извођење наставе и израђени су привремени наставни програми.¹¹¹¹ Градиво наставе историје је распоређено у два нивоа, први који је изучаван у трећем разреду и обухватао период од избијања Другог светског рата и други, у свим осталим разредима, у коме се почињало од међуратног периода.¹¹¹² Услед недостатка школских књига, поједини наставници су самостално израђивали уџбенике. Један од таквих уџбеника је

¹¹⁰⁹ Р. Вуковић, „КПЈ и развитак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, 318–321; *Просветни преглед*, бр. 2, 16. 5. 1945, 8.

¹¹¹⁰ Радослав Чурић, *Просветна и културна активност током Народноослободилачког рата у Војводини*, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Нови Сад 1969, 106–108.

¹¹¹¹ Архив Војводине, Главни народноослободилачки одбор Војводине (ф. 169), Одељење за просвету, 698/1945.

¹¹¹² Živko Pucarević, „Образовање у условима НОР-а у Срему“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu u revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Apostoloski, Mihailo, Popov, Čedomir, Felbabov, Vladislava, Prosveta, Novi Sad 1984, 553; М. Palov, „Идејне основе планова и програма основног васпитања и образовања у Народноослободилачком рату на територији Војводине“, 150–151.

Развитак Ослободилачке борбе народа Југославије професора Стевана Васиљевића¹¹¹³ написан у марту 1945. у Кнежевим Виноградима. Као главни извор аутор је користио реферат Јосипа Броза Тита на Другом заседању АВНОЈ-а и партизанску штампу. Рукопис од 9 страна је умножен и подељен наставницима а преведен је и на мађарски језик.¹¹¹⁴ Новину у изграђивању просветног система у Војводини представљало је оснивање нижих гимназија после одлуке ГНООВ о укидању грађанских школа. Крајем 1944. ниже гимназије су отворене у Срему и Банату, а почетком 1945. и у Бачкој, после чега је настављено са отварањем виших гимназија у Новом Саду, Суботици, Сомбору и другим градовима.¹¹¹⁵

У новембру 1944. године повлачењем Немаца и доласком Народноослободилачке војске Југославије и бугарских трупа, укинут је окупациони систем Велике Албаније и ослобођени су Косово и Метохија. На овим територијама је у периоду од новембра 1944. до августа 1945. уведена војна управа на челу са Обласним народноослободилачким одбором (ОНОО) у чијим је задацима била и просвета. Комунистичка партија Југославије је на Косову и Метохији инсистирала на убрзаном развоју школства. Као један од приоритетних циљева по ослобођењу означено је просвећивање становништва и ширење мреже основних школа.¹¹¹⁶ „Према званичном партијском наративу социјалистичко образовање засновано на тековинама НОБ-а и револуције и на промовисању вредности братства и јединства представљало је један од најефикаснијих

¹¹¹³ Стеван Васиљевић (1913–1994) је био просветни радник, педагог и публициста. Завршио је Учитељску школу у Сомбору 1932. године, након чега се запослио као учитељ. За време Априлског рата је позван у војну службу али је убрзо заробљен од стране немачке војске и послат у логор код Нирнберга. У децембру 1941. године пуштен је заједно са једном групом заробљеника након чега се вратио у земљу и остатак рата провео у Апатину и Кнежевим Виноградима. После Другог светског рата је радио као управитељ Државне реалне гимназије у Стапару. Године 1946. је уписао а 1949. завршио Вишу педагошку школу у Новом Саду, групу за историју и географију. Остатак живота је провео у Сомбору где је у периоду 1965–1969. био градоначелник. Бавио се просветно-педагошким радом и публицистиком. Објавио је велики број уџбеника, највише географије. Сарађивао је са часописима *Настава и васпитање*, *Педагошка стварност*, *Мисао*. Лепосава, Кљаић, *Стеван Васиљевић 1913–1994*, Гимназија Вељко Петровић, Сомбор 1995.

¹¹¹⁴ Излагање о народноослободилачкој борби подељено је у пет етапа: увод (политички живот у старој Југославији, унутрашња политика, спољна политика и рат у Европи), прва етапа (слом Југославије у Априлском рату, формирање партизанских одреда са посебним освртом на покрет у Војводини, у другој етапи је приказано стварање редовних војних јединица, у трећој седам непријатељских офанзива, четврта се односи на одлуке АВНОЈ-а и пета етапа обхвата период ослобођења. Tihomir Prodanović, „Bukvar, istorija i čitanka iz NOV-e: prilog proučavanju udžbeničke literature iz vremena Oslobođilačkog rata na teritoriji Srbije i Vojvodine“, *Pedagoška stvarnost*, god. 29, br. 9, Pokrajinski odbor Pedagoškog društva, Udruženje prosvetnih radnika APV, Novi Sad 1983, 726–729.

¹¹¹⁵ *Главни народноослободилачки одбор Војводине 1943–1945: Грађа за историју Војводине: књ. 12* (избор и објашњења Јелена Попов), Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1977, 157–160.

¹¹¹⁶ И. Вукадиновић, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, 126–128; *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti 1943–1953: osnovni materijal sa zasedanja*, Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, Priština 1955.

метода за сузбијање национализма и стварање југословенске социјалистичке заједнице.¹¹¹⁷ У том смислу извршене су измене у наставним плановима и програмима историје. У основним школама су редукцијом наставни програми ослобођени непотребне грађе и прилагођени научним захтевима и потребама земље, док је у средњим и грађанским школама изучавана само историја Народноослободилачке борбе према упутству и програму које је доставило Министарство просвете.¹¹¹⁸ Нове обласне власти на Косову и Метохији су у ред најважнијих проблема сврстале недостатак квалификованог наставног кадра. Једна од првих одлука након преузимања власти била је да се просветни радници из периода окупације задрже у настави. Редовно су одржаване конференције учитеља а за наставнике историје су организовани посебни течајеви на којим су оспособљавани за бољу обраду историје НОБ-а.¹¹¹⁹

Организовање нове власти на свим нивоима окончано је у првој половини 1945. године. У марту је формирана привремена влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) на челу са Јосипом Брозом Титом, а за министра просвете је постављен Владислав Рибникар.¹¹²⁰ Уследило је формирање влада федералних јединица. На челу министарства просвете Србије била је Митра Митровић Ђилас.¹¹²¹ За спровођење просветне политике била су задужена и друга тела створена крајем марта. Посебном уредбом установљен је Наставни савет, са стручно-саветодавном улогом у односу према Повереништву за просвету са задацима да припрема и проучава предлоге за реорганизацију школа у Србији, изради наставне планове и програме и методска упутства, учествује у изради школских уџбеника, брине о просветној штампи.¹¹²² Колика су очекивања у васпитању будућих генерација била од наставе историје сведочи и то да је организован течај за наставнике историје а према упутству Повереништва за просвету слични курсеви одржавани су у свим окрузима. Најзаступљеније су биле теме које су се односиле на Народноослободилачку борбу и развој устанка у појединим деловима земље.¹¹²³ Ови течајеви је требало делимично да надокнаде недостатак уџбеника,

¹¹¹⁷ И. Вукадиновић, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, 126–127.

¹¹¹⁸ Д. Гроздановић, „Просвета и школство на ослобођеној територији југа Србије“, 408.

¹¹¹⁹ Исто, 408–409; И. Вукадиновић, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, 127–128.

¹¹²⁰ S. Nešović, V. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 655–656.

¹¹²¹ Исто, 709.

¹¹²² „Наставни савет“, *Просветни преглед*, 1, 24. 4. 1945, 7; Р. Вуковић, „КПЈ и развитак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, 317–318.

¹¹²³ Наведено је 13 тема које су биле предаване на курсу: Југославија пред рат (кратак осврт на постанак Југославије, прилике у предратној Југославији, народни покрет 27. марта 1941. године, влада Симовића, 6. април 1941, капитулација), Издајници наших народа у служби окупатора (Недић, Павелић, Михаиловић,

нарочито док траје њихова израда која је одмах покренута.¹¹²⁴ Средином јануара 1945. наставницима је било указано на најбитније измене дотадашњих програма за гимназије које је требало одмах извршити уз посебну напомену да се из опште и националне историје предаје о најважнијим моментима народноослободилачке борбе док се не заврши израда скраћених наставних програма по којима ће се у прво време радити.¹¹²⁵ Планирано је и организовање скраћеног средњошколског образовања преко посебних течајева.¹¹²⁶

Нове комунистичке власти су Београдском универзитету намениле важну улогу у обнови земље и развијању политичких, економских и друштвених односа. У плановима КПЈ био је интензиван развој високог школства, чиме би били створени услови за превазилажење разних видова заосталости и индустријског развоја земље. ГНООС је у новембру 1944. године образовао Комисију за обнову Универзитета која је привремено преузела управу над Универзитетом са циљем да изврши неопходне припреме за отпочињање његовог рада у новим условима. Комисија је преузела послове из надлежности Ректората, док је функцију декана Филозофског факултета вршио историчар Васа Чубриловић. Све активности организоване су у сарадњи са Повереништвом за просвету АСНОС-а и касније Министарства просвете НРС, задужених да потврђују њене одлуке. Поред административних послова Комисији је стављено у задатак да утврди стање на Универзитету настало услед ратне штете и предузме мере за организовање наставе и отпочињање редовног рада.¹¹²⁷

Према замисли комунистичких власти обнова Универзитета подразумевала је стварање материјалне основе за нормално функционисање али и обнову духовних

Љотић), Седам непријатељских офанзива, Југословенска армија, Развој народноослободилачке власти, Развој народноослободилачке борбе у Србији и Војводини, Хрватској, Словенији, Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Национално питање у Југославији и његово решење кроз народноослободилачку борбу, Перспективе развоја ДФЈ. „Течај за наставнике историје“, *Просветни преглед*, 2, 16. 5. 1945, 2. Р. Вуковић, „КПЈ и развој просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, 323–324.

¹¹²⁴ „Оскудица у уџбеницима и осталим књигама“, *Просветни преглед*, 2, 14. 5. 1945, 4.

¹¹²⁵ Р. Вуковић, „КПЈ и развој просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, 321.

¹¹²⁶ Владета Тешић, „Авнојевски записи о просвети“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Апостолоски, Михаило, Попов, Чедомир, Фелбабов, Владислава, Просвета, Нови Сад 1984, 268.

¹¹²⁷ Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004, 58–102; Momčilo Mitrović, „Обнова Универзитета 1944–1947. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Попов, Чедомир, Вучић, Новица (ур.), Универзитет, Београд 1988, 265–266; Isti, „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, *Desničini susreti 2009: Zbornik radova* (ur. Drago Roksanđić, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina), Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 178, 181.

вредности усмерену пре свега на ликвидацију остатака фашизма у установи и наставном кадру. Једна од првих мера које је донела комисија а озаконило Повереништво за просвету је проглашење неважећим свих постављења и персоналних промена за време окупације. Поред тога укинута су и обеснажене све уредбе и одлуке и вршене припреме за доношење нових универзитетских законских аката. У мају 1945. донета је одлука о непризнавању свих диплома, испита и семестара за време рата.¹¹²⁸ У августу 1945. Министарство просвете је потврдило изборе декана за нову школску годину чиме је престала функција Комисије за обнову Универзитета о чему је Ректорат упутио допис факултетима.¹¹²⁹

Комисија за обнову Универзитета је за десет месеци рада остварила запажене резултате на обнови зграда, оспособљавању за рад библиотека и института, поновном активирању студентских удружења, усвајању нових наставних планова и програма. Чим су створени одговарајући услови, Повереништво за просвету је дало одобрење за рад почевши од 1. априла 1945. Медицинском, Технолошком, Правном, Ветеринарском и Пољопривредно-шумарском факултету, док је на осталим факултетима похађање наставе било дозвољено само старим студентима. Одлучено је да због обима наставног програма семестри трају два месеца, након чега следи месец дана паузе, тако да се за једну годину могло прелазити 4 семестра.¹¹³⁰

Ниједан факултет није почео са радом 1. априла 1945. године како је планирано. Рад се најспорије обнављао на Филозофском факултету. Упоредо са консолидацијом наставе вршена је реорганизација и прилагођавање рада државним потребама. На свим факултетима радиле су комисије за унапређење наставе које су вршиле преглед наставних програма, избор градива, расправљале о питању набавке уџбеника.¹¹³¹ У првом редовном уписном року уписано је 13532 студента од чега 10087 нових и 3145 старих. На Филозофском факултету уписано је 834 нових и 524 стара студента. Први пут после ослобођења студије историје уписало је 76 студената. Од тога је било 31 нови и 3 стара студента на групи за народну историју и 33 нова и 8 старих на општој историји.

¹¹²⁸ Љубодраг Димић, „Београдска штампа о обнови Универзитета 1944–1946“, у: Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 286.

¹¹²⁹ Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, 326.

¹¹³⁰ Љ. Димић, „Београдска штампа о обнови Универзитета 1944–1946“, 287; М. Митровић, „Обнова Универзитета 1944–1947. године“, 270–271.

¹¹³¹ Исто, 275; Љ. Димић, „Београдска штампа о обнови Универзитета 1944–1946“, 287, 289.

Због великог интересовања одлучено је да предност приликом уписа имају борци у Народноослободилачкој борби, деца чији су родитељи страдали као жртве фашистичког терора и одлични ђаци и матуранти.¹¹³²

Један од проблема са којим се суочавала Комисија за обнову Универзитета био је окупљање професора и студената.¹¹³³ Рад на решавању овог проблема почео је крајем 1944. године али се морало чекати до завршетка рата да се врати већи број студената. Прво студентско окупљање после рата, у јуну 1945. године, искоришћено је као прилика да се нагласи југословенски карактер обновљеног Универзитета.¹¹³⁴ Ситуација са враћањем на дужност наставног особља је била много сложенија. Један део наставника је пензионисан, отпуштен, други су били у заробљеништу а један део је уклоњен са универзитета због свог држања за време окупације.

У оквиру Комисије за обнову Универзитета радили су Судови части од децембра 1944. до маја 1945. године. Укупно је оцењено 370 универзитетских наставника од којих је одстрањено 36. Циљ суђења је био да се наставници казне због сарадње са окупатором и удаље са Универзитета. Због различитих активности током рата, јер су наставили да се баве научним радом, објављују радове, сарађивали на Српском културном плану, држали предавања на Коларчевом универзитету и разне курсеве, или се појављивали у јавности, наставници Универзитета су осуђивани да су се „огрешили о наставнички позив и обавезу научног рада, према народу и универзитету“. Неки од осуђених професора су удаљени са Универзитета а поједини су упућивани вишим судским инстанцама Суду за суђење преступа против српске националне части и Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.¹¹³⁵ Од професора са

¹¹³² Исто; М. Митровић, „Рад Комисије за обнову Београдског универзитета“, у: Добрица Вуловић (ур.), *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 186–187.

¹¹³³ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 81–91. Многи су били отпуштени, страдали или заробљени за време рата, неки су емигрирали. У НОБ-у је учествовало 14 наставника и 884 студената. В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 141.

¹¹³⁴ М. Митровић, „Обнова Универзитета 1944–1947. године“, 267–271.

¹¹³⁵ С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, 325; Momčilo Mitrović, „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, *Desničini susreti 2009: Zbornik radova* (ur. Drago Roksanđić, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina), Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 178–183; Slobodan, Selinić, Dragomir, Bondžić, „Prečutna rehabilitacija: vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009: Zbornik radova* (ur. Drago Roksanđić, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina), Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 189. Више о томе видети: Momčilo Mitrović, *Изгубљене илузије: прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Институт за новију историју Србије, Београд 1997, 114–117; Исти, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Институт за новију историју Србије Београд 2007, 135–180.

катедре за историју пензионисани су Драгослав Страњаковић и Никола Радојчић, док су Душан Поповић и Јеремија Митровић удаљени са Филозофског факултета. Због недостатка наставног кадра и изузетних научних и стручних заслуга неки од професора су рехабилитовани у првим годинама после ослобођења. Ниједан од петорице професора који су предавали друштвено-хуманистичке науке није враћен на Филозофски факултет, него су наставили да раде у другим научним и културним установама. Познат је пример историчара Јеремије Митровића који је после Другог светског рата радио прво у Југословенском библиографском институту а затим Народној библиотеци Србије.¹¹³⁶

До коначног ослобођења Југославије 15. маја 1945. године конституисана је нова револуционарна власт и постављени темељи нове државне организације. У Србији је тај процес завршен током лета 1945. када у њен састав улазе територијално управне јединице Косовско-метохијска област и АП Војводина.¹¹³⁷ Представници комунистичких власти започеће преображај друштва на идеолошким основама постављеним за време рата и револуције. Кључну улогу у том процесу имаће школа и настава а посебно место историја као школски предмет на свим образовним нивоима. Министарство просвете инсистирало је на предавањима историје НОБ-а као најбољег средства за истинско патриотско васпитање. Заменик министра просвете Коста Грубачић је истакао да је у том смислу најсветији задатак постављен пред наставнике историје.¹¹³⁸

¹¹³⁶ S. Selinić, D. Bondžić, „Prećutna rehabilitacija: vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, 189, 192.

¹¹³⁷ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 701.

¹¹³⁸ „Неговање патриотизма кроз наставу историје народно-ослободилачке борбе“, *Просветни преглед*, 2, 16. 5. 1945, 1–2.

IV НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

4.1 Друштвено-политичке и просветне прилике

4.1.1 Постављање основа новог школског система (1945–1948)

Послератни развој југословенске државе обележиле су дубоке политичке, социјалне, економске и културне промене. Још за време Другог светског рата, ширењем слободних територија и развијањем органа народне власти, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) је извршила револуционарно преузимање власти. Тада су постављени темељи новог државног и друштвеног уређења који ће уз одређене измене опстати све до почетка 90их година XX века.¹¹³⁹ Нова Југославија је била република, са федеративним државним уређењем, на бази једнакости пет јужнословенских народа и националних мањина. Успостављен је социјалистички друштвени поредак као праведнији систем.¹¹⁴⁰

После ослобођења 1945. године уведен је једнопартијски систем. Целокупна власт се налазила у рукама КПЈ. Државом се управљало из једног центра – Политбироа ЦК КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом. Власт је изграђена на принципу демократског централизма, при чему се на нивоу федерације, без обзира на промене у систему и степену надлежности савезних органа до којих ће касније доћи, задржало одлучивање о свим питањима општејугословенског и међународног значаја. Овакав положај у друштву је омогућио КПЈ превасходан утицај на изграђивање новог социјалистичког друштвеног поретка. При томе се увек руководила искључиво сопственим политичким интересима и идеолошким принципима марксизма-лењинизма. Чврста организација КПЈ омогућила је спровођење партијске линије у свим областима друштвеног живота.¹¹⁴¹

¹¹³⁹ Темељи нове Југославије су постављени на Другом заседању АВНОЈ-а 29. новембра 1943. године. Уставотворна скупштина је прогласила Демократску федеративну Југославију 29. новембра 1945. године. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost (1943–1986)*, Prosveta, Beograd 1987, 226.

¹¹⁴⁰ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1946; М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 213–233.

¹¹⁴¹ Љ. Димић, „Две слике просвете у Србији двадесетог века“, 232–235; Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Службени гласник, Београд 2013, 19–23; Више о комунистичкој идеологији у првим послератним годинама: Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in*

После ослобођења, требало је створити свест о јединству народа који чине заједничку државу и изградити нови колективни идентитет. Нове комунистичке власти су још за време рата обнављале југословенску државу у облику заједништва који је назван партизанско југословенство, да би после идеолошког и политичког сукоба са Информбироом 1948. било вршено усклађивање друштвене свести са новим погледом на социјализам.¹¹⁴² Првих послератних година јединство државе је требало да обезбеди строги централизам. Тражено је неговање сопственог националног идентитета на начин на који то неће угрозити заједничке интересе. Окосницу патриотизма у периоду после Другог светског рата и даље је представљала југословенска идеја. Јачање Југославије и југословенства, представљало је суштину званичне политике. Реафирмација југословенске идеје започета у току рата у новој држави је добила нови садржај. Важна карактеристика и даље је била подређивање индивидуалног колективном, а њену суштину су чинили братство и јединство и тековине народноослободилачке борбе.

Нови концепт југословенске идеје је уобличен раних 50их година. На V конгресу КПЈ 1948. године југословенски социјалистички патриотизам је означен као главни предуслов за јачање јединства нове државе. Његову суштину је у свом реферату изнео Милован Ђилас: „социјалистички патриотизам значи васпитање наших људи у духу безграничне љубави и вјерности према својој домовини, на изворима наших славних револуционарних традиција из прошлости, у духу Народноослободилачке борбе, имајући увек пред очима изградњу социјализма“. Када је реч о националном питању, требало је успоставити равнотежу између југословенства и посебних националних осећања. То дакле није значило стапање, попут идеје унитарног југословенства из међуратног периода, него удурживање народа зарад остварења заједничких интереса. Тиме је потврђен принцип самоопредељења на коме је формирана нова државна заједница.¹¹⁴³ Концепт југословенског социјалистичког патриотизма је коначно уобличен на VI конгресу КПЈ 1952. године на коме је потврђено јединство радног народа целе земље чије интересе заступа јединствена организација југословенских комуниста. Поред неговања традиције НОБа југословенски патриотизам добија нове елементе попут

Communist Yugoslavia 1944–1953, Westview Press, Oxford 2001; Ross A. Johnson, *The transformation of Communist ideology: the Yugoslav Case 1945–1953*, MIT Press, Cambridge 1972.

¹¹⁴² Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором: прилози историји историографије*, I, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 162.

¹¹⁴³ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*, Kultura, Beograd 1948, 301.

равноправности народа Југославије, братства и јединства и очувања националне независности.¹¹⁴⁴

Нова Југославија се заснивала на „борбеном јединству и договору равноправних народа да живе у заједничкој држави“. Државној заједници је било потребно обезбедити легитимитет и то је био разлог за ново тумачење историје. Историографија је после 1945. године добила централно место у изграђивању нове друштвене свести и колективног идентитета. Комунистичка партија Југославије је непосредно после рата преузела совјетски модел према коме је историографији припадало средишње место у одређивању друштвеног система, што је проистицало из историчности марксистично-лењинистичког учења. Као основа за званично тумачење историје послужио је извештај Јосипа Броза Тита на V конгресу КПЈ 1948. године. Суштину нове историје Југославије чинили су Народноослободилачка борба и њене традиције. Она је у себи садржала национално-ослободилачку и класно-револуционарну компоненту. Нова држава је настала на темељима ослободилачке борбе свих њених народа против фашистичких окупатора и њихових домаћих слугу. Још у току рата је одлучено да се створи нова друштвена заједница у којој ће сви бити равноправни. То је истовремено била борба за праведнији друштвени поредак у коме неће бити националне и класне експлоатације. Борба за ослобођење од окупатора и за нове праведније односе у друштву представља почетак нове епохе. У складу са идеологијом марксизма-лењинизма, целокупна историја је схватана као сукоб друштвених класа са крајњим циљем у стварању бескласног друштва. Југословенска краљевина као период развитка у историји њених народа није негирана, уосталом из ње је проистицао међународно-правни континуитет нове Југославије. Није довођено у питање ни уједињење 1918. године, него националне и социјалне основе на којима је оно извршено.¹¹⁴⁵ С обзиром да је у раду Комунистичке партије важно место имао и идеолошко-васпитни рад, друштвене установе, међу којима је и школа, у новој држави добиле су идеолошку функцију, што је оличено у схватању да „само просвећен народ може бити слободан, економски јак и политички свестан“.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁴ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Kultura, Beograd 1952, 260.

¹¹⁴⁵ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*, 25–32; Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета*, 273; М. Јовановић, Р. Радић, *Круза историје*, 49–52; Видети: Ljubodrag Đimić, „Jugoslovenska država i istoriografija“, *Tokovi istorije* 1–4/1999, 326–339; Више о совјетским утицајима на југословенску културу: Горан Милорадовић, *Ленота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Институт за савремену историју, Београд 2012.

¹¹⁴⁶ Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952: зборник докумената*, 1, Архив Југославије, Београд 2009, 143.

Школа је у социјалистичкој Југославији добила кључно место у изграђивању новог друштва и новог човека.

На оваквим идеолошким поставкама КПЈ је изграђивала нове друштвено-економске односе и осмишљавала културну и просветну политику. Живот у новој држави је почео у тешким и сложеним условима. Земља је била претежно аграрна, са неразвијеном индустријом и неуспелом модернизацијом школског система из претходног периода. Савезне власти су низом административних мера одмах приступиле промени затеченог стања. У периоду до краја 40их година XX века вршени су обнова и изградња ратом разорене земље, успостављање нове народне власти, етатизација привреде, развијан је први Петогодишњи план, урбанизација, индустријализација. Значајну улогу у покретању економског развоја земље добила је просвета. Путем школе је требало утицати и на свест људи како би се елиминисали остаци капиталистичке „буржоаске“ идеологије и подстакла оданост новој југословенској држави, приврженост традицијама НОБ-а и револуције.¹¹⁴⁷

Као главна препрека изградњи социјалистичког друштва стајали су наслеђени низак ниво друштвено-економског и културног развитка. Стога је као један од основних циљева државне политике нових власти био њихово превазилажење. Задатак је био тежи утолико што је постојала велика неуједначеност у достигнутом нивоу развоја у различитим деловима државе, као и велике разлике између села и града. О ниском културном нивоу најупечатљивије сведоче подаци о броју неписмених становника, којих је у Србији било око 26%. Тај број се разликовао у појединим деловима земље и зависио је од економске развијености. Тако је најмањи проценат неписмених био у Војводини а највећи на Косову. Неписменост је била присутнија код сеоског становништва (и до 90%) и женске популације. Томе треба додати и податке који илуструју лошу образовну структуру становништва, према којима је у Србији без завршене школе било 40% а факултетски образованих мање од 1% становника.¹¹⁴⁸

Главним узроком оваквог стања сматра се недовољно развијен школски систем југословенске Краљевине који није могао дати веће резултате. Иако је 1929. године уведено обавезно осмогодишње школовање оно није доследно спровођено у пракси. Упркос повећању броја школа, ученика и наставника постојали су бројни проблеми: слаб обухват деце школом, неравномерно распоређена школска мрежа, нередовно похађање

¹¹⁴⁷ Marija Obradović, „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995, 29–61; Љ. Димић, „Две слике просвете у Србији двадесетог века“, 232–244.

¹¹⁴⁸ Драгомир Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, *Историја 20. века* 2/2008, 392–394.

наставе. Основна школа није успевала да умањи неписменост и културну заосталост. Средњих школа је било веома мало, што је условило недостатак стручно образованих радника за развој привреде. Са друге стране средње школе нису давале довољан број кандидата за високе школе с обзиром да је наставак школовања био дозвољен само ученицима гимназија и учитељских школа. Ни високо школство није успевало да побољша образовну структуру становништва и подстакне научни, технолошки, привредни и културни развој. Иако су у међуратном периоду отворене бројне установе у којима је подстицан научно-истраживачки рад, развијане нове научне дисциплине и осниване нове катедре на факултетима, повећаван број наставног кадра и студената, научни резултати су остајали у уском кругу интелектуалаца и нису допирали до ширих слојева становништва. Решавање ових проблема одредило је циљеве и правце културне и просветне политике у новој Југославији.¹¹⁴⁹

У области културе, науке и просвете извршене су промене које су имале за циљ да ове делатности доведу у склад са потребама друштвеног система који је изграђиван. Потпуну контролу над креирањем и спровођењем основних поставки државне политике у овим областима имала је КПЈ. Основна начела на којима је нова власт заснивала нову просветну, научну и културну политику су демократичност и идејност. То је значило доступност образовања свим друштвеним слојевима, нарочито радницима и сељацима, што је постао основни циљ на свим образовним нивоима, од основне школе до универзитета, а у науци повезивање са потребама народа и њено укључивање у развој друштва и привреде. Други принцип је подразумевао прилагођавање садржаја новој идеологији која се заснивала на тековинама народноослободилачке борбе. У томе су важну улогу имале друштвено-хуманистичке науке, међу којима се посебно издвајала историја којој је стављено у задатак да постави идеолошке темеље новог социјалистичког друштва. Преовлађујуће мишљење тог периода је било да „школа не може постојати изван живота, изван друштва и изван политике“. У том смислу ће и настава историје добити важну улогу. На овим темељима су формулисани бројни задаци културне и просветне политике: подизање културног нивоа, измена образовне структуре становништва, ликвидација неписмености, организовање масовног просветног рада, просвећивање села, радника, женске популације, развој школског система, доношење нових закона, планова и програма и уџбеника, већи обухват деце школом, стварање нове

¹¹⁴⁹ Исто, 391–395; Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе: развој школа 1945–1975*, Институт друштвених наука, Београд 1980, 33–44.

интелектуалне елите, образовање што већег броја кадрова свих профила, који ће бити идеолошки подобни, одани држави, КПЈ и идеологији марскизма-лењинизма.¹¹⁵⁰

Владајућа партија је у својим плановима школском систему наменила битну улогу. Поред подстицања економског развоја и потенцијала за превазилажење културне заосталости, образовање и васпитање су сматрани „битним чиниоцима изградње социјалистичког друштва и претпоставком власти радничке партије“.¹¹⁵¹ Једна од основних карактеристика послератне југословенске просвете је приписивање друштвене одговорности школи и укључивање друштвених проблема и њихових решења у наставне програме.¹¹⁵² Суштина просветних реформи се заснивала на партијским програмским документима, резолуцијама које су усвајане на конгресима КПЈ. У њима су дати нови погледи на место и функцију образовања у друштву, основе за изграђивање школског система и развијана филозофија наставе која је имала за циљ образовање новог социјалистичког човека. Према сведочењу професора педагогије Универзитета у Београду Николе Поткоњака постојао је шаблон за расправљање о било ком педагошком питању: „Најпре се наведу одлуке и ставови КП па се онда иде на њихову „теоријску“ и „практичну“ „разраду“ и „тумачење“, „доказивање“ исправности такве одлуке“.¹¹⁵³ Промене у политичком систему су доводиле до измена у моделу просветне политике али је њена суштина остајала иста. Током 40 година послератног развоја просвета и школство су били под снажним идеолошким утицајем партије.

Просветна политика је креирана у партијском врху а један од главних идеолога у овој области је био Милован Ђилас.¹¹⁵⁴ За реализацију задатака у просвети су биле задужене искључиво државне установе, на чијим руководећим позицијама су увек били комунисти, у чему се огледало јединство партијске и државне власти. Просветни органи су постојали на савезном и републичком нивоу. Њихови називи и надлежности су често мењани у складу са променама друштвено-политичког система. Непосредно после рата

¹¹⁵⁰ *Просветни преглед* 2/1945, 2; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Rad, Beograd 1988, 28–30.

¹¹⁵¹ N. Vujisić-Živković, V. Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, 213–222; Н. Вујисић Живковић, „Педагогија као универзитетска дисциплина у Србији: поводом 125 година сталне катедре за педагогију на Филозофском факултету у Београду (1892-2017)“, 404, 427; „Интервју са проф. др Николом М. Поткоњаком“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, Институт за новију историју Србије, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 463.

¹¹⁵² N. Vujisić-Živković, V. Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, 219.

¹¹⁵³ „Интервју са проф. др Николом М. Поткоњаком“, 464.

¹¹⁵⁴ Милован Ђилас је био члан ЦК КПЈ и шеф Агитпропа. Видети: Lj. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*.

целокупан просветни живот у земљи је стављен под строгу контролу партије а управљало се путем директива, о чијем доследном спровођењу су се старали политичко-партијски органи. У томе су учествовале све расположиве снаге, масовне организације и партијске пропагандне установе. У првим послератним годинама кључну улогу у спровођењу и контроли извршавања политике КПЈ у култури и просвети имао је апарат агитације и пропаганде (Агитпроп).¹¹⁵⁵

Непосредно после рата, руковођење просветом је било централизовано и административно. На нивоу федерације је основано Савезно министарство просвете чији је први министар био Владислав Рибникар. Министарство је наставило да обавља послове Повереништва за просвету (1943–1945) са главним циљем да створи услове за обнављање и организовање културне и просветне делатности у земљи. Целокупан рад је подељен на одељења са надлежностима за народно просвећивање, школство (од основног до високог) и култура (наука, уметност и културне везе са иностранством). Делокруг рада Министарства просвете је обухватао припрему и израду закона, уредби и упутстава савезне Владе, постављање општих начела за организацију, рад и наставне планове и програме за све школе у Југославији и руковођење школама од општедржавног значаја.¹¹⁵⁶ После усвајања Устава ФНРЈ у јануару 1946. извршена је реорганизација државне управе. Послове Министарства просвете Владе ФНРЈ преузела су два комитета: Комитет за школе и науку¹¹⁵⁷ и Комитет за културу и уметност. У надлежности новоформираног Комитета за школе и науку (1946–1948) били су послови општег, стручног и високог образовања.¹¹⁵⁸ Као последица политичких и идеолошких промена у периоду после Другог светског рата, у потрази за најбољим решењем за руковођење свим областима друштвеног живота, често је долазило до реорганизације државне управе. Крајем 1948. године су укинута комитети, а послови који су били у њиховој надлежности су обједињени у оквиру Министарства за науку и културу Владе

¹¹⁵⁵ Исто, 31–45.

¹¹⁵⁶ *Службени лист ДФЈ* 11/1945; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 145.

¹¹⁵⁷ За време постојања Комитета на његовом челу су се налазили Борис Зихерл, Марјан Стилиновић и Пуниша Перовић.

¹¹⁵⁸ „Указ о оснивању Комитета за културу и уметност и Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ“, *Службени лист ФНРЈ* 13/1946. Стручно школство је у почетку било у надлежности одговарајућих ресорних министарстава. Комитет за школе и науку је постепено преузимао надлежности над стручним школама пре свега у области наставних планова и програма. Године 1949. формирањем посебног сектора за стручне школе у својој организационој структури, извршено је обједињавање надлежности над свим врстама школа у земљи. Тада је започет процес концентрације целокупног школства у ресору просвете. Када је у питању положај средњих школа није било суштинских промена све до реформе којом је уведено усмерено образовање 70их година. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 153–155.

ФНРЈ (1948–1950). Компетенције из области школства и даље су остале непромењене, само је дошло до веће централизације надлежности савезне владе у области просвете.¹¹⁵⁹

Године 1945. при Министарству просвете, у оквиру Одељења за школство, основан је Просветни савет као организациона јединица којој је стављено у задатак давање мишљења и предлога о основним смерницама просветне политике, израда наставних планова и програма, старање о планском издавању уџбеника и оспособљавање наставног кадра. Предвиђена је могућност оснивања сличних тела при министарствима просвете свих федералних јединица.¹¹⁶⁰ На првом заседању Просветног савета у августу 1945. године министар просвете Владислав Рибникар је изјавио да је наступио тренутак за радикалну ревизију просвете, културе, науке и књижевности која по израђеном плану треба да се изведе „према ономе што народни и државни интереси захтевају и да се при томе мора узети у обзир мишљење свих крајева државе.“¹¹⁶¹

И у Србији је непосредно после ослобођења повереништво прерасло у Министарство просвете НР Србије (1945–1951) у чијој су надлежности биле школе општеобразовног типа (основне, средње, високе) и школе за образовање одраслих. Уредбом о организацији рада у Министарству просвете су постојала посебна одељења за народно просвећивање, затим за науку, културу и уметност, Одељење за основну наставу и Одељење за средњу наставу. Последња два одељења су поред општих питања школства, у делокругу рада имала и ужа питања наставе. На чело министарства је именована Митра Митровић а за њеног помоћника Коста Грубачић.¹¹⁶² Уредбом из 1947. године основан је посебан Комитет за научне установе, универзитет и високе школе (1947–1951), па су послови из ове области прешле на њега. Године 1950. Комитет је реорганизован у Министарство за науку и културу.¹¹⁶³ И на нивоу републике је било постављено питање оснивања просветног савета као саветодавног органа. Међутим, пошто до тога није дошло, његову улогу је остваривао Наставни савет, организациона јединица Министарства просвете формирана са циљем да се бави искључиво питањима наставе. Поред учешћа у остваривању опште просветне политике, као битна питања рада имао је наставне планове и програме, уџбенике, наставна средства, образовање и

¹¹⁵⁹ „Указ о образовању Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ“, *Службени лист ФНРЈ* 108/1948.

¹¹⁶⁰ „Уредба о оснивању Просветног савета при Министарству просвете“, *Службени лист ДФЈ* 39/1945; Државни архив Србије, Министарство просвете НР Србије (Г–183), Наставни савет, 1945.

¹¹⁶¹ *Просветни преглед* 8/1945; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 146–147.

¹¹⁶² *Службени гласник* 10/1945; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 147.

¹¹⁶³ *Службени гласник НРС* 14/1947, 3/1950.

усавршаваће наставника. У његовом саставу су били истакнути стручњаци за поједине наставне области који су као инспектори обилазили школе, упознавали се са начином предавања појединих предмета и пружали саветодавну помоћ наставницима. Укључивањем у рад широког круга спољних сарадника, најчешће из редова практичара, омогућено је да предлози Наставног савета буду одраз „истинских народних потреба“.¹¹⁶⁴

Првих послератних година интензивно је рађено на унапређењу школства на свим нивоима. Вршена је реорганизација затеченог школског система и ширење мреже свих врста школа. Као приоритетан задатак нових просветних власти истакнуто је описмењавање становништва кроз организовање аналфабетских течајева на чему су биле ангажоване све расположиве друштвене снаге просветни радници, друштвене организације и армија.¹¹⁶⁵ Основни принципи на којима је изграђиван и развијан нови школски систем били су одвајање школе од цркве, бесплатно основно образовање, продужење обавезног основног образовања, што је потврђено првим Уставом нове државе 1946. године.¹¹⁶⁶ Обавезно седмогодишње школовање за сву децу 7–15 година уведено је законом из 1945. године. Оно је првобитно реализовано похађањем четворогодишње основне школе и трогодишње гимназије или прогимназије а од 1948. кроз седмогодишње школе тзв. седмолетке.¹¹⁶⁷ Промене у области основног школства одразиле су се и на остале делове школског система. Посебна пажња је посвећена реорганизацији средњих школа. Укинуте су школе попут грађанских, за које се сматрало да представљају израз дуализма.¹¹⁶⁸ Потребне индустријализације земље су утицале на структуру и програме средњошколског образовања. Ширена је мрежа средњих стручних школа са циљем стварања кадра за рад у привреди. Гимназије су, упркос бројним критикама да су „буржоаске“, „класне“, „елитне“, опстале као средњошколске установе општег типа. Брз развитак школске мреже и већи обухват популације образовањем условиле су недостатак наставног кадра па је неопходна била реорганизација

¹¹⁶⁴ *Просветни преглед* 1/1945; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 148–149.

¹¹⁶⁵ Branka Doknić, *Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963*, Službeni glasnik, Beograd 2013, 54–62; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, 33–36, 48; Dragomir Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“ *Andragoške studije* 1/2010, 91–110.

¹¹⁶⁶ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1946, 12.

¹¹⁶⁷ *Службени лист ДФЈ* 84/1945. Обавезно осмогодишње школовање биће уведено 1958. године.

¹¹⁶⁸ Дуализам се односио на средње школе и њихову поделу на стручне школе које припремају искључиво за рад и гимназије које представљају припрему за студије.

учитељских школа.¹¹⁶⁹ Реформом је било захваћено и високо школство. Према истраживању др Драгомира Бонцића, Београдски универзитет је прихватио ограничење аутономије и улогу у школовању новог кадра и подизања научног подмлатка. Филозофски факултет је у новом систему задржао своју националну и политичку улогу. Наставни и научни рад прилагођени су новој научној и образовној политици, заснованој на совјетском моделу, што је било видљиво по плановима и програмима универзитетске наставе, употреби превода совјетских уџбеника и литературе на руском језику, као и програмима научно-истраживачког рада.¹¹⁷⁰

Овај најранији период послератног развоја југословенске просвете 1945–1949. године сматра се периодом адаптације, када долази до постављања основа будућем школском систему и углавном квантитативних промена видљивих у ширењу мреже свих врста и нивоа школа. С обзиром да у овом периоду још увек нису били разрађени документи који би систематски утврђивали политику образовања, саображавање наставне праксе социјалистичком поретку вршено је преко наставних планова и програма, уџбеника и образовања наставника.¹¹⁷¹ Одмах по ослобођењу савезни и републички органи надлежни за просвету вршили су измене наставних планова и програма на свим нивоима. У садржаје наставе је уношена идеологија марксизма-лењинизма и тумачење развита природе и друштва са становишта дијалектичког материјализма. Посебна пажња је посвећена предметима из националне групе. Извршена је ревизија националне историје. Године 1945. донета је одлука према којој је виша настава такође морала да буде прилагођена тековинама НОБ-а.¹¹⁷²

У овом периоду је формирана инспекцијска служба чији је задатак био да контролише рад школа и о томе обавештава надлежно министарство. Приликом оцене наставника предност је давана идеолошкој подобности наспрам стручности, што се одражавало и на квалитет наставе. Партија је преко Агитпроп апарата вршила строг надзор над наставницима и ученицима. Контролисани су њихови политички и

¹¹⁶⁹ *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1971; Момчило Павловић, „Школство у Србији 1945–1950“, у: Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић (ур.), *Образовање код Срба кроз векове*, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 289–304.

¹¹⁷⁰ Д. Бонцић, „Развој науке у Југославији после Другог светског рата“, *Култура* 161/2018, 205.

¹¹⁷¹ *Registar školskih propisa u FNRJ 1945–1953*, sastavio Marijan Filipović, Minerva, Subotica, 1954; Spomenka Budić, Jasmina Klemenović, Jovana Milutinović, *Razvoj školskog sistema (1945–2001)*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad 2003, 15–17; М. Павловић, „Школство у Србији 1945–1950, 289–304; *Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945–1951*, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, Beograd 1952.

¹¹⁷² “Резолуција Народне скупштине о високим школама, Универзитету и Академијама“, *Службени гласник Србије* 10/1945.

идеолошки ставови. У почетку су примењивани притисци, репресивне мере, па чак и прогон. Учвршћивањем савезне власти није се више прибегавало овим мерама. Нарочита пажња је посвећена индоктринацији омладине, средњошколаца и студената, као „градитеља социјализма“.¹¹⁷³

4.1.2 Период идејне преоријентације југословенске просвете (1948–1958)

До крупног заокрета у просветној политици је дошло 1948. године после сукоба југословенског руководства са Информбироом. У периоду који је уследио југословенска држава тежила проналажењу сопственог пута у изградњи социјализма. Кључна промена у унутрашњој политици земље била је увођење самоуправљања. Оно је прво уведено у привреди 1950. године када је, усвајањем Закона о предаји фабрика радним колективима, уместо државног уведено друштвено власништво над средствима за производњу, да би уставним законом из 1953. године било проширено и на области културе, просвете и других друштвених делатности.¹¹⁷⁴ Уставни закон из 1953. године прогласио је самоуправљање основним принципом политичког и друштвеног уређења земље. Промене на нивоу државе су почеле да буду видљиве током 50их година у виду процеса децентрализације, деетатизације, дебиروقратизације и демократизације. У међународним односима, држава се постепено отвара према Западу и успостављају се нове везе са земљама Трећег света.¹¹⁷⁵ У периоду после 1948. године долази до напуштања совјетског догматизма и утицаја, и осамостаљивања земље у културном, научном и просветном погледу.¹¹⁷⁶

На основу одлука III пленума ЦК КПЈ 1949. године започео је процес децентрализације управљања у култури и просвети и постепеног преношења надлежности са виших на ниже органе. Прелази се на нови начин руковођења и уместо министарстава уводе се савети, колективни органи управе који су омогућили веће

¹¹⁷³ Lj. Dimić, *Agitprop kultura: Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, 118–120; Jasmina Klemenović, Jovana Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo)“, *Pedagogija* 4/2002, 58.

¹¹⁷⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 300–302; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 355–367.

¹¹⁷⁵ Д. Бондић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 404; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 297–299.

¹¹⁷⁶ О развоју културе у овом периоду видети: Миомир Гаталовић, *Дарована слобода: партија и култура у Србији 1951–1958*, Институт за савремену историју, Београд 2010.

учешће грађана и научних, јавних, просветних радника различитих струка у управљању културном и просветном делатношћу. Преовлађујући став је био да у области културе и просвете треба да узму учешћа они који у тој делатности раде. У оквиру реорганизације државне управе 1950. године основан је Савет за науку и културу (1950–1953) на челу са министром-председником Родољубом Чолаковићем. У оквиру савета рад је подељен по секторима за просвету (основне, средње и стручне школе) и високо школство у чијој су надлежности били универзитети, наука и културне везе са иностранством.¹¹⁷⁷

На нивоу републике је прво дошло до промене у руковођењу Министарством просвете. Уместо Митре Митровић 1949. за министра је постављен Мита Миљковић, кога је 1950. године заменио Ђурица Јојкић. Потом и овде долази до подруштвљавања у управљању просветно-културном делатношћу. Уредбом Владе НР Србије и истоветном одлуком савезног Савета за науку и културу 1951. године, при Министарству просвете формирана су 4 савета као стручни органи: Наставни савет, Савет за стручне школе, Савет за физкултуру и Савет за народно просвећивање. Наставни савет је требало да пружи помоћ министарству просвете у свим важнијим пословима наставе и васпитања.¹¹⁷⁸

Савети конципирани као саветодавни органи нису дуго радили јер је 1951. године дошло до реорганизације Владе НР Србије и формирања нових органа државне управе. Укинута су Министарство просвете и Министарство за науку и културу и формиран је Савет за просвету, науку и културу (1951–1953) као државно-друштвени орган управљања а за министра-председника је постављена Митра Митровић. У оквиру Савета уместо дотадашњих одељења, радило се у одборима формираним према подручјима делатности: за општеобразовне школе, стручне школе, за високе школе и науку, културу и уметност, за народно просвећивање и за физкултуру. С обзиром да је реорганизацијом републичких органа, руковођење просветом преношено на ниже органе, улога Савета за просвету, науку и културу НР Србије је сведена на решавање кључних питања. Тако се одбор за општеобразовне школе бавио проблематиком школског система, наставних планова и програма, уџбеницима и наставним средствима и питањима наставног кадра. Фактички је настављао рад Наставног савета али са више компетенција.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁷ „Указ о укидању Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ и о оснивању Савета за науку и културу Владе ФНРЈ“, *Службени лист ФНРЈ*, 38/1950; Архив Југославије, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317), 8–22, Правилник о организацији и раду Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, 1950.

¹¹⁷⁸ *Просветни гласник* 34/1951, 5; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 155–156; *Просветни преглед* 3/1951.

¹¹⁷⁹ *Службени гласник НРС* 14/1951; *Просветни гласник* 5–6, 7–8/1951; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 158–159.

У овом периоду долази и до поновног покретања *Просветног гласника*. Од 1945. године је излазио *Просветни преглед* који је највећим делом био оријентисан на информисање о стању и проблемима школства, активностима организација просветних радника уз директивне чланке и осврте на поједина питања, али није објављивао службене акте и упутства због чега није могао да задовољи потребе као службени орган министарства просвете. Стога је од 1951. године једном месечно почео да излази *Просветни гласник* који је доносио сва званична документа из области просвете и школства.

Када су Уставним законом из 1953. године постављене нове основе политичког и друштвеног уређења земље, дошло је до нове реорганизације државне управе при чему је као основни принцип наглашено друштвено самоуправљање на свим нивоима и у свим областима делатности. Године 1953. функције Владе ФНРЈ преузели су Савезно извршно веће (СИВ) и савезни органи управе. У овом периоду формиран су секретаријати СИВ-а као посебне организационе јединице савезне администрације са задатком да се старају за извршење његових задатака. Укидањем Савета за науку и културу, његове надлежности прелазе у делокруг СИВ-а у оквиру кога је образован Секретаријат за просвету и културу (1953–1956).¹¹⁸⁰

До промене је дошло и у републичким органима. Уместо Савета за просвету, науку и културу, формиран је Савет за просвету и културу НР Србије (1953–1956), као искључиво друштвено колегијално тело састављено од председника и чланова из редова стручних, друштвених органа, самоуправних установа и истакнутих грађана које именује СИВ. За првог председника је именован Миливоје Урошевић а потом Јелена Поповић. Начелник наставног одељења је био Голуб Јањушевић.¹¹⁸¹ Савет за просвету и културу је доносио одлуке о свим питањима од општег интереса: о систему школства, наставним плановима и програмима, уџбеницима, образовању и усавршавању наставног кадра. За проучавање појединих проблема прибављао је мишљење ширег круга стручних лица и установа, посебно удружења просветних радника. О спровођењу закључака Савета старао се државни секретар. У секретаријату је, као стручна организациона јединица, постојало Одељење за наставу у чији делокруг рада спада припрема

¹¹⁸⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 359–361; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988*, III, 300–303; *Службени лист ФНРЈ* 12/1953. Када је 1963. године дошло до измена у раду савезне администрације, прво су се десиле промене у називу али не и суштинске организационе промене. Године 1965. у употреби је нови назив Савезни секретаријат за образовање и културу. Орган ће постојати уз мање измене у називу и надлежностима до 1967. године.

¹¹⁸¹ Један од аутора уџбеника историје.

материјала стручног карактера (наставни планови и програми, уџбеници, наставна средства, радио, филм, старање о усавршавању наставног кадра) и припрема и извршавање свих послова у вези са организацијом и извођењем наставе и васпитања.¹¹⁸²

Законом о организацији управе у НРС 1956. године, извршена је реорганизација Савета за просвету и културу тако што је дошло до поделе на Савет за културу и Савет за школство, који је уредбом из 1958. преименован у Савет за просвету (1958–1963). За првог председника је именована Милка Минић а 1958. године ту дужност је од ње преузео Драгослав Марковић. Надлежности Савета за просвету су остале исте, дошло је само до промена у организацији рада.¹¹⁸³

Ставовe који су довели до напуштања совјетског модела у просвети изнео је Милован Ђилас на V конгресу КПЈ 1948. године. Том приликом је поднео реферат о агитационо-пропагандном раду у коме се осврнуо на развој школства. Као кључне проблеме истакао је недовољну идејност у настави, уџбеницима и међу просветним радницима.¹¹⁸⁴ У периоду 1950–1958. године још увек није успостављен нови образовни систем, него је вршена идејна преоријентација кроз низ докумената у којима је истицан циљ васпитања грађана у социјалистичком духу. Кључни и уједно први документ за креирање нове образовне политике била је Резолуција о задацима о школству усвојена на III пленуму ЦК КПЈ у децембру 1949. године. У овом документу су разматрана разна питања и изнети закључци према којима дотадашњи школски систем није доприносио остваривању свог основног циља – изградње социјализма, ни у организационом, ни у погледу наставе. Предлози за даљи развој школског система обухватили су промене у виду децентрализације, демократизације управе, преусмеравања надлежности министарстава са административних и бирократских питања на темељне проблеме наставе. Изнети су предлози за изграђивање јединственог школског система како у

¹¹⁸² *Службени гласник НРС* 14/1951; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 161–163; Државни архив Србије, Савет за просвету и културу НР Србије (Г–193).

¹¹⁸³ *Службени гласник НРС* 21/1956; „Уредба о организацији и раду Савета за просвету НР Србије“, *Службени гласник НРС* 11/1958. У његовом саставу је било 30 лица, истакнутих стручњака из области образовно-васпитног рада, међу којима Драги Миленковић, саветник Историјског одељења ЦК КПС и Љубица Чубриловић, професорица XIV Београдске гимназије (ауторка уџбеника историје). Председник Наставног савета је био Ернест Стипанић. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 163–165.

Надлежности овог тела се могу реконструисати на основу уредби и решења о канцеларијском пословању. Државни архив Србије, Савет за просвету (Г–292), бр. 9909, 31. 12. 1957, бр. 1851/1, 30. 3. 1960, бр. 13, 17. 1. 1963. Савет за просвету је од 1963. године имао назив Републички секретаријат за просвету а од 1965. Републички секретаријат за образовање. Видети и: Државни архив Србије, Републички секретаријат за образовање (Г–194).

¹¹⁸⁴ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*, Kultura, Beograd 1948, 299–302.

институционалном тако и програмско-садржајном погледу, увођење обавезног осмогодишњег школовања и подстицање напретка других врста школа. Поред борбе против совјетског догматизма и утицаја, предуслов за наведене измене био је раскид са остацима „грађанске“ „буржоаске“ школе и филозофије идеализма наслеђених из претходног периода државног развика. Као циљ нове школе истакнуто је „васпитање новог, слободног и одважног социјалистичког човека чија су схватања широка и разноврсна и коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли.“¹¹⁸⁵

Документ који се прво надовезао на закључке Резолуције био је „Опште упутство о школовању у школама за опште образовање“ Владе ФНРЈ из 1952. године којим је уведено обавезно осмогодишње школовање.¹¹⁸⁶ Важну промену у овом периоду је представљало увођење самоуправљања у школство и просвету. Самоуправљање је уведено прво у високом школству Општим законом о универзитетима 1954. а потом и у основне школе 1955. године. То је подразумевало смањење овлашћења државе и давање права на управљање радним колективима, грађанима који нису запослени у установи попут јавних радника, стручњака и родитеља. Самоуправљање је уведено и у саме установе културе и просвете, тиме што су на факултетима оснивани савети, у школама школски одбори, док су у средњим школама постојале и заједнице ученика. Циљ увођења самоуправљања је био да омогући стални контакт са друштвеном заједницом, контрола рада, решавање материјалних проблема али не и мешање у стручна питања.¹¹⁸⁷

Пошто у том тренутку још увек нису постојали услови за спровођење темељне реформе школског система, реализација нове образовне политике је почела изменом наставних планова и програма у школској 1952/53. години. У њима је инсистирано на већем повезивању наставе са потребама друштва, локалном средином и марксистичком усмерењу. Рађено је и на оспособљавању наставника који ће нове моделе и методе примењивати у школској пракси. Инсистирано је на њиховом стручном раду а на универзитету на јачању наставног подмлатка који ће пратити развој савремене науке.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁵ Milovan Đilas, *Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji: Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu*, Kultura, Beograd 1950; J. Klemenović, J. Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo)“; 60; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 357.

¹¹⁸⁶ *Службени лист ФНРЈ* 28/1952; *Просветни гласник* 6/1952.

¹¹⁸⁷ Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 406–408.

¹¹⁸⁸ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 159–161.

4.1.3 Период јединственог школског система (1958–1974)

Упркос свим залагањима државних власти, стање које је постојало у просвети је веома тешко превазилажено. И даље је требало улагати напоре за ликвидацију неписмености, ширење школске мреже и повећање обухвата деце школом, промену образовне структуре становништва и већу повезаност просвете и науке са потребама привреде и развоја социјалистичког друштва. У таквим условима је још 1953. године Народна скупштина ФНРЈ образовала посебну комисију за реформу школа општег образовања са задатком да проучи тренутно стање и предложи мере за свеобухватну просветну реформу.¹¹⁸⁹ Пошто је 50их година дошло до постепеног отварања према Западу у међународним односима, у раду на реформи школства се успоставља сарадња прво са Међународним бироом за образовање у Женеви а од 70их година је почело позивање на документа Унеска приликом предлагања и извјешања реформи.¹¹⁹⁰

На основу препорука Комисије, усвојен је Општи закон о школству 1958. године. Био је то последњи школски закон који је донет на савезном нивоу и важио за све републике и покрајине. Великом школском реформом 50их година заокружено је увођење друштвеног управљања у просвети.¹¹⁹¹ Законом је конституисан нови школски систем који ће са мањим изменама опстати до распада југословенске државе. Његову основу је представљала обавезна осмогодишња основна школа. У складу са тим гимназија је постала четворогодишња. Закон је изједначио све врсте средњих школа чиме су елиминисани остаци дуализма на средњем степену образовања. Како би се умањила разлика између умног и физичког рада, већи значај је дат средњим стручним школама. Важну новину је представљало право на упис на високошколске установе које је дато свим ученицима, за разлику од међуратног периода када су факултете могли да уписују само гимназијалци. Овим не само да је промењено место гимназије у школском систему, него и њен карактер јер је она постала завршна школа. За образовање наставног кадра постојало је неколико врста школа: учитељске (средње школе чије је трајање са три године враћено на 5), више педагошке школе и факултети. За разлику од претходног,

¹¹⁸⁹ „Резолуција о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања“, *Просветни гласник* 6–7/1953, 1. *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1958, 3–48.

¹¹⁹⁰ „Интервју са проф. др Николом М. Поткоњаком“, 463.

¹¹⁹¹ Исто, 461.

нови школски систем је обухватио и установе за предшколско васпитање и образовање одраслих.¹¹⁹²

Општим законом о школству из 1958. године су први пут обухваћени сви образовни нивои од основне школе до универзитета и успостављен је јединствени систем школства за целу земљу, који ће се задржати до следеће веће реформе 1974. године. Законом су утврђени и основни принципи на којима се заснивао: демократичност, тј. једнако право на образовање свих грађана које укључује и наставак школовања на свим нивоима (на основу знања и способности), бесплатно школовање, омогућавање извођења наставе на језицима националних мањина. Основни захтев за наставу на свим образовним нивоима било је идејно опредељење. Као главни задатак школе истакнуто је развијање социјалистичке друштвене свести, неговање братства и јединства, југословенског социјалистичког патриотизма и идеологије марксизма-лењинизма. Настава је требало да се заснива на достигнућима науке, материјалистичком погледу на свет, тековинама историје и културе народа Југославије, хуманистичком духу социјализма, требало је да обезбеди повезаност са праксом, свакодневним животом и локалном средином. Овим законом се ученик дефинише као субјекат и активни учесник наставног процеса. То је утицало на промене у садржајима и методама рада. Тако се 60их уводе програмирана и индивидуализована настава. Ови иновативни приступи су убрзо напуштени услед недостатка материјалних средстава за њихово спровођење у пракси. Важну новину представљала је одредба о обавезном сталном усавршавању наставника.¹¹⁹³

Општи закон о школству је створио основу за доношење законске регулативе на републичком нивоу, као и примену у новим наставним програмима и уџбеницима. Године 1959. усвојен је републички закон основним школама и нови наставни план и програм према оквирном плану СФРЈ. Иако је закон о средњим школама донет тек 1967. године, већ 1959. усвојене су основе, а 1960. нови план и програм за средње школе. Унете су новине у наставни план и програм за гимназије тако да је у првој години био исти за све ученике, док се од друге године уводе смерови друштвено-језички и природно-математички.¹¹⁹⁴

¹¹⁹² Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића, 55–67.

¹¹⁹³ Исто, 49–108.

¹¹⁹⁴ Службени гласник НРС 30/1959; Просветни гласник 7, 8, 9/1959; Закон о средњем образовању с коментаром и објашњењима, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1967; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 174–178.

Општим законом о школству 1958. године основан је Просветни савет Југославије са задатком да претреса питања од општег интереса из области образовања и васпитања, утврђује основе наставних планова и програма и општа начела за израду уџбеника. У његовом саставу су били чланови које је именовао СИВ и по три члана које делегирају републички савети за просвету. За првог председника именован је Родољуб Чолаковић. Седнице су одржаване два пута годишње. Савет је престао да постоји изменама у закону о школству 1964. године.¹¹⁹⁵

Током 50их година постигнути су значајни резултати на унапређењу школства. Томе је допринело оснивање низа нових установа формираних у току рада на реформи а које ће наставити трајно да се баве изучавањем школске и просветне проблематике. На савезном нивоу основан је Завод за просветна и школска питања.¹¹⁹⁶ Године 1954. основан је Завод за унапређење школства НР Србије, као установа у надлежности Савета за просвету, са задатком систематског проучавања свих проблема школства и давања предлога за предузимање реформских мера. Функцију директора Завода је првобитно обављао Милош Јовичић, а потом од 1956. Никола Вученов. С обзиром да се Завод бавио стручним питањима, престала је потреба за Наставним саветом, као саветодавним стручним органом, те је он укинут после две године постојања.¹¹⁹⁷ На основу Општег закона о школству, Скупштина НР Србије је 1959. донела закон о просветно-педагошкој служби чије ће послове такође преузети Завод за унапређење школства.¹¹⁹⁸ Тиме он постаје управна установа у оквиру Савета за просвету НР Србије која врши све стручне и послове просветно-педагошке службе. Године 1960. извршена је реорганизација у Заводу за унапређење школства поделом на три посебне установе: Завод за основно образовање и образовање наставника,¹¹⁹⁹ Завод за стручно образовање и Завод за

¹¹⁹⁵ „Општи закон о школству“, *Службени лист ФНРЈ* 28/1958; „Закон о изменама и допунама Општег закона о школству“, *Службени лист ФНРЈ* 1/1964; *Просветни гласник* 2/1964, 1.

Просветни Савет Југославије је у периоду 1958–1960. одржао 6 седница на којима су усвојене заједничке основе наставних планова и програма за основне и средње школе. Архив Југославије, Просветни савет Југославије (АЈ, 168), ф. 1.

¹¹⁹⁶ Завод је првобитно помагао у раду на припреми школске реформе 1953–1958. године а касније је проширио делатност и бавио се организовањем саветовања и издавачком делатношћу, пре свега у области објављивања просветне документације. Завод је развио и међународну сарадњу. N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 372–373; Државни архив Србије, Југословенски завод за проучавање школских и просветних питања (Г–333), Материјали о међународној сарадњи Завода.

¹¹⁹⁷ В. Теших, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 167–172.

¹¹⁹⁸ Истраживачки рад није био у делатности Завода. У ту сврху је основан Институт за педагошка истраживања чији је директор био Никола Вученов.

¹¹⁹⁹ Задаци завода су обухватили: просветно-педагошку службу у школама и другим образовно-васпитним установама, рад на проучавању и усавршавању наставног и васпитног рада у основним школама, гимназијама, школама за образовање наставника, припрема наставних планова и програма и методских упутстава за наставу, прати и испитује стручу и педагошку вредност уџбеника, помаже наставницима у

наставна средства и школску опрему.¹²⁰⁰ Оваква структура управно-стручне службе ће опстати један дужи период.

Крајем 50их година на основу општег закона о школству спроведена је реформа универзитетске наставе. Установљено је да и даље постоји недостатак стручног кадра, пре свега услед слабе ефикасности студија. Поред тога универзитетску наставу требало је уклопити у реформу која се одвијала на нижим ступњевима школа. Године 1957. образована је посебна комисија са задатком да проучи организацију и садржај наставе и предложи мере са реформу високог школства. Целокупан рад је био подељен на подкомисије за поједине научне дисциплине. Конкретне мере које су предузете у циљу реорганизације универзитета обухватале су проширење права уписа, ревидирање наставних планова и програма, поштравање режима студија, увођење веће контроле рада, различитих облика наставе и усавршавања. Рад на реформи је заокружен 1960. године доношењем Општег закона о факултетима и универзитету. Овим законом је уведена тростепена настава: први степен у трајању од две године (виша школа), други степен 4–5 година (висока школа) и трећи степен односно једногодишње постдипломске студије. Ради обезбеђивања кадрова различитих профила и струка подстицано је образовање уз рад и уведено је ванредно студирање. Закон је даље спровођен у пракси појединих република, те је тако у Србији донет Закон о високом школству 1962. и 1965. године. Према закону о високом школству из 1962. године универзитети као заједнице факултета имали су задатак да васпитају студенте у духу општих циљева социјалистичке заједнице и подстичу сарадњу са друштвом и привредом. Реформа високог школства је имала за циљ развој научноистраживачког рада на факултетима пре свега увођењем докторских студија као припреме за бављење науком а затим кроз подстицање сарадње са научно-истраживачким установама. Законом о организацији научног рада факултети су могли да оснивају научне установе (институте). Током 60их година долази до ширења мреже високошколских установа и појаве дeметрополизације универзитета. Године 1954. у Новом Саду су основани први факултети ван Београда (Филозофски и Пољопривредни), да би 1960. године постао други универзитетски центар у Србији.

раду, подстиче стваралачки приступ и иницијативу, даје препоруке за рад и стручну помоћ у решавању проблема, организује семинаре за стручно усавршавање, предузима мере за примену савремених начела образовања и васпитања.

¹²⁰⁰ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 172–174.

Наредних година оснивани су универзитети у Нишу (1965), Приштини (1970) и Крагујевцу (1976).¹²⁰¹ Језгро за оснивање универзитета су били филозофски факултети.

Даљи корак у развоју самоуправљања у означило је доношење Устава СФРЈ и СРС 1963. године. Просветна делатност се у овом периоду све више ширила и њени задаци су временом постајали сложенији због чега је било неопходно оснивање нових установа. То је постало нарочито изражено 60их година када се питањима просвете и школства баве разноврсне установе, на савезном и републичком нивоу, са различитим степеном нормативних и извршних овлашћења. Све више компетенција се преноси на републике, док се рад савезних органа своди на доношење општих начела и смерница, координацију рада истоврсних републичких органа и међународну сарадњу. У овом периоду долази до формирања стручних друштава чије је деловање требало да допринесе чвршћем повезивању припадника исте струке унутар државне заједнице. Готово свака делатност је имала свој савез – удружење формирано на нивоу федерације састављено од представника републичких асоцијација. Поред задатака на унапређењу сопствене делатности, због израженог југословенског карактера, имали су улогу у процесу културног зближавања. Тог типа је био Савез Друштава историчара Југославије, основан 1954. године.¹²⁰²

Уставни закони из 1963. године су довели до промена у органима државне управе. Важну измену је представљало формирање Просветно-културног већа Савезне скупштине СФРЈ. Оно је функционисало као највиши орган за делатност просвете са пуним компетенцијама из ове области. Године 1967. укинут је Савезни секретаријат за образовање и културу и уместо њега је формиран Савезни савет за образовање и културу (1967–1971). Овим се даље врши децентрализација у области културе и просвете. Савети су били колегијална тела која више нису имала извршну функцију, него су доносили општа начела и смернице, пратили рад савезних установа како би обезбедили јединство у спровођењу федеративних закона. Савезни савет је формиран да врши послове из области образовања и културе, изузев оних који су поверени другим телима и органима.¹²⁰³

¹²⁰¹ Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 412–416; Видети: *Десет година Универзитета у Нишу 1965–1975*, Милутин Живковић (ур.), Универзитет, Ниш 1975; Бранимир Ђорђевић, Златана Павловић, Снежана Видојковић-Стојиљковић, *30 година Универзитета у Нишу 1965–1995*, Универзитет у Нишу, Ниш 1995; *Двадесет година универзитета у Приштини 1970–1990*, Универзитет у Приштини, Приштина 1990.

¹²⁰² АЈ, Савез историчара Југославије (684), ф. 1.

¹²⁰³ *Службени лист СФРЈ*, 21/1967, 608; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 351–352; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 376–378; Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990“, 405.

Формирањем Просветно-културног већа Скупштине СРС престала је потреба за постојањем Савета за просвету Србије. Вршење управних послова и даље је било у надлежности Републичког секретаријата за просвету. Организација стручних служби у њему остаје иста и он обавља функције које је до тада имао Савет: одобравање наставних планова и програма, уџбеника и доношење норматива. Године 1965. мења назив у Републички секретаријат за образовање. Две године касније је извршена битнија измена спајањем надлежности у области образовања и културе у оквиру Републичког секретаријата за образовање и културу. У вези са овим изменама престао је да постоји Просветни савет Југославије.¹²⁰⁴

Ради усклађивања са уставним законима, долази до ревизије школских закона на свим нивоима. Током 60их година све је израженија тенденција за изградњом „аутентичног југословенског образовног система“. У спровођењу школске реформе 1958. године уочени су бројни недостаци. Развој школства је био стихијски што је условило нове проблеме пре свега неразвијену школску мрежу, недостатак простора, материјалне и кадровске проблеме. Кадровски проблеми су постали нарочито видљиви после привредне реформе 1965. године. О томе сведоче подаци којима се располаже за високо образовање, где се од укупног броја уписаних 50% одређивало за друштвене и природно-математичке науке а свега једна трећина се одлучивала за образовање за привредна и техничка занимања. То је довело до кризе запошљавања и потребе за пажљивијим осмишљавањем кадровске политике.¹²⁰⁵

Као одговор на ове недостатке настају програмски документи у којима су дати предлози за поправљање стања у просвети али не и промену школског система. Године 1968. усвојене су „Тезе о усавршавању и развоју система образовања и васпитања у СФРЈ“ а потом 1970. „Резолуција о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи“. Према Резолуцији образовање и васпитање је требало да иду у корак са научно-технолошким, културним и самоуправним развојем друштва. Основни принципи према којима је требало да се даље усмерава образовна политика били су: јединствено образовање и васпитање, филозофија перманентног образовања, свестрани развој личности, позитиван однос према раду као извору свих вредности, познавање суштине друштвено-економских односа у земљи и оспособљавање за активно учешће у њиховом

¹²⁰⁴ *Службени гласник СРС* 14/1963, 16/1965; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 180, 187.

¹²⁰⁵ N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 360; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 141, 161, 191.

унапређивању, ограничавање марксизма на друштвене науке, васпитање у духу припадности свом народу, неговање братства и јединства, поштовање других народа. Једна од битних теза односила се на модернизацију наставног процеса. Резолуција је истакла потребу повезивања општег и стручног средњег образовања тако што би први и други разред били једнаки за све ученике а у трећем и четвртом би било уведено усмеравање према сфери друштвеног и производног рада.¹²⁰⁶ Уз одлуку III конференције СКЈ 1972. године, која је у целини била посвећена политици образовања, да се почне израда основа за нову реформу, то је представљало увод у промене које ће бити званично прокламоване на X конгресу СКЈ 1974. године.¹²⁰⁷

4.1.4 Покушаји успостављања „аутентичног социјалистичког“ школског система (1974–1990)

Устав СФРЈ из 1974. године и Закон о удруженом раду из 1976. увели су темељне друштвене и политичке промене у земљи у правцу даљег подруштвљавања система. Процес децентрализације државе се настављао, што се у просвети и култури манифестовало кроз слабење утицаја савезних институција и преношење надлежности у републичке оквире. Даљи корак ка развоју самоуправљања представљало је увођење самоуправних интересних заједница (СИЗ).¹²⁰⁸ Укидањем заједница образовања и увођењем самоуправних интересних заједница у којима су половину чланова чинили представници школа, а другу половину представници друштва, организација удруженог рада, проширена је друштвена платформа која је утицала на токове и правце развоја школског система. СИЗ-ови су били организовани на територијалном и функционалном

¹²⁰⁶ *Teze o razvoju i usavršavanju sistema obrazovanja i vaspitanja u SFRJ*, urednik: Dragoljub Đurović, Prosveta, Beograd 1968; *Службени лист ФНРЈ* 16/1970; *Просветни гласник* 4/1970; *Rezolucija Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samupravnoj osnovi i njeno sprovođenje*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd 1973.

¹²⁰⁷ *Vaspitanje i obrazovanje u dokumentima VII, VIII i IX kongresa i III konferencije Saveza komunista Jugoslavije*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd 1973.

¹²⁰⁸ *Устав СФРЈ*, Савремена администрација, Београд 1974; В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 412–414, 444–470; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 441. Промене у организацији и управљању школским системом су пратиле и промене у начину финансирања. Непосредно после рата просвета је финансирана из буџета федералних јединица. Почевши од 1955. финансирање из буџета је допуњено учешћем државних органа, привредних и друштвених организација у чијем је интересу био одређени тип школе. Од 1965. године уводе се заједнице образовања и финансирање преко фондова.

принципу. Веровало се да је овим путем елиминисано посредовање између друштва и образовања те да је образовање изједначено са осталим друштвеним делатностима.¹²⁰⁹

Устав СФРЈ из 1974. године је довео до значајних промена у постојећој структури власти. Тиме је правно санкционисано постојање различитих врста савезних установа надлежних за просветно-културну делатност. Комитети су оснивани са циљем остваривања јединства у спровођењу савезне политике, задужени за успостављање сарадње и усклађивање рада републичких установа, док је секретаријатима стављено у задатак да се старају о извршењу савезних закона. У области просвете укида се Савезни савет за образовање и културу и оснива се Савезни комитет за науку и културу (1971–1978) који је вршио послове из области науке, технолошког развоја, образовања и културе. С обзиром да је у наредном периоду настављено преношење надлежности на органе република, као и друга тела и органе, Комитет је укинут 1978. године после чега више нису осниване савезне установе за послове културе и просвете.¹²¹⁰

Изменом закона о органима републичке управе из 1969. године формиран је Републички секретаријат за образовање, науку и културу. Новим изменама 1971. године извршена је подела на Секретаријат за образовање и науку и Секретаријат за културу.¹²¹¹ У склопу разматрања о организацији републичке управе у Скупштини СР Србије је покренута иницијатива да се из надлежности Секретаријата изузме одлучивање о наставним плановима и програмима, уџбеницима и стручној спреми наставника и за те послове оснује Просветни савет.¹²¹² После Другог светског рата, у новим друштвено-политичким и просветним условима, различита тела и органи су обављали задатке Главног просветног савета, који ће тек у овом периоду, крајем 60их година, у време социјалистичког самоуправљања, постати стручни орган са већом самосталношћу у раду и одлучивању.

Године 1967. Скупштина Србије је донела Закон о Просветном савету СР Србије коме је стављено у задатак обављање стручних и управних послова из надлежности републике у области просвете. Чланови Савета су бирани на 4 године. Као главни задаци

¹²⁰⁹ Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 414–415; Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 364; J. Klemenović, J. Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (II deo)“, 52.

¹²¹⁰ Архив Југославије, Савезни комитет за науку и културу (320), 1–1; *Службени лист СФРЈ* 21/1974; 22/1978; Љ. Димић, *Историја српске државности*, 433–437; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988*, III, 412–418.

¹²¹¹ *Службени гласник СРС* 52/1969, 51/1971; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 148–149.

¹²¹² В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 180, 187, 188.

одређени су: прописивање норматива, доношење наставних планова и програма, доношење одлука о издавању уџбеника, старање о стручној спреми наставника. Новину у организацији представљале су сталне комисије за разматрање специфичних питања просвете и школства.¹²¹³

Просветни савет је 70их година добио већи утицај на креирање образовне политике. Његове компетенције су се усложњавале што је правно санкционисано новим законом из 1975. године. Поред постојећих задатака, добио је и нове: да прати и анализира достигнућа образовне политике и предлаже мере за њено усавршавање, врши научно-истраживачки и стручно-педагошки рад, даје мишљење о програмима педагошког, психолошког и марксистичког образовања наставника на филозофским факултетима. Стручне и административне послове и даље је вршио републички секретаријат за образовање, а интензивна сарадња је постојала са Организацијама удруженог рада и Самоуправним интересним заједницама заинтересованим за одређена просветна питања. Услед реформе школства 70их година дошло је до оснивања нових сталних комисија Савета: за основно и прву фазу усмереног образовања, за образовање и усавршавање наставника, за образовање одраслих и за наставу појединих предмета.¹²¹⁴

Просветни савет је био повезан са бројним органима и службама, а већину материјала за рад је добијао од Републичких завода који су обављали стручне послове из области просвете. Године 1972. формиран је Институт за истраживање и развој образовања обједињавањем: Завода за основно образовање и образовање наставника, Завода за стручно образовање, Педагошког института, Југословенског завода за проучавање школских и просветних питања и Југословенског центра за наставни филм. Свака од наведених установа је задржала статус самосталне организације што је додатно усложњавало организацију рада у оквиру Просветног савета. Године 1975. Институт је променио назив у Републички завод за унапређење васпитања и образовања.¹²¹⁵

¹²¹³ „Закон о просветном савету СР Србије, *Службени гласник СРС* 43/1967. У првом сазиву Просветног савета су постојале комисије за основне школе, наставничке школе, стручну спремност наставника, гимназије и друштвене науке (председник последње две комисије је био Сима Ћирковић, професор Одељења за Историју Филозофског факултета у Београду). Касније су осниване нове комисије: за образовање одраслих, наставна средства, слободно време, естетско васпитање и друге. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 188, 190, 194.

¹²¹⁴ Исто, 195–240; *Службени гласник СРС*, 32/1975; О усложњавању и обиму послова које је обављао Просветни савет у овом периоду може се закључити и на основу увида у архивску грађу. Државни архив Србије, Просветни савет (Г–310), 1975–1980.

¹²¹⁵ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 219; Државни архив Србије, Институт за истраживање и развој образовања (Г–330).

Новонастале околности су условиле потребу за новом реформом школског система 70их година. Кључни документ на коме су се заснивале промене у просвети била је Резолуција X конгреса СКЈ „Задаци СКЈ у социјалистичком самоуправном преображају васпитања и образовања“. Овде су изнети основни принципи на којима је требало изграђивати школски систем у наредном периоду како би био усклађен са развојем самоуправљања: повезивање рада и васпитно-образовне делатности, заснованост васпитно-образовне делатности на резултатима научно-технолошке револуције, перманентно образовање као нова филозофија образовања, марксизам као наука и идеологија, државна идеологија заснована на тековинама револуције, радно и политехничко образовање,¹²¹⁶ програмска повезаност свих степена образовања.¹²¹⁷

Године 1974. образована је Међурепубличка и међупокрајинска комисија за реформу система образовања и васпитања са задатком да на основу Резолуције, усагласи заједничка решења за спровођење реформе. У условима растуће политичке, друштвене, економске кризе, слабљења федерације и дезинтеграције друштва, и у раду Комисије су се јављале тешкоће. Динамика спровођења реформи у пракси се разликовала у појединим деловима државе. У Србији је 1974. године донет Закон о основном образовању и васпитању којим је јаче изражен васпитни утицај, марксистичко усмерење и политехничко васпитање у основној школи. Скупштина Србије је на предлог Просветног савета 1975. усвојила јединствене основе васпитања и образовања а Просветни савет је донео Заједнички наставни план и програм. Основна школа је и даље била јединствена за целу земљу. Промене су се више односиле на прераду програма, увођење различитих облика наставе, развијање слободних активности, повезивања школе са друштвеном средином.¹²¹⁸

Обележје реформи је дала темељна реорганизација средњих школа. Законом о средњем образовању и васпитању из 1974. године укинута су гимназије и друге врсте стручних школа и уведен је јединствени систем средњошколског образовања. Овако осмишљена средња школа требало је обједини две своје основне функције: припрема за рад и даље образовање на високим школама. Преовлађујуће мишљење је било да ће на тај начин коначно бити елиминасана разлика између умног и физичког рада. То је уједно био и последњи покушај да се оствари концепт јединственог школског система, коме је

¹²¹⁶ Политехничко образовање је имало више друштвени, него технички карактер и било је повезано са принципом о заснованости наставе на резултатима најновијих научних достигнућа.

¹²¹⁷ *Dokumenti X kongresa Saveza komunista Jugoslavije o vaspitanju i obrazovanju*, Institut za istraživanje i razvoj obrazovanja, Beograd 1974, 3–14; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 372, 365–366.

¹²¹⁸ Исто, 367; Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 425–426.

КПЈ тежила још од првих послератних година, не само у смислу елиминисања разлика међу републикама и формирањем јединственог школског система за целу државу, него и институционално, јер је после реформе 1958. и стварања јединствене основне школе једини остатак дуализма представљала средња школа. Према реформи средњих школа, развој образовног система 1974–1990. ће бити назван периодом усмереног образовања. Његова основна обележја су: шире подруштвљавање образовно-васпитне делатности, усклађивање са системом социјалистичког самоуправљања, радно образовање, целовит развој личности и снажна идеолошка оријентација наставног процеса.¹²¹⁹

Средњошколско образовање је реализовано кроз две фазе. Прва фаза у трајању од две године остваривана је према Заједничким основама средњег усмереног образовања и васпитања, које је обухватало програмске садржаје подељене у четири веће области: општекултурна, друштвено-економска, природно-научна и производно-техничка. Тиме је на одређен начин опште образовање продужено на 10 година. У опште образовање су уврштена нова подручја неопходна да се ученици припреме за активно учешће у социјалистичком самоуправном друштву: основе марксизма, технике и производње, одбране и заштите. У целини посматрано образовно-васпитни систем се везује за рад, самоуправљање и живот. У другој фази усмереног образовања (3. и 4. година) програмски садржаји су усмерени на поједина занимања и наставак школовања на високим школама. Заједничке основе усмереног образовања је доносила Скупштина а планове и програме израђивао Просветни савет, док су на другом ступњу наставни програми доношени у сарадњи између самоуправне заједнице образовања и привредних предузећа, чиме је остваривана веза између образовања и удруженог рада.¹²²⁰

Према Резолуцији X конгреса настава је требало да буде ослобођена непотребних садржаја. Приликом конципирања наставних програма потребно је било водити рачуна да садрже фундаментална знања, неопходна за даље образовање и оријентацију у савременом свету. Уместо дотадашњег распореда наставног градива по концентричним круговима, како би се избегло „непотребно“ понављање градива, уводи се линеарно програмирање садржаја. Један од основних захтева био је и јачање педагошке функције

¹²¹⁹ J. Klemenović, J. Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo)“, 50–58; Преглед најважнијих закона донетих у овом периоду је приказан у Зборнику грађе: Uwe, Bach, *Bildungspolitik in Jugoslawien 1945–1974: Darstellung und Dokumentation*, Osteuropa-Institut, Berlin 1977.

¹²²⁰ Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 425; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, 288–292; N. Potkonjak, P. Šimleša, *Pedagoška enciklopedija*, I, 366; J. Klemenović, J. Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo)“, 54.

школе што је видљиво на ширењу ваннаставних активности ученика. У овом периоду је придаван већи значај стручном, педагошком, идеолошко-политичком усавршавању наставника. Оно се одвијало институционално на наставничким факултетима али и организовано путем конгреса, симпозијума и семинара.¹²²¹

У другој половини 70их година систем усмереног образовања је даље разрађиван изменама законодавне регулативе и наставних програма. Године 1976. усвојен је Заједнички план и програм образовно-васпитног рада у основној школи. Овим законом се у односу на Резолуцију 1974. године у погледу образовања за социјалистичко друштво отишло корак даље, што је видљиво на основу уношења садржаја о основама самоуправног социјализма у градиво наставе историје. Године 1978. донет је Закон о основном образовању и васпитању који је наглашавао васпитну улогу школе и њену заснованост на марксизму. Извршене су измене закона и на средњем ступњу. Године 1976. донета је Заједничка основа усмереног образовања којом су утврђени односи међу наставним садржајима појединих предмета. Следеће 1977. године усвојени су планови и програми за прву и другу фазу усмереног образовања. Године 1979. усвојен је нови Закон о средњем усмереном образовању и васпитању који је још више повезао васпитно-образовну делатност са радом.¹²²²

Реформа је спровођена различитом динамиком. Почела је 1975. у Војводини у средњем а убрзо и у ужој Србији у основном образовању. Иако је језгро реформе чинила средња школа, усмереним образовањем је било обухваћено и високо школство. Детаљне смернице за уклапање универзитета у систем усмереног образовања дате су у „Резолуцији о социјалистичком самоуправном преображају вишег и високог образовања и васпитања“ из 1983. године. У универзитетску наставу је требало унети измене у правцу јачања самоуправљања, прилагођавања потребама привреде и друштва за кадровима, повезаности са удруженим радом, прилагођавања програма студија, марксистичке оријентације наставе.¹²²³

Током 80их година вршене су процене делотворности реформи спрам постављених циљева и усавршавање новог школског система. Државне власти су интензивно радиле на постизању јединства у образовном систему на нивоу федерације.

¹²²¹ Исто, 56–57.

¹²²² Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 426; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, 319–324; *Реформа образовања и васпитања у СР Србији: документи*, одг. ур. Војислав Митић, Републички секретаријат за информације, Београд 1978.

¹²²³ Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, 321; *Службени гласник СРС* 31/1983.

Значајан корак у том смислу је представљао договор република и покрајина о заједничким основана система образовања и васпитања 1981. године, којим су утврђени заједнички ставови о друштвеној улози школе и заједничким елементима који су се углавном сводили на идеолошке циљеве. Развој школства у деветој деценији XX века обележило је више оваквих договора и покушаја успостављања заједништва у раду у области образовања и васпитања. Међутим у наредном периоду јачају процеси децентрализације, постепеног преласка на вишепартијски систем, јачање национализма, све израженији плурализам у друштву, услед чега више није било могуће остварити јединство у просветном систему. Постајало је све теже ускладити рад република и покрајина на стварању заједничких основа система образовања и васпитања, а примена реформских решења је текла неуједначено. О продубљивању разлика у области просвете наујпечатљивије сведочи чињеница да су у различитим деловима земље у употреби били различити уџбеници.¹²²⁴

Крајем 80их разлике су се све више продубљивале услед чега је дошло до нових измена у систему усмереног образовања. Пошто је констатовано да реформа средњих школа није дала очекиване резултате усвојен је нови закон о усмереном образовању 1986. године којим су укинута фаза средње школе и враћено паралелно опште и стручно образовање. У погледу наставе тежило се модернизацији, растерећењу програма, индивидуализацији, диференцијацији, самосталној активности ученика и нагласку на садржајима попут страних језика, информатике, заштите животне средине. Све је то било одраз „културе позитивизма“ која је превладавала у пракси не само у државним него и међународним оквирима. У том периоду долази до маргинализације хуманистичких наука, наспрам емпиријских и природних и формалних дисциплина попут логике и математике.¹²²⁵

Систем усмереног образовања је коначно напуштен 1990. године. Те године су усвојени су нови закони на свим образовним нивоима и уведени нови наставни планови и програми. Системске промене су обухватиле пре свега средње школе. Поново су успостављене гимназије и средње стручне школе (трогодишње и четворогодишње). Уводи се пријемни испит за упис у средње школе и на факултете. У настави долази до

¹²²⁴ Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 431–435; М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 327–382.

¹²²⁵ „Закон о усмереном образовању и васпитању“, *Службени гласник СРС* 14/1986; *Закон о васпитању и образовању*, Мисао, Нови Сад 1986; „Предговор“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, 9.

деидеологизације што је видљиво у формулацији да је основи циљ образовања формирање научног погледа на свет уместо дотадашњег марксистичког. Уместо марксизма уводи се изучавање филозофије, социологије и логике.¹²²⁶

¹²²⁶ „Promene u sistemu vaspitanja i obrazovanja“, *Jugoslovenski pregled* 9–10, 1990, 243–244; S. Budić, J. Klemenović, J. Milutinović, *Razvoj školskog sistema (1945–2001)*, 72–73; J. Klemenović, J. Milutinović, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (II deo)“, 50.

4.2. Основне школе

Крупне промене до којих је дошло после Другог светског рата одразиле су се на наставу историје у основној школи. Революционарном сменом власти у Србији 1945. године у борби за изградњу новог друштва и новог човека, комунистичке власти су важно место дале просвети. Образовање је било друштвено-економски условљено и сматрано важним чиниоцем изградње социјалистичког друштва. Дошло је до раскида са предратном образовном политиком. Партија је усмеравала наставу и васпитање због чега су се они нашли под њеном строгим контролом. За то су у почетку били задужени Школска комисија у оквиру Агитпроп апарата а потом и Идеолошка комисија од 1955. године.¹²²⁷ Вршена је реинтерпретација резултата историјске науке у духу марксизма-лењинизма. Целокупан васпитно-образовни рад је добио марксистичко идеолошко усмерење док је приоритетан васпитни задатак било неговање колективистичког „духа“. Вршено је усклађивање наставе историје са циљевима друштвеног развоја. Од ње се очекивало да допринесе југословенском заједништву. Стога су непрестано вршене измене наставних планова и програма са циљем проналажења најбољег решења која ће омогућити реализацију циљева који су постављени настави историје и образовном систему уопште. Током 60их година долази до заокруживања процеса реформи, устаљивања концепта наставног плана и програма и веће усмерености на методичку страну предмета.

Министарство просвете ДФЈ је већ у марту 1945. године предузело мере за нормализацију наставе у основним школама. Највећи проблем у настави историје представљао је недостатак уџбеника. Предратни уџбеници су одбачени као неподесни по „грађи“, „обради“ и „методи“ а требало је израдити нове у складу са новом интерпретацијом историје на приципима дијалектичког материјализма. Било је планова да се на савезном нивоу изради историја народноослободилачког покрета за потребе школске наставе. Читав посао је требало поверити комисијама свих федералних јединица. Умеђувремену, Министарство просвете ДФЈ је у априлу 1945. године упутило распис министарствима федералних јединица за израду новог наставног плана и програма за наставу историје али то није наишло на очекивани одзив.¹²²⁸

¹²²⁷ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, passim.

¹²²⁸ Архив Југославије, Министарство просвете Владе ФНРЈ (313), ф. 2; АЈ, 313–4–7, Извештај о раду Одељења за школство Министарства просвете ДФЈ, 9. 1945.

У мају 1945. године Министарство просвете Србије је донело наставни план и програм за основне школе. Планом је предвиђено да се у основној школи настава изводи из 11 предмета: српски језик, историја, земљопис, рачун, природа и привреда, ручни рад, цртање, писање, певање, телесне вежбе, веронаука. За историју су предвиђена 3 часа у 3. и 4 часа у 4. разреду. Уочљива је интенција састављача наставног плана да у програмирању наставног градива примене принцип концентричних кругова што је сматрано педагошки оправданим, међутим, то није било успешно спроведено. Уз програм је дат детаљан план рада са фондом часова за сваку наставну тему. За обраду савремене историје била је предвиђена чак половина од укупног броја часова. У програму је дефинисан циљ наставе историје: „Упознавање ђака са историском прошлошћу народа, развијање љубави према отаџбини и њеним народима, учвршћивање братства и јединства наших народа као и безграничне оданости отаџбини и развијање мржње према свима онима који су против јединства наших народа и слободе наше отаџбине“. Код ученика је требало формирати уверење о непрекидном друштвеном разоју и народима као носиоцима друштвеног и историјског развика. Сматрало се да правилно упознавање са историјским догађајима и друштвеним развиком доприноси неговању социјалних и националних осећања. Ученици су се кроз наставу историје оспособљавали за вршење грађанских дужности.¹²²⁹

Градиво 3. разреда је обухватало период од праисторије до Првог српског устанка. Осим уводне наставне јединице о праисторији, углавном се изучавала историја Србије. Прописане су обавезне теме: Упознавање са праисторијским развиком, Стари Словени у прапостојбини, Сеоба Јужних Словена, Живот и обичаји Јужних Словена у новој постојбини, Примање хришћанства и писмености, Стварање првих српских држава (династија Немањића, Косовска битка, Краљевић Марко, Робовање под Турцима), Први српски устанак, Стварање старе Југославије и капитулација у Другом светском рату, Живот под окупацијом, партизани и народноослободилачка борба. Од укупног годишњег фонда часова било је превиђено 69 часова обраде новог градива и 42 часа понављања и утврђивања. Препорука је била да се у 3. разреду примењује принцип завичајности.¹²³⁰

¹²²⁹ Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета, прир. Министарство просвете Србије, Просвета, Београд 1945, 5, 10; Државни Архив Србије, Министарство просвете НРС (183), Наставни савет, 1945.

¹²³⁰ Исто, 10–11.

Градиво 4. разреда је обухватало период од династије Немањића до Другог светског рата и народноослободилачке борбе и стварања народне власти. Распоређено је у 7 наставних тема за чију је обраду предвиђено 94 часова обраде и 54 понављања.¹²³¹ У 4. разреду су дати кратки прикази историје других југословенских народа тачније федералних јединица. Највише пажње је требало обратити на Други светски рат у Србији, злочине окупатора, народноослободилачку борбу. Уз програм су дата методска упутства за реализацију наставе. Тражено је да се примењује хронолошки приступ, да се настава прилагоди узрасту ученика и употребљава изворна грађа. Један од задатака наставника био је да код ученика пробуди интересовање за предмет.¹²³²

Савезно министарство надлежно за просветну делатност је у септембру 1945. прописало „Оквирни наставни план и програм за основне школе“. У основној школи је изучавано укупно 10 предмета: народни језик, историја, земљопис, природне науке, рачун, цртање, певање, телесно васпитање, лепо писање, верска настава. За наставу историје су у 3. разреду предвиђена 2 а у 4. разреду 3 часа. Циљ наставе историје је био упознавање ученика са „историјском прошлoшћу наших народа и наше домовине Југославије“, „развијање љубави и оданости према домовини и њеним народима“, „учвршћивање братства и јединства наших народа“ и тековина народноослободилачке борбе и васпитање „у непомирљивој мржњи према непријатељима домовине, према свима онима који раде на уништавању тековина НОБ“. Према оквирном плану, на часовима историје у основној школи је требало обрадити историју федералне јединице са којом је требало повезати најважније моменте из прошлости осталих јужнословенских народа. Градиво је по разредима распоређено по хронолошком принципу док је једина наставна јединица која се понављала била Народноослободилачка борба. У 3. разреду је изучавана праисторија, потом су следиле лекције о Јужним Словенима у прапостојбини и досељавању на Балканско полуострво. Затим је требало обрадити стварање првих јужнословенских држава, примање хришћанства и писмености. Као обавезне теме у 3. разреду изучаване су „Устанак и тековине борбе за ослобођење“ и „Тито“. У 4. разреду се почињало са периодом развијеног средњег века, потпадањем јужнословенских народа под страну власт и борбом за ослобођење. Као посебне лекције издвојени су Балкански ратови и Први

¹²³¹ Немањићи, Косовска битка и робовање под Турцима, Први и Други устанак, Ратови за национално ослобођење од 1876. до 1918. године, Стварање старе Југославије и њено политичко уређење, Други светски рат и народноослободилачка борба, Кратак преглед историје других федералних јединица.

¹²³² *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета*, 11–13.

светски рат, Југославија 1918–1941. Школску годину је требало завршити обрадом Другог светског рата и борбом за ослобођење са посебним освртом на тековине НОБе.¹²³³

На основу општих смерница усвојеним на савезном нивоу, федералним јединицама је остављено да израде „минимални“ наставни програм, што је значило да заокруже и скрате градиво. Изузетак је представљала настава историје где није било дозвољено скраћивање. Оквирни програм је одмах упућен министарствима федералних јединица али су се приликом његовог увођења у праксу јавиле одређене тешкоће. Министарство просвете није било задовољно реализацијом програма у основним школама. Према сачуваним извештајима, наставници историје у основним школама у Србији се нису придржавали наставног програма целокупна настава сводила на излагање о НОБу. При томе је најчешћа грешка исцрпно приказивање ратних ошерација и „набрајање офанзива а недовољно истицање суштине и значаја НОБа“. „Није се залазило дубље у опште историјске проблеме који су у непосредној вези са борбеним покретом наших народа и драгоцену тековину које су у тој борби извојеване“.¹²³⁴

За школску 1946/47. годину Комитет за школе и науку је усвојио измене и допуне наставног плана и програма за основне школе. Наставно градиво је другачије распоређено, док су поједине наставне јединице изостављене. Тако је на пример из програма за 3. разред лекцију „Устанак и тековине борбе за ослобођење нашег народа“ требало пребацити у 4. разред и изучавати је у оквиру теме о народноослободилачкој борби.¹²³⁵ У складу са тим и Министарство просвете НР Србије је 1947/8. усвојило измене и допуне наставног плана и програма. Градиво 3. разреда је обухватало период до пада под османску власт, да би се у 4. разреду настављало хронолошки прогресивно до савременог доба. Измене у програму за 3. разред су биле незнатне, док је већа прерада извршена у програму за 4. разред. Изостављене су теме које се односе на историју Хрвата, Словенаца, Црну Гору, Босну и Херцеговину јер се то градиво детаљније изучава у настави историје других република. Историја осталих југословенских народа је изучавана тек онолико колико се могла повезати са историјом Србије, у оквиру тема о Првом светском рату и НОБ. Преовлађујуће мишљење о новом програму је било да је потребно више повезати наставу у републикама, истицањем братства и јединства који се

¹²³³ АЈ, 313, ф. 4, „Оквирни наставни план и програм за основне школе ДФЈ“, 1945.

¹²³⁴ АЈ, 313, ф. 3; *Културна политика Југославије*, прир. И. Хофман, Б. Докнић, књ. I, 249.

¹²³⁵ Архив Југославије, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315), 24–105, 1946.

најбоље изучавају у оквиру народноослободилачке борбе али и проширити идеју заједништва на целокупну прошлост југословенских народа.¹²³⁶

Године 1947. Министарство просвете Србије је усвојило нови наставни план и програм за основне школе. Предвиђено је изучавање 9 наставних предмета: српски језик, историја, земљопис, природне науке, рачун, цртање, певање, лепо писање, физкултура. Број часова историје је остао непромењен 3 у 3. и 4 у 4. разреду. Задаци наставе историје су формулисани на исти начин као и у претходном плану уз додатак у виду захтева за развијањем код ученика разумевања узрочно-последичних веза. Градиво 3. разреда је обухватало 6 наставних тема: Живот првобитних људи, Стари Словени и њихове сеобе, Јужни Словени у новој постојбини, Борбе Јужних Словена за стварање самосталних држава, Доба снажења југословенских држава, Пропадање југословенских феудалних држава.¹²³⁷ У 4. разреду су прописане обавезне теме: Југословенски народи под туђинском влашћу, Први и Други српски устанак, Буђење националне свести код Јужних Словена у Аустрији и Револуција 1848. године, Развој Србије од аутономне области до независне државе, Борба Хрвата и Словенаца за политичку и националну слободу, Србија после 1903. године. У оквиру посебне теме спојене су лекције: Балкански ратови, Први светски рат и Југославија 1918–1941. Градиво 4. разреда се завршавало темом о Другом светском рату, народноослободилачкој борби и тековинама НОБе. Новину у програму је представљало то што је у 4. разреду предвиђено изучавање друштвеног уређења нове Југославије.¹²³⁸ Програм је окарактерисан као преобиман, неприлагођен узрасту ученика што је додатно отежавало наставу услед непостојања уџбеника.¹²³⁹ Услед нове идејне оријентације коју је требало унети и у наставу историје јављале су се бројне тешкоће у настави. Услед недостатка уџбеника и одговарајуће педагошко-методичке литературе, објављиване су тезе из националне историје и организовани су курсеви за наставнике како би се боље оспособили за извођење наставе. Понекад су предавања сабирана у приручнике за наставнике.¹²⁴⁰

Ни неколико година после ослобођења, нису постигнути циљеви намењени основној школи. Настава није била усклађена са друштвеним развојем, није било уобличеног концепта наставног програма за историју, уџбеника и уједначених приступа

¹²³⁶ АЈ, 315, ф. 22, 290–291.

¹²³⁷ *Наставни план и програм за основне школе за школску 1947/48 годину*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1947, 8–11.

¹²³⁸ Исто, 11–14.

¹²³⁹ *Просветни преглед* 2–3/1948, 7.

¹²⁴⁰ Исто, 3/1945, 4.

настави. Због тога је Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ 1948. године у Београду организовао конференцију на којој су представници из свих република учествовали у разговорима о основној настави. Једна од кључних тема била је настава историје. Том приликом изнети су бројни проблеми у вези са реализацијом наставе у основној школи: у употреби су уџбеници за средње школе, настава се сводила на излагање фактографије уместо да је усмерена на основне токове развоја и значајне прекретнице, лоша стручна спрема наставника који не познају довољно градиво свог предмета и праве бројне грешке. Као главни циљ наставе историје истакнуто је схватање револуционарног преображаја и државног уређења. Стога је предложено да се израде тезе са научним тумачењем градива историје на чему би били ангажовани чланови историјских друштава, државног руководства, јавни радници. Тезе је требало да посуже као основа за израду уџбеника и приручника за стручно усавршавање наставника. И на овом скупу је изнет став да је потребно изучавати историју народа других република тако што се дају прегледи најважнијих догађаја, како би се код ученика „формирала свест о широј домовини“, „схватање о братској заједници равноправних народа“ и јединству и повезаности токова историјског развоја. На питање о односу опште југословенског и посебног националног у настави историје осврнула се и министарка просвете Србије Митра Митровић. Том приликом је истакла да је деци требало прво приказати историју своје нације јер им је то најближе а затим представити Југославију као земљу социјализма коју је требало да виде као „нешто своје, блиско и присно“ своју домовину коју ће волети која треба да им буде најближа“.¹²⁴¹ Конференција је имала значај јер је покренула низ покушаја да се стање у основношколској настави историје промени. Комитет за школе и науку је обавезао Министарство просвете Србије да припреми приручник за наставнике у коме ће дати методичка упутства за обраду тема датих у наставном програму. У стручној штампи објављивани су чланци са упутствима за извођење наставе.¹²⁴²

Године 1948. Министарство просвете Србије је донело нови наставни план и програм за основне школе. У 3. разреду број часова историје је смањен на 2, док је у 4. разреду остао исти 4 часа недељно. У 3. разреду је додата уводна лекција Наша домовина а градиво је обухватало период од најстаријих времена до борби југословенских народа

¹²⁴¹ АЈ, 315, ф. 26.

¹²⁴² „Тезе за српску историју“, *Савремена школа* 7–8/1948; В. Латковић, „О настави историје у основној школи“, *Просветни преглед* 9/1945; М. Марковић, „НОБ у настави историје“, *Просветни преглед* 7/1945; „Неколико напомена о настави историје“, *Савремена школа* 2/1946; Радован Теодосић, „Настава историје у основној школи“, *Савремена школа* 2–3/1948; Коста Грубачић, „Васпитни значај НОБа“, Београд 1947.

за ослобођење. Градиво 4. разреда је обухватало период од Првог српског устанка до ФНРЈ. У програму је први пут дата артикулација часова тако да је 1 час предвиђен за обраду а 2 за понављање градива. Уз програм су дата објашњења у којима су истакнути захтеви идејног и политичког васпитања ученика, научног тумачења историјске грађе, истицање улоге личности у историји, указивање на разлику између ослободилачких и освајачких ратова. Нису сви периоди историје морали да буду једнако сразмерно заступљени у настави историје. Највише времена је требало посветити НОБ и примерима социјалитичке изградње и повезивању градива са савременим дешавањима у друштву.¹²⁴³

Партијски органи задужени за просвету нису били задовољни идејном оријентацијом наставе, уџбеника и наставника. На то је у Извештају о пропагандном раду на V конгресу КПЈ 1948. године указао Милован Ђилас. У складу са идеолошким заокретом који се у то време дешавао, оличеном у напуштању совјетског утицаја, прокламован је нови југословенски социјалистички патриотизам и наглашен његов значај за учвршћивање југословенског јединства. На III пленуму ЦК КПЈ Милован Ђилас је поново у свом саопштењу истакао неусклађеност наставе са општим циљевима друштвеног развитка и преобимност наставних програма. Том приликом је прихваћено становиште да свака република штампа сопствене уџбенике, пошто совјетски буду повучени из употребе. Став М. Ђиласа који се тичао наставе историје био је да је уз прошлост свих народа потребно изучавати и историју других народа који живе у Југославији.¹²⁴⁴ После III пленума Министарство просвете Србије је организовало обиласке школа ради провере примене његових закључака у пракси. Међутим стање у настави није се много променило.¹²⁴⁵

¹²⁴³ *Наставни план и програм за основне школе за школску 1948/49 годину*, прир. Министарство просвете Републике Србије, Знање, Београд 1948, 20–30.

Наредних година ће бити објављени наставни планови и програми за више разреде основне школе. Намера нових власти је била да основно образовање продужи, што је постепено решавано доношењем закона о обавезном седмогодишњем школовању 1945. године, а затим упутства о обавезном осмогодишњем школовању 1952. Нови систем осмогодишње основне и четворогодишње средње школе је правно санкционисан доношењем Општег закона о школству 1958. године. Прелазак је вршен постепено, доношењем наставних планова и програма у којима се настава у вишим разредима основне школе преклапала са наставом у нижим разредима гимназије. Наставни програми за историју у вишим разредима гимназије су анализирани у наредном поглављу, о настави историје у средњим школама.

¹²⁴⁴ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета*, 303–306; Архив Југославије, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317), ф. 49, Записник са саветовања о наставним плановима и програмима; *Измене у наставним плановима и программима након доношења Резолуције III пленума ЦК КПЈ*.

¹²⁴⁵ АЈ, 317, ф. 52, *Извештаји републичких министарстава просвете о школским пирлиама након III плнума ЦК КПЈ*; Државни Архив Србије, Министарство просвете НРС (Г–183), ф. 85, *Извештаји о обиласку основних школа*, 1948; *Културна политика Југославије*, прир. И. Хофман, Б. Докнић, књ. II, 318–320.

Успостављањем самоуправљања јављају се први покушаји изграђивања југословенске теорије и праксе образовања. После Другог светског рата, предратни педагошки правци су одбачени као „буржоаски“ и као и у другим областима, долази до стварања јединствене педагогије која се уклапа у идеолошке поставке КПЈ. Долази до крупних промена у теорији и пракси образовања оличених у преласку са „грађанске“ на „социјалистичку“ педагогију. Непосредно после рата 1945–1952. карактеристично је преобликовање образовно-васпитне делатности у складу са марксистичко-лењинистичком идеологијом и снажан уплив идеја совјетских педагога. Њихов утицај неће бити у елиминисан у потпуности, чак ни после идеолошког заокрета 1948. године. Педагошка мисао се уклапа у друштвене оквире што је видљиво по томе што образовање од овог периода добија епитете „социјалистичко“ и/или „самоуправно“. У социјалистичкој Југославији образовна политика је била друштвено-економски условљена. Услед тога су друштвени проблеми и њихових решења укључивани у програме школске наставе.¹²⁴⁶ Почевши од 50их година почињу да се врше истраживања у области образовања, анализе школског система, наставних планова и уџбеника. Постепеним отварањем ка Западним земљама 50их година, долази до сарадње са Међународним организацијама, пре свега Унеском, у оквиру кога је пажња посвећена и настави историје, што је представљало наставак активности Друштва народа између два светска рата.¹²⁴⁷ Пишу се домаћи методички приручници, а један од позитивно оцењених био је методички приручник хрватског аутора Јосипа Демарина.¹²⁴⁸

После III пленума ЦК КПЈ одржана су саветовња, након чега је током 50их година уследила ревизија наставних планова и програма како би се довели у склад са основном линијом просветне политике. Измене су се састојале у растерећењу од сувишног градива, ревизији садржаја у складу са новим тумачењем историје и увођењу основа државног и друштвеног уређења у наставу историје.¹²⁴⁹ Министарство просвете Србије је за школску 1950/51. годину донело нови наставни план и програм за основну школу у коме су извршене промене у погледу растерећења градива и прилагођавања узрасту

¹²⁴⁶ N. Vujisić-Živković, V. Spasenović, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, 217–219; Сања Петровић Тодосијевић, *Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*, Институт за новију историју Србије, Београд 2018, 77–82.

¹²⁴⁷ Hill, Peter C, *Suggestions on the Teaching of History*, UNESCO, Paris 1953.

¹²⁴⁸ Јосип Демарин, *Методика наставе историје*, Нолит, Београд 1956. Паралелно ће и даље опстајати упутства совјетских аутора за извођење наставе историје: Јанко Станковић, *Прилози настави у осмогодишњој школи*, Народна књига, Београд 1957, 57–72.

¹²⁴⁹ АЈ, 317, ф. 62, Стенографске белешке саветовања о наставним плановима и програмима за основне школе и ниже разреде гимназије; *Савезна конференција учитеља, педагога и осталих просветних радника о основној настави, Просветни преглед 2–3/1948.*

ученика у складу са захтевима Резолуције III пленума. У основној школи је изучавано 10 предмета: српски језик, историја, познавање природе, рачун с геометријом, ручни рад, цртање, лепо писање, певање, фискултура. Број часова предвиђен за наставу историје је у 3. разреду остао исти, док је у 4. разреду смањен па се настава уместо са 4 изводила на 2 часа недељно. У овом програму се први пут после ослобођења водило рачуна да у распореду градива по разредима буде примењен принцип концентричних кругова. Изучавање историје је у 3. разреду почињало упознавањем са прошлошћу завичаја, да би се у 4. разреду на то надоградила знања о општим историјским токовима и догађајима. У настави за 3. разред препорука је била употреба прича, легенди и народних песама али и биографски принцип у излагању градива истицањем примера личности попут Иве Лоле Рибара, Саве Ковачевића и других.¹²⁵⁰ Обавезни садржаји у 3. разреду су били структурисани према значајним личностима и ратовима. Почињало се са историјом завичаја и лекцијом „Живот људи у најстарије доба“ а затим лекцијама о Словенима у старој и новој домовини. Средњи век је требало обрадити преко личности цара Душана и Краљевића Марка, Маричку битку и Косовски бој. Потом су следиле лекције о националном препороду код Срба, почевши од периода борбе хајдука и ускока, преко битака у Првом и Другом српском устанку. Личност и дело Вука Караџића је требало обрадити у оквиру посебне лекције. Следиле су лекције о Другом светском рату: Устанак у Србији 1941. године, 4. офанзива, напад на Дрвар, народни хероји из народноослободилачке борбе и Тито.¹²⁵¹ У 4. разреду ученици су поновили и проширили градиво о Старим Словенима, животу под османском влашћу, борбом за ослобођење у које се сада укључују и лекције о другим југословенским народима. Потом су следиле лекције о Првом и Другом српском устанку, Балкански и Први светски рат, лекција о међуратној „старој“ Југославији. Највише пажње у 4. разреду требало је посветити изучавању Другог светског рата и тековина народноослободилачке борбе.¹²⁵²

Нови наставни план и програм објављен је већ за следећу, школску 1951/52. годину. Измена у наставном програму за историју није било, само су додата упутства за учитеље укључујући и препоручену литературу за припрему наставе. За извођење наставе у 3. разреду препоручивана је корелација са српским језиком. То је требало постићи читањем народних песама на часовима историје, посебно оних у којима се

¹²⁵⁰ *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину*, прир. Министарство за просвету, науку и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1950.

¹²⁵¹ Исто, 10–11.

¹²⁵² Исто, 11–13.

истичу позитивне особине попут јунаштва, правичности. У упутству учитељима је писала напомена да је приликом одабира народних песама потребно обратити пажњу да одговарају историјској истини. У настави је требало инсистирати на Народноослободилачкој борби, улози КПЈ и Јосипа Броза Тита за изградњу социјализма. Препоручено је да се у настави читају текстови: Јосип Броз Тито, *Борбе народа поробљене Југославије*, I–II; Милован Ђилас, *Чланци 1941–1946*; Владимир Дедијер, *Дневник*, I–II. У 4. разреду, према упутству, требало је обрадити националну историју српског народа уз кратке прегледе осталих југословенских народа, уз напомену да се обухвате само „стожерне тачке“ тј. најважније из прошлости југословенских народа. Целокупна историја је представљана као борба за ослобођење, од досељавања Словена на Балкан. Упадљиво је изостављање појединих периода, као што је период који је обухватио време од додељивања аутономије Србији 1830. године до 1912. године. Препорука је била да се обради само Први али не и Други Балкански рат уз образложење да би ђаци на том узрасту тешко схватили узроке сукоба Срба и Бугара. Први светски рат је требало представити као одбрамбени рат а у складу са начелом приказивања свих југословенских народа, у оквиру лекције о Првом светском рату требало је предавати о покрету народа Аустроугарске за ослобођење. Циљ је био да се нагласи заједничка тежња свих народа за уједињењем. Међуратни период је требало приказати као период класне експлоатације (српске) буржоазије. Обрада Народноослободилачке борбе у настави историје је требало да допринесе неговању слободарских традиција југословенских народа. Посредно је тиме требало утицати на понашњање ученика од којих се очекивало да „патриотизам на делу“ покажу кроз реализовање школских обавеза, у дому и пионирским организацијама. У упутству није дато много методичких упутстава осим да се упркос непостојању уџбеника избегава диктирање у захтева да се у настави користе очигледна средства пре свега слике и историјске карте.¹²⁵³

У току рада на реформи 1953–1958. Савет за школство НР Србије је разматрао проблеме основног образовања. У јануару 1957. године донети су закључци о мерама за побољшање услова рада у основним школама. У складу са начелима нове школске реформе, као привремена мера до доношења новог закона о основним школама, издато је упутство за сажимање наставних програма. Поред растерећења градива циљ је био осавременавање наставног процеса и прилагођавање потребама друштва. Када је реч о

¹²⁵³ *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину*, прир. Савет за просвету, науку и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1951, 10–12, 65–67.

наставном предмету историја, није било суштинских промена, ни у погледу фонда часова, ни опсегу садржаја. Извршено је сажимање градива у складу са узрастним могућностима ученика, јер су истраживања у пракси показала да уџбеници који су у употреби у основним школама по обиму садржаја и фактографији превазилазе захтеве наставних програма и могућности ученика на одређеном узрасту, нарочито у 7. и 8. разреду. Циљ је био да се настава историје растерети од сувишног градива и више усмери ка задацима који су постављени основној школи. Сажимање је спроведено на неколико равни: уместо излагања градива по личностима и владарима дат је приказ друштвених феномена, чиме је настава растерећена непотребних имена, датума, места. Захтевано је да се избегавају сувише детаљни описи битака и да се напусти романтичарска интерпретација историјских садржаја. Овај захтев је у себи садржао и идеолошку компоненту јер је романтичарско приказивање историје водило јачању националних посебности наспрам захтева за неговање братства и јединства народа и народности Југославије. Како би знања из историје која се стичу у школи била оперативна, инсистирало је хоризонталном и вертикалном повезивању градива. Препоручено је чак и редуковање илустрација, што је у појединим случајевима оптерећивало садржај уџбеника. Највише измена је требало унети у градиво 7. разреда, што је спроведено изостављањем или спајањем са другим наставним јединицама историје Хрвата и Словенаца, у нешто мањој мери историје Црне Горе, Босне и Срба у Војводини. Градиво 8. разреда је претрпело најмање измена, јер су савремена историја, историја НОБ-а и социјалистичке изградње сматрани важним садржајима за остваривање циљева наставе историје и образовања уопште.¹²⁵⁴

Године 1958. донет је Општи закон о школству а већ следеће републички Закон о основним школама, први после Другог светског рата. Према закону, основна школа је дефинисана као самостална друштвена установа. Потврђена је одредба да је основно образовање у трајању од осам година обавезно и бесплатно, док је настава у свим основним школама јединствена. Циљ образовања у основној школи је изграђивање и свестрани развој личности кроз складно умно физичко, општетехничко и естетско васпитање. Поред редовне наставе, законом су уведени нови облици васпитно-

¹²⁵⁴ *Просветни гласник* 8/1957; *Упутство за сажимање наставног програма за осмогодишње школе*, донео Савет за школство НР Србије, Нолит, Београд 1957.

образовног рада: слободне активности, културна и јавна делатност школе. Тиме је требало проширити педагошку делатност школе и друштвено васпитање ученика.¹²⁵⁵

Један од основних реформских захтева који је проистицао из Закона о основним школама била је измена наставних планова и програма. У фебруару 1959. године у Просветном савету Југославије су утврђена начела новог наставног плана и програма за основне школе. У њима су садржане смернице за израду наставног програма за историју. На тим основама Савезни завод за проучавање школских и просветних питања је објавио нацрт наставног плана и програма под називом „Основна школа“. Циљ овог документа је био једнообразност основношколске наставе у погледу задатака и остваривања основних педагошких захтева. Према нацрту новог наставног плана, настава у основној школи је подељена на 3 циклуса, први 1–3. разреда, други који обухвата 5. и 6. разред и последњи 6–8. разреда. Наставни план из 1959. године представља прекретницу у послератном развоју наставе историје у основној школи, јер се од тада историја више није изучавала у 3. и 4. разреду, као што је био случај од њеног увођења у наставне програме у XIX веку, него само у вишим разредима основне школе.¹²⁵⁶ Историја је била заступљена у 6, 7. и 8. разреду. Број часова предвиђен за реализацију наставе је смањен у односу на претходни наставни план и уместо 3, за историју су била предвиђена 2 часа недељно у сва три разреда. Градиво је требало програмирати по систему концентричних кругова што је једино сматрано педагошки оправданим.¹²⁵⁷

Циљеви наставе у основној школи су формулисани у складу са захтевима и потребама социјалистичког друштва и достигнућа науке и технологије. У настави историје су наглашени васпитни циљеви у духу традиције народноослободилачке борбе и револуције, братства и јединства, формирање патриотске свести. У том смислу формулисани су задаци наставе историје: упознавање са значајним периодима прошлости народа Југославије, њиховом борбом за слободу (нарочито у новијим периодима историје), формирање схватања о непрекидном развоју људског друштва од „нижих ка вишим облицима друштвено-економског живота“, упознавање са основним

¹²⁵⁵ *Опити закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1958; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 174; Више о реформи видети: С. Петровић Тодосијевић, *Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*.

¹²⁵⁶ У нижим разредима основне школе, историјски садржаји су били заступљени у оквиру предмета Познавње друштва.

¹²⁵⁷ АЈ, 168, ф. 1, Записник са седнице Просветног савета Југославије 2. 12. 1958; *Osnovna škola*, прир. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja (konačnu redakciju izvršio Ljubomir Krmeta), *Savremena škola*, Београд 1959, 24; „Шта садрже „Основи наставног плана и програма за основну школу“, *Просветни преглед* 10/1959.

карактеристикама епоха и носиоцима прогреса. Као важан задатак истакнуто је упознавање са основним историјским појмовима потребним за разумевање савремених догађаја у свету.¹²⁵⁸

Садржај наставног предмета историја је одабран тако да одговара образовним и васпитним задацима и њеној идејној функцији. Средишње место у наставним програмима имали су најважнији догађаји из историје југословенских народа. У нацрту је инсистирано на синхронном приказивању националне и опште историје, међутим за то није пронађено одговарајуће решење. Из опште историје су одабрани садржаји који су сматрани важним за опште токове историјског развитка (антика, Француска буржоаска револуција, Октобарска револуција, I и II интернационала, Други светски рат). У случајевима где се историјски развој југословенских народа поклапао са општим токовима, теме су изостављене из опште историје и обрађиване на примерима националне историје (нпр. Феудализам).¹²⁵⁹

Према концепту новог наставног програма требало је напустити строго хронолошки принцип излагања садржаја и градиво поделити тако да се историјске појаве групишу у тематске целине. Из више разлога је сматрано да ће овај принцип допринети ефикасности наставе. Самим тим што се садржаји не излажу у вези са владавином монарха избегава се непотребно гомилање фактографије и преопширно излагање. Тиме се остварује један од основних захтева који је постављен пред нови наставни програм а то је сажимање наставног градива и целисходнији одабир чињеница. У стручној јавности је истицано да је потребно обратити пажњу да се редуковањем фактографије не би отишло у другу крајност што би значило „социологизацију градива“ услед претераног уопштавања. Садржаје је требало груписати око најзначајнијих друштвених појава, као што су друштвено-економски односи, класни сукоби. Уместо улоге личности, истиче се улога маса као носиоца прогреса. Новину у програму представљао је захтев да се уместо политичке историје, која је до тада била доминантна у настави, инсистира на давању већег простора културној историји што је покушано да се надомести употребом очигледних средстава уз образложење да су друштвено-економски односи „јасно видљиви на уметности, књижевности и другим културним делима“, за разлику од политичке историје.¹²⁶⁰

¹²⁵⁸ Исто, 145.

¹²⁵⁹ Исто, 147–149; *Актуелна питања наставе историје*, Научна књига, Београд 1970, 108.

¹²⁶⁰ *Osnovna škola*, 146.

У складу са идеолошким опредељењем скраћује се излагање о периодима даље прошлости (стари и средњи век) на меру која је омогућавала стицање нужних знања потребних за савладавање савремене историје. Целокупан преглед историјског развитка требало је обрадити у 6. и 7. разреду. Градиво 6. разреда је обухватало следеће наставне теме: Праисторију (доба првобитне заједнице), Робовласничку антику, Феудално доба, Пропаст феудалног доба и Почетке новог доба. Градиво 7. разреда је било посвећено „Новом добу“ које је почињало Француском буржоаском револуцијом а завршавало се међуратним периодом. У 8. разреду је предвиђена обрада догађаја и процеса „најновије историје“ (која почиње Другим светским ратом) и савремених збивања у Југославији и свету. У објашњењу датом уз нацрт програма назначено је да се у 8. разреду врши „синтетичка рекапитулација“ наставног градива на одабраним темама.¹²⁶¹

Према нацрту датом у документу „Основна школа“, Савет за просвету НР Србије је у јулу 1959. године усвојио нови наставни план и програм за основне школе који је израђен у Савезном заводу за проучавање школских и просветних питања. Наставним планом је предвиђено изучавање 11 наставних предмета: матерњи језик, познавање природе (физика, хемија, биологија), математика, основи општетехничког образовања, познавање друштва (географија, историја), основи социјалистичког морала, страни језик, физичко и здравствено васпитање, ликовно васпитање, музичко васпитање, домаћинство. Историја је била заступљена у 6, 7 и 8. разреду са по 2 часа недељно.¹²⁶² Задаци наставе историје су преузети у потпуности из Нацрта наставног програма датог у документу „Основна школа“, док се извесна одступања могу уочити у структури наставних програма, пре свега одабиру и распореду наставних тема и јединица.

За разлику од нацрта у коме градиво 6. разреда обухвата период од праисторије до Француске буржоаске револуције, према наставном програму из 1959. године 6. разред се завршава лекцијом о паду средњовековних држава под османску власт и средњовековном културом југословенских народа. У програм је унета и наставна јединица Општи појам о историји (историјски споменици и рачунање времена) која није наведена у нацрту. Унете су лекције о култури периода антике и средњег века.¹²⁶³ Замерка стручне јавности програму за 6. разред била је у томе што су и у нацрту и у наставном програму који је на основу њега израђен изостављене наставне јединице о

¹²⁶¹ Исто, 147, 149–152.

¹²⁶² *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији*, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1959; „Упутство за примену новог наставног плана и програма за основне школе у НР Србији у школској 1959/60 години“, *Просветни преглед* 28/1959.

¹²⁶³ Исто, 159–161.

Хрватима и Словенцима у периоду развијеног феудализма и лекција о исламу „с обзиром на његов значај у односу на турски и муслимански свет“.¹²⁶⁴ Највећа одступања од нацрта учињена су у програму за 7. разред. Док је према нацрту програм историје у 7. разреду требало да обухвати градиво од Француске буржоаске револуције до Другог светског рата, у програму је опсег градива обухватио период од Великих географских открића до Првог светског рата. У складу са званичном идеологијом која је преточена у захтев да се у настави синхроно прикаже борба југословенских народа против страних освајача, у наставном програму за 7. разред унете су наставне јединице: Наши народи под влашћу Аустрије и Млетака, Учешће наших народа у рату против Турске од XVI до XVIII века. Колики значај и предност су придавани овом концепту показује и чињеница да су зарад постизања оптималне пропорције у програму изостављене лекције о култури наших народа и народа Европе у XIX и почетком XX века.¹²⁶⁵ Према нацрту изучавање историје је у 8. разреду почињало обрадом Другог светског рата а завршавало лекцијом насловљеном „Актуелне теме“. Програм из 1959. се разликовао утолико што је обухватио и лекцију и радничкој класи и покретима у другој половини XIX и почетком XX века. Тиме је био нарушен принцип синхроног праћења радничких покрета јер су се у међународним оквирима изучавали у 7. а у југословенским земљама у 8. разреду. Градиво 8. разреда завршавало се наставном темом „Проблеми нашег времена“. У оквиру ове наставне теме изучавани су актуелна питања и проблеми у свету и СФРЈ: колонијализам, политика активна коегзистенције, борба за мир у свету, значај организације Уједињених нација, однос СФРЈ према суседима, Развитак науке у послератном периоду.¹²⁶⁶

Наставни план и програм из 1959. године садржи објашњења његових циљева и концепције. У погледу садржаја дате су инструкције да се старији периоди историје обраде „у најсажетијем обиму“ како би се више времена добило за темељну обраду „блиске прошлости и савремене тематике“. Услед тога предвиђена је обрада појединих наставних јединица „у прегледу“. Лекције у којима су дате карактеристике одређених периода или историја других народа приказују се „у најосновнијим чињеницама“, „уз најнужније закључке“ само како се не би изгубио континуитет у њиховом приказивању. У упутству је наглашено да се обради Народноослободилачке борбе и изградњи социјализма посвети посебна пажња с обзиром на значај градива за остваривање како

¹²⁶⁴ *Актуелна питања наставе историје*, 110.

¹²⁶⁵ *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији*, 1959, 162–164.

¹²⁶⁶ Исто, 164–166.

образовних циљева тако и васпитног деловања на ученике у „политичком, моралном и идеолошком смислу“.¹²⁶⁷

Уз објашњење, у наставном плану и програму за основне школе из 1959. године дата су методска упутства наставницима ради успешнијег остваривања задатака наставе. Градиво је ђацима требало објаснити на лак и занимљив начин. Тежиште је било на концептуалним знањима, историјским појавама и проблемима, затим објашњавању узрока и последица. Са тим у вези састављачи програма упозоравају наставнике да је потребна извесна обазривост код излагања историјских појмова у настави историје, јер се лако може отићи у другу крајност услед претераног уопштавања. С обзиром на значај личности и могућност идентификовања и даље се инсистира на истицању значајних историјских фигура политичке и културне историје и, у сладу са поставкама марксизма-лењинизма, њиховој улози у напретку људског друштва. Биографски метод излагања градива је задржан на млађим узрастима јер је био погодан за остваривање васпитних задатака, развијање моралних, патриотских и хуманих осећања. У Упутству су издвојени примери личности које су нарочито погодиле остваривању ових задатака: Карађорђе, Димитрије Туцовић, Ђура Ђаковић, Тито, хероји НОР-а, Ђордано Бруно, Никола Коперник. Подстицању патриотских осећања служили су ратови. Међутим, истовремено је требало указивати на њихове последице како би ученици постали свесни „борци за мир и међународну сарадњу“. Недостатак програма је био у томе што није дата часовна артикулација за обраду новог градива и понављање.¹²⁶⁸

Друго издање наставног плана и програма за основне школе у СР Србији из 1959. објављено је 1960. а затим поново 1961. године. То нису били измењени програми, него само нова издања која су садржала додатке у виду „Упутства за примену наставног плана и програма“ и „Закон о основним школама“. Ново упутство за примену наставног плана и програма је обухватало теме које су се односиле на организацију рада основних школа и извођење наставе. Упутство је било подељено у неколико тема међу којима су кључне новине које су се односиле и на наставу историје дате у оквиру одељака: Новине у настави и учењу, Наставник, Друштвено образовање и васпитање ученика, Нови односи између школе и локалне друштвене заједнице. Нови захтев у погледу школске наставе дат у Упутству за примену наставног плана и програма представљао је задатак оспособљавања ученика за „самоучење“ и „самообразовање“. Општи циљ у настави је

¹²⁶⁷ Исто, 167–170.

¹²⁶⁸ Исто, 166–171.

био обједињавање образовних и васпитних садржаја и упознавање са друштвеном стварношћу и даљим развојем социјалистичког друштва. Услед тога постављен је захтев за већом корелацијом међу сродним наставним предметима и повезивање знања стечених у школи „са животом“. У новом програму су предвиђене извесне измене у организацији рада које су се огледале у већој индивидуализацији наставе. У том смислу предвиђени су различити облици слободних активности ученика. За разлику од редовне наставе у којој су ученици под непосредним руководством наставника савлађавали садржаје предвиђене планом и програмом и прецизно утврђене задатке учења, ученици су у ваннаставним активностима имали већу слободу у избору садржаја рада с обзиром да нису постојали општи, стални, обавезни програми за овај облик рада за све школе. Већа самосталност коју су ученици имали у оквиру ваннаставних активности одговарала је педагошком захтеву за индивидуализацијом наставног процеса који је истицан 60их година. Значај слободних активности према ауторима Упутства за примену наставног плана и програма био је у повезивању теорије и праксе, „освежавању“ садржаја наставе и учења најновијим збивањима, праћење друштвеног развоја науке и најзад већа актуализација процеса наставе и учења. Предвиђени су различити облици слободних активности ученика: техничке, спортске, културно-уметничке, радно-производне. Историја је била заступљена у оквиру слободних ваннаставних облика стицања знања. Основни задатак слободних активности је да ученике у процесу стицања знања у школи ставе у позицију у оквиру које се може шире развијати ученичка иницијатива и самосталност у процесу стицања знања а са друге стране омогући задовољење интересовања ученика у посебним облицима знања. Основни облик организовања слободних ваннаставних активности у стицању знања представљале су „ученичке групе историчара“, које су се могле организовати тако да шире проучавају читаве или само један део уже научне области, као на пример група археолога или група нумизматичара. Имајући у виду могућности узраста ученика у основној школи, у Упутству наставницима се препоручује организовање у оквиру специјалног дела једне области знања. С обзиром на високе захтеве који су постављени настави историје у основној школи, повећана су очекивања од наставника. Према Упутству за реализацију наставног плана и програма, од наставника се очекивало да стваралачки приступају

настави, за шта су морали да се континуираино стручно и педагошки усавршавају и идејно изграђују.¹²⁶⁹

После извршене школске реформе, усвајања Општег закона о школству 1958. године, републичких закона о основним школама, Основа и наставних планова и програма, долази до устаљивања промена које су од ослобођења вршене у школском систему.¹²⁷⁰ Нагласак је на васпитном раду школе и осавремењавању наставног процеса.¹²⁷¹ Истакнуто је радно васпитање и потреба стицања знања примењивих у пракси. Због тога ће поново доћи до промена у наставним плановима и програмима у које се више уносе садржаји неопходни за оријентацију и сналажење у савременом друштву. Завод за основно образовање и образовање наставника је пратио примену новог плана и програма у пракси. На основу сакупљених извештаја средњих завода за просветно-педагошку службу извршена је анализа а резултати су објављени у неколико публикација: чланак просветног саветника Јована Нешића „Реализација наставног плана и програма из историје“ објављен у публикацији *Примена наставног плана и програма у основној школи* у издању Завода за основно образовање и образовање наставника СР Србије 1962. године, затим чланак „Резултати испитивања тестовима знања ученика VIII разреда основне школе“ објављен у *Билтену* Завода за унапређење школства НР Србије (3/1960) и „Анализа стања и резултата наставе у основној школи у СР Србији школске 1962/63. објављен у *Билтену* Завода за основно образовање и образовање наставника СР Србије.¹²⁷²

Резултати анализе упућују на закључак да наставници нису ваљано схватили концепцију новог наставног програма за историју. Као илустрација наводе се бројни примери грешака наставника: преопширно излагање биографских података из живота владара, детаљно описивање ратова и битака, а недовољно објашњавање узрока и последица; поједини наставници су више пажње у посвећивали „робовласничком

¹²⁶⁹ АЈ, 168, ф. 2, Информације о новом наставном плану и програму за основну школу, Савезни завод за школска и просветна питања – Просветном савету Југославије, 24. 6. 1960; *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији*, Завод за издавање уџбеника народне Републике Србије, Београд 1960, 23–38, 44–64, 100–101; *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији*, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1961.

¹²⁷⁰ Закон о основним школама је допуњен и измењен 1963. и 1965. године. Суштинских промена није било, школи су додељене друштвене и културне обавезе према локалној средини и потребама привреде.

¹²⁷¹ Током 60их је објављено више методички приручника за наставу историје: *Настава историје у основној школи: педагошко-методска упутства*, ур. Миленко Николић, Завод за издавање уџбеника НР Србије, Београд 1964; *Зборник наставних јединица за основну школу: историја*, ур. Миленко Николић, Завод за издавање уџбеника НР Србије, Београд 1966; *Психологија учења историје*, ур. А. З. Redko, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.

¹²⁷² *Актуелна питања наставе историје*, 114.

периоду“ него историји југословенских народа у феудално доба; наведени су и примери несразмерног рашчлањивања појединих наставних јединица попут Првог и Другог српског устанка, историје Рима и династије Обреновић на штету осталих тематских целина. Основни приговор наставном плану и програму је преобимно градиво предвиђено у 6. и 7. разреду с обзиром да је требало обрадити целокупну прошлост до Другог светског рата.¹²⁷³

С обзиром на изнете замерке Савет за просвету СР Србије је у јуну 1962. донео одлуку да се у Наставни план и програм за основне школе унесу мање корекције. Суштинских промена није било, само су прецизирани образовни и васпитни задаци и дата детаљнија објашњења.¹²⁷⁴ Веће измене су унете у наставни план и програм за школску 1963/64. годину. У овом наставном плану више није био заступљен предмет Основи социјалистичког морала, него се његови задаци преносе на историју. Поред задатака наставе историје који су дати у основама наставног плана и програма из 1958, у програму историје из 1963. године додат је задатак да се у настави историје делује на морално васпитање ученика, посебно на изградњи југословенског социјалистичког патриотизма и интернационализма. У погледу садржаја извршене су мање корекције које се тичу обраде наставних јединица о Хрватима и Словенцима у виду прецизније формулације наслова. У програму историје за 8. разред нису извршене измене.¹²⁷⁵

У стручној јавности се сматало да је наставни програм осмишљен у складу са достигнућима модерне историографије и методике наставе историје. Објашњења уз наставне програме су детаљно разрађена и подељена у неколико целина: Интенција и концепција новог програма, Задаци наставе историје, Временска артикулација тематских целина за све разреде, Морално васпитање ученика и Опште методске напомене. Задатак наставе историје је био да се ученици упознају са најважнијим историјским догађајима и појавама, њиховим узроцима и међусобном условљеношћу, да упознају развој производних односа и њихов утицај на економски, социјални, политички и културни живот и на тим основама схвате законитости развоја људског друштва. Основна интенција наставног програма је његово растерећење и комплекснија обрада

¹²⁷³ Исто.

¹²⁷⁴ *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији (са изменама усвојеним на седници Савета за просвету Народне Републике Србије од 27. јуна 1962. године)*, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1962, 243–287.

¹²⁷⁵ *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој Републици Србији*, прир. Завод за основно образовање и образовање наставника, Просвета, Београд 1963; *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој Републици Србији*, приредио Завод за основно образовање и образовање наставника, Просвета, Београд 1964.

одређених садржаја. То се требало постићи сажимањем старијих периода (стари и средњи век) на изучавање битних обележја епохе у мери која је била неопходна да се схвате општи токови друштвеног развоја, док је више времена требало посветити изучавању новије историје, епохе капитализма и социјалистичких револуција. Посебну пажњу у настави је требало посветити историји НОР-а и изградњи социјализма и савременим дешавањима у свету. У излагању градива више није примењиван хронолошки принцип (према владарима) и избегавани су преобимни описи догађаја. Веровало се да ће тиме настава бити растерећена фактографије. Градиво је требало приказивати тематски, преко историјских појава и објашњавањем узрока заснованим на дијалектичко-материјалистичком схватању историјских феномена. Аутори су објашњавали да је програм конципиран тако да одговара фонду часова, да је прилагођен узрасту ученика и захтевима савременог друштва. Посебан квалитет у Упутству за реализацију програма представља тачно утврђен број часова за обраду сваке наставне теме и смернице за презентацију наставних садржаја.¹²⁷⁶

Када је у питању садржај наставе историје тежиште је било на националној историји (југословенских народа) док је у оквиру предавања из опште историје требало износити кључне моменте, прекретнице и садржаје који би омогућили синхроно приказивање опште и националне историје. С обзиром да су у историјском развоју југословенских народа постојале извесне разлике у односу на опште токове, у настави су превладавали садржаји опште историје који нису увек одабирани сразмено свом значају. У приказивању националне историје је требало избећи национално-романтичарски приступ и градиво излагати у духу социјалистичког патриотизма. Културној историји је у новом програму требало посветити више пажње у односу на претходне наставне програме. У настави је инсистирано на моралном и естетском васпитању. На примерима достигнућа историјских личности требало је истицати љубав према раду, херојство, самопрегор и хумана осећања. У основи је био захтев за изграђивањем будућих „југословенских социјалистичких грађана“.¹²⁷⁷

У упутству су дати основни методички захтеви попут принципа корелације наставног градива. Наставу је требало ослободити вербализма и подстаћи креативни приступ наставника. Инсистирано је на комбиновању наставних метода, употреби наставних средстава радио и тв емисија. Посебно је наглашаван захтев према коме

¹²⁷⁶ *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој Републици Србији*, 1963.

¹²⁷⁷ Исто.

ученици више не усвајају знања дата у готовом облику, него их стичу самосталном мисаоном активношћу. Кроз наставу историје ученици је требало да богате фонд речи вежбају усмено изражавање и усвајају појмове који ће им бити неопходни за праћење историјских збивања и разумевање дешавања у свету.¹²⁷⁸

У погледу основношколске наставе током 60их година углавном је рађено на утврђивању ефеката реформи после 1958/59. године. У Заводу за основно образовање и образовање наставника припремљен је материјал „Анализа наставног плана и програма за основне школе“. Закључено је да је наставне планове и програме потребно побољшати ради растерећења непотребног градива и актуализације наставних садржаја. У октобру 1969. године Просветно-културно веће Скупштине СР Србије је донело „Закључке о мерама за даље унапређење основног образовања и усавршавања наставног плана и програма за основу школу“. Као резултат тога, Завод за основно образовање и образовање наставника је израдио Нацрт јединственог наставног плана и програма. Овај програм није заживео у пракси јер је у међувремену усвојена Резолуција Савезне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи која је означила почетак темељних реформи школског система средином 70их година. Када је у питању настава историје, у нацрту програма је достигнут највиши домет у дотадашњој реформи, стога је потребно укратко се осврнути на решења која су у њему предлагана.¹²⁷⁹

У Нацрту јединственог програма за наставни предмет историја у основној школи се поред прошлости југословенских народа третира и историја осталих народности, тако да се постигне боља усклађеност садржаја и не повећа оптерећење ученика. Према мишљењу стручне јавности, један од најактуелнијих проблема у настави историје било је питање програма на језицима народности и заступљеност историје суседних народа чије мањине у великом проценту живе у Србији. У том смислу, пред нови Нацрт јединственог програма постављени су следећи циљеви: развијање братства и јединства свих народа и народности, истицање удела свих народа у народноослободилачкој борби и изградњи социјализма и напуштање романтичарске националне интерпретације наставне грађе. Проблем је требало решити сажимањем садржаја о југословенској прошлости и уношењем и уклапањем нових садржаја како би се обрадили најважнији

¹²⁷⁸ Исто.

¹²⁷⁹ Сима Ђирковић, „О раду на јединственом наставном програму из историје за основну школу у СР Србији“, *Настава историје* 4/1968; *Предлог коригованог наставног плана и програма за основну школу у СР Србији*, Просветно-културно веће, Београд 1970, 5–10; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 196–197; „Прилог дискусији о корекцији наставног плана и програма за основну школу: Изучавање географије и историје почети од V разреда“, *Просветни преглед* 25/1968.

моменти из прошлости националних мањина, а у вези са токовима историјског развитка југословенских народа. При томе је требало избећи површност у излагању основних садржаја, преоптерећеност ученика што би као последицу имало смањивање квалитета наставе и васпитања. Савет за просвету АП Косова је дао смернице које наставне области из историје албанске мањине је потребно уклопити у наставни програм. Слична упутства је дао Просветни савет АП Војводине. Овде је било теже пронаћи одговарајуће решење с обзиром да је историја Румуна, Словака и Русина имала мање додирних тачака са југословенском историјом. Мањи проблем са уклапањем наставне грађе постојао је када је реч о мађарској и бугарској мањини чија се „историја преплиће са историјом Југославије“. У настави историје на језицима националних мањина су постојали бројни проблеми, пре свега недостатак уџбеника и приручника за наставнике.¹²⁸⁰

У нацрту програма фонд часова предвиђен за реализацију наставе историје у основној школи је остао исти, већи број наставних јединица је изостављен или сажет како би се уступило место историји националних мањина. У програму је у већој мери била заступљена привредна и друштвена историја. Општа историја је такође добила више простора, нарочито новији период у оквиру кога је било предвиђено изучавање дешавања у Азији, Африци и САД-у. Посебан квалитет представљало је то што су у програму за 6. разред прецизирани кључни појмови које ученици треба да усвоје. Састављачи Нацрта јединственог плана и програма су инсистирали да се изучавањем историје подстиче мисаона активност ученика и стичу вештине историјског мишљења.¹²⁸¹

У 6. разреду је поред досељавања Словена на Балкан требало приказати и досељавање Мађара и стварање њихове државе, у оквиру наставне теме Турци и њихова освајања на Балканском полуострву је садржај проширен приказивањем учешћа Мађара, Бугара, Румуна против османске експанзије. Градиво 7. разреда је пружало бројне могућности за реализацију новог концепта наставног програма: насељавање територије данашње Војводине, покрет куруца, устанак у Ердељу, Револуција 1848. године, борба против османске власти. Најмање измена је претрпео програм за 8. разред. Овде је истакнуто да Народноослободилачку борбу не треба приказивати „по офанзивама“ и

¹²⁸⁰ *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 141–144; *Актуелна питања наставе историје*, 131–132.

¹²⁸¹ Исто, 132–134; *Предлог коригованог наставног плана и програма за основну школу у СР Србији*, 15–16.

гомилањем фактографије о борби, него „истицати хероизам бораца и страдање становништва“.¹²⁸²

У стручној јавности је превладавало мишљење да је нацрт јединственог плана представљао успешно решење по обиму градива, структури, јасној артикулацији часова обраде и понављања, студиозним објашњењима за примену програма. Међутим, за имплементацију у пракси су недостајали бројни услови: опремљеност школа аудиовизуелним средствима, ученичке и наставничке библиотеке, функционални уџбеници, приручна литература, методичка оспособљеност наставника.¹²⁸³

После X конгреса СКЈ основно образовање је претрпело крупне промене у циљу усклађивања задатака школе и наставе са потребама удруженог рада и самоуправног друштва. После доношења Резолуције о развоју образовања и васпитања на самоуправној основи 1974. године за конкретизацију њених начела било је неопходно реформисати школски систем и темељно прерадити наставне програме. На реформи су биле ангажоване све друштвене снаге, државни просветни органи, стручне службе. Републички секретаријат за образовање и науку организовао је бројна саветовања, припремљени су материјали за јавну дискусију. Образована је Међурепубличко-покрајинска комисија са циљем размене искустава и решавања заједничких питања, пре свега у погледу осмишљавања решења у вези са кључним питањима наставе: наставним плановима и програмима, уџбеницима и усавршавањем наставника. Према смерницама датим у партијским документима још више је требало да дођу до изражаја васпитни задатаци основне школе и идејна марксистичка оријентација наставе. У вези са наставом требало је усавршити програме, актуелизовати садржаје и инсистирати на примени образовне технологије. Крајњи циљ је био превазилажење подвојености које су постојале у школском систему и функционално повезивање свих ступњева образовања.¹²⁸⁴

Просветни савет је прво усвојио Упутство о растеређивању и осавремењивању наставе у основној школи које је припремио Завод за основно образовање и образовање наставника а Скупштина одобрила у марту 1974. године. Овим је програм растеређен садржаја који нису били неопходни за реализацију основног образовања а више је био усмерен на садржаје који могућују формирање марксистичког погледа на свет,

¹²⁸² *Актуелна питања наставе историје*, 134–135; *Предлог коригованог наставног плана и програма за основну школу у СР Србији*, 46–48.

¹²⁸³ *Актуелна питања наставе историје*, 135.

¹²⁸⁴ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 208, 225.

доприносе неговању братства и јединства, националне равноправности и социјалистичког заједништва народа и народности. У јуну 1974. године усвојен је и нови Закон о основном образовању и васпитању. Основна школа је била осмогодишња, обавезна, општеобразовна и јединствена у целој земљи. Циљ основношколске наставе је стицање знања која се могу повезати са животом, самоуправљањем, затим радно и политехничко васпитање. Уведени су нови облици наставе редовна, продужна, изборна, факултативна и слободне активности ученика. У школи су организовани разни облици друштвено корисног рада и ученичко самоуправљање. За разноврсне облике наставе су прописани програми у којима је превагу имала васпитна компонента.¹²⁸⁵

Главни задатак закона о основним школама био је доношење новог наставног плана и програма за основне школе у којима ће бити конкретизовани реформски захтеви. Прво су 1975. године усвојене Јединствене основе основног образовања и васпитања а у децембру 1976. Заједнички план и програм образовно-васпитног рада у основној школи. Овим је био замењен наставни план и програм из 1959. године. Наставни план и програм је окарактерисан као „свеобухватан, јединствени програм васпитно-образовног рада у основној школи, марксистички заснован и савремен“. Његову суштину представљало је јединство васпитно-образовног рада. У њему су дати програми наставних предмета, додатне наставе, слободних активности, производног и друштвено корисног рада, културне и јавне делатности школе. Сматрало се да ће прецизним програмирањем бити постигнут већи степен корелације различитих облика рада. Марксистичка заснованост је доследно спроведена што је видљиво на основу тога што се у наставу историје и географије уводе садржаји основа самоуправног социјализма. Радна и политехничка оријентација програма је требало да афирмишу јединство умног и физичког рада. Преструктурирањем садржаја предмета Познавање друштва, проширено је градиво историје. Историја је изучавана од 5. до 8. разреда. У 5. разреду за обраду је предвиђен 1, док су у осталим разредима била предвиђена 2 часа недељно. У циљу помоћи наставницима у модернизацији наставе, уз програм су дата методска упутства.¹²⁸⁶

¹²⁸⁵ Облике и садржај васпитно-образовног рада утврђује Скупштина која доноси јединствене основе програма, Просветни савет доноси Заједнички план и програм који самоуправне интересне заједнице основног образовања ближе разрађују у складу са интересима друштвене средине, док школе доносе конкретан годишњи програм рада. Исто, 209–210, 229. У периоду који је уследио долази до повезивања рада музеја и школа. „Музеј и учioniци“, *Misao* 27-28/1981; „Мали школски музеј“, *Misao* 26/1982; „Час историје у Музеју социјалистичке револуције Војводине“, *Misao* 6, 7/1987, 17; „За час историје у Музеју“, *Misao* 17/1989, 17.

¹²⁸⁶ *Просветни гласник*, 6–10/1976, 8–10/1979; Измене плана: *Просветни гласник* 3–7/1985; „План и програм васпитно–образовног рада за основну школу: Историја“, *Просветни преглед* 2–3/1984. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 211, 226–228.

Истраживачи који се баве историјом образовања се слажу у закључку да су у социјалистичкој Југославији постигнути одређени резултати када је у питању основношколска настава. Већ 1952. године обухват деце основним образовањем је био 71% (у Србији 72%), да би 1975. проценат био још већи 74% у целој Југославији. Од средине 60их година две трећине ученика је настављало школовање у средњој школи. Осамдесетих година бележи се пораст броја школа и наставника док проценат обухвата деце школом износи 98%. На ефикасност наставе позитивно је утицало то што је на једног наставника у просеку било 20 ученика. Основношколска настава је у великој мери допринела и смањењу броја неписменог становништва.¹²⁸⁷

¹²⁸⁷ Р. Пејић, „Школство у Југославији 1918–1985“, *Југословенска држава 1918–1998*, Институт за савремену историју, Београд 1999, 589–590; Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*.

4.3 Средње школе

После Другог светског рата услед тежње да се трајање обавезног основног образовања продужи на осам година, настава у гимназијама ће претрпети битне измене. Због поступности у увођењу новог система општег образовања, у првој послератној деценији готово сваке школске године је долазило до промена у наставним плановима и програмима. Циљ савезних просветних власти је био да уједначи наставу у свим републикама због чега ће у неколико наврата бити усвојене Основе наставних планова и програма за гимназије (1945, 1948. и 1959. године). Током 60их година коначно се дошло до жељеног концепта наставног плана и програма. Због тога је у овом периоду интензивно рађено на методичко-дидактичком унапређењу наставе. Наставни планови и програми 60их година нису се суштински разликовали, више су то били приручници у којима су дата детаљна упутства која су имала за циљ да наставницима помогну да постигну боље резултате у реализацији наставе. У периоду који је уследио, почевши од 70их година, реформа школа на средњем ступњу образовања је имала за циљ усклађивање са потребама изградње социјализма, потреба удруженог рада и изградње кадра у свим областима делатности. Сматрало се да ће се то најбоље остварити стварањем јединствене средње школе, уклањањем дуализма на средњем ступњу образовања и изједначавања гимназија које су до тада биле школе које су биле припрема за студије и стручних школа које су припремале ученике за професију. Увођењем једнообразних наставних програма долази до потискивања наставе историје о чему су се до краја посматраног периода водиле бројне расправе у стручној јавности.

Непосредно по ослобођењу средње школе су радиле по скраћеном програму који је за школску 1944/45. прописан од стране Повереништва за просвету Србије. Услед неадекватних услова за рад нису постигнути резултати у савладавању овог скраћеног програма.¹²⁸⁸ До крупне промене је дошло после усвајања Закона о увођењу обавезног седмогодишњег основног школовања 1945. године. Од тада се отварају ниже гимназије или „прогимназије“ у трогодишњем трајању. Прогимназије су биле самосталне школе, одвојене од нижеразредне основне школе а отворане само у местима где су постојали

¹²⁸⁸ *Актуелна питања наставе историје*, 99; АЈ, 313–4–7, Одељење за средње образовање, бр. 983, 10. 3. 1945. Док школама не буде разаслат наставни план и програм и методска упутства, у свим средњим школама (гимназијама и учитељским, и грађанским које су укинуте у децембру 1945.) наређено да се обрађује народноослободилачка борба и то чак и у разредима у којима се историја не изучава са по једним часом недељно. АЈ, 313–4–7, бр. 1345, 28. 3.1945.

услови за њихов рад.¹²⁸⁹ Настава се изводила према наставном плану и програму за гимназије који је објавило Министарство просвете за школску 1945/46. годину. У овом првом наставном плану и програму за гимназије после Другог светског рата, уочљив је совјетски утицај који је у то време био присутан у области културе, просвете и науке. Основна измена унета у све наставне предмете друштвених наука односила се на тумачење друштва у складу са поставкама дијалектичког материјализма, а уведено је и учење руског језика.¹²⁹⁰ Циљ наставе историје је био да „догађаје износи истинито, научно, да ученик упозна историјска збивања и њихову законитост ради правилног тумачења и коришћења у практичном животу“. У складу са идеолошком оријентацијом, по совјетском моделу, у настави историје је инсистирано на садржајима опште историје. Национална историја је изучавана у завршним разредима, у 4. на нижем и 8. на вишем ступњу гимназије. Градиво по разредима је распоређено тако да се прво понавља научено у претходном разреду а потом се додају нове области.¹²⁹¹

Настава историје на нижем ступњу се изводила у 1. разреду са 2 часа а од 2. до 4. разреда са по 3 часа недељно. У уводу је дефинисан предмет историје као науке, описан је њен значај за народну културу, а затим су се ученици упознавали са основним појмовима: историјским изворима, хронологијом, појмовима политичка и културна историја, духовна и материјална култура. Наставно градиво је у нижим разредима гимназије било распоређено тако да се у 1. и 2. разреду изучавао стари век, у 3. разреду је прво поновљено градиво прва два разреда а потом су обрађиване додате теме које се односе на националну историју. У 4. разреду је изучавана национална историја од словенских племена у прадомовини до Народноослободилачког рата, закључно са Уставом 1946. године.¹²⁹² У вишим разредима гимназије је програмирање садржаја

¹²⁸⁹ Исто; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе 1945–1975*, 65–70.

¹²⁹⁰ Изучавано је 15 предмета: српски језик са књижевношћу, руски језик, енглески или француски, историја, земљопис, астрономија, природопис, хигијена, математика, физика, хемија, основи филозофије, цртање, певање, гимнастика.

¹²⁹¹ *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/6 годину: Историја*, Министарство просвете Србије, Просвета, Београд 1945, 3–5.

¹²⁹² Градиво 1. и 2. разреда је било исто и обухватало је следеће теме: Историја и њен значај за културу, Преисторијско доба, Стари исток, Стара Грчка и Историја Рима. У 3. разреду су као обавезне изучаване исте теме као и 2. разреду уз додатак следећих: Словени у прадомовини, Источни и Западни Словени, Државе Јужних Словена у феудално доба, Хуманизам и ренесанса, до епохе просвећености у XVIII веку са посебним освртом на јужнословенске земље. Градиво 4. разреда је обухватало области: Словени у прадомовини, Источни и Западни Словени, Државе Јужних Словена до Душана, Хуманизам и ренесанса, Илирски покрет, Јулска и фебруарска револуција, Борба јужнословенских народа за политичка права и национално ослобођење у XIX веку, Први светски рат и учешће Јужних Словена, Русија (Октобарска револуција и развојни пут СССР-а), Економска криза у европским капиталистичким земљама, Заоштрене супротности, Други светски рат, Народноослободилачка борба закључно са првим уставом ФНРЈ. *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/6 годину: Историја*, 5–17.

извршено на исти начин, понављањем градива из претходног разреда и додавањем нових тема. За наставу историје од 5. до 8. разреда предвиђена су 3 часа недељно. У 8. разреду је понављано градиво из претходне године почевши од хуманизма и ренесансе, с тим да је прописано обавезно понављање националне историје по програму за 4. разред ниже гимназије.¹²⁹³

Уз програм су дата методска упутства преузета из совјетске педагошке литературе. Врло концизно је објашњен начин интерпретације, препоручена употреба свих расположивих средстава у настави који се „према потреби“ могу и самостално креирати с обзиром да није било уџбеника. Нису биле прописане посебне методе за ниже разреде, тј. основу школу и више разреде и прогимназије. У настави је требало инсистирати на „социјалним и националним моментима“, упознавати ученике са појмовима класа, револуција, идеолошким и културним појавама. Доминирала је монолошка метода, метода читања историјских извора и историографије и метода писања реферата. Препорука је да се у настави историје избегава „опширност“ и да се уведу посете музејима.¹²⁹⁴ Наставни план и програм су оцењени у стручној јавности као превише опширни, неприлагођени и слабо опремљеним школама и недовољно стручно обученим наставницима.¹²⁹⁵

Концепт седмогодишње основне школе је у потпуности заживео тек 1948. године. Настава у гимназијама је поступно прилагођавана новом систему услед чега су готово сваке школске године уношене корекције у наставне планове и програме. После Другог светског рата наставни планови и програми за предмет историја су углавном имали исту основу у оквиру које су вршене измене у погледу распореда садржаја. Наставни

¹²⁹³ У 5. разреду су изучаване следеће области: Преисторијско доба, Стари источни народи, Историја старе Грчке, Историја Рима, Рани средњи век, Феудализам и сталешка држава, Европске земље од XII до XV века. У 6. разреду је поновљено градиво 5. разреда уз додатак следећих области: Хуманизам и ренесанса, Централizam и апсолутизам, Политичка и економска револуција у Енглеској, Доба просвећеног апсолутизма, Француска револуција, Бечки конгрес, Година 1848. у Француској, Немачкој, Аустрији, Италији, Чешкој. У 7. разреду се почињало од Раног средњег века, понављањем области обрађених у 6. разреду уз додатак следећих: Европске земље, САД и Јапан у другој половини XIX века, Финансијски капитал, Колонизација и сукоби, Русија до 1917. године, Светски рат (1914–1918), Револуционарни талас у Европи, Историја СССР-а од 1917–1936. године, „Од Абесиније до 1945“. Градиво националне историје је обухватало области: Стари Словени, Почетак државног живота Јужних Словена, Државе Јужних Словена до XIV века, Пропадање држава Јужних Словена, Јужнословенски народи под туђином, Од 1791. до 1848. године, Од 1848. до 1914. године, Од 1914. до 1941. и Народноослободилачка борба (по програму за 4. разред).

Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/6 годину: Историја, 18–32.

¹²⁹⁴ Исто, 5–7; Видети превод из 1948. године: Радован Теодосић, Михајло Ковачевић, Г. Ераковић, *Настава историје у средњој школи: избор чланака*, Просвета, Београд 1948, 9–113; 121–175; „Настава историје у средњој школи“, *Просветни преглед* 13–14/1948, 8.

¹²⁹⁵ О преопширности у настави историје и несналажењу наставника видети: д-р Видо Латковић, „О настави историје у средњим школама“, *Просветни преглед* 9/1945, 3.

програми за школску 1946/47. су се мењали у правцу све већег прилагођавања наставе историје у гимназијама условима у новој држави, што је било видљиво увођењем новог наставног предмета Устав СФРЈ. У програму за наставни предмет историја није било измена. Тек ће наставним планом и програмом прописаним за школску 1948/49. годину, заснованом на Савезном оквирном плану из 1948. настава у гимназијама бити коначно уобличена.¹²⁹⁶

У школској 1947/8. години у гимназијама се радило по наставном плану и програму за гимназије и учитељске школе. Циљеви и задаци наставе историје нису посебно дефинисани а број часова је остао непромењен у односу на претходни наставни план (2 часа у 1. и 3 часа у 2. и 3. разреду; 3 часа недељно од 5. до 8. разреда). Измене у наставном програму за историју су видљиве у распореду градива по разредима. У 1. разреду су после увода (историја и њен значај за познавање прошлости народа и разумевање садашњости), изучавани праисторија и стари век. У 2. разреду је изучавана национална историја од досељавања Словена до потпадања под страну власт у XVIII веку, док је градиво 3. и 4. разреда било исто и обухватало период националних покрета јужнословенских народа до стварања ФНРЈ закључно са првим Уставом.¹²⁹⁷

Наставни план је био заснован на систему концентричних кругова. По совјетском моделу у наставном плану и програму више простора је добила општа историја. У вишим разредима гимназије, ученици су у 5, 6. и 7. разреду изучавали само општу историју, док је у 8. разреду обрађивана национална историја од периода словенских племена у њиховим постојбинама и сеоба до Првог петогодишњег плана. Углавном је то била историја Србије док је историја осталих народа маргинализована. Национална историја је изучавана изоловано од међународног контекста.¹²⁹⁸

¹²⁹⁶ *Наставни план и програм за гимназије: допуне и измене плана и програма за школску 1946/47 год.,* прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1946.

¹²⁹⁷ У 1. разреду је градиво подељено на 4 области: Преисторијско доба, Источни народи, Стара Грчка и Стари Рим. У 2. разреду су обрађиване теме: Стари Словени и њихове сеобе, Стварање феудалних држава (од IX до XII века), Доба развијеног феудализма (од XII до XIV века), Слабљење феудалних држава и њихов пад под Турке (од средине XIV до XV века) и Живот под туђинском влашћу (од краја XV до XVIII века). У завршним разредима (3. и 4.) су изучаване следеће теме: Борба српског народа за национално ослобођење (од 1791. до 1813. године); Борба за извојевање државне независности и изграђивање државе, Народни препород код Хрвата и Словенаца, Срби и Хрвати 1848. године; Борба за уставна права и грађанску демократију (1868. до 1914. године), Први светски рат и Стара Југославија, Народноослободилачка борба и Стварање ФНРЈ, закључно са првим уставом НР Србије.

Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1947/48 годину: Историја, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1947, 12–20.

¹²⁹⁸ Градиво 5. разреда је било подељено у 5 тема: Праисторијско доба, Робовласничке државе и друштво, Рани средњи век, Европа у доба Крсташких ратова - Градови (XI–XIII век), Стварање крупних феудалних монархија (XIII–XV век). У 6. разреду су обрађиване теме: Позни средњи век (XV–XVII век), Почетак новог доба (XVII–XVIII век), Француска буржоаска револуција (1789–1794), Француска у доба директоријума, конзулства и царства (1795–1815), Европске земље од Бечког конгреса до 1848,

Уз програм су дата методска упутства у којима се као најважнији задатак наставе у гимназијама истиче идејно-политичко васпитање за чију реализацију је посебно важна настава историје. У оквиру овог школског предмета ученике је требало упознати са законитостима историјског развоја, истаћи „нужност и моралну оправданост“ увођења народно-демократског уређења и револуција, објаснити савремене политичке догађаје и формирати „најбоље особине новог грађанина ФНРЈ“. Због тога су наставници историје имали задатак да континуирано продубљују своје научно-историјско и политичко образовање. Историјски развој је требало приказати кроз фазе развоја производних односа у оквиру који су кључни појмови класа, револуција, потребно је било објаснити разлику између освајачких и ослободилачких ратова. У упутству се изричито наводи да се настава не сме ослањати само на уџбенике, него је задатак наставника да живом речи пробуди код ученика емоционални однос и интересовање према изучаваним садржајима. Препоручује се повезивање наставе историје са другим предметима, пре свега књижевношћу и читање књижевних класика и историјских извора на настави историје јер се тим путем ученици ближе упознају са особеностима појединих историјских епоха.¹²⁹⁹

Савезни Комитет за просвету је у мају 1948. усвојио нову концепцију општег образовања, како би се оно довело у склад са општом линијом просветне политике после 1948. године. Тада је донета одлука да се у гимназије уведу два ступња наставе први од 1. до 3. и други од 4. до 8. разреда. Наставни план и програм за школску 1948/49. је обухватао исто градиво у нижим разредима гимназије и вишој основној школи. Разлика је постојала у броју часова предвиђених за извођење наставе. У нижим разредима гимназије предвиђена су 2 часа у 1. разреду и 3 у 2. и 3, док се настава историје у вишим

Револуционарни покрети у Европи 1848–1849. У 7. разреду је предвиђена обрада тема: Европске земље и САД 50их и 60их година, Велике светске силе од 1871. до 1914. године, Први светски рат, Капиталистичке земље и Совјетски савез 1919–1939. У завршном 8. разреду је изучавана национална историја подељена у 10 тема: Стари Словени и њихове сеобе; Борба Јужних Словена за политичку независност (IX–XII век); Јужни Словени у доба развијеног феудализма (XII–XIV век); Пропаст феудалних држава Јужних Словена (од средине XIV до XV века); Југословенски народи под влашћу туђина (XV–XVIII); Борба српског народа за национално ослобођење (1791–1813); Борба српског народа за унутрашње изграђивање државе и политичку еманципацију, Народни препород код Хрвата и Словенаца, Четрдесет осма (1813–1868); Борба за уставна права и грађанску демократију, Појава социјалистичких идеја и развој радничког покрета (1868–1914); Први светски рат и стара Југославија (1914–1941); Народноослободилачка борба и стварање ФНРЈ.

Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1947/48 годину: Историја, 20–52.

¹²⁹⁹ Нека од дела која се препоручују за читање на часовима историје су: одломци из Илијаде и Одисеје, средњовековни летописи, Мемоари проте Матеје Ненадовића, Толстојев Рат и мир, класици марксизма-лењинизма, дела Светозара Марковића и Димитрија Туцовића, Ј. Ј. Змаја, Милована Глишића, Радоја Домановић, Петра Кочића, Ивана Цанкара, Максима Горког, Миахила Шолохова.

Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1947/48 годину: Историја, 5–11.

разредима основне школе изводила са по 3 часа у 5, 6. и 7. разреду. Наставни програм за ниже гимназије је проширен и уочљива је израженија идеолошка обојеност садржаја. Према програму, за остваривање задатака наставе историје неопходно је било више повезивати националну и општу историју и упознавати ученике са стваралачком улогом радничке класе. Циљ је био формирање личности која се правилно оријентише не само у прошлости него и савременом политичком животу. У овом наставном плану први пут је дат број часова предвиђен за обраду појединих тема. У 1. разреду за обраду новог градива је предвиђено 40 а за понављање 20 часова, у 2. разреду 66 часова обраде и 24 часа утврђивања док је у 3. разреду предвиђено 68 часова предавања и 22 часа понављања. У вишим разредима основне школе је за предвиђен већи број часова понављања што је одговарало захтеву да се настава прилагоди узрасту ученика.¹³⁰⁰

На нижем ступњу гимназије (и у вишим разредима основне школе) услед идеолошког заокрета до кога је дошло после 1948. године у правцу самосталне изградње социјализма, изучавана је национална историја. У 1. разреду је обрађивано исто градиво као и у 5. разреду више основне школе и обухватало је југословенски простор у антици, живот словенских племена, њихово насељавање на Балкан и стварање првих држава до XII века. Други разред је обухватао период историјског развитка од Крсташких ратова до додељивања аутономије Србији 1830. године. Садржај наставе историје у 3. разреду је обухватао догађаје и процесе од апсолутизма кнеза Милоша до V конгреса КПЈ. У програм су унете и лекције о Револуцији 1848. године, научном социјализму и I интернационали, добу империјализма, Октобарској револуцији, капиталистичким земљама и СССР-у у периоду између два светска рата.¹³⁰¹

¹³⁰⁰ *Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/49 годину: са методским упутствима: Историја, Устав, Филозофија*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1948.

¹³⁰¹ Градиво 1. разреда је подељено на неколико области: Наша земља у најстарије доба, Наша земља у доба Грка и Римљана (са кратким освртом на Атину и Римску империју, устанак робова и распад робовласничког друштва), Стари Словени, сеобе и насељавања на Балкан, Прве државе Јужних Словена до XII века са прегледом развоја држава Источних и Западних Словена. Градиво 2. разреда је било подељено на теме: развијени феудализам код Јужних Словена, Слабљење феудалних држава и пад под Турске, са освртом на развој Западних и Јужних Словена у периоду развијеног средњег века, Развој привреде и културе и Западној Европи до XVI века, јужнословенски народи под турском, аустријском и млетачком влашћу, Борба југословенских народа за национално ослобођење (1804–1830). Градиво 3. разреда је било подељено у неколико целина: Борба Србије и Црне Горе за извојевање државне независности и изграђивање државе, Народни препород код Словенаца, Хрвата и Македонаца, Година 1848; Борба за уставна права и грађанску демократију (Србија 1868–1903, Аутономне борбе војвођанских Срба, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Ослободилачки покрет македонског народа, Хрвати после 1848. године, Словенци до 1914, Доба империјализма); Први светски рат и стара Југославија; Народноослободилачка борба и ФНРЈ.

Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/49 годину: са методским упутствима: Историја, Устав, Филозофија, 6–18.

Други образовни циклус у гимназији је почињао у 4. разреду. После увода у коме је дефинисан задатак историје као науке, дата периодизација преко „пет друштвено економских формација“, објашњено рачунање времена, истакнут значај историјских извора и објашњена методологија историјске науке, следило је изучавање периода првобитних људских заједница и старог века.¹³⁰² У 5. разреду је предвиђено понављање градива 4. разреда са смањеним бројем часова уз изучавање историје средњег века.¹³⁰³ У 6. разреду је предвиђено понављање само једне области, позног средњег века и изучавање модерног доба од XVII до Револуција 1848/49.¹³⁰⁴ Градиво 7. разреда је обухватало 4 целине: Европске земље и САД 50их и 60их година, Велике светске силе 1870–1914, Први светски рат и Октобарска социјалистичка револуција, Капиталистичке земље и Совјетски савез 1919–1939. У 8. разреду је изучавана национална историја подељена у десет области: Стари Словени и њихове сеобе, Борба Јужних Словена за политичку независност (IX–XII век), Јужни Словени у доба развијеног феудализма (XII–XV век), Пропаст феудалних држава Јужних Словена (од средине XIV до XV века), Југословенски народи под влашћу туђина (XVI–XVIII век), Борба српског народа за национално ослобођење (1791–1813), Борба Србије и Црне Горе за унутрашње изграђивање државе и политичку еманципацију – Народни препород код Хрвата, Словенаца и Македонаца, Година 1848, Борба за уставна права и грађанску демократију – Појава социјалистичких идеја и развој радничког покрета (1868–1914), Први светски рат и стара Југославија (1914–1941), Народноослободилачка борба – ФНРЈ.¹³⁰⁵

У методским упутствима који су дати уз програм истицана је неопходност прилагођавања наставе узрасту ученика, препоручивано избегавање грешака у настави попут формализма и догматизма. Наглашавани су задаци идејно-политичког васпитања грађана како би се лакше сналазили у савременим дешавањима. То је требало постићи истицањем садржаја попут развоја производних односа од најранијих времена до савременог доба, у оквиру којих се прати положај класа и класне борбе. С обзиром да је

¹³⁰² Градиво 4. разреда је обухватало области: првобитно друштво, Стари источни народи, Историја старе Грчке, Историја Рима.

¹³⁰³ У 5. разреду је поновљено градиво 4. са смањеним бројем часова и додате следеће области: Рани средњи век (V–IX век), Европа у доба Крсташких ратова - Градови (XI–XIII), Стварање крупних феудалних монархија (XIII–XV век).

¹³⁰⁴ У 6. разреду предвиђена је обрада следећих тема: Позни средњи век (XV–XVII век), Почетак новог доба (XVII–XVIII век), Француска буржоаска револуција (1789–1794), Француска у доба директоријума, конзулства и царства (1795–1815), Европске земље од Бечког конгреса до 1848. године, Револуционарни покрети у Европи 1848–1849.

¹³⁰⁵ *Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/49 годину: са методским упутствима: Историја, Устав, Филозофија, 18–55.*

у време доношења овог плана дошло до сукоба са Информбироом у методским упутствима је инсистирано на задацима прокламованим на V конгресу КПЈ који се односе на васпитање „у духу безграничне љубави и вјерности према домовини“, на изворима „славних револуционарних традиција“, у духу Народноослободилачке борбе „имајући увек пред очима изградњу социјализма“. Нови југословенски патриотизам је истовремено значио „усађивање и продубљивање мржње према империјалистичким поробљивачима, према изазивачима рата“.¹³⁰⁶

Као и пре рата, по завршетку сваког ступња школовања у гимназији ученици су имали обавезу полагања матуре или нижег и вишег течајног испита. Процедура спровођења завршних испита у гимназији је прописана парвильницима усвојеним у току 1946. године. У складу са идеолошким опредељењем полаган је писмени из српскохрватског и руског језика; и усмени из српског, руског, националне историје, земљописа ФНРЈ, математике и природних наука (биологије, физике и хемије). На вишем течајном испиту писмени део је полаган из српскохрватског, руског језика и математике; док су на усменом полагани српски, руски, историја, земљопис, биологија, хемија, физика, математика. После свих измена у наставним плановима и програмима 1949. измењени су и правилници о завршним испитима. На нижем течајном испиту није више полаган руски језик на писменом делу док су из усменог изостављене биологија и хемија. На вишем течајном испиту је на писменом делу уместо руског полаган страни језик по избору, а на усменом се више нису полагали земљопис и биологија.¹³⁰⁷

После сукоба са Информбироом 1948. године, идеолошког заокрета и процеса подруштвљавања који су узимали маха у свим областима државног и друштвеног живота, долази до промена у науци, култури и просвети. У то време извршена је реорганизација руковођења просветном делатношћу при чему оно прелази на ниже органе. У надлежности савезног Савета за просвету, науку и културу остало је решавање битних питања у вези са просветом и школством. У оквиру Одбора за општеобразовне школе, као посебне организационе јединице, решавани су проблеми школског система наставни планови и програми, уџбеници и наставна средства, питања наставног кадра. То је довело до промена на средњем ступњу образовања почетком 50их година. Први

¹³⁰⁶ Исто, 55–61.

¹³⁰⁷ „Правилник о нижем течајном испиту“, „Правилник о вишем течајном испиту“, *Службени гласник НРС* 20/1946; „Правилник о полагању нижег течајног испита“, „Правилник о полагању вишег течајног испита“, *Службени гласник НРС* 22/1949.

састанак Одбора је био посвећен проблематици ревизији наставних програма за ниже гимназије.¹³⁰⁸

Већ у школској 1949/50. години је дошло до измена у наставном плану и програму, међу њима и за наставни предмет историја. Уз програм је дато образложење да измене нису реметиле наставни план нити основу наставних предмета. Настава историје је требало да се изводи од 1. до 4. разреда према наставном плану и програму из 1948/49. године. За 5. разред је прописан нови програм који је обухватао области: Рани средњи век (V–XI), Европа у доба крсташких ратова (XI–XIII), Стварање крупних феудалних монархија (XIII–XV), Позни средњи (XV–XVII). Извесне измене су унете у програм за 6. разред. Програм је проширен тако да поред дотадашњег градива обухвата и први одељак из 7. разреда (Европске земље и САД 50их и 60их година XIX века). Највеће измене су извршене у програму за 7. разред. Поред опште историје као посебан предмет уведена је народна историја са 2 часа недељно. Због тога је број часова за извођење опште историје смањен са 3 на 2 часа недељно. Општа историја је обухватала период од Париске комуне до савреног доба. Народна историја је обрађивана од старих Словена до краја XVIII века који је до тада изучаван у 8. разреду. У 8. разреду је изучавана само национална историја XIX и XX века. Према томе, градиво 8. разреда из наставног програма за историју за школску 1948/49. је заправо подељено и изучавано у 7. и 8. разреду у оквиру предмета народна историја.¹³⁰⁹

До темељних измена је дошло 1952. доношењем Закона о обавезном осмогодишњем школовању. Један од најкрупнијих задатака у вези са усклађивањем наставе са новом концепцијом образовања на средњем ступњу била је ревизија и израда нових наставних планова и програма. Већ током 1948. године и у периоду који је уследио одржан је низ саветовања на којима се о овом питању расправљало.¹³¹⁰ Током 50их извршене су измене у наставним плановима и програмима за основне школе, гимназије, учитељске и средње стручне школе. Пошто у овом периоду долази до постепеног преласка са обавезног седмогодишњег основног образовања на увођење осморазредне основне школе, услед чега се трајање школовања у гимназији скраћује на 4 године, до

¹³⁰⁸ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 159.

¹³⁰⁹ *Измене и допуне у програмима за гимназије за школску 1949/50 годину: српски, француски, енглески и немачки језик, историја и филозофија*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1949, 2–3, 19–26.

¹³¹⁰ АЈ, 315, ф. 26, Конференција о општем образовању – о основној настави и гимназијама; АЈ, 317, ф. 49, Записници са саветовања о наставним плановима и програмима; ф. 62, Стенографске белешке са саветовања о наставним плановима и програмима за основне школе и ниже гимназије.

усвајања Општег закона о школству 1958. којим је озакоњен положај гимназије у школском систему, измене ће поступно бити вршене путем наставних планова и програма, у којима није било суштинских разлика, него највише измена у структурисању градива по разредима. Измене у наставним плановима и програмима су ишле у правцу растерећења од сувишног градива, ревизије садржаја (пре свега увођење терминологије која је била усклађена са идеолошким заокретом 50их година), уведено је изучавање основа државног и друштвеног уређења и равноправно учење страних језика.¹³¹¹

Када је извршен прелаз на обавезно осмогодишње школовање, по наставном плану и програму за осмогодишње школе се радило само у 5. разреду и 1. разреду гимназије, у којима настава историје није била заступљена. Према изменама и допунама програма за све предмете од 2. до 8. разреда гимназије за школску 1950/51. годину, према коме је рађено и у основним школама, историја је изучавана у 2, 3. и 4. разреду гимназије (односно 6. и 7. разреду основне школе) са по 3 часа недељно. У наставном програму за 2. и 3. разред гимназије градиво је остало исто. Једину измену представљало је преформулисање назива наставних јединица (најчешће изостављањем помена на Совјетски савез). Програм за 8. разред није дат. Овај програм је требало да буде први корак у постепеном прелазу са трогодишње на четвороразредну гимназију. Новину је представљало увођење наставног предмета Државна изградња земље наместо раније изучаваног Устава у 8. разреду гимназије.¹³¹²

Године 1951. објављен је наставни план и програм са чијом применом је требало почети у школској 1951/52. години. Број часова историје је остао исти (од 2. до 4. разреда по 3 часа недељно), док је измењен распоред наставних садржаја по разредима. Градиво 6. разреда је обухватало период од првобитне људске заједнице до XII века и пада феудалних држава под страну власт. У 7. разреду је обрађиван период од Крсташких ратова, при чему је нагласак био на усвајању знања о основним карактеристикама развијеног феудализма, до 1830. године када Србија добија независност. У 6. разреду се радило по новом програму за ниже разреде гимназије, док се у 7. разреду обрађивало градиво до одељка Југославија 1918. до 1941. Пошто се због постепеног преласка на нови систем, школске 1950/51. настава још увек није изводила у 8. разреду основне школе, него само 4. разреду гимназије, дат је програм историје за завршну годину гимназије. У

¹³¹¹ „Савезна конференција о раду гимназија“, *Просветни преглед* 13–14/1948, 1–3.

¹³¹² *Наставни план и програм за V разред осмолетке односно за I разред гимназије за школску 1950/51. годину*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1950; *Измене и допуне у програмима за све предмете од II до VIII разреда гимназије за школску 1950/51. годину*, приредило Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1950, 17–21.

овом програму је видљива тенденција да се градиво опште и националне историје прикаже синхроно.¹³¹³

До нових измена у наставним плановима и програмима је дошло 1952. године доношењем „Општег упутства о школовању у школама за опште образовање“ савезног Министарства просвете. У складу са упутством Одбор за општеобразовне школе је донео одлуку о повлачењу из употребе дотадашњих наставних планова и програма и за школску 1952/53. усвојио нове: за четворогодишње основне школе, за 5. и 6. разред продужних основних школа, за више разреде осмогодишње школе односно ниже разреде гимназије и за више разреде гимназије. Ове измене су биле усмерене у правцу постепеног преласка на четвороразредну гимназију. У програм наставе историје унете су незнатне промене. Разлике у односу на претходни програм су биле видљиве на основу додавања појединих наставних јединица (о препороду Словенаца), опширнијем приказивању појединих догађаја попут Првог светског рата и измени наслова појединих наставних тема („Капиталистичке земље и Совјетски савез“ преформулисан у „Капиталистичке земље уочи Другог светског рата“). Градиво савремене историје и историје ФНРЈ је проширено актуелним догађајима у вези са сукобом са Информбироом и улогом ФНРЈ и ОУН за мир и равноправност међу народима. Задаци, методска упутства и часовна артикулација нису дати у овом програму за ниже разреде гимназије.¹³¹⁴

Прелаз са седмогодишњег на осмогодишње основно образовање довео је до промене у структури наставног плана и програма за више разреде гимназије које су постепено увођене од школске 1953/54. године. Стога је Савет за просвету НР Србије сваке године доносио наставни план и програм за по један разред тако да је тек школске 1955/56. године остварен нови наставни план и програм за више разреде гимназије. Битније измене су се односиле на распоред предмета и број часова.¹³¹⁵ Донет је Правилник о вишем течајном испиту којим је писмени део остао исти (српскохрватски језик, страни језик по избору, математика), док је усмени део редукован на проверу

¹³¹³ *Наставни план и програм за V, VI и VII разред осмогодишње школе и I, II и III разред гимназије*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1951. Златибор Поповић, „О неким питањима наставе историје у средњој школи“, *Просветни преглед* 15–16/1951, 6.

¹³¹⁴ *Наставни план и програм за V, VI, VII и VIII разред осмогодишње школе и I, II и III и IV разред гимназије*, прир. Савет за просвету и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1952, 31–44.

¹³¹⁵ *Наставни план и програм за средње општеобразовне школе (гимназије)*, Савет за просвету и културу Н. Р. Србије, Нолит, Београд 1956.

знања из 5 предмета: српски, страни језик, историја, физика и математика. Нижи течајни испит је укинут.¹³¹⁶

У новом наставном плану за више разреде гимназије изучаван је предмет Историја са основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ.¹³¹⁷ Предмет је био заступљен са по 3 часа од 5. до 8. разреда. Према програму, у настави историје је требало реализовати задатке у оквиру којих се ученици упознају са најважнијим догађајима народне и опште историје, њиховом међусобном условљеношћу, развојем и противречностима економског, друштвеног и политичког живота; „стваралачком улогом радних маса и личности у историји“ и њиховом борбом. Из тога проистичу и васпитни циљеви наставе историје у оквиру којих је прописано да је на темељу схватања законитости историјског развитака и неминовности победе социјализма, код ученика потребно изградити правилну оријентацију не само о прошлости него и актуелним политичким дешавањима а све у циљу да настава формира „свесне и пожртвоване градитеље и бранитеље /.../ напредне домовине ФНРЈ“. После увода у коме је дефинисана историја као наука и истакнут њен значај, дати су основни појмови и дефиниција историјских извора, издвојена је подела историје на општу и националну, политичку и културну и дата је периодизација по епохама. У овом програму полако се уводи периодизација на основу производних односа која ће до пуног изражаја доћи у наредном наставном плану. У програму из 1956. у вишим разредима је изучавана углавном општа историја, док је са наставом националне историје почињало у 7. разреду. Градиво 8. разреда је највећим делом било посвећено најновијој националној историји и актуелним политичким дешавањима у земљи и свету. Према програму у 5. разреду је изучавана праисторија, стари век (или према ондашњој терминологији робовласничко доба) и позни средњи век. Градиво 6. разреда је обухватало период апсолутистичких монархија и револуционарна дешавања у Европи тога доба. У 7. разреду је обрађивана епоха империјализма заједно са националном историјом (епоха капитализма), док је градиво 8. разреда обухватало период националних препорода код јужнословенских народа почевши од Првог српског устанка до савременог доба, које се завршава

¹³¹⁶ „Правилник о полагању вишег течајног испита“, *Службени гласник НРС* 37/1955; „Одлука о овлашћењу Савета за просвету и културу НР Србије да може укинути нижи течајни испити увести пријемне испите и конкурсе за упис у средње школе“, *Службени гласник НРС* 17/1956.

¹³¹⁷ Укупно је било 15 предмета: српскохрватски језик и књижевност, први страни језик (1–8. разреда), други страни језик (5–8. разреда), латински језик, историја с основама државног и друштвеног уређења ФНРЈ, филозофија, географија, биологија, хигијена, математика, физика, хемија, основ ликовне уметности с цртањем, телесно васпитање, предвојничка обука.

лекцијама о уставним променама и спољној политици Југославије после 1945. године.¹³¹⁸

Упоредо са изменама наставних планова и програма, 1953. године је почео процес реформи општег образовања. Савезна Народна скупштина је за обављање овог задатка образовала посебну Комисију. Као резултат вишегодишњег рада осмишљен је Предлог система образовања и васпитања на основу кога је 1958. године усвојен Општи закон о школству.¹³¹⁹ Бројне примедбе су у стручној јавности изношене у вези са наставом у гимназијама. Преовлађујуће мишљење тога доба је било да гимназија пружа искључиво теоријска знања, са много апстрактних садржаја, да одступа од принципа рада и самоуправљања који су у партијским документима заговарани као основа на којој би требало да почива настава у школама за опште образовање. Почевши од овог периода, па у свим другим реформским подухватима промене гимназијске наставе су биле усмерене у правцу смањења разлика у односу на остале врсте школа на другом ступњу, пре свега средњих стручних. Веровало се да ће на тај начин бити превазиђена разлика између умног и физичког рада и дуализам у образовном систему који је наслеђен из међуратног периода а највише је био изражен у постојању гимназија, које су представљале припрему за студије и средњих стручних школа које су припремале ђаке за рад.

Општи закон о школству из 1958. године је потврдио темељне промене које су 50их година постепено увођене у школски систем. Основна осморазредна школа је

¹³¹⁸ Градиво 5. разреда је обухватало следеће области: Увод, Доба првобитних људских заједница, Робовласничко доба, Источни народи, Стара Грчка, Стари Рим и Римљани, Рани средњи век (V–XII), Доба Крсташких ратова и појава градова, Стварање феудалних монархија, Позни средњи век. У 6. разреду је обрађивано градиво подељено у целине: Неограничена монархија као нова политичка форма феудалне државе, Почетак новог доба, Европске апсолутистичке монархије, Француска буржоаска револуција, Термидорски конвент, директоријум и царство, Европске земље после Бечког конгреса, Револуционарна 1848. година у Европи, Европа и САД 50их и 60их година. У 7. разреду су изучаване теме: Велике светске силе од 1870. до 1914. године, Наука, култура и техника у XIX веку, Први светски рат и Октобарска социјалистичка револуција. У 7. разреду као посебна област је издвојена народна историја у оквиру које су изучаване следеће теме: Стари Словени и њихове сеобе, Борба Јужних Словена за политичку независност (IX–XII век), Јужни Словени у доба развијеног феудализма (XII–XVI век), Пропаст феудалних држава Јужних Словена (од средине XIV до XV века), Југословенски народи под влашћу Турске, Млетака и Аустрије. Градиво 8. разреда је било подељено на неколико целина: Развитак капиталистичке привреде код Југословенских народа – Југословенски народи у доба капитализма и буржоаских револуција; Развој капиталистичких односа и изградња буржоаске државне организације у Србији – Национални покрети код југословенских народа; Даљи развој капиталистичких односа у југословенским земљама и националне борбе наших народа у условима империјалистичког надирања на Балкану – Раднички покрет код Југословена; Југословенски народи у периоду Првог светског рата и у доба социјалистичких револуција; Капиталистичке земље после Првог светског рата; Народноослободилачка борба народа Југославије, Политичка линија КПЈ у Народноослободилачкој борби, Борба за социјалистичку демократију.

Наставни план и програм за средње општеобразовне школе (гимназије), 60–90.

¹³¹⁹ *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића, 1958.*

постала обавезна за сву децу 7–15 године. Гимназија је тиме постала четворогодишња. И даље је у школском систему постојао дуализам који је огледао у томе да су гимназије задржале општеобразовни карактер, док је стручно образовање стицано у средњим стручним школама четворогодишњег трајања које су по завршетку образовале техничаре за разне области делатности и трогодишњим школама за квалификоване раднике. Новину је представљала одредба о могућности уписа на факултет која је пружена ученицима свих средњих школа.¹³²⁰

Са новим законом је требало ускладити и наставне планове и програме. Промена положаја гимназије у школском систему одразила се на унутрашњу структуру и организацију образовно-васпитног рада. Просветни савет Југославије у јуну 1959. утврдио стандарде за израду наставног плана и програма за гимназију. Основни задаци наставе у гимназијама су били да пружи ширу општу културу, савремено образовање, припрему за даље школовање и избор занимања и оспособи за даље укључивање у разне друштвене делатности. Према овом документу задаци наставе историје су обухватили: упознавање са историјским догађајима и појавама, њиховом узроцима и међусобном условљеношћу; развојем и значајем производних снага и њиховим утицајем на развој економског, политичког, друштвеног и културног живота; схватање законитости у процесу историјског развитка кроз примере историјских појава и догађаја; истицање стваралачких снага у појединим фазама историјског развитка и улогу личности у историји, истицање неопходности и оправданости револуционарних појава, хумано васпитање, правилно разумевање савремених дешавања и изградња југословенског социјализма.¹³²¹

За извођење наставе у сва три разреда гимназије прописана су 3 часа недељно. За структурисање садржаја наставног предмета историја по разредима послужила је периодизација изведена на основу промене „друштвено-економских формација“. У методским упутствима је дато објашњење да је ученицима потребно указати да у оваквој периодизацији постоје извесна одступања, нарочито када је у питању усаглашавање са националном историјом, која је имала другачији пут историјског развитка. Градиво 1. разреда је обухватало период од праисторије до XII века и било је подељено на 4 области: Увод, Праисторија, Историја (Стари исток, Античко ропство), Феудално

¹³²⁰ *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, 58–59.

¹³²¹ Основе наставног програма за гимназије разматране су у Просветном савету Југославије од априла до јуна 1959. АЈ, 168, ф. 2, Записници са седница Просветног савета Југославије, 27. 4. 1959, 16. 5. 1959; *Gimnazija*, prir. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Savremena škola, Beograd 1959, 7–23.

друштво. Разлог за овакву периодизацију образложен је аргументом да се у првом разреду гимназије ученици сусрећу са новим појмовима које је требало савладати због чега је обрађивани период краћи. У 2. разреду су изучавани: Развијени феудализам и позни феудализам у Европи и код јужнословенских народа (период од XII до XVIII века). Градиво 3. разреда је хронолошки обухватало период од краја XVIII века до Првог светског рата и било је посвећено епохи капитализма и империјализма као централним темама. У завршном 4. разреду гимназије садржај наставног предмета историја је био подељен у неколико тема: Епоха социјалистичких револуција, Други светски рат и Народноослободилачка борба, Југославија после Другог светског рата. Уз то је прописана обавезна обрада теме „Изградња социјализма у Југославији“.¹³²²

У основама наставног плана за гимназије су дата и упутства наставницима за реализацију садржаја. Наставни програм је представљао корак даље у односу на претходне јер се сматрало да су пронађена боља решења за синхроно приказивање опште и националне историје, да је у том смислу постигнута боља пропорција у њиховом приказивању, да је више простора добила културна историја. Програм је савременији и у педагошком смислу јер подстиче примену „активних метода“: дискусија, рад са историјским изворима и историографским текстовима, употребу савремених наставних средстава попут радија и образовног телевизијског програма и посете музејима, екскурзије. Као посебан захтев истиче се корелација са другим предметима, пре свега географијом и књижевношћу. У програму је први пут прописана и изборна настава која је у области друштвених наука обухватала проширивање градива и овладавање методологијом дисциплине. За изборну наставу у оквиру предмета историја предложене су теме попут „Музеј мога места“, „Лирика о НОБ-у“, „Догађаји и ликови народне револуције“. Циљ изборне наставе био је увођење ученика у самостални рад. У оквиру слободних активности организоване су научне групе или секције у које су вршиле истрживања на предложене теме из области археологије, културне историје, локалне историје, радничког покрета и Народноослободилачке борбе.¹³²³

Овај документ је представљао основу на којој је Савет за просвету у мају 1960. године донео нови наставни план и програм. Настава је у 1. разреду била јединствена за све ученике а од 2. разреда диференцира се у два смера: друштвено-језички и природно-

¹³²² Исто, 41–61. За наставу историје су као стручна лица на изради документа ангажовани Реља Новаковић, доцент Филозофског факултета у Београду, Јован Нешовић, инспектор Савета за школство СРЈ, Рајичић Миодраг, професор из Београда. Сви су били аутори уџбеника историје. Исто, 234.

¹³²³ Исто, 58–61, 117–119, 198.

математички са разликом у наставном плану у коме је више часова предвиђено за наставу оних предмета који одговарају карактеру смера. Наставни план и програм се разликовао од претходних по томе што је унето више садржаја на основу који су ученици стицали друштвено-економско¹³²⁴ и техничко образовање. Сви ђаци су имали обавезу похађања производне праксе која је организована по предузећима. Тиме је требало образовању у гимназији умањити интелектуалистички карактер.¹³²⁵

Наставни програм за Историју се подударао са основама програма усвојеним 1959. године, као у погледу циљева тако и распореда садржаја по разредима. У друштвено-језичком смеру предвиђено је по 3 часа од 1. до 4. разреда, док је број недељних часова у природно-математичком смеру био мањи и износио по 3 часа у 1. и 2. и 2 часа у 3. разреду. Градиво 1. разреда је било једнако за оба смера и подељено у три области: провобитна људска заједница, робовласнички друштвени поредак (Стари исток, Грчка, Рим) и феудални друштвени поредак (рани феудализам). Градиво 2. разреда друштвено-језичког смера је обухватало теме: период развијеног феудализма, позни феудализам, југословенски народи под страном влашћу и почетак новог доба, док су у 2. разреду природно-математичког смера ови садржаји обрађивани у скраћеној верзији уз додатак тема о капитализму и империјализму. Капитализам и империјализам су изучавани у 3. разреду друштвено-језичког смера. У завршним разредима изучавања историје у гимназији, у 4. разреду друштвено-језичког и 3. разреду природно-математичког смера обрађиван је период од Првог светског рата до савременог доба са посебним освртом на епоху социјалистичких револуција, свет између два светска рата и Други светски рат и Народноослободилачку борбу.¹³²⁶

Гимназија је и даље остала школа која је пружала најбољу припрему за образовање на универзитету. Показало се да наставни план и програми претенциозно замишљени, да број часова предвиђен за реализацију није сразмеран обиму садржаја. На предлог Просветног савета Југославије у мају 1960. је донет Правилник о завршном испиту у гимназији, којим је полагање матуре било знатно поједностављено. Састојао се

¹³²⁴ Филозофија, логика и психологија, социологија са основама политичке економије, друштвено уређење Југославије.

¹³²⁵ ДАС, Г-292, Савет за просвету НР Србије, Записници са седница, 31. 5. 1960 (видети: Одељење за Опште образовање); *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењем*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965; *Problem gimnazija u sistemu srednjih škola*, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd 1955, 31.

¹³²⁶ Исто.

из писменог испита из српскохрватског језика и домаћег рада из основних наставних предмета који се припрема у току завршне године и усмено брани.¹³²⁷

Током 60их година уочени су бројни недостаци реформе на средњем ступњу образовања. Закључено је да је основни проблем у томе што средње образовање не прати привредни развој и принципе социјалистичке изградње друштва. Уклањање дуализма и изједначавање гимназија и средњих стручних школа били су неки од захтева који су утврђени Резолуцијом Савезне народне скупштине о образовању стручних кадрова из 1960. године. Процеси привредне и друштвене реформе који су били усмерени на повећање производње и продуктивности рада за шта је, како се веровало, у стручним школама било неходно обезбедити ученицима могућност стицања темељног општег образовања. Услед тога већа пажња државних органа у чијој је надлежности била образовна политика биле су усмерене на реформу стручних школа, док су гимназије биле запостављене.¹³²⁸

Школски систем на средњем ступњу имао је неодговарајућу структуру и мрежу школа у односу на кадровске потребе у различитим привредним и друштвеним делатностима. Првобитан проблем је био у томе што је неоправдано растао број гимназија и економских школа а заостајао развој стручних школа, нарочито за радничка занимања. Средином 60их по новом просветном плану долази до експанзије школа за квалификоване раднике услед чега се у њима повећава број ђака у односу на гимназије. Међутим, низак образовни ниво који су ученици стицали у стручним школама није одговарао стратегији образовања кадрова. Са друге стране, преовлађујуће мишљење тог доба је било да развој науке и технологије мењају структуру запослених и да је модерном демократском друштву потребна половина становника са високим образовањем. То су били разлози због којих се размишљало о демократизацији образовања на средњем ступњу. Како би се то постигло неопходно је било умањити разлику између школа које ученике спремају за рад и гимназија које су пружале припрему за наставак образовања на универзитету. Средином 60их се јављају идеје које су усмерене на стварање јединственог система средњошколског образовања, што је конкретизацију добило реформом усмереног образовања 70их година. Пошто се за такву реформу још увек нису

¹³²⁷ Резултати са вишег течајног испита у јуну 1957/58. године су показали бројне пропусте које ученици имају у знању и одступања од циљева наставе (боље познају старије периоде, нису овладали способношћу критичког мишљења). Видети и: Јован Нешић, „Шта нам показује анализа наставе историје у гимназијама“, *Историјски преглед* 1/1959, 11–13.

¹³²⁸ АЈ, 318, ф. 37, 38; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 151; Ђурђе Смиљанић, „Гимназија у светлу Савезне народне скупштине о образовању стручних кадрова“, *Настава и васпитање* 4–5/1961, 98–102; Видети и: Stipe Šušteršič, *Škola i tvornica*, Školska knjiga, Zagreb 1977.

стекли одговарајући услови доношена су појединачна решења како би се побољшали организација и рад средњих школа.¹³²⁹

Једна од мера било је доношење новог наставног плана и програма за гимназије 1965. године. Нови наставни план је израђен у Заводу за основно образовање и образовање наставника СР Србије према закључцима које је донео Савет за просвету на основу праћења примене претходног наставног плана и програма у пракси.¹³³⁰ За време школске 1962/63. године организована је и једна анкета о образовно-васпитном раду у гимназијама којом су били обухваћени сви наставници. Резултати анкете и закључци су представљали основ за читав низ мера за унапређење образовно-васпитног рада 60их година. Нови наставни план и програм није довео до суштинских промена у гимназијској настави, њеном општеобразовном карактеру и месту гимназије у школском систему.¹³³¹ Такође водило се рачуна да се изменама не изврше већи захвати који би захтевали промене уџбеника и образовања наставног кадра. Извршене су мање измене у наставним програмима појединих предмета са циљем бољег структурисања наставног градива и корелације међу сродном предметима. Циљ програма је био да наставу у гимназијама растерети сувишних чињеница и да омогући имплементацију метода које ће подстаћи самосталну активност ученика, развој способности мишљења. Задатак наставника је био да ученике упућује како да уче, да утиче на формирање радних навика и особина личности. Настава историје је посебно истицана за развој научног погледа на свет. Ученици гимназије кроз наставу историје стичу знања не само о развоју друштва у прошлости него и способности тумачења савремених појава у њему. Стога програм за наставни предмет историја 1965. није претрпео измене у погледу садржаја, него је само растерећен непотребног градива и извршена је боља синхронизација националне и опште историје. Заправо у наставном плану и програму из 1965. су само дата методска упутства за програм који је примењиван од 1960. године. Средишње место у настави историје су имале социјалистичке револуције, више времена је посвећено обради савремене историје. Питање периодизације ни у овом програму није решено на

¹³²⁹ "Aktuelle Fragen des Ausbaus des Bildungs- und Erziehungssystems Auszüge aus den Darstellungen des Bundessekretariats für Bildung und Kultur 1967", В. Uwe, *Bildungspolitik in Jugoslawien 1945–1974*, 334–337; Ivica Podgorski, „Školstvo i privredna reforma“, *Pedagoški rad* 7–8/1965, 301–305; S. Vojović, „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke)“, 87–90.

¹³³⁰ ДАС, Г–194, Републички секретаријат за образовање НР Србије, бр. 1642, 21. 6. 1965; АЈ, 318, ф. 24; „Закључци о десетогодишњем развоју инсититуција за образовање на другом степену образовања (1952–1962)“, *Просветни гласник* 5–6/1964; *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењем*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965.

¹³³¹ Поједини предмети су претрпели измене као на пример Основи науке о друштву и Друштвено уређење Југославије који су спојени у један предмет.

задовољавајући начин. У складу са развојем савремене педагогије, један од задатака наставе историје у новом програму, био је да ученике упуту у научни метод дисциплине. При томе „не треба губити из вида значај стицања знања, јер се само на солидном, трајном и научно заснованом знању може изградити активна и стваралачка личност“. Ученике је требало упутити у вештине примене стечених знања у пракси и професији. С обзиром на измене које су захтеване дата су детаљна методска упутства. Методика није имала за циљ да наставу у гимназијама „шаблонизује“, него да пружи смернице наставницима, јер „само наставник који је добар стручњак, добар методичар и добар педагог, који стваралачки приступа настави и чији је сваки поступак осмишљен, припремљен и добро испланиран“ може успешно да реализује програм.¹³³²

Све измене у организацији рада и настави у средњим школама током 60их година било је потребно правно санкционисати доношењем новог закона. Реформа средњошколског образовања је била заокружена када је у Народној Скупштини СР Србије усвојен Закон о средњим школама 1967. године. Циљ закона је био да утврди основна начела која ће се примењивати у свим школама на средњем ступњу образовања. У њему су дефинисани општи циљеви образовања и васпитања: стицање проширеног и продубљеног општег образовања и културе, знања неопходних за укључивање ученика у самоуправљање, за наставак школовања на универзитету и стицање основних знања за рад у струци. Законом је прописано да образовно-васпитна делатност у средњим школама обухвата наставу, професионалну праксу, производни рад и ваншколске активности. Најзначајнија новина у погледу наставе била је у томе што се за ученике свих врста школа прописују заједничке основе образовања које утврђује републичка Скупштина. На тој основи а у складу са посебним задатком школе Просветни савет Србије доноси наставни план и програм, утврђује садржај завршног испита, одобрава уџбенике и наставна средства.¹³³³

Из закона о средњем образовању проистацали су бројни реформски задаци у вези са наставом у средњим школама. Један од кључних је био утврђивање заједничких основа средњег образовања. После ширих консултација утврђен је дефинитиван текст „Резолуције о заједничким основама средњег усмереног образовања“ који је Скупштина

¹³³² *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењем*, 4, 7, 9–10, 38–55, 56–100. Препоручује се употреба савремених наставних средстава у наставном процесу. Видети и: *Настава историје у гимназији и учитељској школи: зборник стручно-методских радова*, Завод за основно образовање и образовање наставника Србије, Београд 1966, 48–59.

¹³³³ *Закон о средњем образовању с коментаром и објашњењима*, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1967; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 151–153.

усвојила 1968. године. У овом документу су идентификовани бројни проблеми: да постоји дуализам у систему образовања на средњем ступњу, разлике у општеобразовној основи и неусклађеност средњег образовања са друштвеним потребама. Резолуција је требало да понуди решења за бројне проблеме наставе у средњим школама: да утврди заједничке стандарде општег образовања за ученике свих средњих школа, да подигне ниво општег образовања у стручним школама, омогући повезаност између свих ступњева образовања и несметано укључивање у високошколско образовање. Наставу у средњим школама требало је ускладити са друштвеним потребама, научно-технолошким развојем, интензивирањем привредне производње и развитком социјалистичког самоуправљања. Резолуцијом су утврђени задаци и садржаји који морају бити заступљени у наставним плановима и програмима свих средњих школа. Општеобразовни предмети у које је спадала и историја заузимали су само 25% часова.¹³³⁴

На основу Резолуције Просветни савет је требало да донесе нове наставне планове и програме који би наставу ослободили непотребног градива и обогатили је новим актуелним садржајима. Просветни савет је 1969. године прописао план и програм за гимназије. Основна интенција је била да сви ученици средњих школа добију једнако опште образовање и у том смислу су формулисани образовни циљеви и задаци и утврђена структура наставних програма. Задаци наставе су били сложенији и бројнији. Инсистирало је на циљевима наставе идејног карактера: изграђивању научног погледа на свет, упознавању и разумевању законитости савременог друштвено-политичког и економског развоја земље, оспособљавању за активно учешће у друштвеном самоуправљању у школи и широј заједници. Како је један од важних задатака наставе био марксистичко тумачење градива, посебна пажња је посвећена предметима кроз које је овај задатак реализован, међу њима и историји.¹³³⁵

Концепција наставног програма за историју се није мењала, извршене су мање измене са циљем рационализације и повећања корелације међу предметима. У наставном програму су допуњени задаци наставе историје: да подстиче развијање опште и језичке културе ученика, лепог, логичног и прецизног изражавања и способност историјског и логичног мишљења, да подстиче демократска осећања, хуманост и толерантност како би се припремили за учешће у демократском самоуправном друштву и да васпитава у духу социјалистичког патриотизма и интернационализма. У програму

¹³³⁴ *Просветни гласник* 6/1969; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 152.

¹³³⁵ *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењима*, прир. Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије, Научна књига, Београд 1969.

су преформулисани називи појединих наставних тема тако што је уз назив фазе производних односа у употреби била периодизација на стари, средњи и нови век. Поједине наставне јединице у оквиру програма одређеног разреда су преструктурисане како би се омогућило боље синхроно представљање опште и националне историје. У програму је наглашено место културне историје. Измене у програму су унете само у завршном разреду учења историје, како би савременој историји било посвећено више времена у настави.¹³³⁶ У складу са програмом извршена је измена Правилника о завршном испиту чиме су повећани захтеви у односу на претходни. Поред писменог из српскохрватског језика и завршног рада са одбраном, полагао је и усмени испит из предмета који одговара карактеру школе. Каснијим изменама носиоци Вукове дипломе или неке од посебних диплома за постигнут изузетан успех из појединих предмета ослобођени су полагања завршног испита.¹³³⁷

На проблеме у настави историје у овом периоду је указао Сима Ћирковића, тада доцент Филозофског факултета у Београду, на симпозијуму посвећеном проблемима наставе историје у основним и средњим школама одржаном у фебруару 1967. године у Београду у организацији Завода за основно образовање и образовање наставника СР Србије и Друштва историчара Србије. Том приликом је истакао да проблеме у вези са наставом историје не треба посматрати само кроз недовољан број часова и неодговарајуће уџбенике, него много шире, у вези са положајем историјске науке у савременом друштву, концепцијом историје као школског предмета, као и слике прошлости која се преноси ученицима. Све то је заједно допринело да историја као школски предмет наилази на слабо интересовање код ученика и утиче на неделотворност наставе.¹³³⁸

Историја је као школски предмет међу ученицима неомиљена и слабо је разумеју, што отежава остваривање васпитних задатака који су јој намењени. С. Ћирковић разлоге за овакво стање тражи пре свега тадашњем времену у коме се осећа „замор од историје“ и када већи углед добијају егзактне науке. „Тај темељни обрт у схватању о вредностима погодио је историју на свим нивоима, можда чак најмање у школи, где су јој традиција,

¹³³⁶ Исто, 25–45, 205–245.

¹³³⁷ Законом о дипломама за изузетан успех у школском учењу и владању из 1966. године установљене су дипломе: Вука Караџић (за изузетан општи успех у учењу и владању), Светозар Марковић (за изузетан успех у области друштвених наука). Увођење овог облика награђивања имало је за циљ да подстакне ученике на повећане напоре у школском учењу и постизање бољих резултата. В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 186–187.

¹³³⁸ Сима Ћирковић, „Основни проблеми наставе историје у средњој школи“, *Актуелна питања наставе историје*, Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије, Београд 1970, 9–19.

устаљени ред и закони осигурали место. Прописи, међутим, нису могли обезбедити љубав према предмету, нити праву атмосферу за рад дисциплини која је изгубила углед и част.“ Потом се осврнуо на послератни развој наставе историје у Србији и Југославији. Прво су „увезени“ совјетски програми и уџбеници а потом је сваком наредном реформом долазило до постепеног удаљавања и ослобађања совјетског утицаја али „недовољно одлучног да би историји као школском предмету прибавили достојанство и углед објективног и корисног знања“.¹³³⁹

Томе је допринела и „савремена културна атмосфера која није нарочито повољна да се у њој познавање историје наметне као неопходан део личне културе, као пожељан и користан елемент за оријентацију у свету садашњице“. С. Ћирковић је истакао појаву која ће у наредним деценијама добити свој пуни израз (а представља проблем у настави историје и данас) а то је да школа није једини посредник у ширењу знања о прошлости. „Док се у настави историје пружа организовано и повезано знање, у којем сваки део чак свака појединост, имају вредност и функцију у склопу целине, дотле су историјски садржаји, које шире штампа и остала средства комуникација, најчешће фрагментарног и анегдотског карактера“.¹³⁴⁰

Из свега наведеног у настави историје опстајали су бројни недостаци. Како би они били превазиђени требало је градиво организовати тако да се уместо хронолошког примењује синхроно приказивање опште и националне историје, као и старијих и новијих периода прошлости. Настава историје би требало да указује на различитости и да пружа нијансирану слику прошлости уместо једностраних приказа. Стално треба имати на уму принцип научности који је у основи историје као школског предмета. Најзад истиче потребу развијања методике наставе историје и ослањања на њу „у пуној мери“.¹³⁴¹

Почетком 70их година истакнута је потреба темељне реформе средњег образовања и васпитања чији је основни правац одредила идеолошка оријентација самоуправног социјалистичког друштва. Прекретницу је представљао X конгрес СКЈ 1974. године на коме су утврђена начела „социјалистичког самоуправног преображаја васпитања и образовања“.¹³⁴² На тим основама је донет нови Закон о средњем

¹³³⁹ Исто, 9–10.

¹³⁴⁰ Исто, 11.

¹³⁴¹ Исто, 10–19.

¹³⁴² „Извештај о раду Просветног савета за 1968–71. годину, *Просветни гласник* 12/1971; *Dokumenti X kongresa Saveza komunista Jugoslavije o vaspitanju i obrazovanju*, Institut za istraživanje i razvoj obrazovanja, Beograd 1974, passim.

образовању 1974. године.¹³⁴³ Према овом закону настава је требало да буде заснована на марксистичком учењу, радном и политехничком васпитању. Циљеви средњошколског образовања били су темељно опште образовање, стицање знања неопходних за укључивање у самоуправљање, предзнања за даље образовање и компетенција за рад у одређеном занимању. Средње образовање је требало реализовати кроз две фазе. Прва у трајању од 2 године оставарује се Заједничким основама средњег усмереног образовања и васпитања, док у другој програмски садржаји имају усмеравајући карактер у зависности од потреба удруженог рада и одређеног занимања. И у овом закону посебно је истакнут васпитни утицај школе. Заједничке основе средњег образовања је утврђивала Народна скупштина док је за њихову конкретизацију био задужен Просветни савет Србије доношењем наставних планова и програма. Основни захтев је био усклађивање програма наставе са организацијом удруженог рада и њено стално осавремењавање и усавршавање.¹³⁴⁴ Од школске 1975/76. године, док заједничке основе програма још увек нису биле потврђене, прихваћено је да се експериментално примењује наставни план и програм који је усвојен у Просветном савету Војводине. Испоставило се да ће то касније довести до раскорака у спровођењу реформи у различитим деловима земље.¹³⁴⁵

Пошто Резолуцијом из 1968. није елиминисана подвојеност у средњем образовању која се огледала у разлици која је постојала између школа које ученике припремају искључиво за рад и гимназија које су представљале припрему за студије, Просветни савет је 1976. године усвојио „Заједничке основе средњег усмереног образовања и васпитања“. Заједничка програмска основа за прву фазу средњег усмереног образовања у трајању од две године једнообразно је примењивана у свим врстама средњих школа. Настава је подељена у неколико основних програмских подручја: општекултурни српскохрватски језик и књижевност, страни језик, уметност, физичко са здравственим васпитањем, одбрана и заштита) са заступељношћу од 36,6% у оквиру редовне наставе; друштвено-економски (основи марксизма и самоуправни социјализам, историја, географија) са уделом 16,7%, природно-математички (математика, физика, хемија, биологија) 31,7% и производно-технички (основи технике и производње) са уделом

¹³⁴³ Грађа која се односи на реформу усмереног образовања и чува се у Државном архиву Србије у оквиру фонда Заједница усмереног образовања СР Србије (Г-317) и у Архиву Војводине, Самоуправна интересна заједница усмереног образовања и васпитања Војводине (480). Грађа је углавном несређена.

¹³⁴⁴ „Закон о средњем образовању и васпитању“, *Службени гласник СРС* 19/1974;

¹³⁴⁵ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 214; Архив Војводине, Просветни савет САП Војводине (429), Материјали са седница, 1975; Грађа о реформи усмереног образовања чува се у оквиру фонда: Архив Војводине, Самоуправна интересна заједница усмереног образовања и васпитања Војводине (480).

6,7%. За изборну наставу је предвиђено 8,3% од укупног фонда часова. Наставни програми су обухватили градиво којима је проширено опште образовање које су ученици стекли у основној школи пружали основу за даље образовање и оспособљавање за рад. Основни облик васпитно образовног рада је била редовна настава, док је заједничким основама предвиђена и изборна, практична настава и производни рад. Прописани су и остали облици рада факултативни, додатни, допунски, слободне активности друштвено користан рад. Основни услови које је требало да испуне наставни програми били су марксистички приступ наставног градиву и повезаност са програмом основне школе и друге фазе, повезаност са друштвено корисним и производним радом, усклађеност са психофизичким могућностима ученика, оспособљавање за самообразовање и примена савремених технологија у настави.¹³⁴⁶

На основу Заједничких основа програма усмереног образовања, Просветни савет је у мају 1977. донео План и програм образовно-васпитног рада заједничке основе средњег усмереног образовања. У овом документу дата је структура наставног плана. Од укупно тридесет часова недељно Историја је била заступљена са два часа у 1. и 2. разреду. У оквиру програма су дефинисани циљеви и задаци, садржај наставног предмета, оријентациони садржаји додатне наставе и слободних активности, дидактичко-методичка упутства за наставнике. Садржаји наставног предмета историја су подељени у два разреда тако што је за границу узет XIX век. Како би се избегло понављање градива које је изучавано у основној школи, извршена је редукција садржаја и то на штету старијих историјских периода, пре свега старог и средњег века. Дати су програми изборне наставе организоване у 4 подручја језички (2. страни језик), друштвено-економски (психологија, логика, економска географија,) природно-научни и математички. Историја у изборној настави није била заступљена. Такође, дефинисано је 16 струка предвиђених за професионално усмеравање. Васпитни рад школе се заснивао на друштвено-корисном раду, културној и јавној делатности школе, заштити и унапређењу животне средине. Наставни план и програм је требало да почне са применом од школске 1977/78. године.¹³⁴⁷ У литератури се сматра да је ово програм који је био по

¹³⁴⁶ Архив Југославије, Савезни комитет за науку и културу (320), ф. 10, Закључци о заједничкој васпитно-образовној основи усмереног образовања; N. Potkonjak, *Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji*, 72–74; *Основи марксизма, и самоуправног социјализма, историја, географија, економска географија*, ур. Н. Ђуповић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977.

¹³⁴⁷ Исто; Милутин Перовић, „Концепт и структура наставних садржаја у програму историје Заједничке основе средњег усмереног образовања“, *Настава историје* 1/1978, 9–14; Исто, „Савремена историја у наставним програмима за основне школе и гимназије у нашој земљи“, *Настава историје* 1/1974, 35–43; Милутин Перовић, „Уз нови програм историје у средњој школи: и даље један од кључних предмета“, *Просветни преглед* 1211 (26) /1977 13.

многочему специфичан. „У формалном смислу“ био је „најпрецизнији и најопширнији програм у историји образовања“. Разликовао од дотадашњег по обиму јер је за две године требало реализовати садржаје који су раније обрађивани.⁴ Први пут је као циљ наставе формулисано стварање основе за усвајање програмских садржаја струке и занимања. У наставним програмима је наведено на ком нивоу је потребно усвојити одређене садржаје.¹³⁴⁸

Године 1977. усвојене су измене и допуне Закона о средњем образовању и васпитању (1974) које су се односиле на другу фазу усмереног образовања. Следеће 1978. године усвојене су и програмске основе. Заједнички образовно-васпитни садржаји су обухватили српскохрватски језик са књижевношћу, марксизам и социјалистичко самоуправљање и физичко васпитање. Заједничким основама друге фазе средњег усмереног образовања прописивани су општестручни и ужестручни предмети. Године 1979. усвојен је План и програм за образовно-васпитне садржаје за другу фазу усмереног образовања. Историја није предвиђена као посебан наставни предмет, него су одређени садржаји укључивани у предмете општестручне групе који су чинили научно-техничку основу струке, обухватајући историјат струке и занимања за коју се ђаци школују.¹³⁴⁹ Све измене су правно санкционисане новим Законом о усмереном образовању и васпитању 1979. године.¹³⁵⁰ Новину у закону је представљало то што није предвиђен завршни испит у средњим школама јер то противречи концепту перманентног образовања.¹³⁵¹

Новим концептом средњошколског образовања није постигнут ниједан од два постављена циља припрема за даље образовање и оспособљавање за рад. Средње усмерено образовање није одговорило ни захтевима кадровског планирања и потребама удруженог рада. Иако је било јасно да не обавља друштвену функцију „због опште прокламованости закона на партијским конгресима“ то се није се могло признати. Стога су вршене измене у наставним плановима и програмима у складу са новим тенденцијама

¹³⁴⁸ S. Војовић, „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke)“, 91; Видети: *Реформа образовања и васпитања у СР Србији: документи*, одг. ур. Војислав Митић, Републички секретаријат за информације, Београд 1978.

¹³⁴⁹ „Закон о изменама и допунама Закона о средњем образовању и васпитању“, *Службени гласник НРС* 21/1977; „Одлука о утврђивању наставних планова и програма, општестручних предмета и ужестручних предмета за занимања 3. и 4. степена стручне спреме“, *Просветни гласник* 4/1980; Милутин Перовић, „Место историје у 2. фази средњег усмереног образовања у СР Србији“, *Настава историје* 1/1980, 6–13.

¹³⁵⁰ Из назива закона је изостављена реч средњем јер је реформа усмереног образовања обухватила све нивое школства, укључујући и виошко образовање.

¹³⁵¹ „Закон о усмереном образовању и васпитању“, *Службени гласник НРС* 29/1979; В. Тешкић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 231–237.

у привреди. Основне замерке наставним програмима су биле: поједини предмети нису прилагођени предзнању и узрасту ученика, градиво је преопширно и апстрактно, циљеви наставе су били превише захтевни, остали облици рада предвиђени реформом такође нису заживели.¹³⁵²

Почетком 80их у просветним и партијским органима разматрана је оствареност реформе средњег усмереног образовања. Као једна од мера за поправљање стања предлагана је равномерна заступљеност општих и стручних предмета у наставном програму и да професионално усмеравање ученика почне већ од 1. разреда. Поле дужих расправа у којима су учествовали представници универзитета, просветних власти, СК Србије, 1986. године је донет нови закон а потом и план и програм заједничког образовања. Овим програмом општеобразовни предмети су били заступљени у све четири године. Новину је представљало то што се први пут у наставу уводи предмет информатика и рачунарство. Градиво је редуковано па се поједине дисциплине нису изучавале као посебни предмети него су најзначајније теме уврштене у предмете општестручне групе. Ужестручни предмети су били усмерени на повезивање стручних знања са праксом и практичну обуку у оквиру које су се ученици оспособљавали за обављање послова. Новим наставним планом из 1987. године углавном су задржани наставни садржаји с тим да је смањен број струка. Ни овај програм није обезбеђивао остваривање задатака намењених средњем усмереном образовању. Овако конципиран програм је задржан до 90их година. По њему ниједна генерација ученика у Србији није завршила школовање.¹³⁵³

Проблеми наставе историје на средњем ступњу образовања до краја посматраног периода представљали су предмет расправа стручне јавности. На решавању неповољног положаја историје као школског предмета у средњем усмереном образовању посебно се ангажовао Савез историчара Југославије покретањем овог питања на конгресима историчара и симпозијумима посвећеним настави историје. Већ на 7. конгресу одржаном у Новом Саду 1975. године Скупштина СИЈ је усвојила закључке о положају наставе историје у основним и средњим школама. Учесници Конгреса су изразили незадовољство местом и положајем наставе историје у образовном систему. Констатовано је да је оно погоршано до те мере да доводи у питање остваривање важних

¹³⁵² S. Војовић, „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke)“, 94.

¹³⁵³ Исто, 94–97; Светлана Дељанин, „Настава историје у новој средњој школи: Историја у обручу“, *Просветни преглед* 1611 (13)/1987, 3; Д. Бонцић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 426–431; Видети: Slobodan Ristanović, *Reforma srednje škole: da li smo na pravom putu*, Stručna knjiga, Beograd 1988.

циљева „историјског и шире посматрано друштвеног образовања ученика“. Посебно незадовољство је исказано положајем наставе историје у средњем усмереном образовању, у оквиру кога је изучавање историје ограничено на прва два разреда, број часова је смањен, поједини садржаји се изучавају у оквиру других друштвених предмета попут основа марксизма, теорије и праксе самоуправног социјализма. Програми друштвених предмета не само да обухватају историјске теме, које предају наставници неисторичари, него садржаји нису усклађени, услед чега долази до непотребног понављања, уместо да се историјски садржаји изучавају обједињено у оквиру наставног предмета историја, који се сматра фундаменталним наставним предметом у оквиру изучаваних друштвених дисциплина у средњој школи.¹³⁵⁴

Током 80их година вођени су бројни разговори са државним и партијским органима о питањима наставе историје. Савез историчара Југославије је у јуну 1983. године упутио „Апел“ у коме се објашњава положај наставе историје у систему усмереног образовања и предлажу мере за његово побољшање. Апел је достављен свим републичким и покрајинским комисијама за образовање и културу у СФРЈ, Председништву ЦК СКЈ и секцији за образовање Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ). У овом документу је указано да се место наставе историје у програмима средњег усмереног образовања драстично смањује услед чега не пружа довољно могућности да се темељно проучи општа и национална историја. „Без солидног познавања историје, ученици не могу темељито савладати градиво ниједног предмета из области друштвених наука. Темељена на историјско-материјалистичком приступу настава историје објашњава законитости развитка друштва и уводи ученике у разумевање савремености.“ Проблем је већи утолико што настава историје доприноси формирању ставова и опредељења. Настава историје у средњим школама после реформе 70их година није могла да одговори потављеним циљевима јер су у програмима знања редукована тако да би се могла окарактерисати да су информативног карактера. Услед тога се стичу површна знања, посебно када је реч о историји народа и народности Југославије и новије историје. Састављачи „Апела“ су сматрали да овакво редуковање историјског градива може имати „незгодну политичку димензију“ а није ни педагошки оправдано јер се са изучавањем историје престаје на узрасту 16–19 година, управо онда када се могу постићи највећи резултати. Тврдњу поткрепљују резултатима које су

¹³⁵⁴ АЈ, 684, ф. 1, „Закључак Седмог конгреса историчара Југославије о положају наставе историје“.

показали кандидати на пријемним испитима за упис на Филозофски, Правни и Факултет Политичких наука.¹³⁵⁵

Расправе о положају наставе историје су настављене на 8. Конгресу историчара у Аранђеловцу 1983. и 9. у Приштини 1987. године. О месту наставе историје и реформисаној средњој школи је у Аранђеловцу излагао др Лазар Ракић са Филозофског факултета у Новом Саду. Милутин Перовић је истакао опасност од „социологизације“ историјских знања до чега би могло доћи редуковањем садржаја у програмима за историју. На то су се надовезали закључци 9. конгреса у Приштини у којима је истакнут проблем повезаности градива које се изучава у основној и средњој школи. Учесници скупа су сматрали да је потребно вратити „циклично програмирање“ (концентрични кругови) јер је оно дидактички највише оправдано.¹³⁵⁶

У Извештају о раду Председништва СИЈ за 1985–1989. годину констатовано је да на решавању проблема у вези са наставом историје није било већих помака и да настава не одговара научним и идејним захтевима југословенског социјалистичког друштва. У виду закључка су изнети резимирани ставови заједничког састанка Секције за образовање, науку, технику и културу ССРЈ о мерама у циљу побољшања наставе историје у школском систему СФРЈ: повећање фонда часова историје у основној школи (на 2 у петом разреду), изучавање историје у сва четири разреда средње школе, усклађивање садржаја друштвених предмета, као и садржаја старијих и новијих периода, напуштање линеарног или спиралног програмирања градива на различитим образовним циклусима, више простора изучавању опште историје и напуштање концепта паралелне обраде националних историја јер оно не допушта „уопштавање историјских садржаја на опште југословенском нивоу“. Повећањем фонда часова у настави историје би биле једнако обухваћене све компоненте историјског развоја: друштвено-економска, политичка и културна историја. Предочене су и негативне последице које би се одразиле на формирање историјске свести ученика уколико се стање не промени.¹³⁵⁷

¹³⁵⁵ АЈ, 684, ф. 3, „Апел“, Савез друштава историчара Југославије, 24. 6. 1983; АЈ, 684, ф. 5, „Информација о неким актуелним проблемима наставе историје, историјске науке и дјеловању Савеза историчара Југославије“, Савезна конференција ССРЈ, Секција за образовање, науку и техничку културу, 3. 4. 1986.

¹³⁵⁶ АЈ, 684, ф. 1, Записник вођен на пленарној седници 8. конгреса историчара Југославије, 20. 10. 1983; Закључци 9. конгреса историчара Југославије о унапређењу наставе историје, 30. 9. 1987.

¹³⁵⁷ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Извјештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

4.4 Уџбеници историје за основне и средње школе

Важно средство за остваривање просветне политике у социјалистичкој Југославији били су уџбеници. КПЈ је у својим програмским документима развијала ставове и о уџбеничком питању. Издавање уџбеника се налазило у надлежности државе и представљало је конкретизацију планова и циљева просветних власти. Непосредно после рата, решаван је проблем њихове несташнице. Услед раскида са просветном политиком међуратне Југославије, многи уџбеници су повучени из употребе. Савезно министарство просвете је одмах по свом установљењу покренуло ово питање. Нарочито је представљао проблем недостатак уџбеника из области друштвених наука, пре свега националне историје, пошто стари нису били у складу са тековинама НОБа.¹³⁵⁸ За средње школе такође није било уџбеника. Проблем је првобитно превазиђен превођењем са руског, док се на факултетима учило углавном из скрипти и бележака са предавања. Првих послератних година у употреби су били преводи совјетских уџбеника за општу историју.¹³⁵⁹ Ово решење је било у складу са државном просветном политиком која је у почетку била обликована према совјетском моделу. У овом периоду је доминантан утицај совјетских педагога, у употреби су преводи руске методичке литературе, чак је и помоћник министра просвете НР Србије Коста Грубачић боравио у Совјетском Савезу ради успостављања културно-просветних веза.¹³⁶⁰

Како би проблем недостатка уџбеника био хитно решен, Наставни савет је организовао израду нових. Овај посао је поверен комисијама и појединцима уз обавезу да се за сва важна питања консултује шири круг просветних радника.¹³⁶¹ Убрзо се прелази на систем конкурса. Први конкурс је објављен у *Просветном прегледу* 1946.

¹³⁵⁸ АЈ, 313–3, август 1945; Boris Zihelr, „Zadaci našeg školstva i naučnih ustanova“, *Savremena škola* 3/1946, 149–150.

¹³⁵⁹ Реч је била о совјетским уџбеницима опште историје који су у Совјетском Савезу у употреби од 30их година, када је успостављена потпуна партијска контрола над научном историографијом и наставом у школама. Исти уџбеници су били у употреби у другим земљама „народне демократије“. С обзиром да су се у употреби у школама задржали до 50их година штампано је више издања: И. С. Галкин, *Историја новог века 1870-1918*, Просвета, Београд 1947; А. В. Јефимов, *Историја новог века: од Француске револуције до Париске комуне: 1789-1870*, Просвета, Београд 1945; Е. А. Космински, *Историја средњег века*, Просвета, Београд 1946; А. В. Мишулин, *Историја старог века*, Просвета, Београд 1946.

¹³⁶⁰ Р. Теодосић, М. Ковачевић, Г. Ераковић, *Настава историје у средњој школи: избор чланака*; И. В. Гитис, *Методика основне наставе историје*, Знање, Београд 1946; S. Koren, *Pisati povijest iznova (1945–1960)*, 201–219.

¹³⁶¹ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 151; „Оскудица у уџбеницима и осталим књигама“, *Просветни преглед* 2/1945, 4.

године.¹³⁶² Питање уџбеника је било у надлежности Просветног савета који је утврђивао потребе, расписивао конкурс и давао предлоге о одобрењу за употребу у школама. Непосредно после рата штампање уџбеника је обављало штампарско-издавачко предузеће Просвета а потом је основано предузеће за уџбенике и учила СР Србије под непосредним руководством Министарства просвете. Услед диференцијације послова 1949. године је дошло до поделе на два предузећа „Знање“ за уџбенике и „Глобус“ за учила (наставна средства).¹³⁶³

С обзиром да је резолуција III пленума ЦК КПЈ 1949. године означила раскид са страним утицајима у просвети и науци, совјетски уџбеници су повучени из употребе и штампани су нови. Кључни проблем који је трајно окупирао просветне власти је било питање јединствених уџбеника за целу земљу. На III пленуму је усвојено мишљење да наставни програми република треба да имају заједнички оквир али да то не значи да и уџбеници треба да буду исти. Оно што мора да буде заједничко јесте исти степен знања, једнака идејност наставе и „исти дух“ који „провејава“ појединим наставним предметима. Противници монополизације су заступали став да би јединствени уџбеници укинули иницијативу за стварање нових и бољих уџбеника.¹³⁶⁴

Године 1949. предузете су мере да се изврши преглед свих до тада издатих уџбеника како би се из њих елиминисали „некритички ставови“ и „неподобни садржаји“. Одбор за опште образовање Савета за науку и културу је повукао из употребе већи број уџбеника за основне школе, гимназије и учитељске школе а потом су предузете одговарајуће мере да се израде нови. Основни захтеви који су постављени пред ауторе били су: да рукописи буду на вишем научном нивоу, марксистички засновани, ослобођени идеализма и „буржоаских схватања“. Приликом прегледа и одобравања уџбеника поступак је остао исти као и у претходном периоду с тим да се одвијао на два нивоа, прво у оквиру издавачког предузећа Знање а потом Савета за просвету, науку и културу који је доносио одлуку о одобрењу за штампање и употреби у школама.¹³⁶⁵

Године 1952. установљена је установа сталног конкурса. Извршени су припрема и штампање уџбеника за све врсте школа. За преглед рукописа у Савету су образоване

¹³⁶² „Конкурс Министарства просвете НР Србије за израду уџбеника за основне, учитељске школе, гимназије“, *Просветни преглед* 22–23/1946, 4; „Напомена директорима и наставницима о набавци уџбеника“, *Просветни преглед* 11–12/1946, 8.

¹³⁶³ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 152.

¹³⁶⁴ R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 144.

¹³⁶⁵ Исто, 144, 146; *Просветни гласник* 9/1952; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 160–161.

две комисије за општеобразовне и стручне школе. Извештаји комисија су показали да стање уџбеника не задовољава потребе поготово у гимназијама и учитељским школама. Закључено је да на писање уџбеника негативно утичу честе промене наставних програма и потешкоће везане за процес издавања.¹³⁶⁶ У овом периоду се у јавности приметила расправа о монополистичком положају предузећа Знање у погледу издавања уџбеника, што је довело до одлуке Савета да уџбенике могу издавати још два предузећа Нолит и Народна књига. Пошто је у току био рад на реформи школства показало се да ће питање уџбеника постати нарочито актуелно, те се тако дошло на идеју о потреби за оснивањем Завода за издавање уџбеника.¹³⁶⁷ У просветној политици све до 70их година није постојао норматив који би регулисао уџбеничко питање. Оно се заснивало на ставовима просветних савета и покушаја да се уџбеници који су прошли процедуру одобравања прогласе погодним за употребу у целој земљи.

Током 50их година су добијени први уџбеници основне школе, гимназије и учитељске школе. Нови уџбеницима су имали изражену васпитну поруку. У њима су били заступљени садржаји усклађени са званичном идеологијом. Требало је да се заснивају на схватању историје са становишта дијалектичког материјализма али ће се испоставити да то није увек доследно спроведено. У дидактичком смислу, није било већег помака у односу на предратне уџбенике: били су слабо опремљени, обиловали су фактографијом, сматрало се да нису били усклађени са узрастом ученика, писани нејасним језиком и стилем.¹³⁶⁸ У средњим школама су и даље били у употреби преводи са руског, пре свега за општу историју. Средином 50их година је постојала иницијатива да се на савезном нивоу изради јединствени уџбеник за средње школе али је предлог одбачен јер је у току била школска реформа и наставни програми за историју још увек нису били уобличени.¹³⁶⁹

Како би се за школску реформу обезбедили потребни уџбеници, 1958. године је основан Завод за издавање уџбеника. Надлежности у погледу одобравања уџбеника се нису промениле и даље су биле задатак Савета за просвету тј. његових комисија, које су

¹³⁶⁶ *Просветни гласник* 5, 6, 8/1952; R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 146–147.

¹³⁶⁷ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 170.

¹³⁶⁸ Голуб Јањушевић, *Историја за III разред основне школе*, Знање, Београд 1952; Миљкан Тодоровић, *Историја за IV разред основне школе*, Знање, Београд 1952; Љубица Чубриловић, Смиља Живковић, Момчило Поповић, *Историја за VI разред осмогодишње школе и II разред гимназије*, Знање, Београд 1952; Миодраг Рајичић, Драгутин Прљевић, Гојко Соларић, *Историја за VII разред осмогодишње школе и III разред гимназије*, Знање, Београд 1952; Исти, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Знање, Београд 1952.

¹³⁶⁹ S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960)*, 220–270.

Заводу достављале списак одобрених уџбеника како би га унео у свој издавачки план.¹³⁷⁰ Промене у систему образовања захтевале су не само нове уџбенике према измењеним наставним плановима и програмима, него и савременију и квалитетнију уџбеничку литературу. Савет за просвету НРС је овај захтев истакао у свом програму рада за 1958. годину: потребно је „омогућити новооснованом Заводу за уџбенике не само рад на задовољењу потреба за уџбеницима, већ и на подизању квалитета и општег педагошког нивоа уџбеника“.¹³⁷¹ Због кратког рока, непосредно по усвајању Општег закона о школству није било нових уџбеника. Највише се осећао недостатак уџбеника за стручне школе, образовање одраслих и националне историје.¹³⁷²

Просветни савет Југославије је 1959. године донео Општа начела за израду школских уџбеника. Исте године је у оквиру Завода за издавање уџбеника основана педагошко-стручна служба за проучавање идеолошке и стручне вредности и стварање савремене концепције уџбеника. Завод је био задужен да прати њихову примену у настави, као и развој уџбеничке литературе у иностранству. У развоју стручног рада који претходи оцени уџбеника или му повратно користи истраживањем употребе у настави, Заводу су помагале установе попут Завода за унапређење школства. Завод за издавање уџбеника је расписао први конкурс за нове уџбенике 1959. године а Савет за просвету НР Србије је образовао комисију за уџбенике за општеобразовне школе. У комисији је био и Реља Новаковић, доцент на Одељењу за Историју Филозофског факултета у Београду.¹³⁷³

Уџбеничко питање је била актуелна тема у Скупштини и друштвеним организацијама у Србији. Услед тога, Просветно-културно веће је 1962. године усвојило елаборат групе посланика под насловом „Актуелни проблеми уџбеничке литературе за основне и школе другог ступња“. Разматрајући проблематику уџбеника, констатовано је да њихов квалитет заостаје и да рад на изради наставних планова и програма и уџбеника није усклађен. На основу ових материјала и расправа које су тим поводом вођене усвојене су „Препоруке о мерама за унапређење уџбеничке литературе“ са циљем повећања квалитета уџбеника. Тада се покрене шира стручна и научна међурепубличка

¹³⁷⁰ Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 29–30; Исто, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji* 147.

¹³⁷¹ „Програм рада Савета за просвету НР Србије“, *Просветни гласник* 4/1958, 75.

¹³⁷² *Просветни гласник* 1/1960; Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 33.

¹³⁷³ Исто, 37–38; R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 209.

сарадња и иницијатива за израду стандарда уџбеника, посебно оних за основне школе.¹³⁷⁴

Овакво усложњавање послова на унапређењу уџбеника је довело до битних промена у процесу њиховог одобравања. Године 1962. усвојен је „Правилник о оцењивању и одобравању уџбеника и помоћне школске књиге у НРС“. Укинута је Комисија за уџбенике при Савету за просвету, а прибављање рукописа и оцењивање од тада врши Завод за издавање уџбеника. Завод подноси предлог Савету за просвету који доноси решење о одобрењу уџбеника за употребу у школи.¹³⁷⁵

Током 60их година, када су завршене измене наставних планова и програма и заокружен процес реформи, пажња стручне и научне јавности се са садржаја наставе усмерава на методичку страну предмета. Тиме су створени услови да се уобличи и нова концепција уџбеника.¹³⁷⁶ Када је у питању настава историје, није било већих разлика у односу на дидактичку опремљеност уџбеника. Пажња је током 60их година била усмерена на однос општег југословенског и посебног националног у садржају предмета. На савезном нивоу се покреће писање *Историје народа Југославије* која је требало да пружи основу за заједничку историју југословенских народа која би потом била унета и у наставу историје и уџбенике. Више се инсистира на идеолошким и васпитним задацима у настави историје (неговање братства и јединства и социјалистичког патриотизма).¹³⁷⁷

У складу са тим нови уџбеници штампани 60их година су представљали важан инструмент државних просветних власти у васпитању нових генерација грађана. Као и у међуратном периоду, имали су изражену интегративну улогу. Друштвена интеграција се више није заснивала на националном и културном јединству, него на изграђивању новог система вредности у чему је кључну улогу имало колективно памћење. Окосницу васпитања представљала је југословенска идеја. После одржавања III пленума ЦК КПЈ 1949. године уобличен је концепт југословенског социјалистичког патриотизма који ће

¹³⁷⁴ Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 39; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 186.

¹³⁷⁵ *Службени гласник НРС* 29/1962; Р. Симовић, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 206; *Службени гласник НРС* 29/1962; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 178; Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 174, 211.

¹³⁷⁶ Група аутора, *Уџбеници историје и географије за основну школу*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Одељење стручно-педагошке службе, Београд 1965, 9.

¹³⁷⁷ Поједини историчари се слажу у закључку да су, за разлику од научне историографије, настава историје и уџбеници су били у потпуности усклађени са званичном идеологијом. S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960)*; Wolfgang Höpken, „History Education and Yugoslav (Dis-)Integration“, *Öl ins Feuer: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*, Hrsg. Wolfgang Höpken, Hanover 1996, 99–124.

у уџбеницима имати централно место све до распада заједничке државе. Настава и уџбеници историје требало је да допринесу јачању идеје братства и јединства, неговању тековина Народноослободилачке борбе и изградње социјализма. У новом систему вредности који је изграђиван, на виском месту је била лојалност према државној заједници а нови идентитет је заснован на израженом колективистичком принципу. Ученицима је преко уџбеника требало пренети појам отаџбине као врховне вредности, створене у НОБ-у, на бази договора и равноправности свих народа и народности који у њој живе. Нова Југославија је представљана као бесконфликтна заједница са социјалистичким друштвеним уређењем у чију изградњу је и сами ученици требало да се укључе.¹³⁷⁸ Појам нација је ретко помињан у уџбеницима. Јавља се у контексту у коме се говори о остваривању националних интереса. Националне супротности се углавном тумаче као последица класног сукоба, а не као последица економских, политичких, социјалних и културних чинилаца. Углавном се кривица приписује тежњама владајуће буржоазије, као што је био случај са међуратном Југославијом у којој је као главни узрок националних супротности наглашавана тежња српске буржоазије за хегемонијом. У уџбеницима из 60их година приметно је изостављање помињања националних супротности.¹³⁷⁹

Уџбеници историје је требало да допринесу јачању заједништва народа који су чинили Југославију. То је видљиво на терминолошкој равни. У употреби су најчешће били називи „наши народи“ или Југословени. Истичу се њихове заједничке особине попут слободољубивости и борбености. Важан чинилац заједнице југословенских народа је била заједничка прошлост. Интенција састављача наставних програма историје је била да у настави доминира заједничка југословенска прошлост. Међутим, углавном је то била историја федералне јединице, у овом случају Србије, док је историја других народа била заступљена у мањој мери. Како би се постигло јединство народа, у приказивању прошлости народа и народности су доминирале паралеле и симетрије. Целокупна прошлост је приказивана као борба југословенских народа против страних освајача. Други елемент у историјским садржајима је приказивана класна борба.¹³⁸⁰

¹³⁷⁸ Ђорђе Грубач, *Историја уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1970, 179–182.

¹³⁷⁹ Гојко Соларић, *Историја (1830-1918): уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1956, 25–68, 176–177; Реља Новаковић, *Историја за III разред гимназије друштвено-језичког смера*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962, 132–133.

¹³⁸⁰ Славољуб Цветковић, Ђорђе Грубач, Бранислава Ковачевић, *Историја са основама социјалистичког самоуправљања за VIII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1982, passim.

Стварање нове Југославије је приказивано као историјска нужност као и успостављање социјалистичког система који се даље у миру изграђује.

Репрезенти колективног идентитета били су КПЈ и њен вођа Јосип Броз Тито. У приказивању прошлости КПЈ је добила значајно место, чак и у међуратном периоду што није било сразмерно њеном значају у то време. Још више места јој је дато у приказивању Народноослободилачке борбе.¹³⁸¹ С обзиром на идеолошки значај, НОБ је била централна тема уџбеника историје за основне и средње школе. Као кључна историјска личност издвојен је Јосип Броз Тито, који је представљан као борац, личност која повезује све народе који живе у Југославији и представља је у свету. У уџбеницима је најчешће оловљаван као „друг Тито“.¹³⁸²

Кључни појмови на којима су ученици изграђивали знања о прошлости били су револуција, рат (при чему је наглашавана разлика између „освајачког“ и „ослободилачког“). Рад је имао једно од највиших места у систему вредности које је требало изградити путем уџбеника историје. Иако је значајна улога у историји приписивана масама, као подједнако важна, у уџбеницима је приказивана и улога личности. Уз хероје НОБа, истицани су највећи представници природних наука.¹³⁸³ Старији периоди прошлости су приказивани са становишта материјалистичке интерпретације историје, као смена друштвено-економских формација, док су за периодизацију узимане велике прекретнице. У савременој историји то су били Први светски рат и Октобарска револуција. Прва Југославија је приказивана као „давнашњи сан“ југословенских народа. У складу са владајућом идеологијом југословенска Краљевина је представљана кроз бројне социјалне и економске проблеме, за шта је главни узрок било њено унитаристичко унутрашње уређење. Као разлог бројних националних супротности које су оптерећивале прву Југославију помињани су монархистичко државно уређење и владар, краљ Александар, који је, према уџбеницима тежио апсолутизму и обезбеђивању превласти српске буржоазије.¹³⁸⁴

С обзиром да је реформа школства 70их година захтевала осавремењавање и растерећење наставе то је условило значајне измене у уџбеницима. По динамици

¹³⁸¹ Ђорђе Кнежевић, Зоран Перић, Богдан Смиљевећ, *Историја са елементима историјског атласа за II разред средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1978, 100–130.

¹³⁸² Ђорђе Грубач, *Историја уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1961, 142–145.

¹³⁸³ Реља Новаковић, *Историја за III разред гимназије друштвено-језичког смера*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962, 143–145.

¹³⁸⁴ Богдан Смиљевећ, Ђорђе Кнежевић, *Историја најновијег доба: уџбеник за IV разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1978, 11, 80–105.

увођења нових наставних планова и програма, требало је обезбедити и нове уџбенике. У Србији дуго није било посебних прописа о уџбеницима, осим препорука, правилника и подзаконских аката. Стручна јавност је сматрала да ни теорија о уџбеничкој литератури није довољно развијена. Још увек је превладало схватање да је уџбеник основна књига која по обиму и садржини целовито покрива све програмске захтеве једног предмета у једном разреду. Услед промене педагошке парадигме, оличене у захтеву за напуштањем начела „традиционалне“ и прелазак на „нову“ школу, која поново оживљава 70их година, уџбеник почињу да се посматрају шире, при чему се дефинишу као само једно од средстава образовно-васпитног рада. У периоду који следи, област уџбеничке литературе ће почети законски да се уређује а видно ће бити настојање да се у нормативе унесу теоријске поставке и достигнућа праксе.¹³⁸⁵

Први закон о уџбеницима у социјалистичкој Југославији усвојен је 1973. године. Њим је успостављен нови систем стварања, оцењивања, одобравања и коришћења уџбеника који ће уз извесне допуне остати на снази до 1978. године. У фази оцењивања и одобравања уџбеника видно је ојачала улога Просветног савета који утврђује план потребних уџбеника за основне и средње школе и одобрава концепције уџбеника које припрема стручно-научна организација при издавачкој организацији. На основу тих докумената издавач расписује конкурс а у процесу оцењивања учествују увек по један научни радник, педагог или методичар и наставник-практичар. Комисија потом припрема елаборат у коме даје одговоре на питања: да ли је уџбеник написан према наставном плану, заснован на марксистичком учењу и резултатима савремене науке, да ли одговара психофизичким способностима ученика, узрасту и претходно стеченим знањима, да ли је обим чињеница усклађен са предвиђеним бројем часова, да ли су у уџбенику педагошка, психолошка, лингвистичка, идејно-васпитна и естетска питања успешно решена. Након оцене, комисија упућује препоруку Просветном савету у коме постоје посебне комисије за сваку научну област. Уџбеници се штампају тек када Просветни савет или Заједница усмереног образовања издају решење да се уџбеник може издавати. У настави су могли бити употребљавани само овим поступком одобрени уџбеници.¹³⁸⁶

¹³⁸⁵ *Просветни гласник* 11/1969; R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 204–205; B. Тешић, М. Мирковић, С. Ђунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 180–182.

¹³⁸⁶ „Закон о уџбеницима за основно и средње образовање“, *Службени гласник СРС* 52/1973; R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, 207–208.

Значај овог закона је у томе што су дата добра решења за бројна питања везана за припрему, одобравање и издавање уџбеника. Обезбеђен је јак друштвени утицај на стварање уџбеника, док је сам процес одобравања поједностављен и скраћен. Тиме је требало да буде отклоњен паралелизам у употреби који је тих година био заступљен, као и комерцијализам у издавачкој делатности. Поред осталог Закон је дефинисао уџбеник као наставно средство научне и идеолошке оријентације које битно утиче на формирање личности ученика.¹³⁸⁷ На основу овог Закона у наредном периоду су штампани нови уџбеници историје при чему се водило рачуна о њиховој идејној компоненти.¹³⁸⁸

Уџбеници за основне и средње школе који су били у употреби у социјалистичкој Југославији мењали су се у складу са друштвеним променама. Током целог послератног периода централно место у уџбеницима имали су неговање братства и јединства и социјалистичко васпитање, чак и у време јачања националних супротности 70их и 80их година. Мењали су се садржај и делотворност порука које су служиле идеолошком утицају. То је потврдило и једно истраживање које је спровела група психолога и педагога почетком 80их година.¹³⁸⁹ Основне карактеристике презентације садржаја такође су остале исте, селективност садржаја је постизана са једне стране наглашавањем, а са друге изостављањем појединих делова прошле стварности, што је најбоље видљиво на примеру приказивања Народноослободилачке борбе. Иако су графичка решења у овом периоду у поређењу на претходне била боља, у дидактичком погледу није било већих помака. И даље су то били једностранни прикази, поједностављена објашњења, слабија дидактичка опрема која није омогућавала рановрсне облике учења или мултиперспективност која се од 70их година у Европским земљама уводи у наставу историје.

О продубљивању разлика у области просвете 80их година најупечатљивије сведоче разлике које су постојале у уџбеницима у различитим деловима земље.¹³⁹⁰ Нови

¹³⁸⁷ Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 131–132.

¹³⁸⁸ Иван Божић, *Историја за V разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977; Ђорђе Кнежевић, Зоран Перић, Богдан Смиљевић, *Историја са елементима историјског атласа за II разред средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1978; Јован Милићевић, Миодраг Драгутиновић, *Историја за VII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979; Милутин Перовић, Раде Михаљчић, Богдан Смиљевић, *Историја са елементима атласа за I разред заједничке основе средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977; Лазар Ракић, *Историја за 7. разред основне школе*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1977.

¹³⁸⁹ Марксистичка основа уџбеника, Нови Сад 1974, цитирано према: Wolfgang Höpken, „History Education and Yugoslav (Dis-)Integration“, 104.

¹³⁹⁰ Д. Бончић, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, 431–435; М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 327–382.

закон о уџбеницима из 1988. године није донео битне измене по питању процедуре одобравања уџбеника, само је целокупан процес више демократизован. Законом је прокламовано да су послови припреме и издавања уџбеника и других наставних средстава за основне и средње школе и усмерено образовање, као и послови праћења и оцењивања, питања од интереса за остваривање функције СР Србије у области васпитања и образовања. Заводу за издавање уџбеника је поверено обављање стручно-педагошких и истраживачких послова ради унапређења уџбеничке литературе, док су послове у вези са припремом и издавањем могле да врше и друге издавачке организације попут Ноте из Књажевца, Научне књиге и Геократе из Београда. Важна одредба се тичала одређивања опште концепције уџбеника која је била у надлежности Просветног савета, док је посебне концепције утврђивао Завод.¹³⁹¹

¹³⁹¹ Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 133–134.

4.5 Историја на факултетима у Србији

Ново социјалистичко уређење и промене које су наступиле у свим областима државног и друштвеног живота захтевале су прилагођавање високог школства новим потребама. Универзитетска настава је требало да буде значајан ослонац у остваривању амбициозних циљева економског развоја и подизања културног нивоа становништва.¹³⁹² У односу на задатке који су му намењени, у социјалистичкој Југославији су постојала два схватања универзитета. Први „функционалистички“ (1945–1965) када је за потребе изградње социјалистичког друштва задатак универзитета био да створи што већи број образованих стручњака за разне области привреде, културе, просвете и други од средине 60их до 90их година када је превладало рационално поимање универзитета. Према овом концепту наука и на њој засновано знање представљали су средство за решавање нагомиланих политичких и економских проблема.¹³⁹³

Филозофски факултет је почео са радом у јесен 1945. године. На Седницама управе Факултета решавана су бројна питања неопходна за нормализацију наставе: обнављање у рату уништених семинара, попуњавање катедри, формирање студијских група и утврђивање режима студија, израда наставних планова и програма, положај студената који су школовање започели пре рата. На Филозофском факултету је и даље постојала историјска студијска група у оквиру које се настава све до 1947. године одвијала по предратним наставним плановима и програмима са извесним изменама које је захтевало прилагођавање новим условима. У структури наставних предмета је задржан такозвани „А, Б, Ц“ систем поделе на три групе: главни предмети који се слушају 8 семестара, стручни (4–6 семестара) и помоћни предмети (2 семестра). Проблем је представљао недостатак уџбеника. Услед непостојања прописане процедуре за издавање универзитетских уџбеника, нови нису били штампани. Студентима је дозвољено да уче из бележака уз услов да професор својим потписом потврди да је заиста реч о његовим предавањима.¹³⁹⁴

¹³⁹² Према истраживању др Момчила Митровића из Института за новију историју Србије државне власти су настојале да организацијом наставног и научног рада, структуром наставника и студената и у социјалистичкој Југославији системом стипендирања, Универзитету у Београду обезбеде југословенско обележје. Момчило Митровић, „Београдски универзитет и југословенство“, ур. Ђорђе О. Пиљевић, *Југословенска држава 19181–1998: зборник радова са научног скупа*, Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Београд 1999, 577–584.

¹³⁹³ М. Lolić, „Univerzitet i nauka u Srbiji u kontekstu evropskih integracija“, 121–122.

¹³⁹⁴ Момчило Митровић, „Београдски универзитет 1945–1952“, у: Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић (ур.), *Образовање код Срба кроз векове*, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво

У социјалистичкој Југославији, Филозофски факултет у Београду је прошао кроз бројне организационе промене. До Другог светског рата основне организационе јединице су били семинари које је повезивало постојање студијске групе за историју. После рата наставило је са радом 5 семинара: за Народну историју, Историју старог века, Општу историју средњег века и помоћне историјске науке, Општу историју новог века, Византологију. У складу са организационим променама на нивоу Факултета и Универзитета, семинари су мењали назив и структуру. Крајем 1947. године уведена је подела Филозофског факултета на институте. Исте године је донета одлука о издвајању Природно-математичких наука у посебан факултет. Према изјави тадашњег декана, ова подела је представљала само први корак ка даљој диференцијацији и формирању већег броја факултета. Године 1948. створене су катедре, међу којима и Катедра историјских наука. У њеном саставу су до 1956. биле групе за Археологију и Историју уметности. Катедре су представљале основне наставне и научне јединице које су обухватале више сродних предмета исте научне дисциплине са задатком да раде на унапређењу наставе, развоју науке, организовању научноистраживачког рада и подизању наставног и научног подмлатка. Због сложености задатака које је Филозофски факултет обављао и броја студената које је уписивао, 60их година ће доћи до нове поделе на Филозофско-историјски (касније назван Филозофски) и Филолошки факултет.¹³⁹⁵

На Катедри за Историју су улагани велики напори да се адекватно одговори на повећане захтеве високошколске наставе историје. Њени задаци су обухватили спремање наставника за рад у средњим школама и формирање стручног кадра за рад у музејима, архивима, библиотекама и другим установама. У складу са развојем историјске науке тежило се увођењу нових области неопходних за историјска истраживања и образовање научног подмлатка. Међутим, осећао се недостатак наставника за читав низ дисциплина а за стварање новог кадра било је неопходно време. Школске 1949/50. дипломирала је прва генерација на „обновљеном Универзитету“ из које су изабрани први асистенти. Кадар је попуњаван и хонорарно ангажованим наставницима и сарадницима.¹³⁹⁶

историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 273–278; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 111–112.

¹³⁹⁵ „Уредба о катедрама на факултетима Универзитета и великих школа“, *Службени гласник НРС* 46/1948; „Уредба о подели Филозофског факултета у Београду на Природно-математички и Филозофски“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 3, прир. Бранислава Грбић, Универзитет, Београд 2008, 10; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 253; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 27; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 60.

¹³⁹⁶ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 253–254; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 30–31; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 254.

На Катедри за Историју се стално изнова постављало питање наставних планова и програма. Основна дилема која ће бити присутна приликом свих реформи студијских програма у социјалистичкој Југославији била је да ли формирати стручњака општег типа или са уско специјализованим компетенцијама. По совјетском моделу који је прихваћен првих послератних година, у наставним програмима се тежило да знања стечена на факултету буду што више повезана са праксом, настојало се на сажимању градива и убрзаном режиму студија. Школске 1946/47. године Комитет за школе и науку савезне Владе је за све факултете прописао прве наставне планове „засноване на савременом схватању у духу циљева и потреба економске, друштвене и политичке стварности“. Циљ је био да се ужом специјализацијом студенти оспособе за рад. На Филозофском факултету је напуштен дотадашњи систем и састављени су планови према којима се током прве две године уз основне предмете струке савладавају помоћни предмети, којима је у завршним семестрима поклањана пуна пажња. Остало је нерешено питање како ускладити општа знања са уже стручним. После увођења нових програма и даље су остали проблеми недовољног броја наставника, уџбеника и литературе, поготово на страним језицима. Као један од кључних проблема у партијским органима је истицано и слабо предзнање са којим ученици уписују факултете. Током 1947. улагани су напори да се израде нови уџбеници за све предмете, оригинални или преведени, да се попуни библиотечки фонд и утврде испитни рокови. Како би се побољшала ефикасност студирања усвојен је правилник којим су уведени обавезни колоквијуми из свих предмета ради праћења рада студента. Године 1948. Савет Филозофског факултета је усвојио „Правила о упису, посећивању предавања и полагању испита“ којима је уведена обавеза слушања предмета уз писмено правдање изостанака и евиденција и контрола похађања свих часова. Мера је аргументована ставом да „студенти имају дужност, а не право да полагају испите“. Године 1949. уведен је дипломски испит који се састојао из писменог дипломског рада на тему коју је одобравао Савет Факултета. Реч је била о једноставно постављеном научном задатку и истраживачком раду. Дипломски испит се полагао из једне од 7 специјалности: Народна историја средњег века, Народна историја новог века, Општа историја старог века, Општа историја средњег века, Општа историја новог века, Византологија, Помоћне историјске науке.¹³⁹⁷

¹³⁹⁷ Исто, 114–116; М. Митровић, „Београдски универзитет 1945–1952“, 281–283; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 63; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 31; АЈ, 317, ф. 71, ЦК КПЈ (Комисија за школство) – за Универзитетски комитет КПС.

После сукоба са Информбироом напуштен је совјетски модел научног и наставног рада. Прекретницу је представљао III пленум ЦК КПЈ када су као нови циљеви проглашени осамостаљивање земље у научном погледу и подизање квалитета наставе на свим нивоима. С обзиром да је у току била реализација Првог петогодишњег плана и усклађивање образовне политике како би се допринело његовој реализацији, то је довело до темељне реорганизације високог школства. После 1948/49. студије на универзитету су добиле ново усмерење. Циљ је био пружити студентима шире образовање и избегавати уже стручне специјализације, што је у наставним плановима и програмима праћено захтевима за јачањем југословенског патриотизма, идеолошко-политичким васпитањем омладине, изучавањем основа марксизма-лењинизма.¹³⁹⁸ За разлику од периода између два светска рата, када нису постојали утврђени наставни програми, него законом прописане области у оквиру којих су наставници држали курсеве у складу са својим научним интересовањима, после Другог светског рата, савезни органи су тежили јединственом систему наставе на свим нивоима. Настојало се не само на прописивању наставних планова и програма, него и њиховом усклађивању на истородним факултетима у земљи. Координацију у том смислу је вршила интеркатедарска конференција. На једном од састанака представници катедри за Историју свих факултета у ФНРЈ су утврдили основне области које би требало да буду заступљене у наставним плановима а њихово изучавање на појединим факултетима зависило је од потреба републике и наставног кадра факултета. У студијским програмима Историје било је предвиђено изучавање 13 предмета: Општа историја (стари, средњи и нови век); Историја народа СФРЈ; Историја Византије; Помоћне историјске науке (са уводом, изворима и библиографијом); Национална историја; Археологија; Историја уметности; Историја филозофије; Политичка економија; латински, грчки или турски језик; „стари српски или хрватски језик“; Педагогија и методика; Специјални курсеви. Послератни програми су садржали предмете којима је у студије требало унети стручне и идејне новине у виду предмета из страног језика, Марксизма-лењинизма и Предвојничке обуке.¹³⁹⁹

¹³⁹⁸ АЈ, 317–106; ДАС, Г–187, Министарство за науку и културу НРС, ф. 1. Извештај за 1951. годину; Драгомир Бондић, „Реформе високог образовања у Србији: у потрази за социјалистичким Универзитетом“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Годосијевић, Институт за новију историју Србије, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 410–411;

¹³⁹⁹ *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, Beograd 1950, 16, 17, 20; „Правилник о настави на филозофским факултетима у ФНРЈ“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у*

Како би се одговорило овим захтевима, а у складу са реорганизацијом факултетских управних тела, образован је Наставни савет са задатком да Савету Филозофског факултета у Београду подноси извештај о плану извођења наставе и раду на њеном унапређењу, кадровској политици, педагошко-васпитном раду и културном уздицању омладине. У оквиру Савета предвиђене су посебне комисије за уџбенике и научноистраживачки рад. Године 1949. донет је нови Правилник о настави на Филозофском факултету. Поред плана наставе, Катедре су израдиле и детаљније програме, који ће важити од наредне школске године. У оквиру свих научних дисциплина које су изучаване на Филозофском факултету постојали су предмети из ужих области од којих је кандидат бирао један из кога полаже дипломски испит. Уведена је обавеза израде семинарског рада из једног од предмета који су означени као главни и ту обавезу је требало реализовати у прве три године студија.¹⁴⁰⁰

На нови план студија историје из 1949. просветне власти су имале одређене примедбе, највише у погледу захтева за применом марксистичке идеологије на Филозофском факултету. После рата велика пажња је посвећена марксистичком тумачењу прошлости да би после сукоба са Информбироом посебан значај добило правилно проучавање националне историје. Званичан модел тумачења и писања историје дао је Милован Ђилас. Према овом тумачењу национална историје обухвата прошлост свих народа Југославије, посебно наглашава револуционарне моменте, открива све прогресивне и реакционарне промене, истиче улогу класне борбе у историји човечанства. Тражено је да се национална историја пише надахнуто јер се писањем прошлости заправо ствара будност. Према истраживању др Драгомира Бонџића, критика наставног плана групе за историју из 1949. године се заснивала на овим поставкама. Програм студија је критикован да не посвећује довољно пажње друштвено-економском развоју, положају радничке класе, неодговарајуће хронологије, недостатака марксистичке заснованости. Став наставника Катедре за Историју је био да су само они надлежни за питања наставе. Комунистичка партија је стално покушавала да промени традиционални систем наставе. Катедра је одолевала овим притисцима трудећи се да

Београду (1945–2000), Књ. 1, 65–66; Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960*, Институт за савремену историју, Београд 2010, 265–287.

¹⁴⁰⁰ АЈ, 316–46, Питања наставе; ДАС, Г–189, Комитет за научне установе, универзитети и високе школе НР Србије, ф. 8, 1949; АЈ, 317–72–(431–507), „*Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu, Plan i program istoriske grupe*“; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 118–120.

задржи систем студија по коме су слушана предавања из различитих периода историје а учило се из старије историографске литературе.¹⁴⁰¹

Запошљавањем новог наставног кадра различитих ужих усмерења, временом је дошло до умножавања курсева и испита. Насупрот томе, стално су чињени покушаји да се наставни планови и програми растере и створе услови да што већи број студената заврши студије у законски предвиђеном року. Услед тога је често долазило до измена наставних планова и програма. До прве веће ревизије је дошло школске 1952/53. године. Према новим програмима задатке наставе је требало усмерити на стицање општин знања, да би се кроз стручно усавршавање и специјализацију на постдипломским студијама вршило усмеравање на поједине уже струке, што се коначно завршавало у самој пракси. Реформа наставних планова и програма је заснована на становишту да је боље темељно опште познавање струке, које се у пракси даље оријентише према ужој специјалности, него школовање оријентисано ка ужој струци и ограничено на једну специјалност која у пракси тешко може да се усмери на неку другу област. Наставне планове и програме одобрио је Савет за просвету, науку и културу НР Србије у новембру 1952. године. Дошло је до сажимања наставних предмета, растерећења градива, услед чега се стварају услови за промену карактера студија а студентима се пружа више могућности за самосталан рад. Питање режима студија и полагања испита решено је доношењем новог „Правилника о упису, систему студија и полагању испита“ 1952. године.¹⁴⁰² Уједно је током 50их на многим факултетима почело увођење постдипломских студија са циљем да студенти који су показали најбољи успех буду упућени у научноистраживачки рад. Савезни Закон о универзитету из 1954. године је дао на значају постдипломској настави.

Према сећању савременика утицај Комунистичке партије на универзитетску наставу током друге половине XX века је био мањи у односу на основно и средње образовање. Факултети су били самосталнији када је реч о организацији и систему студија, наставног рада наставника и учења и полагања испита. Истакнути педагог и професор Београдског универзитета Никола Поткоњак је као илустративан навео пример увођења друштвеног управљања у просвети. Када су створане самоуправне

¹⁴⁰¹ АЈ, 317, ф. 16, Програми наставе на Филозофском факултету; Милован Ђилас, “О националној историји као васпитном предмету“, *Историјски гласник* 1/1949, 3–20; Љубодраг Димић, Ђорђе Станковић, *Историографија под надзором: прилози историји историографије*, I, Службени лист СРЈ, Београд 1996; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004, 210–212.

¹⁴⁰² Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 120; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 63; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 32.

интересне заједнице, факултети су прихватили предлоге и организационе промене углавном формално „терминолошки“. Није било јавних иступања и неслагања, ни јавних критика, одбијања предлога и сл. Настојало се да се задржи дуга и стара традиција у настави.¹⁴⁰³ Истраживања др Драгомира Бонцића, научног саветника Института за савремену историју у Београду, пружају изворно добро утемељен и нијансиран одговор на ово питање. КПЈ је остваривала утицај на високо образовање тиме што је на сваком факултету имала организоване „своје ћелије“ још од периода обнове Универзитета а касније је основан Универзитетски комитет КП Србије. Међу члановима ових партијских тела су били наставници и студенти комунисти који су остваривали утицај на научни и наставни рад. Циљ КПЈ је био да студенте усмери на марљиво учење и да их идеолошко-политички обликује и оспособи за изграђивање социјалистичког друштва. Стога су основни задаци универзитета за целу земљу формулисани у државном врху а главне смернице владајуће партије су спровођене преко државних просветних органа. При томе су стално истицани захтеви за реформом високог школства који су обухватили промену структуре факултета, режима студија, наставних планова и програма. Иако су циљеви и садржај реформи били научни, стручни и наставни, оне су имале и идеолошко-политички садржај јер је настава требало да буде заснована на марксизму а то је значило обликовање идеолошко-политичких ставова студената.¹⁴⁰⁴

Током 50их година интензивирани су напори да се питања високог образовања начелно реше доношењем закона на савезном нивоу. После доношења Општег закона о универзитетима 1954. и републичког Закона о универзитетима 1956. године уводи се друштвено управљање у области високог образовања. Тиме престаје период административног управљања (Министарство просвете и Секретаријат за науку) и Универзитет постаје самостална установа која све послове обавља преко својих органа. Самоуправљање је у области високог школства прошло кроз две фазе: фаза друштвеног управљања која је почела 1954. и фаза самоуправљања од 1963. године. Овом реформом студенти су добили могућност да преко својих представника учествују у управљању факултетима. За решавање важних питања везаних непосредно за наставу формирана су већа за сваку годину студија која чине наставници, сарадници и представници студената. Формирају се први савези студената, студентске организације са стручним, културним,

¹⁴⁰³ „Интервју са проф. др Николом М. Поткоњаком“, 469–470.

¹⁴⁰⁴ Д. Бонцић, „Реформе високог образовања у Србији: у потрази за социјалистичким Универзитетом“, 407–409, 423. У периоду 1945–1948. Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ је пратио успех и постигнуте резултате у савладавању наставног градива студената београдског универзитета. АЈ, 315, ф. 56.

уметничким или спортским секцијама. То су биле својеврсне друштвено-политичке организације преко којих су студенти учествовали у разним политичким и друштвеним манифестацијама, великим јавним радовима. Од 1977. године у факултетској управи студенте је заступао студент продекан, а на Универзитету студент проректор. Поред наставника и студената, представници друштвене заједнице (које је прво делегирала републичка Скупштина а потом републичко извршно веће) добиле су могућност да у оквиру Савета Факултета утичу на режим студија, наставни и научни рад.¹⁴⁰⁵

У законима су дата решења за бројна питања наставе. Основне поставке Закона о Универзитетима разрађене су у Статуту Филозофског факултета који је усвојен 1956/57. године. Нови Статут је садржао низ одредби у погледу организације и рада катедри. Филозофски факултет је имао 16 катедри и 20 наставних група. Режим студија је пооштрен. Дипломски испит је одлуком Савета Филозофског факултета замењен завршним семинарским радом у 4. години студија. У наставне програме су уведени нови предмети попут Основа науке о друштву. Године 1957/58. усвојена су Правила о постдипломским студијама. Суштина правилника је била у утврђивању обавезе предметног наставника да указује помоћ кандидату и уведе контролне мере рада и успеха а прецизиран је начин спровођења усменог и писменог испита. Постдипломске студије су углавном биле из области историје југословенског и међународног радничког покрета и историје социјалистичке револуције. Захваљујући залагању професора Васе Чубриловића, расло је интересовање студената за усавршавање у овим областима услед чега су организована предавања а уведен је и такозвани менторски систем студија. Статутом ће бити предвиђено одвајање Филолошког факултета од Филозофског до чега ће доћи 1960. године.¹⁴⁰⁶

После усвајања Резолуције савезне Народне скупштине о образовању стручног кадра 1960. године донет је други Општи закон о факултетима и универзитетима. Реформска решења су даље прецизирана у Закону о високом школству НР Србије из 1962, измењеном и допуњеном 1965. године. Законом је предвиђено неколико значајних новина у раду факултета, пре свега могућност увођења вишестепене наставе. Према

¹⁴⁰⁵ „Општи закон о универзитетима“, „Закон о универзитетима“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 116–134, 193–240; С. Бојовић, „Закон о Универзитету из 1954 године“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/3, Удружење за друштвену историју, Београд 2003, 193–204; Д. Бонцић, „Реформе високог образовања у Србији: у потрази за социјалистичким Универзитетом“, 412; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 65–66; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 36.

¹⁴⁰⁶ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 121–123, 260; *Филозофски факултет 1838–1998: период 1963–1998*, Филозофски факултет, Београд 1998, 301–360.

овом концепту, раније четворогодишње студије су подељене на два степена, први који је био општи и други специјалистички. На њих су се надовезивале последипломске студије као трећи степен. Први степен студија је на наставничким факултетима оспособљавао кандидате за рад у основним школама, други степен је пружао шире стручно образовање, док се по завршетку трећег степена стицало звање магистра. Овај систем је био супротан претходном који је стварао стручњаке општег типа који се кроз усавршавање и праксу усмеравају према потреби на ужу специјалност. Циљ је био укључивање на одговарајућа радна места одмах по завршетку студија. Велики број факултета је прихватио вишестепену наставу и почео са њеним увођењем већ од школске 1960/61. године али је подела студија наишла на бројне тешкоће. Наставу је требало организовати по принципу концентричних кругова што је значило изучавање истих садржаја на два нивоа. Поред осталог, у великом броју случајева се дешавало да студенти са завршеним првим степеном студија не одлазе у праксу него настављају студије. Систем степенасте наставе је постепено напуштан већ од 1966. године.¹⁴⁰⁷

Како би се Филозофски факултет прилагодио новом Закону о универзитетима и факултетима, било је неопходно извршити структурне промене, омогућити нову основу рада и унети измене у наставне планове и програме. Школске 1962/63. донет је нови Статут Филозофског факултета којим се уводе одељења као организационе јединице научног и наставног рада. У оквиру одељења су постојале катедре, наставне јединице које су обухватале једну или неколико сродних дисциплина. У оквиру одељења је предвиђено постојање семинара као помоћних научно-наставних установа. Задаци одељења су били да координирају радом катедри, унапређују наставни и научни рад и подижу наставни и научни подмладак. У саставу Одељења за историју је било 5 катедри: за историју старог века, општу историју средњег века, општу историју новог века, историју Византије, историју народа Југославије. Постојале су и наставне групе: Група за општу историју и историју југословенских народа, Група за савремену историју и Група за архивистику. Режим студија је додатно поштрен, тако да је наредну годину могао да упише студент са свим положеним испитима. На крају школовања предвиђен је дипломски испит из три дела: самостално обрађеног домаћег рада из једног од главних

¹⁴⁰⁷ „Општи закон о факултетима и универзитетима“, „Закон о високом школству“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 323–347; 393–436; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 32; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 69–73.

предмета, клаузуре (врста писменог задатака) и усмена одбрана домаћег рада и клаузуре.¹⁴⁰⁸

Постдипломске студије су трајале две године. За то време кандидати су имали обавезу да положе одређени број испита и под руководством ментора израде магистарски рад који су потом јавно бранили. На постдипломским студијама кандидати су оспособљавани за самостални научноистраживачки рад. Године 1961/62. донет је Правилник о настави трећег степена према коме је у циљу продубљивања знања из уже области предвиђено 6 смерова: Историја старог века, Општа историја средњег века, Историја народа Југославије у новом веку (XVI–XIX), Историја народа Југославије у XIX веку, Општа историја новог доба, Општа историја савременог доба, Историја социјалистичке револуције у Југославији. Трећи степен студија или магистериј је био услов за пријављивање докторске дисертације. Раније је докторски испит (усмени и одбрана дисертације) могло да полаже свако лице са завршеним факултетом. Према новом закону, кандидат је морао да има објављене научне радове или одбрањен магистарски рад на трећем степену студија. Докторски испит се састојао од одбране повољно оцењене докторске дисертације.¹⁴⁰⁹

Године 1964. у Сарајеву је одржан VII пленарни састанак Заједнице југословенских универзитета на коме је расправљано о стандардима универзитетске наставе. За ту прилику је израђен синтетички преглед предмета који се појављују у плановима истородних факултета и режима студија (услови пријема, упис наредне године, испитни рокови, дипломски испити). У анализу је укључено 7 катедри за историју на филозофским факултетима у Београду, Загребу, Љубљани, Скопљу, Сарајеву и Новом Саду. Утврђено је да су циљеви свих студијских програма били исти: оспособљавање студената за рад у научним и културним установама и наставника за рад у школама. Задаци катедри су такође имали исту формулацију: унапређивање наставног и научног рада и увођење нових дисциплина из друштвених наука блиских историји. Већина катедри је била опредељена за једнопредметне студије и „интензивну а не екстензивну“ наставу. Као главни разлог истицано је слабо предзнање са којима ученици средњих школа уписују факултет због чега се није могао очекивати успех у савладавању два предмета. Према извештају који је састављен, степенаста настава је уведена на

¹⁴⁰⁸ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 136–139; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 70.

¹⁴⁰⁹ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 140; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 32; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 70.

Филозофском факултету у Новом Саду, Приштини и Љубљани, док у Београду с обзиром на дужу наставну традицију није заживела. На појединим факултетима су постојале двопредметне студијске групе у којима је историја изучавана као главни предмет. Разлике у студијама историје на различитим факултетима у земљи су постојале у структури наставних група и режиму студија. На свим катедрама је задржана традиционална подела на Општу и Националну историју, разлике су постојале у погледу броја, назива предмета и недељног броја часова. Такође, на свим катедрама Историје у земљи уведено је обавезно учење једног страног језика током студија, како би студенти могли да читају страну литературу. Уочено је још неколико одступања од стандарда универзитетске наставе историје. На катедри за Историју у Приштини је планом предвиђено изучавање Историје Византије као посебног предмета што у пракси није реализовано због недостатка кадра за извођење наставе. На Филозофском факултету у Новом Саду је изучавана географија, док је у плановима катедри у Београду и Приштини предвиђено изучавање историјске географије. Поред политичке економије која је као општеобразовни предмет заступљена у плановима студија у Београду и Новом Саду, на Филозофском факултету у Приштини је изучаван предмет Државно уређење СФРЈ.¹⁴¹⁰

После студентских акција 1968. приступљено је новој реорганизацији универзитетâ и факултетâ. Према сећању савременика догађаја, професора Ивана Божића, последице студентских немира су се више осетиле у погледу промене материјалног положаја студената, а мање у осавремењавању наставе и организације рада. Реформа високог школства је и даље била предмет расправа. Кључни документи који су давали правац реформама били су „Резолуција Савезне народне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи“ (1970) и Резолуција X конгреса СКЈ из 1974. године „Задаци СКЈ у социјалистичком самоуправном преображају васпитања и образовања“. Они су даље разрађивани у самоуправним законским прописима. Нови закон о високим школама је донет 1972. и мењан је у више наврата (1974, 1976, 1978).¹⁴¹¹ Његова суштина је била у преношењу надлежности са Универзитета на факултете и захтев за идеолошким васпитањем и образовањем на темељима марксистичког учења. Самоуправни закони су потиснули у други план реформу наставних планова и програма и повећање ефикасности студија. Значајну

¹⁴¹⁰ *Jugoslovenski standardi u univerzitetskoj nastavi: sličnosti i razlike u nastavnim planovima istorodnih fakulteta, Zajednica jugoslovenskih univerziteta, Beograd 1964, 5, 207, 214.*

¹⁴¹¹ „Закон о високом школству“, Закон о изменама и допунама закона о високом школству, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 529–627, 643–653, 667–677.

промену је донео Закон о усмереном образовању и васпитању из 1986. године којим је обједињено целокупно школско законодавство. Циљ закона је био стварање јединственог школског система на свим нивоима чиме би коначно били превазиђени дуализам и обезбеђена проходност за све слојеве друштва. Измене које су уведене у планове студија историје видљиве су у увођењу обавезног изучавања и полагања предмета из марксистичког образовања.¹⁴¹²

У вези са изменама наставних програма важно је осврнути се на рад међукатедарских конференција, на којима су се, у присуству наставника свих катедри за историју у земљи, водиле расправе и тражила најбоља решења за реформске захтеве у погледу универзитетске наставе историје. Први скуп ове врсте је организован у Београду 1957. године. Иако је стално истицана потреба о одржавању ових састанака они нису редовно организовани. Следећа интеркатедарска конференција је одржана у склопу VI конгреса историчара у Будви 1973. године. У раду су учествовали представници свих катедара историје на филозофским факултетима у земљи и катедара правних, економских и факултета политичких наука у чијим програмима је заступљена историја. Том приликом је констатовано да рад на реформи универзитетске наставе историје тек предстоји и да је у том смислу потребно образовати сталну комисију за универзитетску наставу историје која би организовањем повремених скупова омогућила перманентну размену искустава. Следећу интеркатедарску конференцију је организовала Комисија за наставу историје Савеза друштва историчара Југославије у Сарајеву 1978. године. Циљ је био да се размотре проблеми наставе на филозофским факултетима и припреме будућих наставника историје у тренутку када се одвија реформа школства на свим нивоима. Скупу су присуствовали студенти, универзитетски наставници и представници републичких завода за унапређење школства. На конференцији је отворен низ питања: настава на факултету, однос према пракси, положај историје као фундаменталне друштвене науке, криза историјске свести и реперкусије на наставни процес с обзиром на све веће интересовање за „фелџонску и публицистичку историју“ спрам научно засноване. Године 1979. интеркатедарска конференција је одржана у Аранђеловцу у оквиру IX југословенског симпозијума о настави историје. Централна тема скупа односила се на утицај наставних програма у усмереном образовању на садржај универзитетске наставе историје. Запажено излагање имао је др

¹⁴¹² „Закон о усмереном образовању и васпитању“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 2, 12–128; Д. Бончић, „Реформе високог образовања у Србији: у потрази за социјалистичким Универзитетом“, 419–421; И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 35.

Лазар Ракић, професор Методике наставе историје на Филозофском факултету у Новом Саду, који је у свом реферату изнео проблеме у вези са овим предметом на филозофским факултетима у земљи. Неки од предлога које је изнео тicali су се опремања вежбаоница, осавремењавања наставе из методичких предмета, формирање универзитетског кадра за методiku наставе историје на постдипломским студијама. Године 1980. одржана је интеркатедарска конференција у Задру. Претходио јој је студентски скуп „Дубровник и наше земље у XIV и XVI веку“. На конференцији су биле заступљене теме у вези са прилагођавањем универзитетске наставе историје реформи основних и средњих школа. У том смислу на катедрама за историју филозофских факултета у земљи већ су предузимани одговарајући кораци. Указано је на раскорак између потреба педагошке теорије нове школе и онога што студенти уче на факултету. Као основни проблем наставе историје, универзитетски наставници су истакли њено потискивање из наставних програма до чега долази услед најновије реформе средње школе. Наредна интеркатедарска конференција је одржана у Никшићу 1986. године. На њој су размењена искуства о организацији рада, наставној пракси и проналажењу модела за оптималним студирањем по свим стандардима. На конференцији је заузет став против двопредметне наставе, на чему је у вези са реформом високог образовања и даље инсистирало. После овог скупа више није било вести о међукатедарским саветовањима. О универзитетској настави историје се говорило у виду појединачних реферата на симпозијумима посвећеним настави историје.¹⁴¹³

Године 1984. извршена анализа о стању наставе историје на филозофским факултетима у земљи. Овога пута коришћени су подаци добијени од катедри за Историју у Београду, Загребу, Задру, Новом Саду, Сарајеву и Скопљу.¹⁴¹⁴ Циљеви студија Историје на факултетима у земљи временом су постајали сложенији. Уместо да школују само наставни кадар, катедре за историју су добиле задатак да формирају низ стручњака за различите културне и научне области. На међукатедарским конференцијама током целог посматраног периода изношене су примедбе за недовољном усклађеношћу опште и националне историје, старијих и новијих периода, политичке и друштвене историје у

¹⁴¹³ Juraj Kolaković, “Međukatedarska konferencija historijskih nauka: izvod iz stenografskih bilježaka”, *Nastava istorije* 1/1958, 76–79; “Izveštaji o radu pretkongresnih skupova: II interkatedarska konferencija”, *Nastava istorije* 1/1974, 63; Hrvoje Matković, “Interkatedarska konferencija historičara Jugoslavije”, *Nastava istorije* 3/1979, 199–200; Ignacij Voje, “Međukatedarsko savjetovanje u Arandelovcu”, *Nastava istorije* 1/1980, 67–69; Hrvoje Matković, “Treći interkatedarski skup studenata povijesti i interkatedarska konferencija”, *Nastava povijesti* 1/1981, 59–60; Zoran Lakić, “Mladi istoričari i interkatedarska konferencija istoričara Jugoslavije”, *Nastava istorije* 4/1987, 195–199.

¹⁴¹⁴ Катедра за Историју Филозофског факултета у Приштини није доставила тражене извештаје.

студијским програмима. Свим катедрама заједничка је била традиционална подела на општу и националну историју, али су постојале разлике у групама предмета и њиховој периодизацији, које су се временом све више продубљивале. Разлике су биле видљиве када су у питању изборни предмети. По томе је издвојена Катедра за историју у Новом Саду где је уз сваки предмет опште и националне историје предвиђен специјални курс, којим се допуњује редовна настава. Поред осталог, у програму су били заступљени предмети Архивистика и Основи музеологије, којих није било на другим катедрама.¹⁴¹⁵ Проблеми у вези са студијама историје су били исти на свим катедрама. Међу најважнијима су били проблеми универзитетских уџбеника (у појединим програмима студија је литература била преобимна, са више од 20 наслова, да би студенти могли да савладају), методика наставе историје је запостављена, а примећено је да само поједине катедре организују стручне екскурзије.¹⁴¹⁶

Све организационе промене кроз које је Катедра историјских наука у Београду прошла од 1945. године нису пресудно утицале на структуру саме наставе. Студенти историје су слушали и полагали са мањим изменама исте предмете: Историју старог века, Општу историју средњег века, Општу историју новог века, Националну историју средњег века, Националну историју новог века и Историју Византије, Помоћне историјске науке, Археологију или Историју уметности, Историјску географију, Педагогију и методику, латински, грчки или турски језик (у једном краћем периоду 50их година).

Историја старог века првих послератних година није предавана. Настава из ове области је почела тек 1947. године доласком асистенткиње Фануле Папазоглу. У оваквим околностима професор Г. Острогорски је вршио дужност управника Семинара за општу историју старог века. Избором Фануле Папазоглу у наставничко звање 1949. године и преузимањем управе Семинаром, коначно су створени услови за развој

¹⁴¹⁵ У периоду после Другог светског рата музеологија добија на значају у складу са савременом музеолошком науком и васпитном функцијом музеја на којој је у социјалистичкој Југославији посебно инсистирано. У овом периоду долази до укључивања установа културе у васпитне активности на свим образовним нивоима. Процес је двосмеран јер долази и до „педагогизације“ установа културе, што је видљиво по оснивању педагошких служби музеја. Прва катедра за музеологију основана је на Универзитету у Љубљани 70их година, док на осталим универзитетима Музеологија као научна област спорадично улази у наставне програме. Живко Секулић, „Музеји и музеологија у Југославији 1918–1988“, ур. Ђорђе О. Пилевић, *Југословенска држава 19181–1998: зборник радова са научног скупа*, Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Београд 1999, 605, 607.

¹⁴¹⁶ Ignacij Voje, „Stanje nastave historije na fakultetima“, *Nastava istorije* 1/1984, 30–35; Milutin Perović, Đorđe Knežević, „Prilagođenost nastave istorije na Odeljenju za Istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu nastavi istorije u osnovnim i srednjim školama u SR Srbiji (bez pokrajina)“, *Nastava istorije* 1–2/1983, 14–19.

предмета из области старог века. У Семинару су били запослени сарадници Мирослава Мирковић, Слободан Душанић и Маријана Рицл.¹⁴¹⁷

Предмет Општа историја средњег века је после Другог светског рата наставио да предаје Виктор Новак. Године 1949. наследио га је професор Иван Божић. У току школске 1958/59. године предавања је држала др Мирјана Поповић. На Катедри за Општу историју средњег века изучаване су помоћне историјске науке. У извођењу наставе су били ангажовани сарадници Јованка Калић и Момчило Спремић.¹⁴¹⁸

За наставак рада Семинара за византологију по завршетку Другог светског рата најзаслужнији је био професор Георгије Острогорски. Он је успео да одржи континуитет у раду за време окупације и савлада све проблеме и материјалне тешкоће захваљујући изузетним научно-организационим способностима. Руководећи катедром и семинаром у прве три деценије после рата, успео је да подстакне даљи напредак византологије, при чему је ова област доспела у „сам врх историјске науке“ и „одржала место у међународној научној заједници“. По завршетку рата Г. Острогорски је одмах приступио убрзаном проширењу фонда семинарске библиотеке. Године 1947. објавио је прво издање *Историје Византије*, синтезе и универзитетског уџбеника из кога студенти историје и данас припремају колоквијуме и испите из Опште историје средњег века.¹⁴¹⁹

За напредак византологије у послератном периоду било је значајно оснивање Византолошког института САНУ који је заједно са Семинаром радио на научним истраживањима. Деловањем Семинара и Института утемељена је београдска Византолошка школа и развијена богата издавачка делатност. Године 1951. покренута је едиција посебних издања а од 1952. почиње да излази часопис *Зборник радова Византолошког Института*. Један од најзначајнијих подухвата, на иницијативу професора Острогорског, било је покретање едиције *Византијски извори за историју народа Југославије*. Реч је о капиталном делу српске историје у коме су у више томова сакупљени, научно обрађени, хронолошки приказани историјски извори, пре свега вести византијских писаца који се односе на јужнословенске народе у средњем веку. Још један велики успех Катедре за историју је учешће у организацији XII светског византолошког конгреса у Охриду 1961. године.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁷ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 256; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 130.

¹⁴¹⁸ Исто.

¹⁴¹⁹ Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 296; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 667–668.

¹⁴²⁰ Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 296–297; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 668.

Највећим доприносом професора Острогорског сматра се његово залагање за кадровску обнову. Сходно свом личном убеђењу да су „најважнији увек људи“ посебно се старао за развитак научног подмлатка. Шездесетих година на раду у Семинару су били ангажовани Фрањо Баришић и Јадран Ферлуга а нешто касније су се појавили и Љубомир Максимовић (који је докторирао на теми „Византијске провинцијске управе у доба Палеолога“) и Иван Ђурић (*Сумрак Византије*).¹⁴²¹ Године 1976. на месту шефа Катедре за историју Византије и директора Византолошког института Г. Острогорског је заменио Божидар Ферјанчић. Према сачуваним сећањима био је предан научној дисциплини и изузетно посвећен наставном раду. Његова филозофија наставе се састојала у убеђењу да су „предавања и вежбе подстицај за научни рад“ и најбољи начин да се „одржава истраживачка готовост“. Студентима је предавао и грчки језик. Био је вишегодишњи председник Југословенског комитета за византологију и 80их година потпредседник Међународне асоцијације Византолога.¹⁴²²

Ангажовање мноштва нових сарадника је довело до ширења оквира истраживања у Семинару и Институту. То је довело и до ширења програма студија. Семинар за византологију од 1962. године добија статус Катедре у оквиру Одељења за историју. Студенти свих студијских група Филозофског факултета у програму студија имају Историју Византије као обавезан или факултативан предмет. У програму студија историје постојали су различити курсеви из области византологије. У школској 1987/88. години професор Божидар Ферјачнић је држао посебан курс о времену Македонске династије и курс о развоју византологије, професор Љубомир Максимовић је држао предмет у оквиру кога су изучаване византијске државне структуре и посебан курс о историјским изворима, док је доцент Иван Ђурић је држао општи курс из Историје Византије. Сва тројица наставника су држала семинарске вежбе о византијско-српским односима у XIV веку.¹⁴²³ Током 60их година установљена је пракса такозваних „уторничких часова“, научне трибине у организацији Катедре за византологију у оквиру којих су одржавана јавна предавања и дискусије медиевиста различитих истраживачких опредељења. Од 1949. године студенти историје су добили могућност да се одреде за византологију као једну од 7 области из којих се пишу дипломски радови.¹⁴²⁴

¹⁴²¹ Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 297; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 670.

¹⁴²² Р. Радић, „Настава византологије на београдском Универзитету“, 297–298; Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 670

¹⁴²³ Љ. Максимовић, „Развој византологије“, 669–671.

¹⁴²⁴ Исто, 668–669.

Предавања из Опште историје новог века држали су професори Јорјо Тадић (редовни професор од 1953. г.), Радован Самарџић (од 1967. г.), Драгољуб Живојиновић (од 1979.г.) и Михајло Војводић (од 1980). Године 1985. основана је Катедра за Општу савремену историју на којој је наставу изводио Андреј Митровић а 1989. и 1990. су запослени као асистенти Мирослав Јовановић и Милан Ристовић.¹⁴²⁵

После Другог светског рата за националну историју је у употреби био назив Историја народа Југославије а подељена је у два предмета, средњи и нови век. Националну историју средњег века је предавао Михаило Динић, редовни професор од 1950. године. Када је пензионисан 1958. наследили су га Сима Ћирковић и Јадран Ферлуга, који је од 1971. запослен на Универзитету у Минстеру. На катедри су били запослени као асистенти Милена Геџић (1948–1955), Раде Михаљчић, Андрија Веселиновић, Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић. После ослобођења Националну историју новог века је предавао Васа Чубриловић, редовни професор од 1945. године. Краћи период са њим су радили Богумил Храбак (1951–1957), Душан Перовић а као асистент је био ангажован наставник средње школе Ђорђе Кнежевић. На Катедри за Историју народа Југославије у новом веку радили су сарадници Јован Милићевић, Василије Крестић, Радош Љушић и Војин Дабић.¹⁴²⁶

Почевши од 1955. године студенти су слушали предавања из историје радничког покрета и Народноослободилачког рата. Као предавач је био ангажован Владимир Дедијер. После његовог одласка ови предмети нису предавани све до школске 1958/59. године када је наставу преузео професор Јован Марјановић. Године 1976. основана је Катедра за Историју Југославије на којој су радили професори Јован Марјановић, Бранко Петрановић, Ђорђе Кнежевић и Ђорђе Станковић а као асистент на извођењу вежби је био ангажован Љубодраг Димић.¹⁴²⁷

У плановима и програмима студија Историје биле су заступљене бројне помоћне дисциплине. Као и пре рата изучавани су класични језици и Археологија. Током 50их година на Катедри за историју је радио Хазим Шабановић који је предавао турски језик по избору. Од 1953. године студенти историје су имали обавезу полагања испита из политичке економије, а Статутом из 1956. је уведен страни језик (француски, руски, енглески или немачки) као обавезан предмет.¹⁴²⁸

¹⁴²⁵ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 129–130.

¹⁴²⁶ Исто; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 254–256, 259.

¹⁴²⁷ Исто, 255–256; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 129–130.

¹⁴²⁸ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарџић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 259–260.

Помоћне историјске науке су првобитно биле изучаване у оквиру Семинара за Општу историју средњег века. Први предавач је био као и пре рата Виктор Новак, који ће изводити наставу као редовни а од 1960. када је пензионисан као хонорарни професор. В. Новак је држао предавања из дипломатике, архивистике и палеографије. Као асистенткиња у једном краћем периоду 50их година била је ангажована Марија Накић. Од школске 1966/67. као професор помоћних историјских наука се помиње Реља Новаковић који је држао курсеве Славенске палеографије и Историје илуминација. Специјални курс о воденим знаковима је држао византолог Владимир Мошин. Међу професорима ангажованим на овом предмету помиње се и Момчило Спремић.¹⁴²⁹

У оквиру мера за реорганизацију и унапређење студија историје, Савет Филозофског факултета је 1950. године донео одлуку да се у студијски план унесе нови предмет Историјска географија. Овај предлог Катедра за Историју је образложила потребом да се у оквиру студија историје „систематски и свестрано приђе проучавању узајамног утицаја који постоји између географске средине и збивања која прате историјски развој појединих људских група“. Историјској географији је као помоћној дисциплини придаван изузетан значај не само на студијама историје, него и у научним истраживањима. У науци је имала за циљ да покаже утицај географске средине на степен и облик развијености одређених друштава и утицај производних снага на измену изгледа и структуре тла. Најзад, историјска географија је требало да помогне свестранијем реконструисању прошлости југословенских народа, истраживању територијалног развоја и управне поделе, одређивању положаја насеља, изучавању саобраћајних веза, утврђивању услова економског и културног развоја и локализацији свих привредних, политичких и културних догађаја који су утицали на опште токове историјског развоја. Један од задатака требало је да буде и израда историјских карата и атласа. Наставу из овог предмета је прво држао Илија Синдик а затим од 1956. године Реља Новаковић.¹⁴³⁰

После Другог светског рата предмети Увод у историјске студије и Методологија историјске науке су постали део програма студија историје широм Западне Европе и на југословенским универзитетима. У периоду после 1945. дошло је до извесних промена у односу према универзитетској настави историје, подстакнуто пре свега ширењем високог образовања и оснивањем посебних историјско-филолошких факултета. Промене у методологији, критичко преиспитивање историјских извора, веће

¹⁴²⁹ М. Атлагић, „Помоћне историјске науке у Југославији и српским универзитетима и њихова будућност“, 200, 256.

¹⁴³⁰ Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 256–259.

укључивање теоријских поставки друштвених наука у историјска истраживања, сарадња са Институтима, подстакли су увођење Методологије историјских истраживања као посебног предмета у програме студија. Са друге стране то је довело до јаза између истраживача и историчара научно-просветног усмерења. Почетком 70их у Великој Британији је пронађен компромис у тези која је касније широко прихваћена и према којој историчар себе треба да доживљава и као научника и као просветног радника. Ово становиште је проистицало из чињенице да је јавни значај у Великој Британији историја добила управо због свог места у образовном систему.¹⁴³¹

На Филозофском факултету у Београду, теорија историје и методологија су биле заступљене у наставним програмима у међуратном периоду, када почиње да предаје прва генерација школованих историчара захваљујући чијој посвећености се мења однос према овим предметима. Међутим, они још увек нису самостални предмети, него су бли интегрисани у програме наставних предмета који су изучавани по хронолошким периодима. Почевши од 1964/65. уведен је Увод у историјске студије у прва два семестра. Првих пет година наставу су држали професор Сима Ћирковић и асистенти Љубомир Максимовић, Драгољуб Живојиновић и Момчило Спремић. Предмет је школске 1969/70. преузео Андреј Митровић, који је држао предавања до краја 70их а потом је уведена пракса да предмет предаје најмлађи доцент на Катедри. Принцип рада је остао непромењен до краја XX века.¹⁴³²

Настава Методологије историјске науке је такође касније уведена. У почетку је професор Јован Марјановић повремено држао предавања на тему научног рада и научне историографије у оквиру предмета Историја социјалистичке револуције у Југославији. Од 1969/70. постојала су два предмета Методологија историјске науке и Историјски метод који је држао професор Сима Ћирковић.¹⁴³³ Проблем на овим предметима је представљао недостатак уџбеника. Од краја 60их па све до 90их година у употреби је била скрипта професора С. Ћирковића коју није ауторизовао јер је сматрао да је недовршена и непотпуна. Од средине 70их у употреби је приручник *Историјска знаност* хрватске историчарке Мирјане Грос.¹⁴³⁴

Методологија је полагана и на постдипломским студијама крајем 60их година. Према сачуваним сећањима наставника Филозофског факултета у Београду много се

¹⁴³¹ Č. Antić, „Uvod u istorijske studije kao univerzitetski predmet u Beogradu“, 198–199.

¹⁴³² Исто, 199–203.

¹⁴³³ Исто, 202–203.

¹⁴³⁴ Исто, 204.

држало до критике извора, посебно унутрашње. Од кандидата је тражено да наведу сопствене примере јер се од постдипломаца очекивала одређена истраживачка самосталност. На испиту се као обавезно питање појављивало и једно из архивистике и библиографије.¹⁴³⁵

После 1945. године посебна пажња је посвећена оспособљавању студената за рад у школама. Према наставним плановима усвојеним 1948. године Педагогија са методиком је постала обавезан предмет за све студијске групе. У оквиру Педагошког семинара Методику наставе историје је предавао Златибор Поповић. Семинар се суочавао са истим проблемима као и пре рата. Требало је слати на хоспитовање више стотина студената, недостајао је кадар који би учествовао у извођењу школске праксе, питање вежбаоница није било добро решено. Према Статуту Филозофског факултета из 1958. године педагошко образовање студената је сведено на предавања из Педагогије и краћег хоспитовања у београдским гимназијама. Према чланку Н. Поткоњак, тада асистента на Катедри за педагогију, овакав статус предмета из области методике је проиштирао из погрешног уверења да ће се умањити научни значај факултета ако се на њему почне са педагошком припремом за наставнички позив. Други разлог је такође погрешно уверење да наставницима који успешно заврше студије није потребна специјална припрема за рад у школи. Н. Поткоњак закључује да студенти филозофских факултета у земљи не стичу довољно припреме за наставнички позив јер се она у већини случајева своди на један испит из педагогије и 2–3 часа практичних вежби, ако се уопште одржавају. За поправљање таквог стања, неопходно је увести шире теоријско образовање, укључујући и предмете из развојне и педагошке психологије, изградити универзитетски кадар за извођење ове врсте наставе, решити проблем вежбаоница и њихове опремљености и укључити шири круг институција у образовање и усавршавање наставника.¹⁴³⁶

Прекретницу у развоју Методике наставе историје као универзитетског предмета представљао је V конгрес Савеза историчара Југославије у Охриду 1969. године. Реч је о највећем форуму историчара на нивоу федерације на коме је расправљано о актуелним питањима историјске науке. Од V конгреса посебна пажња се посвећује настави а убрзо долази и до формирања сталне Комисије за наставу историје у оквиру СИЈ. Конгресу је

¹⁴³⁵ Исто, 203.

¹⁴³⁶ Никола Поткоњак, „Педагошко образовање наставника средњих школа треба одвојити од Филозофског факултета“, *Универзитетски весник* 110/1956, 2; Александра Илић Рајковић, „Педагошко образовање наставника у Србији: од наставелнија до Центра за образовање наставника“, *Настава и васпитање* 3/2021, 280; *Филозофски факултет 1838–1998: период 1963–1998*, 555.

претходио научни симпозијум на тему *Педагошко-методског образовања наставника историје*. На пленарној седници V конгреса је усвојена Резолуција која је требало да допринесе подизању квалитета наставе. У Резолуцији су изнети следећи закључци: потребно је на свим катедрама за историју у земљи увести теоријску наставу из области методике и дати јој равноправан статус у односу на остале предмете, организовати научноистраживачки рад из методике наставе историје на свим катедрама и институтима за педагошка истраживања и огледним школама, за вежбаонице у којима студенти хоспитују неопходно је обезбедити савремену опрему, факултетским нормативима мора се регулисати питање организовања практичне наставе и прецизније одредити статус ментора, потребно је редовно одржавање интеркатедарских саветовања о методици наставе историје ради усклађивања садржаја предмета на свим катедрама, размене искустава и информација о контактима са одговарајућим установама у иностранству. Такође рад на педагошко-методичком усавршавању наставника историје по завршетку студија мора да буде систематски и перманентан, због чега се ово питање мора решити институционално, као што је то учињено у пракси многих европских земаља. Даље се препоручује ширење облика стручног усавршавања наставника тако што ће, поред републичких завода за унапређење школства, у то бити укључени и катедре на педагошким академијама и факултетима, друштва историчара, музеји, предузећа за издавање уџбеника и друге друштвене установе. Предложено је да се стручни испити које су полагали наставници не укидају док се не пронађу адекватни облици трајног стручног усавршавања.¹⁴³⁷

На Филозофском факултету у Београду ситуација је унеколико поправљена оснивањем Центра за педагошко, дидактичко и методичко оспособљавање наставника 1971. године. Расправе о овим питањима водиће се до краја посматраног периода. Основни проблем са Методиком наставе историје према мишљењу професора Симе Ћирковића био је у томе што се ова научна дисциплина „не негује систематски и институционално“ ни у институтима ни на факултетима. Све се своди на личну иницијативу и залагање друштва историчара што је недовољно с обзиром на сложене задатке који се пред ову дисциплину постављају: „да се осигура научност садржаја кроз који школе и формално образовање утичу на уздизање генерација грађана и да се прате

¹⁴³⁷ AJ, 319–85–110, Закључци са симпозијума о педагошко-методском усавршавању наставника историје, 1969; Danica Milić, „Peti kongres istoričara Jugoslavije“, *JIC* 4/1969, 5–9; Milutin Perović, „Zaključci simpozijuma o pedagoško-metodskom obrazovanju i usavršavanju nastavnika istorije“, *Nastava istorije* 2/1969–1970, 8–9.

све иновације у образовном процесу како би се оно што је корисно применило у настави историје“.¹⁴³⁸

Као и у остатку Европе и на југословенским универзитетима број студената се непрестано повећавао после Другог светског рата. Порасту броја студената највише су допринели либерализација уписа и увођење ванредних студија. Како би се што пре дошло до стручних кадрова, за лица која нису била у могућности да посећују предавања због запослења дозвољен је упис у статусу ванредног студента. Систем ванредног студирања је прво уведен на Правном, Економском и Филозофском а 60их година на свим осталим факултетима. Ванредне студије је требало пре свега да пружи прилику просветним радницима да стекну потребне квалификације.¹⁴³⁹ Проблем са великим приливом студената ће се у пуној мери испољити после 1953. године када је одлуком СИВа дозвољен упис свим кандидатима, без обзира на стручну спрему.¹⁴⁴⁰ Велики број студената је узроковао бројне проблеме, у првом реду недостатак простора и наставног кадра за извођење наставе. Пријем нових студената без одговарајућег предзнања претио је да наруши квалитет наставе на Филозофском факултету. Међу студијским групама које су посебно осетиле овај притисак била је и Историја. Као илустративан се наводи пример да је у школској 1955/56. години историју студирало 1414 студената а у настави је било ангажовано само 5 редовних професора, 1 доцент и 6 асистената.¹⁴⁴¹ Уместо доношења мера којима би настале тешкоће биле ублажене, остали су на снази прописи који су омогућавали упис без селекције. Управа Факултета је предлагала контролне мере с обзиром на техничке могућности извођења наставе са великим бројем студената. Услед тога је 1956. године донета одлука о увођењу пријемног испита.¹⁴⁴² Од 1959. године поопштрен је режим студија тако што је наредну годину могао уписати само студент који је положио све испите. Пошто се све то испоставило као недовољно, усвојен је систем уписа који се састојао из расписивања конкурса са тачно утврђеним бројем места. Рангирање кандидата је вршено према успеху оствареном у средњој школи и евентуално

¹⁴³⁸ Сима Ћирковић, „О историјској науци, методологији историјске науке и настави историје“, *Настава историје* 2/1996, 101; А. Илић Рајковић, „Педагошко образовање наставника у Србији: од наставелнија до Центра за образовање наставника“, 555.

¹⁴³⁹ „Уредба о ванредном студирању на универзитетима и високим школама“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 29.

¹⁴⁴⁰ „Одлука о праву уписа на факултете свршених ученика средњих школа за опште образовање“, „Одлука о праву уписа на факултете свршених ученика средњих стручних школа“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 110, 111.

¹⁴⁴¹ Овде се мисли на све студенте Историје, у Београду, Новом Саду и Приштини, где су првобитно на извођењу наставе били ангажовани професори Београдског Филозофског факултета.

¹⁴⁴² „Одлука о увођењу квалификационих испита за упис нових студената на факултете Универзитета у Београду“, *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1, 191–192.

допунског испита. Према сећању професора Ивана Божића број уписаних студената је достигао врхунац школске 1974/75. године. Те године је и дипломирао највећи број студената. Међу дипломиранима је највише било студената из области друштвених наука чак 42% због чега ће се касније јавити проблеми приликом њиховог запошљавања и потреба за смишљеним планирањем кадрова.¹⁴⁴³

Научноистраживачки рад је према владајућој идеологији заузимао важно место у изграђивању социјалистичког друштва, због чега му је поклоњена посебна пажња. Према Закону о универзитету из 1954. године факултети нису били само наставне него и научне установе, прописано је да се настава и научни рад међусобно допуњују и не могу се одвојити. То је био подстицај за организовање мреже научноистраживачких установа, пре свега института, где се као суоснивачи појављују универзитети. Успоставља се ближа сарадња истраживача и запослених у настави у циљу унапређења научне и наставне делатности факултета. Научна делатност на Катедри за историју је прилагођена потребама наставе. Институт за сакупљање извора за период 1908–1918. године који је основао Станоје Станојевић није обновљен и 1960. године је донета одлука да се сакупљена грађа поклони архиву Историјског института САН. Наставници и сарадници су током целог периода били ангажовани на тематски веома разноврсним истраживањима међу којима се издвајају Историја балканских народа и њихових култура и византолошка истраживања. При катедри за Историју старог века је основан Центар за античку епиграфику и нумизматику у оквиру кога су се историчари бавили објављивањем епиграфских споменика античке прошлости. Катедра за Општу савремену историју је издавала часопис *Годишњак за друштвену историју*. Чланови катедре су били ангажовани на фундаменталним пројектима који су покретани од државних власти попут издавања вишетомних едиција *Историја народа Југославије* и *Историје српског народа*.¹⁴⁴⁴

У саставу Филозофског факултета у Београду били су новоосновани Факултети у Новом Саду и Приштини. С обзиром на доступност историјских извора, пре свега прегледа предавања и публикованих наставних програма, овде ће бити указано само на опште карактеристике наставе на Катедри за Историју Филозофског факултета у

¹⁴⁴³ И. Божић, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 29–30; Т. Анђелић, Д. Вученов, Р. Самарцић, (ур), *Сто година Филозофског факултета*, 121.

¹⁴⁴⁴ С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 253; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 67; АЈ, 320, ф. 29, Мишљење С. Ђирковића о учешћу СФРЈ у раду међународног Информативног центра о изворима за историју Балкана ЦИБАЛ са седиштем у Софији. Више о научној делатности у коју су били укључени наставници и сарадници Катедре за Историју видети у оквиру поглавља о Савезу историчара Југославије.

Приштини, која заслужује да буде предмет опсежног истраживања. Група за Историју у Приштини је почела са радом 1963. године са задатком школовања наставног кадра у складу са специфичним приликама Косова и Метохије. Од самог почетка је била организована степенаста настава с обзиром да се оснивање Катедре поклапало са њеним увођењем на универзитетима у Србији. Због недостатка кадрова, предавања су у почетку држали професори из Београда. Настава на Катедри за Историју у Приштини је имала неколико карактеристика по којима се разликовала од осталих катедри за историју. Од оснивања, вршено је поступно увођење наставе на албанском језику, да би двојезична настава у потпуности била заступљена од школске 1971/72. године. Наставни планови и програми су више пута мењани али су задржани основни предмети који су чинили њихово језгро и који су постојали и на другим катедрама за Историју у Србији. Изучавана је општа историја са хронолошком поделом предмета од старог века до савременог доба и Историја народа Југославије. Приликом свих измена наставних планова и програма, инсистирало је на предавањима Историје албанског народа. Као посебна област изучавана је Историја радничког покрета која је, поред још неколико предмета, била поверена професору Богумилу Храбаку, који је у току свог радног века био ангажован на све три катедре за Историју у социјалистичкој Југославији. Студијски програм Историја се на Филозофском факултету у Приштини разликовао по томе што је Општа историја новог века била подељена на два периода 1. до Француске револуције и 2. од Француске револуције до савременог доба. Потребно је поменути ревизију наставних програма 1974. у којој су укинута предмети Историја Византије и Помоћне историјске науке услед чега су студенти историје све до почетка 90их година били ускраћени за стицање знања из ових области. Као специфичност наставе на Катедри за Историју у Приштини у *Енциклопедији српске историографије* се наводи и избор класичног језика. Први наставни план је предвиђао изучавање старословенског као обавезног и пружао могућност избора између старогрчког, латинског и „османскотурског“ језика. Међутим, старословенски и старогрчки нису заживели у пракси и студенти су могли да бирају само између латинског и османског језика.¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴⁵ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 156–158; Б. Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863–1963“, 75.

4.5.1 Катедра за Историју на Филозофском факултету у Новом Саду

Катедра за Историју у Новом Саду („историјска група“) је основана кад и Филозофски факултет, 1954. године. Народна скупштина НР Србије је на седници 26. јуна усвојила, а 30. јуна 1954. године прогласила Закон о оснивању Филозофског факултета. Филозофски факултет није основан као самостална установа, него је ушао у састав Универзитета у Београду, што ће се променити оснивањем Универзитета у Новом Саду 1960. године. Разлози за оснивање су били вишеструки: велики прилив студената на Филозофски факултет у Београду, повећане потребе за кадровима у средњим школама и културне традиције вишенационалне војвођанске средине.¹⁴⁴⁶

Током лета 1954. године убрзано се радило на стварању услова за отпочињање рада. У вези са Законом о оснивању Филозофског факултета, Извршно веће НР Србије је у јулу 1954. године донело решење о образовању матичних комисија, у својству привремених факултетских савета, са задатком да за школску 1954/55. годину утврде организационо-техничке услове за почетак рада Факултета и распишу конкурсе за избор првих наставника и сарадника. Истим решењем именовани су чланови „матичарских комисија“ међу којима је био историчар Васа Чубриловић.¹⁴⁴⁷

У циљу припрема за почетак рада новооснованих факултета у Новом Саду, матичне комисије су одржале заједничку седницу 14. јула 1954. године у Савету за просвету и културу НР Србије. На овој седници је утврђено да се на Филозофском факултету оснује 6 наставних група: група за историју, југословенску књижевност и српски језик, немачки језик, мађарски језик, енглески језик и математичка група.¹⁴⁴⁸ Задатак Катедре за Историју је био да „организује и унапређује наставни и научноистраживачки рад“ с обзиром на специфичне потребе војвођанског простора. Матичним комисијама је стављено у задатак да изаберу декане, да према плановима одговарајућих факултета Универзитета у Београду изврше избор наставника и обезбеде

¹⁴⁴⁶ „Закон о оснивању Филозофског факултета и Пољопривредног факултета у Новом Саду“, *Службени гласник НРС* 36, 24. 7. 1954; Петар И. Поповић, „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, *Годишњак Филозофског факултета* 3/1958, 7; Dušanka Dinić Knežević, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, ur. Lj. Acigan, *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1984, 51.

¹⁴⁴⁷ Чедомир Попов, „Филозофски факултет у Новом Саду у саставу Београдског универзитета 1954–1960“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ur. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 373; Mita Kostić, „Отварање Filozofskog fakulteta“, *Pedagoška stvarnost* 1/1955, 52–54.

¹⁴⁴⁸ Иако је првобитно било предвиђено да се југословенска књижевност и српски језик изучавају у оквиру једне студијске групе, убрзо ће бити подељене у две. Такође, одложено је формирање катедре за мађарски језик.

просторије за наставу. На другој седници Матичне комисије Филозофског факултета одржаној 25. септембра 1954. на Филозофском факултету у Београду изабрани су први наставници Катедре за Историју у Новом Саду: пензионисани професор Универзитета Мита Костић за редовног професора Националне историје новог века, професор Више Педагошке школе у Београду Ђорђе Сп. Радојичић за редовног професора Националне историје средњег века, ванредни професор Универзитета у Скопљу Петар И. Поповић за редовног професора Опште историје Новог века и научни сарадник САНУ Милутин Гарашанин, за хонорарног ванредног професора Археологије. На првој Седници Савета Филозофског факултета 20. и 21. октобра 1954. године изабрани су шефови катедри и библиотекари. Том приликом су покренута бројна питања у вези са организацијом наставе и наставним плановима и програмима.¹⁴⁴⁹

Редовна настава на Филозофском факултету је почела 1. децембра 1954. године. Уписани су само кандидати на прву годину студија и за њу је прописан наставни план и програм. Током прве две школске године се радило по Плану и програму Филозофског факултета Универзитета у Београду уз „свесрдну помоћ“ наставног кадра тог факултета.¹⁴⁵⁰ Међутим, убрзо ће доћи до измене у наставним плановима и програмима у правцу усклађивања са специфичним условима рада у војвођанској средини. Прекретницу је представљала 1956. година. Те године је интензивно рађено на новом високошколском законодавству. У априлу је ступио на снагу републички Закон о универзитету а исте године су решена питања Статута београдског и новосадског Филозофског факултета. Доношење Статута је било неопходно како би у организационом смислу Филозофски факултет правилно развијао своју делатност о чему су вођене дискусије на седницама Савета факултета. Преовлађујуће мишљење чланова Савета је било да Статут Филозофског факултета у Новом Саду „не треба да буде ропска копија статута других факултета“, него да буде „у духу“ осталих факултета али саображен специфичним приликама и потребама средине у којој ради. Статутом су одређени задаци и начин рада на који се остварују, предвиђени су облици наставе, у њега су унети наставни планови студијских група, одредбе о врстама испита и начину

¹⁴⁴⁹ П. И. Поповић, „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, 8–11; С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 154.

¹⁴⁵⁰ У првој генерацији је било уписано 167 студената историје, што је представљало најбројнију студијску групу на Филозофском факултету (југословенску књижевност је уписало 119, немачки 108, енглески 102, српскохрватски језик 12 а математику 62 студената). Међу уписанима, највише је било гимназијалаца и ученика учитељских школа. П. И. Поповић, „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, 12.

полагања, док је у вези са научним радом предвиђено да Факултет може да има своје публикације у којима ће наставници саопштавати резултате истраживања.¹⁴⁵¹

Како би се просветним радницима пружила прилика да допуне своје квалификације, у овом периоду је отворена могућност ванредног студирања. За ванредне студенте није постојао посебан режим студија, за њих су важили исти наставни планови и програми, обавезе и испитни рокови. С обзиром да су ванредни студенти остваривали слабији успех, Катедра за историју је предузимала мере помоћи приликом савладавања градива, држана су посебна предавања, уже и шире консултације. На нивоу Универзитета су организовани једнодневни и вишедневни семинари на којима су ванредни студенти имали прилику да се упознају са начином рада, програмом и литературом.¹⁴⁵²

На наставној групи за историју је често долазило до промена наставног плана и програма што је било условљено прилагођавањем реформама основних и средњих школа. На основу измена у наставним плановима и програмима може се идентификовати неколико фаза у развоју Катедре за Историју Филозофског факултета у Новом Саду у периоду од њеног оснивања до 1990. године. Први наставни план и програм је донет за школску 1957/58. годину. Према програму студије историје су трајале 4 године. Настава је била једнопредметна и обухватала је 7 области: Општа историја, Југословенска историја, Помоћне историјске науке, Основи друштвених наука, Живи страни језик, Основи Педагошких наука и Предвојничка обука. У предлогу плана из 1958. године додати су предмети Археологија и Класични језик.¹⁴⁵³ Рад на групи за Историју је био одређен кадровским потенцијалима. Иако је вршено постепено попуњавање кадрова наставницима и сарадницима, велики део је и даље био ангажован хонорарно. Године 1958. на Филозофском факултету у Новом Саду је дипломирала прва генерација студената.¹⁴⁵⁴ Од тада ће Факултет почети да ангажује сараднике из редова својих

¹⁴⁵¹ Исто, 13; Бариша Крекић, „Десет година Филозофског факултета у Новом Саду“, *Филозофски факултет Нови Сад: Споменица 1954–1964*, ур. Бошко Новаковић, Нови Сад 1964, 13.

¹⁴⁵² Олга Пенавин, „Ванредно студирање“, *Филозофски факултет Нови Сад, Споменица 1954–1964*, Бошко Новаковић (ур.), Нови Сад 1964, 59; Драгутин Зеленовић, Чедомир Попов, Јелена Попов, Невена Милић (ур.), *30 година Универзитета у Новом Саду 1960–1990*, Универзитет, Нови Сад 1990, 59; Mirko Mitrović, „Dvadeset godina Katedre za istoriju novosadskog Filozofskog fakulteta“, *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine*, 1975, 121.

¹⁴⁵³ Arhiva Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Zapisnik XII sednice Fakultetskog saveta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 26. maja, 5, 6. i 9. juna 1956. godine; “Pregled nastavnog plana istoriske grupe sa sednice istoriske katedre od 20.X.1958”, Zapisnik LIII sednice Fakultetske uprave Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 22. X. 1958. godine; Zapisnik XXXIV sednice Fakultetskog saveta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane u tri dela 2, 11 i 18. VI 1959. godine.

¹⁴⁵⁴ Школске 1957/58. Филозофски факултет је добио прве дипломиране студенте. Од укупно 18 дипломираних на југословенској књижевности је било 2, немачки језик је дипломирало 3, а математику 6

дипломаца и изграђује сопствени научни подмладак. Међу првим сарадницима који су завршили студије на Филозофском факултету у Новом Саду и на њему почели да изграђују своју академску каријеру био је академик Чедомир Попов.¹⁴⁵⁵

Године 1960. прелази се на нови начин рада. На основу Општег закона о универзитету који је усвојила Скупштина ФНРЈ 1960. године почело је увођење степенасте наставе. Увођење система тростепене наставе образлагано је потребама привреде, јавне управе и друштвених служби за стручњацима нових профила и различитих степена стручности. Намера закона је била да и наставници у основним школама добију високошколску спрему. То је постао нови задатак филозофских факултета у земљи. Усвојен је претежно систем наставе у оквиру које се наставници образују за само један предмет, што је било неподесно за рад у мањим сеоским школама, где се често дешавало да један наставник предаје више предмета. Степенаста настава је подразумевала поделу четворогодишњих студија у две фазе уз могућност напуштања студија после две године. Први степен који се завршавао после 2. године је требало да припреми кадар за рад у осморазредним основним школама, док је други степен студија био припрема за наставнике за рад у средњим школама. Трећи степен је подразумевао постдипломске студије. У АП Војводини увођење степенасте наставе је требало да пружи решење за наставак студија кандидата који су до тада похађали Вишу педагошку школу која се полако гасила. Интеграција њених смерова са катедрама Филозофског факултета, довела је не само до повећања броја наставних група и студената, него и кадровских проблема и суштинских промена у наставним плановима и програмима.¹⁴⁵⁶

С обзиром да се увођење степенасте наставе временски поклапало са оснивањем Универзитета у Новом Саду и да организација наставе на Филозофском факултету није имала дужу традицију, није било отпора прелажењу на нови систем рада. На инсистирање Савета за просвету АП Војводине и Савета Универзитета на Филозофском факултету, на свим студијским групама је 1961. године уведен нови наставни план са почетком примене у школској 1961/62. години. На првом степену изучавано је 9 група

лица. Историју је завршило 8 студената: Душан Меденица (у јуну 1958. године), Божидар Ивковић, Стеван Кнежевић, Ђорђе Мирић, Марија Дунковић и Јосип Хорватић. П. И. Поповић „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, 20, 30.

¹⁴⁵⁵ Čedomir Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, ur. Lj. Acigan, *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1984, 10–12; П. И. Поповић „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, 25.

¹⁴⁵⁶ D. Dinić Knežević, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, 51; Č. Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 12–13; Б. Крекић, „Десет година Филозофског факултета у Новом Саду“, 14; Радослав Чурић, „Вишестепена настава“, *Филозофски факултет Нови Сад, Споменница 1954–1964*, Бошко Новаковић (ур.), Нови Сад 1964, 57.

предмета: Општа историја (стари, средњи, нови век), Национална историја (средњи век, нови век), Географија (општа и регионална, географија СФРЈ), Класични језик, Живи страни јези (факултативно), Основи науке о друштву, Основи педагошких наука, Методика стручног предмета, Предвојничка обука. На другом ступњу су изучаване следеће групе предмета: Општа историја (стари, средњи и нови век), Историја народа Југославије (средњи век, нови век, савремено доба), Помоћне историјске науке и Методика стручног предмета.¹⁴⁵⁷ Професори Филозофског факултета су са овим програмом били сагласни уз уверење да ће се на тај начин наставни процес подићи на виши ниво. У циљу унапређења педагошког рада при Катедри за Историју је 1963. године основан Семинар за педагогију, који ће се 1965. развити у посебну Катедру. Крајем 60их година на иницијативу Покрајинског савета за координацију научних делатности Војводине Филозофски факултет је основао Институт за историју Војводине као самосталну научну установу у Покрајини.¹⁴⁵⁸

Наставни планови и програми усвојени на Филозофском факултету по преласку на вишестепену наставу су, изузев једног краћег покушаја увођења двопредметне наставе историје и географије, задржали једнопредметни систем. С обзиром да је први степен наставе имао истовремено и продужни и завршни карактер, на већини студијских група наставно градиво је обрађивано по принципу концентричних кругова. Раздвајање научних дисциплина у два циклуса у оквиру наставе првог и другог степена било је тешко и доводило до понављања извесних делова градива, што је за последицу имало повећан број часова и оптерећење наставника и студената. Јављали су се проблеми који углавном прате промене у систему наставе: недовољна припрема за прелазак на нови систем и неусаглашеност наставних планова и програма. То је условило преоптерећеност студената, који су због великог броја испита претезали „књишком и нестудиозном учењу“, што је имало за последицу снижавање нивоа наставе на Универзитету. Начин рада је више био намењен целој групи а мање индивидуалним консултацијама и инструкцијама због чега студенти нису стицали довољно вештина у самосталном истраживачком раду и овладавању методологијом. Што се тиче наставе трећег степена она није уведена на Одсеку за Историју.¹⁴⁵⁹

¹⁴⁵⁷ *Pregled predavanja za školsku 1964–1965. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1964, 173–174.

¹⁴⁵⁸ Č. Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 13.

¹⁴⁵⁹ Исто; Д. Зеленовић, Ч. Попов, Ј. Попов, Н. Милић (ур.), *30 година Универзитета у Новом Саду 1960–1990*, 57–58.

Тешкоће у извођењу вишестепене наставе негативно су се испољиле у погледу квалитета и ефикасности студија. Појед осталог, убрзо се увидело да је и у вишим разредима основне школе потребан наставник са високошколским образовањем. Све то је довело до преиспитивања овакве организације рада. Систем степенасте наставе је на Филозофском факултету укинут у школској 1965/66. години. За свих 14 наставних група колико их је тада било, израђени су нови наставни планови и програми и поново је успостављен четворогодишњи систем студија уз могућност увођења постдипломског усавршавања. По новом наставном плану студенти историје су изучавали три групе предмета. Прву групу су чинили главни или фундаментални предмети: Историја старог века, Општа историја средњег и новог века, Историја народа Југославије (средњег, новог века и трећи период од 1918. „до наших дана“). У другу групу су спадали помоћни предмети: Археологија, Помоћне историјске науке, Класични језици (латински и грчки), страни језик по избору студената, Географија (општа, регионална, географија СФРЈ), Увод у историјске студије и Методика наставе историје. Трећа група је обухватала предмете општег образовања: Основе науке о друштву, Самоуправни социјализам, Политичка економија, Основе педагошких наука, Генетичка и педагошка психологија и Основе народне одбране I и II. Убрзо се одустало од Географије и уместо овог предмета су уведени Историја уметности и Етнологија као изборни предмети. Испит из свих предмета је био усмени, осим из Опште историје и Националне историје новог века и Историје Југославије, где је писмена провера била услов да се приступи усменом испиту. Уз то је прописана обавеза писања по једног семинарског рада из Опште и Националне историје по сопственом избору у договору са предметним наставником. С обзиром да се делатност Филозофског факултета током 60их година непрестано ширила, то је довело до потешкоћа у администрацији и неуједначеном оптерећењу наставно-научних дисциплина које су постојале у оквиру различитих студијских група. Због тога је 1969. године дошло до поделе на Филозофски факултет (са 7) и Природно-математички факултет (8 катедри). После тога је у развоју Филозофског факултета наступио период у коме се он институционално дограђује.¹⁴⁶⁰

Почетком 70их година настављене су расправе о реформи високог образовања. Прекретницу је представљало усвајање „Резолуције о самоуправном преображају

¹⁴⁶⁰ „Usklađivanje novih nastavnih planova: izveštaj Nastavne komisije”, Zapisnik CL Sednice Fakultetskog veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 14. X 1965. godine; AJ, 319–95–122; 319–98–125, Записници са седница Факултетског савета Филозофског факултета у Новом Саду; Д. Зеленовић, Ч. Попов, Ј. Попов, Н. Милић (ур.), *30 година Универзитета у Новом Саду 1960–1990*, 14; D. Dinić Knežević, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, 51–52. Č. Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 16.

васпитања и образовања“, после чега се јавила потреба за реорганизацијом научноистраживачког и високошколског наставног образовно-васпитног рада, која је у Војводини започета 1975. а завршена 1977. године. Овим променама је Универзитет у Новом Саду претворен у заједницу факултета као радну организацију. Научне и наставне дисциплине Факултета и њихови кадрови су организовани у оквиру научних института, основних организационих јединица удруженог рада. Уместо дотадашњих катедри, на Филозофском факултету је основано 8 института (ООУРа). Међу њима је био и Институт за историју, који је имао сложenu структуру јер је настао интеграцијом Катедре за историју и Института за изучавање историје Војводине. Основна намера оваквог организовања је била да се унапреди наставни и научни рад. То је требало постићи већим ангажовањем наставника на пројектима Института и укључивањем научног кадра у наставу. Истраживачи су углавном држали по један курс из области којом се научно баве, док је појединцима поверен и цео предмет (Археологија, Музеологија, Архивистика, Методологија историјске науке).¹⁴⁶¹ Према мишљењу професорке Душанке Динић-Кнежевић интеграција је представљала само формалност јер су Катедра за Историју и Институт за изучавање историје Војводине још од оснивања били тесно повезани.¹⁴⁶² Према оцени професора Чедомира Попова коју је дао поводом обележавања тридесетогодишњице Филозофског факултета ове промене у организацији, систему рада и обиму делатности биле су вођене мотивима да се „поље рада факултета прошири“, „институционална и кадрoвска основа ојача“, „квалитет рада подигне на виши ниво“ и „ефикасно реагује на исказане друштвене и културне потребе Војводине“.¹⁴⁶³

Усклађивање научног и наставног рада на Катедри за Историју Филозофског факултета у Новом Саду је вршено у вези са токовима друштвено-политичког развитка

¹⁴⁶¹ Arhiva Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Zapisnik sa 279. Sednice Veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 6. 11. 1975. godine; Zapisnik sa 315. sednice Veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 20.03.1980. godine.

У наставу су били укључени: Данило Кецић, Богдан Брукнер, повремено Калман Чехак, Шандор Месарош, Александар Форишковић, Миленко Палић. Известан број наставника и просветних радника је дошао са других факултета. Међу њима је био и професор Богумил Храбак. Међу сарадницима који су остали ангажовани само у научном раду су били: Коста Милутиновић (до 1977), Никола Гавриловић (до 1977), Јелена Попов (до 1994), Милан Петров (1978), Звонимир Голубовић (до 1980), Даница Димитријевић (до 1979), Јагода Војводић (до 1995), Драгица Галић. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 156; *Pregled predavanja za školsku 1984–85*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1984, 56.

¹⁴⁶² D. Dinić Knežević, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, 52–53; Ћ. Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 16–17, 20; С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 155–156.

¹⁴⁶³ Ћ. Popov et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 24.

и потребама реформисаног школства на основном и средњем ступњу. У складу са реформским захтевима с почетка 70их година, 1971. је усвојен нови Статут и дошло је до нове ревизије наставних планова и програма. Увођење усмереног образовања у војвођанске средње школе 1978. године условило је потребу прилагођавања универзитетске наставе, пре свега уношењем у наставне планове марксистичке групе предмета који би студентима пружили идеолошко-политичка знања неопходна да се активно укључе у изградњу социјалистичког друштва. Суштина промена се састојала у увођењу већег броја смерова, двопредметне наставе у оквиру постојећих студијских група, као и укључивање стручног кадра у наставни процес, посебно у оквиру предмета на којима су се студенти припремали за рад у школама. Циљ увођења смерова је био да студенте припреме за једну од области блиских историји: Класичне студије, Архивистику, Музеологију и марксистичку групу предмета, што је било засновано на пројекцијама да ће се у периоду који следи дипломирани студенти све више запошљавати у музејима, архивима, библиотекама и другим установама. Стручна усмерења је требало да пруже знања и вештине који би студентима помогли да се што боље снађу у пракси. Међутим, врло брзо се показало да је овако замишљен програм студија веома тешко реализовати. Већина студијских група није прешла на двопредметни систем студија а смерови су укинати ревизијом наставних планова и програма 1979/80. године. Уместо смерова уведени су предмети по избору.¹⁴⁶⁴ Последња измена у наставним плановима и програмима за период који се посматра десила се 1984. године. У плану је постојао велики број ускостручних предмета. Рад на осавремењавању програма се настављао и даље. Године 1987. на Седници савета је у виду смерница напоменуто да наставни програми треба да буду „осавремењени и ослобођени понављања, тако да постоји континуитет усвајања знања.”¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶⁴ Zapisnici Veća i Saveta Fakulteta, knj. IX 1970–77. g, sredila Mira Jeličić, Novi Sad, str. 197; Daniel Dudok, Tomislav Stojanović, *Plan i program vaspitno-obrazovnog rada na Filozofskom fakultetu*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1978, 5–39; Чедомир Попов, „Концепција новог наставног плана и програма за историју на Филозофском факултету у Новом Саду“, *Настава историје* 3/1979, 168–172; Ћ. Попов et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, 18–19; D. Dinić Knežević, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, 52.

¹⁴⁶⁵ *Pregled predavanja za školsku 1984–85*, 48–87. И у овом периоду је било предлога да се уведу двопредметне студије историје и географије али замисао није заживела. Arhiva Filozofskog fakulteta, Zapisnik sa 315. sednice Veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, održane 20. 03. 1980; Zapisnik sa 342. sednice Veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, održane 5. 05. 1983; Zapisnik sa 285. sednice Saveta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu održane 09.01.1987. godine. Разматрање наставних планова и програма у високом школству је у овом периоду било у надлежности Самоуправне интересне заједнице за усмерено више и високо образовање и васпитање природно-математичке, просветне, здравствене, економске, правне и културно-уметничке струке (1982–1990), АВ, фонд 489.

Током целог посматраног периода и поред свих измена у програму задржани су ужестручни предмети: Историја старог века, Општа историја средњег и новог века, Национална историја средњег и новог века и Историја Југославије. Њихов фонд часова се временом повећавао услед укидања појединих општеобразовних предмета. У свим наставним плановима су биле заступљене помоћне дисциплине Археологија, Класичне науке, Помоћне историјске науке, Методика наставе историје, страни језик по избору, педагошка група предмета, Социологија, Увод у историјске студије и Методологија историјске науке.

Од оснивања катедре у свим наставним програмима била је заступљена Историја старог века. На предметима из ове области (Историја старе Грчке и Рима) били су ангажовани професори Растислав Марић, Стеван Јосифовић и Бранимир Габричевић. Од 80их година предметна професорка постаје др Ксенија Марицки Гађански, вежбе је изводила асистенткиња Милена Душанић, док је у настави класичних језика била ангажована виша стручна сарадница Даринка Зличић. Општу историју средњег века је прве четири године предавао Иван Божић, професор Филозофског факултета у Београду, а потом Бариша Крекић, научни сарадник Византолошког института САНУ. Као и на Филозофском факултету у Београду, у склопу Опште историје средњег века посебно су се издвајала предавања из историје Византије. У периоду 1971–1979. наставу су хонорарно држали професори Универзитета у Београду Божидар Ферјанчић, Јованка Калић и Сима Ћирковић. Од 1979. до 1993. Општу историју средњег века је предавао професор Богумил Храбак који се истакао по увођењу у наставу тема попут Азије и Далеког истока. Као асистенти били су ангажовани Даница Димитријевић и Петар Рокаи, који ће наследити професора Б. Храбака на овом предмету. На катедри за Историју, такође од оснивања, изучавана је Општа историја новог века а предметни професор је све до 1969. године био Петар И. Поповић, први шеф Катедре и једно време директор Института за изучавање историје Војводине. Током школске 1969/70. године наставу је држао Радован Самарцић, професор Филозофског факултета у Београду а потом је, после избора за доцента 1970. године наставу на овом предмету преузео др Чедомир Попов. Његовим залагањем предмет се даље развијао што је видљиво у програму студија Историје за школску 1984/85. годину. На појединим курсевима су били ангажовани сарадници Института за историју Никола Гаћеша, Калман Чехак, Миленко Палић, Латинка Перовић, научни саветник Института за новију историју у Београду и

Томислав Краљачић, научни саветник Историјског института САНУ. На извођењу вежби је био ангажован асистент Бранислав Ђурчић.¹⁴⁶⁶

Изучавање националне историје је такође било подељено по периодима. Предмети у оквиру националне историје су вођени под називом Историја народа Југославије. Средњи век је предавао професор Ђорђе Радојичић, а потом га је од 1968. године наследила Душанка Динић Кнежевић.¹⁴⁶⁷ Националну историју новог века је прве две године предавао професор Мита Костић, потом Васа Чубриловић а од 1958. године предмет је у целини преузео професор Славко Гавриловић. Као асистенти на предмету били су ангажовани Васа Војводић, Бранислав Вранешевић и Лазар Ракић.¹⁴⁶⁸ Централно место у наставним плановима имала је настава у оквиру предмета Историја Југославије који је у прво време предавао професор Филозофског факултета у Београду Јован Марјановић, затим од 1979. професор Јосип Мирнић. Током 80их наставу су изводили Тодор Стојков, научни саветник Института за савремену историју у Београду, док су поједине курсеве држали Данило Кецић и Никола Гаћеша. На извођењу вежби је био ангажован асистент Ранко Кончар који ће 90их година преузети предмет у потпуности.¹⁴⁶⁹

Уз основне предмете, наставни планови студијске групе за историју су садржали предмете у оквиру којих су изучаване дисциплине које су биле помоћне историјске науке. Настава помоћних историјских наука је према наставном плану из 1959. године припадала Археологији, потом је овај предмет спојен са националном историјом

¹⁴⁶⁶ С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 154–155; *Pregled predavanja za školsku 1962–1963. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1962, 48–59; *Pregled predavanja za školsku 1963–1964. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1963, 59–72; *Pregled predavanja za školsku 1964–1965. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1964, 173–202; *Pregled predavanja za školsku 1965–1966. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1965, 181–234; *Pregled predavanja za školsku 1968–1969. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1968, 146–156; *Pregled predavanja za školsku 1969–1970. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1969, 160–167; *Pregled predavanja za školsku 1984–85*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1984, 48–87.

¹⁴⁶⁷ Специфичност програма Катедре за историју у Новом Саду представља специјални курс „Извори из историје средњег века“.

¹⁴⁶⁸ Исто. Специфичност програма студија историје у Новом Саду представљао је низ предмета у оквиру којих је изучавана Историја српског народа у Хабзбуршкој монархији које су држали професори Славко Гавриловић и Лазар Ракић: Револуције 1848/49 у Подунављу, Национални покрети у Подунављу у XVIII и XIX веку, Балкански Словени, Балканске земље у XIX и XX веку. У наставном програму из 1984. професор С. Гавриловић је држао курсеве: Народи у Подунављу од XVI до XVIII века, Национални покрети народа Југославије у XIX веку и специјални курс Револуција 1848/49. у Војводини и Хрватској. *Pregled predavanja za školsku 1984–85*, 48.

¹⁴⁶⁹ У оквиру области Историја народа Југославије били су заступљени разноврсни предмети који су мењали називе и хронолошки оквир предмети: Борба југословенских народа за слободу, независност и уједињење 1804–1918, Историја савременог доба (НОб), Историја народа СФРЈ, Историја народа Југославије 1918–1941. *Pregled predavanja za školsku 1963–1964. godinu*, 63; *Pregled predavanja za školsku 1965–1966. godinu*, 219–223;

средњег века. Помоћне историјске науке су коначно уобличене као предмет када су припојене националној историји новог века, захваљујући залагањима професора и академика Славка Гавриловића. Као помоћни предмет изучавана је и Археологија. Статус предмета је временом промењен и постао је обавезан. Уз Археологију је увођењем смерова предаван и предмет Основи музеологије. Први наставник на предмету је био Милутин Гарашанин, професор Београдског универзитета, а потом Богдан Брукнер. Током 80их година на извођењу вежби биле су ангажоване асистенткиње Ивана Радовановић, Ксенија Боројевић и Весна Манојловић.¹⁴⁷⁰

У плановима студија Историје у Новом Саду дуго није било посебних предмета у оквиру којих су изучавани теорија историје и методологија. Изузетак представља специјални курс Историја модерне историографије који је предаван заједно са групом предмета из Опште историје новог века. Увод у историјске студије ће се појавити у наставним плановима и програмима као посебан предмет тек школске 1968/69. године.¹⁴⁷¹

Један од основних циљева још од оснивања групе за Историју био је образовање будућих наставника. Методика наставе историје је током целог периода била обавезан предмет. Програм, структуру и начине реализације теоријске и практичне наставе установио је професор Лазар Ракић 70их година а систем је уз мање измене задржан до данас. Његовом заслугом Методика наставе је добила адекватно место у програмима студија Историје. Студенти историје су знања из ове области првобитно стицали у оквиру предмета Основи педагошких наука. Према наставном плану и програму студија из 1956. године, било је предвиђено да студенти из овог предмета одлазе у школе на праксу. Предмет је хонорарно предавао професор Тихомир Продановић са Филозофског факултета у Београду. Током 1958. године донета је одлука да се ангажују стручни сарадници за методике појединих предмета. Тиме су створени услови за више практичних вежбања који су се састојали од 8 часова хоспитовања и самосталног извођења два часа. Током 60их година на предмету су били ангажовани гимназијски професори Никола Гаћеша а затим Бранислав Вранешевић. Прекретницу је представљало доношење новог Статута Филозофског факултета 1971. године, који је,

¹⁴⁷⁰ С. Тирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, 155; Весна Манојловић Николић, „Археологија у настави историје на Филозофском факултету у Новом Саду“, ур. Бојана Димитријевић, *Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, Филозофски факултет, Ниш 2012, 325–338.

¹⁴⁷¹ *Pregled predavanja za školsku 1965–1966. godinu*, 218; *Pregled predavanja za školsku 1968–1969. godinu*, 147.

због захтева за усклађивањем са Законом о високом школству, морао да има прописан и начин полагања испита. Измене у вези са предметом Методика наставе су се састојале у томе што је уведено обавезно полагање теоријског дела усменим путем, уместо дотадашње праксе да постоји само практични испит. Студенти су хоспитовали у основним школама Ђорђе Натошевић, Јован Поповић и Ђорђе Зличић, док су вежбе из извођења наставе у средњим школама одржаване у гимназији Јован Јовановић Змај. Увођење усмереног образовања у средње школе неповољно се одразило на статус предмета Методика наставе историје, при чему су испољене тенденције за његовом редукцијом. На то је у једном чланку у часопису *Настава историје* указао професор Лазар Ракић. Том приликом је изразио своје незадовољство поводом сврставања методике међу предмете уже стручности са смањеним бројем теоријских часова и хоспитовања, што је сматрао недовољним да наставници „стекну одговарајућу спрему за свакодневни рад у школи.“¹⁴⁷²

Систем пријема и уписа студената је регулисан Статутом Филозофског факултета али је временом трпео измене. Прве генерације студената могле су да упишу факултет без икаквих ограничења. Потом је, додуше један краћи период, био уведен квалификациони испит. Године 1960. у време увођења степенасте наставе, упис је био потпуно слободан. Школске 1966/67. на целом Универзитету је измењен начин уписа и уведена су извесна ограничења. Студије је могао да упише само одређени број студената који је унапред планиран. Овај систем ће бити задржан до краја истраживаног периода с тим да су се мењали критеријуми одабира кандидата за упис. Избор кандидата је првобитно вршен на основу успеха који су постигли у средњој школи. Међутим систем квалификационог испита није у потпуности одбачен, предвиђен је само за кандидате који нису имали одговарајућу школску спрему. Почетком 70их година установљени су критеријуми уписа кандидата спрам стручне спреме. Матуранти гимназија су имали право уписа без пријемног испита. На катедри за Историју и Филозофском факултету уопште, завршена учитељска школа је представљала одговарајућу средњу стручну спрему за наставак школовања. Сви остали профили сматрани су „неодговарајућом средњом школом“ за упис на Филозофски факултет и за те ученике је прописана обавеза провере знања из српскохрватског језика у писменој форми, док се писмено и усмено

¹⁴⁷² Pregled predavanja za školsku 1963–1964. godinu, 72; Драгица Кољанин, „Методичко образовање студената на Одсеку за Историју Филозофског факултета у Новом Саду“, *Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, Филозофски факултет, Ниш 2012, 253–265; Lazar Rakić, “Prilagođenost nastave istorije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu nastavi istorije u osnovnim i srednjim školama u SAP Vojvodini”, *Nastava istorije* 12/1983, 25–27.

полагао испит из Историје народа Југославије, при чему је писмени део испита био елиминациони. Лица без средње стручне спреме су имала обавезу полагања писменог испита из српскохрватског језика и филозофије и усменог испита из филозофије, историје, географије и страног језика.¹⁴⁷³ Анализе броја пријављених кандидата су показале да је током целог периода постојало интересовање за студије историје, поред психологије, педагогије, југословенске књижевности и енглеског језика.¹⁴⁷⁴

За правилан развој наставе на катедри неопходно је било решавање питања наставног кадра. Иако се ситуација временом мењала набоље, проблем је представљао недовољан број асистената. Висок критеријум који је поставила матична комисија приликом избора првих наставника је задржан, што је на катедру довело истакнуте научнике и јавне раднике. Наставни кадар на Одсеку за Историју је у научном и педагошком погледу пратио друге факултете у земљи. Наставници и сарадници су помагали развијање семинарске библиотеке, приређивали скрипте на основу којих су студенти спремали испите, а развили су и плодан научни рад: вршили су истраживања и земљи и иностранству, остваривали сарадњу са стручним удружењима и научним установама, учествовали на међународним конгресима историчара и развијали сарадњу са истородним факултетима у земљи. Научни рад је интензивирао формирањем Института, који је спроводио пројекте посвећене истраживањима историје Војводине од праисторије до савременог доба. О плодном научном раду сведочи обимна издавачка делатност која је реализована кроз четири врсте публикација монографија, зборника грађе, едиције *Војводина у борби* и научног часописа *Истраживања*.¹⁴⁷⁵ Значајне активности су организоване у оквиру трибине историчара 1984–1993. којом су руководили професори Ч. Попов и Даринка Зличичић у оквиру које је организован велики

¹⁴⁷³ „Одређивање услова за упис на Факултет кандидата са завршеном neodgovарајућом средњом стручном школом“, Архива Филозофског факултета у Новом Саду, Зависник LXXV седнице Факултetskог савета Филозофског факултета у Новом Саду одржане 21.V 1964. године; М. Митровић, „Двадесет година Катедре за историју новосадског Филозофског факултета“, 120; *Pregled predavanja za školsku 1968–1969. godinu*, 116–117.

¹⁴⁷⁴ Највише студента је било на педагогији 426, студијама марксизма 365, југословенској књижевности и језику 350, англистици 200, док је мађарски језик студирало 157 студената. Џ. Попов et. al, „Три деценије Филозофског факултета у Новом Саду“, 22; М. Митровић, „Двадесет година Катедре за историју новосадског Филозофског факултета“, 120.

¹⁴⁷⁵ П. И. Поповић, „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, 16–19; М. Митровић, „Двадесет година Катедре за историју новосадског Филозофског факултета“, 118; Џ. Попов et. al, „Три деценије Филозофског факултета у Новом Саду“, 26; Биљана Шимуновић Бешлин, „Издавачка делатност Одсека за Историју Филозофског факултета у Новом Саду, *Истраживања* 21/2010, 487–501; Дејан Микавица, „Одсек за Историју“, *Филозофски факултет у Новом Саду 1954–2004*, Филозофски факултет, Нови Сад 2006, 53.

број предавања на којима су студенти могли да слушају и разговарају о актуелним питањима домаће и светске историографије.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷⁶ Д. Микавица, „Одсек за Историју“, 55.

4.6 Настава историје у образовању одраслих

У оквиру експанзије образовања после Другог светског рата дошло је до конституисања андрагошких васпитних система. Први покушаји да се изгради јединствени систем образовања одраслих постојали су у југословенској Краљевини. Иако није дошло до његове институционализације, у периоду између два светска рата је дат значајан допринос просвећивању становништва и створена је андрагошка традиција. Прве установе у оквиру којих је реализовано образовање одраслих били су народни универзитети, међу којима су најпознатији Коларчев народни универзитет у Београду (основан 1932.) и Новосадски народни универзитет (основан 1919. године). На тај начин је створена основа која ће даље бити надограђивана у социјалистичкој Југославији. У складу са општим токовима развитка образовних система у Европи и у послератној Југославији образовање одраслих добија подстицај. Још за време рата, почевши од 1942. године организоване су масовне акције народног просвећивања у оквиру којих се стицала елементарна писменост. Ове активности су настављене и после ослобођења. Педесетих година је наступила нова фаза систематског изграђивања теорије и праксе образовања одраслих у оквиру које се оно институционално обликује и интегрише у образовни систем југословенске државе.¹⁴⁷⁷

Првих година после рата образовање одраслих је било усмерено на превазилажење културне заосталости и одвијало се у оквиру аналфабетских течајева. Наслеђен висок проценат неписменог становништва је представљао један од највећих проблема нових власти. Према попису из 1931. године у Србији је било 44,91% неписмених становника старијих од 10 година. Неписменост је највише била присутна међу женском популацијом и на селу. Неравномерност у овом погледу је постојала у различитим деловима државе, при чему је највише неписмених било на југу земље, на Косову и Метохији.¹⁴⁷⁸ Високом уделу неписмених у укупном броју становника доприносио је и неразвијени школски систем. Стога су приоритетни циљеви културне и просветне политике комунистичких власти били елиминација неписмености и развој и демократизација школског система. Образовна политика је прилагођавана политичким

¹⁴⁷⁷ Borivoj Samolovčev, *Savremeni tokovi u obrazovanju odraslih*, Misao, Novi Sad 1987, 59, 62–63.

¹⁴⁷⁸ Dragomir Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“ *Andragoške studije* 1/2010, 92; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*, 33–38, М. Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, 57–64.

и друштвено-економским потребама, обликована у складу са идеологијом Комунистичке партије од које је усмеравана и строго контролисана. Непосредно после рата описмењавање путем аналфабетских течајева је постало темељ културне политике. Развој основношколског образовања које је од 1945. постало седмогодишње а од 50их година у осмогодишњем трајању, требало је да онемогући нове изворе неписмености. Елиминација неписмености, поправљање образовне структуре становништва, подизање културног нивоа требало је да буде основа за укључивање у политички и друштвени живот, привреду, производњу, уопште узевши изградњу социјализма.¹⁴⁷⁹

У социјалистичкој Југославији описмењавање није била само лична него и друштвена потреба. Нове комунистичке власти су борбу за сузбијање неписмености и културно уздизање становништва прогласили значајним чиниоцем у процесу обнове и изградње земље.¹⁴⁸⁰ Заменик министра просвете НР Србије Коста Грубачић је једном приликом изјавио да је писменост „моћно оруђе за дело обнове и изградње“ и претпоставка „веће продуктивности рада“.¹⁴⁸¹ Готово у свим партијским документима и државним правним актима истицана је неопходност рада на описмењавању и народном просвећивању. У првом Уставу из 1946. године проглашена је доступност образовања свим друштвеним слојевима. Први петогодишњи план привредног развитка из 1947. године је предвиђао потпуну ликвидацију неписмености.¹⁴⁸² Комунистичка партија са дугом традицијом просветних активности је у својим програмским документима такође значајно место доделила описмењавању становништва. У програму КПЈ донетом на V конгресу 1948. године као предуслов за културно уздизање и изградњу социјализма истакнута је елиминација неписмености. То је поновљено у Резолуцији III пленума ЦК КПЈ 1949. године на коме су разматрани проблеми школства у изградњи социјализма.¹⁴⁸³

Почетком 1945. године савезно Министарство просвете је донело препоруку да свака република изради план за организовање аналфабетских течајева на својој територији.¹⁴⁸⁴ Циљ аналфабетских течајева је био да се стицањем елементарне

¹⁴⁷⁹ D. Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, 92–93; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*, 46–48; Б. Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, 33–69.

¹⁴⁸⁰ Исто; Lj. Dimić, *Agitprop kultura, passim*.

¹⁴⁸¹ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952: зборник докумената*, Књ. 1, 271.

¹⁴⁸² *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1946, 12; *Службени гласник НРС* 1947; Више о првом петогодишњем плану видети: М. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, 103–116.

¹⁴⁸³ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*, 39; М. Đilas, *Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji: Rezolucija Trećeg plenuma SK KPJ o zadacima u školstvu*.

¹⁴⁸⁴ М. Павловић, „Школство у Србији 1945–1950“, 292.

писмености врши просвећивање становништва, подигне културни ниво и омогући укључивање свих грађана у изградњу социјалистичког друштва. Према сачуваним плановима и програмима на аналфабетским течајевима изучавани су народни језик, рачун и као трећи предмет земљопис са народном историјом. Међу предметима је успостављен корелативни однос а њихов садржај је одражавао висок степен идеологизације. Вештине читања и писања савладаване су на основу партијских говора, брошура и штампе. У упутству за реализацију програма је писало да је полазницима потребно посебно појаснити појмове федерација, демократизација и заједничка борба народа за слободу. Предложена је употреба методе разговора на теме о рату, борби и народноослободилачким одборима и „увежбавање наученог записивањем реченица и препричавањем прича“. Циљ наставе историје је био упознавање полазника са Народноослободилачком борбом и њеним тековинама, подстицање љубави и оданости према отаџбини, учвршћивање братства и јединства и развијање мржње према „свима онима који су се противили јединству народа и слободи отаџбине“. За реализацију циљева прописани су обавезни садржаји: „стара Југославија“ изучавана у оквиру лекције о капитулацији њене војске у Априлском рату 1941. године; окупирана Србија; фашистички злочини; народни устанак 1941. године; 1. и 2. антифашистичко веће и одлуке које су том приликом донете; Југославија као целина уз посебно наглашавање федеративног и демократског карактера државе; појмови: народна власт, права и дужности народа; Народна Република Србија и остале федералне јединице. Сматрало се да писменост и знања која се стичу на аналфабетским течајевима нису довољни полазницима за живот и рад. Стога су у виду допуне описмењавању организовани и просветни течајеви на којима су изучавани предмети из области пољопривреде, домаћинства, хигијене. На овим курсевима су садржаји наставног предмета историја са земљописом били проширени и у њих су укључене лекције о праисторијском периоду, сеоби Словена, средњовековној држави под династијом Немањића.¹⁴⁸⁵

За свега 4 месеца после ослобођења непписменост је смањена за 0,8%.¹⁴⁸⁶ Брзе успехе постигнуте у описмењавању комунистичке власти су јавно презентовале и користиле у пропагандне сврхе.¹⁴⁸⁷ У масовном описмењавању су биле ангажоване све

¹⁴⁸⁵ *Наставни план и програм аналфабетских течајева*, б. и, б. м, 1945, 3–12; *Наставни план и програм аналфабетских и просветних течајева*, прир. Одељење за Просвету Главног извршног одбора АП Војводине, Змај, б. м, 1946, 3–7, 9–11, 13–14, 16–20.

¹⁴⁸⁶ М. Павловић, „Школство у Србији 1945–1950“, 292.

¹⁴⁸⁷ D. Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, 98.

расположиве снаге од политичких и партијских органа, Агитпроп апарата, преко културно-просветних друштава, масовних организација, Антифашистичког фронта жена, Југословенске армије, студената. Године 1946. као кровна установа образован је Државни одбор за ликвидацију неписмености.¹⁴⁸⁸ Показало се да елиминисање неписмености масовним и брзим акцијама има краткотрајне ефекте. Према извршеним проценама курсеви у трајању 3–5 месеци као и четворогодишње основне школе нису омогућавале стицање трајне писмености код чак 70% лица.¹⁴⁸⁹

Значајан подстицај образовању одраслих је донело усвајање Првог петогодишњег плана привредног развоја 1947. године. Као битан предуслов за успех његове реализације претпостављено је формирање радника са бољим квалификацијама. Изграђивање система образовања одраслих је схватано као неопходна допуна и проширење редовног школског система са основним циљем да омогући стално образовање и стручно усавршавање радних људи. На том задатку су били ангажовани просветни органи и друштвене организације а ради координације њихових активности на свим нивоима власти су формиране организационе јединице за народно просвећивање. Одељења за народно просвећивање у ресору Министарства просвете била су задужена за организацију течајева, утврђивање програма рада, обезбеђивање материјалних средстава.¹⁴⁹⁰ Истраживачи се слажу у закључку да се идејна основа покрета описмењавања после Другог светског рата налази у напорима који су чињени током рата, пре свега у оквиру партизанских школа и првих револуционарних просветних органа.¹⁴⁹¹ У овом периоду опстајали су курсеви за описмењавање и разне врсте просветних течајева као основни вид образовања одраслих.

Даљим развојем образовања одраслих установљене су бројне установе као допуна општем систему образовања и васпитања у СР Србији. Народни универзитети који су постојали пре рата су обнављани а паралелно су оснивани нови. Ствара се широка мрежа домова културе који су били центри културно-забавног живота и образовања одраслих. Упоредо са кампањама описмењавања преко аналфабетских течајева, 1947. године се отварају школе за основно образовање одраслих које су носиле

¹⁴⁸⁸ Исто, 95.

¹⁴⁸⁹ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, 128–132; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*, 49.

¹⁴⁹⁰ Петар Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, Будућност, Нови Сад 2010, 83, 91, 133, 115–117, 125.

¹⁴⁹¹ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952: зборник докумената*, Књ. 1, 326; D. Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, 95, 99; Видети и: Lj. Dimić, *Agitprop kultura*; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*.

назив школе за опште образовање радника. У овим школама су грађани без или са непотпуном школском спремом стицали основно образовање у трајању од две године.¹⁴⁹² Школе за образовање одраслих и одељења при основним школама су имале специфичну организацију јер су полазници била запослена лица. Према наставном плану и програму разликовале су се школе за опште и стручно образовање. Према степену спреме су одговарале основним и средњим школама. Школе за одрасле у двогодишњем трајању су одговарале основном образовању. Настава је била организована тако да се за годину дана изучи и положи градиво два разреда основне школе. Постојале су и радничке гимназије у којима је образовање трајало 2–4 године. У стручним школама за одрасле стицана је практична обука за одређена занимања.¹⁴⁹³

Упркос томе што је створен масовни покрет за ликвидирање неписмености, аналфабетским течајевима није било могуће обухватити све неписмене а постављало се питање трајности и квалитета описмењавања. Обавезно основно школовање је такође праћено бројним тешкоћама, посебно осипањем ђака и непоштовањем законске обавезе о слању деце у школу што је стварало нове изворе неписмености. Образовање одраслих је у овом првом периоду било усмерено на стицање основне писмености што није могло да пружи темељна и шира знања, стручну и општу оспособљеност за било коју привредну и друштвену делатност и свакодневицу.¹⁴⁹⁴ Према попису који је извршен 1948. године у Србији са покрајинама је било 26,8% неписмених старијих од 10 година. Неписменост је највише била заступљена у женској популацији 37,6% и сеоском становништву 93,1%.¹⁴⁹⁵

Током 50их година долази до квалитативних промена у изграђивању теорије и праксе образовања одраслих. Од првобитног изједначавања образовања одраслих са елементарним описмењавањем, дошло се до сложеније концепције стицања функционалне писмености која појединцу пружа могућност укључивања у бројне активности (који као минимални услов претпостављају писменост). На ново схватање је утицао и идеолошки заокрет после сукоба са Информбироом 1948. године када образовање одраслих добија „еманципаторску улогу“ и остварује задатке у развијању друштвене свести становништва, оспособљавању за рад и „форсирану материјалну

¹⁴⁹² П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 218–219; „Уредба о оснивању и организацији школа за опште образовање радника“, *Службени гласник НРС* 54/1947; Драгомир Филиповић, *Организација образовања одраслих*, Култура, Београд 1997, 317.

¹⁴⁹³ П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 102, 103, 219–220.

¹⁴⁹⁴ Боривој Самоловчев, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, Знање, Београд 1963, 135.

¹⁴⁹⁵ Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*, 50.

изградњу земље“.¹⁴⁹⁶ У то време долази до конституисања система образовања и васпитања одраслих осмишљеног у складу са социјалистичким самоуправним друштвом, научним сазнањима из области андрагогије и разноврснијег у институционалном смислу.¹⁴⁹⁷

Како је слабило интересовање за описмењавање путем алфаветских течајева, тражена су решења у виду увођења нових облика за образовање одраслих. Осниване су вечерње школе за опште образовање радника у рангу осмогодишњег школовања које су трајале 4 године. Прве две године је обрађивано градиво нижа 4 разреда а друге две виших разреда.¹⁴⁹⁸ Увођењем самоуправљања раднички синдикати оснивају радничке универзитете, установе за образовање одраслих, међу којима је најпознатији Раднички универзитет „Ђуро Салај“ основан у Београду 1952. године, затим центре за образовање у привредним радним организацијама. Раднички универзитети су се развијали у складу са концептом савременог образовања одраслих. Касније су од предавачких центара, прерасли у установе за систематско допунско образовање одраслих.¹⁴⁹⁹ Ширење институционалне мреже установа за образовање одраслих све више је потискивало масовно народно просвећивање. У оквиру народних универзитета образовање постаје планско и систематско и постаје основа андрагошко-васпитног система у Србији. Међутим, систем образовања одраслих још увек није био формално јединствен.¹⁵⁰⁰

Усвајање Општег закона о школству 1958. године је представљало прекретницу у развоју образовања одраслих. Њим су правно санкционисане све промене којима се образовање одраслих током претходног периода из масовног описмењавања преобликовало у организован систем. Поред тога што је озакоњено обавезно осмогодишње основно школовање, прописано је да основне школе имају обавезу да организују образовање и васпитање одраслих. Тиме оно званично постаје део школског система. Општим законом о школству су утврђени: равноправност свих облика образовања, јединство система образовања и васпитања омладине и одраслих као и

¹⁴⁹⁶ Боривој Самоловчев, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 59; П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 133.

¹⁴⁹⁷ В. Samolovčev, *Savremeni tokovi u obrazovanju odraslih*, 63.

¹⁴⁹⁸ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 169; „Правилник о наставном плану и програму основног образовања одраслих“, *Просветни гласник* 13/1950.

¹⁴⁹⁹ Д. Филиповић, *Организација образовања одраслих*, 210; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 218–219.

¹⁵⁰⁰ Шефика Алибабић, *Теорија организације образовања одраслих*, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду, Београд 2002, 92–93; *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, 221; П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 90–92.

обавеза друштвених заједница да воде бригу о образовању одраслих. Оваква оријентација је довела до промене структуре у ситему образовања одраслих која се у периоду који је уследио још више диференцира. Постојале су установе за опште образовање одраслих (уводни курсеви и школе), установе за радно и друштвено образовање (високе школе, факултети), установе за развојно и функционално образовање (научноистраживачки центри и центри за образовање у радним организацијама), установе за допунско и екстензивно образовање (културно-образовне установе, уметничка друштва, музеји, библиотеке, средства масовне комуникације).¹⁵⁰¹

Године 1959. израђен је наставни програм за нижи а 1961. за виши течај образовања одраслих и дата су упутства за њихову примену. Новим наставним планом и програмом је извршено сажимање и прилагођавање градива у складу са захтевима андрагошке науке. У прва два разреда, поред стицања писмености тежиште је требало да буде на стицању елементарних знања из природних и друштвених наука, док је наставне садржаје 3. и 4. разреда требало везивати за функцију одраслих на радном месту. Савет за просвету НР Србије је 1961. године донео правилник о организацији и раду школа за образовање одраслих. Овим законским документима омогућен је систематски и организован рад школа и одељења за образовање одраслих. У пракси, међутим, нису дали веће резултате. Наставни планови и програми су најчешће представљали механичку редукацију садржаја намњених ученицима основних школа. Један од разлога је био у томе што није било посебних уџбеника, него су у употреби били уџбеници за редовно школовање. Поједини стручњаци су сматрали да је у описмењавање потребно укључити и друге активности које би биле усмерене на опште образовање.¹⁵⁰²

У складу са изменама просветног законодавства 60их година, доносе се нови прописи којима се регулише образовање одраслих. Сва питања у вези са организацијом рада у школама и одељењима за одрасле и наставом су била регулисана новим правилником. Републички секретаријат за образовање СРС је 1964. године формирао радну групу састављену од представника катедри за педагогију и андрагогију са задатком да изради смернице за нови наставни план и програм за образовање одраслих.

¹⁵⁰¹ Исто, 92, 93; N. Potkonjak, *Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji*, 58.

¹⁵⁰² *Osnovno obrazovanje odraslih: obrazloženje, sistem oblika i organizacija sa programima*, Savremena škola, Београд 1961; В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 169; П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 136, 138–139; Ђорђе Костић, *Описмењавање одраслих: методска упутства за наставнике*, Завод за уџбенике СРС, Београд 1964, 17.

На основу тога је Завод за основно образовање и образовање наставника именовано стручне комисије које су израдиле наставни план и програм. Сакупљена су мишљења и предлози наставника који су изводили наставу у школама и одељењима за основно образовање одраслих и народним и радничким универзитетима који су могли да процене његову образовно-васпитну вредност. После ширих консултација, у јуну 1965. године донет је нови наставни план и програм за основно образовање одраслих који је требало да буде једнообразно примењиван у свим облицима образовања одраслих у СР Србији. Структура плана и садржај програма су измењени у односу на претходни јер се више имала у виду личност одраслог полазника и знања која он стиче у својим радним активностима. Једногодишњи програм је обухватао градиво два разреда. Било је одређено да се програм рада током једне године реализује за 170 дана и 612 часова. Према овом плану основно образовање одраслих је добило сва обележја редовног школовања.¹⁵⁰³

У новом наставном плану је извршена већа диференцијација садржаја по предметима што је требало да омогући њихову успешнију реализацију у процесу наставе.¹⁵⁰⁴ Основна разлика у односу на претходни план састојала се у томе што је наставни предмет Познавање природе и друштва подељен на више целина: историја, географија, природа и човек, радна организација и брак и породица. Начин груписања наставних предмета је претпостављао да полазници располажу извесним знањима стеченим у свакодневном животу због чега су елементарна знања дата у првом циклусу (нижем ступњу), потом су се на вишем ступњу надовезивали остали предмети по принципу концентричних кругова. Број предмета који се слушају годишње је смањен са 9 у претходном плану, на 5–6 у новом, што је требало да омогући темељно усвајање знања појединих области. Сматрало се да ће оваква структура наставног плана омогућити стицање функционалних знања већ на елементарном нивоу образовања. Циљ наставе у првом двогодишњем циклусу је био стицање вештина разумевања и правилне оријентације у актуелним политичким и друштвеним догађањима, оспособљавање за активно учешће у друштвено-политичком и привредном животу земље, општини, радној организацији, стицање трајних знања која ће полазници моћи да примене у животу и

¹⁵⁰³ Образовање одраслих је било регулисано низом закона: „Закон о основној школи“, *Службени гласник СРС* 31/1965; „Правилник о раду школа и одељења за образовање одраслих“, *Службени гласник СРС* 47/1967; *Наставни план и програм за основно образовање одраслих у Социјалистичкој Републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965.

¹⁵⁰⁴ Изучавано је укупно 11 предмета: српскохрватски језик, математика, историја, географија, физика, хемија, биологија са елементима хигијене, природа и човек, радна организација, брак и породица, основи друштвеног система СФРЈ.

раду и основе за даље похађање наставе на другом ступњу. Циљ наставе у другом циклусу је био да се полазници упознају са законима друштвеног развитка и оспособе за разумевање друштвених кретања, да се упознају са друштвено политичким и економским системом земље и оспособе за активно учешће у самоуправљању и друштвено-политичком животу, као и да се припреме за даље стручно образовање и усавршавање.¹⁵⁰⁵

Из наведених циљева је јасно да је настави историје у образовању одраслих дато значајно место. Ово је био први наставни план у коме је историја издвојена као посебан предмет. Највећи број часова је био предвиђен за извођење наставе српског језика и математике који су сматрани основама на којима је требало изграђивати знања осталих наставних предмета. Историја је изучавана у 1. години са 1, у 2. са 2 и у 3. години са 4 часа недељно. Знања стечена на настави историје требало је да представљају основу за усвајање градива у оквиру предмета Основи друштвеног система у СФРЈ који је обрађиван на 4. години. Уз програм су дата детаљна упутства за његову реализацију. У уводном делу је образложено место наставе историје у образовању одраслих. „Настава историје има веома значајну улогу у образовању и васпитању одраслих. Програм историје обезбеђује знања која полазницима омогућују разумевање савремених политичких и економских односа у нашој земљи и свету. Историјска грађа ранијих епоха обухваћена је онолико колико је потребно за разумевање капиталистичког доба и епоха социјалистичких револуција. Посебно место дато је поред осталог историји радничког покрета у нашој земљи и улози СКЈ у борби за отварање социјалистичког друштва. Програм историје, према томе, обезбеђује најбитнија знања из националне и светске историје, која треба да буду саставни део културног фонда сваког нашег човека.“¹⁵⁰⁶

Задаци наставе историје на нижем ступњу образовања одраслих су били да полазнике упозна са најбитнијим карактеристикама развоја људског друштва и чиниоцима који утичу на ток историјског развоја и тим путем утичу на формирање научног погледа на свет, да полазнике упозна са „стваралачком улогом“ радних маса и код њих развија осећање поштовања и љубави према снагама које су „кршиле старо и преживело у друштву“ и да развија југословенски социјалистички патриотизам. На вишем ступњу задаци су били сложенији и обухватили су: упознавање са најважнијим догађајима опште и националне историје, њиховом међусобном условљеношћу и

¹⁵⁰⁵ Наставни план и програм за основно образовање одраслих у Социјалистичкој Републици Србији, 7–15.
¹⁵⁰⁶ Исто, 7, 16–20.

развојем и супротностима у свим појавама економско-социјалног и културног живота; упознавање полазника, преко најбитнијих историјских догађаја, са историјским развојем човечанства и прогресивним снагама које су тај развитак носиле и усмеравале, са „стваралачком улогом радних маса“ које су радом и борбом кроз разне фазе биле основна „покретачка снага сваког напретка“, као и са местом и улогом личности у историји, развијање осећања љубави и поштовања према „прогресивним снагама“ и „презир према свему што спутава друштвени прогрес или тежи да друштво врати на преживеле облике“. Настава историје полазнике идејно и политички оријентише у савременом животу и тиме им омогућава разумевање историјског пута који „човечанство води бескласном друштву и потпуној слободи, изграђујући на тај начин југословенски социјалистички патриотизам и интернационализам“.¹⁵⁰⁷

Према упутству датом уз наставни програм, основни образовни циљ наставе историје је истицање законитости у развоју људског друштва а васпитни формирање марксистичког погледа на свет и васпитање у духу социјалистичког патриотизма, интернационализма и хуманизма. У програму је дата основна тематска оријентација док је наставницима остављена широка могућност за избор чињеница. Чињенице није требало излагати у хронолошком следу и одвојено по државама, него објаснити најважније историјске појаве и изнети њихове најтипичније примере уз нагласак да свака историјска појава има своје специфичности који зависе од контекста („времена и територије“). Излагање историјских процеса је неодвојиво од догађаја и личности. Препорука је да се изнесе минимум хронолошких података и синхроно представе општа и национална историја. Културну историју која је изучавана на вишем ступњу образовања одраслих требало је довести у везу са економским развојем и друштвено-политичким збивањима. Истицан је захтев да се историја свих народа представи равномерно са нагласком на њихову улогу у одређеним епохама. Нарочито је требало обратити пажњу на изучавање савремене историје, једнако опште и националне, посебно улогу КПЈ у међуратном периоду, Другом светском рату и послератном развоју југословенске државе. Наставницима је указивано да је важна правилна употреба термина и да „јасност и популаризација не смеју ићи на штету научности“. Како би одрасла лица стекла навику самосталног учења, било јенеопходно да стекну навике употребе уџбеника, прављења бележака, што је требало да допринесе квалитету целокупне наставе. При томе је препоручено да се овај задатак наставе историје у

¹⁵⁰⁷ Исто, 35, 85–86.

образовању одраслих реализује корелацијом са српскохрватским језиком јер је успешна употреба уџбеника „зависила од опште писмености“.¹⁵⁰⁸

У уводу за који је предвиђено 6 часова су се полазници упознавали са предметом проучавања историје и општим појмовима. На вишем ступњу додати су периодизација, историјски извори, рачунање времена, као и основни појмови о друштву и његовом развоју: природа и друштво, постанак човека и улога рада у човековом развоју, производња услов опстанка и фактори развоја друштва. Градиво наставног предмета историја у оквиру образовања одраслих је конципирано да се целокупна историја посматра кроз ступњеве економског и друштвеног развоја. У 1. разреду су изучавани период првобитне људске заједнице, робовласничка епоха и епоха феудализма са посебним освртом на јужнословенске државе у доба феудализма, закључно са потпадањем под страну власт и видовима отпора. Градиво 2. разреда је обухватало период од појаве капитализма до савременог доба. На вишем ступњу образовања одраслих, у 3. разреду, је по принципу концентричних кругова вршено понављање и проширивање целокупног градива изучаваног на нижем ступњу. Наставне области су биле подељене према степенима економско-друштвеног развоја чија је периодизација извршена на поставкама марксистичке идеологије. У оквиру сваког периода требало је дати основне карактеристике друштвеног развоја, класну диференцијацију, објаснити производне односе, сукобе засноване на неједнакости друштва. Увод и период првобитних људских заједница требало је да пружи знања о основним појмовима на којима ће се даље градити историјска знања.¹⁵⁰⁹

Савладавање основних карактеристика робовласничког система предвиђено је на примерима из историје Старог истока, Грчке и Рима. На примерима из историје Старог Рима полазници је требало да схвате суштину робовласничког друштва и класне борбе због чега долази до распада система (устанци робова, напади варвара, аграрна криза). Период феудализма је требало представити као виши ступањ економског и друштвеног развоја. Ради лакшег савладавања градива извршена је периодизација на рани и развијени феудализам који су изучавани у Европи и јужнословенских народа. Посебан осврт је требало дати на средњовековну историју јужнословенских народа у прегледу који обухвата опис територије, друштвених односа, стварање самосталних држава, борбу против страних освајача.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁸ Исто, 91–97.

¹⁵⁰⁹ Исто, 35–36, 86–90.

¹⁵¹⁰ Исто, 35, 37, 38, 87, 92, 93.

Основне карактеристике капиталистичке епохе полазници је требало да схвате на садржајима опште историје, која је изучавана на вишем ступњу. Потребно је било истаћи да су југословенски народи имали другачији пут у историјском развоју. Њихов развојни пут је био различит што је било последица потпадања под страну власт. Посебно је наглашаван османски феудални систем и узроци буна као последица његове заосталости. На вишем ступњу требало је поменути аустроугарску и млетачку власт над јужнословенским народима. Са тим у вези предавана је борба за национално ослобођење међу којима се посебно истичу Херцеговачки устанак и Балкански ратови, борба Хрвата и Словенаца против германизације и мађаризације, препород македонског народа, док су на вишем ступњу у 3. разреду садржаји проширени лекцијама о Првом и Другом српском устанку, Црној Гори, Револуцији 1848. године. На вишем ступњу су били заступљени и садржаји опште историје о великим географским открићима, научној и технолошкој револуцији, хуманизму и ренесанси. Потом су обрађивани Индустијска револуција, Француска револуција, грађански рат у САД, почеци радничких покрета у Европи. С тим у вези требао је поменути појаву социјалистичких идеја у Србији и личности Димитрија Туцовића и Светозра Марковића.¹⁵¹¹

Период империјализма је требало објаснити преко блоковских подела који су довели до Првог светског рата чија је последица било и стварање Југославије. Посебно је издвојена лекција о Октобарској револуцији коју је требало приказати као почетак нове ере у историји света којом почиње епоха социјалистичких револуција. Потом је следила тематска целина насловљена „Период 1918–1941“ који је требало обрадити у складу са званичном идеологијом преко лекција о нерешеном аграрном и националном питању, економској неразвијености, „експлоататорском буржоаском систему“, „оријентацији буржоазије према фашизму“, улози и значају КПЈ у борби против „ненародне владавине“.¹⁵¹²

У наставном програму је посебно место дато Народноослободилачкој борби и послератном развоју Југославије. У прилог томе говори препорука да се за обраду овог периода употреби највећи број часова (50). Стицање знања из савемне историје било је значајно не само за образовање одраслих него и васпитно деловање у политичком, моралном и идеолошком смислу. Централно место у настави имала је КПЈ и њена улога у организацији и вођењу борбе, спровођењу револуције и изградњи социјалистичког

¹⁵¹¹ Исто, 36, 38, 88–94.

¹⁵¹² Исто, 36, 39, 89–95.

друштва, као и њена нераскидива повезаност са народима и народностима Југославије. У програму за виши ступањ су предвиђене лекције о узроцима и последицама Другог светског рата уз истицање „доприноса Југославије сламању фашизма“.¹⁵¹³

Иако су полазници били савременици догађаја, посебна пажња у настави историје је посвећена послератном периоду. Нагласак је био на исправном схватању развоја социјалистичког друштва, суштине социјалистичких односа, уставних закона као основе развитака и спољној политици Југославије у периоду 1945–1965, борби за мир и мирољубиву коегзистенцију, значају конференцијâ у Каиру и Београду. На вишем ступњу је требало у прегледу обрадити основне проблеме у послератном свету. Обавеза наставника је била да прати савремена светска збивања и све промене у земљи како би могао да их тумачи полазницима.¹⁵¹⁴

Почетком 60их година Завод за уџбенике је организовао бројна саветовања чија је централна тема израда уџбеника за образовање одраслих. Први уџбеник за образовање одраслих појавио се 1962. године. Група аутора коју су чинили Живко Аврамовски, Лазар Ракић и Богдан Смиљевећ су и пре него што је усвојен јединствени наставни програм 1965. године написали уџбеник којим је обухваћен целокупан садржај наставе историје у образовању одраслих. Уџбеник је одговарао основној концепцији датој у правилницима на основу којих се изводила настава с тим да су се аутори, ради лакшег савладавања градива определили да садржај поделе у више мањих целина у оквиру прописаних области. Уџбеник је обиловао дидактичким материјалом, пре свега илустрацијама и картама, који је полазницима требало да олакшају савладање градива. Већ следеће године објављено је исправљено и допуњено издање. Аутори су измене засновали на сугестијама које је у часопису *Историјски гласник* написао просветни саветник Милутин Перовић. Када је прописан нови наставни план и програм за образовање одраслих 1965. године, аутори су написали нови уџбеник за 3. годину учења. И овај уџбеник је обухватао целокупно градиво које је обрађивано у образовању одраслих, од праисторије до савременог доба. Године 1966. објављен је уџбеник за 1. и 2. годину, који је требало да буде, пре свега у језичком смислу, прилагођен настави историје у образовању одраслих на првом ступњу. Професор Лазар Ракић са Универзитета у Новом Саду је у једном чланку у *Просветном прегледу* оценио да уџбеник ипак није успео да задовољи овај захтев. Иако је у стручној јавности

¹⁵¹³ Исто, 36, 89–90.

¹⁵¹⁴ Исто, 95, 96.

превладало мишљење да су ови уџбеници преобимни (имали су око 300 страна), да су обиловали фактографским грешкама, често језички недовољно прилагођени полазницима од којих су се поједини описмењавали, ипак су представљали одређени помак у унапређењу наставе историје у образовању одраслих.¹⁵¹⁵

Све до 70их година наставни планови и програми за образовање одраслих су били јединствени за све средине и категорије неписмених и лица без потпуне основне школе. Наставни план и програм усвојен 1965. године рађен је на основу општих концепција утврђених у Југословенском заводу за проучавање школских и просветних питања. У овом плану су дошле до изражаја специфичности образовања одраслих у погледу структуре и садржаја наставних предмета. Примена у пракси је показала да је нови план функционалан али да више одговара потребама развијених средина, урбанизованих и индустријализованих, али не задовољава потребе пољопривредног становништва. Пошто план није у потпуности одговарао описмењавању сеоског становништва, то је за последицу имало њихово теже укључивање у облике рада за стицање елементарног основног образовања. Приликом разматрања материјала и проблемима неписмености и основног образовања одраслих 1968. године Просветно-културно веће Скупштине Србије је подржало предлог да се изradi посебан план и програм за образовање одраслих у сеоским срединама. Наставни план је обухватао 5 предмета: српскохрватски језик, математика, основи знања из пољопривреде, домаћинство, човек и његово здравље. Историја није обрађивана али су одређени садржаји ипак задржани јер је у упутству за примену програма назначено да се читање увежбава на текстовима историјско-географске садржине уз обавезно тумачење историјских збивања и географских појмова, ради оспособљавања пољопривредника за разумевање савремених збивања у земљи и свету. Ова концепција се показала делотворнијом судећи по већем интересовању за похађање наставе.¹⁵¹⁶

¹⁵¹⁵ Р. Симовић, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, 218; Живко Аврамовски, Лазар Ракић, Богдан Смиљевећ, *Историја: уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1962; Живко Аврамовски, Лазар Ракић, Богдан Смиљевећ, *Историја: уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1963; Живко Аврамовски, Лазар Ракић, Богдан Смиљевећ, *Историја: уџбеник за III годину основног образовања одраслих*, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1965; Milutin Perović, „Ž. Avramovski, L. Rakić, B. Smiljević, *Istorija - udžbenik za osnovno obarzovanje odraslih*“, *Istorijski glasnik* 2/1963, 105–107; Лазар Ракић, „Вука Вукосављевић–Вукојичић: Основна знања из прошлости наших народа уџбеник за прву и другу годину основног образовања одраслих“, *Просветни преглед* 8/1966, 8.

¹⁵¹⁶ Просветни гласник 1–2/1971; Привремени наставни план и програм за I и II годину основног образовања одраслих (ниво прва IV разреда основне школе) у сеоским срединама у СР Србији, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1971, 7–10.

Иако је развој образовања одраслих био приметан, неписменост је било веома тешко искоренити. На највишим партијским форумима (VI конгрес Савеза комуниста Србије 1968.) одлучено је да се оснује *Републички* акциони одбор за елементарно образовање одраслих са задатком да обједини рад и предложи мере за ликвидацију неписмености. Године 1969. Просветно-културно веће Скупштине СР Србије је усвојило „Оријентациони програм десетогодишње акције описмењавања“. Планирано је да се до 1980. године описмене сви грађани, првенствено млађи од 40 година, јер је 60их година запажена тенденција опадања броја неписмених у млађим старосним гурпама, које су обухваћене осмогодишњим школовањем. Планирано је да се омогући стицање потпуног основног осмогодишњег школовања свима који су желели. Десетогодишњи план је обухватао развој мреже установа за образовање одраслих, измену наставних планова и програма, израду уџбеника, обезбеђивање сталног извора средстава за образовање одраслих. Оцењено је да је потребно интензивирати рад на описмењавању у ужој Србији и на Косову, док су на територији Војводине остваривани задовољавајући резултати.¹⁵¹⁷

Период 1974–1990. се посебно издваја у развоју образовања одраслих. Удружени рад као филозофска, економска и социолошка категорија био је одређујући фактор образовне политике. У складу са политичком и друштвено-економском организацијом изграђиван је институционални систем образовања одраслих. За то су створене научне и друштвене претпоставке. У то време долази до веће примене знања из области андрагогије што је институционализацији и изграђивању образовања одраслих дало нови подстицај. Одређени проблеми у вези са системом образовања одраслих, организацијом, психолошком заснованошћу и методама образовног рада се научно проучавају. Такође, значајна су теоријска достигнућа и практична искуства земаља западне Европе, Пољске и Сједињених Америчких Држава. Од овог периода образовање одраслих се дефинише као „трајна, свеобухватна, флексибилна друштвена активност, високо организована, систематска и економична, заснована на друштвеним и индивидуалним напорима, усмерена на интегрални развој личности, њених сазнајних и радних способности, њеног активног односа, сазнајног искуства у стварности у којој се налази“.¹⁵¹⁸

¹⁵¹⁷ Упутство за организацију рада на описмењавању и основном образовању одраслих у Србији са прилозима и Привременим наставним планом и програмом за I и II годину основног образовања одраслих (ниво прва 4 разреда основне школе) у сеоским срединама, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1971, 10, 16–35, 73, 86–90, 100–101; П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, 165.

¹⁵¹⁸ Исто, 97; В. Samolovčev, *Savremeni tokovi u obrazovanju odraslih*, 65.

Кључни документ у овом периоду била је Резолуција о развоју васпитања образовања на самоуправној основи чије су основне поставке залагање за перманентно образовање које иде у корак са развојем науке, културе, технике. Проглашавају се равноправним сви видови образовања омладине и одраслих које је коначно интегрисано у образовно-васпитни систем СР Србије. Поред тога што указује на значај образовања одраслих, у овом документу се одређују видови у оквиру којих одрасли остварују своје право на образовање: регуларним путем у оквиру традиционалних установа васпитања и образовања (основне и средње школе), путем образовања уз рад и повратним образовањем. Дефинисана је јасна разлика између основног општег образовања и стручног оспособљавања. Поред народних и радничких универзитета, јавља се мноштво других установа за образовање одраслих: школе за опште и позивно усмерено образовање, центри за образовање и организацију удруженог рада, школе самоуправљача, центри за марксистичко образовање, школе за друштвено-политичко образовање, народне читаонице, музеји и галерије, друштвене организације, средства масовне комуникације.¹⁵¹⁹

Ове смернице су конкретизоване законима и правилницима. Законом о основном образовању и васпитању из 1974. године поновљена је одредба да су редовне основне школе обавезане да се укључе у рад на образовању одраслих. Уведен је еластичнији режим школовања, укључивање у наставу током целе године, пружање помоћи ванредним полазницима, посебан систем оцењивања. Законом је прецизирано да план и програм образовања одраслих садржи и практична знања за живот и рад и да целокупно образовање одраслих буде функционалније. Године 1975. усвојен је Правилник о организацији и раду школа, одељења за основно образовање одраслих којим су прецизирани остали видови наставе. Нови план и програм образовања одраслих је усвојен у јуну 1977. године. Новина је била у томе што је поред обавезне општеобразовне наставе било предвиђено увођење факултативне и стручне наставе. Основно образовање се појављује као диференцирано и функционално са стручним и професионалним усмерењем засновано на потребама удруженог рада и личним потребама и могућностима појединца.¹⁵²⁰ Године 1977. донет је План и програм заједничке основе средњег усмереног образовања одраслих. Придржавајући се

¹⁵¹⁹ П. Рајчевић, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. Године*, 65; *Просвета, образовање и васпитање*, 221–224.

¹⁵²⁰ В. Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Р. Вуковић, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, 212, 228, 229.

принципа који су дати у основном документу о заједничким основама усмереног образовања из 1976. године садржаји општекултурног, друштвено-економског и природно-математичког подручја су функционално повезани са потребама удруженог рада, а садржаји из основа марксизма и самоуправног социјализма са стеченим знањима и искуствима одраслих. Производно-техничко подручје и изборна настава претворени су у подручје стручног образовања за одређена занимања.¹⁵²¹ Функционалности образовања одраслих посвећено је неколико саветовања крајем 70их година.¹⁵²²

Нови наставни план и програм за основно образовање одраслих из 1977. године се разликовао од претходног по томе што је настава историје била заступљена у 3. и 4. разреду, с обзиром да се у то време развија и средње образовање за одрасла лица, па није било потребе за понављањем градива у завршним разредима. Циљеви наставе су у основи остали исти, само су другачије формулисани: упознавање са битним историјским процесима у прошлости народа и народности Југославије и повезивање са историјским развитком у свету, увођење полазника у разумевање законитости друштвеног развитка и историјског значаја производних снага и њихов утицај на привредни, друштвени и културни развитак, упознавање „слободарских тежњи и истакнутих бораца“ за сарадњу народа и народности, схватање историјског значаја и уметничке вредности културне баштине, утицај на формирање марксистичког погледа на свет, васпитање у духу југословенског социјалистичког патриотизма, слободарских традиција, интернационализма, братства и јединства, развијање свести о неминовности изградње самоуправног социјализма. Распоред градива и називи тема су такође измењени. Полазници су на 3. години изучавали: Увод (предмет историје, историјски извори, рачунање времена, периодизација), Праисторија, Стари век – појава класа и државе, Средњи век – настанак феудалног друштва, Јужнословенске земље и Подунавље у доба развијеног феудализма, Привредни и друштвени развој код југословенских народа, Почети капитализма у Европи, Нови век – капиталистичка привреда и буржоаско друштво. Градиво 4. разреда је било подељено у неколико тема: Капиталистичко друштво у другој половини XIX и почетком XX века, Епоха социјализма, Југославија од 1918–1941, Други светски рат (Народноослободилачки рат, социјалистичка револуција),

¹⁵²¹ Исто, 233, 235.

¹⁵²² Више о томе видети: *Funkcionalno obrazovanje odraslih: Drugi jugoslovenski kolokvij o funkcionalizaciji i usmjeravanju osnovnog obrazovanja odraslih, Stubičke toplice, 2-5. II 1977*, ur. Aleksandar Kovačić, Andragoški centar, Zagreb 1977; *Osnovno obrazovanje odraslih u funkciji udruženog rada: jugoslavensko savjetovanje, 13-15. III 1978, Arndelovac, Sekcija SSRNJ za obrazovanje, nauku i kulturu*, Andragoški centar, Zagreb 1978.

Социјалистичка Југославија и прилике у свету после Другог светског рата.¹⁵²³ Од средине 70их година објављени су посебни наставни планови и програми по којима се изводила настава у покрајинама. Програм за наставни предмет историја је задржао концепцију коју је имао републички програм са разликом која се састојала у томе што су додати садржаји на основу којих је полазници требало да се ближе упознају са специфичностима историјског развитка покрајине. То је било нарочито изражено у посебном плану који је усвојио Просветни савет Косова.¹⁵²⁴

Проблем образовања одраслих је био присутан током целог периода постојања југословенске државе. О постигнутим резултатима просветних власти на овом пољу је веома тешко изводити закључке с обзиром да подаци који су добијани пописом становништва често нису били потпуни. У образовном систему Србије дуго нису постојале одговарајуће концепцијске и организационе могућности за решавање проблема. Трагало се за одговарајућим решењем наставних планова и програма прилагођеним потребама и могућностима учења одраслих лица. образовање је одраслима услед тога било двојакo недоступно због неразвијености установа за образовање одраслих и незаинтересованости полазника за програм који школе нуде. На образовање одраслих у социјалистичкој Југославији утицале су друштвено-политичке, економске, привредне и културне околности. Према попису из 1981. године у СФРЈ је било 9,5% неписменог становништва изнад 10 година старости. У Србији је проценат неписмених износио 11,1%, у Војводини 5,8% а на Косову и Метохији 17,6%. Највише неписмених је и даље било у женској популацији и на селу. Половина свих неписмених имала је преко 50 година, док је захваљујући ширењу мреже основних школа неписмених узраста 10–19 година било 1,1%. Степен функционалне и трајне писмености је био много нижи. Минимумом за постизање трајне писмености сматрана су завршена четири разреда основне школе. Таквих лица је у ужој Србији било 18,7%, 12,8% у Војводини и 27,8% на Косову. Процент лица са осмогодишњом основном школом у ужој Србији је износио 19,8%, у Војводини 32,2% и Косову 34,5%. Средњу школу је завршило 25,1% лица у ужој Србији, 27,5% у Војводини и 17,3% на Косову. Високо образовање је имало 6,4% становника уже Србије, 5,2% у Војводини и 3,3% на

¹⁵²³ *Просветни гласник* 6/1977; *Osnovna škola za odrasle u SAP Voјvodini, Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika*, Novi Sad 1977.

¹⁵²⁴ *Наставни план и програм за основно образовање одраслих у САП Војводини*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1974, 76–80; *Посебан наставни план и програм за основно образовање одраслих*, Завод за издавање уџбеника, Приштина 1977, 57–62.

Косову.¹⁵²⁵ Подаци показују да је, упркос свим проблемима са којима се образовање одраслих суочавало, захваљујући напорима државних и партијских органа, друштвених организација, у социјалистичкој Југославији, постигнут значајан напредак у усавршавању школског система, превазилажењу наслеђа, неравномерности условљених разликама у економској развијености, покривености школском мрежом, елиминисању писмености и поправљању образовне структуре становништва.

¹⁵²⁵ “Pismenost stanovništva“, *Jugoslovenski pregled*, 23/1985, 59–62; „Školovanost stanovništva“, *Jugoslovenski pregled* 2/1986, 57–64; Milija Knežević, „Образовање одраслих 1967–1987“, *Jugoslovenski pregled* 22/1990, 149–162.

4.7 Савез историчара Југославије

У програмима КПЈ после Другог светског рата наука је заузимала значајно место. Њен основни задатак је био да пружи резултате који ће омогућити превазилажење економске, културне и просветне заосталости наслеђене из претходног периода и укључи се у развој друштва и привреде. Наука је стављена под потуну контролу Партије и вршено је њено уклапање у нове политичке и идеолошке оквире. Као основни циљеви у научној политици означени су: идеолошка исправност, заснованост научног рада на методологији дијалектичког материјализма, неговање југословенске идеје, традиција народноослободилачке борбе и револуције, братства и јединства, сузбијање национализма.¹⁵²⁶

Првих послератних година наука се развијала под снажним совјетским утицајем. До крупне промене је дошло после 1948. године и сукоба југословенског руководства са Информбироом. Тада долази до осамостаљивања у научном погледу, што се испољавало кроз стварање нових установа и формирање научног кадра. Југословенска научна политика је добила ново усмерење на V конгресу КПЈ 1948. и III пленуму ЦК КПЈ 1949. године. За главне задатке одређени су увођење друштвеног управљања у науци и њено ангажовање на изградњи југословенског социјализма. Промене ће доћи до изражаја током 50их година XX века у унутрашњем развоју науке и међународној сарадњи. Иако у овом периоду долази до значајних промена, повезивање научног рада са потребама привреде и друштва, идеолошки уплив и контрола КПЈ остаће основна обележја југословенске науке до распада заједничке државе.¹⁵²⁷

Важну улогу у утемељењу новог идеолошког пута социјалистичке Југославије добила је историјска наука. Њој је стављено у задатак преобликовање друштвене свести и изграђивање новог колективног идентитета. Требало је дати научно оправдање преласка на социјализам и пружити историјско објашњење југословенске идеје на којој је заснована заједничка држава. После Другог светског рата настављен је процес професионализације историјске науке започет крајем XIX века и интензивира у међуратном периоду. Заснован на спајању универзитетског и научног развоја историографије у јединствену целину, процес је био видљив на основу гранања научних

¹⁵²⁶ Драгомир Бонцић, „Развој науке у Југославији после Другог светског рата“, *Култура* 161/2018, 201–202, 208–209.

¹⁵²⁷ Исто, 207.

дисциплина, оснивања института и завода који су се бавили научноистраживачким радом, покретања специјализованих часописа и повећања бројности научног и наставног кадра. У том смислу праћен је развој историјске науке у свету. Почевши од 50их и 60их година у југословенској држави се ствара широка институционална основа за развој историографије оснивањем великог броја института, архива, музеја, библиотека.¹⁵²⁸

Упркос све израженијој тенденцији децентрализације у управљању научном политиком у земљи и преношењем надлежности са савезних на републичка министарства, федерација је ипак успела да очува утицај на научноистраживачку делатност. Низом закона усвојених током 60их година и путем савезних органа праћена је активност научних установа у целој земљи, вршено је усклађивање научног рада од општег државног интереса и утицано на „вођење научне политике у целовитим југословенским оквирима“. У овом периоду долази и до оснивања савезних научних друштава која су имала важну политичку улогу. Путем њих су успостављане везе са установама исте врсте у другим републикама, остваривана је сарадња са државним и партијским органима и развијана интернационална делатност.¹⁵²⁹

У том контексту је 8. маја 1954. године у Београду основан Савез друштава историчара Југославије (Савез ДИЈ), стручно удружење које чине шест републичких, два покрајинска друштва историчара и Војноисторијски институт.¹⁵³⁰ Задаци Савеза су дефинисани Статутом: рад на унапређењу научноистраживачке делатности и популаризацији резултата историјске науке, помоћ у унапређивању наставе историје, стручно усавршавање наставног кадра, координација делатностима које се заснивају на заједничким интересима свих друштâва историчара и основним принципима самоуправне социјалистичке заједнице, издавачка делатност, развој историјских институција, организација, завода за заштиту споменика, архива, библиотека, музеја и у том циљу, сарадња са надлежним органима и друштвено-политичким заједницама и организацијама у циљу развоја историјске науке и наставе историје у школама, сарадња са институцијама и организацијама историчара у иностранству и представљање историјске науке у међународним оквирима. СДИЈ је у друштвено-политички живот био укључен преко секције за науку, културу и образовање Савеза социјалистичког радног народа Југославије (ССРНЈ), као јединственог фронта и координатора свих друштвених

¹⁵²⁸ М. Јовановић, Р. Радић, *Криза историје*, 48–52.

¹⁵²⁹ Д. Бонцић, „Развој науке у Југославији после Другог светског рата“, 208–210.

¹⁵³⁰ Касније је преименован у Савез историчара Југославије (СИЈ). АЈ, 684, ф. 2, Анкетни лист за друштвене организације и удружења на нивоу Федерације.

организација, са којим је заједнички рађено на изграђивању и спровођењу програмске оријентације.¹⁵³¹

Савез историчара Југославије је имао своје органе: Скупштину (Конференцију), Председништво и Надзорни одбор (Одбор самоуправне контроле). Статутом је било прописано да за поједине области делатности или решавање одређених проблема, може да формира сталне или повремене секције, комитете, комисије, редакције или друга тела. Конференција је највиши орган савеза. Сазива је Председништво по потреби, најмање једном у четири године. Одржава се по договору, увек у другој републици односно покрајини. Друштва историчара учествују на Конференцији посредством својих делегација. Број делегата се утврђује тако да постоји равномерна заступљеност свих чланица Савеза. Конференција се може одржати само ако је присутно најмање две трећине делегација.¹⁵³² Председништво¹⁵³³ је извршни орган Савеза који спроводи одлуке Конференције и обавља друге послове утврђене законским прописима, самоуправним споразумима и општим актима Савеза. Поред извршавања редовних обавеза, стара се и о реализацији програмских задатака. Послови које је обављало Председништво су били бројни и разноврсни: решавање организационих питања, усаглашавање статута, информисање чланства о раду, сарадња са друштвеним организацијама. Успостављало је контакте са државним и партијским органима, ЦК КПЈ, ССРНЈ, представницима СКЈ и СИВом.¹⁵³⁴ При Савезу историчара Југославије су постојали комитети као самостална тела са задатком ангажовања југословенске историјске науке у међународним асоцијацијама. То је пре свега Југословенски комитет за историјске науке а затим и бројне комисије задужене за уже научне области попут

¹⁵³¹ АЈ, 684, ф. 1, Статут Савеза друштава историчара Југославије.

Статут друштва је мењан неколико пута у складу са уставним променама и новим законским прописима из области делатности које је обављао. До промене у организационом смислу је дошло после Конгреса у Новом Саду 1977. године, када су се републичка и покрајинска друштва трансформисала у савезе и организовала свој рад на делегатским основама. АЈ, 684, ф. 4, Извод из записника са седнице Конференције Савеза историчара Југославије одржане у Београду 28. маја 1984. године; ф. 2, Анкетни лист за друштвене организације и удружења на нивоу Федерације; ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; „Pravila Saveza društava istoričara Jugoslavije“, *JIC* 4/1963, 153–156; „Statut Saveza društava istoričara Jugoslavije“, *JIC* 2/1965, 153–157.

¹⁵³² Исто.

¹⁵³³ У складу са друштвеним уговором о кадровској политици у Федерацији, председник је биран сваки пут из друге републике тј. покрајине тако да нема поновног избора. АЈ, 684, ф. 2 Анкетни лист за друштвене организације и удружења на нивоу Федерације.

¹⁵³⁴ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; Извештај Председништва СИЈ о раду Савеза историчара Југославије (за период од 2. IV 1985. до 14. IV 1986. године).

комитетâ за византологију,¹⁵³⁵ оријенталистику, економску историју¹⁵³⁶ и Стална комисија за наставу историје. Овде се могу уврстити и све комисије за сарадњу са историчарима других земаља.¹⁵³⁷

Асоцијација је окупљала историчаре из области васпитно-образовног рада, науке и културе. Активности Савеза имале су изражену идеолошку компоненту с обзиром да је историјска наука остваривала значајну функцију у формирању марксистичког погледа на свет, изграђивању историјске свести и југословенског социјалистичког патриотизма, нарочито код млађих генерација. Савез је радио на зближавању, стручној и научној сарадњи и повезивању универзитета, академија наука, института и других установа које се баве научноистраживачким радом. Рад Савеза је био јаван. Ради обављања статутом утврђених задатака, преко органа и комитета спровођене су различите активности везане за проучавање научних и стручних питања, организовани су конгреси, симпозијуми, саветовања, семинари, предавања, изложбе, објављиване научне и стручне публикације, часописи, зборници, елаборати, организована студијска путовања.¹⁵³⁸ Деловање Савеза је зависило од друштвено-политичких прилика, положаја историјске науке и установа које су се бавиле историјом на простору југословенске државе, као и њихове организованости и повезаности. Један од главних циљева је био очување југословенског карактера асоцијације не само по садржини стручног и научног рада него и развијањем међурејубличке сарадње.

У складу са Статуом, СИЈ је посебну пажњу поклањао унапређивању научноистраживачке делатности у области историјске науке и популаризацији њених резултата. Председништво је вршило координацију научне делатности и пројеката који су се заснивали на заједничким интересима свих организација историчара. Преко Југословенског комитета за историјске науке¹⁵³⁹, као посебног органа СИЈ, реализовани

¹⁵³⁵ Југословенски комитет за византологију чине: делегати чланова Савеза, Византолошког института САНУ и катедри за византологију филозофских факултета.

¹⁵³⁶ Југословенски комитет за економску историју су чинили: по један делегат рејубличких и покрајинских организација историчара и главни и одговорни уредник часописа *Acta historica oeconomica Iugoslaviae*. АЈ, 684, ф. 1, Статут савеза друштава историчара Југославије; ф. 3, Извод из Статута Савеза Друштава историчара Југославије.

¹⁵³⁷ АЈ, 684, ф. 1, Статут Савеза друштава историчара Југославије.

¹⁵³⁸ Исто.

¹⁵³⁹ Састав Комитета је именован на седници Председништва Савеза. Чланови су делегирани представници рејубличких и покрајинских друштава историчара, академија наука и уметности и Војноисторијског института. Мандат члановима Комитета је трајао између два светска конгреса историјских наука.

Задаци Комитета су детаљно разрађени у Статуу СДИЈ усвојеном на конгресу историчара у Новом Саду 1977. године. АЈ, 684, ф. 2, Подаци о југословенским националним асоцијацијама, бр. 37/2, 12. 10. 1978; Информација о раду Југословенског комитета за историјске науке у периоду 1976–1979.

су разни видови научних активности: организовани су конгреси историчара, повремено су одржавани разни научни скупови, издавани су часописи и друге посебне публикације у којима су приказивани резултати научног рада, спровођени су пројекти од државног значаја и реализована међународна сарадња.¹⁵⁴⁰

Током 50их година установљена је традиција одржавања савезних скупова, међу којима су најзначајнији били конгреси. Конгрес је представљао највиши стручни и научни скуп историчара Југославије. Организован је сваке четврте године уз учешће представника организација и установа заинтересованих за проблематику којом се конгрес бави, укључујући и госте из иностранства.¹⁵⁴¹ Сачувани извештаји о раду СИЈ и записници са седница Председништва, пружају увид у бројне активности које су предузимане приликом припрема конгреса који су се сваки пут одржавали у различитим деловима заједничке државе. Пред сваки конгрес именовани су научни и организациони одбор. Научни одбор је утврђивао програм који је реализован кроз пленарно заседање и рад у хронолошким секцијама. Пленум је обично имао две тематске целине, научну и наставну. О одржавању конгреса информисане су политичке структуре, друштвене организације и јавност. У извештајима о одржаним конгресима истицано је присуство историчара из свих република и покрајина. Презентовани су резултати научних истраживања, који су наредне године објављивани у *ЛИЧ*-у. По подношењу реферата, на „највишој трибини југословенских историчара“ отворана је дискусија. Конгреси су представљали прилику за успостављање научне сарадње.

Први скуп ове врсте одржан је 1954. године у Београду. Поднети су бројни реферати на разноврсне теме по избору учесника.¹⁵⁴² За наредно место састанка изабран је Загреб. Други конгрес, одржан 1958. године, протекао је у знаку прославе четрдесетогодишњице стварања заједничке државе југословенских народа. Трећи дан конгреса је био посвећен темама из наставе историје. Том приликом изнет је захтев да се већа пажња посвети историји народнослободилачке борбе и социјалистичке

¹⁵⁴⁰ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Извјештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године); „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *JIC* 2/1962, 147–154. „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije u 1963. i 1964. godini“, *JIC* 2/1965, 137–157; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije od aprila 1965 do septembra 1969. godine“, *JIC* 3/1969, 144–160; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije za period 1969. do 1973. godine“, *JIC* 1–2/1973, 172–206.

¹⁵⁴¹ АЈ, 684, ф. 1, Статут савеза друштава историчара Југославије.

¹⁵⁴² Jovan Marjanović, „Prvi kongres istoričara FNRJ“, *Arhivist* 1/1954, 3–5.

револуције.¹⁵⁴³ Одлучено је да се трећи конгрес одржи годину дана раније и да има јубиларни карактер поводом двадесетогодишњице устанка и револуције народа Југославије. У складу са тим главна тема на скупу у Љубљани 1961. године била је „Народноослободилачка борба и ослободилачки покрети југословенских народа кроз историју“.¹⁵⁴⁴ Четврти конгрес, одржан у Сарајеву 1965. године, поново је имао јубиларни карактер што је одредило његову главну тему „Стварање социјалистичке Југославије“.¹⁵⁴⁵ Године 1969. у Охриду је одржан Пети конгрес који је био посвећен етничким и националним процесима у југословенској држави. У извештајима је истицано да је у раду конгреса узело учешћа 900 историчара, чиме је овај скуп по бројности превазишао два претходна на којима је било 800 учесника. Пети конгрес се разликовао од претходних по томе што је уз њега први пут одржан симпозијум о педагошко-методичком образовању и усавршавању наставника историје. Према сачуваним извештајима симпозијум је привукао велико интересовање не само наставника историје у основним и средњим школама, него и универзитетских професора. Радни материјали, саопштења и дискусије требало је да послуже унапређењу наставе историје.¹⁵⁴⁶ Од тог периода проблематика наставе је у већој мери била заступљена у раду конгреса и делатности СИЈ. Шести конгрес историчара Југославије је одржан 1973. године у Будви на тему „Однос села и града кроз историју“. Заједно са предконгресним симпозијумима на овом скупу је учествовало око 1500 историчара.¹⁵⁴⁷ Следеће место састанка био је Нови Сад. Главна тема Седмог конгреса 1977. године била је „Друштвене структуре и друштвени покрети“. На пленарној седници пуна пажња је посвећена настави историје. Својим саопштењима Раде Петровић, Милутин Перовић и Хрвоје Матковић осврнули су се на актуелне проблеме у настави историје, њено месту и улогу у формирању младих генерација и положају у реформисаном средњем

¹⁵⁴³ Бранислав Вранешевић, „Други конгрес историчара Југославије“, *Летопис Матице српске*, год. 135, књ. 383, 1959, 87–88; „II. Kongres istoričara Jugoslavije“, *Istorijski pregled*, 1/1958, 80; „Drugi Kongres historičara Jugoslavije“, *Istorijski pregled* 1/1959, 77–87.

¹⁵⁴⁴ Fran Zwitter, „Tretji kongres Zgodovinarjev FLR Jugoslavije“, *JIC* 1/1962, 135; „III. Kongres historičara Jugoslavije“, *Istorijski pregled* 2/1961, 160; „Treći kongres historičara Jugoslavije“, *Istorijski pregled* 1/1962, 79–80; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *JIC* 2/1962, 151.

¹⁵⁴⁵ „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije u 1963. i 1964. godini“, *JIC* 2/1965, 140; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije od aprila 1965 do septembra 1969. godine“, *JIC* 3/1969, 146.

¹⁵⁴⁶ Danica Milić, „Peti kongres istoričara Jugoslavije“, *JIC* 4/1969, 5–9; „Rad kongresa“, *Nastava istorije* 1/1969–1970, 1, 9–10; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije za period 1969. do 1973. godine“, *JIC* 1–2/1973, 172–206.

¹⁵⁴⁷ АЈ, 684, ф. 1, Шести Конгрес историчара Југославије од 7. до 10. октобра 1973. у Будви. Претконгресни научни скупови 6. септембра 1973. Програм, Савез друштава историчара Југославије–Друштво историчара Црне Горе.

образовању. Том приликом је договорена нова пракса да се у години одржавања конгреса не заказује симпозијум о настави историје, него да се на пленарној седници нађу реферати посвећени овој проблематици.¹⁵⁴⁸ Осми конгрес историчара Југославије је одржан после двогодишњег одлагања 1983. године у Аранђеловцу. Основна тема конгреса је била „Ослободилачки покрети и друштвена кретања у историји народа и народности Југославије са посебним освртом на Друго заседање АВНОЈ-а“. На пленарној седници изнета су два реферата посвећена настави историје. О месту наставе историје у реформисаној школи говорио је др Лазар Ракић, професор Филозофског факултета у Новом Саду, а професор Хрвоје Матковић је прочитао реферат Игнација Воје из Љубљане о проблемима наставе историје на универзитету.¹⁵⁴⁹ Са посебном пажњом приступљено је припремама Девог конгреса историчара Југославије 1987. године. На седницама Председништва СИЈ развила се полемика о политичкој димензији коју би конгрес могао да поприми с обзиром да се одржавао у Приштини. Насупрот сумњама једног дела чланова Савеза и истицање његове политичке осетљивости, превладало је мишљење да Девети конгрес, као „скуп једне стручне асоцијације има пре свега радни и научни карактер“. Главна тема скупа је била „Процес историјског приближавања и уједињења југословенских народа и народности“. Одржана је и свечана академија на тему „Историјски значај педесете годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ/СКЈ“. У извештајима о раду Девог конгреса наглашаван значај овог скупа за решавање неповољног положаја наставе историје у школама. Главна наставна тема је имала наслов „Место историје и школским системима европских земаља и САД – упоредна анализа укључујући и Југославију. У име СИЈ реферате су поднели академик Миомир Дашић, Милутин Перовић и Хрвоје Матковић, а историчари из Румуније, Мађарске, Бугарске, Албаније и Грчке говорили су о положају наставе историје у својим земљама. На конгресу у Приштини разматран је предлог наставног програма историје за усмерено образовање. Савез Друштава историчара Косова као домаћин угостио је око 600 учесника и 23 страна историчара. Приметно је било и велико интересовање путем средстава јавног информисања. Према извештају Председништва, конгрес је пратило 85 новинских агенција из земље и 9 страних дописника. Први пут је један конгрес имао

¹⁵⁴⁸ АЈ, 684, ф. 1, Седми конгрес историчара Југославије од 4. до 7. октобра 1977. године. 3. октобра 1977. у Новом Саду. Претконгресни научни скупови. Програм, Савез друштава историчара Југославије–Београд, Друштво историчара Војводине–Нови Сад.

¹⁵⁴⁹ АЈ, 684, ф. 1, Закључци 8. конгреса историчара Југославије; Записник вођен са пленарне седнице Осмог конгреса историчара Југославије; Dragica Galić, „Osmi kongres istoričara Jugoslavije“, *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine*, 1982, 5–9.

директан пренос на телевизији (ТВ Приштина са преводом на албански језик).¹⁵⁵⁰ Последњи Десети конгрес историчара Југославије одржан је 1998. године у Београду.¹⁵⁵¹

Партија је улагала велике напоре у опстајање заједничких научних пројеката, насупротив тенденцијама децентрализације државе. Нарочита пажња је посвећена тематици југословенске идеје и писању историје југословенских народа. За време деловања Савеза иницирано је више научних пројеката међу којима је најважнији израда синтезе *Историја народа и народности Југославије*. После бројних проблема који су се јављали у реализацији овог подухвата, крајем 1985. потписан је самоуправни споразум о финансирању међурејубличко-покрајинског пројекта којим су се све чланице, рејубличке и покрајинске заједнице за науку, обавезале да пројекат унесу у своје програме научноистраживачког рада и да га финансирају у периоду 1986–1993. године. За реализацију рада на писању *Историје народа и народности Југославије* формиран су Друштвени савет и Научно веће. Координатор пројекта био је Институт за савремену историју у Београду. Посебна редакција је формирана за сваку од 6 књига, као и за 2 књиге скраћеног текста за стране читаоце. Пројекат је окупио најистакнутије историчаре рејублика и покрајина. Први састанци редакције одржани су крајем 1986. и почетком 1987. године. На њима је осмишљена заједничка методологија и одређени су аутори који ће припремати основне тезе за израду сваке од књига. Као основни принцип на коме се заснивао рад на *Историји народа и народности Југославије* одређено је „поштовање свих реалних разлика и специфичности друштвеног развоја народа“ и различитих средина али се полазило од интегративних тема као што су историја југословенске идеје, југословенске државе, њених установа, организација, култура, личности, међусобних односа и других питања. Циљ је био избећи да се као крајњи резултат добије „збир националних, рејубличких и покрајинских историја“. На седницама Председништва и у извештајима о раду СИЈ реализација синтезе је представљена као „посао столећа“ и истицан је њен велики научни и друштвени значај.¹⁵⁵²

СИЈ је за време свог деловања развио богату издавачку делатност. Издавао је часописе различитих специфичних усмерења: *Југословенски историјски часопис* (орган

¹⁵⁵⁰ АЈ, 684, ф. 1, Извештај о раду Деветог конгреса историчара Југославије, 01/1-2, бр. 265, 21. 11. 1987; Ток рада IX конгреса историчара Југославије, 30. 9. 1987; ф. 2, Извештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/.

¹⁵⁵¹ *Десети Конгрес историчара Југославије (15–17. јануар 1998): Зборник радова*, ур. Мирољуб Васић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998.

¹⁵⁵² „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *ЛИЧ* 2/1962, 153; АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Извештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

СИЈ), *Настава историје* (орган Савеза намењен наставницима историје ради њиховог стручног усавршавања), *Acta Historico-oeconomica Jugoslaviae* (гласило економских историчара), *Acta Jugoslaviae Historica* (повремена публикација која објављује документа и чланке из историје југословенских народа и народности на страним језицима). Штампане су и посебне публикације са рефератима и дискусијама о научним темама које су биле предмет разматрања на конгресима и скуповима у земљи. Издавачка делатност је била везана и за међународне активности Савеза. То се пре свега односило на публикацију *Историографија Југославије*.¹⁵⁵³ За потребе светских конгреса објављивана су издања на страним језицима. Према сачуваним извештајима највећи проблем за издавачку делатност Савеза представљао је недостатак финансијских средстава. Редакције су успевале да уз помоћ државних установа и друштвено-политичких заједница омогуће објављивање појединих бројева али не и да обезбеде континуирано и редовно излажење часописа.¹⁵⁵⁴

Према сачуваној архивској грађи једна од највећих потешкоћа у раду СИЈ наступила је услед привременог гашења *Југословенског историјског часописа (ЈИЧ)*. *ЈИЧ* је био орган Савеза и часопис са дугом традицијом. Покренут је у међуратном периоду са циљем да превазиђе парцелизацију која је карактерисала историјску периодику и насупрот томе буде часопис општејугословенског карактера. Излазио је са прекидима 1935–1939, 1962–1981. и 1986–1989. У њему су објављивани радови истраживача свих историјских периода. Окупљао је велики број сарадника из свих југословенских научних и културних центара и из иностранства. После Другог светског рата у складу са новом идеологијом, објављивао је прилоге који су се разликовали по методолошком приступу, од тада заснованом на марксистичком принципу дијалектичког материјализма. Уређивачка концепција је остала слична. И даље су објављивани чланци и расправе, прикази текуће историографске продукције, извештаји о раду научних установа и обавештења са конгреса историчара и научних скупова.¹⁵⁵⁵ *ЈИЧ* је 1981. године због недостатка финансијских средстава престао да излази. Према оцени Председништва, један од разлога неповољне ситуације у којој се часопис нашао, било је „време пренаглашеног јачања делова на рачун Југославије као целине“ што је

¹⁵⁵³ О *Историографији Југославије* ће бити речи у вези са међународном сарадњом СИЈ. АЈ, 684, ф. 1, Статут савеза друштва историчара Југославије; ф. 2 Анкетни лист за друштвене организације и удружења на нивоу Федерације.

¹⁵⁵⁴ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштва историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године

¹⁵⁵⁵ *Енциклопедија српске историографије*, 89–91.

могло утицати на то што су „многи схватили да је овакав федеративни часопис непотребан“. Председништво СИЈ се посебно ангажовало на обнови покретања овог часописа који се, како је писало у једном од извештаја „доводи у везу и са самим опстанком друштва“. *ЛИЧ* је поново почео да излази 1986. године.¹⁵⁵⁶ На седници Председништва у јесен 1986. године Редакција и Издавачко веће представили су нову програмску основу према којој је *ЛИЧ* окарактерисан као часопис општег типа, посвећен друштвеним проблемима. Уредништво је преузело обавезу да објављује научне радове који садрже темате од значаја за рад на синтези *Историја народа и народности Југославије*. У експозеу новог главног уредника професора Чедомира Попова истакнуто је да је постојање *ЛИЧ*а друштвена потреба, као и потреба историјске науке и струке и да за издавање постоје кадровски услови. Према визији новог уредништва, *ЛИЧ* је требало да подсећа на часопис за историјску синтезу у коме би били објављивани радови који у погледу хронолошког и географског аспекта имају општејугословенски значај, а посебну пажњу да посвети догађајима европске историје који су утицали на југословенско тло и народе, да се бави друштвеним, политичким, привредним и културним питањима из области историјске науке. „*ЛИЧ* треба да представља корак ка идентификацији и презентирању оних историографских проблема који стоје као препрека даљем раду на историји Југославије“. Професор Попов је истакао и да је битно да часопис не изгуби своју специфичност, „да се мора чувати тематских, идеолошких и других ускости, старих модела и шаблона“ и да Редакција треба да се побрине да часопис и даље остане репрезентативан.¹⁵⁵⁷ Један од проблема са издавањем часописа био је у томе што већина продукције остаје у Југославији јер је раније успостављена размена периодике са установама у иностранству замрла због великих трошкова поштарине. Имајући у виду да је 300 примерака *ЛИЧ*а годишње одлазило у иностранство, јасно је колико је то утицало на присутност југословенске историографије у међународним оквирима.¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵⁶ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Извештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

¹⁵⁵⁷ АЈ, 684, ф. 2, Записник са заједничке VI седнице Председништва СИЈ, Издавачког савета ЛИЧ-а и редакције ЛИЧ-а, одржане 22. 9. 1986. године, на Филозофском факултету у Београду. Професор Андреј Митровић је био мишљења да би *ЛИЧ* требало да се бави превасходно друштвеним питањима. АЈ, 684, ф. 2, Записник са V седнице Председништва Савеза историчара Југославије; Записник са седнице III конференције Савеза историчара Југославије, одржане 2. априла 1985. године на Филозофском факултету у Београду.

¹⁵⁵⁸ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; Извештај Председништва СИЈ о раду Савеза историчара Југославије (за период од 2. IV 1985. до 14. IV 1986. године).

Поред научне и издавачке делатности СИЈ се бавио и просветно-педагошким радом. Преко Југословенског комитета за историјске науке пружао је научну подршку у вези са питањима наставе историје. Полазило се од схватања да настава историје мора да се посматра као јединствена целина од основне школе до факултета, на којима се „изграђују кадрови који непосредно учествују у остваривању постављених образовних циљева“. Усклађивање наставе историје на свим образовним нивоима остваривано је у сарадњи са саветима за просвету, заводима за унапређење школства и другим надлежним органима. СИЈ се први пут активно укључио у решавање питања наставе историје за време реформе школства 50их година. Републичка друштва историчара учествовала су у изради наставних планова и програма. После спроведених реформи, сарадња је настављена и добила је стални карактер. Одржавана су предавања и дискусије о наставним програмима, пружана је помоћ у издавању уџбеника, организовани су семинари у циљу унапређивања наставе историје и усавршавања наставника.¹⁵⁵⁹

Почетком 60их целокупна активност СИЈ у овој сфери је била усмерена на организовање Савезног саветовања о уџбеницима и настави историје. Циљ је био да се ангажују све релевантне установе и окупе појединци који се баве наставом историје, као и културни и јавни радници. Проблеми наставе историје су разматрани прво на републичком нивоу. На основу тих саветовања добијени су материјали за организовање општејугословенског скупа. Њих су припремала републичка друштва историчара у сарадњи са заводима за унапређење школства, заводима за издавање уџбеника и другим просветним органима. Идентификован је низ материјалних и организационих проблема од чијег је решавања зависило извођење наставе историје. Том приликом отворена су бројна питања: питање јединствених уџбеника, заједничког минимума знања за све ученике истог типа школа, сразмерна обрада националних историја и култура, стварање југословенског концепта и начин презентације у настави, питање обраде НОР-а и радничког покрета, различито третирање појединих појава и периодизација прошлости југословенских народа, употреба савремених наставних средстава.¹⁵⁶⁰

Почевши од Петог конгреса историчара Југославије 1969. у Охриду и одржавања предконгресног симпозијума, настава историје је заузимала значајније место у раду СИЈ. Године 1972. у Новом Саду је независно од конгреса одржан Први југословенски симпозијум о настави историје. Око 400 наставника пратило је реферате 12 историчара

¹⁵⁵⁹ „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *JIC* 2/1962, 148; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije u 1963. i 1964. godini“, *JIC* 2/1965, 139.

¹⁵⁶⁰ Исто, 169.

и методичара. Расправљало се о више значајних и осетљивих питања и понуђена су решења за унапређење наставе историје. Био је то први пут да се настави историје приступа и са „теоријско-филозофског“ становишта. Посебна пажња посвећена је идејном аспекту и осавремењавању наставе. Том приликом је одлучено да се овакви скупови одржавају једном годишње.¹⁵⁶¹ Већ следеће године, на Шестом конгресу историчара Југославије у Будви 1973. изнет је предлог да се при СИЈ оснује посебна комисија која би се бавила проблематиком наставе историје.¹⁵⁶²

Одлука о томе је донета је на Заједничкој седници Председништва СИЈ и Комитета за историјске науке 23. фебруара 1978. године. Чланови Сталне комисије за наставу историје су били педагошки саветници републичких и покрајинских завода за образовање, тројица представника СИЈ, као и делегати из сваке републике и покрајине. Основни задатак комисије је био да се бави актуелним проблемима наставе историје у школама свих образовних нивоа. Први састанак одржан је у Љубљани 24. априла 1978. године. Седници је присуствовало 16 представника свих република и покрајина. Том приликом истакнута је забринутост због места и положаја наставе историје у образовном систему после реформи које су спроведене 70их година.¹⁵⁶³

И поред материјалних тешкоћа, захваљујући изузетном ангажовању Стална комисија за наставу историје је успевала да реализује своје планове. Извештаји о раду Комисије су разматрани на седницама Савеза и њен рад је повољно оцењен.¹⁵⁶⁴ Континуитет у раду Комисије видљив је на основу редовног одржавања симпозијума о настави историје. Уз пуну подршку надлежних просветних органа, Југословенски симпозијум о настави историје постао је стална стручна трибина. Одржаван је крајем августа, пред почетак сваке школске године, увек у другој републици или покрајини. На њему су третирана питања унапређења наставе историје и разматрано питање места наставе историје у образовном систему. Симпозијумима је обично присуствовало око 300 учесника, претежно из редова наставника и практичара. Подносиоци саопштења били су најеминентнији научници. Њихови реферати су штампани у часопису *Настава*

¹⁵⁶¹ *Настава историје* 1/1973, 43; 3/1973, 48–49; *Први југословенски симпозијум о настави историје*, Друштво историчара САР Вojvodine, Нови Сад 1972.

¹⁵⁶² *Настава историје* 1/1974, 64.

¹⁵⁶³ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај о раду Сталне комисије Савеза ДИЈ за наставу историје у 1978. години и наредни задаци; ф. 3, Извјештај о раду Комисије за наставу у години 1979, 11. 1. 1980.

¹⁵⁶⁴ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза Друштва историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године.

историје.¹⁵⁶⁵ После симпозијума у Новом Саду, одржано је још 15 оваквих скупова на одређену тему:

2. Наставни програми за историју са становишта њихове научне, идејне и педагошке заснованости (Будва, 1973. г.)
3. Уџбеници историје са становишта њихове научне, идејне и педагошке заснованости; Искуства у неговању духа заједништва народа и народности СФР Југославије у настави историје (Охрид, 1974. г.)
4. Марксистичко образовање и васпитање кроз наставу историје; Наставна средства у настави (Стубичке Топлице код Загреба, 1975. г.)
5. Научна, идејна и педагошка питања наставе историје НОР-а и револуције народа и народности СФР Југославије у основним и средњим школама (Крањ, 1976. г.)
6. Употреба изворног текста у настави историје (Бања Лука, 1978. г.)
7. Уметничка дела о НОР-у и социјалистичкој револуцији и могућност њиховог коришћења у настави (Аранђеловац, 1979. г.)
8. Однос између економске, политичке и културне историје у наставним програмима, уџбеницима и наставној пракси у основним и средњим школама (Приштина, 1980. г.)
9. Три теме: Деведесетогодишњица рођења Јосипа Броза Тита; Проблеми наставе историје на факултетима; Прилагођеност наставе историје у основним и средњим школама психофизичким могућностима ученика (Нови Сад–Футог, 1982. г.)¹⁵⁶⁶
10. Активизација ученика у процесу усвајања знања из историје у основним и средњим школама (Цетиње, 1984. г.)
11. Научни, идејни и методички проблеми наставе историје послератног раздобља (1945. до данас), (Мавров, Македонија, 1985. г.)
12. Проблем уношења нових резултата историографије у наставу историје (Осијек, 1986. г.)
13. Научна, идејна и дидактичка вредност уџбеника историје у основној школи (Марибор, 1988. г.)
14. Музеји, архиви, уметничке галерије и библиотеке у настави историје (Тјентиште, 1989. г.)
15. Методолошки и методички проблеми иновација у настави историје (Горњи Милановац, 1990. г.)

¹⁵⁶⁵ АЈ, 684, ф. 3, Извјештај о раду Комисије за наставу у години 1979, 11. 1. 1980.

¹⁵⁶⁶ Скуп је одржан у Новом Саду, као и први симпозијум с обзиром да је претходних 8 било у свим републикама и покрајинама чиме је завршен један циклус.

16. Настава историје у плуралистичком друштву (Зрењанин, 1991. г.).¹⁵⁶⁷

СИЈ је посебну пажњу у свом раду посвећивао проблемима наставе историје на универзитету и са тим у вези образовању будућих наставника. Његови представници су се први пут активно укључили у решавање питања наставе историје на филозофским факултетима у време реформе универзитета 60их година и увођења наставе по ступњевима. Образована је посебна комисија којој је стављено у задатак да да своје мишљење о извођењу реформи. Том приликом уочене су разлике у организовању наставе на појединим факултетима. Како Савез није имао могућности да непосредно утиче на решавање проблема, код надлежних органа је иницирано сазивање међукатедарске конференције на којој би били усклађени ставови по овом питању. Од тада је уведена пракса повременог одржавања интеркатедарских конференција на којима су разматрана различита питања реформе универзитетске наставе историје. Одржано је неколико оваквих састанака којима су присуствовали представници свих катедри за историју на филозофским факултетима у земљи, као и професори правних, економских и факултета политичких наука, у чијим је програмима студија заступљена историја. Било је предлога да се уместо повременог именовања, оформи стална комисија за наставу историје на универзитетима, али то није остварено. Међукатедарске конференције су се бавиле питањима реформисања универзитетске наставе историје, увођењем

¹⁵⁶⁷ *Настава историје*, 1/1973, 43–45; 3/1973, 48–49; 1/1974, 63–64; 4/1974, 249–253; 1/1975, 71–72; 3/1975, 188–190; 1/1976, 1; 3–4/1976, 219–221; 1–2/1977, 1; 1/1979, 1; 3/1979, 200–203; 1/1980, 5; 3–4/1980, 249–251; 1/1981, 1; 3–4/1982, 191–194; 1–2/1983, 1; 3–4/1984, 195–197; 1–2/1985, 1; 3/1985, 143–145; 1–2/1986, 1; 4/1986, 187–190; 1–2/1987, 1; 3–4/1988, 209–212; 1–2/1989, 1; 4/1989, 234–235; 3–4/1990, 184–186; 1/1991, 1; Милутин Перовић, „Симпозијум о проблемима наставе историје: За чвршће повезивање историје као науке и историје као школског предмета“, *Просветни преглед*, год. XXIII, бр. 5 (15. 2. 1967), 6; „Први југословенски симпозијум о настави историје: Историјска свест не сме бити средство за манипулисање човеком“, *Просветни преглед*, год. XXVIII, бр. 26 (6. 9. 1972), 3; П. П. „III Југословенски симпозијум о настави историје: За бољи и квалитетнији уџбеник“, *Просветни преглед*, год. XXX, бр. 29–30 (2. 10. 1974), 5; Бранислава Ковачевић, „Четврти југословенски симпозијум о настави историје: Користан сусрет у Стубичким Топлицама“, *Просветни преглед*, год. XXXI, бр. 27 (17. 9. 1975), 3; Мишо Китаноски, „Македонија: Симпозијум о настави историје: Замагљена прошлост“, год. XLI, бр. 1540–42 (25–27) (6–20. 9. 1985), 9; Радован Лазаревић, „Осијек: Симпозијум историчара Југославије: Не постоје две истине“, *Просветни преглед*, год. XLII, бр. 1584 (27) (19. 27. 1986), 15; АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштва историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; ф. 2, Записник са XIII сједнице Председништва Савеза историчара Југославије, одржане 30. V 1988. године у 10 сати, у просторијама Института за савремену историју у Београду; ф. 5, Програм XIV југословенског симпозијума о настави историје; ф. 5, Савез историчара Југославије, Стална комисија за наставу историје, 25. 4. 1989; ф. 4, Извештај о XI југославенском симпозијуму о настави историје, 27. 12. 1985; ф. 3, Записник са проширене седнице Председништва Савеза друштва историчара Југославије одржане 20. марта 1982. у сали Архива Србије у Београду.

једнопредметне или двопредметне наставе, програмима студија, школском праксом, приликама за запошљавање дипломираних студената и другим проблемима.¹⁵⁶⁸

У циљу унапређивања наставе и усавршавања наставника, Савез је издавао часопис *Настава историје*. Часопис је почео да излази 1954. године под називом *Историјски преглед*, али је већ 1955. обустављен. Потом је редовно штампан 1954–1964. када је услед недостатка финансијских средстава прекинуто излажење. Поново је покренут 1967. са новим називом *Настава историје – Nastava povijesti – Настава по историја – Pouk zgodovine* и излазио је у континуитету све до 1992. године. Како је наведено у уводнику, циљ часописа је био да пружи помоћ наставницима историје свих врста школа и да се бави проблемима наставе историје специфичним за републике и покрајине како би се искристалисали и општејугословенски проблеми и наложена заједничка решења. Часопис је имао три сталне рубрике: настава, научни резултати и информације. У њима су објављивани чланци који се односе на теорију и праксу наставе историје, резултати научне историографије за које се сматрало да могу имати примену у настави и остале друштвене, научне и стручне информације. По саставу редакције и садржини прилога тежило се да часопис сачува југословенски карактер. Седиште редакције се налазило у Загребу јер је услед недостатка финансијских средстава Савеза часопис излазио у суиздаваштву са Школском књигом, а главни уредник је био др Хрвоје Матковић, професор методике наставе историје на Филозофском факултету у Загребу.¹⁵⁶⁹

Једно од најкрупнијих питања којима се СИЈ бавио 80их година је било решавање неповољног положаја школског предмета историја у наставним плановима и програмима, нарочито у реформисаној средњој школи. Још је на Седмом симпозијуму наставе историје у Аранђеловцу 1979. године, потпредседник Комисије за наставу Милутин Перовић упозорио да чланови Савеза морају активно да се укључе у реформу образовања како би историја као „еминентно васпитни и идејно-политички значајан“ школски предмет добила адекватно место. Тиме је у широј јавности покренута дебата о наставним програмима друге фазе усмереног средњег образовања. Као главни проблем

¹⁵⁶⁸ „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *JIC* 2/1962, 152–153; „Izveštaji o radu pretkongresnih konferencija: II interkatedarska konferencija“, *Nastava istorije* 1/1974, 63; Hrvoje Matković, „Interkatedarska konferencija historičara Jugoslavije“, *Nastava istorije* 3/1979, 199–200; Isti, „Treći interkatedarski skup studenata istorije i interkatedarska konferencija“, *Nastava istorije* 1/1981, 59–60; Lakić Zoran, „Mladi istoričari i interkatedarska konferencija istoričara Jugoslavije“, *Nastava istorije* 4/1987, 195–199.

¹⁵⁶⁹ *Nastava istorije* 1/1967–1968, 1; AJ, 684, ф. 4, Часопис Настава историје: Извештај о издавању, функционисању и садржини часописа; ф. 5, Извештај Уредништва часописа Настава повијести – Настава историје – Настава по историја – Поук Згодовине за раздобље 1983–1987. године

истакнуто је програмирање градива из историје, које је требало да буде у функцији будућег занимања ученика. Услед тога, настава историје служи искључиво потребама одређене струке и опстаје једино као „општестручни“ предмет.¹⁵⁷⁰ Ситуација није била много боља ни у вези са наставом историје у основним школама. Истицани су недостаци наставних програма у вези са пренаглашавањем догађајне историје и ужих националних средина у наставним програмима, као и недовољан број часова за савладавање прописаног градива.¹⁵⁷¹

Према мишљењу Председништва СИЈ на овај начин „историјско образовање и васпитање“ је неоправдано занемарено и „неразумно сведено на крајње низак ниво, на површну информацију услед чега се због непознавања друштвеног развоја /.../ народа и народности и светских историјских токова, ствара свест која угрожава не само културно јединство него и интегритет Југославије као демократске федеративне државне заједнице“. Највиши државни органи су упозоравани да у „вишенационалној заједници у атмосфери распламсавања национализма, садржај и развој историјске свести далеко превазилазе интерну одговорност наставника историје и историчара-истраживача, па самим тим, уз остало, потискивање историје као наставног предмета /.../, знатно отежава ситуацију и чини да се утицај школе, у овој веома важној области, не само смањује, већ прети да постане сасвим безначајан“.¹⁵⁷²

Председништво СИЈ је предузимало конкретне мере да се оваква ситуација промени. На Седмом, Осмом и Деветом конгресу историчара Југославије је постављано питање места наставе историје у школском систему и улагани су напори да се закључци највишег скупа историчара спроведу у пракси. Проблем је представљало и то што је законодавна власт над образовањем и васпитањем била у надлежности република и покрајина услед чега су постојале разлике и у спровођењу образовне политике. С обзиром да се питање положаја наставе историје сматрало не само стручним него и друштвеним проблемом, предузимане су мере да се у решавање проблема укључе и одређени друштвени и партијски органи. Одржано је неколико заједничких седница са представницима ССРНЈ али без већег успеха. Најзад, упућивани су званични Апели у којима је СИЈ изражавао незадовољство изучавањем историје у школама које, како је истицано, не одговара „научним и идејним захтевима југословенског социјалистичког

¹⁵⁷⁰ Милутин Перовић, „Место историје у другој фази средњег усмереног образовања у СР Србији“, *Настава историје* 1/1980, 13.

¹⁵⁷¹ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Извјештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

¹⁵⁷² Исто.

друштва“. Циљ је био да се подстакну државне установе и друштвене организације да ово питање почне да се решава. СИЈ је упозоравао на негативне последице до којих би довело потискивање историје „као еминентно хуманистичке науке“ и ширење ваннаучне историјске свести, јер оно доприноси „дезинтеграцији Југославије и као културног простора“. Најтеже последице „непотпуног и површног историјског образовања“ испољавале су се у „учесталим тенденцијама парцелизације историјске свести и сепаратистичким схватањима“.¹⁵⁷³

Насупрот томе, СИЈ је заузимао став да историја треба да се изучава као обавезан предмет у свим разредима са већим бројем часова и знатно ширим садржајем. На тај начин би било омогућено дубље и свестраније проучавање историјског развоја свих југословенских народа „и свих њих узето у целини“, што је „предуслов за изграђивање историјске свести о нужности и неопходности одржавања јединствене југословенске државне заједнице“.¹⁵⁷⁴

СИЈ је преко Југословенског комитета за историјске науке остваривао значајне резултате у области међународне сарадње. Интернационална делатност је реализована кроз чланство у међународним организацијама историчара, учешће на светским конгресима историјске науке, разменом стручне и научне литературе и путем билатералних научноистраживачких пројеката. Записници са седница Председништва и извештаји о раду сведоче о великој пажњи коју је СИЈ придавао овој врсти активности. На тај начин је крајем 50их и почетком 60их година настављена традиција међународне сарадње успостављена између два светска рата. Као и у претходном периоду, у социјалистичкој Југославији односи у спољној политици су усмеравали културну и научну сарадњу. У међународној размени научних информација и резултата, историјској науци је поново дат изузетан значај. То је истакнуто на једном састанку са представницима Секције за образовање науку и културу ССРНЈ одржаном 1978. године, на коме се расправљало о правцима даљег развоја историографије: „у програмирању и остваривању међународне сарадње југословенски историчари треба да воде рачуна о суштини југословенске спољне политике и у том правцу да делију како би афирмисали историју /.../ народа и народности и тековине социјалистичке изградње“.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁷³ Исто.

¹⁵⁷⁴ Исто.

¹⁵⁷⁵ АЈ, 684, ф. 2, Информација о актуелним питањима историографије у нас и активностима друштвених субјеката у овој области, 31. 10. 1978.

Највећи део међународних активности одвијао се путем учешћа у Међународном комитету за историјске науке у Паризу (Comité International des sciènce historiques), чији је СИЈ члан од 1964. године.¹⁵⁷⁶ СИЈ је имао своје представнике и у његовим телима. Председник Југословенског комитета за историјске науке је био члан Генералне скупштине Међународног комитета за историјске науке. Представници СИЈ су били на руководећим позицијама у оквиру следећих тела светске асоцијације историчара: Интернационална асоцијација за студије Југоисточне Европе (председник), Интернационални комитет за историју Другог светског рата (један од потпредседника), Интернационална комисија за историју градова (председник). Југословенски историчари су учествовали у раду: Интернационалне комисије за словенске историјске студије, Интернационалном комитету за историјску метрологију, Интернационалној асоцијацији за византолошке студије, Интернационалној комисији за поморску историју.¹⁵⁷⁷

СИЈ је пружао подршку југословенским делегацијама приликом учешћа на међународним конгресима историјских наука који су се одржавали сваке пете године. Југословенски комитет за историјске науке је бирао учеснике и помагао припремање реферата и саопштења. СФРЈ је имала своје представнике на међународним скуповима историчара у Москви (1970), Сан Франциску (1975), Букурешту (1980), Штутгарту (1985), Мадриду (1990).¹⁵⁷⁸ Југословенски историчари су узимали учешћа на предконгресним скуповима, хронолошким сесијама и састанцима афилираних тела Интернационалне асоцијације историчара. Организоване су и изложбе историографске продукције. За ту прилику СИЈ је почевши од 1955. сваких 10 година издавао публикацију *Историографија Југославије* (књ. I, 1945–1955; књ. II, 1955–1965; књ. III, 1965–1975). Читав посао је поверен Историјском институту у Београду а ангажован је већи број сарадника чији је задатак био да прикупе библиографску грађу и разврстају је према републикама, одређеним историјским периодима и један део према ауторима. Тим путем су иностраној јавности представљана достигнућа историјске науке у свим истраживачким областима од праисторије до послератног периода. Ови прегледи су штампани на енглеском или француском језику а садржали су опширне информације, на

¹⁵⁷⁶ АЈ, 684, ф. 4, Пријава за финансирање чланарине Југословенске научне асоцијације у Међународној невладиној научној организацији, 27. 11. 1985. Према Пријави од 11. 12. 1980. СИЈ је био учлањен у Међународну асоцијацију историчара од 1951. године. АЈ, 684, ф. 3.

¹⁵⁷⁷ АЈ, 684, ф. 5, Савез историчара Југославије – Савезна конференција ССРНЈ, Координациони одбор за друштвене организације и удружења грађана, 01/1-4, бр. 145, 6-12. 1989.

¹⁵⁷⁸ Исто.

око 500 страница, о укупном раду југословенских историчара.¹⁵⁷⁹ СИЈ је имао и два часописа од међународног значаја, *ЈИЧ* и *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae*, који су размењивани са великим бројем страних научних установа и академија.¹⁵⁸⁰ Од значајнијих међународних конференција, симпозијума и других скупова на којима су југословенски историчари учествовали, у документима СИЈ се помињу Симпозијум о југословенско-британским односима у време Првог и Другог светског рата, Скуп о југословенско-америчким односима у Другом светском рату, Конференција о идеји мира у историји и савремености.¹⁵⁸¹

Поред Југословенског комитета за историјске науке, запажену међународну активност остваривали су комитети за византологију и економску историју.¹⁵⁸² Од 1986. у СИЈ је учлањен и Југословенски комитет за балканологију који је функционисао као његово тело ангажовано на проучавању Југоисточне Европе.¹⁵⁸³ Комитети су били учлањени у одговарајуће међународне асоцијације за своју ужу научну област. Југословенски комитет за византологију је од 1948. године био део Међународне асоцијације за византолошке студије. Комитет је у оквиру СИЈ радио на остваривању и координацији веза југословенских византолога и научника других земаља. Резултати су приказивани и праћени преко периодичних публикација посвећених византолошким студијама.¹⁵⁸⁴ Континуирани успех у раду је постизао и Југословенски комитет за економску историју који је од 1965. био члан интернационалне организације за своју област.¹⁵⁸⁵ Научни комитет за балканологију је успоставио међународне везе са Асоцијацијом за Југоисточну Европу.¹⁵⁸⁶ Тиме је стекао право коришћења средстава Унеска и остваривање сарадње са балканским земљама и заједничко објављивање научних резултата. Највећи део активности комитетâ је био посвећен припреми за

¹⁵⁷⁹ Исто; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije od aprila 1965. do septembra 1969. godine“, *ЈИЧ* 3/1969, 145; АЈ, 684, ф. 2, Извјештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

¹⁵⁸⁰ Исто.

¹⁵⁸¹ АЈ, 684, ф. 5, Савез историчара Југославије–Савезна конференција ССРНЈ, Координациони одбор за друштвене организације и удружења грађана, 01/1-4, бр. 145, 6. 12. 1989.

¹⁵⁸² О активностима Комисије за економску историју видети чланак: Emilija Cvetković, Aleksandar Matković, „Rađanje jedne historiografije: Nasleđe komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije“, *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji: Zbornik radova na Konferenciji*, ur. Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2020, 197–223.

¹⁵⁸³ АЈ, 684, ф. 4, Савез републичких и покрајинских самоуправних интересних заједница за научни рад у СФРЈ, Пријава за сагласност за ново учлањење југословенских научних асоцијација у међународну невладину научну организацију.

¹⁵⁸⁴ АЈ, 684, ф. 4, Пријава за финансирање чланства Југословенске научне асоцијације у Међународним невладиним научним организацијама, 27. 11. 1985.

¹⁵⁸⁵ Исто.

¹⁵⁸⁶ АЈ, 684, ф. 4, Савез републичких и покрајинских самоуправних интересних заједница за научни рад у СФРЈ, Пријава за сагласност за ново учлањење југословенске научне асоцијације у међународну невладину научну организацију,

учешће на конгресима и међународним скуповима. Председништво је у својим извештајима о раду посебно истицало активности Војноисторијског института у остваривању међународне сарадње. Везе су успостављене са војним историчарима пре свега Бугарске, Мађарске и СССР-а али и другим сродним установама у Европи. Углавном су вршена компаративна истраживања из области војне историје. Сарадња је имала за циљ да допринесе стварању слике о ослободилачким ратовима које су југословенски народи водили у XX веку, а нарочито о историји НОР-а и револуције 1941–1945.¹⁵⁸⁷

У реализацији ових облика сарадње СИЈ је наилазио на многобројне тешкоће, пре свега финансијске природе: нередовно плаћање годишњих чланарина у међународним асоцијацијама историчара, нерешен статус финансирања Југословенског комитета за историјске науке, недостатак новца за објављивање његових издања, финансијске тешкоће у вези са израдом библиографије. Постојали су и други организациони проблеми. Председништво се упорно залагало да се то стање промени. Сматрало се да су светски конгреси историчара не само ствар науке, већ и „велике светске политике“. Истицањем да су конгреси важан елемент спољне политике земаља које се на њима појављују са историографским резултатима, аргументовани су захтеви упућивани државном и партијском врху да се обезбеди пуна подршка свих заинтересованих државних органа и друштвених субјеката како би наступи југословенских историчара на светским историјским конгресима били организованији.¹⁵⁸⁸ Поред осталог, конгреси су били прилика за стручне разговоре и контакте са историчарима других земаља. Тим путем обнављане су старе везе и успостављани нови контакти.

Значајан вид међународне сарадње представљале су везе између СИЈ и асоцијација историчара других земаља.¹⁵⁸⁹ Према извештају Председништва из 1989. године, СИЈ је више деценија остваривао научне и културне везе са земљама Западне и Источне Европе, Балкана и САД-ом.¹⁵⁹⁰ Билатерална сарадња се одвијала преко „мешовитих“ комисија историчара. Посебна пажња посвећивана је одржавању контактата са суседним земљама Бугарском, Грчком, Румунијом, Аустријом и Италијом

¹⁵⁸⁷ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године.

¹⁵⁸⁸ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/; Записник са V седнице Председништва Савеза историчара Југославије, 17. 1. 1986.

¹⁵⁸⁹ АЈ, 486, ф. 4, Савез друштава историчара Југославије, Југословенски комитет за историјску науку – Интернационалном Бироу Међународне асоцијације историчара, Подношење извештаја о делатности југословенских историчара, 4. 11. 1983.

¹⁵⁹⁰ АЈ, 684, ф. 5, Савез историчара Југославије – Савезна конференција ССРНЈ, Координациони одбор за друштвене организације и удружења грађана, 01/1-4, бр. 145, 6-12. 1989.

са којима је „постојало много веза, додира и заједничких токова у историји културног развика“.¹⁵⁹¹ Са земљама са којима нису постојале сталне комисије, попут САД-а и Велике Британије, Савезне Републике Немачке,¹⁵⁹² Холандије, одржавани су повремене састанци и вршена размена званичних и студијских делегација.¹⁵⁹³

На основу сачуване архивске грађе, може се закључити да је значајна пажња придавана раду билатералних („мешовитих“) комисија историчара, као виду међународне активности. Сматрало се да су ове комисије „погодна форма за пласирање југословенске историографије у иностранству“ и да служе упознавању југословенских историчара са истраживањима страних историографија, нарочито када је реч о обради тема које се тичу прошлости југословенских народа.¹⁵⁹⁴ Међудржавне комисије историчара су одржавале састанке на којима су утврђивани програми сарадње који су обухватили: организовање научних и стручних скупова, проучавање историјске грађе од заједничког значаја, објављивање резултата истраживања у научним часописима и зборницима радова, превођење историографских радова, размена информација о историографској продукцији. У оквиру пројеката спровођена су компаративна истраживањима на теме међудржавних веза, политичких, друштвених, културних и војних, дипломатским односима у прошлости и обележавање јубилеја.

Први контакти су остварени почетком 60их година да би већ крајем деценије успостављене међудржавне везе ослабиле. Рад СИЈ је био нарочито отежан после доношења Устава из 1974. године који је додатно подстакао децентрализацију југословенске државе што је имало одраза и на развој научне историографије. Најтежи период у деловању Савеза наступио је између Седмог и Осмог конгреса историчара (1977–1983), када је његов рад готово потпуно замро. Упркос свим тешкоћама Савез је

¹⁵⁹¹ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај Председништва СИЈ о раду Савеза историчара Југославије (за период од 2. IV 1985. до 14. IV 1986. године).

¹⁵⁹² На 16. међународном конгресу историчара у Штутгарту, на иницијативу југословенских историчара су успостављени контакти са историчарима СР Немачке. У разговорима су учествовали професор Christian Meier председник Савеза историчара СР Немачке, чланови председништва Eberhard Jäckel (Универзитет у Штутгарту) и Јирген Кока (Универзитет Билефелд) а са југословенске стране проф. др Андреј Митровић, др Љубинка Трговчевић. Могућност за међународну сарадњу је постојала, али повремено у оквиру радних тела која би обрађивала унапред договорене теме а не кроз рад билатералних комисија јер у Савезу историчара СР Немачке није постојала таква пракса. На састанку председништва СИЈ одређена је радна група на челу са професором Симом Ћирковићем и историчарком Љубинком Трговчевић која је требало да осмисли концепт предлога о сарадњи који би био понуђен асоцијацији историчара СР Немачке. АЈ, 684, ф. 4, Белешка о разговору представника Савеза историчара СР Немачке и Савеза друштава историчара Југославије одржаног 28. августа 1985. у Штутгарту, 4. 10. 1985.

¹⁵⁹³ АЈ, 684, ф. 5, Савез историчара Југославије – Савезна конференција ССРНЈ, Координациони одбор за друштвене организације и удружења грађана, 01/1-4, бр. 145, 6-12. 1989.

¹⁵⁹⁴ АЈ, 684, ф. 4, Савез друштава историчара Југославије, Југословенски комитет за историјске науке – Интернационалном Биору Међународне асоцијације историчара, Подношење извештаја о делатности југословенских историчара, 4. 11. 1983.

успевао да пронађе средства да одржи међународну сарадњу.¹⁵⁹⁵ Према једном допису Савезног завода за научну, културно-просветну и техничку сарадњу 1979. године, СИЈ је остваривао сарадњу са 29 земаља.¹⁵⁹⁶ Број сталних билатералних комисија историчара је био мањи, мењао се у различитим периодима, али никада није прелазило више од 15. За време свог деловања СИЈ је успостављао разне видове сарадње са историчарима СР Немачке, Италије, Совјетског Савеза, НР Пољске, Чехословачке, Бугарске, Румуније, Мађарске, Немачке Демократске Републике, Аустрије, Грчке, Француске, Шпаније.¹⁵⁹⁷

Према сачуваним извештајима, најплоднији научни рад се одвијао у оквиру југословенско-чехословачке комисије. Ова комисија је 1988. године одржала своје 22. заседање, што указује на знатно већу активност у односу на Француску са чијим историчарима је 1986. године организован тек трећи сусрет или Совјетски Савез са којима је одржан пети састанак 1987. године.¹⁵⁹⁸ Заједнички задатак француских и југословенских историчара је био да раде на подстицању развита историјске науке и учвршћивању традиционалних пријатељских веза две земље путем организовања свестране научне сарадње историчара. Основни облик сарадње је оствариван путем комисије која се бавила тематиком односа, сарадње и веза између Југославије и Француске. Према протоколу о сарадњи потписаном 1984. године, један део активности југословенско-француске комисије је био усмерен на унапређење наставе и уџбеника историје у циљу „повећања њиховог научног нивоа“ и бољег узајамног разумевања две земље, као и размену научника и одржавање гостујућих предавања на универзитетима, пружање помоћи приликом научноистраживачког рада у другој земљи и сарадња са одговарајућим установама које раде на пословима науке и културе.¹⁵⁹⁹ Контакти су традиционално одржавани и са историчарима НР Пољске. После краћег застоја почетком 80их, 1987. године је договорено одржавање заједничких седница и континуирана размена научне и стручне литература. Сарадња је предвиђала размену делегација истраживача и научника и разговоре о наставним плановима и програмима и

¹⁵⁹⁵ „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije (novembar 1960 – oktobar 1962)“, *JIC* 2/1962, 153; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije u 1963. i 1964. godini“, *JIC* 2/1965, 141–145; „Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije od aprila 1965 do septembra 1969. godine“, *JIC* 3/1969, 144–160; *AJ*, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза историчара Југославије /за период од 19.5.1986. до 28.9.1987. године/
¹⁵⁹⁶ *AJ*, 684, ф. 2, Савезни звод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу, 09-692-7/78, 26. 6. 1978.

¹⁵⁹⁷ *AJ*, 684, ф. 5, Извештај о међународној сарадњи Савеза историчара Југославије 1985–1987; ф. 2, Стална радна тела Савеза историчара Југославије.

¹⁵⁹⁸ *AJ*, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; Југословенско-чехословачка комисија, 12. 10. 1978.

¹⁵⁹⁹ *AJ*, 684, ф. 4, Извештај мешовите комисије југословенских и француских историчара, 12. 10. 1985.

уџбеницима.¹⁶⁰⁰ Према оцени Председништва СИЈ југословенско-совјетска комисија је радила доста добро. Од активности које се односе на наставу документован је састанак у Москви 1979. године на коме је Савез представљао професор Раде Петровић са универзитета у Сарајеву. Циљ овог међународног састанка је био припрема реферата на тему „Место и улога наставе историје, посебно средњошколске у формирању човека XX века“. Радну групу су чинили историчари из Совјетског Савеза, Канаде, Југославије, Румуније, Белгије, Монголије, Венецуеле и Јапана. Том приликом је одлучено да се упути предлог да се при Међународном комитету историјских наука образује Стална комисија за наставу историје, да се у рад светских конгреса историчара уврсти и секција за наставу и да се покрене један међународни часопис специјализован за наставу историје.¹⁶⁰¹

Активности појединих међудржавних комисија историчара биле су успорене и нередовне. Током 80их година ослабиле су везе са Италијом,¹⁶⁰² слабије интересовање примећено је у оквиру југословенско-мађарске комисије,¹⁶⁰³ према оцени Председништва мешовита комисија оформљена са историчарима Источне Немачке¹⁶⁰⁴ такође није давала очекиване резултате. Разлози за то су били бројни. Комисије за сарадњу са историчарима других земаља су биле уврштене у споразуме о културно-научној, просветној и техничкој сарадњи због чега је сматрано да је њихов радод посебног друштвеног интереса за СФРЈ. Међутим, тиме нису била обезбеђена материјална средства за остварење сарадње, него је рад међународних комисија финансиран преко конкурса републичких и покрајинских заједница за науку.¹⁶⁰⁵ Недостатак финансијских средстава лоше се одразио на издавачку делатност. Резултати билатералних научних скупова остајали су непознати широј, научној, друштвеној и културној јавности. Ништа боља ситуација није постојала ни са превођењем радова југословенске историографије на стране језике. Према процени Председништва СИЈ постојао је велики заостатак у односу на суседне земље. Стално је упозоравано на

¹⁶⁰⁰ АЈ, 684, ф. 4, Програм сарадње СФРЈ и НР Пољске, 3. 12. 1985; ф. 2, Записник са XII сједнице Председништва Савеза историчара Југославије, одржане 23. II 1987. године у просторијама Института за савремену историју у Београду.

¹⁶⁰¹ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године; ф. 2, Извештај о састанку у Москви, 10. 3. 1979.

¹⁶⁰² АЈ, 684, ф. 2, Комисија за сарадњу са историчарима Италије.

¹⁶⁰³ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Југословенско-мађарске комисије за историју, 23. 10. 1978.

¹⁶⁰⁴ АЈ, 684, ф. 4, Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и технолошку сарадњу, Програм културне и просветне сарадње између СФРЈ и НДР за 86/88, 29. 10. 1985.

¹⁶⁰⁵ АЈ, 684, ф. 2, Извештај о раду Савеза друштава историчара Југославије за период 1977. до краја 1981. године.

опасност од тога да се страни историчари о историји Југославије информишу посредством историографских радова који неретко дају „ненаучну и тенденциозну искривљену слику о југословенској прошлости“.¹⁶⁰⁶

На седницама Председништва СИЈ интензивно се расправљало о мерама побољшања међународне сарадње. Преовлађујуће мишљење је било да интернационална делатност не сме бити питање иницијативе појединаца, него осмишљена и добро организована активност подржана од државних и партијских установа. На седници Председништва 25. октобра 1985. констатовано је да би целокупна међународна сарадња републичких и покрајинских удружења требало да се одвија преко СИЈ. Договорено је да се пре учешћа заузме заједнички став о појединим питањима, онемогући стихијски одлазак историчара на заседања и научне скупове и да се убудуће не допусти да „туристичко-забавни елемент потисне научни“ када је у питању учешће на научним скуповима.¹⁶⁰⁷ Предузимане су и друге мере у циљу поспешивања сарадње са историчарима појединих земаља. Један од проблема крајем 80их година настао је у вези са попуњавањем комисија новим члановима услед смене генерација историчара. Знатан број истраживача са универзитета, академија и института из различитих разлога више није био активан. Одржавање веза са иностранством „које немају репрезентативан, него радни, истраживачки карактер“ захтевало је укључивање млађих истраживача који су стекли углед у земљи и иностранству и који су познавали светске језике како би могли да воде успешну комуникацију са страним историчарима и удружењима.¹⁶⁰⁸ Било је планова да се размена историографских радова, часописа, зборника и других публикација добије организовани и стални вид међународне сарадње, како би се научна јавност у суседству и свету била информисана о резултатима историјске науке у Југославији на задвољавајући начин. Испитивана је могућност штампања *ЈИЧа* на енглеском и руском језику са најактуелнијим прилозима из југословенске историографије за инострану публику. Размишљао се о адекватним формама публиковања резултата историографски важних резултата на светским језицима.¹⁶⁰⁹

¹⁶⁰⁶ АЈ, 684, ф. 2, Извјештај Председништва СИЈ о раду Савеза историчара Југославије (за период од 2. IV 1985. до 14. IV 1986. године.

¹⁶⁰⁷ Исто; ф. 2, Записник са заједничке VIII седнице Председништва СИЈа и редакције *ЈИЧа*, одржане 15. 01. 1987. године у просторијама Института за савремену историју у Београду, са почетком у 10 сати; ф. 4, Информација о међународној сарадњи у 1985. години.

¹⁶⁰⁸ АЈ, 684, ф. 5, Савез историчара Југославије – Савезна конференција ССРНЈ, Координациони одбор за друштвене организације и удружења грађана, 01/1-4, бр. 145, 6-12. 1989.

¹⁶⁰⁹ АЈ, 684, ф. 2, Програм рада Савеза историчара Југославије за 1986. и 1987. годину, 19. маја 1986; Програм рада Савеза историчара Југославије за период октобар 1987. – август 1988, 30. септембра 1987; Програм рада Савеза историчара Југославије за 1989. годину, октобра 1988.

Крајем 80их година рађено је на обнављању међународне сарадње СИЈ и успостављању нових контаката. Савезу је био упућен предлог од стране британских историчара о успостављању сарадње на широј основи, укључивањем стручњака разних профила историчара, књижевника и филолога.¹⁶¹⁰ Постојало је интересовање кинеских историчара за успостављање научних и културних веза са југословенским историчарима. Предлог је упућен преко професора Бранка Петрановића који је у јесен 1987. године гостовао на кинеским универзитетима. Обе стране су се сложиле да се оформи мешовита комисија историчара која би спровела научни пројекат компаративног проучавања југословенске и кинеске револуције, превођење историјских дела, одржавала научне скупове, вршила размену часописа и књига, и организовала размену универзитетских професора и других научних радника.¹⁶¹¹ Последњи сачувани извештаји су посебно истицали знаћај историјске науке у међународној сарадњи и наговештавали да ће се СИЈ у наредном периоду у овој области ангажовати са већом одлучношћу: „Позитивно је то што је југословенско политичко присуство на међународној сцени велико, али је оно, ипак, мањкаво ако га не прати и плодна научна сарадња. Јер, без научне сарадње са спољним свијетом данас се не може обезбеђивати ни успешна спољна политика. У историјској науци, међународне везе, зна се, могу бити, и јесу, још много значајније него што је то случај у неким другим научним дисциплинама. И спољнополитички процеси у новије вријеме то потврђују.“¹⁶¹²

¹⁶¹⁰ АЈ, 684, ф. 2, Записник са седнице Председништва Савеза историчара Југославије и Југословенског комитета за историјске науке одржане 25. 10. 1985. године на Филозофском факултету у Београду, са почетком у 9,00 сати; ф. 4, Информација о жељи британских колега за сарадњу 24. 10. 1985.

¹⁶¹¹ АЈ, 684, ф. 2, Записник са XII сједнице Предсједништва Савеза историчара Југославије, одржане 23. II 1987. године у просторијама Института за савремену историју у Београду; Извјештај о раду Савеза историчара Југославије (мај 1985. – мај 1989. године).

¹⁶¹² Исто.

ЗАКЉУЧАК

Историја се као наставни предмет у европском систему образовања и у Србији први пут појавила у време стварања националних држава у XIX веку. То јој је одредило специфичне циљеве и место у наставним плановима на свим образовним нивоима, од основне школе до Универзитета. У прво време њен главни задатак је био да развија патриотизам код ученика. Пошто се патриотска осећања у једном друштву најбоље подстичу позивањем на „славну прошлост“, историја као наука и школски предмет су добили значајну улогу у изграђивању колективног идентитета. Идентитет је подложен променама и националне државе га изнова дефинишу и конструишу од различитих елемената. Теоретичари који се баве овом области се слажу у закључку да поред језика и културе, заједничка прошлост представља снажан кохезиони фактор. То су препознали и идеолошки и политички творци националних држава формираних после Првог светског рата. По западноевропском узору историја је и у српском и југословенском друштву добила значајну улогу у процесима националне интеграције. С обзиром на специфичности историјског развитка оличеним у честим променама политичког и друштвеног уређења, ова прагматична функција историјске науке и наставног предмета задржала се током целог XX века.

С обзиром да је у изграђивању и јачању јединства југословенског друштва култура имала предност у односу на политику, привреду, религију и друге области, школи је дат прворазредан значај у остваривању националних циљева. Отуда произлази стална потреба за државном интервенцијом у области просвете. То се постизало централистичким принципом управљања у просвети, тежњом за што потпунијим уједначавањем школског система, преузимањем главне улоге у осмишљавању образовне политике, унификацијом законодавства, прописивањем наставних планова и програма, монополизацијом уџбеника, једнообразном наставом, прописивањем методичких и практичних упутстава за рад у школама, стручним усавршавањем наставника и добро организованом надзорном службом. Од посебног интереса била је национална група предмета, на чијој основи је вршено изграђивање националног идентитета међу ученичком популацијом. С обзиром на место које је у државној идеологији припадало заједничкој прошлости, посебно се издвајала настава историје.

Због свог потенцијала да легитимише и оправда новонастало стање, историја је била наука од великог друштвеног значаја, а у настави историје су приоритет добили

васпитни задаци. Стога се однос државе према овим областима у различитим периодима кретао од утилитарног до инструментализације. Томе је погодовала укорењеност романтичарских, легендарних, митских традиција (чији је један од најчешћих видова била народна епика) у колективном памћењу српског и југословенског друштва. То је имало одраза и на наставу историје на неколико равни. У наставним плановима и програмима је више простора имала национална историја, заправо историја народа који су живели унутар граница заједничке државе. У школи је више пажње посвећено изучавању савремене историје у односу на старије периоде. У складу са тим је осмишљавана периодизација, извођена хронологија и одабирани кључни појмови на којима су ученици изграђивали знања о прошлости. Садржај наставе је откривао идеолошки уплив. Обавезне теме су биране тако да одговарају званичном наративу и доприносе изграђивању пожељне друштвене свести. Превага идеолошких над стручним и педагошким аргументима приликом креирања образовних садржаја често је била на штету фактографске тачности и исправног дидактичког обликовања грађе, а долазило је и до намерног искривљивања.

У приказивању прошлости југословенског друштва, предност је имала политичка историја. Иако је током целог посматраног периода у стручној јавности и међу практичарима инсистирало на њеном увођењу у наставне програме, друштвена историја је служила искључиво упознавању ученика са грађанским правима и дужностима а културна за подстицање позитивног односа према материјалном и духовном наслеђу, све са циљем подстицања „љубави и лојалности према отаџбини“. Патриотско васпитање се темељило на колективистичком принципу заснованом на схватању да су интереси заједнице важнији од сопствених. Другим речима, служити добробити колективитета представљало је исправни пут за сопствени развитак.

С обзиром да су обе Југославије настале као резултат борбе у највећим светским сукобима, ратови и преломни тренуци су имали значајно место у настави историје. Мотиви који се са тим у вези појављују су мучеништво, херојство, жртвовање за своју државу и народ, а са друге стране неслога, потпадање под страну власт. Општа историја је у том контексту обухватала градиво о државама са којима су јужнословенски народи долазили у непосредан додир, пре свега услед потпадања под њихову власт. Робовање под страним завојевачима и тежња за ослобођењем такође су биле честе теме које су уношене у наставне програме. Од држава са којима су у прошлости успостављани савези мање се учило у школи. Када је реч о општој историји изузетак представљају историја Римског, Византијског и Османског царства јер су имали значајан утицај на историјски

развој, самим тим и на разумевање националне историје. Пошто се нови систем вредности изграђивао на делима личности из прошлости, школска настава је требало да пружи што више примера са којима је ученици требало да се идентификују. Због тога је у приказивању прошлости често присутан биографски метод, нарочито на млађим узрастима, предност је дата истакнутим личностима а занемариване су друштвене структуре. Међу одабранима, налазиле су се личности из политичке и културне историје које су својим делима допринеле идеји и остварењу националног и државног јединства. И овде се може запазити превладавање личности политичке историје, пре свега владара и народних хероја.

У погледу наставних метода, инсистирало је на онима које су могле да створе доживљај код ученика и пробуде саосећање, што је представљало још један показатељ употребе историје у идеолошке сврхе. То је могуће пратити кроз језик уџбеника који је често пун патоса и у функцији што ефикаснијег преношења поруке. Истом циљу је требало да допринесу и наставна средства, нови медији (у XX веку су то били радио и телевизија) и облици школског и ваншколског рада међу којима су посебно место имале изучавање локалне (завичајне) историје, посете музејима и ученичке екскурзије.

Колике је домете могла да достигне настава историје у контексту српског и југословенског друштва XX века било је условљено идеолошким притиском и степеном модернизације образовног система. Одређене иновације у настави су прихватане, уклапане у националне оквире и прилагођаване „југословенском искуству“. Међу наставницима-практичарима могу се запазити стални напори да се наставни процес унапреди увођењем нових приступа и метода рада. Прихватане су тековине нове школе и прогресивне педагогије које су се односиле на активно учешће ученика у настави, подстицању мотивације и што више ваннаставних активности у оквиру којих су ученици могли да примене знања стечена у школи. Међутим, успех имплементације је често био ограничен услед непостојања одговарајућих материјалних услова. Подршка државних власти је често била само декларативна а целокупан напор се сводио на личну иницијативу.

Највећи проблем историје која је изучавана у школама представљао је обим грађе и апстрактност, нарочито ако имамо у виду да је у почетку истраживаног периода историја изучавана у основној школи, на узрасту до 10 година, што би данас одговарало нижим разредима. Услед сталних захтева за редукцијом градива, проблем је решаван на различите начине, у првом реду програмирањем садржаја по принципу концентричних кругова како би се понављањем и проширивањем градива на наредном ступњу

школовања стечено знање учврстило и спречило заборављање. Отуда потиче и стални реформски захтев за продужењем трајања обавезног основног образовања на осам година и увођењем завршних и пријемних испита у средњим школама.

Током целог XX века, наставу историје су карактерисали снажан идеолошки уплив и истицање васпитних задатака, пре свега са циљем постизања националног и патриотског васпитања. То се манифестовало кроз одабир садржаја и начин његове презентације. Спрам тога је могуће одредити фазе кроз које је прошла настава историје у југословенској држави. Поред спољашњих фактора који су одређивали циљеве, постоји низ чинилаца који су у оквиру појединих фаза утицали на унутрашњу динамику развика наставе историје. Овде се мисли на опште услове за похађање наставе, доступност уџбеника и наставних средстава, могућност за реализовање ваннаставних активности. Једнако важни су положај и улога наставника, његово образовање, филозофија наставе, лично и професионално искуство. И најзад, сам ученик и његов положај у наставном процесу.

На основу наведених критеријума историјски развој наставе историје у југословенској држави може се поделити у три основне фазе. Први је период југословенске Краљевине када се српско просветно искуство уграђује у југословенски систем образовања. С обзиром на наслеђену просветну заосталост и велики проценат неписменог становништва, нарочита пажња је посвећена реформи основне школе јер је њом обухваћен највећи део популације. Како је тим путем било могуће остварити највећи утицај на становништво, настојало се да се обавезно основно школовање продужи. Проблем са наставом историје је представљало то што је изучавана на млађем узрасту, у нижим разредима основне школе, што је био разлог за слабије разумевање историјског времена и каузалности. У основној школи је изучавана само национална историја. У настојању да се ђацима што више приближи прошла стварност полазило се од завичаја, у настави је кључна била жива реч учитеља а подстицано је повезивање градива са личним искуством и животом, док је биографски принцип у излагању садржаја требало да пружи могућност за идентификацију. Како би се знање стечено у основној школи учврстило, у школском систему је предвиђен велики број нижих средњих школа (које би одговарале данашњем узрасту 5–8. разреда) намењених ширим народним слојевима у којима је историја изучавана као обавезан предмет. Такав пример су биле грађанске школе које су постојале све до 1945. године, када су одлуком просветних власти укинуте. На сваком наредном ступњу школовања градиво је требало програмирати по принципу концентричних кругова, тако да се понови научено у

основној школи и допуни новим знањима и погледима на одређене теме. После више покушаја да се то реализује у првој деценији постојања заједничке државе, највећи домет у организацији наставног градива у том смислу достигнут је у периоду диктатуре краља Александра. Градиво наставног предмета историја у гимназијама је било обимније и на вишем степену сложености. Уместо дотадашње праксе да се предају само додаци у виду посебних наставних јединица, у новим наставним плановима и програмима синхронно се прате општа и национална историја, као и историја српског, хрватског и словеначког народа (племена). У гимназији је посебно инсистирано на изучавању културне историје. Највеће проблеме су представљали преобимно градиво и неподесни уџбеници што је знатно утицало на делотворност наставе. Иако су у стручној јавности истицани захтеви за проналажењем решења да се то стање поправи, највише пажње је и даље посвећивано васпитном задатку школе. Тим путем је посредно требало утицати и на политичко образовање омладине на узрасту 10–18 година. Реформа гимназијског образовања је имала за циљ да пружи бољу основу и припрему за похађање наставе на факултету. Увођени су облици рада попут семинарске наставе, врло сличне оној на универзитету, у оквиру које је рађено на историјским изворима и литератури. Проблем је, међутим, представљао недостатак историографских дела који би одговарали гимназијском узрасту. Уједначена знања су стицали ученици учитељских школа, који су се spremали за рад у основним школама. Једина разлика у односу на наставу у гимназијама била је у изучавању предмета методичке групе. Имајући у виду проблеме који су у стручној јавности идентификовани на средњем ступњу образовања, нису се могли очекивати већи резултати ни у погледу успеха наставе у учитељским школама, што је за последицу имало слабији квалитет наставе у основним школама. Настава историје у основним и средњим школама је од 30их година у потпуности изражавала националну идеологију. Иако почињу синхронно да се прате историја Срба, Хрвата и Словенаца, видно више места добија историја српског народа, као најзаслужнијег за ратни напор после кога су створени услови за стварање заједничке државе. Југословенска идеја је пројектована даље у прошлост, као и државотворност, важна одлика сва три народа. Истицана је блискост народа, стваране су симетрије у виду заједничких карактерних особина народа, њихових циљева, заједничке историјске судбине. Одређујуће место у историји имали су борба за ослобођење и робовање под туђинском власти. Као најважнији догађај представљено је уједињење 1918. године. Савремена историја је добила највише простора, јер је у складу са државном идеологијом то био почетак нове епохе, благостања. Кључни догађај је био Први светски рад а личност Краљ Александар

Карађорђевић. Оваквом презентацијом историјских садржаја, ученицима је требало пренети поруку о значају лојалности према отаџбини, равноправности свих њених грађана и верској толеранцији. Насупрот томе упозоравано је на неслогу као чинилац који раздваја.

Још од оснивања Београдског универзитета почетком XX века, Филозофски факултет је поред образовно-научног, имао и изузетан културни и национални значај. После Првог светског рата на Катедру за Историју су се вратили професори са школовања у иностранству. У време коначне победе критичке историографије над романтичарском и захваљујући њиховом познавању најновијих научних достигнућа и педагошком искуству, у наставу почињу да се уносе резултати савремене историографије и модерне методологије. То је представљало велики подстицај развоју универзитетске наставе историје, чија је организација тек успостављана. Постојале су законом прописане наставе групе у оквиру којих су наставници предавали предмете који су били у складу са њиховим научним интересовањима. Идеолошки утицај у универзитетску наставу није био видљив као што је то био случај са основном и средњом школом. Термин југословенски се ретко појављивао у називима предмета а историја Словенаца и Хрвата је на студијској групи за историју на Филозофском факултету у Београду изучавана спорадично. Потребно је нагласити да су готово у свим областима постигнути резултати захваљујући залагању предметних професора: Николе Вулића ангажованог на предавањима историје старог века, Георгија Острогорског на византологији, Станоја Станојевића и Владимира Ђоровића на националној историји и Васиља Поповића на општој. Овим су постављени темељи на којима ће у наредним периодима бити изграђивана историјска наука. Модернизација универзитетске наставе у периоду између два светска рата се огледала у томе што је први пут препознат значај изучавања помоћних историјских наука, археологије, страних језика. Иако још увек није постојао посебан предмет у оквиру кога је изучавана методологија чињени су покушаји да се она уврсти у садржаје хронолошки дефинисаних предмета. Методичко оспособљавање наставника још увек није уведено у програме универзитетске наставе, него се одвијало у оквиру Педагошког семинара на Филозофском факултету.

Југословенска идеја је била израженија кроз научни рад универзитетских наставника. Покренута су бројна истраживања усмерена на изучавање југословенског простора и пројекти у оквиру којих су сакупљани и приређивани историјски извори. Објављена су капитална историографска дела тог периода *Историја Југославије* Владимира Ђоровића и *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка* под уредништвом

Станоја Станојевића. Ова дела универзитетских професора су представљала узор и главни извор за писање уџбеника историје за основне и средње школе. Универзитетски наставници су имали функције у телима и органима који су учествовали у креирању образовне политике, садржине наставе историје и програма усавршавања наставника. Тим путем су остваривали утицај на наставу историје на свим образовним нивоима. Поред осталог, многи су били и аутори уџбеника историје за основне и средње школе. Специфичност међуратног периода је запажено интересовање за историју јужнословенских народа које је постојало међу страним студентима који су као стипендисти боравили на стручном усавршавању у семинарима за Историју Филозофског факултета у Београду. Државне власти су подстицале ову врсту сарадње јер је то био начин за пропагирање југословенске идеје у иностранству.

Други светски рат је прекинуо развој наставе историје који је у међуратном периоду добио подстицај. У време дубоких промена какве су у Србији наступиле после Априлског рата и поделе Југославије између Немачке и њених савезника, владајући режими, окупациони и колаборационистички показали су посебно интересовање за питање образовања и васпитања. Окупационим режимима је циљ био негација националног идентитета затеченог становништва, док су власти на немачком окупационом подручју у Србији натојале да изврше коренит преображај државе и друштва. Томе је требало да послужи наметање јединствене идеологије. Влада Милана Недића је у својим плановима просвете и школству наменила значајну улогу. Успостављена је потпуна контрола државе над образовно-васпитним установама и снажан идеолошки уплив у наставни процес. Министарство просвете је хитно покренуло реформе како би нове генерације биле васпитане у националном духу. Пошто је у систему вредности нација заузимала највише место, децу је од најранијег узраста требало васпитати да интересе заједнице ставе испред сопствених. У складу са владајућом идеологијом нови национални идентитет је требало изграђивати на негацији југословенства, што је био интерес и немачког окупатора. Иако су се реформе заснивале на критици образовне политике међуратног периода, просветна делатност се одвијала по истом обрасцу, разлика је постојала једино у садржајима који су измењени да би одговарали новој идеологији. Измене су извршене механички, уклањањем садржаја и брисањем сваког помена и речи Југославија и југословенски. За школски предмет историја у основној школи у употеби је био нови назив Отаџбина и њена прошлост у оквиру које је изучавана само историја српског народа (пре свега у самој Србији). Посебна пажња је посвећена средњошколској настави. Ученици 10–18 година

представљали су циљну групу, на коју је требало извршити утицај јер се очекивало да постану подршка политици Владе. Стога им је требало усадити „исправну оријентацију“, што се, како се веровало, постизало националним васпитањем. Да је у периоду окупације преузимао модел наставе који је постојао у Краљевини сведоче наставни планови и програми за гимназије, који су били конципирани тако да су се прегледи националне историје изучавали у нижим а затим поново вишим разредима, што је личило на наставни план и програм за гимназије из 20их година. Како би спречили средњошколце излагању комунистичкој идеологији или приступању Народноослободилачком покрету, просветне власти су настојале да испуне њихово слободно време увођењем ваннаставних активности и радне обавезе. Једна од мера била је увођење строге дисциплине како у школи тако и ван ње. Извођење наставе за време рата одвијало се у тешким условима услед честих обустава, недостатка простора, нередовног похађања, због чега су организоване консултације у ђачким кућама и становима. Проблем су представљали и наставна средства и уџбеници. Уџбеници који су штампани пре рата су повучени из употребе. За одобравање нових утврђена је сложена процедура према којој је требало да добију одобрење министра просвете и начелника у окупационом Управном штабу. На примеру реформе уџбеника, најбоље се запажа привремено карактер мера које су колаборационистичке власти спроводиле у просвети. С обзиром на недоступност уџбеника, садржај наставе историје у основним и средњим школама за време Другог светског рата може се делимично реконструисати на основу текстова које су писали просветни радници у виду предлога и примера из праксе за извођење наставе. Из градива историје су елиминисани сви општејугословенски садржаји, као и садржаји који би указивали на непријатељство са немачким народом. Национална идеја је пројектована у средњи век, на значају је добила национална историја XIX века, као кључна историјска личност издвојен је први српски просветитељ Свети Сава. И у овом периоду су неизоставни мотиви у настави борба и пожртвовање. Интересантно је истицање примера српске властеле после потпадања под турску власт, које је требало поистоветити са сарадњом са окупатором.

Имајући у виду значај који је придаван науци и универзитетском образовању у изграђивању идентитета једне нације, одмах по успостављању окупације, као и у остатку Европе, аутономија Универзитета у Београду је суспендована и донета је одлука о обустављању наставе. Одлука је почивала на циљевима окупатора да приволи становништво на послушност, тиме што ће ставити под контролу сваку научну и прогресивну мисао. Са друге стране, колаборационистичке власти су настојале да

интелектуалну елиту искористе за креирање нове друштвене свести. С обзиром да окупацине власти на територији Србије нису имале за циљ потпуно идеолошко преобликовање, него су користиле људске и материјалне ресурсе за подстицање ратног напора, временом су попуштале и дозволиле прво полагање дипломског а потом и редовних испита на појединим факултетима, међу њима и Филозофском. За то време наставници Универзитета су се бавили научним радом у оквирима који су им били дозвољени, док су неки изложени прогону или изгубили живот. Упркос лошим материјалним условима за рад, захваљујући напору предметних наставника биће обезбеђен континуитет појединим дисциплинама, у првом реду старом веку и византологији. У Семинару за националну историју се рад сводио на ревизију библиотечког фонда у складу са одлукама о забрањивању књига. О значају који је у овом периоду придаван историјској науци и историчарима сведочи и чињеница да су својеволјно или под притиском ангажовани као експерти у раду на „Српском цивилном плану“, пројекту темељног преображаја друштва с ослонцем на науку који су колаборационистичке власти развијале верујући у победу сила Осовине, са намером да Србији обезбеде место у послератном „новом европском поретку“.

Период социјалистичке Југославије карактерише готово перманентан процес реформи школства на свим нивоима. На садржаје наставе у основним и средњим школама утицала је реинтерпретација историје после Другог светског рата. С обзиром да је један од основних реформских захтева када су у питању наставни планови и програми, била идејност и тумачење са становишта марксизма-лењинизма, историја Југославије у школама је добила изразито идеолошки карактер. И даље је национална историја била доминантна али је она више механички сведена на историју република у саставу федерације. Целокупна прошлост је посматрана кроз сукобе и револуционарне промене. Веза међу народима који су чинили Југославију била је у заједничком доприносу који су дали ослободилачкој борби. Нова историја Југославије је значила раскид са прошлостју која јој је претходила, негативно је представљен начин на који је извршено уједињење 1918. године, као и монархистички облик државног уређења, а слом Краљевине у Другом светском рату је приписиван лошем вођењу спољне и унутрашње политике. Савремена историја је и даље изучавана у већој мери, с обзиром на идеолошко тумачење према коме се „најсветлије странице историје управо исписују“. Централно место у настави имају Народноослободилачка борба и тековине револуције на којима је заснована нова држава. Мотив борбе против непријатеља је такође присутан с тим да се она наставља и у мирнодопским условима. Као највише вредности

пропагирани су жртвовање за слободу и државу и равноправност свих народа оличеној у идеји братства и јединства. Кључна улога у оваквом развоју припала је Комунистичкој партији и Јосипу Брозџу Титу.

Општим законом о школству из 1958. године и увођењем обавезног осмогодишњег школовања, устаљен је систем који ће са мањим изменама опстати дужи период. На ефикасност наставе историје је утицало то што се са изучавањем почињало од 5. разреда основне школе, дакле на старијем узрасту у односу на претходне периоде. Томе је такође требало да допринесу ограничавање броја ученика у одељењу на 30 и образовање наставника које је стицано искључиво на Филозофском факултету. У школским законима се ученик први пут дефинише као субјекат наставног процеса, интензивно се ради на изради наставних средстава, теоријски се уобличавају претече стандарда савремених уџбеника. У настави историје у основним и средњим школама се све више користе уметничка дела, књижевност и историјски извори, радио и филм. Оснивају се бројне установе које прате и проучавају резултате наставног процеса и школске праксе. Усавршавање наставника подстиче се у стручним часописима, на конгресима и симпозијумима посвећеним настави историје.

Проблем у вези са наставом историје после Другог светског рата је настао у вези са реформом средњих школа 70их година, увођењем усмереног образовања у циљу стварања јединствене средње школе. Број часова историје у гимназији је редукован а уведено је линеарно програмирање градива. Стручна јавност је увидела још један крупан проблем. Под изговором корелације и растерећења градива, тежило се интегрисању историје у групу друштвених предмета. Захваљујући ангажовању историјских друштава, која у вези са овим проблемом иступају у јавности, пред државним и партијским установама и друштвеним организацијама, водила се борба за очување места и улоге наставе историје у систему друштвених наука (међу којима је историја сматрана фундаменталном) али и у образовном систему уопште. У томе је кључну улогу имао Савез историчара Југославије основан 1954. године, чији је циљ, нарочито током 70их и 80их година XX века, био да се кроз наставу историје очува идеја југословенског заједништва.

Могло би се закључити да су принципи на којима се заснивао школски предмет историја у основним и средњим школама у XX веку одговарали класичној, морализаторској, прагматичној теорији наставе историје. Прожимање са елементима објективистичке теорије је приметно приликом истицања захтева за редукацијом садржаја програма. Објективистичкој теорији се не може говорити у пуном смислу јер

изграђивање вредносног система као основни циљ наставе историје никада није напуштено. Чак и када је вршено растерећење садржаја наставе превладавали су идеолошки над стручним и педагошким аргументима. Од 70их година могуће је приметити да се настава историје све више уклапа у оквире методичке теорије наставе историје. Под утицајем тежњи да се школска знања ускладе са технолошким напретком, јачање улоге егзактних наука, све више су постављали захтеве за практичном применом и у друштвеним наукама. Услед тога се и у настави предност даје развијању вештина и инсистира се на практичној примени знања стечених у школи.

По совјетском моделу, који су преузеле нове државне власти, историјска наука је добила кључну улогу у постављању темеља новом друштвеном систему. Овај однос према историји ће бити задржан и касније, у периоду када државни развитак буде усмерен у правцу самосталног изграђивања социјализма. Универзитет је у овом периоду имао задатак да изгради нове кадрове и повећањем броја високообразованих стручњака у свим областима допринесе промени образовне структуре становништва. Експанзија школске мреже на свим образовним нивоима условила је потребу за наставним кадром, што је довело до повећања броја студента на „наставничким“ факултетима. С обзиром да је број студената Филозофског факултета постајао све већи, јавила се потреба за оснивањем нових. Тако су основане нове катедре за историју на Филозофском факултету у Новом Саду и Приштини. Већа диференцијација и умножавање дисциплина које су изучаване у високом образовању довела је до поделе Филозофског и Природно-математичког факултета. Одмах по завршетку рата донета је резолуција према којој је и универзитетску наставу требало прилагодити тековинама Народноослободилачке борбе. Тиме је у универзитетској настави историје почео период сталних реформи које су имале за циљ усаглашавање са реформом школског система уопште. Нови концепти попут степенасте наставе су стално увођени али су брзо напуштани јер се показало да се негативно одражавају на успех студирања. Оно што је представљало константу било је изучавање историје Југославије по периодима средњи, нови век и савремено доба. Овај предмет је чинио језгро наставних програма. Према сачуваним сећањима савременика, за разлику од основних и средњих школа Комунистичка партија није остваривала већи утицај на организацију наставе и систем студија, наставни рад наставника, учење и полагање испита, него су факултети прихватили предлоге и организационе промене више формално и „терминолошки“. У социјалистичкој Југославији је већа пажња посвећена образовању наставника. Убрзо по ослобођењу у наставним програмима се појављује Методика наставе историје. С обзиром да су наставници историје образовање

стицали искључиво на филозофским факултетима (изузетно на Вишим педагошким школама које су 60их година угашене), могао се очекивати већи успех и у настави историје у основним и средњим школама.

Специфичност овог периода је и изразита професионализација историјске науке, која се поред оснивања катедри огледала и у покретању великог броја научних часописа, оснивању научних института и стручних удружења. Комунистичке власти су подстицале и научни рад па тако у овом периоду долази до блиске сарадње институтâ и катедри за историју. Иницирани су пројекти попут вишетомне едиције *Историје народа Југославије*. Један од циљева је био стварање научног подмлатка који ће знањем страних језика и модерне методологије унапредити наставно-научни рад на универзитету. Са тим у вези је потребно поменути међународну активност коју су развили универзитетски наставници и сарадници ангажовани у оквиру Савеза историчара Југославије и која је у овом периоду доживела највеће домете. Југословенски историчари су узимали учешћа на светским конгресима историјске науке и председавали или били чланови тела Међународне асоцијације историчара са седиштем у Паризу. Дезинтегративни процеси који су се снажно испољавали почевши од 70их година имали су утицаја и на историјску науку. После доношења устава из 1974. године долази до „регионализације науке“ што је било видљиво по томе што су се, на пример, на катедри за историју у Новом Саду више изучавали посебни предмети који се односе на историју војвођанског простора. Такође, 80их година је покренут пројекат израде *Историје српског народа*, на основу чега би се могло закључити да су историјска наука и настава историје на одређен начин делиле судбину југословенске државе.

Реформе образовања су се у XX веку уклапале у шире процесе реформи друштва и стварања „новог човека“. Просветном делатношћу је требало остварити интегративне и модернизацијске циљеве. Настава историје је на свим образовним нивоима у школском систему имала значајно место у плановима којима су државне власти пројектовале будући развитак друштва. Путем школског знања вршено је ширење званичне верзије прошлости у најширим слојевима друштва. Стога се тежило стварању савременог школског система који је имао обележје јединствености и вертикалне повезаности свих његових ступњева. Сви делови образовног система од основне школе до универзитета подједнако су доприносили изграђивању културе, афирмацији државне идеје, националној интеграцији и формирању друштвене свести. Историја је представљала важну саставницу колективног идентитета. Научним радом на универзитету настајала је историографска литература која је представљала заједничку југословенску прошлост и

темељ за израду школских приказа историје. Универзитетски наставници су учествовали у утврђивању начела у вези са најважнијим питањима наставе: плановима и програмима, уџбеницима и образовањем наставника. Основни задатак школе је био развијање пожељне историјске свести, осећања припадности колективу и повезаности са југословенским националним идентитетом. То је у различитим периодима постизано формулисањем циљева и задатака, међу којима је најважнији патриотско васпитање, чију је окосницу представљала југословенска идеја. Сматрало се да ће се подстицањем патриотских даље развијати и хумана и општечовечанска осећања. У XX веку су постојала два модела националног васпитања у духу југословенског патриотизма и један, за време Другог светског рата, који га је негирао. Разлике су видљиве више по садржини, него што би могло бити речи о стварним структурним променама. Упркос настојањима да се допринесе остваривању државних циљева путем просвете, тиме што је уведено обавезно осмогодишње основно образовање 1958. године, проширена школска мрежа, остварен већи обухват деце школом и у великој мери измењена образовна структура становништва, образовни систем није давао резултате које су очекивали његови творци. Потенцијал наставе историје је велики али није достигао крајње домете. Остваривању мноштва педагошких, националних, модернизацијских циљева, којима је посредно и настава историје требало да допринесе, стајали су на путу економске могућности, културне потребе и колективна свест друштва. Иако су током целог посматраног периода улагани напори да се настава историје унапреди, она се у таквим околностима није много удаљила од свог првобитног задатка. Преостаје да се на критици претходних периода промишља о будућим, бољим, савременијим решењима и очувању места наставе историје у школском систему који се убрзано мења.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

Необјављена архивска грађа

Архив Југославије

- 66 Министарство просвете Краљевине Југославије (1918–1940)
- 66 пов. Министарство просвете Краљевине Југославије, Поверљива архива
- 168 Просветни савет Југославије (1958–1963)
- 313 Министарство просвете Владе ФНРЈ (1945–1946)
- 315 Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (1946–1948)
- 316 Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ (1945–1950)
- 317 Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (1945–1953)
- 318 Савезни секретаријат за образовање и културу (1954–1967)
- 319 Савезни савет за образовање и културу (1967–1971)
- 320 Савезни комитет за науку и културу (1971–1978)
- 371 Посланство краљевине Југославије у Вашингтону
- 684 Савез историчара Југославије (1958–1989)

Државни Архив Србије

- Г–3 Министарство просвете и вера (1941–1944)
- Г–183 Министарство просвете Народне Републике Србије (1944–1952)
- Г–187 Министарство за науку и културу НР Србије (1950–1951)
- Г–189 Комитет за научне установе, универзитет и високе школе НР Србије (1947–1950)
- Г–193 Савет за просвету и културу Народне Републике Србије (1951–1956)
- Г–194 Републички секретаријат за образовање Народне Републике Србије (1956–1967)
- Г–200 Универзитет у Београду (1919–1970)
- Г–208 Филозофски факултет Универзитета у Београду (1919–1949)
- Г–277 Републички секретаријат за образовање и културу Социјалистичке Републике Србије (1967–1971)

- Г–292 Савет за просвету Народне Републике Србије (1958–1963)
- Г–310 Просветни савет – Београд (1970–1991)
- Г–317 Заједница усмереног образовања Социјалистичке Републике Србије (1978–1990)
- Г–330 Институт за истраживање и развој образовања (1972–1975)
(312 Завод за основно образовање и образовање наставника Социјалистичке Републике Србије 1962–1973; 313 Завод за средње образовање Социјалистичке Републике Србије 1962–1973)
- Г–333 Југословенски завод за проучавање школских и просветних питања (1955–1973)

Архив Војводине

- 81 Министарство просвете, Одсек за Банат, Бачку и Барању (1918–1922)
- 169 Главни Народноослободилачки одбор Војводине, Одељење за просвету (1944–1946)
- 203 Покрајински секретаријат за образовање и културу (1956–1971)
- 429 Просветни савет САП Војводине (1969–1987)
- 480 Самоуправна интересна заједница усмереног образовања и васпитања Војводине (1974–1990)
- 489 Самоуправна интересна заједница за усмерено више и високо образовање и васпитање природно-математичке, просветне, здравствене, економске, правне и културно-уметничке струке (1982–1990)

Педагошки музеј

- Збирка уџбеника

Архива Филозофског факултета у Новом Саду

Објављени извори

- Аврамовић, Светолик О, *Расправе, чланци и реферати из наставе и школског живота*, Издавачка књижарница Рајковића и Ћуковића, Београд 1931.

- Aranicki, Kosta, Karadžić, Stevan, *Najnoviji jugoslovenski učiteljski zbornik svih zakona, uredaba, pravilnika, pravila, rešenja, odluka i raspisa izdatih od oslobođenja do danas, koji se odnose na narodne škole i narodne učitelje-ice u celoj Jugoslaviji, a i danas su u važnosti*, Štamparija „Napredak“, Pančevo 1935.
- Bach, Uwe, *Bildungspolitik in Jugoslawien 1945–1974: Darstellung und Dokumentation*, Osteuropa-Institut, Berlin 1977.
- *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Kultura, Beograd 1952.
- Бранковић, Драгољуб, Лилић, Тодор, *Огледна народна школа Краљ Александар I у Београду: реформа основне наставе код нас*, Наставнички колегијум огледне народне школе „Краљ Александар I“, Београд 1937.
- Butler, Hubert, *Balkanski eseji*, Fraktura, Zaprešić 2016.
- Ванлић, Милорад, *Грађанска школа код нас и на страни*, Слово, Београд 1935.
- *Vaspitanje i obrazovanje u dokumentima VII, VIII i IX kongresa i III konferencije Saveza komunista Jugoslavije*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd 1973.
- *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*, Kultura, Beograd 1948.
- *Главни народноослободилачки одбор Војводине 1943–1945: Грађа за историју Војводине: књ. 12 (избор и објашњења Јелена Попов)*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад 1977.
- Грубачић, Коста, *Васпитни значај народноослободилачке борбе*, Коларчев народни универзитет, Београд 1947.
- Група аутора, *Уџбеници историје и географије за основну школу*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Одељење стручно-педагошке службе, Београд 1965.
- Divac, Nedeljko, *Naša srednja škola pred javnošću*, Narodna misao, Beograd 1932.
- Дивац, Недељко, *Наша средња школа, њено стање и њен значај*, Народна мисао, Београд 1932.
- Divac, Nedeljko, *Organizacija naše prosvete*, Zora, Beograd 1935.
- Димитријевић, Тима, *Југословенска мисао кроз народно просвећивање*, Штампарија „Натошевић“, Нови Сад 1933.
- Докнић, Бранка, Петровић, Милић Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952: зборник докумената*, Књ. 1, Архив Југославије, Београд 2009.

- *Dokumenti X kongresa Saveza komunista Jugoslavije o vaspitanju i obrazovanju*, Institut za istraživanje i razvoj obrazovanja, Beograd 1974.
- *Експозеи Добривоја Стошовића, министра просвете: одржани у Народној скупштини и Сенату приликом претреса буџета Министарства просвете за 1937/1938. годину*, б. и. Београд 1937.
- *Zakon o vaspitanju i obrazovanju*, Misao, Novi Sad 1986.
- *Zakon o vaspitanju i obrazovanju sa komentarom*, Prosveta, Novi Sad 1977.
- *Закон о грађанским школама*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1931.
- *Закон о изменама и допунама Закона о народним школама од 19. априла 1904. г.*, Државна штампарија Краљевства С. Х. С, Београд 1919.
- *Закон о народним школама са свим уредбама, правилима и правилницима за његово извршење*, Г. Кон, Београд 1935.
- *Закон о средњем образовању с коментаром и објашњењима*, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1967.
- *Zapishnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, прир. Момчило Митровић, Ђорђе Станковић, Centar za marksizam Univerziteta, Beograd 1985.
- *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Београд 2002.
- *За националну југославенску просвету и школу: говор министра просвете г. Стевана Ђурића, одржан преко београдског радија, на дан 23 марта 1935 године*, Државна штампарија, Сарајево 1935.
- *Заседање Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије (9–12 новембра 1944)*, Президијум Народне скупштине НР Србије, Београд 1944.
- *Збирка прописа о средњем образовању*, прир. Властимир Стаменовић и Миленко Николић, Стручна штампа, Београд 1972.
- *Зборник закона и важнијих расписа одлука и наредаба одељења за основну наставу и народно просвећивање који се тичу учитељских школа*, Државна штампарија, Београд 1921.
- *Зборник закона и важнијих расписа одлука и наредаба одељења за основну наставу и народно просвећивање Министарства просвете у 1918/19 и 1919/20. школској години*, књ. 1, Државна штампарија, Београд 1921.

- *Зборник закона и уредаба о лицеју, великој школи и универзитету у Београду*, прир. Драгољуб Т. Баралић, Научна књига, Београд 1967.
- *Зборник закона и уредби о Универзитету у Београду (1945–2000)*, Књ. 1–3, прир. Бранислава Грбић, Универзитет, Београд 2008.
- Јонић, Велибор, *Министар просвете говори...*, б. и, Београд 1941.
- Јонић, Велибор, *Проблем наше духовне оријентације*, Државна штампарија, Београд 1943.
- *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, прир. Branko Petranović, Momčilo Zečević, 2. изменјено и допуњено издање, Rad, Београд 1988.
- *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, прир. Branko Petranović, Momčilo Zečević, knj. 2, Prosveta, Београд 1987.
- *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928*, Državna štamparija, Београд 1928.
- Катанић, Милорад С., *Zbirka zakona, uredaba, pravila, pravilnika i uputstava, koji se odnose na građanske škole*, књига прва, Gradska štamparija i knjigoveznica, Subotica 1934.
- Кардељ, Едвард, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. II, Kultura, Београд 1960.
- Кнежевић, Радоје Л., *Кроз средњу школу I: наш школски систем – гимназије и незапослени – просветне статистике*, Штампарија „Соко“, Београд 1938.
- Кнежевић, Радоје Л., *Кроз средњу школу II*, Штампарија „Соко“, Београд 1938.
- Манакин, Виктор, *Алманах Краљевине Југославије: IV јубиларни свезак 1929–1931*, Комисионална наклада надбискупске тискаре, Загреб 1932.
- Милединовић, Милан, *Tito o socijalističkom obrazovanju omladine*, Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje, Priština 1977.
- Милован Ђилас, *Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji: Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu*, Kultura, Београд 1950.
- Младеновић, Војислав, *Национално васпитање и васпитни чиниоци*, Г. Кон, Београд 1935.
- Morison, Walter Angus, *The Revolt of the Serbs against the Turks (1804–1813): translations from the Serbian national ballads of the period with an introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 1942.
- Morison, Walter Angus, *The Revolt of the Serbs against the Turks (1804–1813): translations from the Serbian national ballads of the period with an introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2011².

- *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti 1943–1953: osnovni materijal sa zasedanja*, Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, Priština 1955.
- *Настава историје у гимназији и учитељској школи: зборник стручно-методских радова*, Завод за основно образовање и образовање наставника Србије, Београд 1966.
- Nešović, Slobodan, Petranović, Branko, *AVNOJ i revolucija: Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd 1983.
- Николић, Милутин, *Савремена педагошка питања*, Штампарија Стевана Стојачића, Сомбор 1933.
- Новитовић, Јеротије, *Рад на стварању државног просветног програма*, Златибор, Београд 1928.
- *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1958.
- *Педагошка Југославија 1918–1938*, уредио: Милић Р. Мајсторовић, Југословенско учитељско удружење, Београд 1939.
- Петровић, Ђорђе, *Помоћна књига за обраду националних предмета*, Штампарија Д. Чампраг и друг, Нови Сад 1926.
- *Правила о полагању испита за учитеље народних школа са изменама и допунама од 5. марта 1924. год.*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1924.
- *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26 и 27 новембра 1942; 29 и 30 новембра 1943) по стенографским белешкама и другим изворима*, прир. Слободан Нешовић, Президијум Народне скупштине ФНРЈ, Београд 1953.
- *Преглед наставе на Лицеју, Великој школи и Универзитету: 1838–1914*, прир. Бранислава Грбић, Бранислава Јордановић, Универзитет у Београду, Београд 2018.
- *Problem gimnazija u sistemu srednjih škola*, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd 1955.
- *Претходни резултати пописа становништва од 31 марта 1931 године у Краљевини Југославији*, Државна штампарија, Београд 1931.
- *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921*, Државна штампарија, Београд 1924.
- Прица, Душан М, *Просветно-школска питања*, Штампарија Привредник, Београд 1931.

- Прица, Душан М, Шилих, Густав, *Реформа учитељског образовања у Југославији*, Југословенско учитељско удружење, Београд 1936.
- *Programi i methodska uputstva za rad u srednjim školama*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Београд 1936.
- Протић, Љубомир М, *Педагошка питања и педагогика: збирка текстова објављених у периоду од 1914. до 1928. год*, Завод за унапређивање васпитања и образовања, Београд 2008.
- *Registar školskih propisa u FNRJ 1945–1953*, sastavio: Marijan Filipović, Minerva, Subotica, 1954.
- *Rezolucija Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samupravnoj osnovi i njeno sprovođenje*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Београд 1973.
- *Реформа образовања и васпитања у СР Србији: документи*, одг. ур. Војислав Митић, Републички секретаријат за информације, Београд 1978.
- Ristanović, Slobodan, *Reforma srednje škole: da li smo na pravom putu*, Stručna knjiga, Београд 1988.
- *Средњешколски зборник*, III, уред. М. К. Петковић, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923.
- *Средњошколски зборник*, I, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920.
- *Средњошколски зборник*, II, Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920.
- *Средњошколски зборник*, IV, прир. М. К. Петковић, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1925.
- *Средњошколски зборник*, V, прир. М. К. Петковић, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.
- Стојановић, Александар, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2012.
- *Teze o razvoju i usavršavanju sistema obrazovanja i vaspitanja u SFRJ*, urednik: Dragoljub Đurović, Prosveta, Београд 1968
- Теодосић, Радован, Ковачевић, Михајло, Ераковић, Г, *Настава историје у средњој школи: избор чланака*, Просвета, Београд 1948.
- Turossi, Severin K., *Education in Yugoslavia*, United States Department of the Interior, Office of Education, Washington 1939.

- Ђоровић, Владимир, *Историја Југославије (фототипско изд. из 1933)*, Марко, Београд 2011.
- *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, Beograd 1950.
- Универзитет у Београду, *Универзитет у школској 1935/36 години: годишњи извештај ректора универзитета са извештајима декана и другим извештајима*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1936.
- *Устав Краљевине Југославије од 3. септембра, 1931 год.*, Г. Кон, Београд 1931.
- *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921 год.*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1921.
- *Устав СФРЈ*, Савремена администрација, Београд 1974.
- *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Службени лист ФНРЈ, Београд 1946.
- Hill, Peter C, *Suggestions on the Teaching of History*, UNESCO, Paris 1953.
- *Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945–1951*, Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, Beograd 1952.
- Šuvar, Stipe, *Škola i tvornica*, Školska knjiga, Zagreb 1977.

Периодика

- *Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet/Лист уредаба за окупирану српску територију*
- Гласник Историјског друштва у Новом Саду (1928–1940)
- *Гласник Професорског друштва/Гласник Југословенског професорског друштва* (1921–1940)
- *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (1956–1990)
- *Грађанска школа/Грађанска школа* (1923–1941)
- *Историјски гласник* (1948–1990)
- *Историјски преглед, часопис за наставу историје* (1954–1964)
- *Историјски часопис* (1948–1964, 1971–1990)
- *Југословенски историјски часопис/Jugoslovenski istorijski časopis* (1935–1939, 1962–1990)
- *Југословенче/Jugoslovenče* (1931–1941)
- *Misao* (1975–1990)

- *Настава и васпитање* (1952–1990)
- *Настава историје* (1967–1990)
- *Народна просвета* (1919–1941)
- *Народни студент* (1946–1953)
- *Наша борба* (1941–1942, 1945)
- *Ново време* (1941–1944)
- *Обнова* (1941–1944)
- *Основна настава* (1925)
- *Pedagoška stvarnost* (1955–1990)
- *Pedagoški rad* (1946–1990)
- *Просветни гласник* (1920–1944)
- *Просветни гласник* (1951–1987)
- *Просветни преглед* (1945–1990)
- *Savremena škola* (1946–1962)
- *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Службене новине Краљевине Југославије*
- *Службени гласник НРС/СРС*
- *Службени лист ДФЈ/ФНРЈ/СФРЈ*
- *Српски народ* (1942–1944)
- *Студент* (1937–1940)
- *Универзитетски весник* (1948–1956)
- *Учитељ* (1920–1941)
- *Учитељски весник* (1921–1923)
- *Учитељски гласник* (1919–1921)

Наставни планови и програми

Основна школа

- Вранц, Ернест, Долган, Јосип, *Наставни програм за народне школе у Краљевини Југославији: Пројекат наставног плана и програма за народне школе Краљевине Југославије*, Југословенско учитељско удружење, Београд 1938.
- *Најновији наставни програм за основне школе Краљевине Југославије прописан по саслушању Главног просветног савета одлуком г. Министра просвете О. Н. Бр.*

- 48491 од 15 јула 1933 године: с коментаром и примерима за практичну употребу од Симе М. Јеврића, Издавачка књижарница Рајковић, Београд 1933.
- *Наставни план и програм за Вишу народну школу у Краљевини Југославији: са предговором од Драг. Н. Ивановића, Маричић и Јанковић, Суботица 1932.*
 - *Наставни план и програм за основне школе за школску 1947/48 годину, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1947.*
 - *Наставни план и програм за основне школе за школску 1948/49 годину, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1948.*
 - *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину, прир. Министарство за просвету, науку и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1950.*
 - *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину, прир. Савет за просвету, науку и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1951.*
 - *Наставни план и програм за основне школе на територији Србије, приредило Министарство просвете и вера, Државна штампарија, Београд 1943.*
 - *Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1933.*
 - *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу са званичним прописима и објашњенима и са методским упутствима за наставни рад, приредио Вујица Петковић, Г. Кон, Београд 1937.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1959.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1960.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији, Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1961.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Народној Републици Србији (са изменама усвојеним на седници Савета за просвету Народне Републике Србије од 27. јуна 1962. године), Завод за издавање уџбеника НРС, Београд 1962.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој Републици Србији, прир. Завод за основно образовање и образовање наставника, Просвета, Београд 1963.*
 - *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој Републици Србији, прир. Завод за основно образовање и образовање наставника, Просвета, Београд 1964.*

- *Наставни план и програм за V разред осмолетке односно за I разред гимназије за школску 1950/51 годину*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1950.
- *Наставни план и програм за V, VI и VII разред осмогодишње школе и I, II и III разред гимназије*, прир. Савет за просвету, науку и културу НР Србије, Знање, Београд 1951.
- *Наставни план и програм за V, VI, VII и VIII разред осмогодишње школе и I, II, III и IV разред гимназије за школску 1952/53 годину*, прир. Савет за просвету, науку и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1952.
- *Наставни план и програм за продужне основне школе за школску 1950/51 годину*, прир. Министарство просвете НР Србије, Знање, Београд 1950.
- *Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920.
- *Наставни програм за I., II., III. и IV разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.
- *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета*, прир. Министарство просвете Србије, Просвета, Београд 1945.
- *Нови наставни програм I., II., III. и IV. разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за практичну употребу у основној школи*, израдио Вујица Петковић, друго издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1928.
- *Нови наставни програм за I, II, III и IV разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за практичну употребу у основној школи*, средιο Вујица Петковић, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1927.
- *Opšti program vaspitno-obrazovnog rada u osnovnoj školi u SAP Vojvodini. 2, nastavni plan i program osnovnog obrazovanja i vaspitanja: nacrt*, Zavod za unapređivanje opšteg i stručnog obrazovanja, Novi Sad 1974.
- *Osnovna škola*, прир. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja (konačnu redakciju izvršio Ljubomir Krneta), Savremena škola, Београд 1959.
- *План и програм основног образовања и васпитања у САП Војводини: наставни план и програм основног образовања и васпитања: план и програм ваннаставних активности*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1974.

- *Предлог коригованог наставног плана и програма за основну школу у СР Србији*, Просветно-културно веће, Београд 1970.
- *Privremeni nastavni plan i program za osnovne škole sa metodskim uputstvima za obradu pojedinih nastavnih predmeta*, прир. Autonomna Vojvodina, Prosvetno Odelenje, Minerva, Subotica 1945.
- *Привремени наставни програм за I., II., III. и IV. разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.
- *Упутство за сажимање наставног програма за осмогодишње школе*, донео Савет за школство НР Србије, Нолит, Београд 1957.
- Špoljar, Zlatko, *Novi nastavni program (s nacrtima za školsku praksu)*, b. i, Zagreb 1934.

Средња школа

- *Gimnazija*, прир. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Savremena škola, Београд 1959.
- *Измене и допуне у програмима за гимназије за школску 1949/50 годину: српски, француски, енглески и немачки језик, историја и филозофија*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1949.
- *Измене и допуне у програмима за све предмете од II до VIII разреда гимназије за школску 1950/51 годину*, приредило Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1950.
- *Наставни план и програм за гимназије: допуне и измене плана и програма за школску 1946/47 год.*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1946.
- *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/6 годину: Историја*, Министарство просвете Србије, Просвета, Београд 1945.
- *Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/49 годину: са методским упутствима: Историја, Устав, Филозофија*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1948.
- *Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1947/48 годину: Историја*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Просвета, Београд 1947.

- *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењем*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965.
- *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији: са објашњењима*, прир. Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије, Научна књига, Београд 1969.
- *Наставни план и програм учитељских школа*, Министарство просвете Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Државна штампарија Краљевства С. Х. С., Београд 1919.
- *Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred građanskih škola u Kraljevini Jugoslaviji*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Београд 1936.
- *Наставни план и програм за V разред осмолетке односно за I разред гимназије за школску 1950/51. годину*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1950.
- *Наставни план и програм за V, VI и VII разред осмогодишње школе и I, II и III разред гимназије*, прир. Министарство просвете Народне Републике Србије, Знање, Београд 1951.
- *Наставни план и програм за V, VI, VII и VIII разред осмогодишње школе и I, II и III и IV разред гимназије*, прир. Савет за просвету и културу Н. Р. Србије, Знање, Београд 1952.
- *Наставни план и програм за средње општеобразовне школе (гимназије)*, Савет за просвету и културу Н. Р. Србије, Нолит, Београд 1956.
- *Наставни програми за I и II разред средњих школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1924.
- *Наставни програм за I, II, III. и IV разред грађанских школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.
- *Основи марксизма, и самоуправног социјализма, историја, географија, економска географија*, ур. Н. Ћуповић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977.
- *Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.

- *Привремени наставни програми за ниже разреде средњих школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.
- *Привремени наставни план и програми за учитељске школе Краљевине Југославије*, Министарство просвете Краљевине Југославије, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1931.
- *Привремени наставни план и програм за учитељске школе у Краљевини Југославији у 1930/31. школској години*, Министарство просвете Краљевине Југославије, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1930.

Универзитетска настава

- Dudok, Daniel, Stojanović, Tomislav, *Plan i program vaspitno-obrazovnog rada na Filozofskom fakultetu*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1978.
- *Преглед предавања за зимски семестар 1924-1925 год. (Универзитетски календар)*, Универзитет у Београду, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1924.
- *Преглед предавања за зимски семестар школске 1933–1934 године (25 септембар – 28 фебруар)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1933.
- *Преглед предавања за зимски семестар школске 1936–1937 године (25 септембар 1936 – 15 фебруар 1937)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1936.
- *Преглед предавања за зимски семестар школске 1937–1938 године (25 септембра 1937 – 15 фебруара 1938)*, Универзитет у Београду, Штампарија Раденковић, Београд 1937.
- *Преглед предавања за зимски семестар школске 1938–1939 године (25 септембра 1938 – 15 фебруара 1939)*, Универзитет у Београду, Штампарија Раденковић, Београд 1938.
- *Преглед предавања за зимски семестар школске 1940–1941 године (од 25 септембра 1940 до 15 фебруара 1941)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1938.
- *Преглед предавања за летњи семестар школске 1936–1937 године (1 март 1936 – 30 јуни 1937)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1937.
- *Преглед предавања за летњи семестар школске 1937–1938 године (од 1 марта до 30 јуни 1938)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1938.

- *Преглед предавања за летњи семестар школске 1938–1939 године (од 1 марта до 30 јуна 1939)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1939.
- *Преглед предавања за летњи семестар школске 1940–1941 године (од 1 марта 1941 до 30 јуна 1941)*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1941.
- *Преглед предавања за школску 1932–1933 годину: зимски семестар*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1932.
- *Преглед предавања за школску 1932–1933 годину: летњи семестар: 1 март – 30 јуни*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1933.
- *Pregled predavanja za školsku 1962–1963. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1962.
- *Pregled predavanja za školsku 1963–1964. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1963.
- *Pregled predavanja za školsku 1964–1965. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1964.
- *Pregled predavanja za školsku 1965–1966. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1965.
- *Преглед предавања за школску 1967/1968. годину: Универзитет у Београду*, Научна књига, Београд 1968.
- *Pregled predavanja za školsku 1968–1969. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1968.
- *Pregled predavanja za školsku 1969–1970. godinu*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1969.
- *Pregled predavanja za školsku 1984–85*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1984.
- *Универзитетски календар за школску 1930–1931 годину: летњи семестар*, Универзитет у Београду, Књижарница Фрање Баха, Београд 1931.
- *Универзитетски календар за школску 1931–1932 годину: зимски семестар*, Универзитет у Београду, Књижарница Фрање Баха, Београд 1931.
- *Универзитетски календар за школску год. 1925–1926.*, Универзитет у Београду, Штампарија Драг. Грегорића, Београд 1925.
- *Универзитетски календар за школску 1930-31 годину: зимски семестар*, Универзитет у Београду, Књижарница Фрање Баха, Београд 1930.

Образовање одраслих

- *Наставни план и програм анафалбетских и просветних течајева*, прир. Одељење за Просвету Главног извршног одбора АП Војводине, Змај, б. м, 1946.
- *Наставни план и програм анафалбетских течајева*, б. и, б. м, 1945.
- *Наставни план и програм за основно образовање одраслих у САП Војводини*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1974.
- *Наставни план и програм за основно образовање одраслих у Социјалистичкој Републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965.
- *Наставни план и програм за школе и течајеве за домаћице*, прир. Министарство просвете Краљевине Југославије–Опште Одељење, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1939.
- *Привремени наставни план и програм за I и II годину основног образовања одраслих (ниво прва IV разреда основне школе) у сеоским срединама у СР Србији*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1971.
- *Упутство за организацију рада на описмењавању и основном образовању одраслих у Србији са прилозима и Привремени наставни план и програм за I и II годину основног образовања одраслих (ниво прва четири разреда основне школе) у сеоским срединама*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1971.

Уџбеници

- Аврамовски, Живко, Ракић, Лазар, Смиљевић, Богдан, *Историја: уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет "Ђуро Салај", Центар за опште образовање, Београд 1962.
- Аврамовски, Живко, Ракић, Лазар, Смиљевић, Богдан, *Историја: уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1963.
- Аврамовски, Живко, Ракић, Лазар, Смиљевић, Богдан, *Историја: уџбеник за III годину основног образовања одраслих*, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1965.

- Атанасовъ, Т, Хаджовъ, Ив, Атанасовъ, Анг, *Читанка за трето отделение*, Първо издание, Одобрено отъ Министерство на народното просвѣщение, Книгоиздателство Г. Ф. Чипевъ, София 1941.
- Божић, Иван, *Историја људског друштва и културе од најстаријих времена до XI века наше ере за I разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962.
- Божић, Иван, *Историја за VI разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1967.
- Божић, Иван, *Историја за V разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977.
- Божић, Иван, Новаковић, Реља, *Преглед историје од XI до XX века за II разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1966.
- Велкова, Мара, *Учебникъ по обща исторія за първи прогимназиаленъ класъ*, Министерство на народното просвѣщение, Служба за учебници и учебни помагала, София 1942.
- Вујанац, Милорад, *Историја за III разред основних школа у Краљевини Југославији*, Г. Кон, Београд 1931.
- Вујанац, Милорад, *Историја за IV разред основних школа у Краљевини Југославији по наставном програму 1927 год*, Г. Кон, Београд 1931.
- Вукићевић, Миленко, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе, Књ. 2: Од краја XV столећа до данас*, Књижара З. Спасојевића, Београд 1920.
- Вукићевић, Миленко, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње и стручне школе, Књ. 1: Од половине VII до краја XV столећа*, Књижара З. Спасојевића, Београд 1920.
- Вукићевић, Миленко, Соколовић, Дим. Ј., *Историја српског народа са кратком историјом Хрвата и Словенаца са сликама по програму*, "Натошевић", Нови Сад 1924.
- Вулић, Станислав, *Историја српскога народа (с прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе*, Г. Кон, Београд 1922.
- Вулић, Станислав, *Историја старог века за средње и стручне школе*, Г. Кон, Београд 1922.

- Вуловић, Данило, *Опита историја старога века за више разреде средњих и стручних школа*, Кредитна и припомоћна задруга Професорског друштва, Београд 1930.
- Вуловић, Данило, *Опита историја новога века за VIII разред средњих школа: Део 2*, Кредитна и припомоћна задруга Професорског друштва, Београд 1934.
- Вуловић, Данило, *Опита историја новога века за VII разред средњих школа: Део 1*, Издање кредитне и припомоћне задруге професорског друштва, Београд 1934.
- Вуловић, Данило, *Опита историја средњега века за VI разред средњих школа*, Г. Кон, Београд 1938.
- Вуловић, Данило, Ђерић, Милорад, *Опита историја средњега века за средње и стручне школе*, Г. Кон, Београд 1927.
- Гал, Ђерђ, Кесић, Милорад, *Историја за IV годину основног образовања одраслих*, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1980.
- Галкин, И. С, *Историја новога века 1870-1918*, Просвета, Београд 1947.
- Гаћеша, Никола, *Историја за I разред заједничког средњег васпитања и образовања*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1980.
- Гаћеша, Никола, Динић-Кнежевић, Душанка, Бојовић, Новица, Шпадијер, Радислав, Кољеншић, Радисав, *Историја за први разред гимназије и први разред стручних школа (културолошки техничар, правни техничар, биротехничар и техничар друштвене самозаштите)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990.
- Грубач, Ђорђе, *Историја за VII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1961.
- Грубач, Ђорђе, *Историја уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1961.
- Грубач, Ђорђе, *Историја уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1970.
- Драговић, Мирко, Павићевић, Сава, *Историја Југословена за IV разред народних школа*, Књижара Косте Јов. Михајловића, Београд 1939.
- Ђорђевић, Живојин, Страњаковић, Драгослав, *Историја за III разред основне школе израђена по новом наставном програму*, Издавачко и књижарство предузеће Геца Кон, Београд 1936.
- Ђорђевић, Живојин, Страњаковић, Драгослав, *Историја за IV разред основне школе*, Г. Кон, Београд 1939.

- Ђорђевића, Јован, Радојевића, Владими, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње школе: Део 2: (Од XV века до најновијег доба)*, Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд 1922.
- Ђорђевић, Јован, Радојевића, Владимир, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње школе: Део 1: (Од VI-XV века)*, Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд 1922.
- Зрнић, Лука, *Историја српскога народа и осталих Јужних Словена за средње и стручне школе*, Део 1–2, Рајковић и Ђуковић, Београд 1920.
- Зрнић, Лука, *Историја старога века*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1925.
- Зрнић, Лука, *Опита повесница за више разреде средњих и стручних школа: Средњи век*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.
- Зрнић, Лука, *Историја новог века*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.
- Илић, Драг. П., *Народна историја Срба, Хрвата и Словенаца за III разред основне школе по најновијем наставном програму*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1927.
- Илић, Драг. П., *Народна историја Срба, Хрвата и Словенаца за IV разред основне школе*, Београд 1925.
- Илић, Драг. П., *Историја Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) по најновијем наставном програму за IV разред основне школе*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1937.
- *Историја Мађарског народа: Грађанска права и дужности: Земљопис: За V и VI разред народних школа са српским народним језиком (саставио уређивачки одбор)*, Краљевска мађарска универзитетска штампарија, Будимпешта 1944. (*A Magyar Nemzet Története: Alkotmánytan: Földrajz: A Szerb Tanítási Nyelvű Népiskolák V-VI. Osztálya Számára (Összeállította a Szerkesztő Bizottság)*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1944.)
- Јањушевић, Голуб, *Историја за III разред основне школе*, Знање, Београд 1952.
- Јефимов, А. В., *Историја новог века: од Француске револуције до Париске комуне: 1789-1870*, Просвета, Београд 1945.
- Јовић, Михајло, *Народна историја Југословена за IV разред основне школе*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931.

- Јовић, Михајло, *Народна историја Југословена: за III разред основне школе прилагођено новом програму*, Г. Кон, Београд 1935.
- Јовић, Михајло, *Српска историја са кратком историјом Хрвата и Словенаца за IV. разред основне школе*, Г. Кон, Београд 1921.
- Јосимовић, Боривоје, Малезановић, Јован, *Историја за III разред државних народних школа у Краљевини Југославији*, Коста Јов. Михаиловић, Београд 1939.
- Југовић, Милан, *Историја средњег века за више разреде гимназије*, Нолит, Београд 1957.
- Југовић, Милан, *Историја старог века: уџбеник за I разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, 1960.
- Југовић, Милан, Рајичић, Миодраг, *Историја за VI разред осмогодишње школе*, Нолит, Београд 1957.
- Караџић, Стеван, Караџић, Десанка, *Историја за IV разред основних школа*, Напредак, Панчево 1939.
- Кеповъ П, Иванъ, Кепова Ив, Ваня, *Учебникъ по обща и българска история за втори прогимназиаленъ класъ*, Министерство на народното просвѣщение, Служба за учебници и учебни помагала, Софија 1942.
- Кнежевић, Ђорђе, Перић, Зоран, Смиљевић, Богдан, *Историја са елементима историјског атласа за II разред средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1978.
- Космински, Е. А, *Историја средњег века*, Просвета, Београд 1946.
- Костић, Милан А, *Опита историја за средње и стручне школе I: Стари век*, Г. Кон, Београд 1920.
- Лазаревић, Ђорђе, *Историја Југословена (с главнијим догађајима опште историје) за средње и стручне школе*, Књ. 1–2, Народна просвета, Београд 1933.
- Лазаревић, Ђорђе, *Историја старог века за II разред средњих школа*, Народна просвета, Београд 1932.
- Марковић, Радосав П, Марковић, Томаш П, *Историја Југословена за трећи разред основних школа*, Књижарница Душана М. Делића, Београд 1939.
- Марковић, Радосав П, Марковић, Томаш П, *Историја Српскога народа за трећи разред основних школа*, треће издање, Књижарница Душана М. Делића, Београд 1941.
- Милићевић, Јован, Драгутиновић, Миодраг, *Историја за VII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979.

- Митровић, Јеремија, *Историја Југославије за средње и стручне школе*, Део 1–2, Привредник, Београд 1940.
- Михаљчић, Раде, *Историја за VI разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987.
- Мишулин, А. В, *Историја старога века*, Просвета, Београд 1946.
- Младеновић-Максимовић, Љиљана, *Историја за VIII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988.
- Нешић, Јован, *Историја: уџбеник за VI разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1960.
- Новак, Грга, *Историја средњег века за средње школе*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926.
- Новаковић, Реља, *Историја за III разред гимназије друштвено-језичког смера*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962.
- Новаковић, Реља, Кнежевић, Ђорђе, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962.
- Перовић, Милутин, Стругар, Мило, *Историја за VII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988.
- Перовић, Милутин, Михаљчић, Раде, Смиљевић, Богдан, *Историја са елементима атласа за I разред заједничке основе средњег усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1977.
- Прелог, Милан, *Опита историја средњег века за више разреде средњих школа*, Геца Кон, Београд 1927.
- Прица, Душан, *Историја југословенског народа (Срба, Хрвата и Словенаца) за III разред основних школа по новом наставном програму*, Т. Јовановић и Вујић, Београд 1932.
- Прица, Душан, *Историја југословенског народа (Срба, Хрвата и Словенаца) за IV разред основних школа по новом наставном програму*, Т. Јовановић и Вујић, Београд 1932.
- Поповић, Васиљ, *Историја средњег века за VI разред реалних и класичних гимназија и реалка*, Народна просвета, Београд 1931.
- Поповић, Васиљ, *Историја новог века: југословенска и опита: за IV разред реалних и класичних гимназија и реалки*, Народна просвета, Београд 1932.

- Поповић, Васиљ, *Опита историја новог века за више разреде средњих и стручних школа: Део 1: (1492-1815): за VII разред гимназија, реалних гимназија и реалки*, Народна просвета, Београд 1932.
- Поповић, Васиљ, *Опита историја новог века за више разреде средњих и стручних школа: Део 2: (1815-1932): за VIII разред гимназија, реалних гимназија и реалки*, Народна просвета, Београд 1932.
- Поповић, Васиљ, *Историја старог века за V разред реалних и класичних гимназија и реалки*, Народна просвета, Београд 1934.
- Поповић, Васиљ, *Историја новог века: део 2: (1815-1940): за VIII разред реалних и класичних гимназије и реалке*, Народна просвета, Београд 1940.
- Рабреновић, Милан, *Историја нашега народа за III разред основних школа по новом наставном плану и програму*, Рајковић и Ћуковић, Београд 1931.
- Рабреновић, Милан, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за ђаке IV. разреда основних школа*, Рајковић и Ћуковић, Београд 1920.
- Рабреновић, Милан, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за III разред основних школа*, Рајковић и Ћуковић, Београд 1926.
- Радојевић, Владимир, Милутиновић, Владимир, *Историја Срба, Хрвата и Словенаца за ученике основних школа*, Књижарница Рајковић и Ћуковић, Београд 1922.
- Рајичић, Миодраг, Прљевић, Драгутин, Соларић, Гојко, *Историја за VII разред осмогодишње школе и III разред гимназије*, Знање, Београд 1952.
- Рајичић, Миодраг, Прљевић, Драгутин, Соларић, Гојко, *Историја за VII разред осмогодишње школе*, Нолит, Београд 1956.
- Ракић, Лазар, *Историја за 7. разред основне школе*, Покрајински завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1977.
- Ракић, Лазар, *Историја за III годину основног образовања одраслих*, Завод за издавање уџбеника, Нови Сад 1980.
- Ракочевић, Ристо, Лазаревић, Ђорђе, *Историја Југословена за IV. разред основних школа*, Издање Књижаре Милојевића и Павловића, Београд 1934.
- Ракочевић, Ристо, Лазаревић, Ђорђе, *Историја Југословена за III разред основне школе*, Издање Књижаре Милојевића и Павловића, Београд 1936.
- Ранчић, Бранислав, *Историја за I разред усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1980.

- Рашић, Дамњан, *Историја за III разред основне школе*, Књижарница "Рајковић", Београд 1934.
- Рашић, Дамњан, *Историја за IV разред основних школа*, Књижарница "Рајковић", Београд 1938.
- Смиљевић, Богдан, Кнежевић, Ђорђе, *Историја најновијег доба: уџбеник за IV разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962.
- Смиљевић, Богдан, Кнежевић, Ђорђе, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1966.
- Смиљевић, Богдан, Кнежевић, Ђорђе, *Историја најновијег доба: уџбеник за IV разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1978.
- Соларић, Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Знање, Београд 1952.
- Соларић, Гојко, *Историја (1830-1918): уџбеник за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1956.
- Станојевић, Михајло, *Народна историја Југословена за III разред основних школа по најновијем програму од 1927. г.*, Књижара Велимира Валожића, Београд 1930.
- Станојевић, Михајло, *Народна историја Југословена за IV разред основних школа по новом програму од 1927. г.*, Књижара Велимира Валожића, Београд 1930.
- Станојевић, Станоје, *Историја српскога народа (с прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе*, Књ. 1–2, Г. Кон, Београд 1922.
- Стефановић, Радиша, *Историја за IV разред основних школа*, Привреда, Београд 1939.
- Стефановић, Радиша, *Историја за III разред народних школа*, Привреда, Београд 1941.
- Стојаковић, Предраг, *Историја Југословена са основима опште историје*, Београдска трговачка омладина, Београд 1937.
- Стојаковић, Предраг, *Историја старог века за II разред средњих школа*, Кредитна и припомоћна задруга професорског друштва, Београд 1937.
- Стојаковић, Предраг, *Историја Југословена за трећи разред основних школа*, Књижарница Милорада П. Милановића, Београд 1939.

- Стојаковић, Предраг, *Историја Југословена за IV разред основних школа*, Књижарница Милорада П. Милановића, Београд 1939.
- Сухотин, Лав, *Историја старог века са читанком за други разред средњих школа*, Свесловенска књижарница М. Ј. Стефановића, Београд 1928.
- Сухотин, Лав, *Опита историја средњег века: са сликама и картама за VI разред средњих школа*, Кредитна и припомоћна задруга професорског друштва, Београд 1934.
- Сухотин, Лав, *Историја новог века за VII разред средњих школа*, Кредитна и припомоћна задруга Професорског друштва, Београд 1938.
- Сухотин, Лав, *Историја новог века за VIII разред средњих школа*, Кредитна и припомоћна задруга професорског друштва, Београд 1939.
- Тодоровић, Миљкан, *Историја за IV разред основне школе*, Знање, Београд 1952.
- Тодоровић, Чедомил, *Историја српског народа за IV разред основних народних школа с историјом Хрвата и Словенаца*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1920.
- Ћирковић, Сима, *Историја људског друштва и културе (од XII до XVII века) за ученике II разреда гимназије друштвено-језичког смера*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1964.
- Цветковић, Славољуб, Грубач, Ђорђе, Ковачевић, Бранислава, *Историја са основама социјалистичког самоуправљања за VIII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1982.
- Чубриловић, Љубица, Живковић, Смиља, Поповић, Момчило, *Историја за VI разред осмогодишње школе и II разред гимназије*, Знање, Београд 1952.
- Чубриловић, Љубица, Живковић, Смиља, Поповић, Момчило, *Историја за VI разред осмогодишње школе*, Нолит, Београд 1956.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге

- *150 година Универзитета у Београду*, Мирко Кривокапић (ур.), Универзитет, Београд 1989.

- Алибабић, Шефика, *Теорија организације образовања одраслих*, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду, Београд 2002.
- Анђелић, Татомир, Вученов, Димитрије, Самарцић, Радован (ур), *Сто година Филозофског факултета*, Народна књига, Београд 1963.
- Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011.
- Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Biblioteka XX vek, Beograd 2002.
- Asman, Jan, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Prosveta, Beograd 2011.
- Барјактаревић, Петар, *Споменица о десетогодишњици опстанка грађанских школа*, II, Савез наставника грађанских школа Краљевине Југославије, Панчево 1929.
- Бјелица, Слободан, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2008.
- Богавац, Томислав, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*, Институт друштвених наука, Центар за социолошка истраживања, Београд 1980.
- Божић, Иван, *Постанак и развој Универзитета у Београду*, Универзитет, Београд 1988.
- Божовић, Бранислав, Вавић, Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд 1991.
- Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Божовић, Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду*, 2. измењено и допуњено издање, Музеј жртва геноцида, Београд 2012.
- Бојовић, Снежана, *200 година Београдског универзитета (1808–2008): историја институције*, Принцип, Београд 2008.
- Vokovoy, Melissa K, Irvine, Jill A, Lilly, Carol S. eds., *State-society relations in Yugoslavia 1945–1992*, St. Martin's Press, New York 1997.
- Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004.

- Бонцић, Драгомир, *Мисао без пасоша: међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Институт за савремену историју, Београд 2011.
- Бонцић, Драгомир, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960*, Институт за савремену историју, Београд 2010.
- Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, 1–2, Sloboda, Beograd 1979.
- Budić, Spomenka, Klemenović, Jasmina, Milutinović, Jovana, *Razvoj školskog sistema (1945–2001)*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad 2003.
- Буњак, Петар, *Преглед пољско-српских књижевних веза: до II светског рата*, Славистичко друштво Србије, Београд 1999.
- Vahtel, Endru Baruh, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd 2001.
- Велер, Ханс-Улрих, *Национализам: историја, форме, последице*, Светови, Нови Сад 2002.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila francuski “satelit”*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.
- *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, (ур. Чедомир Попов), Филозофски факултет, Институт за историју, Нови Сад 1984.
- Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода: партија и култура у Србији 1951–1958*, Институт за савремену историју, Београд 2010.
- Gašić, Ranka, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005.
- Гелнер, Ернест, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад 1997.
- Гитис, И. В., *Методика основне наставе историје*, Знање, Београд 1946.
- Голубовић, Звонимир, *Шарварска голгота: протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање 1941–1945*, Матица српска, Нови Сад 1995.
- *Двадесет година Универзитета у Приштини 1970–1990*, Универзитет у Приштини, Приштина 1990.
- Демарин, Јосип, *Методика наставе историје*, Нолит, Београд 1956.
- *Десет година Универзитета у Нишу 1965–1975*, Милутин Живковић (ур.), Универзитет, Ниш 1975.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Rad, Beograd 1988.

- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Нови Сад 2001.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: друштво и држава*, Стубови културе, Београд 1997.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: политика и стваралаштво*, Стубови културе, Београд 1997.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: школа и црква*, Стубови културе, Београд 1997.
- Димић, Љубодраг, Тешић, Владета, Павловић-Лазаревић, Гордана, *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Педагошки музеј, Министарство просвете Србије, Београд 2000.
- Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006.
- Докнић, Бранка, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Службени гласник, Београд 2013.
- Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir: djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb 2015.
- Đilas, Aleksa, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Književne novine, Beograd 1990.
- Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Матица српска–Институт за књижевност и уметност, Нови Сад–Београд 2001.
- Ђорђевић, Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд 2008.
- Ђорђевић, Бранимир, Павловић, Златана, Видојковић-Стојиљковић, Снежана, *30 година Универзитета у Нишу 1965–1995*, Универзитет у Нишу, Ниш 1995.
- Ђорђевић, Мита, *Јубиларна споменица Савеза удружених наставника и наставница грађанских школа Краљевине Југославије 1921–1931*, Штампарија „Натошевић“, Нови Сад 1932.
- Ђуровић, Арсен, *Космолошко трагање за новом школом: модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду 1880–1905*, БИГЗ, Београд 1999.
- Ђуровић, Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Историјски институт, Београд 2004.

- *Зборник наставних јединица за основну школу: историја*, ур. Миленко Николић, Завод за издавање уџбеника НР Србије, Београд 1966.
- *Зборник Филозофског факултета: научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 1990.
- Зеленовић, Драгутин, Попов, Чедомир, Попов, Јелена, Милић, Невена, *30 година Универзитета у Новом Саду 1960–1990*, Универзитет, Нови Сад 1990.
- Zlatija Vujanović, *Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Beograd 1979.
- Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Клио, Београд 2008.
- Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009.
- Ивић, Иван, Пешикан, Ана, Антић, Слободанка, *Општи стандарди квалитета уџбеника: водич за добар уџбеник*, Завод за уџбенике, Београд 2009.
- *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1–2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989.
- Извршни одбор Удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије, *Петнаест година борбе: удруженом снагом за грађанско образовање и економско ослобођење домаћих привредника*, Удружење наставника грађанских школа Краљевине Југославије, Београд 1936.
- Илић, Александра В., *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Универзитет, Филозофски факултет, Београд 2010.
- Исић, Момчило, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Институт за новију историју Србије, Београд 2005.
- Исић, Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, Институт за новију историју Србије, Београд 2001.
- *ИСТОРИЈА – белешке по програму за учитељске испите из групе националних предмета*, Натошевић, Нови Сад 1922.
- *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, prir. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006.
- Janićijević, Milosav, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, Beograd 1984.

- Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2005.
- Jaspers, Karl, *Ideja Univerziteta, Plato*, Beograd 2003.
- Jelavich, Charles, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Školska knjiga, Zagreb 1992.
- Јовановић, Јован, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, I–II, Књижара Косте Ј. Михаиловић, Београд 1938.
- Јовановић, Мирослав, Радић, Радивој, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009.
- Јовановић-Ћеревић, Олга, Франковић, Невенка, Милајловић, Јоца, *Prilozi izučavanju vaspitanja i obrazovanja u NOB i revoluciji Vojvodine*, Misao, Novi Sad 1981.
- Johnson, Ross A, *The transformation of Communist ideology: the Yugoslav Case 1945–1953*, MIT Press, Cambridge 1972.
- *Youth and History: a comparative European survey on historical consciousness and political attitude among adolescents*, I-II, Magne Angvik, Bodo von Borries (eds.), Körber-Stiftung, Hamburg, 1997.
- Калуђерчић, Славко, *Историја Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) за виши течајни испит*, Г. Кон, Београд 1934.
- Кандић, Љубица, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, књ. 3, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.
- Karge, Најке, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd 2013.
- Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad 1996.
- Керкез, Слободан, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Сиграф, Крушевац 2012.²
- Керкез, Слободан, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Центар за балканске студије, Ниш 2008.
- Kilibarda, Danilo, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata*, doktorska disertacija u rukopisu, Fakultet političkih nauka, Beograd 1984.
- Кљаић, Лепосава, *Стеван Васиљевић 1913–1994*, Гимназија Вељко Петровић, Сомбор 1995.

- *Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја*, ур. Арсен Ђуровић, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2008.
- *Knowing, Teaching and Learning History: National and International Perspectives*, Peter Stearns, Peter Seixas and Sam Wineburg (eds.), New York University Press, New York and London 2000.
- *Колaborационистичка штампа у Србији 1941–1944*, прир. Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015.
- *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Zavod za udžbenike, Beograd 2015.
- Kolingvud, Robin Dž, *Ideja istorije*, Službeni list SCG, Beograd 2003.
- Кољанин, Драгица, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад, 2014.
- Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.
- Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb 2012.
- Костић, Ђорђе, *Описмењавање одраслих: методска упутства за наставнике*, Завод за уџбенике СРС, Београд 1964.
- Коџовић, Богољуб, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo 1990.
- Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1979.
- Krizman, Bogdan, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb 1975.
- Крстић, Милош, *Непокорена младост: концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Вук Караџић, Београд 1981.
- *Kultura pamćenja i historija*, прир. Маја Брклјачић, Sandra Prlenda, Tehnička knjiga, Zagreb 2006.
- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
- Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002.

- Kuljić, Todor, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, 3. dopunjeno izdanje, Čigoja štampa, Beograd 2021.³
- Кумовић, Младенко, *Страдање сремских Јевреја у холокаусту*, Музеј Војводине, Нови Сад 2007.
- Lilly, Carol S, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Westview Press, Oxford 2001.
- Lintur, Petro, *A Survey of Ukrainian Folk Tales: translated and with an introduction by Bohdan Medwidski*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton 1994.
- *Logor Banjica: logoraši*, I–II, Istorijски архив, Beograd 2009.
- Љубомировић, Ирена, *Никола Вулић – историчар антике*, Филозофски факултет, Ниш 2013.
- Mazover, Mark, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Arhipelag, Beograd 2019.
- Макарић, Радомир, Васиљевић, Стеван, *Две стотине година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, Сомбор 1978.
- Manošek, Valter, *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd 2007.
- Марковић, Никола, Филиповић, Даница, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд 2012.
- Marković, Peđa J., *Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Savremena administracija, Beograd 1992.
- Mikk, Jaan, *Textbook: Research and Writing*, Peter Lang, Frankfurt 2000.
- Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987.
- Милановић, Данило, *Удружење југословенског учитељства од 1920–1930. године: јубиларна књига поводом уједињења учитељских удружења у Југославији*, Удружење југословенског учитељства, Београд 1930.
- Миленковић, Тома, Павловић, Момчило, *Белоемиграција у Југославији 1918–1941*, 1–2, Институт за савремену историју, Београд 2006.
- Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Институт за савремену историју, Београд 2012.

- Milošević, Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981.
- Milošević, Slobodan, *Kulturno-prosvetni rad u Narodnooslobodilačkom ratu: opismenjavanje boraca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996.
- Мирковић, Дивна, *Уџбеници и друга литература за васпитање и образовање у току НОБ и социјалистичке револуције*, Београд 1982.
- Mitrović, Andrej, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Čigoja štampa, Beograd 2001.
- Митровић, Момчило, *Изгубљене илузије: прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Институт за новију историју Србије, Београд 1997.
- Митровић, Момчило, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Институт за новију историју Србије, Београд 2007.
- Мраовић, Маријана, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2019.
- *Настава историје у основној школи: педагошко-методска упутства*, ур. Миленко Николић, Завод за издавање уџбеника НР Србије, Београд 1964.
- Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002.
- *Новосадски универзитет 1960–1970*, Новосадски универзитет, Нови Сад 1970.
- Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd 1990.
- Obradović, Marija, „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995.
- Ognjanović, Andrija, *Novosadske narodne osnovne škole i njihovi učitelji od 1703. do 1940. godine*, Matica srpska, Novi Sad 1964.
- Ognjanović, Dragoslav, Prelić, Rada, *Savez pionira Jugoslavije 1942–1982*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1982.
- Одбор Удружења наставника грађанских школа у Војводини, *Алманах грађанских школа у Војводини 1921–22*, Застава, Нови Сад 1922.
- *Öl ins Feuer: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*, Hrsg. Wolfgang Höpken, Hanover 1996.
- *Osnovna škola za odrasle u SAP Vojvodini*, Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad 1977.

- *Osnovno obrazovanje odraslih: obrazloženje, sistem oblika i organizacija sa programima*, Savremena škola, Beograd 1961.
- *Osnovno obrazovanje odraslih u funkciji udruženog rada: jugoslavensko savjetovanje, 13-15. III 1978*, Arndelovac, Sekcija SSRNJ za obrazovanje, nauku i kulturu, Andragoški centar, Zagreb 1978.
- Павловић, Михаило, *У двоструком огледалу: француско-српске културне и књижевне везе*, Просвета, Београд 1996.
- Павловић, Стеван, *Хитлеров антипоредак: Други светски рат у Југославији*, Слио, Београд 2009.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1–3, Nolit, Beograd 1988.
- Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, 1–2, Rad, Beograd 1983.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački novinski centar, Beograd 1992.
- Petrungraro, Stefano, *Pisati povijest iznova, hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004*, Srednja Europa, Zagreb 2008.
- Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Институт за новију историју Србије, Београд 2008.
- Решикан-Аврамовић, Ана, *Treba li deci istorija: psihološki problemi nastave istorije u osnovnoj školi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996.
- Пешикан, Ана Ж, *Настава и развој друштвених појмова код деце*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003.
- Пингел, Фалк, *Приручник Унеска за проучавање и ревизију уџбеника*, Платонеум, Нови Сад 2005.
- Плут, Дијана, *Уџбеник као културно-потпорни систем*, Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за психологију Филозофског факултета, Београд 2003.
- Попов, Радован, *Univerzitetski profesor: Kakav treba da bude?*, Univerzitetski odbor Udruženja univerzitetskih profesora i naučnika, Novi Sad 1997.
- Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља у Срба*, Учитељски факултет, Ужице 2006.

- Поткоњак, Никола, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/45–1991/92)*, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, Београд 1994.
- Potkonjak, Nikola, *Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1980.
- Potkonjak, Nikola, Šimleša, Petar, *Pedagoška enciklopedija*, 1–2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989.
- *Prvi jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije*, ur. Ljubivoje Cerović, Društvo istoričara SAP Vojvodine, Novi Sad 1972.
- *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu u revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ur. Mihailo Apostoloski, Čedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984.
- *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1971.
- *Психологија учења историје*, ur. A. Z. Redko, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.
- Рајчевић, Петар, *Образовање одраслих у Србији од 1945. до 1992. године*, Будућност, Нови Сад 2010.
- *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole, prir.* Ružica Rosandić, Vesna Pešić, Centar za antiratnu akciju, Beograd 1994.
- Ristović, Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1945: planovi o budućnosti i praksa*, Službeni glasnik, Beograd 2005.²
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.
- Rot, Klaus, *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000.
- *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*, ur. Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, Филолошки факултет, Београд 1994.
- Самоловчев, Боривој, *Образовање одраслих у Југославији у одсудним кризним ситуацијама од 1941. до данас*, б. и., Лесковац 1991.
- Самоловчев, Боривој, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, Знање, Београд 1963.

- Samolovčev, Borivoj, *Savremeni tokovi u obrazovanju odraslih*, Misao, Novi Sad 1987.
- Симовић, Ранко, *Пола века Завода за уџбенике 1957–2007*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2007.
- Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990.
- Славковић Мирић, Божица, *Политичке економске и културне прилике на Косову и Метохију 1929–1941*, Просвета, Београд 2018.
- Smit, Entoni, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.²
- Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008.
- Станисављевић, Вукашин, *Два века српских уџбеника: Сент Андреја, 1717 – Крф, 1918*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1992.
- Јанко Станковић, *Прилози настави у осмогодишњој школи*, Народна књига, Београд 1957.
- Станојевић, Михаило М, *Методика историјске наставе у народној школи по Рудеу*, Државна штампарија, Београд 1920.
- Станковић, Ђорђе, Димић, Љубодраг, *Историографија под надзором: прилози историји историографије, I*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.
- Станковић, Ђорђе, *Студенти и универзитет 1914–1954: огледи из друштвене историје*, Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд 2000.
- Стојановић, Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд 2015.
- Stojanović, Dubravka, Vučetić, Radina, Petrović Todosijević, Sanja, Manojlović Pintar Olga, Radić, Radmila, *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2010.
- Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Čigoja štampa, Beograd 2010.
- Stojiljković, Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.
- Stradling, Robert, *Multiperspektivnost u nastavi istorije*, Savet Evrope, b. m. 2004, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680494159>.

- Страдлинг, Роберт, *Настава европске историје двадесетог века*, Министарство просвете и спорта Републике Србије, Београд 2003.
- Тешић, Владета, Мирковић, Милан, Ћунковић, Срећко, Вуковић, Раде, *Сто година просветног савета Србије 1880–1980*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1980.
- Тош, Џон, *У трагању за историјом: циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*, Слио, Београд 2008.
- *The Politics of the Textbook*, Michael W. Apple, Linda K. Christian Smith (eds.), Routledge, New York 1991.
- Ћелстали, Кнут, *Прошлост није више што је некад била: увод у историографију*, Геopoетика, Београд 2004.
- Ћирковић, Сима, Михаљчић, Раде, *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд 1997.
- Ћирковић, Сима, *О историографији и методологији*, прир. Тибор Живковић, Историјски институт, Београд 2007.
- Навелка, Ненад, *Ученик и наставник у образовном процесу*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000.
- Heler, Agnes, *Теорија историје*, Rad, Beograd 1984.
- Hobsbom, Erik, Rejndžer, Terens, *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd 2011².
- Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996.
- Hobsbaum, Erik, *О историји*, Otkrovenje, Beograd 2003.
- Филиповић, Драгомир, *Организација образовања одраслих*, Култура, Београд 1997.
- *Филозофски факултет 1838–1998: период 1963–1998*, Филозофски факултет, Београд 1998.
- *Funkcionalno obrazovanje odraslih: Drugi jugoslovenski kolokvij o funkcionalizaciji i usmjeravanju osnovnog obrazovanja odraslih, Stubičke toplice, 2-5. II 1977*, ur. Aleksandar Kovačić, Andragoški centar, Zagreb 1977.
- Cannadine, David, Keating, Jenny, Sheldon, Nicola, *The Right Kind of History: Teaching the Past in Twentieth-Century England*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2011.
- Чалић, Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд 2013.

- Чурић, Радослав, *Просветна и културна активност током Народноослободилачког рата у Војводини*, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Нови Сад 1969.
- Шимуновић-Бешлин, Биљана, *Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2007.
- Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009.
- Шнапер, Доминик, *Заједница грађана: о модерној идеји нације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад–Сремски Карловци 1996.
- Šušnjić, Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Čigoja štampa, Beograd 2011.

Чланци

- Аврамовић, Зоран, „Друштвене и политичке карактеристике српског образовања и васпитања 1804–2004“, *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.*, прир. Зоран Аврамовић, Институт за педагошка истраживања, Београд 2004, 165–204.
- Аврамовић, Зоран, Вујачић, Миља, „Однос квалитативне и квантитативне методе истраживања школских уџбеника“, *Теме* 2/2010, 447–461.
- Алексић, Драган, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика: Зборник радова*, ур. Момчило Исић, Институт за новију историју Србије, Београд 2007, 45–60.
- Алексић, Драган, „Удружења страних студената на Београдском универзитету“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988.*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 287–296.
- Antić, Šedomir, „Uvod u istorijske studije kao univerzitetski predmet u Beogradu“, *Istorija 20. veka* 1/2022, 193–212.
- Атлагић, Марко, „Помоћне историјске науке у Југославији и српским универзитетима и њихова будућност“, *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова*, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет, Ниш 2012, 195–204.

- Ahonen, Sirkka, “Historical Consciousness: a viable paradigm for history education?”, *Curriculum Studies* 6/2005, 697–707.
- Acigan, Ljubica, „Prosvetna aktivnost USAOV i AFŽ u Vojvodini u toku NOR-a“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ur. Mihailo Apostoloski, Čedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984, 517–529.
- Bajagić, Dušan, „Stjepan Radić kao ministar prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Tokovi istorije* 4/2006, 139–158.
- Беговић, Сима, „Професори и академици у логору на Бањици“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 241–261.
- Војовић, Snežana „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke)“, *Pedagogija* 4/2004, 82–98.
- Бојовић, Снежана, „Закон о Универзитету из 1954 године“, *Годишњак за друштвену историју* 1/3 2003, 193–204.
- Bondžić, Dragomir, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat“, *Intelektualci i rat 1939.–1947: Zbornik radova s naučnog skupa Desničini susreti 2011*, ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet, Zagreb 2012, 275–284.
- Bondžić, Dragomir, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“ *Andragoške studije* 1/2010, 91–110.
- Бонцић, Драгомир, „Просвета и наука у Србији 1945–1990“, *Историја 20. века* 2/2008, 390–436.
- Bondžić, Dragomir, „Prosvetna, naučna i kulturna saradnja Kraljevine SHS/Jugoslavije i Poljske između dva svetska rata“, *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrej Zaćmiński i Paweł Wawryszuk, Beograd: Institut za savremenu istoriju; Bidgość: Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 97–114.
- Бонцић, Драгомир, „Развој науке у Југославији после Другог светског рата“, *Култура* 161/2018, 201–220.
- Бонцић, Драгомир, „Реформе високог образовања у Србији: у потрази за социјалистичким Универзитетом“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, Институт за новију историју Србије, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 403–429.

- Бонцић, Драгомир, „Руски емигранти наставници Београдског универзитета од 1920. до средине 20. века“, *Србија и Русија 1814–1914–2014*, ур. Михаило Војводић, Српска академија наука и уметности, Београд 2016, 231–243.
- Бонцић, Драгомир, „Универзитетски весник (1948–1956): лист удружења универзитетских наставника Београдског универзитета“, *Историја 20. века* 1/2002, 157–174.
- Борковић, Милан, „Школовање једног дела студената Београдског универзитета за време Другог светског рата (1941–1944)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, ур. Добрица Вуловић, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 267–282.
- Буњак, Петар, „Хроника Ботовског: пољски превод Његошевог Горског вијенца и његови критичари“, *Анали Филолошког факултета* 20/2000, 241–271.
- Вег, Шандор, „Систем немачке окупационе власти у Банату 1941–1944“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 35/1963, 63–104.
- Weinbrennen, Peter, „Methodologies of Textbook Analysis Used to Date“, *History and Social Studies / Methodologies of Textbook Analysis*, Hillary Bourdillon (ed.), Routledge, London 1992, 21–34.
- Весовић, Милан, „Студентска штампа између два светска рата“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 881–899.
- Vošahlíková, Pavla, Rochet, Bénédicte, Weiss, Fabrice, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Musolini: Daily Life in Occupied Europe*, eds. Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anette Warring, Berg, Oxford–New York 2006, 129–152.
- Вујисић Живковић, Наташа, „Педагогија као универзитетска дисциплина у Србији: поводом 125 година сталне катедре за педагогију на Филозофском факултету у Београду (1892–2017)“, *Настава и васпитање* 3/2017, 395–410.
- Vujisić-Živković, Nataša, Spasenović, Vera, „Modernisation, Ideology and Transformation of Educational Science – Former Yugoslavia Case (1918–1990)“, *Pedagogija* 2/2010, 213–222.
- Вукадиновић, Игор, „Просветна политика Краљевине Албаније на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Токови историје* 1/2021, 109–132, <https://doi.org/10.31212/tokovi.2021.1.vuk.109-132>.

- Вукелић, Петар, „Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време „Независне Државе Хрватске“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 35/1963, 105–138.
- Вуковић, Раде, „КПЈ и развитак просвете и школства на подручју Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Михаило Апостолоски, Чедомир Попов, Владислава Фелбабов, Просвета, Нови Сад 1984, 313–328.
- Вуковић, Раде, „Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици: неколико уводних речи о логору“, *Годишњак града Београда* 37/1990, 207–230.
- Вуловић, Тихомир, „Брига о просветним радницима и њихово спремање у време НОБ-е“, *Настава и васпитање* 8/1956, 496–503.
- Глигоријевић, Бранислав, „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“, *Зборник Матице српске за историју* 5/1972, 55–84.
- Гроздановић, Драгутин, „Просвета и школство на ослобођеној територији југа Србије“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Михаило Апостолоски, Чедомир Попов, Владислава Фелбабов, Просвета, Нови Сад 1984, 397–414.
- Димитријевић, Бојан, Сретеновић, Станислав, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века* 2/2008, 45–83.
- Димић, Љубодраг, „Београдска штампа о обнови Универзитета 1944–1946“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, ур. Добрица Вуловић, Центар за марксизам Универзитета, Београд 1983, 283–291.
- Димић, Љубодраг, „Две слике просвете у Србији двадесетог века“, *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004*, прир. Зоран Аврамовић, Институт за педагошка истраживања, Београд 2004, 213–244.
- Dimić, Ljubodrag, „Jugoslovenska država i historiografija“, *Tokovi istorije* 1–4/1999, 326–339.
- Димић, Љубодраг, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Завод за

- уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 211–231.
- Dimić, Ljubodrag, „Ruska emigracija u kulturnom životu građanske Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1990, 7–38.
 - Димић, Љубодраг, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 209–240.
 - Димић, Љубодраг, Алимпић, Данко, „Стереотипи о народном и државном јединству у уџбеницима историје Краљевине Југославије“, *Настава историје* 3/1996, 141–154.
 - Dinić-Knežević, Dušanka, „Institut za Istoriju: početak rada Katedre za Istoriju“, *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, ur. Lj. Acigan, Filozofski fakultet, Novi Sad 1984, 51–57.
 - Đokić, Dejan, “Hubert Butler and Yugoslavia”, *Croatian Political Science Review* 4/2017, 207–216.
 - Ђорђевић, Божидар, „Универзитет у Београду 1863–1963“, *Годишњак града Београда* 9–10/1963, 5–79.
 - Ђуровић, Арсен, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 143–167.
 - Живковић, Никола, „Београдски универзитет у рату 1941–1945“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 219–224.
 - Живковић, Никола, „Однос немачких окупационих снага према просветним и научним установама и културним добрима Југославије“, *Култура и наука у народноослободилачком рату и револуцији: Радови са научног скупа, Струга, 7–9 октобар 1981*, Савет академија наука и уметности СФРЈ, Скопје 1984, 137–154.
 - Живковић, Никола, „Пљачка и оштећење Београдског универзитета у Другом светском рату“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, ур. Добрица Вуловић, Центар за марксизам Универзитета, Београд 1983, 263–266.

- Živković, Nikola, „Politički komesar i njegova uloga u Narodnooslobodilačkom pokretu do donošenja Statuta proleterskih brigada februara 1942. godine“, *Istorija 20. veka* 11/1970, 367–419.
- Жупанчић, Тонка, „Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945. (1890–1945): историјат ствараоца и значај архивске грађе фонда“, *Архив* 2/2004, 9–26.
- Илић Рајковић, Александра, „Педагошко образовање наставника у Србији: од наставелнија до Центра за образовање наставника“, *Настава и васпитање* 3/2021, 271–284.
- Илић–Рајковић, Александра, „Реформа продужних школа у Минхену и утемељење дуалног система стручног образовања“, *Настава и васпитање* 1/2015, 117–130.
- Илић Рајковић, Александра, Сенић Ружић, Мирјана, „Проучавање уџбеника и педагошка прошлост: приказ савремених методолошких приступа“, *Настава и васпитање* 3/2016, 555–568.
- „Интервју са проф. др Николом М. Поткоњаком“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, Институт за новију историју Србије, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 459–474.
- Jennings, Eric, „Reinventing Jeanne: The Iconology of Joan of Arc in Vichy Schoolbooks, 1940–1944“, *Journal of Contemporary History* 4/1994, 711–734.
- Jovanović-Čerevicki, Olga, „Partizansko školstvo i kulturno-prosvetni rad na slobodnoj teritoriji Srema“, *Vojvodina 1943: Radovi i diskusija sa savetovanja održanog od 23. do 25. novembra 1978. u Novom Sadu*, прир. Danilo Kecić, Filozofski fakultet, Institut za istoriju, Novi Sad, 1980, 419–428.
- Јудин, Љубинка, „О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 51/1968, 5–35.
- Кастратовић-Ристић, Веселинка, „Руски професори на Београдском универзитету 1919–1925“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 51–56.
- Klemenović, Jasmina, Milutinović, Jovana, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (I deo)“, *Pedagogija* 4/2002, 51–72.

- Klemenoviћ, Jasmina, Milutinović, Jovana, „Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (II deo)“, *Pedagogija* 1/2003, 49–67.
- Knežević, Milija, „Образовање одраслих 1967–1987“, *Jugoslovenski pregled* 22/1990, 149–162.
- Кољанин, Драгица, „Методичко образовање студената на Одсеку за Историју Филозофског факултета у Новом Саду“, *Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, Филозофски факултет, Ниш 2012, 253–265.
- Koljanin, Dragica, “Methodological and motivational basis of history textbooks for primary schools in the Kingdom of Yugoslavia (1918–1941)”, *Istraživanja* 26/2015, 133–146, DOI: 10.19090/i.2015.26.133-146
- Кољанин, Драгица, „Наставник историје и уџбеник“, *Настава историје* 13/2001, 69–73.
- Koljanin, Dragica, „U službi „Novog poretka“ – osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“, *Istraživanja* 21/2010, 395–415.
- Кољанин, Драгица, „Уџбеничко питање у просветној политици Краљевине Југославије (1929–1941)“, *Истраживања* 25/2014, 331–344.
- Koljanin, Milan, „Poljske izbeglice u Jugoslaviji 1939–1941“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku: Zbornik radova*, ur. Momčilo Pavlović, Andrej Zaćmiński, Dragomir Bondžić, Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, Beograd–Bidgość, 2015, 141–154.
- Kostić, Mita, „Отварање Филозофског факултета“, *Pedagoška stvarnost* 1/1955, 52–54.
- Крекић, Бариша, „Десет година Филозофског факултета у Новом Саду“, *Филозофски факултет Нови Сад, Споменица 1954–1964*, ур. Бошко Новаковић, Нови Сад 1964, 13–16.
- Krizman, Bogdan, „Италија у политици краља Александра и кнеза Павла (1918–1941)“, *Časopis za savremenu povijest* 1/1975, 33–97.
- Lolić, Marinko, „Univerzitet i nauka u Srbiji u kontekstu evropskih integracija“, *Filozofija i društvo* 3/2006, 115–126.
- Љубомировић, Ирена, „Настава историје Старог Рима на београдском Универзитету у првој половини XX века“, *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова*, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет, Ниш 2012, 272–278.
- Мајданац, Боро, „Универзитетско веће 1921–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 97–123.

- Максимовић, Љубомир, „Развој византологије“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 655–671.
- Манојловић Николић, Весна, „Археологија у настави историје на Филозофском факултету у Новом Саду“, *Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет, Ниш 2012, 325–338.
- Марковић, Предраг, „Европски утицаји на Београдски универзитет између два светска рата“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 181–191.
- Микавица, Дејан, „Одсек за Историју“, *Филозофски факултет у Новом Саду 1954–2004*, Филозофски факултет Нови Сад 2006, 49–56.
- Милићевић, Наташа, „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1944–1950“, *Срби и Југославија: држава, друштво политика*, Институт за новију историју Србије, Београд 2007, 293–310.
- Мирнић, Јосип, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 35/1963, 5–62.
- Mitrović, Mirko, „Dvadeset godina Katedre za istoriju novosadskog Filozofskog fakulteta“, *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine*, 1975, 115–123.
- Митровић, Момчило, „Београдски универзитет 1945–1952“, *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 273–287.
- Митровић, Момчило, „Београдски универзитет и југословенство“, *Југословенска држава 1918–1998: зборник радова са научног скупа*, ур. Ђорђе О. Пиљевећ, Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Београд 1999, 577–584.
- Митровић, Момчило, „Обнова Универзитета 1944–1947“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 263–280.
- Mitrović, Momčilo, „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu“, *Desničini susreti 2009: Zbornik radova*, ур. Drago Rokсандић, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 177–187.
- Митровић, Момчило, „Рад Комисије за обнову Београдског универзитета“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982*.

- године, ур. Добрица Вуловић, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 178–187.
- Недељковић, Душан, „Развој реформе и суштина просвете и школства наше револуције“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Михаило Апостолоски, Чедомир Попов, Владислава Фелбабов, Просвета, Нови Сад 1984, 19–41.
 - Николић, Коста, „Немачка ратна пропаганда у Србији 1941–1944“, *Југословенски историјски часопис* 1/1997, 117–128.
 - Nikolova, Маја, „Sećanje na školske dane – digitalni zapis sećanja“, http://www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/Radenci/Radenci2012/50_Nikolova_2012.pdf
 - Nicholls, Jason, „Methods in School Textbook Research“, *History Education Research Journal* 2/2003, DOI:10.18546/HERJ.03.2.02
 - Ogrizović, Mihajlo, „Školstvo i prosvjeta u toku NOB-e na oslobođenom teritoriju Jugoslavije“, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 9/1975, 5–18.
 - Остојић-Фејић, Убавка, „Сарадња професора Београдског универзитета са српским потпорним фондом у Лондону на школовању српских студената током Првог светског рата“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 143–148.
 - Павловић, Момчило, „Београдски универзитет и револуционарне промене 1945. године“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 15–17. новембра 1988*, књ. 2, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 237–244.
 - Павловић, Момчило, „Школство у Србији 1945–1950“, *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд 2003, 289–304.
 - Palov, Mihailo, „Idejne osnove planova i programa osnovnog vaspitanja i obrazovanja u Narodnooslobodilačkom ratu na teritoriji Vojvodine“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Mihailo Apostoloski, Čedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984, 145–153.
 - Пејић, Ранко, „Школство у Југославији 1918–1985“, *Југословенска држава 1918–1998*, Институт за савремену историју, Београд 1999.

- Пенавин, Олга, „Ванредно студирање“, *Филозофски факултет Нови Сад, Споменица 1954–1964*, ур. Бошко Новаковић, Нови Сад 1964, 59.
- Петрановић, Бранко, „Југословенски студенти – стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948, ур. Андре Митровић, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Универзитет, Београд 1988, 969–977.
- Петрановић, Бранко, „Окупатор и Београдски универзитет“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији: Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14–15. децембра 1982. године*, ур. Добрица Вуловић, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1983, 140–149.
- Petrović, Ljubomir, „Jugoslovenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti: represija nad profesijom između dva svetska rata“, *Tokovi istorije 1–2/2005*, 38–53.
- Петровић, Милић, „Универзитетска управа 1919–1941“, ур. Андреј Митровић, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Универзитет, Београд 1988, 125–143.
- Поповић, Петар И, „Четири године од оснивања Филозофског факултета у Новом Саду“, *Годишњак Филозофског факултета 3/1958*, 5–37.
- Попов, Јелена, „Politika Glavnog NOO Vojvodine u prosveti i obrazovanju 1943–1945“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Mihailo Apostoloski, Čedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984, 329–338.
- Попов, Чедомир, „Филозофски факултет у Новом Саду у саставу Београдског универзитета 1954–1960“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 371–378.
- Попов, Čedomir, et. al, „Tri decenije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu“, *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, ур. Lj. Acigan, Filozofski fakultet, Novi Sad 1984, 5–35.
- Prodanović, Tihomir, „Bukvar, istorija i čitanka iz NOB-e: prilog proučavanju udžbeničke literature iz vremena Oslobođilačkog rata na teritoriji Srbije i Vojvodine“, *Pedagoška stvarnost*, 9/1983, 721–732.
- „Promene u sistemu vaspitanja i obrazovanja, *Jugoslovenski pregled 9–10*, 1990, 243–244;
- Прпа-Јовановић, Бранка, „Борба наставника Београдског универзитета за аутономију и академске слободе (1919–1929)“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас: саопштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду*

- 15–17. новембра 1988, књ. 1, Центар за марксизам универзитета, Београд 1989, 175–180.
- Прпа Јовановић, Бранка, „Наставници Универзитета 1919–1929. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 145–164.
 - Пуцаревић, Живко, „Културно-просветни рад у Срему у току Народноослободилачке борбе 1941–45. године, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 37/1964, 116–136.
 - Pucarević, Živko, „Образовање у условима NOR-а у Срему“, *Pedagoška stvarnost* 9/1983, 777–788.
 - Pucarević, Živko, „Rad partizanskih škola u Sremu od 1942 do 1945 godine“, *Pedagoška stvarnost* 10/1958, 724–733.
 - Радић, Радивој, „Настава византологије на београдском Универзитету“, *Криза и перспектива знања и науке: Наука и савремени универзитет: тематски зборник радова*, ур. Бојана Димитријевић, Филозофски факултет, Ниш 2012, 289–299.
 - Redžepagić, Jašar, „Pedagoško obeležje školstva i prosvete naroda i narodnosti Jugoslavije u periodu NOR i socijalističke revolucije na primerima učešća prosvetnih radnika Kosova“, *Prosveta i školstvo u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije*, ур. Mihailo Apostoloski, Čedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984, 133–143.
 - Самарцић, Радован, „Наука у Београду 1918–1941“, *Историја Београда*, 3, ур. В. Чубриловић, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1974, 320–336.
 - Секулић, Живко, „Музеји и музеологија у Југославији 1918–1988“, *Југословенска држава 1918–1998: зборник радова са научног скупа*, ур. Ђорђе О. Пиљевић, Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Београд 1999, 595–612.
 - Selinić, Slobodan, Bondžić, Dragomir, „Prećutna rehabilitacija: vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009: Zbornik radova*, ур. Drago Rokсандић, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet, Zagreb 2011, 188–198.
 - Симић, Влад. Т, „Народно просвећивање“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца I.XII.1928*, I, Матица живих и мртвих СХС, Београд 1929, 410–416.

- Симић, Миодраг, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда* 21/1974, 75–118.
- Sretenović, Stanislav, “French cultural diplomacy in the kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the 1920s”, *European Review of History* 1/2009, 33–47.
- Станковић, Ђорђе, „Реформа просвете у бановини Хрватској и Срби у Славонији“, *Годишњак за друштвену историју* 2–3/1977, 233–240.
- Стојановић, Александар, „Историја и историографија у српском цивилном/културном плану“, *Токови историје* 2/2012, 112–134.
- Тешић, Владета, „Авнојевски записи о просвети“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур. Михаило Апостолоски, Чедомир Попов, Владислава Фелбабов, Просвета, Нови Сад 1984, 251–275.
- Тешић, Владета, „Школство у Београду 1918–1941“, *Историја Београда*, 3, ур. В. Чубриловић, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1974, 307–319.
- Trgovčević, Ljubinka, „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку: аналитичка скица“, *Србија и модернизацијским процесима XX века*, Institut za noviju istoriju Srbije, Београд 1994, 217–232.
- Трговчевић, Љубинка, „Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 69–86.
- Ћирковић, Сима, „Јављање критичке историографије на Великој школи и Универзитету“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, Новица Вучић, Универзитет, Београд 1988, 645–654.
- Ћирковић, Сима, „Настава историје пред изазовима плурализма“, *Настава историје* 2/1995, 159–172.
- Ћирковић, Сима, „О историјској науци, методологији историјске науке и настави историје“, *Настава историје* 2/1996, 94–103.
- Foster, Stuart, „Dominant Traditions in International Textbook Research and Revision“, *Education Inquiry*, 1/2011, <https://doi.org/10.3402/edui.v2i1.21959>
- Franković, Nevenka, „Образовање учитеља у Војводини за време НОБ“, *Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије*, ур.

- Mihailo Apostoloski, Ćedomir Popov, Vladislava Felbabov, Prosveta, Novi Sad 1984, 231–248.
- Хавелка, Ненад, „Улога наставника у различитим концепцијама образовања“, *Настава и васпитање* 1–2/2000, 60–81.
 - Cvetković, Emilija, Matković, Aleksandar, „Rađanje jedne historiografije: Nasleđe komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije“, *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji: Zbornik radova na Konferenciji*, ur. Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2020, 197–223.
 - Чурић, Радослав, „Вишестепена настава“, *Филозофски факултет Нови Сад, Споменица 1954–1964*, ур. Бошко Новаковић, Нови Сад 1964, 56–58.
 - Џинкић, Оља, „Историјски приказ реформних педагошких идеја – данашњи исходи и достигнућа“, *Зборник радова Педагошког факултета у Ужичу* 21/2019, 9–26.
 - Шимуновић Бешлин, Биљана, „Издавачка делатност Одсека за Историју Филозофског факултета у Новом Саду“, *Истраживања* 21/2010, 487–501.
 - Шкодрић, Љубинка, „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић, Институт за новију историју Србије, Београд 2013, 499–511.
 - Шкодрић, Љубинка, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник* 5/2010, 107–122.
 - Škodrić, Ljubinka, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija XX veka* 1/2011, 151–162.
 - Шкодрић, Љубинка, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војноисторијски гласник* 1/2009, 172–183.
 - Шкодрић, Љубинка, Бонцић, Драгомир, „Света кућа васколиког српског народа и храм наше националне просвете: Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015, 237–254.
 - Шкодрић, Љубинка, Бонцић, Драгомир, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Филип Вишњић, Београд 2015, 215–236.
 - Шкодрић, Љубинка, Марковић, Златибор, „Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 1–2/2003, 147–151.